Geschiedenis van het seksuele probleem

J.M.W. van Ussel

bron
J.M.W. van Ussel, *Geschiedenis van het seksuele probleem*. Boom, Meppel / Amsterdam 1982 (7[de] druk).

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/usse002gesc01_01/colofon.htm



Illustraties

De antimasturbatieschoolbank, ontworpen door J. Happel (1873). In een brochuurtje wordt ze als volgt aanbevolen: ‘Wanneer de voeten op de pedaal geplaatst worden, kunnen de leerlingen hun benen niet kruisen of bijeen-

drukken. Men belet hierdoor het wrijven en verhitten van de geslachtsdelen en zo voorkomt men een der oorzaken der masturbatie. Men verbant uit de school een der ziekten die de wreedste verwoestingen aanricht.'
Onder: *Antimasturbatiedraagstoel*, ontworpen door J. Happel (1873). Vroeger droegen de minnen en kindermeiden de kinderen op hun arm. Eén hand werd onder de genitalia gehouden. Door deze draagstoel blijft de ruggegraat rechter, kan het kind niet meer aangeraakt worden en kan dit de dijen niet meer tegen elkaar drukken.
208 *Afbeeldingen* uit G. Jalade-Laffond *(Considérations sur les hernies abdominales*, 1822).
209 Boven: *Apparaten tegen de zelfbevrediging* in een catalogus van 1904. Links een apparaat voor de jongen, rechts voor het meisje. De apparaten zijn ook verkrijgbaar als volledig gesloten dwangbuis. Ook metalen handschoenen (een soort van rasp) worden te koop aangeboden.
Onder links: Een *elektrisch alarmsysteem* (1887). De koker wordt over de penis geschoven. Bij erectie treedt een bel in werking die met twee draden aan de peniskoker is verbonden.
Onder rechts: *Penisring met vier punten*, en *getande penisring* (1887).
256 *Dwangbuis* om de armen vast te snoeren en *apparaat* om aan het onderlichaam te binden. Uit een catalogus voor chirurgicale instrumenten, London 1930.
257 Boven: *Zwangere vrouw*, verkeerde en goede ligging van het kind. Anatomische illustraties uit een 17de-eeuws boek.
Onder: *Foetus in de baarmoeder*. Tekening van Leonardo da Vinci. *Maria en Elisabeth*. Schilderij, Keulse school, ca 1400 (Utrecht, Galerij).
272 *Seksuele voorlichting op school (Sunday pictoral*, 1951).
Seksuele voorlichting thuis. 'Ouders laat niet na uw kinderen rein en onbevangen het wonder der voortbrenging bij te brengen' (Lehrbild des deutschen Hygiene-Museums, Dresden).
273 *Het wonder der voortplanting* van de mens, geïllustreerd door een zeug en biggetjes. Tekening van Rie Kooijman in K. de Schweinitz, *Waar komen de kindertjes vandaan?*
'Seksuele' voorlichting over bloemen en bijen. Spotprent van Gal in *De Nieuwe*.

Een van de *variaties* uit het boek van Mogens Toft en John Fowlie (Uitg. NVSH, 1969).
320 *Omslagpagina* van de Nederlandse vertaling van een *herderlijke brief* van de Belgische kardinaal Mercier. De vader wordt afgebeeld als het hoofd van het gezin. Hij is streng en rechtvaardig. Rechts onder een kind dat 'om vergiffenis' smeekt.
321 Boven: De niet-kerkelijken huldigen dezelfde waarden van de burgerlijke maatschappij. Titelpagina's van *brochures* voor Franse vrijzinnigen (ca 1900).

Onder: *Het ideaal van de gemengde HBS*. Spectator, 1894.
336 Boven: *Spotprent* op de toelating van vrouwelijke studenten tot het Amsterdamse Studentencorps.
Onder: In Amerikaanse *comics* worden erotiek en sadisme dikwijls aan elkaar gekoppeld *(Evergreen*, 1965).

337 Boven: *Drie bedden boven elkaar*, Amsterdam, 1958 (J.C. van Dam, *Sociaal logboek)*.
Onder: *Amsterdamse volksbuurt* uit het begin der 20ste eeuw. Tekening door A.P. Hahn.

Voor Geert en Dirk

1 Inleiding

Het antiseksueel syndroom

(1) De verbazing over het bestaan van het westers antiseksueel taboe neemt toe naarmate onze maatschappij evolueert naar een meer probleemloze aanvaarding van de seksualiteit. Niet alleen de typisch negentiende-eeuwse houdingen maar zelfs sommige attitudes uit het midden van de twintigste eeuw worden soms als curiosa aangevoeld. Het oude taboe wordt ook door de wetenschap bekritiseerd. Het wordt afgewezen door velen aan wie men het trachtte op te leggen. Het wordt in zijn verwezenlijkingen geridiculiseerd. Recente nederlandse publikaties desacraliseren veel van wat nog onlangs als onaantastbaar gold. We denken bv. aan *Uit het rijke roomse leven, De taaie rooie rakkers, Het erfdeel der vaderen, Parade der mannenbroeders, De zindelijke burgerheren*.

Verbazing over, kritiek op, verwerping en ridiculisering van een geheel van morele, wettelijke, politionele en etikette-regels. Deze legden een negatieve houding op tegenover het seksuele, de vrouw, de benadering der seksen, de contraceptie, de masturbatie, de premaritale coitus, de liefde, het eigen lichaam en de lustbeleving. De wetenschappelijke studie van het seksuele werd belet. Het verwerven van informatie door jongeren en zelfs volwassenen werd negatief geëvalueerd. Praten over het seksuele was niet behoorlijk. Het geslachtelijke moest ook uit het bewustzijn gebannen worden. Dit leidde bij het individu en in de maatschappij tot onwetendheid omtrent de seksualiteit. Het seksuele werd een infracultureel genre. Van alle functies van het seksuele werd alleen de voortplanting erkend. Aan dit geheel geven we de naam *antiseksueel syndroom*. Een syndroom is een verzameling van typische fysische, psychische en psychosomatische ziekteverschijnselen in een individu of een groep. We menen te kunnen aantonen dat men, althans gedurende een bepaalde periode en bij sommige sociale categorieën in de westerse maatschappij, van een antiseksueel syndroom kan spreken. Het omvat individuele en collectieve neurosen en psychosen, irrationele pedagogieken, psychosomatische deformaties, houdingen en gedragingen die in onze tijd één voor één als pathologie erkend worden.

Dit syndroom wekt de aandacht van de historicus, de ethicus, de pedagoog, de antropoloog, de socioloog. Het is een belangrijk verschijnsel in de beschavingsgeschiedenis, en moet naast de industrialisatie, de verstedelijking, de verwetenschappelijking en andere markante fenomenen zijn plaats krij-

gen. De studie ervan is ook interessant, omdat aangetoond wordt dat men door het nastreven van niet-leefbare morele normen soms ver van zijn doel afwijkt en immorele situaties schept. Het onderzoek van het antiseksueel syndroom betekent tevens een bezinning op de doeleinden en de methoden van seksuele opvoeding.

Het is niet alleen een curiosum maar ook een unicum. Indien we alle houdingen die vroeger en nu ergens op de wereld tegenover het seksuele werden aangeprezen, rangschikken in een reeks, gaande van pro- naar antiseksueel, dan neemt in dit scala het traditioneel westers antiseksueel syndroom een vrij unieke plaats in. Slechts in enkele culturen vindt men een nog sterkere verdringing.

(2) Termen zoals *seksualiteit*, pro- en antiseksueel worden in deze studie frekwent gebruikt. Op het eerste zicht schijnt hun inhoud voldoende afgebakend te zijn. Toch is een verduidelijking noodzakelijk.

Indien we spreken over de seksualiteit van de middeleeuwer, zijn we dan zeker dat voor deze mens het seksuele dezelfde inhoud en zin had als voor ons? De term seksualiteit treft men vóór de negentiende eeuw niet aan. Hij ontbreekt in het oude en het nieuwe testament, bij Homeros, Shakespeare, Vondel, J.J. Rousseau. Vóór de 19de eeuw spreekt men over ‘amour’, ‘love’, ‘Venus’, ‘minne’. Met ‘le sexe’ bedoelt men het andere, d.i. het vrouwelijk geslacht. Het adjectief ‘sexuel’, ‘geschlechtlich’ wordt alleen gebruikt om de scheiding in geslachten aan te duiden. In de loop van de negentiende eeuw hebben zich waarschijnlijk allerlei componenten van gedragingen en houdingen verenigd tot een geheel dat wij nu de seksualiteit noemen. Maar tussen deze verzamelde deelaspecten vinden we niet altijd een logische samenhang. Het kan zijn dat deze term ontstond doordat de seksuele deelaspecten ten gevolge van de seksuele repressie sterk binnen de aandacht kwamen en zich daardoor samenvoegden tot een schijnbaar geheel.

Deze hypothese kunnen we onderzoeken door een inhoudsanalyse van seksuologische handboeken, encyclopedieën, vulgarisatiewerken e.d.m. te maken. Dan ontdekken we dat tijdens de laatste 80 jaar aandacht geschonken wordt aan randverschijnselen zoals contraceptie, abortus, zwangerschap, perversiteiten, venerische ziekten. De kern, nl. de fysiologische en psychische benadering van de seksen is maar dunnetjes uitgewerkt. We kunnen verder de talrijke zgn. geschiedenissen van de seksualiteit analyseren. Dan ontdekken we een ruime belangstelling voor vreemde gewoonten, beroemde courtisanes, beruchte schandalen, evolutie van de embryologie, enz. Dit heeft wel te maken met de benadering van de geslachten, maar toch schetsen deze geschiedenissen zelden of niet hoe man en vrouw zich gedroegen en voelden als geseksueerd wezen, welke liefdesrelaties zij kenden, hoe zij tegenover hun eigen lichaam en dat van de partner stonden, welke sociale en leeftijds-verschillen er bestonden, welke de officieel opgelegde houding was, welke

overeenkomst of verschil tussen feit en norm geconstateerd kon worden.

Het is wetenschappelijk niet houdbaar de inhoud van onze verzamelterm 'seksualiteit' in vroegere tijden te projecteren. Een analyse van de inhoud, de functie, de zin van het seksuele in vorige eeuwen kan wellicht aan het licht brengen, dat onze opvatting niet alleen te genitaal, maar ook te seksueel is. Dat hebben sommigen reeds geconstateerd. Naarmate zij dieper in zgn. seksuele en seksuologische problemen doordrongen, ontdekten zij dat deze minder met seksualiteit te maken hebben dan men vermoedde. Het seksuele doet zich dikwijls voor als een Rorschach-inktvlek, als het gebied waarin zich andere, niet-seksuele problemen duidelijk openbaren. Deze moeilijkheden zijn dikwijls van hoofdzakelijk relationele aard, ook al uiten ze zich onder een seksuele gestalte.

Wat verstaan wij dan onder seksualiteit? Al datgene wat te maken heeft met de houdingen en gedragingen van mensen met elkaar of met zichzelf, als geslachtelijk wezen. Hierdoor hebben we zowel de autoplerotische seksualiteit (de term is van C. van Emde Boas), de voortplantingsfunctie, de relationele aspecten zoals de expressie van gevoelens, verlangens, tederheid, liefde, de erotiek, de metaseksuele belevenissen (mystieke, extatische, operatiefmagische en rituele gedragingen) gegroepeerd. We hebben het zowel over de lichamelijke seksualiteit, als over de voortplantings-, de lust-, de recreatieve seksualiteit. Verder van deze kern verwijderd, en slechts op secundaire wijze seksueel, noemen we de gevolgen van de benadering der seksen, zoals bevruchting, zwangerschap, bevalling, abortus, venerische ziekten, enz.

Door het ontbreken van een betere terminologie, gebruiken we tegen onze zin dikwijls de term 'seksueel'. Hiertegen blijven we echter principiëel bezwaar maken. Vooreerst ontstaat hierdoor een over-accentuering van seksuele componenten die tot misvorming van het totaalbeeld leidt. De huidige nog altijd grote obsessie en deformatie wordt er niet door opgeheven. Verder menen we dat de scheiding die op het conceptuele vlak tussen seksualiteit en liefde wordt gemaakt, geen juiste weergave van de realiteit is. Men kan deze elementen van een geheel, tijdens een denkproces wel op analytische wijze uit elkaar halen, maar dit heeft geleid tot een seksuologie die op eenzijdige en irreële wijze overgeseksualiseerd is, tot het ontstaan van verschillende schijnproblemen en tot de emancipatie van het seksuele, zonder dat de emancipatie van de liefde - die er bij samenhoort - eveneens plaats greep.

(3) Men leest soms dat de middeleeuwer seksueel vrijer leefde en proseksueel ingesteld was. Ook wij spreken van een negentiende-eeuws antiseksueel syndroom en van geringe seksuele vrijheid. Wat bedoelt men daarmee? Het is noodzakelijk deze termen af te bakenen. We moeten vooreerst zeggen dat het onjuist is de begrippenparen anti- en proseksueel, en seksuele vrijheid en onvrijheid met elkaar te associëren. Een proseksuele houding gaat

niet altijd samen met grotere seksuele vrijheid. In het artikel ‘Sexual freedom’ van Robert H. Frumkin in de voortreffelijke *Encyclopedia of sexual behavior* (o.r.v. A. Ellis en A. Abarbanel. New York-London, 1961, dl. I, p. 439-449) constateren we welke onjuiste voorstellingen ontstaan door het element ‘freedom’ te gebruiken voor het opstellen van een ‘continuum of prosexuality and antisexuality’.

Ook moeten we inzien dat de termen *vrijheid* en *onvrijheid* de niet bestaande uitersten van een continuüm zijn. Er bestaat wel een gradatie. Verder houden we rekening met o.m. de theoretische (ideële) en praktische (reële) vrijheid en onvrijheid. Beide kunnen ze exterieur en/of interieur zijn.

Zoals alle houdingen en gedragingen, zijn de seksuele uitingen o.m. cultureel bepaald. Dit houdt een beperking op de scala der keuzevariëteiten in. Iemand kan, ten gevolge van deze conditionering subjectief menen vrij te zijn, en toch objectief onvrij zijn. Velen voelen zich bv. vrij binnen de grenzen van de heteroseksuele uitingswijze, en schenken geen aandacht aan andere uitingsvormen, die volgens hen niet eens ter sprake komen.

Zelfs in maatschappijen met maximale theoretische en praktische vrijheid geschiedt de conditionering niet zo gelijkmatig dat elke uitingsvorm op dezelfde wijze gevaloriseerd wordt. De materiële omstandigheden, de kleine nuanceverschillen in interieure en exterieure druk kunnen ongewild een niveau-verschil in waardering (moreel, estetisch, enz.) doen ontstaan. Zo werd in sommige perioden en sociale groeperingen van het oude Griekenland de homoseksuele benadering hoger gewaardeerd dan de heteroseksuele, hoewel er grote vrijheid bestond. Verder kan, ondanks de expliciete erkenning van een maximale theoretische vrijheid, het aantal reëel te verwezenlijken alternatieven beperkt zijn. Volkeren die de seksualiteit optimaal als lustfunctie zonder dwingend verband met de voortplantingsfunctie waarderen, kunnen door het ontbreken van betrouwbare contraceptiva beperkt zijn in hun realisatiemogelijkheden.

Rekening houdend met deze beperkingen omschrijven we de term ‘grotere seksuele vrijheid’ operationeel als volgt: men kan bij een individu of collectiviteit van grotere seksuele vrijheid spreken, wanneer een ruimere keuzekans aanwezig is tussen een aantal uitingen die alle als even aanvaardbaar worden voorgesteld. De materiële realisatiemogelijkheden voor deze uitingen moeten in de mate van het mogelijke aanwezig zijn. Deze kwantiteit vrijheid hangt niet alleen af van datgene wat het individu of de collectiviteit als vrijheid voorstellen, maar ook van de hoeveelheid vrijheid die volgens de normen, regels, waarden en concrete omstandigheden objectief aangetoond kan worden. Dit impliceert geen of weinig prohibitieve sociale controle en individuele inhibities. Seksueel vrij noemen we bv. die maatschappijen waarin masturbatie, seksuele spelletjes tussen jongeren, premaritale coitus, homoseksualiteit, alle mogelijke coitushoudingen zonder restricties aanvaard en zonder schuldgevoelens beleefd worden. Men kan spreken van een kleinere

*1







seksuele vrijheid wanneer het aantal der keuzemogelijkheden beperkt is, of ongelijk gewaardeerd en gesanctioneerd wordt. De houdingen en handelwijzen worden dan onder sociale en interne druk gekanaliseerd in de richting van een kleiner aantal aanvaardbare stereotype uitingen.

Maatschappijen kunnen een grotere seksuele vrijheid voorstaan en toch antiseksueel zijn. Zij kunnen ook een kleinere vrijheid erkennen en proseksueel zijn. Een maatschappij, een collectiviteit, een individu is niet antiseksueel omdat bv. de masturbatie, de homoseksualiteit of de premaritale coitus verboden worden.

Onderzoeken we het begrippenpaar *pro*- en *antiseksualiteit*.

We noemen een cultuur proseksueel wanneer er geen beperkingen aan het gedrag. worden opgelegd die voortkomen uit de niet aanvaarding van de seksuele component van dat gedrag, en wanneer de aanvaarde uitingsvormen omwille van hun seksuele deelaspecten positief gewaardeerd worden. Een cultuur kan proseksueel zijn en tevens de homoseksualiteit negatief sanctioneren, wanneer het erom te doen is alle geslachtelijke omgang ten dienste van de grootst mogelijke nataliteit te stellen. Een andere cultuur kan proseksueel zijn en zich verzetten tegen premaritale coitus wanneer hierdoor een desintegratie zou ontstaan. Niet de hoeveelheid en de verscheidenheid der uitingskansen is hier dus bepalend, maar wel de collectieve en individuele waarderingen, de mate van integratie van het seksuele bestanddeel in de cultuurscheppende waarden. Taboes kunnen restricties aan het seksueel gedrag opleggen, maar de oorsprong, de bedoeling, de aard en de belevingswijze der taboes is primair van belang. Magische en rituele voorschriften, zoals tot in de 17de eeuw op de onthouding tijdens sommige perioden, het verbod op coitus gedurende de nacht (daardoor zouden blinde kinderen verwekt worden), het verbieden van sommige coitale houdingen (waardoor te veel meisjes zouden verwekt worden), het taboe op de menstruerende vrouw, het verbod op de voorechtelijke omgang (bv. in verband met het joods immortaliteitsgeloof), dit alles betekent nog niet dat een positieve instelling t.o.v. het seksuele ontbreekt. Zolang deze voorschriften een functie van magie, van sociale organisatie, van psychische of fysiologische hygiëne bezitten en niet tegen het seksuele zelf gericht zijn, is er van antiseksualiteit geen sprake. Het omgekeerde is eveneens waar. Het is niet omdat in de meeste landbouw- en veeteeltgebieden de premaritale coitus tot op het einde van de negentiende eeuw gebruikelijk was om de vruchtbaarheid te testen, dat we daarom van een proseksuele houding mogen gewagen.

De pro- of antiseksuele houding kunnen we afleiden uit talrijke feiten, houdingen, gedragingen, regels, details die de vertolking van een innerlijke houding zijn. Deze analyse komt neer op het beantwoorden van de vraag: welke functies van de seksualiteit worden in deze cultuur positief gewaar-

deerd? De voortplanting, de zelfverwerkelijking, de biogische behoefte, de expressie van liefde, de lust, het recreatieve element, de extase, de beleving der lichamelijkheid? We kunnen ook andersom te werk gaan en ons afvragen welke uitgangspunten onmisbaar zijn voor het realiseren van een positieve houding tegenover het seksuele. Twee belangrijke voorwaarden zijn de aanvaarding van de lichamelijkheid en de waardering der lust.

Een proseksuele cultuur aanvaardt de seksualiteit als een genot *sui generis;* zij moet niet geëxcuseerd worden door factoren zoals de noodzakelijkheid tot voortplanting, de expressie van liefde, de hygiënische noodwendigheid. De beperking der seksuele activiteiten zal ingegeven zijn door sociale redenen (de stabiliteit der maatschappij), door economische factoren of door andere niet als antiseksueel geïnterpreteerde rationele of irrationele elementen. De seksualiteit is geïntegreerd in en wordt gesteund door de cultuur. Dit betekent ruime verbalisatiemogelijkheid, reële opvoedingsmodaliteiten, de positieve waardering van het verwerven van vaardigheden, het laten van een zekere ruimte in de vrije tijdeconomie. De seksualiteit wordt voorgesteld als behorend bij het volledig menszijn, en als nuttig, soms noodzakelijk in het mens-mens contact. Voor het probleem der seksuele uiting van niet-gehuwden, van zeelieden, weduwen en weduwnaars, gevangenen, soldaten e.d.m. worden oplossingen gezocht. Hieraan moeten we nog toevoegen dat een cultuur proseksueel maar seksarm kan zijn: in dit geval is het aantal uitings-wijzen en de variëteit der coitusbenaderingen beperkt ten gevolge van culturele achterstand.

(4) Op grond van de hierboven gegeven bepalingen spreken we van een westers antiseksueel syndroom. Van de componenten der seksualiteit worden alleen die aanvaard welke, binnen het kader van het huwelijk, de voortplanting dienen. Het aantal, de houdingen, de belichting, de mate van naaktheid, het ogenblik, de lustgewaarwordingen bij de coitus worden met taboes belegd. Het syndroom is duidelijk tegen het lichamelijke en de lust gericht. Van seksuele vrijheid kan men evenmin spreken.

Het probleem van de oorsprong van het antiseksueel syndroom

Over de oorsprong van het westers antiseksueel syndroom is men het niet eens. Sommigen beweren dat het taboe op het seksuele van alle tijden is, dat er overal maatschappijen bestonden (of bestaan) die geen modus vivendi met het seksuele konden vinden. Kinsey zoekt de oorsprong bij de hittieten, de joden en de christenen. Christenen wijzen op invloeden van laat-griekse en -romeinse filosofen. Anderen stellen het christendom verantwoordelijk, vooral Paulus en Augustinus. Het syndroom wordt ook gezien als een reactie op de zgn. losbandigheid der renaissance. Nog anderen ontkennen de antiseksuele gerichtheid maar zien de actie tegen het seksuele als bedoeld om

de mens en de maatschappij op een beschaafd menselijk niveau te verheffen. G.R. Taylor spreekt van een victoriaans taboe, en verklaart dit door een plotse ommezwaai van de matristische achttiende eeuw naar de patristische victoriaanse preutsheid. Een amerikaanse dominee meent dat na de losbandigheid van de 18de eeuw, de mens naar meer gebondenheid verlangde, om zichzelf en de anderen te helpen in toom te houden; trouwens, het kwade zou niet bij machte zijn iemand gedurende lange tijd voldoening te schenken. Volgens sommigen leidde het christendom tot één grote vaginale angst; anderen beweren dat het christendom sinds de 16de eeuw jansenistisch, puritanistisch en dus antiseksueel werd.[1]

We zullen deze verklaringen onderzoeken. Is het syndroom vierduizend, vierhonderd of honderd jaar oud? Hebben we te doen met een geleidelijke evolutie of met een plotselinge caesuur? In welke mate veroorzaakten godsdienstige invloeden deze houding? Met welke bedoelingen werden de zedelijkheidsnormen opgelegd?

Vooraf nog de volgende opmerking. Het aanduiden van een verafliggende oorsprong is niet voldoende. Men moet ook verklaren waarom, na het kiezen van de houding, men deze bleef volgen en moest blijven volgen, zelfs wanneer zij dysfunctioneel werd. Verder is het mogelijk dat sommige instanties naar historische oorsprongen verwijzen, alleen omdat zij deze historische verwijzing als autoriteit willen gebruiken. In dit geval moet verklaard worden waarom naar een historische oorsprong verwezen wordt. Er is ook de vraag waarom uit de veelheid van historische stellingnamen juist één bepaalde belangrijk wordt geacht. In beide testamenten treffen we vele, soms tegenstrijdige uitspraken aan. Iemand die zich op deze bron beroept, heeft reeds, gewild of ongewild, een selectie doorgevoerd.

Voorts moeten we een onderscheid maken tussen verschillende niveaus, bv. in *theorie* opgelegde ideale gedragsregels, de theoretische regels die door de morele gezagsinstanties als bereikbaar worden voorgesteld, de evolutie van de theoretische regels, de interpretatie van deze systemen op theoretisch vlak, en daarnaast de *praktijk*, die we o.m. kunnen onderverdelen in datgene wat de volgelingen van een systeem als het ideale gedrag aanzien, datgene wat ze concreet zouden willen bereiken, datgene wat ze in feite bereikbaar achten, het afwijkende gedrag dat ze voor zichzelf aanvaarden, dat ze bij zichzelf afkeuren, datgene wat eigentijdse auteurs als het werkelijke gedrag beschrijven en het werkelijke gedrag, enz. Hierbij moet dan nogmaals tussen individuele en collectieve houdingen onderscheiden worden. Sommige niveaus zijn belangrijker dan andere. Zo doet de analyse van de kerkelijke stellingnamen op hoog theoretisch niveau minder ter zake. We bereiken meer, door na te gaan wat aan de gelovigen der verschillende sociale groeperingen in feite medegedeeld werd. Zo heeft het recent historisch onderzoek duidelijk gemaakt dat, ondanks de officiële waarden van naastenliefde e.d.m., de kerken zich in de 19de eeuw hardnekkig verzet

hebben tegen een oplossing van het sociale vraagstuk. Het is duidelijk dat niet het officiële waardensysteem van primordiaal belang is, maar wel datgene wat aan de gelovigen medegedeeld werd. Zo zullen we aantonen dat vóór de 16de eeuw het officiële waardensysteem antiseksueel gericht was, terwijl daarnaast een officieus, informeel, proseksueel systeem bestond dat het reële gedrag normeerde. Dit gedrag werd geduld zolang men het officiële systeem niet openlijk in discussie bracht en het officieuze systeem niet als het betere verdedigde.

Ons onderzoek

(1) Een volledig antwoord op het gesteld probleem is niet te geven. Daarvoor is het onderzoeksterrein te uitgebreid; ook ontbreken dikwijls de nodige voorstudies. Voor de geschiedenis van het seksuele moet, indien niet alles, dan toch nog veel gedaan worden. Hierover bestaan weinig of geen bibliografieën, seminaries, cursussen, handboeken, tijdschriften, gespecialiseerde bibliotheken, monografieën of encyclopedieën. Werken die wél over het seksuele zouden moeten handelen, gaan aan dit thema voorbij. Ook de randgebieden zijn onvoldoende verkend. Men kan geen geschiedenis van het seksuele schrijven, wanneer er weinig voorstudies, soms zelfs geen vage aanduidingen bestaan over de geschiedenis van de schaamte, de zedigheid en de zedelijkheid, de tederheid, de lichamelijkheid en de lust, de censuur, de pornografie, het seksueel bijgeloof, de venerische ziekten en hun bestrijding, de beweging ter bevordering van kuisheid en onthouding, de maagdelijkheid, het celibaat, het huwelijk, het gezin, de liefde, de vrije liefde, het proefhuwelijk, het kind, de jongere, de leerling op de scholen, de internaten, de schoolprogramma's, de sekserollen, de masturbatie, de homoseksualiteit, de prositutie, de puberteit, de embryologie, de abortus, de contraceptiva, de onwettige kinderen, de vondelingen, de kindermoord, de coëducatie en coïnstructie, het vrijen, de sociabiliteit, enz.

Er bestaan enkele zgn. geschiedenissen van het seksuele, maar deze zijn doorgaans te anecdotisch. Zij bezondigen zich ook aan ‘le péché des péchés... l'anachronisme’. We missen het bestaan van een operationeel model, van een patroon waarin de grote lijnen der evolutie als hypothese zijn aangeduid. We missen een overzicht van het seksueel gedragspatroon, een onderzoek van de sociale verschillen. Men vermengt theoretische uitspraken van morele, politieke en juridische autoriteiten met gegevens omtrent de praktijk. Een anachronistische terminologie wordt gebruikt. De vraag naar de heuristiek van seksuele en emotionele fenomenen komt zelden ter sprake. Ook de interpretatieproblemen worden onvoldoende opgemerkt. Dit alles is belangrijk. Want, mag men de huidige psychische en sociale mechanismen op de geschiedenis toepassen? Kan men voor voorbije eeuwen termen gebruiken zoals frustratie, obsessie, passie, ego, Es, super-ego, kuis-

heid, schaamte, enz. in de betekenis die deze termen nu hebben? Welke was de sterkte van de seksuele drang in vroegere tijden? Moet men een biologisch universeel en onveranderend type van mens aanvaarden, of bestaat er een verandering, zo ja wanneer, in welke richting, in welke mate? Kan men meten welke stimulans uitging van dingen die heden als prikkel aangezien worden? Mag men voor het seksuele het bestaan aanvaarden van wetten in het genre van 'hoe groter de materiële nood, hoe talrijker sommige diefstallen worden' d.i., toegepast op het seksuele, 'hoe moeilijker de voorechtelijke omgang, hoe meer homoseksualiteit en masturbatie'? We zijn er ons van bewust hier meer vragen te stellen dan we kunnen beantwoorden.

(2) Het vertrekpunt van deze studie was de geschiedenis van de seksuele voorlichting. De westerse houding ten overstaan van het seksuele is tijdens de laatste decennia dusdanig veranderd dat het fenomeen der expliciete seksuele voorlichting[2] de aandacht trekt. Hoe komt het dat het antwoord op de eenvoudige vraag, nl. die naar de oorsprong der kinderen, een probleem werd? Betreft het hier niet simpele en aan iedereen bekende gegevens, die de hulp van een afzonderlijke pedagogiek niet nodig lijken te hebben? De historicus kan dus de vraag stellen of het geven van expliciete voorlichting niet in een of andere periode van de geschiedenis, in één bepaalde cultuur en in enkele sociale categorieën een probleem is geworden. Verder constateert hij het ontstaan van bewegingen die ijveren voor of tegen het verstrekken van voorlichting: een eerste maal gebeurt dit in de tweede helft van de achttiende eeuw, een tweede maal vanaf 1880-1890. De seksuele propaedeuse was niet slechts een individueel maar ook een sociaal probleem. Gedurende ongeveer twee eeuwen bestonden er organisaties en pedagogische bewegingen die het verstrekken van voorlichting bepleitten en modellen uitwerkten. Polemieken werden gevoerd. Vergaderingen, studiedagen, voordrachten en films werden er in de 19de en 20ste eeuw aan gewijd. Duizenden boeken, brochures, tijdschriftartikelen en fonoplaten handelen er over.

Het bestuderen van dit fenomeen is ook interessant omdat het verschillende aspecten met een psychologische, dieptepsychologischeen sociologische relevantie bezit. Het gaat niet om een pedagogische of didactische vernieuwing, zoals een betere leesmethode, maar om een actie die op een emotionele wijze gevoerd werd. Het was alsof het duurbaarste bezit moest verdedigd worden, alsof alle heil of onheil te verwachten was van het al of niet voorlichten. We moeten ook de tegenstrijdigheid verklaren waarom deze voorlichting, waarvan de waarde hoog geschat werd, in feite slechts bepleit werd voor, en gegeven werd aan een uiterst klein gedeelte der bevolking, nl. een naar leeftijd en vooral naar sociale klasse minimale groep.

En welke soort voorlichting werd uit de vele mogelijkheden 'gekozen', en waarom? De voorlichting kan, theoretisch gezien, bestaan uit informaties

en/of waarderingen van het seksuele. De informatie kan minimaal of maximaal gegeven worden, d.i. zij kan geen, weinig, vele of alle gegevens bevatten aangaande de seksualiteit der jongeren, der volwassenen, de normale of de ongewone, de huidige en de vroegere, de westerse, en de niet-westerse seksualiteit. De inhoud van de term seksualiteit kan minimaal of maximaal opgevat worden. In de waardering van het seksuele bestaan eveneens vele mogelijkheden. De voorlichting kan positief-waarderend zijn, op een hoger vlak verheffend, seksuele daden bevorderend, tot de nodige voorzichtigheid aanmanend, en ook negatief-waarderend, onderdrukkend, verbiedend, bestraffend, remmend, enz. De informatie kan het karakter krijgen van een al of niet ceremoniële inwijding. Deze initiatie kan voortkomen uit een sfeer van proseksuele vrees, ontzag en waardering voor het seksuele; of zij kan een soort antiseksueel bezweringsritueel zijn of een zuiveringsritus, met traumatiserend karakter. De mededeling der gegevens kan deel uitmaken van een groter geheel, en de zin krijgen van een intrede in de wereld der volwassenen. Zij kan ook neurotische en neurotiserende kenmerken bezitten. Bij dit alles mogen we het volgende niet uit het oog verliezen: (a) het is niet omdat in een bepaalde periode of maatschappij de voorlichting noodzakelijk of wenselijk is, dat ze ook gegeven wordt; bepaalde instanties kunnen oordelen dat voor alle, of enkele sociale groepen, en voor één of voor beide seksen, de onwetendheid boven de informatie, de toevallige ‘straat-voorlichting’ boven de kunstmatige verkozen moet worden; (b) in perioden en maatschappijen waarin ruime kans op informatie bestaat, kan een bepaald soort voorlichting toch als wenselijk gezien worden, bv. om de zingeving van het seksuele te beïnvloeden, om bepaalde uitingswijzen als waardevol of slecht voor te stellen, of om tegen mogelijke gevaren te waarschuwen.

Tegen deze achtergrond kan men het westers model van voorlichting in reliëf brengen. De teksten vanaf het einde der 19de eeuw huldigen als ideaal dat de kinderen tot op een bepaalde leeftijd - variërend van drie tot 14 jaar - onwetend blijven. Dan vertelt men hen op een bijzondere wijze ‘vanwaar de kinderen komen’, d.i. men geeft enige uitleg over het onderscheid tussen de seksen, over de vraag ‘waar groeit het kind?’ en ‘hoe wordt het geboren?’ In sommige gevallen en perioden voorzag men op een latere leeftijd nog een tweede voorlichting o.m. over de rol van de vader. Men mag deze handelwijze niet vergelijken met de initiatie zoals zij bij vele natuurvolken bestaat. Al heeft de westerse voorlichting er enkele uiterlijkheden mee gemeen, de verschillen zijn essentieel. Want in plaats van ontzag, schroom, eerbied of waardering op te wekken, in plaats van onmiddellijk of nagenoeg het begin te betekenen van seksuele activiteit, is de westerse voorlichting geen ‘inwijding’ of ‘initiatie’ in een ‘mysterie’, maar is zij doorgaans een van de uitingen en oorzaken (althans tot voor wereldoorlog II) der afwijzing van het seksuele. Deze voorlichting tot in de tweede helft van de 20ste eeuw bevredigt de weet-

lust nauwelijks, zij remt de nieuwsgierigheid, geeft geen antwoord op de waarlijk belangrijke vragen en bestaat grotendeels uit al of niet bedekte zgn. morele gebods- en verbodsbepalingen. Een tweede westers type wijkt hiervan ogenschijnlijk af, nl. de hoofdzakelijk biologische voorlichting.[3] Maar ook deze geeft geen antwoord op de belangrijke vragen; zij is een vlucht naar het neutrale terrein der wetenschappelijke gegevens, waarnaar door de jongere niet gevraagd werd.

Niet alleen de inhoud, ook de omstandigheden verdienen aandacht. Tijdens de voorlichting zijn de ouders (en dikwijls ook de andere opvoeders) zenuwachtig en gebruiken zij een ongewone taal. Meestal trachten zij aan de karwei te ontkomen, ofwel door het zwijgen op te leggen, het stellen van verdere vragen te ontmoedigen, of door de voorlichting te laten geven door vreemden: geestelijken, artsen, schoolhoofden, leerkrachten, specialisten, enz. Het gebruik van het juiste woord, volgens het voorgeschreven tempo, met de gepaste blik, voor de precies geschikte leeftijd en sekse vergt de kundigheid van specialisten. Sommige pedagogen laten de seksuele voorlichting voorafgaan door een periode van ascetisme en laten ze volgen door een retraite. Het vernemen van een klein gedeelte van de 'facts of life' betekent soms een zware proef, een ontreddering, een traumatisering die iets weg heeft van een verkrachting of minstens een defloratie.

We kunnen nog andere aspecten van dit merkwaardig gebruik onderzoeken. O.m. het historisch verloop van de medegedeelde inhouden en de gebruikte terminologie; deze veranderen vanaf de tweede helft der 18de eeuw in de richting van toenemende bedekking van het seksuele en vanaf het einde der 19de eeuw in de richting van de vrijmaking der bedekte inhouden. Verder kunnen we nagaan of er een evolutie bestaat voor wat leeftijd, sekse, sociale groepen betreft, aan wie, en de wijze waarop seksueel voorgelicht wordt.

(3) Er is echter meer dan de geschiedenis van de voorlichting. Bij het onderzoek zijn we getroffen door zekere gelijkenissen tussen de perioden 1760-1800 en 1880-1950. Vele 'seksuele' en doorgaans typisch negentiende-eeuws en begin twintigste-eeuws genoemde problemen worden ook in de 18de eeuw bediscussiëerd: de seksuele voorlichting en opvoeding, de premaritale coitus, de voorechtelijke zwangerschap, de contraceptie, de kinderrijkdom, de liefde, de partnerverhouding in het huwelijk, de coëducatie, de vrije liefde, de echtscheiding, de buitenechtelijke seksualiteit, de prostitutie, de venerische ziekten, de masturbatie, enz. Over deze vraagstukken wordt weinig geschreven in de 17de en nog minder in de 16de eeuw. We ontkomen daarom niet aan de indruk dat we voor de socio- en psychogenese van wat men in de 19de eeuw 'het seksueel probleem' noemt, de 18de eeuw en de voorafgaande periode moeten onderzoeken. We worden ook getroffen door de gelijkenis tussen de periode vanaf de 16de naar het einde van de 18de eeuw en die vanaf het einde der 19de eeuw. De evolutie ver-

loopt in tegengestelde richting, zodat we mogen spreken van een toenemende repressie en daarna van revival, tijdens welke de inhouden die vooraf bedekt en getaboeëerd werden, weer vrij gemaakt worden, maar in een omgekeerde volgorde.

De aanwijzingen die we uit de studie van de geschiedenis der seksuele voorlichting haalden, werden bevestigd door constateringen op andere gebieden. In het gedrag van de jeugd vinden we dezelfde evolutielijn terug. Bij het begin van de 16de eeuw vinden we weinig of geen morele restricties. De leuze was 'y falloit que jeunesse se passast; et que c'estoit le moindre pechié qui feust': de jonge jaren moeten voorbijgaan, en wat er gebeurt is de kleinste zonde die er bestaat. Op het einde van de 18de eeuw ligt het burgerlijk patroon van het premaritaal seksueel gedrag vast; de eis der volledige kuisheid en onthouding wordt met klem gesteld. Ondertussen blijft in de landbouwgewesten de vruchtbaarheidstest bestaan, en gedraagt de adel zich zoals voordien promiscueus. In de negentiende eeuw wordt de ene sociale klasse na de andere aan de burgerlijke waarden onderworpen. Vanaf het einde van die eeuw komt echter een reactie. Ook de houding tegenover de masturbatie vertoont dezelfde evolutielijn.

We hebben in onze studie veel aandacht aan de jeugd besteed, o.m. omdat de jongeren bij het opvoedingsproces dat leidde tot het antiseksueel syndroom het eerst en het meest intens aan de nieuwe invloeden onderworpen werden. Door na te gaan wat men hen oplegt, ziet men duidelijker wat men enige tijd daarna ook van de volwassenen zal eisen. Toch hebben we gemeend de evolutie van het gezin, het huwelijk, de opvattingen omtrent de liefde, het vrije huwelijk, de echtscheiding, het hebben van kinderen e.d.m. eveneens te onderzoeken, niet alleen omwille van de interacties met de jongeren, maar ook omwille van de wijziging der waardering zelf. Geografisch hebben we onze studie hoofdzakelijk beperkt tot Frankrijk en Duitsland, twee landen die in continentaal Europa een voorsprong bezaten. De ontwikkeling in Engeland lieten we meestal buiten beschouwing, omdat zij niet parallel verloopt met die op het vasteland.

(4) Het is overbodig het belang van dit onderzoek voor de geschiedenis in het algemeen, en voor de geschiedenis van het seksuele, de pedagogie, de ethiek, de moraal en de moraaltheologie in het bijzonder aan te tonen. In onze studie hebben we ook enkele vragen in verband met antropologie gesteld. We kennen de fysiologie van de vroegere mens niet. Was zijn seksualiteit meer cyclisch dan de onze? Welke invloed kon de wijziging in de voeding op zijn gedrag veroorzaakt hebben? Bezat hij vroeger een andere hormonenwerking? Kende hij dezelfde puberteit, fysiologisch en psychisch, als nu? Vindt men in alle perioden dezelfde leeftijdsgroepen met dezelfde kenmerken als nu, of staan we voor onvergelijkbaarheden, die we verkeerdelijk met dezelfde termen van kind, jongere, jongen, meisje benoemen.

De historicus vindt aanwijzingen in de recente filosofische antropologie. In de werken van M. Landmann, A. Gehlen, W. Brüning, E. Cassirer, von Gebsattel, L. Binswanger, A. Portmann, H. Plessner, G. Murphy e.a. heerst eenstemmigheid omtrent de typering van de mens als een wereld-open, ongevormd, in alle richtingen stuwbaar wezen. Daarmede is veel zekerheid vervallen. McDougalls lijst van universele menselijke strevingen, Freuds hypothese van de algemene geldigheid van het oidipoes-complex, van de agressiviteit, de latentiefase e.d.m. moeten tot hun plaatselijke en tijdelijke beperkingen herleid worden.

Ook de cultuurantropologen hebben het gesloten model van de mens verlaten. Zelfs de sociologen stellen soms de vraag naar de noodzakelijkheid van enkele universeel geachte instellingen zoals het gezin. En de historicus? Indien het typisch humane moet beperkt worden tot ‘die Weltoffenheit, die primäre Natur unseres Soziallebens, das Besondere der Instinktschwächung und die Eigenart unserer geistigen Weltorientierung’, vervalt het *sub specie aeternitatis* levend model van de mens. Dan erkent men dat de gamma der culturen zeer gevariëerd kan zijn, zowel in de geografische als in de chronologische dimensie. De mens kan blijkbaar alle wegen uit, en zo gezien, kan de historicus de vroegere culturen beschouwen als ‘experiments in living’. Deze plasticiteit van individu en mens schijnt echter biologische en psychische grenzen te bezitten. Eenmaal voorbij deze limieten verwekt men eerder pathologieën. De evolutie sinds de 17de, 18de eeuw toont o.m. aan dat het oorspronkelijk nagestreefde doel niet bereikt werd, wel het tegendeel. De doelstellingen van de nieuwe opvoeders waren wel eufunctioneel ten opzichte van de waarden die de maatschappij officieel huldigde, maar de resultaten waren dysfunctioneel, niet alleen ten overstaan van de aanvankelijk geponeerde waarden, maar ook ten overstaan van het menstype dat de maatschappij beweerde te bevorderen. De probleemsituatie die zo ontstond, en die de gevolgen van het antiseksueel syndroom omvat, is een vorm van individuele en sociale pathologie. Zoals de historicus moet wijzen op de wreedheid der Azteken, op het misdadige der jodenverdelging, op de uitbuiting van slaven en arbeiders, zo moet hij ook sommige niet te waarderen seksuele toestanden belichten.

(5) Indien we de geschiedenis benaderen als een vorm van historische culturele antropologie, sociologie en psychologie, staan we voor een kentheoretisch probleem. Moet men de ontwikkeling der civilisatie zien als een magisch-mythisch proces, d.i. als de ontplooiïng van een voorafbestaande metafysische idee, als een soort zelfbeweging die verklaard moet worden door de wetmatigheid van een ‘Geist’ of van de Natuur? In dit geval zou het proces van de menswording, het civilisatieproces, een weinig ingewikkeld studieobject zijn, dat alleen moet beschreven worden om de constructie van een model mogelijk te maken. Ofwel vat men dit proces op als

een ingewikkeld en onvoorspelbaar gebeuren dat we moeten ontleden, verklaren en begrijpen. In dit geval opent zich voor de geschiedkundige een ruim gebied. Hij zal bestuderen hoe, in welke richting en waarom de maatschappij en de mens getransformeerd worden. Zodra men de maatschappij niet ziet als een soort individu, begiftigd met een uitzonderlijk zintuig dat op geniale en wetmatige wijze zelf de beste oplossingen 'vindt', rijst bv. de vraag naar het waarom en de evaluatie van het historisch verloop. De mens, als 'animal symbolicum' (de term is van E. Cassirer) wordt menselijk doordat hij een selectie uitvoert op de dingen die hem omringen, waaraan hij zin of niet-zin, waarde of niet-waarde toekent. De historische dimensie van dit proces kunnen we onderzoeken. Grote historici hebben dit reeds enigszins gedaan. Anderen hebben bijzondere aandacht besteed aan socio- en psychoculturele processen, zoals K. Lamprecht, A.C. De Tocqueville, W. Dilthey, J. Romein, L. Fèbvre, R. Mandrou, M. Bloch. In dit licht gezien is al wat de 'way of life' van een groep wijzigt, 'un fait de civilisation', en dus een historische gebeurtenis. Dat kan één fenomeen zijn, of een groep van fenomenen, een korte stoot of een langdurig proces. Deze fenomenen zijn economisch, staatkundig, cultureel, fysisch, psychisch; ze omvatten ook de collectieve en individuele emotionaliteit (de dominante gevoelens van bv. vrees, agressie), de ideologieën, de 'systems of belief', de godsdiensten, enz. Hier rijst weer een andere, belangrijke vraag, die men terugvindt in de recente discussies omtrent het modelbegrip in de geschiedenis, nl. of en in welke mate de psychoculturele verschijnselen een zelfstandige agens zijn in de geschiedenis, of de mentale fenomenen beïnvloed worden door de nonmentale dan wel omgekeerd. Het is verleidelijk aan de 'Geist' een niet al te passieve rol toe te kennen, en een wederkerige beïnvloeding te veronderstellen waarbij psychosociale feiten optreden hetzij als een feed-backver-schijnsel, hetzij als een agens. Inderdaad, de aanwezigheid van een meer dan gewoon aantal enkelingen met een paranoïde struktuur kon de opkomst en het slagen van het nazisme bevorderen. Het bestaan van een aantal individuen met schizoïde houding tegenover de seksualiteit kan invloed hebben op (en tevens veroorzaakt zijn door) de aard van de maatschappij. In beide gevallen kan de maatschappij de in haar opgenomen invloeden vergroten en doorgeven.

Overwegend collectieve waarden en idealen, 'systems of belief' en emotionele toestanden werken remmend of bevorderend, zo vermoedt men althans. Maar ze zijn moeilijk te onderscheiden in de veelheid van de oorzaken. Dikwijls worden ze aangezien als de weerkaatsing op het psychoculturele vlak van maatschappelijke, economische en andere factoren. Aan een omgekeerde denkwijze, nl. het erkennen dat deze psychoculturele factoren niet van een afgeleide orde maar van causale aard zijn, d.i. niet een gevolg maar een oorzaak, kleeft het odium van geëngageerde geschiedschrijving. Dit mag echter niet beletten ook in deze richting te onderzoeken.

Eindnoten:

1 Cr. Brinton beweert dat de victoriaanse preutsheid niet mag overdreven worden *(Geschiedenis moraal*, dl. II, p. 138 en vgd. en p. 152). Daarnaast schrijft hij (*o.c.*, dl. II, p. 138-9) dat het

seksueel gedrag altijd hetzelfde bleef. Toch constateert men volgens hem vanaf ongeveer 1890 een reactie tegen de preutsheid, die haar toppunt krijgt rond 1920. In die periode mocht men bv. wel vrijer schrijven en spreken over het seksuele. Maar men mocht niet vrijer handelen (dl. I, p. 116). G.R. Taylor laat de victoriaanse tijd in Engeland beginnen in 1780 (of 1757) en eindigen rond 1860 (*Zeden*, p. 208 en 217). Ira Reiss schrijft anderzijds, maar dan doelend op de Verenigde Staten, dat de generatie geboren tussen 1900 en 1910 'really altered our way of life'. (Cfr. p. 64 in *Premarital sexual standards in America*. Illinois, 1960). Bern. Berelson (*One year's reading for fun*, 1942. London, 1960, p. 84) stelt de vraag: 'When did English pruderie begin? No trace of it in Fielding or Goldsmith. It must have crept in during the last quarter of the eighteenth century, found a suitable climate,...'

Omtrent het belang, de oorzaken en de inhoud van de veranderingen bestaan eveneens controversen. A. Romein-Verschoor (*Zedelijkheid*, p. 80-85) trekt veel in twijfel van wat algemeen aanvaard wordt en ziet vooral een drempelverschil. Wilhelm Wundt spreekt over een 'ungeheuren Wandel der persönlichen Charaktere, wie ihn der Anfang des 19. Jahrhunderts gesehen hat'. (*Ethik. Eine Untersuchung der Tatsachen und Gesetze des sittlichen Lebens*. Stuttgart, 1903, derde uitg., dl. I. p. 446). Als voorbeelden somt hij op: Fr. Schleiermacher, G.F.W. Hegel, Schlegel, Schelling, J.W. von Goethe. Als oorzaak wijst hij het mislukken van de franse omwenteling aan, die velen ontgoochelde en het conservatisme versterkte. Naast deze psychologiserende benadering, vindt men ook een verklaring in sociologische termen. 'It was not the people who were prudish, hypocritical and "moral" in the 19th century, but the upper class', (Brusendorff, *Love*, dl. II, inleiding, p. 6). Dezelfde Brusendorff beweert ook 'As far as love is concerned it [the world] seems to have been steadily regressing for the last two-thousand years' (*o.c.*, p. 5). Er is wel vooruitgang van wetenschap, technologie en geneeskunde, maar de seksualiteit is 'neglected and ruined'. E.S. Turner (*History of courting*, p. 150) oordeelt dat de victoriaanse preutsheid slechts een andere vorm van sex appeal is: met een minimum van ontbloting bekomt men een maximum aan prikkeling. Eens dat de preutsheid aanvaard was, diende zij 'as a kind of regulator by which a constant but safe emotional pressure could be maintained'. Nog anderen, o.w. de amerikaanse dominee Robert Eliot Fitch (in *The decline and fall of sex with some curious digressions on the subject of true love*. London, 1957) interpreteren de preutsheid als een collectief tot inkeer komen en boetedoen, waarbij men tijdelijk uit reactie de preutsheid huldigt in plaats van het 'echte' schaamtegevoel. Volgens René Biot (*Opvoeding tot liefde*. Antwerpen, 1951, p. 22) leert de zedengeschiedenis van de 17de en 18de eeuw dat de onzedelijke huwelijksopvatting die de 'verborgen grondtoon' van dit tijdvak vormt, bij voorkeur samengaat met een uiterlijke houding, die het als niet passend wenst te beschouwen om in verband met het huwelijk over de liefde te spreken. Uit onzedelijkheid ontstond dus preutsheid. Deze camouflage ging samen met de 'achterbakse en geraffineerde schaamteloosheid'.

Cfr. Quinlan, M.J. *Victorian prelude*. London, 1940. Lane, J. *Puritan rake and squire*. London, 1950. Taylor, G.R. *The angelmakers*. Hougthon, W.E. *The Victorian frame of mind*. Princeton, 1963. Pearl, C. *The girl with the Swansdown seat*. London, 1955. Strachey, Lytton. *Queen Victoria*. Zie ook in verschillende publikaties van C. van Emde Boas, in A. Craig (*Sex and revolution*), W. Reich, B. Harnik (*Der Sinn* der Sexualität. München, 1960). Volgens Harnik (p. 14) valt de emancipatie van het seksuele samen met de industrialisatie en met de doorbraak van het natuurwetenschappelijk denken.

2 Met 'seksuele voorlichting' en 'seksuele propaedeuse' wordt in deze studie bedoeld: de expliciete voorlichting, gegeven door ouders of andere opvoeders, die bewust een pedagogische daad stellen waarbij zij een omschreven schema volgen. Hiertegenover staat het eerder spontaan, toevallig en niet-gesystematiseerd meedelen van seksuele inhouden door ouders, dienstpersoneel, leeftijdsgenoten en anderen. In beide gevallen zijn de hoeveelheid van de mededeling, het debiet, de terminologie, de volgorde, de bedoeling en de sfeer der voorlichting verschillend.

3 Hiermee wordt niet beweerd dat biologische kennis overbodig is. Maar het is verkeerd voor het seksuele meer biologische gegevens te verschaffen dan voor andere lichamelijke functies en te veronderstellen dat hiermee het nodige is gedaan. Toch is in de huidige westerse maatschappij een uitvoerige biologische kennis niet overbodig. Het sociaal-culturele patroon van het man- en vrouw- zijn vloeien er meer en meer door elkaar. De seksuele identiteit, het sociale en beroepsleven der ouders, de tertiaire seksuele kenmerken zijn soms minder duidelijk afgebakend. Hierdoor rijzen voor de vrouw vragen omtrent haar vrouw- en haar moeder-zijn die soms in conflict met elkaar komen. Wil een vrouw een goede moeder en een vrouw met besef van haar eigen fysische volwaardigheid zijn, dan moet ze het vrouwelijk lichaam grondig kennen,

bijzonder in verband met en in vergelijking met dat van de man en in betrekking tot het moederschap. De seksuele voorlichting vervult dus in dit geval een therapeutische functie om aan de gevolgen van de inferieure posities van de vrouw opgenomen in een mannenmaatschappij gedeeltelijk te verhelpen.
Cfr. Ackerman, *Psychodynamics of family-life*, p. 173.

2 Het christendom en het antiseksueel syndroom

Onder de druk van een vijandige stemming tegen de kerken - men verweet hen nl. schuld te hebben aan de seksuele ellende vroeger en nu - hebben sommige vooral christelijke auteurs de oorsprong van het antiseksueel syndroom naar voorchristelijke tijden verlegd. Zij wezen op de negatieve houdingen bij de hittieten, de joden en vooral bij laat- griekse en -romeinse schrijvers uit de ontstaanperiode van het christendom. De christelijke houding zou de institutionalisering zijn van de opvattingen der door iedereen bewonderde antieke denkers. Is het echter mogelijk dat de grieken, die iedereen proseksueel noemt, uiteindelijk in de antiseksualiteit terecht kwamen? Reeds de moraliserende verklaring die men voor deze veronderstelde evolutie verstrekt, wekt achterdocht: de 'walging' voor de bestaande losbandigheid zou hen nl. tot de verwerping van het seksuele gebracht hebben, een verklaring die men trouwens ook geeft voor de overgang van eind 18de begin 19de eeuw.

Een gefundeerde uitspraak omtrent deze problematiek is onmogelijk. De weinige bestaande studies maken onvoldoende onderscheid tussen proseksualiteit en seksuele vrijheid, tussen de theorie en de praktijk, tussen de officiële en de officieuze waarden, tussen de attitude en het gedrag van grotere collectiviteiten, van subgroepen en van enkelingen. Trouwens, we moeten ons niet voorstellen dat de kerken tussen de bestaande opvattingen willekeurig diegene kozen die hen het best toeschenen. Men moet de reden aangeven *waarom* zij één bepaalde opvatting uit de veelheid van attitudes selecteerden. Wanneer de kerken vandaag concessies doen op het stuk van de geboorteregeling, moet men dan zeggen dat zij na rijp beraad tot juistere inzichten kwamen? Of werden de kerken beïnvloed door de opvattingen van atheïsten? Of werden én de buitenkerkelijken en de kerkelijken door de evolutie der socio-economische omstandigheden gedwongen hun standpunten te wijzigen, de enen wat vroeger dan de anderen? Het is te simplistisch te beweren dat men nieuwe normen importeert, overneemt of uitvindt. De normen zijn dikwijls de exteriorisatie, het aan de dag treden op het ethische, juridische niveau van socio-economische wijzigingen die de nieuwe gedragsregel deden ontstaan, dragen, realiseerbaar maken.

Het voorchristelijk jodendom

Een algemeen beeld van de joodse attitude tegenover het seksuele is moei-

lijk te geven. Men vindt proseksuele houdingen, zelfs proseksuele ascetische attitudes, als houdingen waarbij het seksuele wordt genegeerd. De meest verspreide houding is een niet-puriteinse aanvaarding van het seksuele, gepaard gaande met een tamelijk strenge, zelfopgelegde discipline die zich echter niet tegen het seksuele als dusdanig richt. Er bestaan ook verschillen volgens de periode. Vóór de exodus (ca. 1500-1450) was de pre- en extramaritale seksualiteit toegelaten, evenals de polygynie, de prostitutie, de homoseksualiteit. Celibaat en kinderloosheid werden sterk afgekeurd. Na de exodus wordt de maagdelijkheid meer geëvalueerd en worden taboes opgelegd: o.a. kleine meisjes mogen niet bij de jongens spelen; een man mag niet met een vrouw spreken tenzij ze gechaperonneerd is; een vader mag niet naakt zijn in aanwezigheid van zijn zoon; de moeder mag haar dochter niet zoenen; verbod op de rug te slapen, een nauwsluitende broek te dragen, de penis bij het wateren aan te raken, enz.

Bij de verklaring der joodse houding moet men o.m. rekening houden met het immortaliteitsgeloof. De man beveiligt zich tegen het verdwijnen van zijn identiteit door het hebben van vele zonen. Sommige voorschriften tegen de pre- en extramaritale omgang kunnen ten dele verklaard worden door de (onjuiste) biologische opvattingen. De joden geloofden dat de vrouw geen eicel had, maar dat zij de bodem was waarop het mannelijk zaad groeide. Het was dus nodig deze bodem gaaf te houden wilde men zijn individuele immortaliteitskansen niet in gevaar brengen.

Indien men het westers antiseksueel syndroom van uit een joodse origine wil verklaren, moet men nog duidelijk maken waarom het christendom uit de verschillende attitudes één overnam, en waarom deze van pro- naar antiseksualiteit evolueerde.

Griekenland en Rome

De griekse cultuur was meer proseksueel dan de joodse. Deze houding is een onderdeel van de positieve attitude tegenover het leven. Men kan ze afleiden uit het mensbeeld, de cosmologie, de mythologie, uit het bestaan van goden ter bescherming van het orgasme, de pederastie, uit de verspreiding en waardering der homoseksualiteit, uit de erotische inslag van de volksfeesten, uit de badhuisgewoonten, de rituele naaktheid in de eredienst, de naaktheid op het toneel, de verering der hetaere, de gymnasia, de symposia, de huwelijks-feestelijkheden, de godsdienstige feesten, de aandacht door de filosofen aan eros en sexus geschonken, de aanwezigheid van het seksuele in de literatuur, enz. Merkwaardig is het feit dat fenomenen zoals het sado-masochisme ontbraken. Het klassieke griekse patroon wordt getypeerd door proseksuele zelfbeheersing als onderdeel van een streven naar harmonie, naar *kalokagathia*. Treffend voor de huidige westerling is het feit dat het seksuele niet binnen de sfeer van het ethische viel. Sommige uitingen konden te maken hebben

met de wetgever die bv. de te jonge knaap tegen pederastische benadering beschermde, of met de geneesheer die hygiënische voorschriften verstrekte omtrent de leeftijd waarop en tot wanneer en met welke frekwentie men de seksualiteit kon bedrijven.

De griekse goden gaven zelf het voorbeeld van een polymorfe seksualiteit. De maagdelijkheid werd alleen vereerd bij sommige godinnen en priesteressen. Rituele onthouding was soms voorgeschreven. De grieken kenden echter geen speciaal woord om het begrip 'kuisheid' uit te drukken, zodat de kerkvaders die in het grieks schreven, gebruik moesten maken van de term agneia, die kan vertaald worden door 'rouwriten' (waarbij de onthouding soms voorschreven was).

De premaritale coitus was 'hardly censured by public opinion' (Westermarck, E., *Christ. Mor.*, p. 361) voor zover het jongelingen betrof, en voorzover men niet in overdrijving viel. Men vindt bij de grieken ook enkele meer extreme stromingen. Bekend is de houding van de cynici: de seksuele drang is natuurlijk en universeel. Hij moet zo vlug en gemakkelijk mogelijk bevredigd worden ten einde de anaideia, het vrij-zijn van psychische verdringingen, te bereiken. Men denke bv. aan Diogenes die zich in het openbaar masturbeerde. (DIOGENES LAERTIUS, VI, 69). Sommigen wilden de seksualiteit los maken van het huwelijk, waarbinnen ze dienstig bleef ter verzekering van de voortplanting, zoals bv. tot uiting komt in de bekende rede, toegeschreven aan Demosthenes (*In Neairam*, 122). Het belang gehecht aan de homoseksuele benadering is hiervoor een aanwijzing.

Daarnaast prediken andere groepen de onthouding, die echter alleen voorgesteld wordt als een betere houding, die niet wordt opgedrongen. Epictetus geeft volgende raadgeving aan zijn leerlingen (*Enchiridion*, XXXIII, 8): 'Betreffende de seksuele genoegens, het is juist zich te onthouden vóór het huwelijk, in de mate dat het in u ligt. Maar als ge eraan toegeeft, laat het dan in overeenstemming met de wet geschieden. Maar gedraag u niet onvriendelijk tegenover hen die wel die genoegens kennen, noch wees er fier op ze af te keuren, noch ga er prat op ze niet te kennen'. Over Pythagoras wordt spottend verteld dat hij de onthouding zo goed in zijn leerlingen inprentte, dat wanneer tien van hen, aangevallen zijnde, hadden kunnen ontsnappen over een bonenveld heen, ze liever stierven dan de bonen te vertrappen, want bonen hadden de faam de zetel van onzuivere begeerten te zijn (JAMBLICHUS, *De Pythagorica vita.* 31, 191). Deze houding wordt niet door morele redenen ingegeven maar sluit aan bij de opvattingen der medici dat seksuele activiteiten op te jonge leeftijd en te frekwent beoefend, voor de lichamelijke en psychische gezondheid schadelijk konden zijn. Juvenalis' waarschuwing tegen de onmatige masturbatie, 'parce, Quinte, digitis! Quod perdidis vir est', moet in dezelfde zin geïnterpreteerd worden.

De ascetische strekking krijgt de overhand vooral bij de neo-platonici en de neo-stoici. Apollonius van Tyana, een romeins filosoof van de eerste eeuw

van onze jaartelling, verklaart dat zelfs in het huwelijk de seksualiteit onzuiver is. In dezelfde tijd beweert Musonius Rufus (geciteerd bij STOBAEUS, *Florilegium*. VI, 61) dat buiten het huwelijk geen seksualiteit toegelaten is. Het onderscheid tussen sommige christelijke opvattingen en die van deze heidense filosofen en van de gnostici, is klein. Grote invloed ging uit van de Joodse filosoof Plotinos, uit Lykopolis. Hij was lichamelijk-lijdend, half-blind, en beschouwde de zinnelijkheid als een hindernis in het geestelijk kennen, als een zelfvernietiging. De wijze mens moest doordrongen zijn van de idee van het reine en het schone; hierdoor wendde hij zich af van de zinnelijkheid, de lichamelijkheid, zodat de weg naar de zelfbevrijding vrij kwam. Porphyros uit Tyros, uitgever van de werken van Plotinos, schreef o.a. *Over de onthouding*, tegen het 'vlees' d.i. de zinnelijkheid. Rond dezelfde tijd (derde-vierde eeuw van onze jaartelling) schreef ook Longos zijn beroemde *Dafnis en Chloë* We kennen geen mooier werk van seksuele voorlichting dan dit kleine boekje waaruit een geest van probleemloze aanvaarding van het seksuele ademt. Het is niet toevallig dat het vanaf het einde der 18de eeuw een diepe indruk maakte op o.m. Goethe. In een gesprek met Eckermann (20 maart 1831) zegt hij dat men deze herdersgeschiedenis elk jaar opnieuw moet lezen. Het contrast tussen Longos' voorstelling van de benadering der seksen en het burgerlijk gedragspatroon was toen reeds enorm.

De toestand in het romeinse rijk verschilde niet essentieel van die bij de grieken. De maagdelijkheid genoot er meer aanzien, de homoseksualiteit werd er onder griekse invloed gewaardeerd, het meisje moest zich vóór haar huwelijk onthouden, de jongen niet. De controle op de premaritale coitus hield geen verband met het seksuele, wel met het sociale aspect ervan, nl. de nakomelingschap (de *proles*). Omgang voor en buiten het huwelijk werd geduld mits hij plaats had met niet-klassegenoten zoals prostituées en concubines. Cicero, die hierover geen andere opvatting heeft dan Cato de Oude, zegt (*Pro Coelio*, 20, 48): 'Mocht er iemand zijn die denkt dat de jeugd elke liefde met courtisanes moet verboden worden, dan is hij inderdaad zeer streng. Ik kan niet ontkennen wat hij zegt, maar toch is hij niet in overeenstemming met de huidige vrijheid en zelfs niet met de gewoonten van onze voorvaders en met wat zij als toelaatbaar aanzagen. Want in welke tijd gedroegen jonge mannen zich niet op zulke wijze? Wanneer werd zulk gedrag als verkeerd beoordeeld? Wanneer was het niet geoorloofd?'

Na eeuwen christendom is dit gedrag niet veranderd. We hoeven slechts te lezen hoe Augustinus in zijn *Confessiones* zijn jeugdjaren beschrijft. In de werken van de heilige Cesarius van Arles (470-543) vinden we hetzelfde beeld van het gedrag in een stad uit het laat-romeinse rijk. Hij ageert o.m. tegen het dansen, het zingen van 'schunnige' en amoureuze liederen, de omgang met concubines en prostituées. Ondertussen is echter reeds een tegenstelling ontstaan tussen wat men zo dikwijls de heidense en de christelijke

zinnelijkheid noemt. Het onderscheid tussen beide attitudes is inderdaad groot, al zijn er punten van gelijkenis. Want beiden schenken veel aandacht aan het seksuele. Maar de heidense instelling is positief-waarderend, proseksueel, grote vrijheid gunnend; zij kent beheersing, maar deze is door het verstand ingegeven. De heiden kiest vrij, ingaande op bewuste waarderingen het gedrag waarmee hij instemt. Er is geen sprake van schuldgevoelens en van obsessie. De christelijke attitude is doordrenkt van een gevoel van zondigheid en schuld; de verboden genieting is zeer ambivalent. Na perioden van losbandigheid volgt diepe inkeer en verloochening. De genieting geschiedt in totale overgave, dikwijls is de duivel als tertium gaudens aanwezig, zodat de genieting de prikkelende bijsmaak van het verbodene krijgt. Nietzsche zei dat het christendom aan eros vergif te drinken gaf. Maar we menen dat dit vergif niet dodelijk was. Er ontstond wel een bijzonder type van intense erotiek, dat in tijden waarin men een harmonisch geïntegreerd menstype als model heeft, minder voldoening schenkt.

Het christendom

(1) We kunnen slechts met moeite het standpunt van het christendom bepalen. Er zijn om te beginnen de soms tegenstrijdige uitspraken van de officiële autoriteiten, die daarbij nog een verschillende bindende kracht hebben. Hier stellen we reeds de vraag: aan welke voorwaarden moet een stellingname voldoen om als een officiële uitspraak te gelden? Op deze vraag worden vandaag verschillende antwoorden gegeven. Er bestaat ook een afstand tussen de officiële en de officieuze stellingnamen. Kan geen onderscheid gemaakt worden tussen datgene wat in het vatikaan, in het bisschoppelijk paleis en op de kansel verkondigd wordt? Hierbij kan men zich afvragen welke stellingnamen het zwaarst doorwegen, welke de facto gevolgd worden. Zo bestaan er aangaande het huwelijk uitspraken op vele niveaus: concilieteksten, encyclieken, decreten, het kerkelijk recht, dogmatische tractaten, handboeken van moraaltheologie, boeken en brochures op meer vulgariserend niveau. Het beste voorbeeld om het bestaan van contradicties aan te tonen, is de houding ten aanzien van de contraceptiva. Of men kan de radicale veroordeling van de coëducatie door Paus Pius XI in zijn encycliek over de opvoeding vergelijken met de geschriften van nederlandse katholieken die openlijk de coëducatie bleven verdedigen.

Een andere moeilijkheid is het onderscheid tussen de christelijke secten. Vandaag, even goed als vroeger, vindt men een verscheidenheid van stellingnamen. Jean Gerson, Geert Grote, Thomas a Kempis zijn antiseksueel gerichte asceten, maar L. von Zinzendorf en Böhme zijn duidelijk proseksueel, ascetisch en christelijk. Hedendaagse christelijke secten, die zich allen beroepen op dezelfde basisteksten en grondwaarden, komen tot soms tegenstrijdige stellingnamen t.o.v. de contraceptie, de echtscheiding, de premari-

tale coitus, de masturbatie, de plaats van de vrouw in de kerk, het celibaat. We moeten ook wijzen op belangrijke plaatselijke verschillen binnen nochtans dezelfde kerk. Voldoende is, om dit te begrijpen, de toestand van geestelijken en gelovigen in Zuid-Amerika, Afrika en de archipel der Zuidzee na te gaan. Of de situatie in de 15de eeuw. We mogen veronderstellen dat de concrete socio-economische toestand van de kelten, de galliërs, de germanen[1] bij de christianisering van deze volkeren, ten dele de christelijke waarden herstructureerde. We mogen deze afwijkingen niet als tijdelijke afwijkingen van een eeuwige regel interpreteren.

Trouwens, bestaan er vele vaste lijnen? We constateren wel dat men in verschillende perioden, dezelfde teksten op verschillende wijze interpreteert. Dezelfde termen blijven misschien behouden, maar de inhoud persoonlijk aan het begrip gehecht wordt gewijzigd. E.P. Callewaert wees erop dat tot in de middeleeuwen het gebruik van contraceptiva als dusdanig niet verboden werd. De kerk keurde alleen het gebruik van magische middelen af, zowel afrodisiaca, als proconceptieve en contraceptieve magie. De katholieke kerk stelt eerst vanaf de 19de eeuw de contraceptie als moraaltheologisch probleem. Hetzelfde geldt voor de masturbatie.

Hierboven hadden we het over de theoretische stellingnamen. Ook de houding ten overstaan van de afstand tussen norm en feit, tussen de regel en het gedrag, verschilt naar tijd en plaats. Gedurende vele eeuwen week het gedrag, zelfs dat van de hoogste kerkelijke instanties of in selecte milieus zoals de kloosters, van de norm af, zonder dat deze situatie bij de overgrote meerderheid een bewuste weerstand (cognitieve dissonantie volgens de theorie van L. Festinger) verwekte.

(2) Onderzoeken we het nieuwe testament als bron voor moraaltheologische stellingnamen. We vinden er geen woord over jeugdseksualiteit, masturbatie, premaritale coitus, contraceptiva, abortus. Christus vergeeft aan de overspelige vrouw, een passage die ten tijde van Constantijn, toen het montanisme grote invloed uitoefende, verwijderd werd (HESNARD, *Morale sans péché*, p. 74). Paulus (I Cor. 7, 25) zegt dat de Heer geen wet gaf over de maagden; de apostel deelt dus slechts zijn eigen standpunt mee. De eucharistie en het doopsel ontstonden waarschijnlijk uit mysterieculten die aan het seksuele een vrij grote plaats toekenden. De joodse godsdienst, de essenen en de neoplatonici waren niet antiseksueel. Wel constateren we dat deze invloeden, evenals de prechristelijke magische en rituele taboes op seksuele fenomenen, geleidelijk meer antiseksueel geïnterpreteerd worden. De christelijke waarden komen zelfs in conflict met de houding van de staat. In het laat-romeinse rijk werd de emancipatie van de vrouw bevorderd, het huwelijk gesteund en werden de celibatairs extra geldelijk belast, dus drie diametraal niet-christelijke stellingnamen. In het christendom vindt een toespitsing der standpunten plaats, die gewoonlijk verklaard wordt door








¶ Halÿ der meister schreibt Man sülle in
keÿnem heÿssen zeichen in die badstuben
geen. Als im Lewen. zwiling. junckfrew
en. vnd in dem Steinbock.

*4



de selectieve autoriteit die men aan Paulus, aan sommige patres en aan Augustinus toekent. Paulus' standpunt wijkt van dat der joden en der evangelies af. Zijn opvatting dat het huwelijk dient om de seksuele drift op te vangen is onjoods. Ook maakte hij een grotere tegenstelling tussen geest en lichaam dan de rabbijnse joden. Voorts moet men rekening houden met invloeden van stromingen zoals het manicheïsme, zelfs al werden ze door de kerk afgewezen. De kerk trachtte de extremismen die bv. de castratie of de voortplantingsstaking predikten, tegen te gaan. Maar zij stond milder tegenover antiseksuele dan tegenover proseksuele afwijkingen.

(3) De houding tegenover het seksuele vloeit doorgaans voort uit het standpunt ten opzichte van de lichamelijkheid, de lust, de natuur, of nog ruimer, het feit of men een levensbeschouwing huldigt die wereldzoekend of wereld-mijdend is, of zij zich richt op het *diesseits* of op het *jenseits*, of zij hedonistisch, epicuristisch of ascetisch is. Het christendom dat het wereldse bestaan afwees en de zijde van de geest in het dualisme lichaam-geest koos, moest daarom nog niet antiseksueel worden. De confrontatie van de mens met de seksualiteit kan op vele wijzen plaats hebben. Hij kan naar de seksualiteit gaan of er zich van verwijderen; hij kan de seks naar zich toe halen of van zich afstoten. Sommige ascetische secten trachten zich van het seksuele te bevrijden *door* het seksuele; anderen bevrijden zich *van* en *tegen* het seksuele.

De toonbeelden der christelijke levenswijze, de anachoreten, de heiligen der eerste eeuwen en ook van de 17de eeuw, trachten hun lichamelijkheid tot de uiterste grens te ontkennen. Deze broeder ezel wordt gekastijd, slecht gevoed en niet verzorgd. Er is geen waardering voor de seksualiteit, de liefde, de erotiek, de vrouw, het huwelijk, het gezin, de tederheid. De hoogste status in de maatschappij komt toe aan de celibatairs. Onder hen staat de massa die voor de voortplanting moet zorgen. Zij leeft min of meer in staat van zonde, tenzij men zoals sommige heiligen deden, het gezin in de steek laat. Veel in dit systeem wordt begrijpelijk wanneer men bedenkt dat het uitging van celibatairs, van wie sommigen een harde strijd te voeren hadden. Vanuit hun situatie kan men verklaren waarom ze overgevoelig waren voor de minste aanduiding van de onderdrukte seksualiteit. Zij moesten een ruime marge van veiligheid scheppen door alle directe en indirecte prikkels te verbannen. Zelfs in de woestijn terugtrokken, werden ze gekweld. En degenen die in de wereld bleven, moesten er een skotomisering, een psychische en sociale afzondering doorvoeren. Wanneer celibatairs die in deze situatie leven, uit hun eigen verlangens en ervaringen regels halen voor de gelovigen die in de wereld bleven, kan er gemakkelijk een discrepantie ontstaan. Aan de juistheid van hun visie op het seksuele, de liefde, aan de leefbaarheid van hun normen kan expliciet of impliciet getwijfeld worden. Zo ontstaat een massale normafwijking

Een analyse van dit waardengeheel toont aan hoe men, vertrekkend vanuit irrationele premissen op rationele en logische wijze afleidend, tot irrationele standpunten komt die soms veraf liggen van de aanvankelijk gestelde waarden. De asceten haten in eerste instantie niet zozeer het seksuele dan wel de ononderworpenheid ervan. Zij constateren dat ze de seksuele reacties (*motus genitalium*) niet beheersen. Volgens Augustinus, 'misschien wel de grootste moraaltheoloog van alle tijden' (Häring, *Wet*, p. 54), rukt de wellust de mens innerlijk en uiterlijk helemaal naar zich toe en mengt hij vleselijke begeerten en psychische opgewondenheid zo door elkaar, dat een orgasme volgt vergeleken waarbij er geen grotere lichamelijke lust is; daardoor wordt op dat ogenblik bijna alle bewustzijns- en kennisscherpte weggenomen (*De civitate Dei*, XIV, c. 16). De seksualiteit onderwerpt dus de hele mens en maakt dat hij er zich beschaamd om voelt. Sinds Eva's zonde gaat de coitus steeds gepaard met schaamte. De bevruchting geschiedt langs dezelfde weg waarlangs, in omgekeerde richting, het menstrueel bloed afvloeit (*o.c.*, c. 26). En we worden geboren tussen de urine en de ontlasting, 'inter faeces et urinam nascimur'. Dr. Kligerman van het Chicago Institute for psychoanalysis heeft in een studie over de *Confessiones* (*J. Amer. Psych. Ass.*, III, 1957) gewezen op de invloed van een niet opgelost oedipaal conflict bij Augustinus. Zijn visie op de lust en het seksuele zou er door bepaald zijn. Maar het is niet bewezen dat men het oedipuscomplex ook in andere perioden mag projecteren. En het is vooral duidelijk dat een individueel psychogenetische verklaring van de antiseksualiteit niet mag voorbijgaan aan het feit dat vóór Augustinus reeds een sociogene traditie van antiseksualiteit bestond.

Een culturologische vergelijking kan de christelijke houding in reliëf brengen. In de zevende eeuw v.o.j. schreef Bana in Indië zijn *Kadambari*. In het volgende citaat treffen we bijna woordelijke contrasten met de hierboven besproken passage uit *De civitate Dei* aan. Bana zegt over de vrouw: 'Met haar zal ik dat onuitsprekelijk genot genieten, dat als het ware een nirwana is van een andere natuur, en dat wellust heet. Evenals een nirwana van een andere natuur is het weliswaar door alle mensen gemakkelijk te bereiken, maar kan het toch alleen verworven worden door vereniging. Alhoewel het voorwerp is van de tastzin, toch grijpt het het hart aan. Alhoewel het de zintuigen verblindt, toch bevredigt het de zintuigen. Alhoewel het het liefdevuur aanwakkert, toch dooft het dit uit. Alhoewel het de uitputting van het lichaam veroorzaakt, toch vervult het met welbehagen. Alhoewel het onregelmatig ademhalen, (afmatting) en zweet doet ontstaan, toch doet het de haren overeind rijzen, wat met het intrekken van de adem gepaard gaat. Alhoewel het genoten is, toch wekt het verlangen op om te genieten. Alhoewel het duizendmaal genoten is, toch is het nieuw. Alhoewel het zeer duidelijk is, toch is het onmogelijk zijn eigen natuur te bepalen' (vert. Prof. SCHARPÉ, p. 204).

Hier hebben dus twee waardensystemen, beide religieus, beide ascetisch op hun manier, beide groot belang aan het seksuele hechtend, het ene door een negatieve obsessie en fixatie, het andere door positieve aanvaarding en vrijwording *in* het seksuele. We kunnen de confrontatie tussen deze beide systemen het best illustreren door een wijsheid uit de indische cultuurkring, dat het beter is de tijger te berijden, want wie er af valt, wordt verscheurd.

(4) Op de gestelde basiswaarden bouwen de moraaltheologen een systeem dat hoofdzakelijk in de middeleeuwen een sluitend geheel wordt. Het primaat van de maagdelijkheid boven het huwelijk staat vast. Dit leest men in Thomas a Kempis *Navolging Christi* en Geert Grote's traktaat *De matrimonio*. Het huwelijk bestaat immers 'uit wat het wezen der ontucht is', zoals Tertullianus meer dan duizend jaar vóór deze auteurs had geschreven *(De exhortatione castitatis*, 9 en 10.). De geslachtelijkheid wordt niet aanvaard, noch als lustfunctie noch als fysiologisch-biologische functie. De niet specifiek-christelijke opvatting van een eenheid in de natuur, ook in de menselijke natuur wordt vervangen doordat men de mens tegen zijn lichaam opzet. Het geslachtelijke staat ten dienste van het vitaal minimum, nl. de voortplanting. Niet alleen de seksualiteit is zondig, maar ook de lust bij de seksuele daad, de lust zonder daad, de wil tot lust en de onvrijwillige lust.[2] De moraaltheologen huldigen voor het seksuele andere normen dan voor het niet-seksuele. Terwijl zij een onderscheid in graad van zonde aanvaarden, wanneer het gaat om het stelen van een klein of een groot bedrag (waarbij erkend wordt dat de zondegrootte afhangt van de omvang van het voorwerp) of wanneer het een opwelling van toorn of een moord betreft (waarbij men aanvaardt dat hij die woedend is, daarom nog niet wil doden), wordt voor het seksuele geen onderscheid gemaakt tussen de soorten libido's: ze zijn alle finaal gericht op dezelfde geslachtelijke daad, zowel de oscula (zoenen) als de amplexus (omhelzingen), de tactus (de aanrakingen, de strelingen en de blikken). Daarom zijn ze volgens Thomas peccata mortalia, dood-zonden.

Hedendaagse auteurs (o.a. HOEGEN, *Over de zin* ..., p. 171) verdedigen soms de stelling dat Thomas de lust bij de seksuele omgang niet zondig vond. Dit is een verklaring die duidelijk indruist tegen het hele systeem, en die trouwens door de specialist in de seksuele ethiek van Thomas, pater J. Fuchs, ontkend wordt. De vroegscholastiek maakte een onderscheid tussen (a) seksuele omgang om overspel te vermijden: deze was een kleine zonde, en (b) seksuele omgang uit lust: deze was een zware zonde. Thomas Aquinas, een gematigd man, die reageerde tegen het manicheïsme, tegen de overdreven houding van Augustinus, gebruikte o.a. de volgende terminologie voor de seksualiteit: bevuiling, smet, bezoedeling, schande (immunditia, macula, foeditas, turpitudo). De seksualiteit kan volgens hem nooit een goed op zichzelf zijn; ze is een 'verwerping van de rede', het laagste en het ge-

meenste; ze brengt de mens op het peil van het dier. Zijn vooruitstrevende tijdgenoot Willem van Auvergne spreekt over ‘dat beest’, ‘bestia ista’. Al gebruikte Thomas ook andere bewoordingen waaruit meer waardering blijkt, toch heeft men de indruk dat het dan om haarklieverijen gaat.

De uiteindelijke indruk die men overhoudt na een welwillende studie van zijn uitspraken is deze: het is onmogelijk dat de seksualiteit niet zondig is. Hieraan heeft niet de seksualiteit schuld maar wel de mens. Hierbij moet nog de restrictie gemaakt worden dat Thomas het steeds heeft over seksualiteit ten dienste van de voortplanting. Aan een andere functie wordt geen positieve waarde gehecht, zodat er geen bezwaren tegen het celibaat en de onthouding bestaan.

(5) De mythologie, het ritueel, de opvattingen van het christendom werden beïnvloed door deze visies.

Een vergelijking met andere godsdiensten maakt duidelijk dat de christelijke godenwereld overwegend androcentrisch is: geen hermafroditische of vrouwelijke wezens. Uit de heilige drievuldigheid werd de aanwezigheid van de vrouw geweerd, met daarnaast een verering van Maria-*maagd*. Volgens Thomas Aquinas bleef Maria maagd omdat de coitus een corruptie en bezoedeling van de moederschoot betekende. Om deze reden werd soms de baring langs de schede ontkend. Nog andere elementen wijzen op dezelfde antiseksuele houding. De engelen zijn sekseloos.[3] Alleen de duivel heeft seksuele omgang. Men vindt geen godheden ter bescherming van de seksualiteit, de potentie, de geslachtelijke omgang, de homoseksualiteit, de genegenheid, de liefde, tenzij enkele heiligenfiguren wier magie waarschijnlijk op prechristelijke elementen teruggaat. In het ritueel is er geen plaats voor het seksuele; de hieros gamos is ondenkbaar. Het seksuele wordt in de mystiek, in de cosmogonie of in de uitingen van godsdienstige kunst niet opgenomen. De heiligen zijn soms zeer seksvijandig. Niet- of proseksuele elementen worden ge-antiseksualiseerd, zoals bv. het verhaal van de zondeval, de leer over de erfzonde, de vroegchristelijke agape, bepaalde uitspraken in het oude en nieuwe testament, het hooglied enz.

Een andere constante is de antivrouwelijkheid: ‘de vrouw is de oorsprong van alle kwalen’ (omnium malorum origo mulier), of in dieptepsychologische termen vertaald door Dr. Trimbos: ‘Kijk maar naar de post-platonische geschiedenis van de seksen in het christendom: één grote vaginale angst’. Ook hier treft men de verdeling aan tussen de vrouw-heks en de vrouw-maagd. Tussen beide in is er doorgaans slechts plaats voor de vrouwmoeder, niet voor de vrouw die vrouw is. Clemens van Alexandrië schrijft ‘iedere vrouw moest zich schamen bij de gedachte een vrouw te zijn’ (*Paedagogus* II,2).

Men denke ook aan de talrijke discussies (o.a. op het concilie van Macon, 585) over de vraag of de vrouw een ‘anima’ had. De anti-vrouwelijke hou-

ding is niet specifiek christelijk. Ook in andere culturen vindt men ze terug. In het christendom wordt deze houding echter door zoveel prominente autoriteiten verwoord dat men de indruk heeft voor een officiële stellingname te staan. In de *Geurende tuin van sheik Nefzaui* (Salzburg 1952) leest men anderzijds de volgende woorden van een vrome Moslem: ‘Geprezen zij Allah, omdat hij de vrouwen zo mooi heeft geschapen, haar lichaam heeft uitgerust met tal van bekoorlijkheden, die de lust opwekken, haar haren zo mooi maakte, haar hals vormde en de fraaie ronding van de boezem’.

Trimbos (*Gezin*, p. 106) noemt de katholieke seksuele moraal ‘geobsedeerd, wettisch, casuïstisch’. Naarmate men de negentiende eeuw nadert, worden de seksuele verboden uit de tien geboden zo belangrijk dat men de indruk heeft dat alle zedelijkheid daaromheen draait. De kerk besteedde minder aandacht aan de strijd tegen de agressiviteit en tegen het geldgewin, al vindt men in de evangelies daarvoor de nodige imperatieven. In het authentieke christendom is er plaats voor de genietende, werelds gerichte en ook voor de seksuele mens, maar geen plaats voor de bourgeois of voor de kapitalist. Christus vergaf aan Magdalena, niet aan de geldwisselaars. De begrippen kuisheid, maagdelijkheid, celibaat worden eenzijdig en doorgaans negatief geïnterpreteerd. Huisman zegt: ‘Thans is de term (kuisheid) volledig gericht op het seksuele, de “onkuisheid” heeft in zielzorg en zondebesef de hovaardij, de *superbia*, van haar middeleeuwse troon gestoten, ofschoon deze officieel nog steeds de eerste plaats inneemt’. Het woord ‘kuis’ is afgeleid van het Lat. conscius, d.i. handelend in overeenstemming met de conscientia. Deze term betreft het hele gedrag van de mens, maar hij kreeg in de loop der tijden een exclusief- en negatief-seksuele inhoud.[4]

In de handboeken van moraaltheologie wordt op een dwangmatige wijze over details getwist. Hetzelfde geldt voor de oude biechtboeken en penitentiaria waarin de seksuele zonden de meerderheid uitmaken in de lijst der zonden. Volgens Thomas Aquinas is bv. het zoenen verboden indien men niet gehuwd is, want de zoen is een uiting van seksueel verlangen. Men verliest door het zoenen echter niet zijn maagdelijkheid mits het geschiedt vóór de puberteit. De vóór de puberteit gezochte lust is nog onvolledig en de geest kan daardoor niet zo sterk overhoop geworpen worden dat men er zijn (psychische) maagdelijkheid door verliest.

Moraaltheologen houden zich bezig met de frekwentie en de houdingen van de coitus en eveneens met de bedoeling, de gevoelens en de gevolgen ervan. Het moment waarop men mag coiteren, is onderworpen aan talrijke taboes, die hoewel van magische of ethisch-neutrale oorsprong, antiseksueel geïnterpreteerd worden. In een preek in 1443 te Padua gehouden, zegt de heilige Bernardinus van Sienna dat degenen die zich niet van de coitus onthouden enkele dagen vóór het communiceren, een zwijnenschaamteloosheid (una porcalis et bestialis reverentia) begaan. Zij bedrijven doodzonde. (*Archiv.*

Franciscanum hist., XII, 1919, p. 260). Hetzelfde geldt voor de talrijke gebruiken eveneens van magische oorsprong in verband met het huwelijk, de zwangerschap, de geboorte, de zuivering (purificatio) na de bevalling, de menstruatie, de pollutie. Een vrouw die menstrueerde mocht het altaar niet naderen, geen mis bijwonen, niet communiceren en zelfs het kerkgebouw niet betreden. Soms werd het heilig oliesel geweigerd. Ze mocht geen geslachtelijke omgang hebben, want de kinderen zouden epileptisch, lepreus, blind of kreupel geboren worden. Het menstrueel bloed verontreinigt, vergiftigt en betovert. Door de aanraking met menstrueel bloed zullen de vruchten niet kiemen, de bloesems verwelken, het kruid afsterven, de vruchten op de bomen verdorren, het ijzer roesten, de honden dol worden. Sommige van deze opvattingen vindt men ook bij proseksuele volkeren, maar ze worden daar niet op antiseksuele wijze geïnterpreteerd.

De bedoeling van de zuivering na de bevalling wordt duidelijk door het ritueel ten opzichte van de moeder die in het kraambed stierf. Zij werd aangezien als ‘onrein door de lust des vlezes en door haar eigen bloed’. Dikwijls werd de begrafenis in gewijde grond geweigerd omdat de duivel door het onrein bloed aangetrokken werd. Nog in het Duitsland der 18de eeuw was dit gebruikelijk. Soms werd de gestorvene in het geheim begraven en had de reiniging op een plaatsvervangende vrouw plaats. De begrafenisdienst in de kerk werd dikwijls verboden omdat het niet geboren kind ongedoopt was. Om deze moeilijkheid te omzeilen verlangde prof. Joh. Beleth (ca 1165) het uitsnijden van het kind. (BROWE, *o.c.*, p. 23). In de 17de eeuw construeren moraaltheologen een intra-uterine doopspuit waardoor het kind in geval van bevallingsmoeilijkheden van de eeuwige verdoemenis gered werd.

De onvrijwillige zaaduitstorting (pollutio) werd alleen in de oosterse kerken als een vergeeflijke fout aangezien. Men mocht erna zelfs communiceren. In een brief (vóór 356) gericht aan angstige monniken, wijst de H. Athanasius op de schuldloosheid: ‘Wil men mij verwijten, dat slijm uit mijn neus of speeksel uit mijn mond komt?’ (*Ad Amunem mon.; PG* 26, 1173). Browe vermeldt (p. 82-83) een vraag van een onbekende uit de Syrische Kerk der vijfde eeuw: ‘Wanneer monniken uit onthouding aan het echtelijk genot verzaakt hebben, waarom doorstaan zij in hun dromen datgene wat ze absoluut niet willen, zodat ze zelfs met hun moeders en zusters omgang hebben in hun droom?’ Het antwoord hierop luidde: ‘We zijn niet schuldig aan iets onvrijwilligs. Hoogstens moeten we erover treuren en wenen.’

De houding van het westen was niet zo toegeeflijk. Vooreerst was de pollutie, zelfs indien ze onvrijwillig plaats had, steeds een zonde, want men had zich niet genoeg vooraf gehard, gevast, aalmoezen gegeven. Ze was het gevolg van de natura corrupta, de erfzonde (Browe p. 100) Bijna steeds werd ook aan leken daarna de communie verboden. Biechten volstond niet om de smet uit te wissen. In vele kloosters bestond een streng ritueel van magische gebruiken zoals zich wassen, vasten, bidden, geselen, de openbare biecht.

Thomas e.a. formuleren een zekere theoretische verontschuldiging: pollutie is niet noodzakelijk het gevolg van een vroegere schuld, en het geprikkeldzijn als gevolg van de erfzonde is geen zonde op zichzelf. Maar zijn leermeester Albertus volgend, oordeelt hij dat communiceren na de pollutie verboden moet blijven, want de biecht wist wel de smet in de geest, maar niet de lichamelijke bezoedeling uit. Het is duidelijk (en juist) dat de seksuele gedachten iemands zielerust kunnen overhoop werpen en dat het een tijd duurt alvorens hij zijn kalmte herwonnen heeft. Deze houding contrasteert echter met de sinds de twaalfde eeuw gevormde grondregel dat men slechts na een onberouwde en ongebiechte doodzonde niet mocht communiceren. Coitus en pollutie blijven een uitzondering op deze regel. De theorie van de psychische verstoring wordt evenmin in toepassing gebracht wanneer het andere affectuitingen betreft zoals woedeuitbarstingen of onmatigheid.

In de biechtboeken en moraaltheologische werken van de middeleeuwen, kan men buiten de pollutie geen vraagstuk vinden waaraan meer aandacht werd besteed. Eerst in de twintigste eeuw wordt over de zonde van de onvrijwillige zaadlozing gezwegen. In het decreet van Pius X uit 1905 aangaande de veelvuldige communie staat de pollutie niet meer vermeld.

Men kan de grote belangstelling voor de onvrijwillige zaadlozing interpreteren als een gevolg van het celibatair bestaan der moraaltheologen. Zij stelden echter ook belang in het echtelijk leven. Browe die de seksuele ethiek in de middeleeuwen bestudeerde zegt dat midden in de 13de eeuw en later, veel aandacht werd besteed aan de vraag waarom de seksuele omgang verboden werd op feestdagen en voor een communie. De moraaltheologen maakten een onderscheid tussen de zondigheid van zelf-het-initiatiefnemen en uitgenodigd worden tot de coitus (debitum petere of reddere), en verder tussen de coitus bestemd ter voortplanting, ter vermijding van de extramaritale seksualiteit (propter periculum incontinentiae) en de coitus uit zinnelijke wellust. Maar volgens Browe werd op de preekstoel en in de biecht dat onderscheid meestal niet gemaakt. Alle seksualiteit op de voornoemde dagen bleef streng verboden tot in de 15de eeuw en soms later. Browe zegt dat men zelden als verklaring van de taboes aangeeft het richten van de aandacht op godsdienstige zaken, of de verontreiniging door het sperma of het menstrueel bloed (nooit wordt zelfs maar ‘andeutungsweise’ vermeld dat bloed en sperma boze geesten aantrekt). Er blijft volgens hem als enige verklaring over: het volgen van de voorschriften uit het oude testament, het seksuele maakt iemand cultisch onrein, hij moet dus wegblijven uit de heilige plaatsen, zoniet dan pleegt hij een sacrilegium of heiligschennis. Maar van grotere invloed was beslist de opvatting van Augustinus dat de concupiscentia zich als een erfelijke of besmettelijke ziekte voortplantte. De heilige Hrabanus Maurus schrijft dat door de ongehoorzaamheid van Adam de ganse mensheid bevuild werd, dat hij ook zijn zaad vuil maakte; daarom moest ook het lichaam vuil zijn, waaruit zulk zaad voorkomt. In de

brief van paus Gregorius de Grote, die de palatijnse bibliotheek deed verbranden omdat ze een beletsel was voor de bijbelstudie, in 601 gericht aan de aartsbisschop der angelsaksen, Augustinus van Canterbury (de brief is afgedrukt in *PL*, deel 77, 1183 en in de *Monum. Germ. Hist.*, Epist. II 3, 331; de authenticiteit wordt steeds minder betwijfeld), worden richtlijnen gegeven voor het betreden van de kerk en het communiceren na de coitus of tijdens de menstruatie. De paus vermeldt daarin de psalmverzen (Ps. 50,7) ‘in zonden ben ik ontvangen, in schuld baarde mij mijn moeder’ en zegt dat de coitus omwille van de onvermijdelijke lust niet anders dan zondig is. Hij is mild ten opzichte van de menstruerende vrouw, maar suggereert toch dat de menstruatie een soort ziekte is, het gevolg van de erfzonde. Voor zijn tijd was die brief veel te laks, en hoewel hij dikwijls wordt geciteerd, Werd hij niet in praktijk gebracht.

(6) Elk ascetisch systeem heeft zijn specifieke aanpassingsmoeilijkheden en zijn ongewilde gevolgen. In het christendom vinden we vooral in de tijden van strenge repressie gevallen van individuele en sociale pathologie, zoals de epidemische demonopathie, de misogynie, de paranoia-houdingen van heiligen die bv. psychoseksueel contact op afstand beleefden, de vrees voor impotentie en frigiditeit, de pathologische masturbatiebestrijding, de pathologische syfilifobie. De *vitae patrum*, de *vitae sanctorum*, de geschriften van sommige heiligen, de gebeurtenissen in sommige kloosters zoals er ons uit de 17de eeuw verschillende in detail bekend zijn, kunnen we gebruiken als prachtige klinische gevallen. We kunnen voor het christelijk seksueel-moreel systeem hetzelfde zeggen als wat we zullen aantonen voor het verpreutsingsproces. Het doet vermoeden dat de plasticiteit van de mens begrensd is; eenmaal voorbij een zekere grens, verwekt men houdingen en handelwijzen die pathologisch zijn. We constateren verder dat, zoals bij elk irrationeel actieproces, de resultaten der acties niet altijd in overeenstemming zijn met de gestelde doeleinden, waarden en normen. Tenslotte is er nog het feit dat, hoe verder de normen van het realiseerbare afwijken, hoe groter de discrepantie tussen ‘sein’ en sollen wordt.

Alvorens het reëel gedrag van de gelovigen te bespreken, nog dit. Onze uiteenzetting kan de indruk wekken dat we voor het christendom alleen de negatieve uitspraken vermeld hebben, en dus een eenzijdig beeld schetsten. Hierop antwoorden we dat sekspositieve uitspraken in de christelijke cultuurkring alleen aangetroffen worden in de volkspoëzie en de bellettrie. De gebruikte teksten stammen allen van personen die in de kerk een grote autoriteit genoten, die representatief waren voor het christendom. Elk oordeel dat we gaven, is trouwens slechts de herhaling van wat hedendaagse geestelijken of overtuigde gelovigen schrijven.

(7) Aangezien de overwinnaar de geschiedenis schrijft, vinden we voor de

middeleeuwen slechts onrechtstreekse aanduidingen van een levenspatroon dat van het officiële christelijke waardensysteem afwijkt. We lezen in biechtboeken, boeteboeken, levens van heiligen over de misbruiken waartegen opgetreden wordt. Soms zijn dit uitingen van een voorchristelijk gedragspatroon. Boven deze relikten werd het officieel christelijk systeem geplaatst, maar de socio-economische wijzigingen die de toepassing van sommige nieuwe normen moeten mogelijk maken, vonden niet altijd plaats. Vandaar dat naast het officieel systeem dat niet betwist mag worden, een informeel systeem bestaat. Dat is zo voor de seksualiteit, maar ook voor het doden van mensen, en later voor de houding tegenover het geld.

Bij de beoordeling hiervan mogen we niet uit het oog verliezen dat slechts enkele groepen van progressieve christenen uit onze tijd een grote synthese nastreven tussen de theoretische waarden en het reëel gedrag, ofwel door de theorie ofwel door de realiteit aan te passen. Men mag deze houding echter niet in andere groepen en tijden projecteren. Het is voldoende de huidige situatie in katholieke landen zoals Ierland en Spanje te onderzoeken om een enorme discrepantie tussen theorie en praktijk te constateren, die door de overgrote meerderheid niet als een incoherentie wordt aangevoeld. De bewering dat de kerken vandaag door de omstandigheden gedwongen zullen worden hun onhoudbare stellingnamen te wijzigen, is typerend voor milieus die zich op het standpunt stellen dat een te grote discrepantie onverdedigbaar is. Nemen we de hedendaagse situatie in een sterk traditioneel gerichte plattelandsgemeente, waar de oude christelijke waarden in ere gehouden worden, zoals Staphorst. De premaritale coitus wordt er als zedelijk oirbaar voorgesteld. Het ontbreekt nochtans niet aan duidelijke veroordelingen der kerken. Toch noemt Staphorst zich christelijk. Wat besluiten we hieruit? Dat in de sfeer van het bewustzijn niet noodzakelijk een conflict gevoeld wordt tussen het expliciete en het impliciete normensysteem. En verder dat slechts structurele wijzigingen de invoering van sommige waarden mogelijk maken. Dit ondervinden de missionarissen die de natuurvolkeren tot andere zeden willen bekeren. Dit zien we ook in de hierna te bestuderen periode van de 16de tot de 20ste eeuw.

In andere gevallen kunnen formele normen onbetwist blijven bestaan ook al zijn ze onaangepast, al druisen ze in tegen elke kans op realiseerbaarheid, omdat een tweede normensysteem een tegengewicht, een feed-back vormt voor het eerste. Zo kan men zich indenken dat de officiële norm ‘geen voorechtelijk samenslapen’ beter onbetwist blijft, indien informele normen bestaan zoals ‘niet samenslapen, maar petting is toegelaten’, of ‘wel samenslapen maar zó dat niemand het ziet’, of ‘wel samenslapen maar ervoor zorgen dat er geen zwangerschap uit voortvloeit’ of ‘wel samenslapen mits er zwangerschap uit voortvloeit’ (de zwangerschapstest). Het onaangepaste christelijk systeem had moeilijk stand gehouden indien er daarnaast geen informeel systeem bestond dat een feedback-functie had. Dit systeem vindt

men in de lekencultuur terug, in Boccaccio's *Decamerone, Le roman de la rose, Cent nouvelles nouvelles*. Door deze compensaties kon de rigoureuze groep een strakke lijn opleggen.

Op het einde van de middeleeuwen vinden we een maatschappij met kleine groepen waarin de christelijke normen gevolgd worden, en daarnaast de velen, onder wie ook geestelijken van laag tot hoog, die zich met alle gemak over deze normen heen zetten. Men maakt geen probleem van de premaritale omgang. Het bordeelwezen is door de overheid zelf geregeld en wordt door de hygiënisten als noodzakelijk verdedigd. Masturbatie wordt niet als zondig aangezien. De homoseksualiteit wordt reeds in Alanus' *Klacht der natuur* uit de 12de eeuw en in uitspraken van Bernard van Clairvaux en Jacob van Vitry de beroepsziekte der intellectuelen genoemd. Met de echtelijke trouw neemt men het niet nauw. Men is naakt thuis of in het badhuis. De naaktheid wordt openlijk gewaardeerd bij feestelijkheden. De literatuur hemelt de vrouw op.

Al ontbreekt het in de christelijke werken niet aan vijandige stellingnamen tegen de vrouw, toch is de concrete realiteit dus niet in overeenstemming met deze 'waarden'. Ook hier moet de theorie het afleggen tegen andere invloeden en tegen de in de socio-economische structuur ingebouwde haast egalitaire positie van de vrouw. Het is niet onwaarschijnlijk dat de positie van de vrouw in het christelijke westen eerst rond het einde van de middeleeuwen verzwakte wat later de emancipatiebewegingen teweeg bracht om er tegen te reageren. Fr. Heer (*Balans der middeleeuwen*, p. 251-7) wijst op het belangrijk aandeel dat vrouwen in de politiek, de cultuur, de economie hadden. In vele gevallen mag men spreken van totale gelijkberechtiging. Furstner toonde aan dat de hoge waardering voor de vrouw in de minnezang niet aan het christendom te danken is. Hij constateerde dikwijls juridische gelijkheid, hij bestudeerde de talrijke dubbelkloosters waar 'de vrouwen zich aan het gebed wijdden en de mannen hen dienden'. We zien hier nogmaals hetzelfde: naast de augustijnse vrouwenverachting, naast de opvatting dat de vrouw '*de* zonde' is, werken plaatselijke opvattingen en invloeden van de infrastructuur in de tegenovergestelde zin.

Besluit

Antiseksuele invloeden uitgaande van de hittieten, de grieken, de romeinen en de voorchristelijke joden zijn niet bewezen. We vinden in deze culturen, zoals elders in de wereld, taboes op het seksuele en ascetische strekkingen. Geen van beide leiden echter tot een negatieve houding tegenover de seksualiteit zelf. Griekenland en Rome moet men ook na het ontstaan van het christendom proseksueel noemen. Men vindt er eveneens een grote seksuele vrijheid.

Het ontstaan van een antiseksueel syndroom tijdens de eerste eeuwen is on-

voldoende bestudeerd. Het oude en nieuwe testament zijn niet seksvijandig. Gewoonlijk wordt gewezen op de invloed van Paulus, de patres, Augustinus en enkele secten. Het androcentrisch systeem dat ontstond, was tegen de seksualiteit, de vrouw, de lichamelijkheid, de liefde en de lust gericht. Het christendom zoals wij dit kennen, is het produkt der middeleeuwen. Het ideaal wordt tijdelijk en vooral in kleinere kloostergemeenschappen gerealiseerd. De leken en een deel van de geestelijkheid volgt een ander, informeel systeem dat door voor - en nietchristelijke normen beïnvloed is, en dat beter aan de socio-economische toestand, aan het leven in de wereld en aan de psychische habitus van de toenmalige mens is aangepast. De discrepantie tussen feit en norm wordt door de meesten niet als storend aangevoeld. De middeleeuwer bezit immers een meer ambivalente, schizoïde psychische structuur. Dit informeel waardensysteem is in verschillende subsystemen onderverdeeld, dat van de adel, de burgerij, de landbouwers, de veetelers. Opmerkelijk is dat geen enkele van deze standen zijn systeem aan de anderen wil opdringen, zoals later door de. burgerij zal geschieden. Ten gevolge van het ontbreken van een unitair informeel normengeheel, bestaan er vele verschillen in het reëel gedrag. Algemeen gezien is dit eerder proseksueel; er bestaat een nogal grote marge van seksuele vrijheid. De vrouw bekleedt soms een bijna egalitaire positie. Het officiële systeem mag niet openlijk bekritiseerd, en het informele evenmin verdedigd worden.

Eindnoten:

1 G. Nebel toonde aan dat Tacitus de deugdzaamheid van de germaanse vrouw sterk idealiseerde. Ook voor andere volkeren mag men aannemen dat hun gedrag proseksueel was.

2 Anderzijds schrijft de Islam aan de man voor dat hij zijn vrouw(en) moet bevredigen. In John Locke (*Essay concerning human understanding*, boek I, hst. 3, paragr. 9) lezen we: ‘The saints who are canonized amongst the Turks, lead lives which one cannot with modesty relate’.

3 Over het geslacht der engelen heeft de kerk zich niet uitgesproken. In gesproken en geschreven teksten worden zij aangeduid met ‘hij’. In de beeldende kunst hebben ze een eerder vrouwelijk uiterlijk, met een lichte welving van de borst, vrouwelijke haartooi en fijne gelaatstrekken.

4 Cfr. Frings, Th. & Müller, G. *Das Wort keusch*. In: Erbe der Vergangenheit. Festgabe K. Helm. Halle, 1951, p. 109-135. Zie ook W. Héraucourt. *Die Wertwelt Chaucers, die Wertwelt einer Zeitwende*. Heidelberg, 1939, p. 303 en vgd.

3 De situatie in de eerste helft van de 16e eeuw

Inleiding

We wezen er reeds op dat de christelijke seksuele ethiek niet twee duizend jaar oud is en dat ze herhaaldelijk gewijzigd werd. We zullen hierna nog aantonen dat de gelovigen reeds eeuwen contraceptieve technieken gebruikten, vóór de kerken er in de 19de eeuw onder invloed van demografen, politici en economen aandacht aan schonken. Ook de masturbatie werd door de kerken eerst vanaf het einde der 18de eeuw, een hele tijd na de publikaties van hygiënisten, artsen en pedagogen, bestreden. De acties tegen de premaritale coitus werden lange tijd door de bevolking zelfs als immoreel beoordeeld. Het is dus nodig een duidelijk onderscheid te maken tussen de moraaltheologie van de middeleeuwen, van de 16de-17de eeuw, van de 19de eeuw en van de tweede helft der 20ste eeuw.

Verschillende sociale groeperingen, die zich alle christelijk noemen, volgen een gedragspatroon dat merkenswaard van de gestelde normen afwijkt. In kerkelijke milieus heeft men zich hierover weinig zorgen gemaakt. Zij hebben zelden of nooit het promiscueus gedrag van vorst en adel bekritiseerd. Men bemoeide zich hoogstens met de excessen van soldaten en studenten. De extramaritale coitus was in de eerste plaats een sociale kwestie en werd veel lichter beoordeeld dan een tweede huwelijk van een weduwe. De geestelijken zelf namen het niet nauw met het celibaat. Deze feiten mag men niet zozeer als individuele normafwijkingen interpreteren. De premaritale coitus was immers als sociaal systeem geïnstitutionaliseerd. Het bordeelwezen was soms officieel geregeld en door de medische autoriteiten noodzakelijk geacht.

In deze complexe situatie komt verandering vooraf vanaf de tweede helft der 16de eeuw. Te extreme standpunten in het officieel systeem worden verzwegen. Maar anderzijds worden de jongeren, en na hen de volwassenen aan het gewijzigde moreel systeem onderworpen. De te bereiken doelen liggen lager maar men zet zich ten volle in om ze te realiseren.

Deze wijziging werd mogelijk door de verburgerlijking der maatschappij. Vanaf de middeleeuwen wordt binnen de westerse maatschappij de burgerij belangrijker. Zij stelt andere waarden. Deze worden geleidelijk door de kerken overgenomen. Wanneer de burgerij effectief de macht in handen zal hebben, betekent dit ook de zegepraal van deze christelijk-burgerlijke morele waarden. Belangrijk is dat de burgerij haar waardensysteem aan de andere

standen en klassen opdringt. Voordien was het ethisch systeem van bv. de adel een standsonderscheid dat door de andere standen niet mocht overgenomen worden. De burgerij wil de hele maatschappij meer ‘menselijk’ maken, d.i. haar mensmodel aan allen opleggen. Hierbij distantieert ze zich duidelijk van de laagste standen, en oefent ze kritiek uit op het gedrag van de adel. Deze ontwikkeling wordt duidelijk vanaf de tweede helft der 16de eeuw. In de 19de eeuw is de suprematie van de burgerij gevestigd en is de assimilering van burgerlijke en christelijke waarden voltooid, zowel op sociaal, economisch, politiek als seksueel gebied.

In onze studie trachten we dit evolutieproces te beschrijven en te verklaren. Dit zal in verschillende etappes geschieden. Vooreerst zullen we aantonen dat de situatie in de eerste helft van de 16de eeuw van die der 19de verschilt. Daarna geven we een theoretische verklaring van de wijziging van de 16de tot de 19de eeuw. Deze worden aan de hand van verschillende verschijnselen geïllustreerd. Dan volgt een analyse van de toestand in de 19de en 20ste eeuw.

De toestand in de eerste helft van de 16de eeuw wordt op twee plaatsen besproken. Eerst geven we een analyse van de vrijmoedigheid waarmee Erasmus en andere humanistische pedagogen het seksuele in hun geschriften voor jongeren benaderen. We staan hier ver verwijderd van de totale verhulling van seksuele inhouden, zoals dat in de 19de eeuw het geval is. In het hoofdstuk volgend op de verklaringstheorie, schetsen we aan de hand van voorbeelden de evolutie van de 16de tot de 19de eeuw; telkens vertrekken we van een weergave van de zestiende-eeuwse situatie.

Bondig samengevat constateren we voor de eerste helft der 16de eeuw dat de jongeren over het seksuele alles weten en mogen weten. Zij zijn eveneens seksueel actief. Aan de masturbatie wordt geen aandacht besteed. Zij hebben gelegenheid om het naakte te zien, hetzij thuis, hetzij in de badhuizen, hetzij bij feestelijke gelegenheden. Men slaapt naakt, met meer personen soms van verschillende sekse in één kamer en in één bed. De benadering man-vrouw geschiedt meer in de openbaarheid. De afstand tot het eigen lichaam, en die tussen de lichamen van oudere en jongere, van jongen en meisje, van man en vrouw is merkenswaard kleiner. Men raakt aan, streelt, omhelst, zoent. Een uitgebreide woordenschat is voor het seksuele in gebruik. Het wordt niet uit de sfeer van het bewustzijn verdrongen.

De vrijmoedigheid in Erasmus' Colloquia

(1) Probleemstelling

De periode waarin we het ontstaan van een expliciete seksuele voorlichting zouden verwachten, is het einde van de 19de eeuw. De zgn. victoriaanse preutsheid is op en zelfs voorbij haar hoogtepunt.[1] Steeds meer schrijvers

wijzen op de nadelige gevolgen van de verdringing. Een reactie tegen deze preutsheid zou dus ‘normaal’ zijn. De voorlichting zou dan moeten gezien worden als een pedagogische actie om sommige nadelige toestanden te bestrijden. Deze veronderstelling lijkt aanvaardbaar, maar is niet juist. De voorlichting ontstond niet in de 19de, maar in de tweede helft van de 18de eeuw. Ze is niet een reactie tegen de preutsheid, maar veeleer een factor die deze preutsheid produceert. Ze is vooral bedoeld als een hulpmiddel bij de bestrijding der masturbatie en een van de elementen waardoor men aan het contact van het kind en van de jongere[2] met de seksualiteit een aanvaardbare gestalte poogt te geven. Moet het ontstaan van de voorlichting dan niet gezocht worden in invloeden uitgaande van de Aufklärung? Hebben ‘Verlichting’ en ‘Voorlichting’ iets gemeen? ‘Sexuelle Aufklärung’ is schijnbaar een onderdeel van de ‘Aufklärung’.[3] Ook deze hypothese zal onderzocht worden, onder meer door na te gaan welk contact de kinderen en jongeren met het seksuele hadden. Was het noodzakelijk aan een onwetende jeugd voorlichting te geven? Zo ja, wat was er veranderd zodat deze noodzakelijk werd? Wilden de voorstanders van de seksuele voorlichting de jeugd waarlijk ‘voorlichten’? Kunnen andere invloeden het ontstaan van de voorlichting en vooral van de specifieke soort voorlichting die men in de 18de eeuw geeft, verklaren? Want zij was eerder verhullend dan inlichtend, eerder waarschuwend dan waardering wekkend en dit in zulke mate dat de niet-voorgelichte, van het seksuele meer afwist dan de wel-voorgelichte, dat de nietvoorgelichte positiever ingesteld was ten opzichte van het seksuele dan de wel-voorgelichte. Deze veronderstellingen kunnen een ander licht werpen op de problematiek van dit boek. De seksuele voorlichting kan beschouwd worden als een facet van de problematiek der jeugdseksualiteit, die op haar beurt een onderdeel is van het seksueel probleem. Om deze redenen laten we de geschiedenis van de seksuele voorlichting beginnen niet in de 18de eeuw, maar in een periode waarin belangrijke wijzigingen optreden. Voor dit overzicht ondervonden we geen speciale moeilijkheden. De ideale methodologische of heuristische bron is de inhoud van een schoolboek waarvan men weet dat het algemeen werd gebruikt, nl. Erasmus' *Colloquia*.

(2) Erasmus' Colloquia (1522)

Inhoud - Dit boek is een type voorbeeld van de latijnse school waarover men vele informaties bezit. Zo weet men dat het opgedragen werd aan Erasmus' petekind, Johannes Erasmus Froben, het zesjarig zoontje van zijn vriend-uitgever te Basel waar hij van 1521 tot 1529 verbleef. Van de *Colloquia* zijn minstens 130 herdrukken bekend, waarvan nog 13 in de 18de eeuw. Daarnaast bestaan er talrijke nabootsingen, herschrijvingen en concurrerende geschriften. Aan de ruime verspreiding kan niet getwijfeld worden.

Erasmus' bedoeling bij het schrijven van deze literair hoogstaande dialogen

wordt in de titel uitgedrukt: ‘samenspraken, opgesteld niet zozeer ter verfijning van het latijnspreken der kinderen maar vooral ter levensopvoeding’. Van de 64 dialogen zijn er vooral acht van belang voor deze studie.

(a) *Minnaars en meisjes* (*Proci et puellae*, 1523). Dit is een pittige en nog zeer leesbare dialoog tussen een jongeling die dodelijk verliefd is op een meisje dat niet bereid is dadelijk alles te geloven wat hij haar voorwendt. In deze dialoog komen, vertaald in moderne terminologie, o.a. ter sprake:

de passie-liefde (de jongen beweert ‘ontzield’ te zijn); de seksuele magie en de afrodisiaca (het meisje heeft een ‘betoverende blik’); de ernst van de liefde (hij wil haar als gade, niet als bijzit: ‘niet omdat ik u lief heb, vind ik u zo bekoorlijk, maar omdat ik u zo bekoorlijk vind, heb ik u lief’); de middelen om te weten te komen of iemands liefde gemeend is of slechts een voorbijgaande bevlieging; de middelen om de waarde van een partner te leren kennen (nagaan van het milieu, van de opvoeding, enz.); de stevige grondslagen voor partnerovereenstemming; de waarde van de lichamelijke schoonheid; de waarde van de maagdelijkheid (Erasmus is tegen oude maagden: ‘zoals er voor de wijn niets beter is dan gedronken te worden eer hij zuur wordt’ zo heeft het geen zin te lang maagd te blijven); de waarde van het huwelijk (huwen doet de mens goed); de onthouding vóór het huwelijk; de castratie (religieuze castratie is de daad van een ‘waanzinnige’); het celibaat is een vorm van castratie; onthouding is geen deugd; de zin van de coitus (ten dienste van de voortplanting en ook voor het genot?); de plichten van man en vrouw in de echtelijke gemeenschap (mag de vrouw de man weigeren?); het voor en tegen van het hebben van kinderen; de rol die het meisje speelt in de liefde (meisjes worden graag geschaakt, zelfs als ze vurig beminnen); de premaritale coitus.

Alles tesamen dus een bespreking van de problematiek rond de benadering van een jongen en een meisje voor het huwelijk, en van het huwelijk en het gezin.

(b) *De mannenhatende maagd* (*Virgo misogamos;* 1523). Erasmus was een van de onwettige kinderen die een zuid-hollandse dorpspastoor met zijn huishoudster had. Hij kende de realiteit van het celibaat. Al verwerpt hij de maagdelijkheid en de onthouding niet ex cathedra toch verheelt hij nauwelijks zijn scepticisme.

Busken Huet wees erop dat Erasmus ook om persoonlijke redenen tegen het kloosterleven gekant was. Zijn jeugdvriendin Margaretha ging nl. naar het klooster. Vandaar de vele afkeurende uitspraken in de dialoog. ‘Volgens mij is het een verreweg schoner eretitel, te midden van de verleidingen der ondeugd een rein en onschuldig leven te leiden’. Wie maagd wil blijven is veiliger bij de ouders. Want wat vindt men in het klooster? Smulpapen, drinkebroers, seksuele vrijbuiters, lesbische vrouwen. Het is dus niet verantwoord om naïeve jonge meisjes en jongens naar het klooster te lokken waar het moeilijker is om kuis te leven dan in de wereld. Trouwens, de godgewijde

maagdelijkheid is maar goed voor sommigen. Een huwelijksrijp meisje (in de terminologie van Erasmus 'apta viro', 'matura coniugio', 'tempestiva viro') dat te lang maagd moet blijven, wordt ongelukkig. Men kan het haar trouwens aanzien dat ze maagd gebleven is: ze krijgt de trekken van een oude vrijster.

(c) *Oudemannengesprek* (*Colloquium senile;* 1524). Vier oudere mannen, die jeugdvrienden waren tijdens hun gezamenlijke studies te Parijs, 42 jaar geleden, ontmoeten elkaar te Antwerpen en vertellen hoe het hun is vergaan. Vier manieren om door het leven te gaan, worden getypeerd. Een van de vrienden is Polygamus, die opvalt doordat hij er oud uit ziet. Men stelt hem de vraag naar de oorzaak van die vlugge aftakeling. De reden is zijn liefdesleven dat te Parijs begon. Een van zijn lieven werd zwanger. Hij bracht haar mee naar huis, onderhield haar tegen de zin van zijn vader met geld dat hij heimelijk van zijn moeder kreeg. Tenslotte huwde hij haar uit aan een kennis maar behield zijn rechten op haar. Hijzelf huwde een andere, huwde zelfs acht maal na elkaar, want telkens stierf zijn vrouw.

Al dat leed verdriet Polygamus echter niet: hij houdt een pleidooi voor de polygamie. De kritiek van zijn vrienden is: wat ben je mager en vlug oud! Je hebt de wetenschap verlaten voor de vrouwen. Polygamus beaamt: 'ik kwam van het paard op de ezel'. Glycion, een andere vriend, die er zo jong uitziet dat Polygamus zijn grootvader zou kunnen zijn, wordt hem tot voorbeeld gesteld: Glycion trouwde toen hij 22 was, voornamelijk om kinderen te hebben, niet uit liefde. Maar de liefde kwam achteraf. Na acht jaar huwelijksleven stierf zijn vrouw. Glycion, getrouwd omwille van de kinderen, wilde niet hertrouwen.[4]

(d) *De kraamvrouw* (*Puerpera;* 1526). Een moedertje van 16 jaar voert een gesprek over de opvoeding van kinderen, zodat deze dialoog (voor school-jongens) een soort cursus in kinderverzorging is. 'Een teer wichtje, dat nog rood is zoals het uit zijn moeders schoot is gekomen, dat nog zijn moeders geur uitdampt', heeft veel koestering nodig in de eerste jaren. Daarom mag de moeder het niet overlaten aan een min. Het kindje wordt niet alleen met melk gevoed, maar ook met de geur van het moederlijk lichaam.[5]

Verder is in dit colloquium een heel programma verwerkt: de betwiste superioriteit van de man boven de vrouw; de relatie ziel-lichaam; de werking van het lichaam (met inlichtingen over verschillende organen; er is sprake van de vrucht in de baarmoeder; vergelijkingen met plant en dier); de invloed van de omgeving op het kind. Tenslotte valt het op dat Erasmus feiten vermeldt die men een paar eeuwen later seksuele voorlichting zal noemen: de vrucht groeit in de baarmoeder, de moeder is te bed, het kind wordt geboren uit moeders schoot, enz.

(e) *Het ongelijk huwelijk* (*Coniugium impar;* 1528). Over het huwelijk tussen een oude, syfilitische ridder en een zestienjarige 'bloem der jeugd'. De geldigheid van dit huwelijk wordt bediscussieerd. De intieme omgang tussen de

ongelijke partners wordt besproken: ‘stel je eens voor, wat een genot, die kussen, die omhelzingen, die liefkozingen en het minnespel!’. Alle details over de syfilis worden verstrekt met de nodige profylaxis: zoenen op de mond moet algemeen verboden worden; met twee uit één glas drinken is af te raden.

(f) *De jonge man en de deerne* (*Adolescens et scortum;* 1523). Een jongeman keert na langdurige afwezigheid terug bij zijn vriendin-deerne. Zij spreekt hem aan met de woorden ‘mea mentula’, d.i. mijn roede. Tijdens een biecht te Rome, waar de jongeman op bedevaart was, verhaalde de biechtvader hoe het losbandig leven tijdens zijn eigen jonge jaren hem een straf bezorgd had die niet afkomstig was van de priester zelf maar van de natuur. ‘Zie my eens aan: leep van oogen, bevende van handen, en krom’. Daardoor is Sofronius, de wijze jongeling, tot inkeer gekomen, en hij haalt zijn geliefde Lukretia over hetzelfde te doen. Zij zal haar bordeel verlaten en intrek nemen bij Sofronius die dus met een ex-prostituée op kamers gaat wonen. In deze dialoog wordt er een paar maal op gewezen dat geestelijken vlijtige bordeelbezoekers zijn. De bedelmonniken bv. worden er van hun aalmoezen ontlast.[6]

(g) *Gasthoven (Diversoria)*. Een schildering van de zeden en gewoonten in de prettige gasthoven van Frankrijk en de vuile, achterlijke van Duitsland. De aanwezigheid van aantrekkelijke, gezellige, strelende en zoenende vrouwen en meisjes, de slaapgewoonten, het aan- en uitkleden, de syfilis, de badstoven en dgl. worden besproken.

(h) *De ontevreden gehuwde of het huwelijk (Uxor mempsigamos sive coniugium)*. Samenspraak tussen de ongelukkige Xantippe, nog geen jaar gehuwd en reeds moeder van een zoontje van zeven maanden, en haar vriendin die haar aanraadt niet te scheiden.

Op realistische wijze wordt gesproken over: hoe vrouwen hun echtgenoten behandelen; hoe vrouwen het hun man naar de zin moeten maken; hoe sommige japonnen de lichaamsvormen beter doen uitkomen; over dronken mannen en vechtende paren; over echtscheiding (‘ik wou dat God de mensen strafte die ons het recht om te scheiden hebben afgenomen’); over de onverenigbaarheid van karakters, partnerkeuze, homogamie; over de buitenechtelijke seksualiteit en de handigste houding van de echtgenote ertegenover; over het gebruik van afrodisiaca. Volgens Pr. Smith (*Erasmus*, p. 288) vertelt Erasmus in deze dialoog over Thomas More (later heilig verklaard) en zijn eerste vrouw. Xanthippe zou de tweede vrouw van More zijn.

Bespreking - De eerste indruk bij het lezen van Erasmus' dialogen is dat de jongeren voor wie hij schrijft, verondersteld zijn alles te weten over het seksuele. Moest men een trefwoordindex van de seksuele inhouden opmaken, dan zou men een lijst bekomen, even volledig als het bekende *Handbook on sex instruction in Swedish schools* (1956). In Erasmus' werk vindt men geen

stukje voor stukje medegedeelde seksuele gegevens, aangepast aan de latere leeftijd. Van de schema's der latere voorlichting, volgens welke de informatie in etappes gegeven wordt (nl. eerst het onderscheid tussen de geslachten; het kind groeit in de buik van de moeder; het geboorteproces; de rol van de vader, enz.) vindt men geen spoor. Ook gebruikt hij niet, zoals in de 18de eeuw, omschrijvende bewoordingen.

Het onderscheid tussen deze situatie en de toestand bij het begin van de 20ste eeuw kunnen we afleiden uit de volgende uitspraak van een roomskatholieke vrouw over het effect dat de seksuele voorlichting door een ander meisje op haar maakte toen zij 15 jaar oud was. Haar geval is typerend voor de meisjes uit de burgersmilieus. ‘Het was alsof de wereld ineen stortte. Dat kinderen op zo'n smerige wijze verwekt werden, scheen mij onbegrijpelijk toe. Waarom stelde men ons kinderen de kleinste overtreding van het zesde gebod als een zware zonde voor, wanneer de volwassenen onder elkaar zulke dingen deden? ... Ik verachtte mijn ouders, het vertrouwen in leraars en geestelijken was ik verloren. Ook tegenover God had ik een vreselijke toorn.’[7]

De teksten van Erasmus zijn de vertaling in woorden van de toestand in de maatschappij. Veel van wat na hem nog slechts in de intieme sfeer van het huis kan beleefd worden of van wat uit het bewustzijn van de enkeling verbannen wordt, speelt zich in de eerste helft van de 16de eeuw af in de openbaarheid. Iedereen kon met eigen ogen zien hoe het menselijk lichaam gemaakt was, hoe het verschilde volgens de seksen en hoe het veranderde met de leeftijd. De benadering van man en vrouw, de zwangerschap, de geboorte, de dood kon men regelmatig waarnemen. De verbale expressies waren de uitdrukking van deze levensnabijheid. De woordenschat was zo direkt dat Huizinga spreekt van een epithalamische stijl. Er was geen scheiding in woorden voor kinderen en woorden voor volwassenen. Deze vrijmoedigheid kwam ook tot uiting in de volksfeesten, in de toneelvoorstellingen, in de letterkunde, de volksliederen, de sermoenen, in de klederdracht, in de naaktheid in de badhuizen en in de optochten, in de wijze van slapen, van aan- en uitkleden, enz. Steeds valt hierbij op, dat de jongere aan deze activiteiten deelneemt.

De beeldende kunsten waren soms een bron van seksuele informatie, voor het geval zulks nodig mocht zijn.[8] Op panelen schilderde men de H. Maagd met het kind in de schoot. Rond 1400 bevindt zich in de kerk der carmelitessen te Parijs een mariabeeldje met ‘dedans son ventre’ een heilige drievuldigheid en een geschilderde afbeelding van de hel, die men kon zien wanneer een luikje in de schoot werd opengeklapt. J. Gerson spreekt over het bestaan van zulke beeldjes. In de inventaris der kostbaarheden van de hertog van Bourgondië wordt er eveneens melding van gemaakt. Verder bestond er in sommige lokaliteiten een openbare cultus van de voorhuid en de navelstreng van Christus.

Hierboven werd de inhoud van acht samenspraken ontleed. Ook in andere dialogen vindt men vermeldingen van wat heden het seksuele genoemd wordt. Op te merken valt dat de seksuele gegevens in een geheel worden geintegreerd, niet omdat Erasmus oordeelt dat het zo beter is maar omdat het seksuele in de eerste helft van de 16de eeuw nog niet losgemaakt werd van de rest. Erasmus besteedt in zijn pedagogische werken misschien minder aandacht aan het seksuele dan bv. aan de praatzucht der leerlingen, of dan aan het steeds terugkerend thema van de matigheid op alle gebied.

Auteurs van de 20ste eeuw[9] hebben vermeld dat Erasmus de eerste is die seksuele voorlichting geeft. Deze bewering is onjuist in deze zin dat (a) de beide termen 'seksueel' en 'voorlichting' niet mogen gebruikt worden voor de 16de eeuw in de betekenis die men er in de 20ste aan geeft, en (b) schrijvers voor en na Erasmus op dezelfde 'vrijmoedige' wijze seksuele elementen opnemen in hun werken zonder dat de bedoeling aanwezig was aan voorlichting te doen.

De pedagogiek der latijnse scholen van de 16de eeuw is niet expliciet zoals latere pedagogieken. Aan de hand van de taalstudie geeft Erasmus levenskunde ('ad vitam instituendam'). De jongeren krijgen een spiegel van het leven (speculum vitae) zonder dat de kennis der dingen het resultaat van een expliciet pedagogisch opzet moet zijn. Even vanzelfsprekend als het voor de huidige tijd is om bij het aanleren van de engelse taal gebruik te maken van infantiele verhaaltjes over 'John and Mary in England' is het voor zijn tijd evident dat een taalleerboek een inleiding is tot het leven. De humanistische pedagogiek der latijnse scholen onderstelt een andere inhoud van de opvoeding. De jongere wordt niet in een kunstmatig, en afgezonderd milieu voorbereid op zijn later bestaan; hij moet niet eerst verschillende leeftijdsfasen doormaken alvorens hij zijn intrede kan doen in de werkelijke wereld der volwassenen. De jongeren zijn niet afgescheiden van de wereld der volwassenen, en moeten dus niet 'voorgelicht' worden.

Een vergelijking tussen Erasmus en de auteurs vanaf de 18de eeuw die over het seksuele handelen, reveleert o.m. de volgende kenmerken:

(a) bij Erasmus vinden we nog humor en milde spot. De dialoog tussen het meisje en de vrijer en het oudemannengesprek zijn hiervoor typerend. Humor is de uitingsvorm van een rustig, reflectief vermogen. In de 18de eeuw zal het seksuele behandeld worden in een sfeer waarin de ernst, het mysterieuse, het schrikwekkende, overheersen. De bevrijdende lach is verdwenen bij J.J. Rousseau, Chr. G. Salzmann e.a.

(b) bij Erasmus vindt men weinig expliciete moralisering. De jongen uit *Proci et puellae* zegt duidelijk dat hij met het meisje wil slapen; even zakelijk wijst zij hem af. Op het einde van het gesprek wenst zij hem goede nacht.

Hij: ‘O mocht ge me geven wat ge me wenst!’
Zij: ‘Te grote haast deugt niet: uw koren staat nog te groen.’
Dan vraagt hij een zoen. Zij wil niet, omdat ze maagd wil blijven. De jongen antwoordt dat een kus niets wegneemt van de maagdelijkheid, waarop zij zegt dat een zoen veel te gevaarlijk is. Maar men voelt aan dat met deze spottende afwijzing niet het laatste woord gezegd is over het al of niet samenslapen voor het huwelijk.[10]
In *Minnelijke samenspraak om tot een dochter te genaken en haar zijn liefde te openbaren* (1728, vermeld in L. De Vries, *Venus' lusthof*, Amsterdam, 1964, p. 93-95) vindt men slechts één punt van overeenkomst met de Erasmiaanse dialoog, nl. dat de ‘jongman’ op het einde van het gesprek een zoen vraagt (echter niet in ruil voor het niet toegestane nachtelijke samen-slapen): ... 'er is nog dit, dat ik u op hoop van onze vriendschap zo graag wil omhelzen. Ach, laat mijn eens kussen op uw zoete mond. Dochter: ‘Ik heb dikwijls horen zeggen dat het gevaarlijk is jonge mannen veel te kussen, waarom ik u bid mij te excuseren. Nochtans om u te verzekeren van hetgeen ik u gezegd heb aangaande mijn begeerte en vriendschap, zal ik u niet weigeren een eenvoudig kusje met alle eer en respect (De jongman omhelzende zijn vrijster moet zeggen de volgende versjes op haar mond: Ik sterf, ô liefde zoet...’)
Wanneer men Erasmus' gedachtengang vergelijkt met de vandaag nog aangevoerde bezwaren tegen de voorechtelijke coitus, dan bemerkt men het ontbreken van argumenten zoals de ‘eerbied voor het latere huwelijk’, de ‘eerbied voor de liefde’, de ‘eerbied voor het meisje’, het ‘opsparen van zijn krachten voor later’ enz. Erasmus dreigt niet, spreekt niet over een mislukt huwelijk, over schade toegebracht aan de latere kinderen, over grotere kansen op echtscheiding, over bevrediging van zelfzuchtige begeerten, enz.

In een boek geschreven voor ‘kinderen’ ontbreekt het seksuele niet. Het samenzijn van man en vrouw, het huwelijk, de baring worden niet negatief beoordeeld. Erasmus verzet zich tegen de verwerping of ontwaarding van het seksuele en eveneens tegen de overwaardering van de maagdelijkheid en het niet-huwen. Hij pleit voor een gedeeltelijke emancipatie van de vrouw; hij trekt partij voor het gevallen meisje, voor de deerne. Kwaliteit gaat boven kwantiteit bij het verwekken van het nageslacht.

Kritiek op de Colloquia - Bij al hun bewondering voor Erasmus, vinden de schrijvers van de 19de-20ste eeuw geen woorden van waardering voor de vrijheden in zijn werken voor de jeugd. De kritiek begon eigenlijk iets vroeger. In 1777 leest men in de *Pädagogische Unterhandlungen* dat ‘die matten Erasmischen (Gespräche)..., nicht so recht für Kinder gemacht’ zijn. In voetnoot wordt verduidelijkt: ‘Er ist für Jugend, nicht für Kindheit’. Een duits pedagoog van het midden der negentiende eeuw, K. von Raumer,

is verontwaardigd over de keuze der onderwerpen en over de wijze waarop hij sommige tonelen afbeeldt: 'Erasmus malt die Wollust aufs gemeinste.' Een goede vijftig jaar later schrijft O. Willmann: 'Dass man an dem schlüpfrigen Inhalt kein Anstoss nahm, zeigt wieder nur, wie wenig man auf den Inhalt überhaupt reflektierte.' Weer 50 jaar later is de veroordeling niet meer zo openlijk maar gaat ze schuil achter wantrouwen: men tracht de humanistische pedagogen te verontschuldigen en tevens te veroordelen omdat ze te veel offerden aan de mooie vorm.

Deze kritiek na drie, vier eeuwen toont aan dat wat in de 16de eeuw wél kon, in de 19de en 20ste eeuwen niet meer mogelijk is.[11] In de laatste eeuw heeft zich ondertussen een verandering voltrokken en de geleidelijke vermindering van de kritiek op de inhoud van Erasmus' werken voor jongeren kan gezien worden hetzij als het vervangen van een morele beoordeling door een meer historisch-objectieve benadering, hetzij als een ruimere aanvaarding van de vrijmoedigheid der 16de eeuw.

Werd in de 16de eeuw geen kritiek uitgebracht op de *Colloquia?* Toch wel. Twee feiten moeten we nader onderzoeken: (a) de *Colloquia* werden kort na hun verschijnen veroordeeld; (b) het verweerschrift van Erasmus wijst op het bestaan van een afkeuring.

(Ad a) De *Colloquia* worden in maart 1522 reeds aangevallen door Nicolaas van Egmond, een pater carmeliet van Leuven, een milieu waar Erasmus reeds vóór de publikatie der *Colloquia* gehaat en bestreden werd, omwille van de ketterse opvattingen die ze bevatten. Vier jaar later worden ze door de Sorbonne veroordeeld. Daarna komen ze op de index van de verboden boeken van Rome. Het concilie van Trente spreekt er zijn veroordeling over uit. De diocesane synode van Utrecht verbiedt ze in 1562.

Tijdens Erasmus' leven, dus tot 1536, heeft men zich onthouden van al te scherpe aanvallen om te vermijden dat men de 'man van het midden', die tussen twee fronten doormarsjeerde, tot een vijand zou maken. Een meer doeltreffende en geldelijk interessante manier van bestrijding was het maken van concurrerende geschriften; Morisotus, Duncanus, Nicolaus Cannius e.a. schreven dialogen om de invloed van de *Colloquia* tegen te gaan. Vives deelt in een brief van 1526 zijn bezwaren en die van enkele vrienden aan Erasmus mee: het gaat niet om te grote vrijmoedigheid maar om ondogmatische opvattingen over de godsdienst. Volgens Luther is het werk niet geschikt voor kinderen; volgens Melanchton slechts ten dele. De vraag die men moet stellen is: waarom namen Erasmus' tijdgenoten aanstoot aan wat hij schreef voor jongeren? Onderzoekt men de *Colloquiorum libri quatuor* van de roomse arts Morisotus, dan constateert men dat meisjes, maagden en vrouwen een grotere rol spelen dan bij Erasmus. Zijn dialoog zou door de negentiendeeuwer als veel obscener veroordeeld worden. Vrouwen en meisjes zijn steeds aan het woord. Nochtans schreef hij voor zijn eigen zoon. Waarom dan deze herschrijving? Morisotus zegt het zelf: 'soms

weet men niet of men een christen dan wel een heiden hoort' in Erasmus' werk.

Na de aanval van de carmeliet in 1522 voegt Erasmus in 1523 de dialogen *minnaars en meisjes, de jonge man en de deerne, oudemannengesprek, de mannenhatende maagd* toe; na de veroordeling door de Sorbonne in 1526 verschijnt nog *de kraamvrouw* en *het ongelijk huwelijk*. Er is weinig reden om te veronderstellen dat Erasmus de taktische vergissing zou begaan, de bestaande vijandigheid te vergroten door het invoegen van dialogen die nog meer verzet zouden opwekken. De moeilijkheden rond de *Colloquia* schijnen dus geen verband te houden met te grote vrijmoedigheid. Integendeel, juist het feit dat men geen gebruik maakte van seksuele argumenten om Erasmus te treffen, wat sinds de negentiende eeuw frekwent voorkomt, openbaart veel over de mentaliteit der zestiende eeuw.

(Ad b) In een verweerschrift *over het nut der samenspraken* - verschenen te Basel in 1526 - zegt Erasmus dat er enige onverstandige lieden zijn die de dialoog *minnaars en meisjes* te onbandig vinden (de anonieme vertaling van 1622 gebruikt 'dertel'; Sobry vertaalt door 'onkuis' wat een minder juiste vertaling is voor 'lascivus'). Erasmus' antwoord is: '*Zo het huwelijk eerbaar is, dan is vrijen ook eerbaar*.' Dan doet hij een aanval tegen 'die droevige en fantastijcke koppen ... den welcken oneerlick dunckt al wat vriendelick en lieffelijc is.' Men vindt het zelfs te bar wanneer een meisje een kus weigert, maar 'wat verlenen de meisjes nu echter niet, in 't algemeen, aan hare vrijers?' Men moet ook leren opmerken 'hoe veel deftighe leeringen onder die boerterijen vermenght zijn'. 'En zij die denken, onder voorwendsel van dertelheid dat deze lektuur gevaarlijk is voor kinderen, vinden goed, dat men hun iets voorleest uit Plautus, en uit de "Grappige vertellingen" van Poggio? Wat een schitterende manier van oordelen!'

Men verwijt hem ook de samenspraak *adolescens et scortum*. Sommigen vinden de keuze van het onderwerp ongepast. Anderen zijn gekwetst doordat de deerne haar jongen liefkozend aanspreekt met 'mea mentula', hoewel 'nochtans dit by ons, selfs onder de eerbare vrouwen *seer gebruyckelijck is*.' Wie dit woord niet kan verdragen kan echter het deftiger 'mea voluptas' schrijven. In de vertaling van 1622 wordt deze aanspraak vertaald door 'mijn sulleken'. Pieter Rabus vertaalt in 1697 'mijn Treuzelaartje' en voegt er in voetnoot bij: 'Erasmus was gewoon eigenaardig te spreken. Mea Mentula, zegt hy, mijn etceteraatje...' Erasmus bevestigt zelf dat, behalve dit éne woord, zijn taal kuis is. Bij deze uitspraak tekent Pres. Smith aan: 'Ik kan hiermee niet helemaal instemmen; sommige passages in de Colloquia, bv. in "Puerpera" zijn niet bestemd voor de ogen van jongens.' Ook P.N.M. Bot vindt deze dialoog 'aanstotelijk'. Verder spreekt hij over 'vrij onschuldige obsceniteitjes' die Erasmus zich veroorlooft. Ontleedt men de inhoud van het verweerschrift, dan ziet men dat de beschuldigingen omtrent 'dertelheid' een zeer klein deel uitmaken van het geheel. Leest men de tek-

sten waarin vrienden en vijanden hun bezwaren uiten, dan wordt er doorgaans zelfs niet over ‘dertelheid’ gesproken. De bezwaren betreffen steeds godsdienstig-kerkelijke problemen en terecht, want in deze heeft Erasmus geen blad voor de mond genomen. Zijn bedoelingen bij het schrijven van de *Colloquia* verwoordt hij nogmaals in het verweerschrift: ‘tot vorminghe der seden’. Hieraan voegt hij toe: ‘Altijd heb ik oproerigheid en gemeenheid uiterst zorgvuldig uit mijn schriften geweerd’. Hij maakt zich zelfs bezorgd over de schadelijke invloed van sommige klassieke schrijvers. ‘Elke christen moet in zijn gesprekken obscene uitdrukkingen vermijden’.

Was Erasmus dan schijnheilig of gaf hij zich niet genoeg rekenschap van wat hij schreef? Waarschijnlijk geen van beide. De kritiek tegen hem geuit, schijnt zich echter te richten niet tegen het gebruik van woorden (op één uitzondering na), noch tegen het weergeven van toestanden, maar tegen een mentaliteit en een zedelijke stellingname.

Zo beklemtoont hij duidelijk: ‘als het huwelijk eerbaar is, dan is ook het vrijen eerbaar.’ Meer dan vier eeuwen na Erasmus herhaalt de rooms-katholieke psychiater C.J.B.J. Trimbos dezelfde stelling: ‘Als het huwelijk van thans een liefdeshuwelijk moet zijn en de geslachtsgemeenschap als taal der liefde wordt aangeduid, dan dient de verloving gebruikt te worden om deze taal te leren spreken.’ In feite gaat het hier om de waardering die het christendom aan het huwelijk geeft en om de doelstellingen van het huwelijk. Voor het traditionele christendom was het huwelijk minder waardevol dan het celibaat; in de rangorde der doelstellingen staat nog heden het verwekken van kinderen bovenaan. Het ‘vrijen’ kan in deze opvatting geen waardering krijgen. De ketterij van Erasmus ging niet zo ver als die van sommige hedendaagse rooms-katholieke auteurs die de erkenning van de coitus als genot sui generis of minstens als uiting van liefde in de relatie manvrouw, los van de voortplanting willen erkend zien (Chantecleer uit G. Chaucer's *Canterbury Tales* bekent Venus te dienen ‘more for delyte then world to multiplye’). Erasmus poneert de waarde van het huwelijk tegenover de overwaardering van de maagdelijkheid; hij bepleit het recht op echtscheiding, maar anderzijds vindt hij het beter dat een weduwnaar met kinderen geen tweede huwelijk aangaat. Het openlijk verdedigen van deze stellingen was echter gevaarlijker dan een libertijnse levenswijze. In de 16de eeuw was een discrete buitenechtelijke verhouding vergeeflijk en in sommige sociale groeperingen zelfs gewaardeerd. Maar het was ondenkbaar dat een weduwe een tweede huwelijk zou aangaan. Het tolereren van de officieel afgekeurde buitenechtelijke seksualiteit was in feite een beveiliging voor de niet gevolgde norm. Het openlijk erkennen van een tweede huwelijk tastte de leerstellingen aan. Doordat Erasmus een middenpositie innam tussen de losbandigheid en de als zodanig gebrandmerkte seksualiteit, was deze principiële stellingname gevaarlijker en, dieptepsychologisch gezien, meer verstorend voor het intern verdedigingsmechanisme der antiseksuelen dan de

openlijk zondige levenswijze. Zijn standpunt was ook modern in de zin dat hij in plaats van de vroegere schizoide, ambivalente houding, een grotere synthese nastreefde.

Vier eeuwen later is het officieel standpunt der katholieke kerk nagenoeg ongewijzigd gebleven. In een toespraak tot de deelnemers aan de internationale gezinsdagen, in september 1957, heeft paus Pius XII de voorkeur van de kerk voor het niet hertrouwen na de dood van de echtgenoot beklemtoond. De motiveringen zijn van spirituele aard. De weduwe schept er vreugde in de zeer spirituele rijkdom gecultiveerd te zien, welke eigen is aan deze staat, die het volmaaktste symbool is. Als belangrijkste reden wordt gegeven dat de dood de liefdesband niet vernietigt, maar integendeel versterkt. De gestorven man, die God van aangezicht tot aangezicht ziet, verdraagt het niet, dat zijn echtgenote die nog in leven is ‘zich overgeeft aan onbestendige genegenheden’. (*De Tijd*, 18 september 1957, p. 1). Deze uitspraak is merkwaardig in meer dan één zin. Vooreerst is ze androcentrisch: de vrouw bestaat voor en door de man. Verder wordt er niet gehandeld over het tweede huwelijk van een man. Een analyse der aangehaalde motiveringen openbaart een irrationele denkwijze. Ook is het verbazend dat in onze tijd een eis gesteld wordt die duidelijk door vele katholieken niet gevolgd wordt, tenzij zij noodgedwongen in hun situatie moeten berusten.

De vrijmoedigheid in Erasmus' Colloquia vergeleken bij de geschriften van andere humanisten

‘Vergeleken bij de andere jeugdlectuur die de humanisten als zeer oirbaar voorkwam’ zouden, volgens P.N.M. Bot, de *Colloquia* verbleken. Die andere auteurs worden door Bot beschuldigd van ‘soms tot onbeschaamdheid gaande vrijmoedigheid’. Hij gaat verder: ‘de levenswandel van menig minnaar der letteren, vooral in Italië maakte toen de onderstelling gaande, dat er sprake was van *uitgesproken bedrog, en dat deze hypocritische viveurs bewust bedorven waar aanboden*’.

Rond het jaar 1500 hield een magister in de universiteit van Heidelberg, te midden van het gebruikelijke academisch ceremonieel een openbare rede *over de trouw der hoeren aan hun minnaars*. Een andere magister had als onderwerp *de trouw der concubines* en een derde handelde over de soorten losbandigheid. Udenhemius, rector van Schlettstadt schreef een waarderende inleiding in de publikatie van deze quaestiones fabulosae en beval ze aan de jeugd aan, die ze niet zonder vrucht zal lezen. Onderwerpen voor verhandelingen, waarover men volgens Erasmus niet vroeg genoeg een zelfstandig standpunt kon innemen waren o.a. ‘moet de moeder haar kind zelf voeden of niet?’ of ‘moet een vrouw huwen of niet?’ (op het einde van de negentiende eeuw kan Reichling niet meer instemmen met de keuze van deze

onderwerpen). Het geslachtelijke ontbrak evenmin in het andere didaktisch materiaal.

Na 1585 gebruikt men nog schoolboeken waarin de auteur, om de vorm van het syllogisme te verduidelijken, uit Plautus' *Truculentus* een verhaal neemt van een deerne die één van haar drie minnaars wil uitbuiten omdat zij hem een zoon zou gebaard hebben. Het syllogisme luidt:

1 hoe kan een vrouw baren, die nooit zwanger is geweest?
2 ik heb Phronesiums lijf nooit gezwollen gezien;
3 dus baarde zij niet.

'Wat men in nomenclatores en formulae-verzamelingen tot in details aan de jeugd' meent te moeten meedelen, grenst aan het ongelooflijke. Het is echter onwaarschijnlijk dat men aan de jongeren moest 'meedelen' hoe het er in een bordeel toeging of wat de castratie is. De humanisten gingen als goede pedagogen, van de bestaande belangstelling en situatie uit.

Als klassikale lectuur vindt men auteurs zoals Horatius, Juvenalis, Ovidius (wiens *Ars amatoria* nog in de 18de eeuw klassikaal werd gelezen), Propertius, Aristophanes (de *Comoediae* zijn een vitae speculum, volgens Melanchton). De minnedichters Catullus, Tibullus en Martialis werden afgekeurd door Luther en Mosellanus, maar milder beoordeeld door Melanchton, Hegendorphinus en Sturm. Deze laatste zegt dat deze stukken niet slecht of gemeen kunnen zijn daar de voorzienigheid er voor gezorgd heeft dat ze ons in de handen kwamen. Dezelfde Sturm zegt ook elders dat de oren en de ziel van het kind beschermd moeten worden tegen datgene wat niet kuis en vroom is. Terentius wordt warm verdedigd door Wimpheling, Erasmus e.a. Plautus wordt met enige restrictie aanvaard door Wimpheling (die oordeelt dat men de aanstotelijke plaatsen uit Terentius en Plautus niet moet weglaten, of men moet ook de bijbel zuiveren), Erasmus, Melanchton, Barlandus, e.a.

Deze Barlandus was een goed katholiek, een priester met een ascetische levenswijze. Toch schrijft hij *Joci* die bedoeld zijn als concurrerende geschrift tegen de beroemde *Facetiae* van Poggio. Bot (p. 210) noemt ze 'erger dan pikant' ofschoon ontleend aan de (later heiligverklaarde) Thomas More. Nog in 1603 werden ze door de uitgever 'kuis en eerbaar' genoemd ('joci, sed casta, sed pudica'). Hij schreef ook *dialogi* en in een van hen verhaalt een jong student in realistische termen dat zijn vader hem dreigt te castreren indien hij niet beter studeert. Een makker antwoordt hierop spottend dat hij dan de meisjes niet meer zal kunnen beminnen, een antwoord dat een licht werpt op de studentenzeden. Deze strenge priester keurt ook het romeins toneel goed 'met geweldplegingen aan meisjes en liefdesavonturen met lichte vrouwen' omdat deze toestanden gehekeld en niet goedgekeurd worden.

Men las niet alleen klassikaal, maar voerde op het toneel stukken op, die heden niet eens aan volwassenen getoond worden. Niet elke humanistische

pedagoog stemde in met Terentius, maar degenen die hem afkeuren, schrijven zélf toneelstukken met passages die qua vrijmoedigheid niet voor hem onderdoen. Deze vaststelling is belangrijk en maant aan tot omzichtigheid in het beoordelen van die werken en tevens tot een bijzondere aandacht voor wat sommige tegenstanders van de klassieken bepaald aanstootgevend noemden. Geldenhauer schrijft in 1534 over Terentius en de spectacula in het algemeen: ‘In hoeveel dikwijls schandelijke zaken de knapen door het opvoeren van blijspelen en drama's verzeild raken, zou ik met duidelijke voorbeelden kunnen aantonen, als ik geen kuise oren moest ontzien’. Maar Schonaeus beweert dat de meesten het opnemen voor Terentius ‘die, zoals ze zeggen, nooit de grenzen der welvoeglijkheid te buiten gaat’ en hijzelf vindt dat er onder de oudere dichters van eerste rang niemand te vinden is ‘die minder obsceen, minder onzedelijk van taal, minder dubbelzinnig en onwelvoeglijk is dan hij.’ Indien Schonaeus dan toch Terentius weert, is het onwille van de onderwerpen die hij behandelt. Schonaeus, een gelovig katholiek en een uitstekend pedagoog, wil een Terentius christianus worden die (zoals Morisotus deed met de *Colloquia* van Erasmus) een verchristelijkte klassieke wereld brengt, maar met evenveel vrijages op de planken en hartstochtelijke verleidingsscenes.

Nannius, rector te Alkmaar en later professor te Leuven, schreef voor de leerlingen van zijn school een drama onder de titel *Vinctus*. Het is een aaneenschakeling van liefdeïntrigues, ‘onbeschaamde’ minnescenes en er ontbreekt zelfs de stichtelijke afloop, de morele katharsis. Het drama speelt een hele tijd in een bordeel. Daar zingt Philematium haar liefdesverdriet uit: ‘Ongelukkig is de deerne die niet gelijktijdig twee minnaars kan behagen, maar zich beperkt tot slechts één. Want waarom hebben we een paar borsten, een paar ogen, een paar lippen, als het niet was om tezelfdertijd zoveel mogelijk vrijertjes handig te lokken?’

De filologen en literatuurhistorici van de 19de en 20ste eeuw hebben moeite om deze schijnbaar tegenstrijdige gegevens te begrijpen. Hun verwarring wordt veroorzaakt doordat ze zich op een moraliserend standpunt stellen. De geschiedschrijver moet echter aandacht schenken aan het feit dat verschillende zestiendeeuwse auteurs sommige klassieke schrijvers onzedelijk of onwelvoeglijk noemen, en dan ter vervanging van wat zij afkeuren andere werken schrijven waarin er volgens de huidige maatstaven evenveel ‘schaamteloosheid’ voorkomt. Men laat dit belangrijk bronnenmateriaal ongebruikt door slechts te spreken van ‘cerebrale morele instelling’, ‘intellectualistisch moralisme’ of ‘naïef rechtlijnig denken’. Het verwijt van een te cerebrale instelling bij de humanistische pedagogen gaat voor de wijze waarop de jongeren in contact komen met het seksuele, niet op. Onderzoekt men, na dit oordeel over enkele pedagogisch-didaktische aspecten der humanistische opvoeding, de ethische oordelen door de schrijvers der 19de en 20ste

eeuw, dan ontmoet men een nog groter onvermogen om te begrijpen. Men leest uitlatingen van recente auteurs zoals ‘bevreemdend’, ‘onbegrijpelijk’, ‘aanstotelijk’, en ook ‘wulpsheid en vrijgeesterij’, ‘liederlijk geschrijf en demonstratief blasfemeren’, ‘koketteren met het kwaad’, ‘gebrek aan ernst’, ‘verafgoding van de literaire schoonheid’. Maar tevens erkennen de besten van de huidige critici dat men niet mag spreken van ‘innerlijke verdorvenheid en atheïsme’.

Het kan moeilijk zijn dat dezelfde humanisten én de spolia gentium én de magistri vitae waren. Men mag hedendaagse termen zoals frivoliteit en wulpsheid niet gebruiken voor deze teksten uit de 16de eeuw. Wie dit toch doet, lost de opgemerkte tegenstrijdigheden niet op. Men moet beginnen met rekening te houden met de eerlijke bedoelingen der toenmalige schrijvers en hun inhouden interpreteren niet ex nunc maar ex tunc, als geschreven voor mensen wier psychisch gedrag, gevoeligheidsgrens en schaamtegevoel verschilde van die der hedendaagse mensen. Enige verduidelijking is te vinden in het volgende:

(a) Bij de bespreking van Erasmus' *Colloquia* werd gewezen op het riskante van het openlijk ‘in Frage stellen’ van officiële waarden. Erasmus liet het niet bij een negatieve kritiek maar nam principieel stelling. Slechts een vooruitstrevende minderheid van geletterden kon hem hierin volgen. Sinds de 16de eeuw hebben zich echter verschuivingen voorgedaan die het moeilijk maken om de stellingnamen van Erasmus naar juiste waarde te schatten. Degene die in de 20ste eeuw het niet-huwen sterk verdedigt kan in sommige groepen aangezien worden als vooruitstrevend; in dezelfde groepen is het verdedigen van het huwelijk vandaag een aanduiding van conservatisme. In de 16de eeuw stonden de zaken anders. Wie het huwelijk verdedigde, werd aangezien en bestreden als progressief. Hij was op zijn tijd vooruit want het huwelijk kende niet zo heel veel openlijke verdedigers bij de geestelijken en bij de intellectuele elite, van wie haast niemand gehuwd was. ‘God zoude verezelen, trouwde Hij een wijf’ schreef Anna Bijns.

(b) Wanneer andere humanisten concrete voorstellingen van een nieuw type mens dat van het kerkelijke afwijkt voor de ogen van de jeugd brengen, en wanneer deze voorbeelden gekozen worden uit de literatuur der heidense oudheid, dan krijgt deze pedagogiek nog het bijkomstige odium van de heidense oorsprong. De groep die deze richting wil steunen zal kleiner zijn.

(c) Maar degenen die de voordelen van strekking a) niet willen missen en de nadelen van strekking b) willen vermijden, halen een kunstgreep uit. In de plaats van een heidense wereld schetsen ze een verchristelijkte heruitgave van die wereld. Schonaeus wordt de Terentius christianus. Dit kan men begrijpen door een vergelijking te maken met de plastische kunsten: men bouwt kerken zoals romeinse tempels; in de plaats van heidense mythologieën komen Suzanna's, Madonna's, Adam's en Eva's, engelen, afbeeldingen van deugden, martelingen van heiligen, enz. Voorlopig blijft de vrij-

moedigheid bij het uitbeelden van het naakt bewaard.

(d) Geleidelijk verliest vanaf ca. 1540 ook de strekking c) terrein; deze ontwikkeling begint in de scholen. Maar ook in de wereld der volwassenen verdwijnt geleidelijk het naakt en al wat zinspelingen op het seksuele bevat. De lendendoekjes die Michelangelo moest laten aanbrengen is het begin van een evolutie die, over de geschonden beelden der oudheid en de gezuiverde teksten, gaat naar de volledige bedekking van de westerse mens in de 19de eeuw. Hoeveel in deze evolutie veranderde, wordt duidelijk wanneer men volgende vergelijking maakt: uit de zestiende en zeventiende eeuw zijn ettelijke portretten van vorsten en vorstinnen, prinsen en prinsessen bewaard waarop deze ten dele naakt zijn afgebeeld, zonder dat het naakt zelfs maar een functionele betekenis had. Daarentegen wordt door de mens van de 20ste eeuw alleen reeds de gedachte van een foto met wat bloot van een der bekende staatshoofden als aanstotelijk aangevoerd. Een foto genomen met een telelens van de belgische prinses Paola in een deux-pièces (geen bikini) aan het strand, verwekte beroering in de belgische pers van 1962, en dit niet omwille van de onbescheidenheid van de fotograaf. In 1964 werd in het kader van een campagne tegen Hugo Carlos de Bourbon een foto verspreid van prinses Irène in bikini-badpak. Vele carlisten in Spanje zouden de foto ‘zeer walgelijk’ hebben genoemd (*De Standaard*, 2 juli 1964).

Besluit

Men kan niet zeggen dat in de eerste helft van de 16de eeuw een probleem van seksuele informatie bestaat.[12] De openbaarheid van het seksuele maakt het verstrekken van inlichtingen overbodig. De opvoeders praten met de jongeren vrijuit over het seksuele alsof de kennis van ‘the facts of life’ vanzelfsprekend is. Zij nemen geen moraliserend standpunt in. Uit de teksten blijkt dat het seksuele een grotere waardering krijgt dan in het officieel waardensysteem.

Eindnoten:

1 Eugen Rosenstock-Huessy (*Die europäischen Revolutionen*. Stuttgart, 1951) poneert dat de revoluties, en waarschijnlijk ook andere sociale bewegingen, niet uitbreken wanneer de onderdrukking het grootst is, maar wanneer de situatie milder wordt.

2 Termen zoals ‘kind’, ‘jongere’ en ‘jeugd’ hebben heden nog geen duidelijk afgelijnde inhoud. Hun gebruik voor vroegere perioden wordt bemoeilijkt door de toenmalig verwarde terminologie. Auteurs uit de 18de eeuw schrijven bv. over ‘kinderen’ van 15 jaar.
Er wordt in deze studie een summier onderscheid gemaakt tussen het kind (met een leeftijdsgrens van 12-14 jaar) en de jongere (vanaf 12-14 jaar tot 20-25 jaar). Dit onderscheid beantwoordt echter niet steeds aan de historische situatie. In de gevallen waar het noodzakelijk en mogelijk is een preciezer leeftijdsafbakening te geven, wordt zulks gedaan. De meer genuanceerde leeftijdsafbakening, heden in gebruik (baby, peuter, kleuter, schoolkind, prepuber, puber, post-puber, enz.), zouden anachronismen zijn waaraan in de 18de eeuw en vroeger geen specifieke inhouden beantwoorden.

3 Een vaste term om de seksuele voorlichting aan te duiden vindt men wel vanaf het einde der 19de eeuw maar niet in de 18de eeuw. Men spreekt in het Frans over ‘instruction’ en in het Duits over ‘Belehrung’, ‘Warnung’, ‘Erziehung’, ‘Unterricht über die Erzeugung des Menschen’, ‘Lehre über die Erzeugung’, ‘Aufklärung’.

4 In deze dialoog worden de traditionele opvattingen medegedeeld over de schade veroorzaakt door te vroegtijdige en te frequente geslachtelijke omgang. Deze theorieën vindt men zowel bij de oude grieken als in de 20ste eeuw.

5 Om deze ‘poëtische’ passage juist te interpreteren moet men er mee rekenen dat Erasmus geen metafoor gebruikt maar de opvatting van artsen en hygiënisten van zijn tijd uitspreekt dat bij lichamelijke nabijheid geur en uitwasemingen van het ene lichaam door het andere worden overgenomen.

6 Cfr. de vertaling van P. Rabus, Amsterdam, 1696, p. 154-160. Het thema van de redding van een deerne door een jonge man is oud. Men vindt het terug in enkele Vitae SS. en in het werk uit de 10de eeuw der non Hroswitha (Smith, *Erasmus*, p. 289). Het zou zelfs voorkomen in een legende uit de 5de eeuw (*ibid.*, p. 467).
De houding tegenover de prostituée was haast altijd ambivalent. Augustinus (*De ordine* II, 4) oordeelt dat zij even noodzakelijk is voor de orde in de maatschappij als de beul (Erasmus vergelijkt de deerne in de dialoog met een ‘pispot’ en een ‘openbare drekgoot’; uitg. 1696, p. 157). Vandaar de gekende uitspraak van Augustinus ‘verban de prostituée en ge zult de wereld met lust besmetten’.

7 Schneider, Friedr. *Katholische Familienerziehung*. Freiburg, 1951, vijfde uitg., p. 272, die citeert uit Lechner, M. *Die Religion und Sexualität des Kindes*.

8 Men mag uit het bestaan van deze afbeeldingen niet besluiten dat ze volstonden om als bron van informatie te kunnen dienen. Jongeren die dagelijks tientallen ‘weesgegroeten’ baden, met daarin de woorden ‘en gezegend zij de vrucht van Uw schoot, Jezus’, begrepen daarom niet dat de schoot iets te maken heeft met de zwangerschap. Boerenkinderen, die herhaaldelijk copulaties van dieren zien, leggen soms niet het verband der analogie met de mens.

9 Zie o.a. Verheyen, J.E. & Casimir, R. *Paedagogische encyclopaedie*. Dl. I, Antwerpen, 1939, p. 500. Casimir spreekt over ‘een begin van sexuele opvoeding en inlichting’. Als verklaring geeft hij aan: 1) de geest van de humanistische renaissance, die een andere visie op de natuur bracht, ‘wier voortbrengingswonder moet gekend worden en wier onreine ontluistering men moet vrezen’; 2) misschien de invloed van de syphilis, die waarschijnlijk ook kan verklaren waarom de Jezuïeten ‘er zulk een prijs op stellen, een jongeling kuis te bewaren’.

10 Volgens Thomas Aquinas is het zoenen verboden indien men niet gehuwd is, want de zoen is een uiting van seksueel verlangen. Daardoor ‘perit ergo et ipsa mente virginitas’. (*Summa theolog.*, secunda secundae, 154, 4). Men verliest door het zoenen echter niet zijn maagdelijkheid mits het geschiedt vóór de puberteit. De vóór de puberteit gezochte lust is nog onvolledig en de geest kan daardoor niet zo sterk overhoop geworpen worden dat men er zijn (psychische) maagdelijkheid door verliest. (Zie Thomas. *Comment. in libr. 4 sententiarum, dist*. 33, qu. 3, art. 1 ad 5.) Cfr. ook J. Fuchs, *Sexualethik*, p. 94, n. 6.
Erasmus bekende herhaaldelijk zelf dat hij niet kuis geweest is. Hij maakte hiervan geen geheim en ook valt het op dat deze verklaring doorgaans gegeven wordt te midden van andere uitspraken omtrent zijn gehele zedelijke, godsdienstige en hygiënische levenshouding. Op latere leeftijd distancieert hij zich enigszins van zijn jeugdgedrag. In een vertrouwelijke brief aan zijn jeugdvriend, pater Servatius Rogerius, geschreven in Engeland in 1514 (Allen, P.S. *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami*. Oxonii, 1906, dl. I, p. 567, brief 296, regel 53) leest men ‘Voluptatibus, etsi quondam inclinatus, nunquam seruiui. Crapulam et ebrietatem semper horrui fugique’. Rondom het woord inclinatus bestaat er betwisting omdat de originele tekst (in facsimile bijgevoegd in Allen) moeilijk te ontcijferen is. Er bestaan echter drie andere bronnen die men voor de juiste lezing kan raadplegen, nl. gedrukte uitgaven, o.m. uit de 16de eeuw. In deze versies leest men niet inclinatus maar inquinatus. Het gaat hier om een belangrijk nuanceverschil (‘geneigd tot’ tegenover: ‘bezoedeld’, ‘bevlekt’, ‘gemeen’). Het is niet onmogelijk dat, indien Allen niet in 1906 maar een halve eeuw later, de brieven van Erasmus zou gepubliceerd hebben, hij de versie ‘inquinatus’ zou verkozen hebben, te meer daar ook Augustinus (Confessiones, E, I) deze term gebruikt. Andere passages omtrent zijn seksueel gedrag zijn: ‘Veneri nunquam seruitum est: ne vacauit quidem in tantis studiorum laboribus. Et si quis fuit huius mali, iam olim ab eo tyranno me vindicauit aetas’. (Brief uit 1523, = Allen, *Opus*, dl. V, brief 1347, regel 351). ‘De pudicitia mea dubitat, quasi vel illam iactarim unquam, vel inter istos casta puraque sint omnia’. (Brief uit 1524, = Allen, *Opus*, dl. V, brief 1436, regel

150). Cfr. ook de opmerking van Busken Huet omtrent Erasmus' jeugdvriendin Margaretha en het oordeel van J. Huizinga (*Erasmus*, p. 129, n. 2): ‘Over het sexueele leven van Erasmus is zoo goed als niets bekend. Hij zelf heeft er geen aanspraak op gemaakt, voor volstrekt kuisch, ook in zijn jonge jaren, te gelden’.

11 R. Casimir veroordeelt in 1939 nog ‘het opnemen van frivole onderwerpen, bv. het gesprek met een deerne’. ‘Was dit boekje, opgedragen aan het zoontje van Frobenius voor kinderen bestemd? Of is het een gemaskeerde critiek van de tijd?’ Verheyen, J.E. & Casimir, R. *Paedagogische encyclopaedie*. Antwerpen, 1939, p. 507.

12 Lowys Porquin schreef *Den uttersten wille* (eerste druk te Antwerpen, 1565) ‘om de ionckheydt tot alle eerbaerheyt, deucht ende goede ghemaniertheyt te vermanen’; het was bestemd ‘voor alle ionghers ende kinderen’. Men leest in een verhaal over een vrouw wier man ver weg is, en die brutaal een ‘iongelinck’ verleidt, de volgende verzen: ‘Laet ons der borsten sadt werden tot aan den morghen / Laet ons der liefden pleghen vry van sorghen’. Dergelijke gedichten moesten de leerlingen van buiten leren. Porquin's boek was in de 16de eeuw ruim verspreid, en werd ook herdrukt te Amsterdam (1690 en 1726). De inhoud der verschillende uitgaven verandert; zo is strofe 23 uit de uitgave van 1590, ‘En hout uwen stoelganck niet’, verdwenen uit de uitgave van 1690.

Porquin kan vergeleken worden met *De ketivigheyt der menschelicker natueren* door Van der Meulen Andries (Gent, 1576). Interessanter van inhoud is voor ons echter *Het heerlik bewys van 's menschen ellende*, door Ieronimus Vander Voort (eerste uitg. 1582; talrijke herdrukken). Ook dit boek was voor de jeugd bestemd. Het bevat afbeeldingen ‘van de courtisanen’, ‘miserien des houwelicks’. Op p. 13-14 worden aan de hand van Plinius de ontwikkeling van het zaad in het moederlijf, de foetus, de geboorte, het zogen e.a. besproken. Een heel refrein wordt besteed aan het afbinden van de mannelijke genitalia als straf voor het overspel bij de ouden. In dit boek dat op school gelezen werd, is er regelmatig sprake van hoeren, huwelijk, overspel, geboorte, enz.

Valcoogh, een koster-schoolmeester nam voor zijn *Regel der Duytsche schoolmeesters*, van het einde der 16de eeuw, veel uit de vorige werken over. Uit dit boek werd op school voorgelezen: leerlingen van minder dan 12 jaar moesten telkens 16 regels van buiten leren. Ook hier is er gedurig sprake van hoeren, ontuchtig dansen, enz. Zwemmen wordt bij de verboden spelen gerangschikt.

Cfr. De Planque, P.A. *Valcoogh's regel der Duytsche schoolmeesters. Bijdrage tot de kennis van het schoolwezen in de zestiende eeuw*. Groningen, 1926. Diss.

4 De evolutie van de 16de naar de 19de eeuw: theorie

Inleiding

Het seksuele gedragspatroon van het westen onderging tijdens de duizenden jaren van zijn geschiedenis wijzigingen. Zo werd het vermoedelijk beïnvloed door de overgang van het nomadenbestaan naar het sedentair leven, van de veeteelt naar de gewassenteelt. In de geschiedenis der beschaving kan men ook een fase van enkele eeuwen afzonderen tijdens welke sommige groepen langzaam evolueren naar een zgn. 'modern', d.i. het burgerlijk gedragspatroon. Neemt men als beginpunt de 16de eeuw, en als eindpunt de 18de-19de eeuw, dan zien we dat enkele sociale groeperingen evolueren van een situatie waarin het verstrekken van expliciete seksuele voorlichting overbodig is naar een toestand waarin deze informatie een omstreden vraagstuk is geworden. Ook de houding tegenover het seksueel gedrag der jongeren verandert van mild veroordelend tot sterk afkeurend.

Het gebruik van de 16de eeuw als beginpunt moet met de nodige omzichtigheid geschieden. We hebben de indruk dat rond die tijd omvangrijke groepen acties voeren die in de vorige eeuw slechts door enkelingen of kleine groepen gevoerd werden. Vanaf ongeveer 1550 worden de doelstellingen van individuele, zedelijke en godsdienstige hervormers overgenomen door belangrijke groepen. De overheden, geestelijke en wereldlijke, treffen maatregelen die een herstructurerende invloed op de maatschappij uitoefenen. De acties van opvoeders, moralisten, kerkelijken e.a. schijnen meer doelgericht en beter geordend te zijn. En vooral, de wisselwerking tussen wat zij nastreven en de belangrijke veranderingen op socio-economisch gebied zijn gunstig ten opzichte van de gestelde doeleinden. In dit tijdvak treft men een conjunctuur aan die het doorvoeren van hervormingen bevordert; doeltreffende middelen waren daartoe in grotere mate dan voordien aanwezig. Onze theoretische verklaring steunt op de volgende grondbeginselen. De 'social change' waardoor het aandeel van de burgers in de maatschappij belangrijker wordt, leidt tot andere typen van relaties tussen individuen die zelf eveneens anders worden. De morele normen, die het gedrag regelen, ondergaan een wijziging. Aan de sociogenese van het nieuwe waardensysteem beantwoordt dus een psychogenese. De psychische habitus, de structuur, de stratificatie van de psyche der individuen en ook der groepen, verandert om zich beter aan de nieuwe situaties aan te passen.

We onderscheiden drie processen. We gebruiken de term '*civilisatieproces*'[1]

in een ruime zin (hierin wijken we van Norbert Elias af),[2] nl. als het proces waardoor de mens vanaf zijn ontstaan de menselijke gestalte krijgt en de omgeving naar zijn model omvormt. In de loop van zijn geschiedenis heeft dit proces in verschillende richtingen geleid. Er bestaan verschillende menstypen en culturen.

In de evolutie van het westers civilisatieproces bakenen we een periode af, beginnend vanaf het einde der 15de eeuw. Aan de omvorming van de maatschappij en de mens die zich in dat tijdperk voltrekt geven we de naam *moderniseringsproces*. Geleidelijk ontstaat dan immers de ‘moderne mens’, wiens type ook nog heden in belangrijke mate model staat voor de beschaafde, gecultiveerde mens. Dit proces kunnen we ook het verburgerlijkingsproces noemen.

Een onderdeel van de modernisering is de *verpreutsing*. De westerse preutsheid is slechts één van de verschillende mogelijke typen van preutsheid.

Ontstaan van burgerij en beroep

Op het einde van de middeleeuwen vindt men in West-Europa een maatschappij, enig in de wereld en die haars gelijke niet kent in vroegere tijden. Onder de vele kenmerken waarmee men haar kan typeren, is er één dat de bijzondere aandacht verdient, nl. een bepaalde soort van *rationaliteit*. Men vindt dit kenmerk terug in verschillende historische fenomenen vanaf de 12de eeuw, zoals o.a. het ontstaan van de steden, van de burgerij, van het handels- en geldkapitalisme en (zoals M. Weber zegt) zelfs van de systematische filosofie, de rationele rechtsdoctrines, de gotische bouwwijze, de contrapuntische muziek, en vooral in het ontstaan van de beroepsmens en de bureaucratie die de pijlers van de moderne staat zullen zijn. Tijdens de volgende eeuwen zal deze rationaliteit in andere sectoren tot uiting komen: het blijkt een houding te zijn die betere resultaten geeft dan andere, niet-rationele houdingen.

Vanaf de twaalfde eeuw ontstonden in West-Europa (aanvankelijk slechts in het gebied tussen Rijn en Loire en in Noord- en Midden-Italië) steden van een type dat gezien moet worden als een ‘einmalige Erscheinung’. In de steden van het vroegere type of van andere gebieden valt op dat de handelaars en ambachtslui sterk afhankelijk zijn van de politieke macht. Om deze reden is het juridisch en politiek onderscheid tussen de stad en het platteland niet groot. In de niet-westerse steden vindt men geen gilden, geen burgergemeenten, behalve wanneer deze onder invloed van het westen ontstonden. Een van de typische kenmerken der westerse steden is dat de politieke macht niet sterk gecentraliseerd is. Men vindt er een uniek koopmanstype, vrije gilde-arbeiders en corporatieve genootschappen. Het gemeenschappelijke, het ‘Verbandscharakter’ (M. Weber) overheerst. Men kan spreken van een soort ‘Fundamentaldemokratisierung’ (K. Mannheim).

In deze steden localiseert men het ontstaan van een nieuw type mens, nl. de *burger*. Zijn invloed neemt vanaf de twaalfde eeuw toe. Hij wordt het patroon waarop later grotere groepen gemodelleerd worden. Door de opkomst van de burger komt er in de volgende eeuwen een zeer langzame verandering in het systeem der sociale stratificatie, in het waardensysteem, in de aard der sociale relaties, in sommige institutionele sferen en in de psychologie van de mens. We vermoeden dus het bestaan van samenhangen tussen economische en sociologische wijzigingen, die op hun beurt in interactie zijn met veranderingen in de psychische habitus. Men evolueert geleidelijk naar een *burgerlijke maatschappij* en naar een *burgerlijk mensideaal*.

De rationaliteit beïnvloedde eveneens de *staat*. Het handels- en geldkapitalisme dat vanaf de 12de tot de 18de eeuw dezelfde kenmerken vertoont, zou niet even gunstige kansen gekend hebben, indien de staat niet op meer rationele wijze grotere geografische ruimten gepacificeerd had, indien zij niet in plaats van de vroegere concurrenties het monopolie van de machtsuitoefening aan zich had getrokken, en indien het staatsgezag zelf niet gerationaliseerd werd in de richting van een grotere bureaucratie. Ook deze ontwikkeling heeft haar gevolgen. De nieuwe staat kan niet functioneren zonder een ander type van mens, nl. de beambten-vaklieden die juridisch geschoold zijn en hun plaats krijgen in de 'Verflechtung' van het politieke beheersapparaat. Deze beambten moeten de geschikte psychische structuur bezitten om de nieuwe functies te vervullen.

In deze wijziging van maatschappij en enkeling speelt het *ontstaan van het beroep* dus een belangrijke rol. Volgens de theorie van E. Durkheim uit 1893 bestaat er in een maatschappij zonder arbeidsverdeling een mechanische solidariteit tussen de leden. Wordt de arbeidsverdeling ingevoerd (d.i. het ontstaan van het beroep), dan wordt de solidariteit organisch. Naar de mate van de gewijzigde arbeidsverdeling verandert de bovenbouw; de geestelijke wereld, religie, moraal, recht, economische organisaties, politieke regimes, ideologie e.d.m. passen zich aan. De arbeidsverdeling is structureel-functionalistisch gezien slechts mogelijk bij een voldoende bevolkingsgroei en -densiteit. Want deze verwekken een sterkere strijd om het bestaan, dus grotere concurrentie, die weer tot arbeidsverdeling leidt.

Verandering in de psychische habitus en stratificatie der persoonlijkheid

De sterkere concurrentiedruk tussen de enkelingen veroorzaakt dus grotere functiedeling of meer gedifferentiëerde arbeidsverdeling. De solidariteit kan slechts slagen wanneer het menszijn en het contact van mens tot mens hierop ingesteld zijn, nl. door een grotere beheersing van de direkte driftuitingen in de richting van het sociaal gewenste gedrag. Ieder lid moet een duidelijk aangegeven rol spelen die op nogal starre wijze aangegeven is in

een eenvormig en universeel wordend rolpatroon. Men gaat dus over van een maatschappij waarin iedereen ongeveer alles deed naar een maatschappij met een ruime keuzemogelijkheid van beroepen. Dit betekent dat iedereen ongeveer van iedereen afhankelijk wordt. De sociale verstrengeling wordt groter, de ketting van onderlinge afhankelijkheid wordt langer. De menselijke betrekkingen worden, zoals we reeds zeiden, anders gestructureerd. Maar ook de psychische habitus, de drifthuishouding (d.i. in psychoanalytische termen, de verhouding tussen het Ich, de verhouding tussen het Ich en het Es van de enkeling wordt erop ingesteld. De enkeling die niet meer autarkisch of self-sufficient is, moet zijn gedrag afstemmen op dat van de anderen. Hij moet handig worden in het leggen van talrijke en soepele relaties met een functionele, instrumentele, partiële inhoud. De kansen van een individu om zich te verwezenlijken, nemen toe, naarmate hij er beter in slaagt zijn psychische habitus te bepalen of naarmate het individu over de eigenschappen beschikt die hem ertoe aanzetten de verandering te wagen en erin te slagen, nl. een grotere mate van initiatief, van onafhankelijkheid, van zelfvertrouwen en zelfbeheersing. Deze selectie geschiedt dus op een andere grondslag dan die in een feodale of agrarische maatschappij. De veranderingen in de psychische habitus moet men ook begrijpen als gevolgen van wijzigingen in de machtsverhoudingen tussen de mensen en de groepen. Een heerser kan van zijn onderdanen beperkingen eisen waaraan hij zich zelf niet onderwerpt. Er is zelfs meer. 'Macht laat niet alleen de weg open tot willekeur, maar persoonlijke willekeur die zich verheft boven alle voor gewone stervelingen geldende normen, is ook het meest overtuigend bewijs van macht' (A. ROMEIN-VERSCHOOR. *Zedelijkheid en schijnheiligheid*, p. 61). De etikette-regels zijn dus veruitwendigingen van de sociale structuur. Het was bv. gewoon dat een vorst uit de 17de en 18de eeuw zich in het bijzijn van soms vrouwelijk personeel ontkleedde zonder dat hij daarom aan verlies van prestige leed. Maar het omgekeerde, nl. dat lagerstaanden zich zouden ontkleden in de aanwezigheid van de vorst, was een schending van de welvoeglijkheidscode. Ook het gebruik van aanspreektitel, voornamen, van 'U', 'u' en 'jij' zijn taalgeworden sociale betrekkingen. Ze bestempelen naar buiten de verhoudingen tussen personen. Degene die een hogere sociale positie inneemt, kan de sociaal-lagerstaanden met de voornaam toespreken. Het omgekeerde is ondenkbaar. Is het aantal gelijkstaanden groot en bestaat er tussen hen een concurrentiële verhouding, dan kan ook tussen hen het gebruik van de voornaam, even goed als het zich psychisch en lichamelijk 'bloot geven' onmogelijk geworden zijn (zie hierover o.m. L.A. COSER. *The functions of social conflict*. Londen, 1956). In een maatschappij met een duidelijk gelede bouw, met horizontale concurrentieverhouding en intercursieve machtsstructuur is het vraagstuk van de beheersing der driften secundair en inherent aan de sociale reguleringen die de opbouw van de maatschappij structureren. Wanneer echter de machtsver-


1631



*6



houdingen vertikaal en de machtsconcentratie integraal wordt, wanneer de sociaal-hogerstaanden dus in sterkere mate afhankelijk zijn van de sociaallagerstaanden, wanneer het aantal der sociaal-gelijkstaanden toeneemt, en vooral wanneer deze sociaal-gelijkstaanden van elkaar afhankelijk worden, ontstaat een nieuwe code die elkeen verplicht zich in acht te nemen voor de andere. De beheersing der driften die men zichzelf moet opleggen heeft dus een sociale oorsprong. Ze is geen tweede natuur, geen gewoonte die automatisch werkt, ook wanneer de mens bv. alleen is; eerst in latere eeuwen zal men eisen dat iemand wellevend is wanneer hij alleen is, zgn. 'uit eerbied voor zichzelf'. De taboes en voorschriften zijn tot regel geworden relatiewijzen ten overstaan van de andere.

Naarmate de mensen sociaal dichter bij elkaar staan, en naarmate de vertikale hiërarchische structuur van de maatschappij (nl. de trapsgewijze afhankelijkheidsverhoudingen) minder scherp is afgebakend en zij vervangen wordt door horizontale en zijdelingse afhankelijkheidsverhoudingen, worden meer mensen elkaars gelijke en zullen ze van elkaar de *beheersing van de driftuiting* afdwingen. De 'rearrangement of social forces' tijdens de 16de eeuw bestond o.m. uit de uitbreiding tot grotere groepen (althans in vergelijking met vroeger) van het burgerlijk leefpatroon. De pyramidaal gestructueerde vroegere opperklasse wordt geleidelijk vervangen door een relatief groot aantal personen die ten opzichte van elkaar min of meer gelijkstaanden zijn. Het pedagogisch werk der humanisten der 16de eeuw moeten we zien als het opvoeden van de jongeren uit de in opkomst zijnde lekengroep der hogere en gemiddelde burgerij, opvoeding die gericht was op hun latere sociale rol.

Van 'Fremdzwang' naar 'Selbstzwang'

Een maatschappij met een ingewikkeld weefsel van interacties en communicaties houdt slechts stand wanneer een sociogene zelfcontrole de functies van het controle-apparaat der maatschappij aanvult en/of overneemt. In de oudere maatschappijen is de beheersing van het sociale aspect van het driftleven vooral in handen van bepaalde individuen, van autoriteiten. Maar naar het einde der middeleeuwen toe, gaat de beheersing steeds meer uit van de zelfstandige, naamloze, boven-individuele, onbewuste en onzichtbare dwang, uitgeoefend door de grotere sociale verstrengeling. Een traag werkend uitwendig macro-controlesysteem wordt vervangen door een efficiënter, snel werkend inwendig microsysteem. (L. Apostel) We kunnen hier spreken (naar N. Elias), van een overgang van Fremdzwang naar Selbstzwang. Fremdzwang betekent toezicht en dwang van buitenaf, door een politioneel apparaat of door een andere buiten de enkeling staande instantie die macht uitoefent ten einde normconformiteit te bereiken. Selbstzwang betekent de werking van een onbewust controleapparaat dat de eisen voor de goede

werking van de sociale structuren doet uitgaan van het individu zelf.

De overgang van Fremdzwang naar Selbstzwang en zijn gevolgen, kunnen door een voorbeeld geïllustreerd worden. Gaat men de toestand na in een bioscoopzaal (d.i. een omgeving waarin het moderniseringsproces ver gevorderd is), dan constateert men er de aanwezigheid in de halve duisternis van mannen en vrouwen, jongens en meisjes, die zonder toezicht van buitenaf (zonder Fremdzwang) toch niet bevreesd hoeven te zijn voor een uitbarsting van affecten van aanwezigen. Er wordt daar (behoudens in uitzonderingsgevallen) niet gemoord, geroofd of verkracht, ondanks de suggesties in sommige films. Het moderniseringsproces bracht mee dat deze gevarenzone gepacificeerd werd. Dit gebeurde doordat het sociaal controleapparaat, o.a. door de opvoeding, in elk der aanwezigen een relaisstation inbouwde dat de rol van het sociaal controleapparaat overneemt. In feite berust de handhaving van de orde in de zaal slechts op één grote veronderstelling, nl. dat iedereen in staat en bereid is deze interne bevelen op te volgen. Het zou voldoende zijn dat binnen deze gepacificeerde ruimte iemand komt die, geen rekening houdend met toekomst of verleden, slechts aan onmiddellijke bevrediging denkt, iemand die geen conditionering heeft ondergaan, iemand die geen zicht heeft op de wisselwerkingen tussen de mensen (in casu: een asociaal mens, een ‘wilde’ of een gek) om de (in theorie) grote kwetsbaarheid van het systeem duidelijk te maken. Elk samenzijn van twee geliefden, van mensen aan het strand berust op de onuitgesproken afspraak dat er in plaats van de onzekerheid over een mogelijke shock-achtige uitbarsting van affecten, van lichamelijk geweld, bereidheid is en mogelijkheid bestaat om de affecten te beheersen en veilig weggedrongen te houden.[3]

Deze pacificatie is een van de voorwaarden voor het ontstaan van cultuur. Het is niet mogelijk ten volle te genieten van de medemens, en ook van de natuur, tenzij de mogelijke dreiging die van hen kan uitgaan klein genoeg is. Cultuur ontstaat dus o.m. door beheersing van sommige affecten. In vele gevallen komt dit neer op verdringing. Deze geschiedt niet gelijkmatig in de verschillende sectoren. Zo is bv. de geëiste verdringing van het seksuele groter dan die der agressiviteit.

Naar meer rationeel gedrag

Grotere sociale integratie betekent meer eenvormige en gerationaliseerde gedragspatronen. Een nieuwe code van welvoeglijkheid ontstaat die in een boek of een school geleerd moet worden. Het sukses van de talrijke ‘civilités’ die vanaf de 16de eeuw verschijnen, is daarom groot. De rationalisatie van het gedragspatroon vindt haar parallel in het uniformeren van de schrijfen spreektaal. Aan een grotere verscheidenheid der enkelingen beantwoordt een groter streven naar eenheid. Dit streven wordt verwezenlijkt, doordat men interacties en communicaties uniform maakt: de mens spreekt een taal

die begrijpelijk is in grotere of verder van elkaar liggende entiteiten; hij houdt rekening met de gevoeligheden van de anderen doordat hij leert een gedrag en een houding aan te nemen die niet verkeerd begrepen kunnen worden.

De moderne mens wordt meer 'beschaafd'. Een beschaving van deze soort betekent dat hij zijn eerste spontane affecten, opwellingen, driftuitingen en -bevredigingen moet beheersen ten gerieve van beter aangepaste, rationeler reacties. Door zijn grotere zelfbeheersing krijgt de mens meer zicht op de toestand zodat hij op adekwate wijze kan reageren. Uitingen van woede, begeerte of angst kunnen storend, niet doeltreffend en onaangepast zijn. Daarom tracht de nieuwe mens meester te blijven van zichzelf of zich vlug te hervatten. De woorden die de 'beschaafde' mens spreekt, de gebaren die hij maakt, zijn steeds meer het gevolg van een innerlijke overweging die gaandeweg zozeer tot een tweede natuur wordt dat het proces spontaan, ongedwongen en 'natuurlijk' verloopt.

Ook zijn *time-perspective*, zijn anticipatievermogen breidt zich uit. Van het trias verleden, heden en toekomst spelen de beide uitersten een grotere rol. Het streven naar en het vermogen om een onmiddellijke bevrediging uit te stellen ten voordele van een latere, soms grotere bevrediging, neemt toe. Zoals het opgroeiende kind, leert de beschaafde mens retrospectief meer rekening te houden met de ervaringen uit het verleden en prospectief met de mogelijkheden en gevolgen voor de toekomst. De burgerlijke en calvinistische deugd van het sparen is een voorbeeld van een op de toekomst gerichte verzaking aan de onmiddellijke impuls. De mens wordt van hedonistisch, in de zin van ingaande op de genoegens der momentane lustbevrediging, meer gericht op 'the deferred gratification pattern'. De waardering der lustfunctie is sociogeen en dus verschillend in een agrarische, technische, geautomatiseerde maatschappij. De burger moet sparen en kan dus aan de lust geen ruime plaats geven.

De voorwaarden om beter aangepast te zijn aan de nieuwe maatschappij worden omgezet in ascetische systemen. Voorzichtigheid, omzichtigheid, soberheid, seksuele onthouding worden waardevol. J.J. Rousseau zegt in de 18de eeuw dat het geduldoefenen bitter is, maar dat de vruchten zoet zijn. De frustrerende retardatie wordt goedgemaakt door de vooruitzichten op een mooiere toekomst. De mens zal leren afzien van seksuele brutalisering en verkrachting en bij de voor- en buitenechtelijke coitus rekening houden met mogelijke gevolgen van zijn daden.

De vroegere toonaangevende hogere standen vertonen in dit proces een groeiende *sociale angst*, die tot uiting komt in het voor zich houden van hun 'goede manieren'. Hun savoir-vivre heeft vooral bij de zeventiende-eeuwse adel, die zich geklemd voelt tussen de vorst en de opkomende burgerij, een prestigewaarde die niet in handen mag komen van de andere klassen. B. Gracian schrijft dat hij zijn boek opzettelijk duister gehouden heeft, zodat

niet elkeen voor luttel geld goede manieren kan stelen. A. de Courtin zegt in de inleiding tot zijn *Civilité* ongeveer hetzelfde. Een van de sociale distinctieven van de adel is de opvatting over de huwelijkstrouw: het eisen van trouw, zoals de burgerij dat doet, is niet 'standesgemäss'. Ook andere burgerlijke waarden worden afgewezen: arbeid, spaarzaamheid, liefde in het huwelijk, gezinsleven, belangstelling voor financiële zaken, ordelievendheid, volgzaamheid, gelijkmoedigheid, enz. De bewering van E. Renan dat alle beschaving het werk der aristocraten is, gaat niet helemaal op.

Verinnerlijking

De overgang van Fremd- naar Selbstzwang voltrekt zich in een tijdspanne van eeuwen zodat deze evolutie onopgemerkt bleef. We menen de ontwikkeling van de 16de naar de 19de eeuw te mogen typeren als een toenemende verinnerlijking. Enkele gevolgen van dit proces zijn voor ons onderwerp van belang.

Hogere cultuur veronderstelt, zoals gezegd, beheersing, beperking en afstand van sommige driften. Maar hiermee zijn deze driften niet altijd verdwenen. De mens richt zich soms tegen zichzelf omdat hij de driften niet naar buiten kan uiten. De verinnerlijking wordt verdrongen door een verandering in de bewustzijnstoestand. Een psychisch apparaat van zelfcontrole, nl. het Ueber-Ich, regelt als goed- of afkeurende instantie het gedrag. Bij afwijking worden *schuldgevoelens* ontwikkeld, daar waar in het stadium van de Fremdzwang schaamtegevoelens verwekt zouden zijn.

Dit onderscheid tussen schaamte- en schuldcultuur is van belang voor de cultuurgeschiedenis en voor de culturele antropologie. Sommige culturen, zoals de japanse, behouden gedurende lange tijd een schaamtecultuur. Andere, zoals de griekse en de westerse evolueren van schaamte- naar schuldcultuur. In een schaamtecultuur zijn het zedelijk gedrag en de sociale integratie van de enkeling gericht op een uitwendige autoriteit (de ouders, de geestelijkheid, de sociale overheden). De voornaamste drijfveer van het goede gedrag is de openbare mening. Men streeft niet naar het verkrijgen van een gerust geweten maar naar het verwerven van aanzien. Het status-bewustzijn is het basiscriterium van het moreel gedrag en de vrees om die status te verliezen is de motor van het handelen. De vernedering kan soms alleen door een duel of zelfmoord goedgemaakt worden. In de schuldcultuur is de sociale conformiteit naar binnen gericht, nl. op de verinnerlijkte regels, d.i. op de autoriteit van het Ueber-Ich die tijdens de kinderjaren wordt ingebouwd. Daardoor ontstaat een schijnbaar zelfstandig besef van goed en kwaad. Het besef dat men het slechte gedaan heeft, is moeilijker te dragen dan een vernedering. Slechts door een innerlijke verandering, door een conversie (zoals bv. in de biecht) kan men zich zuiveren. Het mechanisme van het ethisch gedrag vertoont dus niet meer de strijd tussen het

ik en de sociale autoriteit maar een strijd tussen twee delen van de psyche. Het conflict wordt innerlijk. De overtredingen van de normen worden gesignaleerd en gesanctioneerd door het optreden van schuldgevoel.[4]

Door deze verinnerlijking heeft het strijdtoneel zich naar het innerlijke van de mens verplaatst. Er ontstaat een conflict *in* het individu, tussen het Ueber-Ich en de affecten. In plaats van de ambivalente houding die J. Huizinga typisch achtte voor de 15de en L. Fèbvre voor de 16de eeuw,[5] waarbij grotere vertikale sprongen gemaakt worden 'von Furcht zur Lust, vom Genuss zur Busse' (N. Elias) krijgt men nu meer horizontale sprongen, nl. de spanning tussen het Ueber-Ich en het on- en voorbewuste. In de plaats van de angst voor datgene wat van buitenaf kan komen, treedt nu innerlijke angst op, veroorzaakt door de tegenstellingen tussen de ene sector van de mens en de andere sector.

Erotisering en overgevoeligheid

Deze latente maar voortdurend aanwezige spanningen veroorzaken o.a. een *grotere gevoeligheid* voor direkte en symbolische aanduidingen van het onderdrukte. Zo veroorzaakt de onderdrukte agressiviteit een door vele taboes omringd gebruik van het mes. De historiek van de wijze waarop men aan tafel het mes moet gebruiken is daarvoor kenschetsend. Het verdringen van de seksualiteit verwekt eveneens een reeks regels van welvoeglijkheid en later van moraal, die erop gericht zijn de andere te ontzien, d.i. de latent aanwezige spanningen niet te verstoren. Het zijn deze regels die door de pedagogen-moralisten vooral vanaf de 16de eeuw aan de jongeren geleerd worden.

Is de druk der spanningen groot, dan kan, zoals soms met het seksuele geschiedt, een deel van de krachten verbruikt worden om het systeem in stand te houden. Een ander gevolg is dat deze regels de gevoeligheid waaruit zij ontstonden, versterken. Hoe groter bv. de lichaamsbedekking wordt, hoe groter ook het gevaar voor een uiting van affecten bij ontbloting wordt, en hoe sterker de opvoeding moet zijn om de mens in het bestaande patroon in te passen. Steeds meer woorden, gebaren, lichaamsdelen worden een signaal van mogelijk gevaar en lust, worden dus geladen met erotische spanning.[6] Verinnerlijking veroorzaakt grotere gevoeligheid voor prikkels en deze is een van de voorwaarden voor een *sterkere erotisering*. Dit zou men een winstpunt kunnen noemen. Het kan zijn dat het christelijke westen een sterke erotisering van een bepaalde soort deed ontstaan.[7]

Een grotere gevoeligheid voor prikkels kan in sommige omstandigheden door biologische factoren veroorzaakt worden. Daarom zou het, ook met het oog op een grondig onderzoek naar de oorzaken van het ontstaan der seksuele problematiek, nodig zijn naast de socio- en psychogenese ook aandacht te schenken aan de biogenetische factoren. Hiermee wordt gedacht

aan invloeden uitgaande van het domestikatieproces bij de mens. Men stelt vast dat de seksuele bedrijvigheid van dieren die in gevangenschap leven of gedomestikeerd zijn, toeneemt. Het zou niet onwaarschijnlijk zijn, dat ook bij de mens soortgelijke veranderingen kunnen optreden. Men moet denken aan invloeden uitgaande van een veranderde wijze van wonen en voeden, aan de wijzigingen in de kleding en de levensgewoonten, aan de vergroting der variabiliteit ten gevolge van een dalende selectiedruk, enz.

Grotere gevoeligheid voor prikkels kan ook *grotere* vijandigheid veroorzaken. Men kan de stimulus als stoornis ervaren. Daar waar in de 15de-16de eeuw iedereen genoegen beleefde aan de openlijk getoonde naaktheid van meisjes en vrouwen, werd deze prikkel in de 19de eeuw niet openlijk gewaardeerd, omdat hij een uitdaging, een pijnlijke herinnering betekende aan datgene wat met moeite uit het bewustzijn was verbannen. Het signaleren van de talrijker en efficiënter wordende prikkels wordt duidelijk verwoord in de tweede helft van de 18de eeuw.[8] Dit signaleren zou kunnen leiden tot (en tevens een bewijs zijn van) een kiezend waarderen, een verfijning van de gestelde eisen en van de genieting. Maar daartoe bestaat geen kans in een maatschappij die naar een grotere onderdrukking van het seksuele ontwikkelt. Het alternatief is een sterke vijandigheid tegen de prikkels. Men eist een strenge censuur.

De groter wordende latente spanningen in de mens die zijn gevoeligheid scherpen, verwekken een *speciaal gevoel van tact*, van feeling voor wat niet hoort, voor wat shocking is. Dit is een aanwinst in de 'goede manieren'. De besten gelukken erin een kalme houding van bescheidenheid, van ontzag voor de anderen te aanvaarden. De spanningen tussen de verschillende delen van het ego hebben waarschijnlijk ook het ontstaan gegeven aan de merkwaardige vormen van schaamtegevoel die vooral vanaf de 18de eeuw een rol spelen. Hier staan we aan de oorsprong van de westerse preutsheid.

Verdringing van het seksuele uit de openbaarheid

In de twintigste eeuw beleven de psychotherapeutische technieken, bestemd om zichzelf en de anderen beter te leren kennen, een grote bloei. Zij zijn in zekere zin een feed-back die de gevolgen van de verdringing naar het onbewuste moet verhelpen. De mens kent de anderen niet meer en durft zichzelf slechts kennen onder de begeleiding van een specialist. Tijdens het moderniseringsproces heeft de sfeer van het intieme, het private, het innerlijke, het geheime zich sterk uitgebreid. Tijdgenoten van Goethe vinden *Werther* een onwelvoeglijk boek, omdat op 'schaamteloze wijze' het gevoel en de innerlijkheid blootgelegd worden.

Vanaf de 16de eeuw wordt de uiting van affecten bedekter. Doodslag, vechten, zich de haren uitrukken van verdriet of woede, uitjouwen of ste-

nigen van de sociaal ongewenste, uitbundige betuigingen van gevoelens bij ontmoeting of afscheid, maken plaats voor meer verinnerlijkte uitingen. Ook deze verandering is sociogeen. De werking van de ingewikkelde maatschappij mag in haar raderwerken niet verstoord worden door onvoorziene opwellingen en uitbarstingen. Alles verloopt dus zekerder. Het gevaar dat de enkeling loopt om onverhoeds het slachtoffer te worden van iemand die de perken te buiten gaat, neemt af. Men heeft de indruk dat de vrede, de rust en ook de eentonigheid en de verveling toenemen. De vroegere levensnabijheid maakt plaats voor een grotere afstand. Geboorte, ziekte, dood, mismaaktheid, innerlijke conflicten, moeilijkheden in het huwelijk, crisissen in het menselijk bestaan, misdaadberechting, angst, hysterie, waanzin, wenen, lachen, haat, liefde, kortom veel gaat schuil achter muren, achter maskers, of zondert zich af in de sfeer van het intieme of in de verborgenheden van de psyche.

De gevolgen van deze verinnerlijking kan men visueel waarnemen. Het beeld van wat men op straat of op de markt ziet gebeuren, verandert. Op afbeeldingen uit de middeleeuwen bemerkt men dat het leven zich buitenshuis in de openbaarheid afspeelt. Zoals bij de grieken, de romeinen (en ten dele bij de huidige arabieren) was het huis open. Men was er onder dak, maar de straat was belangrijker en zette zich binnenskamers voort. Zoals de psyche geen goed gevormd ‘binnen’ kende, zo kende het huis geen intieme kern. In de mate waarin onzichtbare ‘muren’ het affect in het psychisch leven van de mens omringen, worden in de volgende periode ook verschillende sectoren van het bestaan weggedrongen achter echte muren. De voordeur van het huis (waarlangs men, zo wordt het aangevoeld, onverhoeds kan binnenvallen) gaat dicht. Voor de vertrouwden is er de langere, minder rechtstreekse ingang langs de achterdeur. In het huis zelf wordt datgene wat als het meest intieme wordt aangevoeld, weggedrongen. Het bed verdwijnt in een afzonderlijk vertrek. Het lichaam en zijn functies, en al datgene wat een herinnering is aan de benadering man-vrouw, zullen schuilgaan achter psychische coulissen, achter taalcoulissen, achter kleding en achter muren.

Men mag veronderstellen dat in vele culturen de toename van beschaafdzijn, leidt tot een meer geïndividualiseerde en intieme toestand van het seksuele. In een beschavingstype waarin het seksuele niet aanvaard wordt als waardevol, zullen deze gevolgen zich duidelijker openbaren en een speciaal karakter vertonen. Zoals er culturen zijn waarin het eten een individuele, met schaamte beladen en infraculturele bezigheid is, zo zijn er andere culturen waarin het seksuele het voorwerp wordt van speciale taboes.

Uit het voorgaande kan men afleiden dat geleidelijk, in sommige standen meer dan in andere, voor de jongeren aanvankelijk meer dan voor de volwassenen een *mens- en wereldbeeld* ontstaat waarin het seksuele ontbreekt

als geïntegreerde cultuurfactor. Het bestaat wel als extra- of infra-cultureel fenomeen of als niet-geïntegreerde component van de persoonlijkheid.[9] Zoals de maatschappij het seksuele ontkent, zo moet de enkeling zijn seksuele gevoelens loochenen, verdringen, nietvoelen. Zelfs datgene wat zich aan het lichaam voltrekt wordt door de jongeren beladen met een groeiende weerzin: een geschiedenis van het beleven door de jongeren der fysiologische puberteit zou dit kunnen aantonen.[10] De wereld van de fantasiebeleving wordt eveneens van sterkere taboes voorzien,[11] enerzijds omdat deze fantasiebeleving toeneemt ten gevolge van de kleinere uitingskansen, anderzijds doordat het zelfbewustzijn en het ethisch besef verinnerlijkt worden. Zelfs de benadering van het seksuele door het verstand, gaande van weetgierigheid tot gespecialiseerde wetenschappelijke studie wordt geleidelijk meer afgekeurd. Gevolgen hiervan zijn dat de jongeren hun seksuele nieuwsgierigheid in een sfeer van zondigheid en schuldbesef moeten bevredigen en dat de seksuologie een achterstand gaat vertonen ten opzichte van andere wetenschappen.[12] Speciaal de jongeren zullen aan een beïnvloeding onderworpen worden die erop gericht is het seksuele zelfs niet in de sfeer van het private te dulden. Het is niet alleen ultra-privaat, het mag zelfs nergens zijn. Het wordt een blinde vlek. Het kind, en daarna de jongeren moeten aseksueel zijn.

De organisatie van de menselijke geest onder de vorm van een persoonlijkheid d.i. de integratie binnen in de enkeling, en daaraan beantwoordend, een inschakeling van het individu in zijn cultuur, geschiedt in een welbepaald historisch en sociologisch kader.[13] Sommige structuren bevorderen de vorming van een persoonlijkheid die men eerder synthetisch kan noemen. Voor het seksuele wordt de *vorming van de persoonlijkheid* steeds deficiënter, soms zelfs niet-bestaand omdat de twee processen van individuatie en rationalisatie eerst geschieden in een toestand van blindheid en later in een periode (nl. het huwelijk) waarin de persoonlijkheid reeds gevormd is.[14]

Het civilisatieproces dat het ontstaan van persoonlijkheden mogelijk maakte, is minder gunstig geweest voor het inschakelen van de seksuele component. Men kan voor deze veronderstelling goede argumenten halen uit de opvattingen van de franse geschiedkundige L. Fèbvre. Kenmerkend voor de psychologie van de 16de eeuw was volgens hem ‘le retard de la vue’. Het visualiseren zou in vergelijking met latere eeuwen, een kleiner aandeel gekend hebben in de waarneming van de dingen. We kunnen de uitspraak van Fèbvre aanvullen door te stellen dat het aandeel van de waarneming langs het oog minder onafhankelijk was van, of minder overheersend ten opzichte van de waarneming door middel van het gehoor, de tastzin, het reukorgaan. De waardering was enigszins globaler; ze steunde op een grotere saamhorigheid van de zintuigen. De afzonderlijke dingen verloren in deze wijze van waarneming hun afgescheiden-zijn. De visie op de wereld, de mens, het

leven, de natuur, de bovennatuur was pre-wetenschappelijk, pre-rationalistisch, magisch, animistisch. Men zag geen barrières of conflicten tussen het objectieve en het subjectieve, het werkelijke en het ingebeelde, de natuur en de bovennatuur, het bewuste en het onbewuste, de enkeling en de maatschappij, het binnen en het buiten. In deze levens- en wereldvisie waren liefde, eros en sexus geen onverzoenbare tegenstellingen. *Seksuele daden werden niet gezien als partiële activiteiten* van bijna onafhankelijke organen. Ook de masturbatie werd minder ervaren en beoordeeld als een seksuele bedrijvigheid dan als een oplossing voor functionele behoeften waaraan niet de individu schuld had maar de in hem werkende natuur.

Wanneer vanaf de 16de eeuw de meer gevisualiseerde waarneming gaat overwegen, d.i. wanneer het belang van het oog bij de waarneming groter wordt, evolueert deze van synthetisch naar analytisch. Visuele perceptie betekent nauwkeuriger, meer gedetailleerde waarneming. A. Vesalius ontleedt visueel en dus analytisch de anatomie van de mens. Microscoop en telescoop onderzoeken visueel en analytisch de natuur en ontleden, anatomiseren haar. Deze waarneming door middel van het oog betekent een verrijking: zij leidt tot de almacht van het rationalisme dat vele vraagstukken op een andere wijze zal stellen en oplossen. Men gaat het denken en het voelen conceptualiseren. De Entmythologisierung, (R.K. Bultmann), de Entemotionalisierung (E. Neumann) is begonnen. Dit betekent ook een tijdelijke verarming. Het waargenomene, maar ook de enkeling, de maatschappij, de verschillende aspecten van het bestaan, de functies van de mens verschijnen geisoleerd, onafhankelijk tegen een neutrale achtergrond. De soms moeilijk waar te nemen relaties tussen de mens en zijn omgeving, de mens en zijn medemens, de mens en zichzelf worden verintellectualiseerd. Het gevoel blijft in de waarneming ten achter bij het verstandelijk begrijpen. In een wereld die deze evolutie doormaakt, ontwierp Descartes zijn filosofisch systeem en kon hij invloed hebben. Nooit voordien zouden zovelen zo gemakkelijk aanvaard hebben dat de ware essentie van de mens de geestelijke activiteit is die veroverd wordt op het lichaam, gezien in dualistische tegenstelling. Deze ontwikkeling beïnvloedde de verdere verdwijning van een nogal irrationeel element zoals het seksuele. In de cerebraal-mentale wereld van het kennen en het denken was daarvoor nog geen plaats.

Desociabilisatie en schizoïde persoonlijkheid

Renaissance en humanisme hebben de harmonie in de individualistische mens op opvallende wijze beklemtoond, maar zij betekenen meteen het ontstaan van de zich desintegrerende maatschappij (of juister: van een andere soort integratie) en van de innerlijk gespleten mens. Het civilisatieproces wordt gestuwd door een grotere rolverscheidenheid. Wanneer mensen rollen vervullen betekent dit dat zij het contact van aangezicht tot aangezicht in de

kleine dorpsgemeenschap vervangen door instrumentele, functionele, contractuele en andere deel-relaties, waarvan de aard en sterkte door de rede, bewust of onbewust, worden bepaald. Wanneer de mensen onderling afhankelijker zijn, komt het er niet zozeer op aan dat men zijn buurman of zijn vennoot bv. sympathiek of antipathiek vindt, maar dat men hem kan verstaan en met hem kan samenwerken. Men wordt dus bv. verdraagzamer, hetzij uit sociale noodzaak hetzij omdat men geen negatieve of positieve belangstelling voor de andere bezit (men is onverschilliger), hetzij omdat deze houding mogelijk gemaakt wordt doordat men met de andere nog slechts deelcontacten onderhoudt. L.W. Doob veronderstelt dat de som van afhankelijkheid van anderen steeds gelijk blijft. Waar men met weinigen is, is de afhankelijkheid intenser; waar men met velen is, wordt de afhankelijkheid minder intens, d.i. de verwijdering neemt toe, Ten gevolge van deze verandering kan een 'Gemeinschaft' (F. von Tönnies) tot een 'Gesellschaft', een 'samenleving' tot een 'maatschappij' worden. Men kan dezelfde gedachten uitdrukken in de terminologie van de amerikaanse sociaalpsycholoog C.H. Cooley: de mens krijgt steeds minder contact met een primaire groep (de 'face to face'-groep, met regelmatig fysisch contact, zoals het gezin, de dorpsgemeenschap)[15] en maakt meer deel uit van secundaire groepen, waarvan de leden elkaar minder goed kennen. Contact in rolverband is deelcontact, de authentieke en existentiële communicatie en interactie ontbreekt.

De kansen op sociabiliteit worden hierdoor kleiner. Deelmensen treden in een kortstondige of oppervlakkige relatie met elkaar. De vervreemding van zichzelf gaat dus gepaard met de vervreemding van de ander. Het *desociabilisatieproces* valt op vanaf de 17de en vooral de 18de eeuw. De mens wordt teruggeworpen op zichzelf en ondergaat de eenzaamheid in een 'koude wereld', m.a.w. hij lijdt onder een tekort aan contact met de primaire groep. Het is interessant de relatie te onderzoeken die zou kunnen bestaan tussen het desociabilisatieproces en sommige seksuele fenomenen zoals de beweerde toename van de masturbatie en het bordeelbezoek vanaf de 18de eeuw en ook de relatie tussen de desociabilisatie en de *bewering* dat de masturbatie veelvuldiger voorkomt. De masturbatie is een typische vorm van gedesociabiliseerde seksualiteit. Het ontstaan van het conjugaal huwelijkstype (waarin de man en de vrouw meer op elkaar zijn aangewezen), het aanprijzen van het liefde-huwelijk, het opnieuw waarderen van de passie-liefde (een a- of antisociale verhouding), het sterker aanprijzen van het gesloten gezin, het veelvuldiger voorkomen (althans volgens de auteurs der 18de eeuw) van verleidingen zonder daaropvolgend huwelijk, van verkrachtingen, e.d., het groeiend besef van seksuele schaarste (de term is van C.W. Rietdijk), de uitbreiding van het bordeelwezen, deze en nog tal van andere fenomenen kunnen misschien ten dele door het desociabilisatieproces verklaard worden.[16]

De splitsing van de psyche in deelgebieden die los van elkaar staan, wordt nog versterkt door het overheersen van de deelcontacten. De socio-culturele omgeving bevordert het ontstaan van de *gespleten mens* gekenmerkt door meer isoleringen in, en afsplitsingen en desintegratie van het bewust-zijn. Men kan de psychologische term ‘schizoïde’ of de ethische term ‘hypokriet’ gebruiken. In de 17de en ten dele in de 18de eeuw, is het nog mogelijk om duidelijk en rechtstreeks te zeggen wat men seksueel voelt of begeert.[17] In letterkundige werken, volksliederen, en dgl. vindt men talrijke bewijzen voor deze uitspreekbaarheid. Het opgroeiende meisje weet van zichzelf wanneer zij behoefte heeft aan een man en ze kan dit verwoorden tegenover haar vader.[18] J. Locke spreekt over jonge mannen en hun duidelijk geuite, vanzelfsprekende ‘behoefte aan vrouwen’. Deze ondubbelzinnige en onverbloemde uitdrukking vindt men bij de meeste auteurs tot op het einde der 18de eeuw, ook wanneer zij elke uiting vóór het huwelijk afkeuren. In de 18de eeuw vertrekken de opvoeders nog van het standpunt dat die behoefte bestaat, al wordt ze volgens hen door de cultuur vervroegde.[19] Het zou onjuist zijn deze houding te verwoorden als ‘het erkennen van het recht op seksuele uiting’. Want ook het weigeren of het afweren van de uitnodiging geschiedde in dezelfde sfeer van direktheid. De maatregelen, genomen om de meisjes en vrouwen te beschermen liegen niet om hun bedoeling.[20]

In de 19de eeuw zou het een bewijs van zedelijke verdorvenheid zijn, wanneer iemand deze behoefte zou uitspreken. De pedagogen veronderstellen dat deze drang bij geen enkele jongere aanwezig is, tenzij in pathologische en dus amorele gevallen. In plaats van dit openlijk uitspreken te dulden, maken de opvoeders en verantwoordelijken soms op bedekte wijze gebruik van middelen om de geslachtsdrift tegen te gaan (in kazernes, kloosters, internaten, enz.). De toestand van vóór de 18de eeuw vindt men vandaag nog ten dele in de niet-burgerlijke milieus, nl. bij jonge arbeiders, soldaten jonge boeren. Deze toestand wordt door de een als natuurlijker en gezonder beoordeeld en door de ander als onzedelijk.[21]

Het overheersen van deelcontacten en de innerlijke splitsing in de mens maakt de kans groter om de ethische normen alleen in theorie te aanvaarden, er de schijn van op te houden zonder ze te volgen. Dit kan o.m. tot gevolg hebben dat de norm niet zo sterk aangevochten hoeft te worden, waardoor de indruk kan ontstaan dat hij meer algemeen aanvaard wordt. Deze gedachte spoort aan tot voorzichtigheid bij het beoordelen van sommige toestanden. Men heeft de *indruk* dat aan de zgn. losbandigheid van de middeleeuwen niet getwijfeld kan worden, omdat men er zoveel bewijzen van vindt. Sinds de 16de eeuw *weet* men minder over normafwijking omdat de kans om in schijn aan deze norm te voldoen groter was, terwijl daarnaast de zedelijke eis strenger gesteld en minder betwist wordt. Maar hoe groot is het verschil in gedrag? De ‘hypocrisie’, dikwijls voorgesteld als typisch victoriaans en negentiende-eeuws, begint minstens een paar eeuwen

vroeger (tenzij men aanvaardt dat elke tijd zijn type van ‘hypocrisie’ heeft), maar werd in de 19de eeuw voor meer aspecten en door talrijker of in hoger aanzien staande groepen beoefend.

Uitbreiding van het gebied der ethiek

Deze grotere kans om ‘hypocriet’ te zijn en de toenemende noodzaak om het te zijn, vloeien o.m. voort uit en leiden tot de *uitbreiding van de ethische sfeer*. Sinds de 16de eeuw worden talrijke feiten volgens ethisch-godsdienstige maatstaven beoordeeld. Men bemerkt een op de voorgrond treden van de ethische imperatieven, motiveringen en sancties. De seksuele moraal wordt meer dan vroeger ‘leer der kerk’. Zij bindt het geweten; er ontstaat een binnenkerkelijke ‘social control’. Dit is van belang. Het maakt een verschil wanneer bv. de buitenechtelijke seksualiteit aangezien wordt als een avontuur of bovendien als een ethisch vergrijp en een zonde. De zelfbevrediging kan beoordeeld worden als een nood-oplossing, of als een zonde tegen God, de natuur en het leven.

In de 17de eeuw (en voor sommige standen nog in de 18de eeuw) waren begrippen zoals honnêteté en bienséance geen deugden maar uiterlijke eigenschappen. De inhouden van deze begrippen omschreven op haast technische wijze hoe een enkeling zich best aan de omgeving kon aanpassen. Men kon een honnête homme zijn en zich toch gedragen als een sadist, als een débauché Gaat men verder terug in de geschiedenis, dan ziet men dat het middeleeuwse begrip courtoisie een uitwendige gedragscodex dekt die ingegeven is door sluwheid. Deze etikette dient alleen voor het hof en de hovelingen.

In het tweede kwart van de 16de eeuw wordt het begrip *courtoisie* van de opperklasse verdrongen door de aanduiding *civilité* die verspreid wordt onder de welgestelde burgers. In de eeuwen die volgen gaat deze ontwikkeling verder, waarbij opvalt dat enerzijds de adel zich door het ontwerpen van nieuwe regels poogt af te zonderen, en anderzijds de burgers de overgenomen regels verinnerlijken. De burger is onderworpen aan een strenge Ueber-ich vorming, met diep in het innerlijk geprente regels van welvoeglijkheid. Er ontstaan constante patronen van civilité die eerst algemeen- en ten slotte alleengeldigheid bezitten.

In de 19de eeuw gebruikt men dan het begrip *civilisation*, waarmee een nieuwe vorm van zelfbewustzijn wordt aangeduid. Het beschavingsproces is zover gevorderd dat er slechts kleinigheden aan toegevoegd worden; de oorsprong ervan is vergeten. Men ondervindt de behoefte deze beschaving uit te dragen over de wereld en bij de lagere standen. Het duurt tot in de 20ste eeuw alvorens men inziet dat men de natuurvolkeren eerder poogt te europeaniseren dan te beschaven. Men begrijpt moeilijk dat de europese beschaving in belangrijke mate de beschaving van één klasse, nl. de burgerij is. Het is deze soort beschaving die geïnternationaliseerd, en mits en-

kele variaties, universeel wordt. In het westen heeft het moderniseringsproces zich voor het eerst en zelfstandig ontwikkeld, terwijl overal elders Europa (of het westen) rechtstreeks of onrechtstreeks ‘model staat’. In deze evolutie constateert men een versnelling: na eeuwen relatief standvastige normen volgt gedurende twee, drie eeuwen een vrij snelle verandering, waarna de ontwikkeling weer trager verloopt, omdat de dynamiek meer in de spreiding van de beschavingselementen komt te liggen.

Onstaan van het seksueel probleem

Als kenmerken van deze evolutie werden reeds de toenemende verinnerlijking en ethisering gegeven. Datgene wat voordien slechts een uitwendige gedragsregel was, wordt vooral na Erasmus een psychisch probleem. Vóór de 16de eeuw vindt men individuen zoals de geestelijke Jean Gerson die een opvallende aandacht aan het seksuele besteden, maar in het begin der 17de eeuw voeren hele groepen, bv. kloosterorden, deze acties. Tot in de eerste helft van onze eeuw breidt de invloed der moraaltheologen op het terrein van de seksuologie zich uit; zij dulden steeds minder dat psychologen, geschiedkundigen, artsen, biologen zich descriptief en zeker niet dat zij zich normatief met deze inhouden inlaten, tenzij om de morele apriorismen te bevestigen. Dit heeft o.a. tot gevolg dat wat in feite een medisch, psychologisch of economisch vraagstuk is, voorgesteld en benaderd wordt als een ethisch probleem. Een tweede gevolg is dat wat in feite een sociaal vraagstuk is, voorgesteld en benaderd wordt als een individueel probleem. Een derde gevolg van de ethisering, gekoppeld aan de seksualisering is een verandering in de ethische waardenschaal. Montaigne kon in de 16de eeuw nog in het openbaar verkondigen dat hij liever overspel zou bedrijven dan te liegen; drie eeuwen later kon men dat nog denken maar de rangorde der gangbare waarden was doorgaans omgekeerd.

Het tot probleem worden van de seksualiteit en de seksualisering van niet-seksuele fenomenen geschiedt tussen de 16de en de 18de eeuw. Boeken over ‘het seksueel probleem’ der volwassenen verschijnen eerst vanaf het einde der 19de eeuw. Maar in de achttiende vindt men reeds verschillende publikaties over het seksueel vraagstuk der jongeren.

Het seksuele kan slechts afgezonderd en geseksualiseerd worden door een analytische benadering. Deze vervalst het inzicht in de te onderzoeken inhouden, die een vervormd probleemkarakter krijgen omdat men de seksuele component te belangrijk gaat vinden. Het seksuele wordt ook meer met taboes belegd. De probleemsituatie wordt versterkt door de schizoïde houding van de enkeling en de maatschappij. De ethisering van het seksuele maakt het probleem ingewikkelder. De mededeelbaarheid, het rustig afstand nemen, de openlijke confrontatie, de humor (die nog bij Erasmus aangestipt kon worden) verdwijnen. Het seksuele wordt, ook bij de zgn. seksuele hervor-

mers, een ziekelijk ernstige of schrikwekkende zaak: ‘Eros was een godheid voor de Ouden; hij is een probleem voor de Modernen. De godheid was gevleugeld, bevallig en kwam op de tweede plaats; het probleem is ernstig, ingewikkeld en veelomvattend’ (Denis de Rougemont).[22]

Een soort obsessie door het seksuele werd zichtbaar in de 18de eeuw en men dacht slechts daaraan te ontkomen door een versterking van de taboes. In de boeken die over het seksueel vraagstuk handelen, valt een sterk pessimisme, een bijna panische alarmtoon op. Men ziet niet in dat de obsessie niet voorkomt uit de neigingen van de enkeling, maar uit de omstandigheden waarin hij moet leven. Heden wordt aanvaard, hoewel men deze theorie zelden toepast op het seksuele, dat het bestaan van innerlijke conflicten een groter bewustzijn veroorzaakt. B. Snell, typeerde het ‘self’ als een ‘source of reactions which set in when the feelings are blocked’. De ongelukkige liefde, de afwezigheid van de beminde, de onvervulde verwachtingen, de botsing tussen de libidobelovende strevingen en de onlustbelovende verboden, kortom de negatief gekleurde emotionele ervaringen verwekken een innerlijke spanning en angst. Deze conflictsituatie stimuleert het zelfbewustzijn. De liefde ontstaat in zekere zin uit de ongelukkige liefde. Het uit de aandacht verdringen van en ook de grote belangstelling voor, het opmerken van een seksueel probleem is dikwijls het gevolg van blokkering en frustratie. Tussen het individueel en het sociaal syndroom bestaat een parallellisme. Er verschijnen haast pamflettaire geschriften over seksuele voorlichting en ook pornografische werken met een typisch karakter.[23]

Godsdienstige invloeden

N. Elias heeft aangetoond dat de verburgerlijking der westerse maatschappij de motor was van het moderniseringsproces. Hij geeft echter geen bevredigend antwoord op de vraag: waarom evolueerde de westerse beschaving in de voor haar typische richting? Zo valt het ons op dat hij niet spreekt over de invloed van godsdienstige stromingen op het ontstaan van het antiseksueel syndroom. Toch lag zulke tegen de seksualiteit gerichte invloed in de lijn van de theoretische stellingnamen der kerken. Volgens Elias konden de invloeden der kerken niets anders dan gericht zijn op het verwezenlijken van het voortschrijdend proces. De godsdienstige secten zouden geen stuwende, richtinggevende kracht geweest zijn. Zij stonden ten dienste van en gebruikten de bovenkerkelijke gang der beschavingsevolutie. We kunnen argumenten vinden die Elias' opvatting staven. Het is opmerkelijk dat een patroon van ‘de beschaafde mens’ ontstaat, dat vrij gelijkvormig is, ondanks het feit dat godsdienstige groepen verschillen in theorie en praktijk vertonen. Trouwens, binnen de gebieden van eenzelfde godsdienst stelt men opvallende verschillen in seksueel gedrag vast. Vergelijkt men het seksueel ge-

drag in vier katholieke steden uit de 18de eeuw, Parijs, Venetië, Wenen en Madrid, dan is het moeilijk om aan de godsdienstige factor primair belang te hechten bij de verklaring der verschillen. Deze factor verklaart evenmin waarom men in katholieke zowel als in protestantse landen bordelen, onwettige kinderen, pre- en extramaritale seksualiteit vindt. Heeft een pruisisch vorst minder maitressen dan Lodewijk XIV? Ontstaat niet én in Frankrijk én in het protestantse Duitsland het probleem van de seksuele voorlichting? Vele plaatselijke verschillen moeten waarschijnlijk verklaard worden uit de voorsprong of achterstand op het moderniseringsproces, en ook (dit komt op hetzelfde neer) uit de sociale verschillen. De afstand tussen de godsdienstige secten lijkt groot, maar is klein vergeleken bij de verschillen in het seksueel gedrag van de lagen der bevolking. In het midden van de twintigste eeuw, dus na vele decennia nivellering, heeft Kinsey aangetoond dat er meer gelijkenis bestaat tussen het gedrag van een jonge arbeider en van een jongen uit een of andere ver verwijderde primitieve stam, dan tussen het gedrag van die jonge arbeider en dat van de zoon van een functionaris die enkele honderden meters verderop woont. Nochtans belijden deze beide laatsten misschien dezelfde godsdienst. De invloed van de kerken is en was groot, maar niet groot genoeg om blijvend en algemeen de waarden te verwezenlijken die zij op het oog hadden.

Maar de hierboven gestelde vraag blijft onbeantwoord. Indien het moderniseringsproces geen zelfstandig, teleologisch-gericht verloop kent in een door de mens niet te bepalen richting, dan moet verklaard worden waarom het een welbepaalde kant uitging. Waarom volgde het *niet* de richting van een der andere civilisaties, en *wel* degene die kenmerkend is voor het westen? Heel concreet: waarom wordt de seksualiteit opvallend getaboeëerd, en waarom niet de agressiviteit? Waarom ging de verdringing van het seksuele zo ver? Waarom werden de naaktheid, het schaamtegevoel en de benadering man-vrouw op een diepgaande wijze geseksualiseerd, en de seksualiteit gegenitaliseerd? De oud-chinese cultuur kende een andere graad en vooral een andere soort van seksuele verdringing en verpreutsing. De mesopotamische, griekse, romeinse, pre-columbiaanse ‘hoog’-culturen kenden hun civilisatieproces zonder daarom seksueel repressief te zijn. Er bestaan zgn. laag-culturen met sterke repressie en hoog-culturen die proseksueel zijn, en omgekeerd.

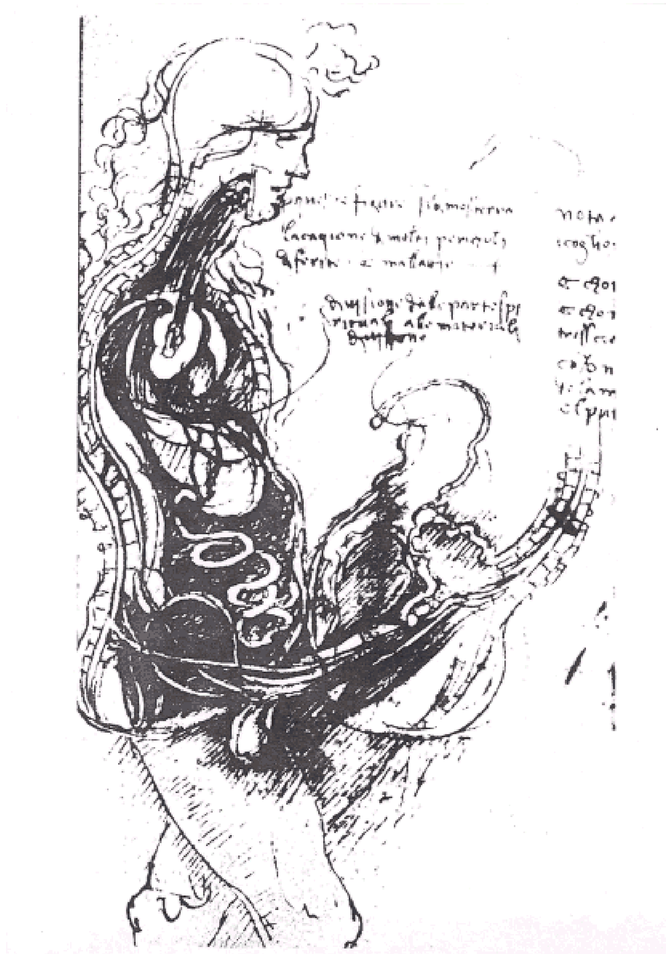
Is het civilisatieproces geen onomkeerbaar, rechtlijnig proces, dan moet verklaard worden dat het in het westen leidt tot een specifiek resultaat, nl. een geheel van verschijnselen die men met de naam verpreutsing kan typeren. Als antwoord suggereren we het volgende. (1) Het civilisatieproces (zoals beschreven door N. Elias) leidt tot onderdrukking van affecten, tot verinnerlijking, tot verhulling van vele sectoren van het leven, ook van de seksuele sector. (2) De krachten die aan deze verandering een anti-seksuele richting gaven, zijn afkomstig uit godsdienstige groepen die hun waarden

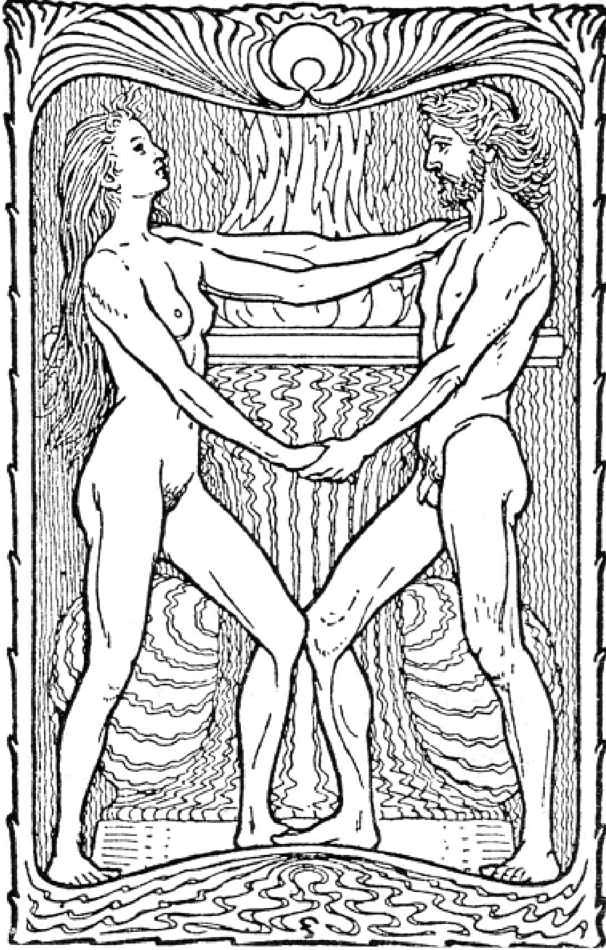
kunnen verwezenlijken, dank zij hun interferenties met de doelstellingen der opkomende burgerij. (3) Deze verwezenlijking werd ook mogelijk doordat de burgerij haar idealen aan de andere groepen opdrong als de enige zedelijkaanvaardbare. Het verspreiden van deze gedragscode, die steeds meer dé zedenwet wordt, is slechts mogelijk door de acties van kerken, opvoeders, nieuwe kloosterorden, censoren, juristen, schrijvers, kortom, een groep van wereldlijke en geestelijke personen, dikwijls van burgerlijke oorsprong, die wetten, regels en levensmodellen ontwierpen en oplegden die moesten dienen om de mensen deugdzaam te houden. Hun morele geestdrift, die dienstig was voor de burgerij, is niet verklaarbaar alleen door datgene wat N. Elias het blinde spel van de toename der sociale verstrengeling noemt. Men kan meer zeggen. Het civilisatieproces bereikte niet altijd wat de burgerij bedoelde. De kerken waren niet alleen opvoedend en helpend, maar ook vormgevend. (4) Maar ook de kerken bereikten niet het resultaat dat zij aanvankelijk op het oog hadden. Doordat zij afweken van een leefbaar mensbeeld, begonnen zich psychische en andere mechanismen voor te doen, die vooral door S. Freud blootgelegd zullen worden. (5) Het nieuwe patroon wordt aangeleerd aan de jongeren die ondergebracht zijn in de kunstmatige wereld der scholen en internaten, waar zij onttrokken zijn aan mogelijke invloeden van het gezin en waar men over machtiger opvoedingsmogelijkheden dan ooit tevoren beschikte.[24] In deze instellingen, die de intellectuele vooruitgang van de burgerij tot functie hebben, wordt de jongere uit de wereld der volwassenen gebannen en 'ontdekt' men een voorheen onbekend (of juister, een niet-bestaand) leeftijdstype, eerst het kind en later de puber. Aangezien dit nieuw scolair milieu ontworpen is volgens het model van kloosterinstellingen, wordt elk seksueel element geweerd.

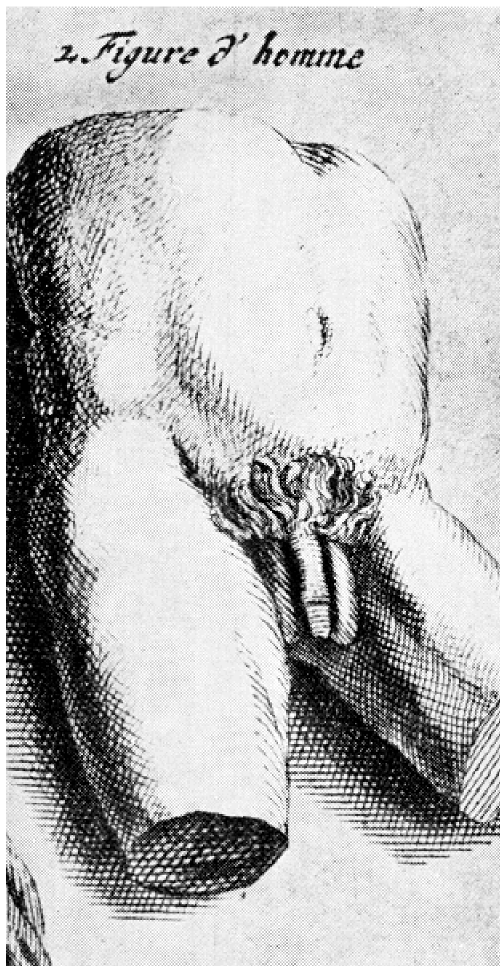
Het ontstaan van het seksuele probleem kan dus het gevolg zijn van enerzijds de onbedoelde resultaten van het moderniseringsproces, het afzonderen der jongeren uit de wereld der volwassenen door de scolarisatie, en anderzijds de bewuste actie van godsdienstige groepen die met energie en werkelijke kansen op realisering dit deel der civitas terrena uitbouwen.

Een vergelijking kan deze visie verduidelijken. De stroom der beschaving volgt de beddingen, de glooiïngen die de gunstigste zijn. Hij wordt soms gekanaliseerd door dijken, in casu, machten. Een van deze machten is het waardengeheel van de kerken welker invloed ondanks het secularisatieproces, is toegenomen. Volgens M. Weber bemoeide de middeleeuwse kerk zich niet te veel, maar te weinig met het leven van de mens. Vanaf de zestiende eeuw worden de kerken in toenemende mate de bemiddelaar tussen de mens en zijn seksualiteit. Zij verwierven op dit terrein een autoriteit die bleef gelden ook bij niet-kerkelijken, en die lange tijd standhield tegen de bevindingen van de wetenschap. De invloed der kerken kon groter zijn dan voordien omdat we vanaf de 16de eeuw een eeuwenlange moralisering en

*7






2. Figure d' homme



pedagogisering door kerkelijke en wereldlijke groepen meemaken. Een kenmerkende trek is dat alle reformaties een groot belang aan de opvoeding van de jeugd hechten. Gezien vanuit het sectaristisch standpunt van een godsdienstige groep (die behoefte heeft aan zelfbeveiliging, aan ingroupmentaliteit) heeft het er de schijn van dat de school vooral bedoeld is als het 'bolwerk der religie'. Maar wanneer men aandacht schenkt aan datgene wat al deze scholen gemeen hebben, dan ontdekt men een stroom van moralisering die belangrijker is, dieper en langduriger inwerkt dan het streven dat van de school 'hét middel ter consolidatie en expressie van de godsdienstigheid' maakte (Bot). In de 18de eeuw werd deze pedagogisch-moraliserende bedoeling zo duidelijk dat men toen reeds sprak van dé pedagogische eeuw. Deze typering is ten dele slechts het verbaal symbool voor het opmerken van een stroomversnelling in een beweging die in de volgende eeuwen sterker werd en die heden universele vormen heeft aangenomen.

Samenvatting en besluit

Als vertrekpunt werden de theorieën van M. Weber, K. Mannheim en N. Elias genomen die, hoewel zij vele decennia oud zijn nog aanvaard worden. Door de langzame maar ingrijpende sociale wijzigingen kwam een veelzijdig veranderingsproces op gang. In het verloop van de civilisering kan men een periode afzonderen tijdens welke de westerse mens de kenmerken kreeg die typerend zijn voor de 'moderne' mens. Elias gebruikt voor deze fase de term civilisatieproces; J.E. Ellemers spreekt van moderniseringsproces. Een onderdeel hiervan is het verpreutsingsproces (de term is van J. Presser).

De opkomst der burgerij veroorzaakte een nieuwe stratificatie en tevens een andere structurering en functionering der maatschappij. Aan deze sociologische veranderingen beantwoorden psychologische wijzigingen. De mensen werden onderling meer van elkaar afhankelijk, wat tot gevolg had dat de aard van hun persoonlijkheid zich aan deze nieuwe wijze van contact aanpaste. Van Fremdzwang evolueerde men naar Selbstzwang, met de hieraan beantwoordende verinnerlijking van de mens. Grotere verinnerlijking betekent een overgang van schaamte- naar schuldcultuur. Hierdoor wordt de aard van de conflicten gewijzigd: de spanningen worden innerlijk. Deze spanningen veroorzaken een grotere gevoeligheid ten overstaan van datgene wat oorzaak is van die spanning, in casu een grotere gevoeligheid ten opzichte van het seksuele. Grotere gevoeligheid kan leiden tot meer erotisering en tot grotere vijandigheid tegenover prikkels, waaruit de behoefte aan sterke censuur kan verklaard worden, die op haar beurt de gevoeligheid bestendigt en vergroot.

Een grotere verinnerlijking van de affecten betekent ook dat de enkeling zijn gevoelens afzondert in de sfeer van het private en verder dat datgene

wat vroeger in de openbaarheid zichtbaar was, daaruit verdwijnt.
Individueel-psychologisch kan men spreken over het verhullen, het bedekken en uit het bewustzijn verdringen. Sociaal constateert men het deseksualiseren van het mens- en wereldbeeld. Dit leidt tot een gebrekkige vorming van de persoonlijkheid en vooral tot een analytisch losmaken van het seksuele uit een groter geheel. Anderzijds groeperen zich tijdens dit verpreutsingsproces tal van factoren die met elkaar slechts een dikwijls bijkomstig seksueel deelaspect gemeen hebben tot een verzameling die zich aan het bewustzijn als één geheel voordoet, nl. als het seksueel probleem. Vanaf de 18de eeuw wordt er tijdens de opvoeding van de jongeren duidelijk de nadruk op gelegd dat het een ingewikkeld en gevaarlijk vraagstuk is. Het seksuele en het problematische worden met elkaar geassociëerd.

De structurele veranderingen ten gevolge van het ontstaan der burgerij leidden ook tot een grotere differentiatie in de rollen, met als gevolg dat de sociale relaties hierdoor meer functioneel en partieel werden. Dit ging gepaard met en beïnvloedde tevens het proces der desociabilisering. Hierdoor werd het veelvuldiger ontstaan van schizoïde persoonlijkheden bevorderd. Deze schizoïde structuur hielp ook de enkeling om ten dele aan het probleemkarakter van het seksuele te ontkomen.

Samen met al deze evoluties gaat vermoedelijk een verandering van de status der seksualiteit gepaard. We constateren althans dat, sterker dan voordien, het accent op het afstotelijke, het weerzinwekkende en tevens op het mysterieuze gelegd wordt. De seksualiteit wordt wellicht ook meer genitaal gezien.

Het is vrij zeker dat sommige resultaten van de verpreutsing niet als dusdanig gewild zijn. We zullen er nog op wijzen dat bv. de kerken en de kloosterorden die de eisen der nieuwe zedelijkheid verspreiden, het moderniseringsproces wel beïnvloedden maar niet helemaal bepaalden. De geleidelijke verpreutsing, waarvan het victoriaans taboe een onderdeel is, werd niet bewust nagestreefd, althans niet in de vormen waarin zij tot uiting kwam. Zij is niet een fenomeen van een causale, maar wel van een conjunctieve, residuele orde. Haar ontstaan en groei kan men vergelijken met het ontstaan van de eveneens ongewilde, en soms hysterisch genoemde houding tegenover het fenomeen ‘tijd’. De verpreutsing breidde zich uit zoals het traditionele wegennet: beide ontstonden uit bepaalde soorten relaties tussen mensen, beide zijn irrationeel en zelfs dysfunctioneel in sommige van hun aspecten.

Eindnoten:

1 Tijdens het civilisatieproces distancieert de mens zich meer en meer van het dier. Het is onjuist de geciviliseerde mens tegenover de natuurmens te stellen, omdat het begrip natuurmens een contradictio in terminis inhoudt. In het verloop van het civilisatieproces worden steeds talrijker sectoren van het menselijk bestaan onderworpen aan culturele normeringen.

2 Het werk dat ten dele de basis vormt van onze uiteenzetting is van Norbert Elias. *Über den Prozess der Zivilisation*. Basel, 1939, 2 dln. Enkele zinnen zijn een bijna woordelijke parafrase van wat hij schrijft. Dit werk kreeg, waarschijnlijk doordat het verscheen juist bij het begin van Wereldoorlog II, niet de aandacht die het verdiende.

3 Wanneer twee personen van verschillende sekse alleen zijn in een afgesloten ruimte, zullen zij, op voorwaarde dat zij voldoende aan introspectie doen, de vrees voor de mogelijkheid dat de affektbeheersing kan doorbroken worden, aanvoelen. Deze onbewuste inhoud speelt ook een zekere rol in de omvang en de aard der verdenkingen (projecties) door anderen, wanneer bv. een man en een vrouw alleen verbleven in een verlaten huis. Als twee extremen kan men tegenover elkaar stellen: a) de middeleeuwse ridder die zich belachelijk zou gemaakt hebben, en geen bewijs van zijn 'mannelijkheid' zou geleverd hebben, indien hij een meisje dat hem beviel en dat hij ergens alleen ontmoette, niet zou verkracht hebben; b) de huidige amerikaanse 'dating'-gewoonte, waarin beide partners blijk geven van een op onderling vertrouwen berustende 'zelfbeheersing'.

4 Ook hier willen we waarschuwen voor te grote simplificatie. De tegenstellingen van D. Riesman tussen het inner- en het outerdirected type mogen niet te ver doorgedreven worden. Het innerdirected type, dat bij het nemen van beslissingen vrij en zelfstandig zou optreden, is dikwijls onderworpen aan de tyrannie van niet meer te deconditioneren opvoedingsfactoren. Cfr. Riesman, D. *The lonely crowd*. N.Y., 1953. Riesman, D. *Individualism reconsidered*. Glencoe, 1954. We verwijzen ook naar de interessante bladzijden die Van Leent, J.A.A. (*Sociale psychologie in drie dimensies*. Antwerpen/Utrecht, 1961, p. 110 en vgd.) aan deze problematiek wijdt.

5 L. Fèbvre spreekt herhaaldelijk over 'l'extrème mobilité d'humeur'. De mens stond meer onder de invloed van tegenstellingen zoals die tussen dag en nacht, winter en zomer. Men kan daaraan toevoegen: tegenstellingen van geest en lichaam, oorlog en vrede, hogergeplaatste en lagergeplaatste, honger en overdaad, enz.

6 Men beweert soms dat de middeleeuwse mens seksueel gevoeliger zou geweest zijn. Voor deze zienswijze voert men echter geen bewijzen aan. Het is niet moeilijk het tegendeel te bewijzen. Een eerste argument vindt men in de redenering hierboven. Een tweede wordt verstrekt door de gegevens van de etnologen. Bij volkeren die zo goed als of helemaal naakt lopen - bij wie dus volgens de opvatting van sommige westerlingen vele prikkels duidelijk zichtbaar moeten zijn - moet de uitnodiging tot seksuele handelingen een direkte vorm aannemen om effectief te zijn. Een derde bewijs kan gevonden worden in de verklaringen over de deserotiserende invloed van het samenleven in nudistenkampen. Ook mag men niet vergeten dat vele prikkels slechts prikkel worden dank zij conditionering. Liever dan te beweren dat de mens in een bepaald tijdperk meer of minder seksueel, of seksueel-gevoelig is, kan men zeggen dat hij anders-seksueel-gevoelig was. Het standpunt van L. Lévy-Bruhl dat primitievere mensen ook kinderlijker zijn, onbesproken latend (zouden de volwassenen in de meeste zgn. kinderlijk-primitieve maatschappijen niet even volwassen zijn als de westerse volwassenen, zij het dat hun volwassenheid andere kenmerken vertoont?), mag gezegd worden dat in vergelijking met tal van preliteraire volkeren, de huidige westerling de indruk wekt minder seksueel volwassen te zijn. (Cfr. bv. A.I. Hallowell. *Culture and experience*, p. 30; verder: M. Mead, Br. Malinowski e.a.). De westerling staat ook vaak ten achter bij hen wat betreft de seksuele potentie, de verfijning, de variatie en de uitgebreidheid van de seksuele omgangsvormen.

7 De kennis van de psychische mechanismen die tot grotere of kleinere erotisering leiden, is te klein om te besluiten tot een wet, als zou grotere erotiek het gevolg zijn van grotere verdringing. Zo eenvoudig liggen de zaken beslist niet. Datgene wat men gewoonlijk de westerse erotiek noemt, is waarschijnlijk slechts een van de mogelijkheden van erotiek, een begrip dat trouwens nog niet diepgaand werd onderzocht en afgebakend.

8 Het is niet toevallig dat talrijke, vooral pedagogische werken uit de tweede helft der achttiende eeuw klagen over de grote hoeveelheid prikkels waaraan de volwassenen en de jeugd blootgesteld zijn.

a) De agressieve toon is typisch. De auteurs wekken de indruk als zou men zich in een *noodsituatie* bevinden, waaraan bijna niet te ontkomen is. Zij beweren te leven in een hyperzenuwachtige tijd, waarin iedereen, van oud tot jong, van hoog tot laag, in alle sectoren van het leven, op de meest onverwachte plaatsen en momenten belaagd wordt door geraffineerde, brutale, onschuldig bedoelde of perverse stimuli. De maatschappij wordt gezien als een groep personen die zich trachten uit te leven op de meest egoïstische wijze, waarin men aan niets anders denkt dan aan seksueel genot. De enige 'zuiveren' zijn personen die na de 'Ausschweifungen' in hun jeugd, tot een ander inzicht kwamen. De gebruikte terminologie is ook kenschetsend: 'fleischliche Verbrecher', 'unbändige Wollustbegierde'.

b) Typisch is ook de veronderstelde *grotere* seksuele behoefte en *potentie van de vrouw*. Men projecteert op haar een onweerstaanbare verleidingskracht. De vrouwen werden schaamteloos omdat ze niet meer in bedwang werden gehouden door de man: 'weil wir sie verderbten, haben

sie uns verderbt' (K.G. Bauer, *1791*, p. 157; zie ook S.G. Vogel, *1786*, p. 20 en vgd.). Volgens Chr. G. Salzmann (Vorrede in Bauer, p. VI) voelt de vrouw de seksuele drang in zijn volle sterkte. Bauer zegt zelfs dat haar behoeften groter zijn dan. die van de man; zij is zinnelijker, neemt het initiatief, sleurt de man in het verderf (p. 50 en 154). Kortom, alle ontucht gaat uit van de vrouw (p. 310 en vgd.). Chr. Fr. Börner schrijft in 1780 (p. 104): 'Dieses Geschlecht... hanget mehr wollüstigen Gedanken nach, da die Empfindungen in den äusserlichen Geburtsheilen zu den innerlichen übergehen, und das Gefühl vervielfaltigen'. Tegenover dit mooi voorbeeld van vervorming der feiten door toedoen van moraliserende tendensen, plaatsen we de uitspraak van Buffon: 'la plupart sont naturellement froides ou tout au moins fort tranquilles sur le physique de cette passion' (*1749*, dl. II, p. 504). Deze controverse bestaat nog in de 20ste eeuw. Zie o.m.A.C. Kinsey, *Female*; Ira Reiss, *Premarital*, p. 108-9, n. 19 Marg. Mead, *Man en vrouw*, W.H. Masters en V.E. Johnson, *Human sexual response*.
Men mag deze passages niet helemaal op gelijke voet stellen met de andere traditionele antivrouwelijke uitspraken in de geschiedenis. We denken hierbij bv. aan het boek in 1672 te Wittenberg gepubliceerd *Foemina non est homo*, of aan het boek dat in 1721 te Frankfurt verscheen *Eines Liebhabers der Bescheidenheit Grund und probierliche Argumente, belangende die Frage, ob die Weiber Menschen seien oder nicht*. (Cfr. Nolte, Ursula, *Die Entwicklung der weiblichen Bildung von der Aufklärung bis zur deutschen Romantik*. Mainz, 1952, diss., p. 1).

c) Typisch is ook het heimwee naar een prikkelloze wereld. De ophemeling van de onschuld 'l'innocence', het 'terug naar de natuur' en dgl. houdt er vermoedelijk verband mee.
d) Ook moet men de roep op een krachtdadige censuur vanuit deze gedachtengang begrijpen, evenals het feit dat men de situatie op een overwegend pedagogisch-moraliserende wijze benadert. Haast geen enkel schrijver begrijpt wat er in zijn tijd gebeurt. Herhaaldelijk wordt de vraag gesteld 'wie weit soll nach den Kräften der Natur die Gewalt des Geschlechtstriebes gehen?' (Bauer, *1791*, p. 57); men zoekt aanduidingen bij zgn. primitieven en bij dieren, alsof de mens onzeker en ongerust geworden is over zijn metamorfose.
e) Typisch is de opsomming van de prikkels: te veel lachen, schokken, te jachtig leven (Peschek, *1790*, p. 57 en vgd.); te grote luxe; te veel parfum (Bauer, *1791*, p. 172); buitenlandse kruiden en specerijen; verwarmde kamers; nauw spannende kleren; zachte bedden; veel dansen; verleidelijke lectuur (o.a. romans. Villaume, *1787*, p. 151, duldt alleen *droge* romans, die duidelijk en simpel zijn); grote drang naar gezellig samenzijn; te stevige voeding (Bauer, *1791*, p. 178 zegt dat de arbeiders in de week weinig eten en toch hard werken; maar op zondag vreten ze zich vol en worden 'geil'); te veel stoelen, dus te zittend leven; te zachte zetels (vooral de sofa); theater; beeldende kunst; warme dranken, paardrijden, rennen en heftige spelen. Men kan deze lijst uitbreiden en zou hem kunnen vergelijken met bv. de lijst door Ramsey opgesteld voor de amerikaanse jongen van ca. 1940 (Ramsey, G.V. *The sexual development of boys*. In: *Amer. J. Orthopsych.*, XIII, 1943, pp. 347-352).
Beoordeeld vanuit de psychische structuren van de mens der 20ste eeuw is men geneigd te zeggen dat de mens der 18de eeuw hypergevoelig en hyperkwetsbaar was (of zich als dusdanig voordeed, of geconditioneerd werd om zich zo te voelen). Merkwaardig is datgene wat Bauer (*1791*, pp. 205-6) over de invloed van de toenmalige muziek schrijft. Zij wekt de seksuele drang op door haar 'ausschweifende Sprüngen, kleinliche Tändeleyen, Mangel an Grundlichkeit; weichlichem Ohrengekitzel, und leicht von der Oberfläche hinweg geschöpften Empfindungen'. De muziek van het einde der 18de eeuw zou niet meer mannelijk, verheven en ernstig zijn zoals die van Bach, Naumann, Schultz e.a. Bauer maakt ook bezwaar tegen de solisten ('Virtuosen') die toonbeelden zijn van losbandigheid en die tijdens hun spel seksueel genot ondervinden en dat overplanten op hun toehoorders. Zij kiezen met opzet seksueel-prikkelende muziekwerken. Er is volgens Bauer (*o.c.*, pp. 207-8, Anm.) ook een muziekinstrument dat een bedreiging is voor de kuisheid, nl. de glasharmonica. 'Dies Instrument... hat... etwas zo Seelenangreifendes und Nervenerschütterndes, dass man den Sterblichen überhaupt, und namentlich den geschwächten Sterblichen unsers Zeitalters, schwerlich rathen darf, sich zu sehr damit zu familiarisiren, wenn sie nicht eine Zerrüttung ihres Nervensystems erfahren wollen, die besonders das weibliche Geschlecht *mit dem Verluste seiner Keuschheit bedroht* oder das Opfer derselben werden lässt. Auch das Spielen dieses Instruments, wenn die Glocken von den Fingern selbst gerührt werden, erregt in den Nerven eine so colvulsivische Bewegung, dass das Tractement mit der Tastatur dabey mehr und mehr eingeführt und vervollkommet werden mögte, wovon die Berlin. Monatschr. Jg. 1787 Nachricht gab.' Bij deze woorden denkt men aan de orpheïsche verleidingscapaciteiten die men in de 20ste eeuw de saxofoon toedichtte of aan de vandaag niet

meer aan te voelen verleidelijke of sterkende invloeden van oud-griekse of oud-germaanse en gregoriaanse toonaarden.
Ook P. Villaume (*1787*, II, p. 150) eist een meer mannelijke muziek (in de 20ste eeuw reageert men meer tegen het ritme en de algemene sfeer van de muziek). Op p. 151 wordt zelfs censuur op de muziekstukken van de jeugd geëist. J.H. Oest (*1787*, p. 191) noemt integendeel de muziek ‘ein herrliches Mittel, eine verwilderte Einbildungskraft zurecht zu bringen, und das Herz allen Empfindungen zu öfnen’, hoewel het therapeutisch gebruik der muziek reeds vroeger nutteloos was genoemd (in 1624 werd aan de universiteit van Parijs een thesis verdedigd ‘an musica in morbis efficax?’ Antwoord: neen). Morele waarschuwingen tegen de muziek zijn oud. Honderd jaar vóór Bauer schrijft F. de Fénelon (*De l'éducation des filles*, 1687) dat muziek leidt tot ‘vergiftigde vermaken’. Nog een eeuw vroeger had Filips Marnix van St. Aldegonde in de inleiding tot zijn psalmenvertaling ‘*Het boeck der Psalmen Davids*...’ (Antwerpen, 1580) gezegd dat men de muziek niet mag misbruiken, bevlekken, verontreinigen: zij is een gave Gods. Het is dus nodig ‘om ‘t ghebruyck der Musijcke alsoo te matighen, dat wy se doen dienen tot alle eerbaerheyt, ende op datse niet een oorsaecke sy om ons den toom te laten schieten tot enighe dertelheyt, ofte om onse herten weeck te maecken door oncuyssche begheerlijckheyt ende wellusten’. (Zie ook Margolin, J. C1. *Erasme et la musique*. Paris, 1965). Deze opvattingen vindt men tijdens de moraliserende tweede helft der 16de eeuw in bijna alle andere psalmvertalingen, zo o.a. die van Datheen, terug. Het onderscheid tussen deze opmerkingen en die van Bauer is dat deze laatste spreekt over de psychische invloed die van elke muziek uitgaat, en die moreel-gevaarlijk is, terwijl de andere auteurs eerder wijzen op de gevaarlijke situaties waarin gemusiceerd wordt. In de 16de-17de eeuw zou het niemand in het hoofd gekomen zijn de muziek zelf af te keuren. Zij herstelde, bracht rust in het gemoed en was geneeskrachtig (cfr. R. Mandrou, *France moderne*, p. 72, n. 2). Wie niet van muziek genoot, werd aangezien als slecht en verdorven (Cfr. Goethe's dictum: ‘Nur böse Leute singen nicht’). Sancho Pança zegde aan een angstige hertogin: ‘Là où il y a musique, Madame, il ne saurait y avoir chose mauvaise’. (Mandrou, *o.c.*, p. 72). Cfr. ook Freud, S. *Die ‘kulturelle’ Sexualmoral und die moderne Nervosität*. In: *Werke*, dl. VII, p. 143-167.

9 Volgens Lucien Nass (*Les névrosés de l'histoire*, p. 276-7) zouden vele zedenschandalen in de Franse kloosters der 17de eeuw het gevolg zijn van het invoeren van nieuwe strenge regels. Vandaar de hallucinaties, hysterie-crisissen, convulsies, enz.

10 Een historiografie, sociologie en typologie van de ervaring der menstruatiepijn zou kunnen reveleren dat deze verschilt volgens de periode, de maatschappij, de sociale klasse en de persoon. Wanneer, in welke godsdienstige groepen en sociale klassen werd de pollutie en menarche ervaren als iets vreselijks, zodat sommigen zelfs tot zelfmoord overgingen? Welke was de houding van de ouders er tegenover? Welke individuen werden er sterker door aangegrepen?

11 Grotere Selbstzwang verwekt grotere fantasiebeleving, d.i. een verinnerlijking van de lustverlangens, het afsplitsen van een deel naar de angstloze en schuldvrije dag- en nachtdromerij. Vanaf de achttiende eeuw wordt een campagne tegen de seksueel gekleurde fantasie gevoerd.

12 Bij de verklaring van de achterstand der seksuologie ten overstaan van andere wetenschappen moet ook met het volgende rekening gehouden worden:
a) Er is een groeiend verzet tegen het publiceren en experimenteren ten gevolge van het verpreutsingsproces. Geleerden schreven vrijer tijdens de 17de eeuw dan tijdens de 19de. Het verschil tussen de vulgariserende werken over het ‘seksuele’ is voor deze beide perioden eveneens groot. In de 17de eeuw zal een auteur in de inleiding van zijn werk (of elders) de gebruikelijke en formalistische excuses en geruststellingen schrijven. Maar deze vindt men ook in de inleidingen van lieder-, muziek- en dansboeken. J. Van Beverwyck (*Schat der ongesontheyt*, 1660, p. 151) excuseert zich omdat hij de genitalia van man en vrouw niet zal beschrijven (een rechtstreekse beschrijving ontbreekt, maar de lezer wordt hiervoor op andere wijzen vergoed) hoewel ze niet onbetamelijk zijn daar ze door God gemaakt zijn. Hij zwijgt (het typisch zeventiende-eeuws excuus) ‘om een andere reden’. Op het titelblad van deel II ziet men een kopergravure: een vrouw is ontleed, met in haar schoot een klein kindje; over de schaamdelen ligt een banderol. Reinier de Graaf (geb. 1641) moest zich verdedigen tegen de opvatting dat zijn boeken (in casu: *De mulierum organis generatione inservientibus*. 1672) ‘pornografie’ brachten (Cfr. H. Lewandowky & Van Daamen. *Besch. gesch.*, p. 313. Barge, J.A.J. *Reinier de Graaf. 1641-1941. Med. Kon. Akad. v. Wet.* Amsterdam, 1942. Ellis, H. *Sex in relation*, p. 77). Ook C. von Linné ondervindt moeilijkheden. Buffon schrijft in 1749 dat hij voor het semenonderzoek in zijn laboratorium beschikking heeft gekregen over semen van een persoon die verkoos anoniem te blijven. Maar in de 19de en 20ste eeuw worden de weerstanden tegen

dit soort onderzoek groter. (Cfr. de vele openlijke en bedekte campagnes tegen Kinsey's onderzoek, tegen Dan. Petrucci, enz.).
b) Men moet ook rekening houden met een conjunctief verschijnsel, nl. de invloed van onopzettelijke factoren op het buiten de aandacht der geleerden vallen van het seksuele:
1. Geen enkele filosoof is gehuwd; de meeste moraaltheologen evenmin.
2. Sommige filosofen zoals Descartes construeren een deductief type mens. Al redenerend ('sum cogitans') en deducerend (zoals in de wiskunde) verzamelen ze hun gegevens. 'Waar' is datgene wat klaar en duidelijk is ('clara et distincta perceptio'). Hoe onklaarder de benadering, hoe kleiner de realiteit der dingen. Het lichaam komt hierdoor tegen de geest te staan. Zolang de aandacht haast uitsluitend naar de geest gaat, is er geen benadering van het seksuele op een hoger vlak, te meer daar het seksuele principieel minderwaardig moest zijn. Zolang verder een starre isolering van analytisch geconcipieerde deelgebieden bewaard bleef, was er alleen mogelijkheid voor enkele uitspraken omtrent deelfuncties (zoals Spinoza's uitspraak 'amor est titillatio quaedem concommittante idea causae externae'. Cfr. deel 4 van zijn *Ethica* waarin hij aan het seksuele een zeer ondergeschikte plaats toekent; zie ook het bijvoegsel van dat deel).
3. De seksualiteit kon ook moeilijk binnen het bereik komen van wetenschappen die empirisch en analytisch georiënteerd waren. Is Roger Bacon's principe 'sine experientia nihil sufficienter sciri potest' niet bijzonder hinderlijk voor de seksuele wetenschap? De analytisch en experimenteel ingestelde wetenschap kon wel aan embryologie, gynaecologie, enz. doen, maar niet aan seksuologie. Tot in de tweede helft van de 17de eeuw wist men over de voortplanting niets méér dan 2000 jaar daarvoor, ten tijde van Aristoteles. Enige verandering komt er wanneer Antonie Leeuwenhoek in 1677 naar Londen schrijft omtrent zijn ontdekking der zaaddiertjes. Ook hij excuseerde zich voor zijn ontdekking en hij liet de heren van de London Royal Society vrij zijn bevindingen te publiceren of niet. Drie jaar vóór Leeuwenhoek had Huygens reeds zaaddiertjes waargenomen, maar er van afgezien de ontdekking openbaar te maken.
Cfr. Kallmann, F.J. *Genetic aspects of sex determination and sexual maturation potentials in man*. In: Winokur, G. *Determinants of human sexual behavior*. Springfield, 1963, p. 5 en vgd. *Observationes D. Anthoni Lewenhoeck de natis e semine genitali animalculis*. In: *Royal Society, Philos. Transactions*, dl. 142, London, 1678. Descartes, René. *Les traités de l'homme et de la formation du foetus*. Amsterdam, 1680.

13 Er bestaat echter niet altijd een isomorfie tussen de cultuur en de persoonlijkheid, zoals minstens impliciet verondersteld wordt door E. Sapir en R. Benedict. Cfr. Sahlins, M.D. ed. *Evolution and culture*. Ann Harbor, 1960. White, L.A. *The evolution of culture*. N.Y., 1959. Spier, L. e.a. *Language, culture and personality. Essays in memory of Edward Sapir*. Salt Lake City, 1960 (zie o.m. Herzog, G. *Culture change and language*).

14 Er is niet alleen een verandering van de persoonlijkheid (dit is moeilijk te constateren) maar ook van de wijze waarop men de persoonlijkheid opvat, van datgene wat men (onbewust) tot de persoonlijkheid rekent. G. Murphy maakt ook dit onderscheid en beweert dat men slechts datgene ziet wat men heeft leren zien. 'Personality is a biological conception and a cultural-science conception, a sum and a fusion, a laboratory datum and a nextdoor neighbour. *You will see in it what you are trained to see*, and in some measure all the things that are seen are really seen, not hallucinated'. Deze uitspraak geldt zowel voor de vorming van de persoonlijkheid (deze neemt tot op zekere hoogte in zich op wat men haar leert op te nemen), als voor de ontleding van de gevormde persoonlijkheden (men vindt erin wat men zoekt).
Zie ook Boekestijn, C. *Sociale relatie en zelfbeeld*. Kampen, 1963. De historische psychologie en de geschiedenis mogen niet voorbij gaan aan het diep structureel effect op de geest, de ethiek, de moraal, de psychologie en de biologie van een individu uitgeoefend door de historische, sociologische, institutionele, economische en andere omstandigheden van een maatschappij. Het is niet zó dat men vrijelijk het model van zijn menszijn, de denkpatronen, het ethisch normen- en waardensysteem, de sensibiliteiten kiest. De perceptie, de imaginatie, het denken, de invloed op de bewuste en onbewuste motivering, de wijzen van sociale reactie, van sociale organisatie, kortom vele mentale, ethische, psychologische en fysiologische fenomenen zijn sociologisch en historisch relatief. De huidige antropologie en ook de historische psychologie vestigen de aandacht op deze wisselwerkingen en verbanden. Cfr. ook Mead, G.H. *Mind, self and society*. Chicago, 1934. Hartmann, N. *Das Problem des geistigen Seins*, p. 192, over de 'Entmetaphysierung des objektiven Geistes'.

15 De drie 'solidarités fondamentales' van de 16de eeuw zijn volgens R. Mandrou (*France moderne*, p. 111): 'le couple et la famille', de buurt en de sociale klasse.

16 Het civilisatieproces kan grotere kansen scheppen of ook een verstoring brengen in de mogelijkheden van de mens om zich als ens sociale, als zoön politikon te realiseren. Wanneer deze basisbehoefte niet bevredigd wordt, zoekt de mens naar compensaties. In deze optiek zou men het piëtisme kunnen interpreteren als een poging om onder het charisme van God, met God als katalysator, terug te keren tot grotere sociabiliteit, tot betere sociale integratie. Langs de Du-verhouding tot God om, treedt men in een Du-verhouding tot de medemens, de broeder in Christo. Van dezelfde orde zou ook de eros der vriendschap kunnen zijn, die vanaf de tweede helft van de 18de eeuw gecultiveerd wordt (Cfr. H.H. Muchow, *Zeitgeist*, p. 90 en vgd.). En in welke mate ligt het desociabilisatieproces aan de oorsprong van de jeugdorganisaties en van hun voorgangers zoals de Hainbund en de Sturm und Drangbund?

17 Hoewel men beweert dat de 'taal der liefde' internationaal is, gebeurt het dat personen van verschillende nationaliteiten elkaar verkeerd begrijpen. De benaderingswijze in West-Europa verschilt van die in Noord-Europa. Toen met de bevrijding in 1944-45 vooral engelse en amerikaanse soldaten op het continent aankwamen, ontstonden hieruit weinig misverstanden. De aanwezigheid van arbeiders uit het mediterrane gebied (waar het civilisatieproces niet zo ver gevorderd is, of waar het zich anders ontwikkelde) deed echter moeilijkheden ontstaan omtrent de symboolwaarde van situaties, blikken, gebaren en woorden. Men interpreteert bv. de afwezigheid van een chaperonne als het toestaan van seksuele vrijheid; men vergist zich voor wat de leeftijd betreft; romantiek, passie, jaloezie enz. schijnen een andere rol te spelen. Regeringen van landen waar talrijke buitenlandse arbeiders werkzaam zijn, zien zich soms verplicht over te gaan tot een voorlichtingscampagne.

18 Zo is het in de 18de eeuw mogelijk dat D. Diderot met zijn vijftienjarige dochter praat over haar seksuele begeerte. Wanneer zij daartoe behoefte zou voelen, zou ze wel vragen om uitgehuwelijkt te worden. (Diderot, D. *Lettres à Mlle Voland*, 22 nov. 1768). Anderzijds schrijft S. Freud over de volwassenen van de hogere middenklasse, uit het einde der 19de en het begin der 20ste eeuw: 'Die Menschen tragen ihre Sexualität nicht frei, sondern tragen eine dicke Oberkleidung aus Lügengewebe zu ihrer Verhüllung, als ob es schlechtes Wetter gäbe in der Welt der Sexualität. Und sie haben nicht Unrecht, Sonne und Wind sind in unserer Kulturwelt der sexuellen Betätigung wirklich nicht günstig; eigentlich kann niemand von uns seine Erotik frei den anderen enthüllen'.

19 In het Dessauer Philanthropin van J.B. Basedow richten de leerlingen een soort club op om elkaar te helpen bij de bestrijding der masturbatie. Chr. G. Salzmann schrijft openlijk in de pers (*Nachrichten aus Schnepfenthal*, Leipzig, 1786, p. 149), dat in zijn instituut geen spoor van masturbatie te vinden is.

20 Wanneer Dan. Defoe (Cfr. Stamm R., *Puritanismus*, p. 209) bv. een project uitwerkt voor het oprichten van een academie voor vrouwen, zegt hij uitdrukkelijk dat men de mannen ver weg moet houden, want aan de initiatieven der mannen willen noch kunnen zij weerstand bieden. Deze defensieve houding zal blijken uit de vorm van het gebouw: dit zal eruit zien als een bolwerk, driehoekig, met volledig rechtlijnige muren zodat elke heimelijke nadering onmogelijk is. Interessant is ook een fenomeen zoals de chaperonne. Zij werd een status-symbool van de burgerij.

21 In de vroegere eeuwen erkende men theoretisch de mogelijkheid dat men tot een andere vorm dan het monogaam huwelijk kon overgaan om de gevolgen van een te kleine voortplantingsindex en een verstoorde sex-ratio te verhelpen. Thomas Aquinas kan zich theoretisch indenken dat men voor het welzijn der gemeenschap (het welzijn van de enkeling wordt niet overwogen) waarin zich bv. vele vrouwen en weinig mannen bevinden, overgaat tot het inrichten van polygynie (*Suppl. S. Theol.*, III, qu. 65, a. 2). Na de Dertigjarige oorlog voerde men inderdaad een tijdelijke bigamie in. Deze verwezenlijking was niet meer mogelijk in de 20ste eeuw. Na Wereldoorlog I werden wel polemieken gevoerd over de voor- en nadelen van het reguleren van seksuele uitingskansen en van kansen op moederschap voor de miljoenen vrouwen die niet konden huwen. (Zie o.m. J. Bloch, *Sexualleben in unsere Zeit*, p. 308).

22 Er zijn culturen die het ontstaan van seksuele problemen bevorderen en die ook in alles seksuele problemen zien. In eenzelfde maatschappij bestaan er hiervoor soms opmerkelijke verschillen volgens de kerkelijke en sociale subgroepen, de mate van versteedsing, enz. Deze gedachten moeten aanmanen tot voorzichtigheid bij het gebruik van statistische gegevens afkomstig van bv. rechterlijke instanties. Er zijn provincies waar sommige misdrijven geïnterpreteerd en geclasseerd worden volgens een seksuele component, terwijl hetzelfde type van misdrijf in andere gebieden niet bij de seksuele geteld wordt.

23 Of juister: sommige pornografie - gezien als feedback - verandert van aard. Cfr. Schreber, J.D. *De libris obscoenis*. Leipzig, 1688, Diss. Montgomery Hyde, H. *A history of pornography*. London, 1964. Een geschiedenis van de pornografie waarbij aandacht wordt besteed aan de frequentie der publikaties, de inhoud, de verspreiding (het publiek), de houding der overheid, de sociale aanvaarding, de invloeden, enz. is nog niet gemaakt. Zie de publikaties van C. Van Emde Boas en M. Van Emde Boas-Starkenstein.

24 Al is het aandeel der leken in de vernieuwingsbewegingen groot, het doel blijft in belangrijke mate confessioneel en zelfs clericaal. Deze macroactie resulteert uit talrijke microacties, zoals bv. die van 'Le grand chantre de Notre-Dame de Paris' om alle scholen in Parijs en omgeving te monopoliseren (wat betekent: één gezag, herstructurering van alle scholen volgens hetzelfde model, controle vanuit één centraal organisme, dezelfde zedelijke normen bij de opvoeding, doen verdwijnen van de scholen waarin nog aan coëducatie gedaan wordt, enz.). Men kan dit streven zien als een poging tot ordening van datgene wat ongeordend was; of als een moralisering die zich opdrong, of als een clericalisering, of als een pluridimentioneel gebeuren. Voor deze studie is het belangrijk te constateren dat de kerkelijke overheid die het gezag centraliseerde, ook diegene was die de regels der zedelijkheid definieerde. De 'meesters' moesten optreden tegen 'nuditez du col, du sein,...' (17de eeuw) en 'inculquer la science des saints et les bonnes moeurs' (Cfr. A. Franklin, *Ecoles*, p. 176 en vgd.).

5 De evolutie van de 16de naar de 19de eeuw: voorbeelden

De juistheid van de zojuist uiteengezette theorie zal door detailonderzoek aangetoond moeten worden. In dit hoofdstuk analyseren we enkele fenomenen en gaan we na of de geconstateerde evolutie met de theorie strookt; we zullen vooral aandacht schenken aan de verklaring en de interpretatie van het evolutieschema. In de andere hoofdstukken verwijzen we nog herhaaldelijk naar de theorie omdat we menen dat ze ons kan helpen om de ontwikkeling te begrijpen. Is het nodig te waarschuwen tegen een te absolute interpretatie van sommige beweringen? Wanneer we bv. zeggen dat men in de 16de eeuw naakt sliep, betekent dit niet dat iedereen altijd naakt sliep. Binnen het kader van elk algemeen gedragspatroon blijven individuele verschillen bestaan.

Slaapkamer, bed en bedgenoten

(1) In de vroege middeleeuwen huisde de ridder samen met zijn paard in één vertrek. Geleidelijk ontstaat de tweekamer-woonst. Dit type blijft in de gebieden en bij de standen die t.o.v. het moderniseringsproces een achterstand vertonen, tot in de 20ste eeuw bestaan. De meeste burgerwoningen van de 16de eeuw hebben twee kamers: een ‘woonkamer’ waarin 's avonds een collectief bed gemaakt werd, en een keuken waarin gegeten werd. De kleine burgerij, de boeren, de ambachtslui hadden doorgaans geen bed. De boeren sliepen op gedroogde kastanjebladeren of op banken, lompen, zakken, alleen in één kamer: vader, moeder, verwanten, alle kinderen, personeel en bezoekers. Een tweede vertrek was voorbehouden aan het vee. Deze stal lag naast het woonvertrek omdat de warmte der dieren 's winters de koude hielp bestrijden. Meiden en knechten sliepen soms in de stal. Doordat slechts de grotere woningen bewaard zijn gebleven, hebben we een verkeerd beeld van de vroegere behuizing. Datgene wat we vandaag krotwoningen noemen, was vroeger een voortreffelijke behuizing. ‘In 't scheeprijck Amsterdam, vol nauwbehuysde huysen’ woonden in 1632 150.000 personen in 15.000 huizen. In zijn studie over de kunstenaar Melle schrijft van Emde Boas; ‘Achter een van die zeventiende-eeuwse trapgevels, die een stuk woningmisère zo pittoresk camoufleren, huisde in één kamer, waar niet kon worden gestookt, en een keukentje, het gezin van vijf personen. Ze sliepen in één alcoof.’ Sommige sociale categorieën wonen dus nog vandaag zoals iedereen vijf eeuwen geleden woonde. Privacy is een

eis en een voorrecht van de gegoeden. Toen Napoleon, anderhalve eeuw geleden op het eiland Elba vertoefde, was het niet ongewoon dat men soms met zeven in één bed sliep, 'zonder onderscheid van sekse en spiernaakt' (J. PRESSER, *Napoleon*, 1963, II, p. 598). In 1960 huisden nog 8000 personen te London in 'common lodging houses'. In 1931 waren het er 15000, in 1899 zelfs 34000.

Grotere welstand leidt tot het ontstaan van grotere woningen. In grotere woningen zal de slaapkamer van de andere vertrekken geïsoleerd worden. Men zou dan kunnen besluiten dat de intensifiëring der schaamtegevoelens het gevolg is van het privatiseren van de slaapkamer. Deze verklaring is aantrekkelijk omwille van haar eenvoud. Toch menen we de zaken te moeten omkeren. Twee belangrijke trends in de geschiedenis van de westerse cultuur zijn de groter wordende differentiatie en specialisatie. Hierbij moet men zich de vraag stellen hoe en vooral waarom de verscheidenheid zich in een bepaald tempo, in een bepaalde richting, in bepaalde sectoren van het bestaan en bij bepaalde standen ontwikkelt. Het is niet zeker dat, nadat een scheiding aangebracht was tussen enerzijds de stal en anderzijds de ruimte voor eten, slapen en wonen, het ontstaan van een aparte slaapkamer de eerste noodzaak was. De eetkamer ontstaat bv. eerst in de 18de eeuw. Een cultuurantropologisch onderzoek van slaapgewoonten in andere culturen toont het bestaan van andere oplossingen. Ook kan men de vraag stellen of de relatief grote oppervlakte die in de huizen der elite aan de overnachting wordt voorbehouden, te rechtvaardigen is indien men er rationele criteria zoals de doelmatigheid op toepast.

Een analyse van de evolutie en de gegevens die we in verband met het bed, de bedgenoten en de slaapkleding zullen aanvoeren, spreekt duidelijke taal. Aanvankelijk overnacht iedereen in de woonkamer. Dan ontstaat een afzonderlijke slaapkamer die haar openbaar karakter behoudt. Het bed is er het pronkstuk der rijken. Men ontvangt bezoek terwijl men te bed ligt; men maakt in bed muziek; men geeft er instructies aan het huispersoneel. Langzamerhand verliezen de slaapkamer en het bed hun half-openbaar karakter. Ze worden als gevarenzone aangevoeld en dus geprivatiseerd. De bezoekers worden er uit geweerd. Zelfs de kamerknechten, de dienstmeisjes die er voordien samen met hun heer of dame overnachtten, verdwijnen. Het dienstpersoneel zal bij voorkeur van hetzelfde geslacht zijn als de persoon die gediend wordt, behalve bij de rooms-katholieke geestelijkheid. De slaapkamer wordt steeds meer van de buitenwereld afgesloten, niet alleen door haar ligging maar ook door het aanbrengen van vele en zware gordijnen. In de 19de eeuw hangt er een geheimzinnige sfeer als in een tempel. Het betreden door vreemden wordt bijna als een vergrijp tegen de eerbaarheid aangevoeld. Rond het einde van de 19de eeuw mogen licht en lucht langzamerhand weer binnen. Deze laatste wijziging wordt op het niveau van het bewuste door hygiënische motiveringen uitgelegd, maar er bestaan aan-

wijzingen dat de hygiënische motieven slechts de verklaring zijn van morele attitudes.

(2) Ook het bed kent dezelfde evolutie. In de vroege middeleeuwen bestaan er nog geen bedden. De term 'bedstee' betekent letterlijk de plaats waar men een bed, een legerstee maakt. Dit doet men door wat stro, takken of een zak op de grond te leggen. De gegoeden zorgen er later voor dat de strozak op een zekere hoogte boven de grond ligt om aan de ratten, het water en het vuil te ontkomen. Wanneer het bed een meubelstuk wordt, verkrijgt het dezelfde kenmerken als de slaapkamer. Aanvankelijk een pronkstuk, wordt het van lieverlee ingesloten door hoofd- en voeteind. Wanneer het door gordijnen omringd is, is het een kamertje in de kamer geworden. En het wordt van zijn bed-zijn ontdaan door het aanbrengen van spreien en draperieën. Alle reminisenties aan de gevarenzone worden geweerd. In de negentiende eeuw kon de schrijfster Charlotte Brontë elk detail van een slaapkamer beschrijven zonder het bed te vermelden. Een eeuw later verbieden de amerikaanse Hays-codes filmscenes met een bed dat niet opgemaakt is, of met een man en vrouw in liggende houding. Het gevoel van privacy dat men in deze oude bedden ondervond, werd duidelijk ervaren toen op het einde van de 19de eeuw meer open bedden ontworpen werden. Op de wereldtentoonstelling van 1878 was in de engelse afdeling een eenvoudig, functioneel bed in koper te zien. Een vrouw zou daar opgemerkt hebben dat ze de indruk had dat iedereen haar kon zien, door de dekens, het laken en haar nachthemd heen (BURNAND, *Vie quotidienne*, p. 113).

Tot in de 19de eeuw zijn vele huizen overvol. De kleine zijn dat vanzelfsprekend, maar ook de grote patriciërshuizen, de kastelen die nu een indruk van verlatenheid geven, krioelden van het volk. Deze sliepen met velen in een kamertje, in de keuken, in de gangen, onder de trap, ergens op een bank of op de grond. Ook de bedden waren vol. Voorname lieden zagen er geen bezwaar in met vreemden in één bed te slapen wanneer ze in een herberg moesten overnachten. De meeste hedendaagse hotels bestaan vooral uit afzonderlijke vertrekken voor overnachting. Lokalen waarin men met de anderen sociaal contact kan hebben, maken procentueel slechts een klein gedeelte van de leefbare oppervlakte uit. In vroegere tijden was dit anders. Er was een kleinere of een andere schaamtegevoeligheid, met daarnaast een grotere behoefte aan sociaal contact. Afzondering was niet alleen misplaatst, maar ook gevaarlijk. Men bracht veel tijd door in taveernen, bierhuizen en clubs, ook tijdens de dag. Geleidelijk distanciëren sommige groepen zich van deze gemeenschap waarin aanvankelijk iedereen, hoog en laag, edelman en handelaar, samen aan dezelfde tafel aanzat. In de plattelandsherbergen vinden we deze situatie nog. In een statische maatschappij, waarin ieders plaats duidelijk bepaald is, bestaan er geen bezwaren tegen het contact tussen hoog en laag. Het helpt niet wanneer men zich op snobistische wijze aan-

stelt. Men maakt zich alleen maar belachelijk. Maar de sociale veranderingen verwekten een behoefte aan afstand, aan privacy. Men vindt nadien vooral nog gekunstelde toenaderingspogingen van personen die sociaal willen 'doen', burgers die zich willen neerbuigen over het gewone volk, sociaalgeëngageerde intellectuelen die uit de hokjes willen stappen. Alleen in de sociale groeperingen die achterstand op het moderniseringsproces vertonen, of die zich uit anticonformisme tegen het burgerlijk patroon verzetten, vindt men nog de vroegere situatie.

Een wijziging in de aard en de hoeveelheid der sociale contacten veroorzaakt meer isolering en tevens, hoewel dit niet hetzelfde is, een grotere behoefte aan privacy en beveiliging tegen schaamteverstoring. Bezoekers zullen niet meer met het echtpaar samenslapen, of niet meer een dochter of een dienstmeisje als nachtgezel in bed krijgen, hoewel de 'seksuele gastvrijheid' in sommige Rückzugsgebiete tot in de 20ste eeuw blijft bestaan. Te vermelden valt ook het ontstaan van dubbele bedden, soms gescheiden door een gordijn en van afzonderlijke slaapkamers voor man en vrouw.[1]

(3) De differentiatie die aan de jongeren wordt opgelegd is: eerst aparte bedden per sekse, later per individu, dan een afzonderlijke kamer per sekse of per individu. Deze ontwikkeling wordt doorkruist door een scheiding van de leeftijdsgroepen, eerst per bed, later per kamer. Welk beeld krijgen we wanneer we teksten uit de 18de eeuw op de slaapgewoonten onderzoeken? Kinderen slapen bij hun ouders in hetzelfde bed en zijn aanwezig bij het aan- en uitkleden van de ouders. Kinderen slapen bij halfnaakte dienstboden van het andere geslacht. Broer en zuster slapen samen, tot aan of na puberteit. Handwerkers, gezellen, leerlingen slapen twee aan twee. Maar op het einde van de 18de eeuw is het reeds een uitzondering wanneer kinderen van de adel en de hogere burgerij in het bed van een lid van het personeel (ook van het andere geslacht) slapen. In de internaten slaapt men nog dikwijls twee aan twee. Hierop maken de progressieve internaten zoals die der filantropijnen, een uitzondering. J.B. Basedow moet in 1774 aan zijn leerlingen zeggen dat ze thuis, *indien zulks mogelijk is*, in een apart bed moeten slapen en niet met de andere sekse in dezelfde kamer. Dit was nog de gewoonte bij de boeren, de lagere standen en de kleine burgerij. Pestalozzi waardeert in 1780 het feit dat boerenjongens en -meisjes in één kamer slapen zonder dat er daarom iets gebeurt. Peschek keurt deze gewoonte af. Hij gaat zelfs zo ver dat hij voor de armen, die te eng behuisd zijn, het afschaffen van het bed voorstaat: een bed is niet onmisbaar, en wanneer er geen bedden zijn, moet men de kinderen ook niet promiscueus laten samenslapen. Heeft men geen twee bedden, dan kan men aan kinderen van verschillend geslacht minstens 'Nachthosen' aantrekken. Uit deze teksten van de tweede helft van de 18de eeuw kunnen we afleiden dat de actie voor het invoeren van een nieuwe schaamtegrens in verschillende

milieus gevoerd wordt, dat men aan een onwetende bevolking de na te streven idealen moet leren kennen, maar dat velen ondanks de herhaalde aanmaningen, het oude patroon blijven volgen, o.m. omdat de materiële voorwaarden voor een levenswijze volgens het nieuwe patroon ontbreken. In de pensionaten vindt men dezelfde ontwikkeling. Na een aanvankelijke gezamenlijke slaapzaal of kamers waarin men met velen sliep, met meer dan een persoon per bed, krijgt in een volgende fase ieder een apart bed en tenslotte een eigen kamertje. Men voert ook de scheiding volgens de leeftijd door. Deze strekking vindt zijn oorsprong ten dele in het seksuele. Een andere verklaring is moeilijk te geven, want het samenslapen van leeftijdgenoten is niet te rechtvaardigen door de principes die het samenzitten in de klas nuttig maken. Integendeel, in jeugdorganisaties, in postscolaire bezigheden, in de inrichting van het self-government en dgl. maakt men gebruik van de voordelen geboden door het vermengen van ouderen en jongeren in één groep. De redenen van de scheiding kunnen zijn: het gevaar van homoseksuele spelletjes of van seksuele informatie door ouderen vermijden. Deze onderstellingen zijn niet onwaarschijnlijk wanneer men bedenkt dat de bestrijding der masturbatie vanaf de tweede helft van de 18de eeuw leidde tot een reeks maatregelen, zoals o.a. het in gebruik nemen van harde matrassen, minder warm deksel, en dgl.

De franse medicus Ch. Pavet de Courteille, die een boek over de bouw van internaten schreef, ontwerpt zalen voor 20 leerlingen. Een afzonderlijke alkoof vergemakkelijkt ‘les funestes habitudes’ d.i. de masturbatie, tenzij ze vooraan open blijft.[2]

In de opvoedingswerken vanaf de 16de eeuw vindt men raadgevingen in verband met het samenslapen. Aanvankelijk zegt men dat de mindere met de meerdere rekening moet houden, wat neerkomt op het erkennen van de rechten van de hiërarchisch hogere. Erasmus schrijft in 1530 echter reeds dat een ontbloting tegen de zede (mos) en de natuur (natura) indruist. Hier gaat het niet meer om een regel der etikette, maar om een moreel voorschrift. Later hoeft men alleen nog terloops te zeggen dat naaktslapen niet gewenst is voor het geval men plotseling moet vluchten. Het moreel aspect is dus vervangen door een doorzichtige rationalisatie. Na het verbod op het naaktslapen, volgt dan het verbod op het aanraken tijdens het slapen; men mag de benen niet tussen die van de bedgenoot leggen. Tenslotte zal men het samenslapen zelf veroordelen. Opmerkelijk is weer de rechtvaardiging. De bekende pedagoog J. Stuve uit de tweede helft van de 18de eeuw schrijft hierover: ‘het byéénslaapen veroorzaakt eenen zeer sterken graad van wederzydse mededeeling en inzuiging van de uitwaassemingen. Dewyl de inzuiging der zweetgaten dagelyks op één pond wordt geschat...’ *Na* de ethische veroordeling volgt dus de hygiënische afkeuring. Deze theorieën vinden hun oorsprong in volksgeloof en medische vulgarisatiewerken. Eerst worden ze toegepast op het samenslapen in bed, later op het slapen in één kamer.

Slaapkledij

(1) In de middeleeuwse herbergen was het gewoon dat men het bed met vreemden deelde. Men sliep naakt. In de 16de-17de eeuw verandert deze gewoonte slechts geleidelijk. Een pools officier in Zweden vertelt terloops dat hij de kamer moet delen met twee meisjes die zich volledig ontkleden in zijn aanwezigheid alvorens naar bed te gaan. Een frans generaal in Baden slaapt op een kamer waar twee naakte meisjes van 19 jaar in bed liggen (WRIGHT, *Warm*, p. 125). Men kan zo tientallen bewijsplaatsen aanvoeren waaruit blijkt dat het om een gewoonte gaat. In een der dialogen uit de *Colloquia* beschrijft Erasmus hoe men zich in de duitse gasthoven uit- en aankleedde in het bijzijn van iedereen, ongeacht de sekse. Dan legde men zich naakt te bed. Zelfs in sommige kloosterorden was het naaktslapen de gewoonte. Dit gebruik was zo algemeen dat de persoon die in de zestiende eeuw zijn daghemd zou aangehouden hebben om naar bed te gaan, ervan verdacht werd een ziekte of een lichamelijke misvorming te hebben.

In *De civilitate morum puerorum libellus* van Erasmus (1526) is er geen sprake van nachtkledij, maar wel van het bedekt houden van het lichaam. Kinderen moeten bij het ontkleden en het in bed liggen met anderen ‘de schroomvalligheid indachtig zijn’ (memor verecundiae), d.i. het lichaam voldoende bedekt houden. Men leert de naaktheid, ook wanneer zij functioneel verantwoord is, opmerken bij anderen en bij zichzelf. Van belang is ook de psychologische motivering van de beleefdheidsformule: door de aanblik van het eigen lichaam mag men de andere niet in verwarring brengen. Een volgende fase in deze ontwikkeling is het dragen van een nachthemd. Marguerite de Navarre vermeldt als curiosum in haar *Heptaméron* (1559) slaapklederen voor vrouwen. In de zestiende eeuw krijgt deze luxe een zekere verspreiding in de toonaangevende standen.

(2) Aan de jongeren leert men hoe zij zich gehinderd moeten voelen. Er zijn echter talrijke aanwijzingen waaruit men kan afleiden dat het gebruik van nachtkledij bij de jeugd op het einde van de 18de eeuw niet algemeen aanvaard was. A. Franklin somt de kledingstukken en andere textielwaren op die de pensionnaires van de collèges moeten meebrengen. Er wordt geen vermelding gemaakt van nachtkledij, behalve slaapmutsen (coeffes de nuit). In een boekje van franse herkomst, waarschijnlijk geschreven rond het einde der 18de eeuw, leest men: ‘Spring schielijk uyt uw bed. Indien 'er iemand in uwe kamer bevind, heb zorg u te dekken, opdat men niet zie het geèn dient verborgen te zijn’. Ook dan sliep men in sommige milieus nog naakt. In de 18de eeuw wijst men er de jeugd voortdurend op dat het bed en het slapen een ernstige zaak zijn. Alle lichtzinnigheid moet vermeden worden. Men ontwerpt voorschriften die gesteund worden door hygiënische motieven, maar die in feite dienen om de onzedelijkheid te verbannen: dadelijk[2a]

inslapen om 's morgens fris te zijn; vlug uit het bed bij het ontwaken; niet op de rug slapen (dit zou masturbatie verwekken); zich goed toe dekken om verkoudheden te vermijden; een nachthemd aantrekken om snel te kunnen vluchten in geval van nood, enz. J. Stuve noemt rond 1787 het volledig of gedeeltelijk naaktslapen gevaarlijk, het ‘veroorzaakt een stremming van de sappen en vogten’. Heden constateert men een ontwikkeling in tegenovergestelde zin. Het naaktslapen komt in voege bij de groep der hogeront-wikkelden, zgn. uit hygiënische overwegingen, terwijl de lagere standen vasthouden aan de gewoonten die ze waarschijnlijk in de 19de eeuw van de burgerij overnamen. Opvallend is ook het generatieverschil: jongeren slapen heden waarschijnlijk in groter getal naakt dan de generatie van hun ouders.

Over de aard van de slaapkleding voor jongeren heerst in de 18de eeuw nog onzekerheid. De verpreutsing vroeg om veel bedekking. De strijd tegen de masturbatie vroeg om zo weinig mogelijk warmte. J.B. Basedow stelde een lichte kledij voor, waardoor de naaktheid bedekt was. Een ander geschilpunt was: slaapkleed of broek? Op het einde van de 18de eeuw reageert Peschek tegen het dragen van ‘Schlafröcke’ door jongeren: waarom worden deze nu door jongens en meisjes van alle standen gedragen? Het is een monniksdracht die alleen gebruikt moet worden door zieken. Want, wie weet er wat er in bed onder deze slaapkleding gebeurt? Deze bezwaren van Peschek doen echter een andere kwaal ontstaan nl. bij het ontbreken van kleding kunnen de genitalia gemakkelijker aangeraakt worden. Daarom ontwerpen sommigen een speciale anti-masturbatie nachtkleding. Deze wordt als volgt beschreven: ‘des chemises qui descendraient au dessous des pieds ... Il serait nécessaire que ces chemises fussent munies inférieurement d'une coulisse que l'on devrait serrer le soir après avoir fait satisfaire les besoins d'excrétion’. De jongeren werden dus in een zakvormig dwangbuis vastgebonden.

In 1786 had S.G. Vogel een andere nieuwigheid voorgesteld die alle problemen zou oplossen, nl. ‘dunne linnen broeken om het aanraaken der teeldeelen te verhoeden, en de schaamte te onderhouden’. Zijn deze ‘dunne linnen broeken’ de latere pyjama's? Moet men de evolutie van slaapkleed naar broek verklaren door een andere theorie (of door beide)? Elias toonde aan hoe het taboe op het naaktslapen vooreerst het nachthemd deed invoeren. In zekere zin dringt dat taboe door de kleding heen, d.i. het nachthemd wordt op zijn beurt een pijnlijke herinnering aan de te bedekken naaktheid; ook met de andere onderkleding gebeurt dit, wat blijkt uit interessante uitdrukkingen zoals ‘in haar nakende hemd’. Zo ontstaat een nieuw type van slaapkleding die haar herkomst en functie tracht te doen vergeten. Ze wordt zo weinig mogelijk ‘slaapkamerachtig’ en gaat gelijken op de dagkledij. De pyjama, ook voor de vrouw, is gemaakt van een weefsel en in een snit die niet doen denken aan slaapkleding. Zo verschijnt in 1886 de

‘combination nightgown or lady's pyjama’ en in 1891 de pyjama voor jongens in Engeland. Deze evolutie gaat in puriteinse milieus zo ver dat de nachtkledij een soort Ersatz-maagdelijkheid wordt. Gehuwden durven zich voor elkaar niet meer ontbloten, en coïteren gekleed, met de supplementaire bedekking der volle duisternis. Van Robert en Elizabeth Browning, een echtpaar beroemd door de vurige liefdegedichten die zij aan hem wijdde, is bekend dat zij elkaar hun hele echtelijk leven niet ontkleed hebben gezien.

Naaktheid

(1) Algemeen wordt aanvaard dat in het begin van de 16de eeuw het naaktzijn in het dagelijkse leven en bij speciale gelegenheden niet met taboes belegd was. Men sliep naakt, men voelde zich niet gehinderd bij het gezamenlijk aan- en uitkleden, men waste zich naakt, thuis of aan een waterkant. Het badhuis was in het begin van de 16de eeuw een trefpunt voor geestelijken, burgers, maagden en jongelieden. Het was een rendez-vousplaats voor vrijers met hun liefje en voor deernen met hun klanten. Zelfs in dorpen kon men een badhuis vinden. Het gehele gezin kwam erheen, soms (geheel of gedeeltelijk) ongekleed over straat lopend. Deze naaktheid werd sociaal aanvaard en was functioneel gerechtvaardigd. Ze was even gewoon als dat men Christus, Adam en Eva, heiligen, vorsten, eremijten in de woestijn, engelen, goden en godinnen uit de oudheid of oud-testamentische personages geheel of gedeeltelijk naakt afbeeldde.

Buiten dit functionele naaktzijn was er ook de naaktheid bij speciale gelegenheden. Erasmus vertelt dat in een processie het schrijn van de heilige Genoveva gedragen werd door vier geestelijken ‘toto corpore nudi’. Het naakte werd ook gewaardeerd in optochten en toneelvoorstellingen. Alles wijst erop dat deze naaktheid niet ervaren werd in een sfeer van zondigheid, van geprikkeldheid of van voyeuristisch genieten. Van een heftige beroering, een in bezwijming vallen of het getraumatiseerd worden, zoals dat vooral sinds de tweede helft van de 18de eeuw het geval kon zijn, speciaal bij jongeren, was er geen sprake.

De verspreiding van de syfilis in de loop van de 16de eeuw verwekte echter een schok die invloed had op het verdwijnen van de badhuizen.[3] Maar ook het verschuiven van de schaamte- en gevoeligheidsgrens deed de naaktheid verdwijnen of andere soorten van naaktheid ontstaan. Men begon de naaktheid te zien bij anderen en te voelen bij zichzelf. Naakt zijn werd ervaren als zelf-bedreigd zijn; naakt-zien als schending van de intieme sfeer van de andere.

In de verdwijning van het naakt kan men een ontwikkeling in verschillende fasen veronderstellen:

Het niet-functionele naakt verdwijnt in de 16de eeuw maar behoudt, verruimt tijdelijk zijn plaats in de *kunst*.

Vanaf de tweede helft der 16de eeuw verzet men zich geleidelijk meer tegen het naakt in de kunst. Van lieverlee verdwijnt de volledige, daarna de gedeeltelijke ontbloting. In de tweede helft van de 18de eeuw protesteren de vooruitstrevende pedagogen en moralisten tegen de naaktheid in de kunst voor zover deze door de jongeren gezien kan worden. Uit een vergelijking tussen de mooie anatomische afbeeldingen uit de renaissance en die uit latere tijden kan men afleiden dat men in latere eeuwen doorgaans slechts de naaktheid afbeeldde wanneer ze onvermijdelijk was. Het naakt werd daarenboven voorzien van elementen die het functionele van de afbeelding moesten beklemtonen, elementen uit de wereld der ontleding, der anatomie, der geneeskunde.

Het functionele naakt verdwijnt allereerst uit de openbaarheid. Het naaktzijn wordt *alleen nog binnenshuis* geduld.[4] Aanvankelijk wordt men bij die naaktheid niet gehinderd door de aanwezigheid van vertrouwden of van personen die in dienstverband staan. Ook deze naaktheid verdwijnt tegen het einde van de 18de eeuw. In deze ontwikkeling is de voorsprong van de burgerij zichtbaar. De hoogste standen kennen weinig taboes tot in het midden van de 18de eeuw, de laagste standen tot in de 19de en 20ste eeuw. Waarschijnlijk gaat de jeugd van de gegoede middenstand in deze evolutie voorop. Aan haar worden in de modelscholen en in de pensionaten de nieuwe regels der welvoeglijkheid aangeleerd. Naarmate de kloof tussen de wereld der volwassenen en die der jongeren breder wordt, slaagt men er beter in voor de jongeren een van naaktheid gezuiverde wereld te scheppen zodat de aanpassing der volgende generaties spontaan verloopt.

In de bestrijding van het naakt vindt men dezelfde ‘logische’ ontwikkelingsgang die bij het verbieden van het samen slapen werd aangeduid. De ontwikkeling van de bepalingen omtrent het baden in de Seine te Parijs kan men bv. in etappes indelen: (a) men baadt gemengd en naakt; (b) aan de vrouwen wordt een nauwkeurig bepaalde en afgesloten plaats aangewezen; de mannen baden overal elders[5]; (c) aan de mannen wordt eveneens een plaats aangegeven waar zij naakt kunnen baden; (d) het dragen van een soort badbroek (‘caleçon’) wordt van lieverlee verplicht. In deze evolutie kan men nog andere stadia invoeren. Tussen 1730 en 1749 mogen bv. de houtvlotters die langs de Seine door Parijs trekken niet meer naakt zijn. Naakt zwemmen is nog niet verboden, wel naakt liggen op de oevers. De gegoeden en de hogere burgerij hadden zich in de 18de eeuw reeds uit deze groepen van badenden teruggetrokken. Voor hen bestonden speciale badhuizen met warm water die men vooral bezocht vóór een visite aan zijn maitresse.

(2) Het verdwijnen van het naakt had o.m. de volgende *gevolgen:*

- Een *kunstmatig probleem* wordt verwekt omdat, zoals Freud zegt, de seksuele nieuwsgierigheid ernaar streeft de verborgen gedeelten van het

seksuele object op andere wijzen te leren kennen om tot een totaalbeeld te komen. Maar aan deze nieuwsgierigheid kan slechts moeilijk voldaan worden. Daarbij wordt deze belangstelling op haar beurt moreel veroordeeld. In de tweede helft van de 18de eeuw is deze situatie zo ver gevorderd dat het meedelen van verbale kennis over het lichaam te delicaat was. De rechtstreekse waarneming van het lichaam is onmogelijk; de pedagogen verbieden zelfs het eigen lichaam te bekijken. De meest vooruitstrevende opvoeders lieten aan de jeugd lijken van kinderen of geraamten zien.

- Om de onzekerheid omtrent het lichamelijk beeld van de mens op te heffen, begon men *opzettelijk naaktzijn* te organiseren. Deze feed-back werd vooral door hygiënische motiveringen verdedigd. Een schots rechter uit de 18de eeuw, lord Monboddo, pionier van nog andere moderne ideeën, propageert het nudisme, waaraan hij de naam 'airbaths' geeft. In het begin van de 19de eeuw leest men in Jean Paul[6] dat de kinderen naakt moeten lopen en spelen zoals bij de oude Germanen en Grieken.[7] Als hoofdmotief wordt hier het fysisch harden vermeld. Maar in de pedagogische experimenten aan het einde der eeuw wordt de naaktheid als informatiemiddel en als therapie aangeprezen. In 1913 wordt in Berlijn een Monboddo-Bund opgericht 'voor de harmonische cultuur van lichaam en geest'. Hier staan we aan het begin van een reeks bewegingen voor wie het naakt-zijn een soort levensfilosofie is geworden en die aan het nudisme een opmerkelijk grote waarde toekennen.

Zo ziet men dat heden, in sommige afgelegen gebieden, vaak op korte afstand van elkaar, twee typen mensen naakt baden. Er is de nieuwlichter, de 'aufgeklärte', die bewust en uit overtuiging aan nudisme doet; wat verder baden een boer, een boerin, hun kinderen die nog het zestiende-eeuwse patroon volgen. In het badhuis van de 15de en 16de eeuw vielen alle standsverschillen weg. Later werd naaktheid een teken van armoe, misère, schande en cultuurloosheid (Adam, Christus, de 'wilden' waren naakt). En nog later, vanaf het begin der 20ste eeuw, werd naaktheid een distinctief voor een zekere elite.

- Het verdwijnen van het naakt uit de bijna dagelijkse ervaring vergrootte de *erotische prikkeling*. Het naakt werd schokkend, verleidelijk en suggestief. Er is een climax in de verhulling die overeenkomt met het chronologisch verloop van deze verhulling. Sommige elementen van het naakt-zijn werden vroeger en ook sterker dan andere verdrongen. Deze climax vinden we in de prikkels terug. Hierop zal de striptease aansluiten.[7a] Zoals ook het décolleté slechts prikkelend kan zijn wanneer er een taboe op de ontbloting van de borst bestaat - en dit is voor de meerderheid van de mensheid niet het geval: de borstcultus is typisch westers - zo ontleent de traditionele striptease zijn effect aan de verhulling.

Te sterke prikkels kunnen echter deserotiserend werken. Toen Goethe voor het eerst een vrouw naakt zag, was het alsof hij een vreselijk monster zag.

Hieruit blijkt dat het de culturele invloeden zijn die bepalen of men de naakte vrouw of de naakte man of de efebe of wat ook mooi zal vinden. Naast deze esthetische waardering mag men echter niet vergeten dat het naakt ook verwachtingen kan wekken, begeerten oproepen. Daarom noemt men in de 18de eeuw de zelfontbloting iets 'unanständiges'. In de 19de eeuw vermeldt G. Flaubert in zijn autobiografie dat hij bijna in bezwijming viel toen hij de eerste volkomen ontblote borsten van een vrouw zag.

- Naarmate het naakt uit de openbaarheid verdwijnt, valt het meer op in de *kunst*.[8] Zonder tussen deze twee toestanden een oorzakelijk verband te leggen, kan men toch vaststellen dat het naakt getoond in de kunst vóór de 15de-16de eeuw, op enkele uitzonderingen na, vooral een functionele zin had. Vanaf de 16de eeuw vervalt deze functionaliteit en heeft het er soms de schijn van dat de kunst als excuus moet dienen om van het naakte te genieten. Een winstpunt hierbij kan zijn dat de kunstenaar niet alleen zoals voordien *met* schoonheid weergeeft, maar ook *omwille* van de schoonheid. Het naakte bestaat meer omwille van het naakte. De invloed van de klassieke oudheid in de renaissance is hieraan niet vreemd, maar alleen het moderniseringsproces kan verklaren waarom men deze invloed op selectieve wijze uit de oudheid wilde of kon overnemen.

Het gevaloriseerde naakte wordt onder de bescherming van het charisma der kunst genoten; het wordt verontschuldigd door de behoefte aan esthetische schoonheid. In deze esthetiserende houding worden de eigen gevoelens onbewust gemaskeerd. Verheven gevoelens worden tegengesteld aan zinnelijke genietingen.[9] Ook deze houding is kenschetsend voor een bepaalde periode in de geschiedenis van het westen; dit dualisme was bv. aan de Grieken vreemd.[10] Bij de meesten blijft sub-liminaal de aantrekkingskracht van het naakt bestaan.

Ontstaan van een seksueel schaamtegevoel

(1) Wanneer mensen, zoals iedereen in de late middeleeuwen en nog in de 16de eeuw, met de vingers vlees eten uit dezelfde schotel, wijn drinken uit dezelfde beker of kan, soep eten uit dezelfde pot, dan staan zij in een andere verhouding tot elkaar en tot hun eigen lichaam. Er is geen onzichtbare muur tussen hun lichaam en dat van anderen, en tussen hun bewustzijn en hun lichaam. Wanneer deze mensen de functies van het lichaam aanvaarden en soms waarderen, wanneer zij geen belemmeringen plaatsen op fysiologische werkingen van organen, dan kan men moeilijk beweren dat zij hun lichamelijkheid verloochenen. Is de impliciete *waardering der lichamelijkheid* groot, dan bestaat er minder kans dat men aangaande dit lichaam schaamtegevoelens zal aankweken.

De *vergroting van het schaamtegevoel* is vooral het *gevolg van de sociale herstructurering*. In een maatschappij of groep met duidelijke standsverschil-

len hoeft een hogerstaande zich aan tafel niet te schamen om het grootste stuk weg te nemen; het is vanzelfsprekend dat de lagerstaande een rol moet spelen en zichzelf terughouding zal opleggen. De meerdere die zich ontkleedt in aanwezigheid van een mindere is hierdoor niet gekleineerd, want hij is slechts in geringe mate afhankelijk van de mindere.[11] Er is geen schaamte omdat er geen bedreiging is. Franse koningen en grote heren uit de 17de eeuw ontvingen bevoorrechte lagerstaanden in hun slaapkamer, in bed of terwijl ze op een ‘chaise percée’, een toiletstoel zaten. De maîtresse van Voltaire, ‘la marquise de Châtelet’ zag er geen bezwaar in dat haar lakei een kruik warm water tussen haar geopende benen ledigde, terwijl zij naakt in bad zat. Elke bijbedoeling was hierbij uitgesloten want zij was niet een vrouw in de ogen van haar personeel, en de lakei was niet een man, maar een lakei.[12]

(2) Het moderniseringsproces heeft aan het verdwijnen van het naakte een zeer bepaalde richting gegeven.[13] Aangezien in de genitale streek de voornaamste voorwaarde voor schaamte lag, ontstond de opvatting dat het eerste kledingstuk de schaamdelen moest bedekken. Maar bij de groepen die nog niet aan deze beïnvloeding waren onderworpen, was dit niet altijd het geval. Kinderen op het platteland liepen tot 11-12 jaar half naakt en hechtten geen speciale aandacht aan de bedekking van het genitale. En wanneer men in het kader van de masturbatiebestrijding een andere soort kleding ontwerpt, vindt men ook een voorstel om meisjes en jongens tot aan 14-15 jaar een wijde rok, zonder broek, te doen dragen. De bedekking der genitalia was niet zo belangrijk.

We mogen ook niet vergeten dat tot in de 19de eeuw de kleding een klein kapitaal kostte zodat men haar tot een minimum herleidde en haar droeg tot ze helemaal versleten was. Doordat de verwarming der huizen veel te wensen over liet, droeg men bij voorkeur lange kleding maar degenen die handarbeid moesten verrichten, droegen korte kleren om vlug te kunnen werken. Van de duitse boer in de 16de eeuw zegt men dat hij ‘mehr Stiefeln wie Hosen’ droeg. In deze schaarstesituatie werd de kleding anders gewaardeerd. Het is te simplistisch de ontbloting kwantitatief te meten. We moeten ons afvragen door wie, hoeveel en waarom ontbloot of onbedekt gelaten wordt, ten overstaan van wie en met welke gevolgen. De formule ‘hoe armer, hoe meer ontbloting’ gaat slechts op in een tijd van schaarste. En zelfs dan is het onbedekt laten nog geen ontbloting. De arme schaamde zich eerder om zijn armoe dan om zijn naaktheid.

Het is vrij waarschijnlijk dat magische opvattingen, zoals de bescherming tegen gevaarlijke machten, invloed hadden op het bedekken der genitalia. Maar er bestaan aanwijzingen dat in vroegere tijden het genitale minder sterk door taboes omgeven was. We kunnen bv. wijzen op vijftiende-eeuwse kleding waarbij de genitalia van de man op bijzonder opvallende wijze ge-

accentueerd worden (de ‘braguette’): door de kleding heen werd het be dekte goed zichtbaar. Tot op het einde van de 18de eeuw droegen vrouwen en meisjes doorgaans geen broek, ook niet op het platteland of bij de kleine lieden in de stadjes. In Holland had rond 1750 niet één dienstmeid op de tien een broek. Casanova noteert in zijn *Mémoires* dat dienstmeiden met wijde rokken die voor de schoonmaak op hoge ladders moesten staan, speciaal voor die gelegenheid broeken droegen. Volgens O. Brusendorff (*Love's picture book*, II, p. 27) hadden de meisjes tot ca. 1800 geen broeken. Men kan moeilijk beweren dat het schaamtegevoel toen reeds zo seksueel, en het seksuele zo genitaal was, en dat gewoon het *zien* van het genitale zo destructieve gevolgen had én voor diegene die zag én voor diegene bij wie men iets zag.

(3) Onder invloed van het verpreutsingsproces ontstond de opvatting dat het eerste kledingstuk dat ‘naakten’ - zoals Adam en Eva na de zondeval zich aanschaffen de broek of de lendedoek is. De volgorde van datgene wat in de loop der tijden verhuld zal worden, is typisch. Eerst wordt het genitale met taboes belegd. Vanaf de 17de eeuw worden acties gevoerd om de vrouwelijke borst met schaamte te omgeven. In de 18de eeuw was er even onzekerheid omtrent de borst van de man en de jongen. Daarna volgen ongeveer alle andere lichaamsdelen. Deze chronologische evolutie komt ongeveer overeen met de climax in de prikkels, die dus cultureel beïnvloed is, met de volgorde bij het aan- en uitkleden, met de graduering in zondigheid der ontbloting en der aanraking zoals sommige christelijke groepen ze opstelden. Het is een genitocentrale progressie. In andere culturen en tijden vindt men andere gevoeligheden.

Het sociogeen schaamtegevoel kende een genitofugale uitbreiding over andere delen van het lichaam. Een eindpunt in deze evolutie is bv. het mannen- en knapenbadpak van voor wereldoorlog II.[14] Tezelfdertijd hecht het schaamtegevoel zich aan kledingstukken, ondergoed, aan lokalen waar men geheel of ten dele naakt is.[15] De fenomenen waarop het schaamtegevoel zich vastzet, zijn vooral van genitaal-seksuele aard, maar vanaf de 17de-18de eeuw worden feiten en toestanden binnen de seksuele sfeer betrokken, die er weinig of niets mee te maken hebben, zoals de ontlastingsverrichtingen, de borstvoeding, de hygiëne van het lichaam, enz. Dit patroon is nieuw én voor de volwassenen én voor de jongeren. Bij de toepassing worden soms situaties ‘vergeten’. Zo is het in de 18de eeuw nog gewoon dat in een gemengde school de jongen of het meisje die een lichamelijke bestraffing krijgt (de geseling), in aanwezigheid van allen gedeeltelijk ontbloot wordt. Uit sommige teksten[16] kunnen we zelfs afleiden dat er gewesten zijn waar de jongeren uit de burgerij van de 18de eeuw hun genitalia ontblootten en betastten, zodat de volwassenen het konden zien, terwijl men zich niet realiseerde dat het onzedelijk was.

In de 20ste eeuw komt de verhulling van het lichaam vrij in de omgekeerde volgorde. De progressie van de ontkleding in de stripteases van het oudere type, komt er mee overeen. De situatie in de geürbaniseerde gebieden van het westen is zo dat het gedeelte van het lichaam dat net aan de zon wordt 'bloot' gegeven weinig verschilt van de ontbloting in Polynesië. En het is niet zeker dat het zo blijven zal. De katholieke pedagoog Nic. Perquin, s.j. had in *Verwerkte en verdrongen sexualiteit* tegen het te seksuele en genitale schaamtegevoel gereageerd. 'Iemand beweerde dat ik het volkomen naakt zwemmen van jongens en meisjes samen propageerde. Dit staat er niet. Ik weet niet welke kant het in de toekomst op zal gaan, maar ik weiger deze eventualiteit a priori met morele taboes te beleggen.' Ondertussen wordt in jezuïeten-pensionaten reeds ongemengd naakt gezwommen.

De evolutie in het westen vanaf de 16de eeuw kunnen we als volgt samenvatten. Naaktheid werd vooreerst gelijkgesteld met seksualiteit, iets wat niet vanzelfsprekend is. Naaktheid werd vooral ervaren of beoordeeld als genitale naaktheid en de acties tegen deze soort naaktheid (en onzedelijkheid) versterkten de indruk dat *naaktheid, genitaliteit en seksualiteit ongeveer hetzelfde* zouden zijn.[17] De koppeling van het intiem-private aan het naakte doet tevens de betwistbare opvatting ontstaan dat het meest intieme van de mens het lichamelijke, het seksuele is, en niet zijn psyche, zijn geest.

Morele en pedagogische aspecten van het schaamtegevoel

De uitgebreidheid, de morele rechtvaardiging en de aard der pedagogische acties in verband met de opvoeding tot schaamte krijgen tussen de 16de en de 18de eeuw een duidelijker gestalte.

(1) Aanvankelijk kunnen de pedagogen-moralisten nog zeggen wat mag en niet mag; ook de redenen worden aangeduid. Van lieverlee valt de verwoording van een gedeelte der opvoeding tot schaamte weg, niet zozeer omdat deze conditionering plaats heeft in de pre-verbale kinderfase, maar omdat de gevoeligheid gestegen is zodat deze conditionering gestueel moet geschieden. Reeds in het begin van de 15de eeuw raadt Jean Gerson aan, de seksuele zonden met gebaren te biechten. Ook mag men veronderstellen dat jong en oud meer vertrouwd werden met de voortschrijding in onzedelijkheid en zondigheid, zodat het bv. niet meer nodig was te zeggen dat men de genitalia niet mocht ontbloten omdat men reeds het ontbloten van bv. het been had verboden. Norbert Elias heeft deze ontwikkeling aangetoond door de voorschriften van Erasmus met die van latere schrijvers te vergelijken. Erasmus had in 1530 aan de jongeren gezegd dat een welopgevoed mens de schaamdelen niet zonder noodzakelijkheid ontbloot. Men moet zich eerbaar gedragen zelfs wanneer er geen getuigen zijn, want altijd zijn er engelen aanwezig. Wanneer het reeds oneerbaar is de schaamdelen aan vreemden te

tonen, dan mag men ze zeker niet laten aanraken. Twee eeuwen later, in 1729, moet De la Salle deze regels nog herhalen wat erop kan wijzen dat ze geen ingang gevonden hebben. In de heruitgave van hetzelfde werk uit 1774 kan men zien dat de uitvoerige behandeling van 1729 niet meer in overeenstemming is met de groter geworden gevoeligheid. Het hoofdstuk 'Des parties du corps qu'on doit cacher et des nécessités naturelles' omvat in de eerste uitgave twee en een halve bladzijden; in de uitgave van 1774 nauwelijks anderhalve. De passage 'on doit éviter avec soin' ontbreekt helemaal. Trekt men de lijn der ontwikkeling verder door, dan ziet men dat alle direct-seksuele inhouden verzwegen worden. Deze evolutie houdt een historisch-critische aanwijzing in zich. Een minder uitvoerige opsomming van seksuele verboden mag nl. niet geïnterpreteerd worden als grotere tolerantie.

(2) Erasmus sprak over engelen die de mens gadeslaan, een mooi voorbeeld van verinnerlijking. Toch werd de ontbloting zelden beoordeeld in de termen 'zedelijk' of 'onzedelijk', wel in de termen 'wel opgevoed' en 'niet wel opgevoed'. Zolang de ontbloting niet sterk verbonden wordt met onzedelijkheid, blijft een speling mogelijk. In de tweede helft van de 18de eeuw kunnen alleen nog personen die vreemd zijn aan de pedagogische milieus, voorstellen doen waaruit blijkt dat zij het uitwendig karakter van de schaamtereflex erkennen. De arts B. Chr. Faust stelt bv. voor, jongens tot 14 jaar een rok en geen broek te laten dragen. De militair Von Winterfeld vindt dat de schaamte niet steeds een deugd is; men kan ze echter wel als een sterk beveiligingsmiddel der deugd aanzien. Het is volgens hem beter de jongeren aan de naaktheid die toch niet vermeden kan worden te gewennen door hun de kans te geven om volwassenen naakt te zien bij het baden of elders, mits het gebeurt vóór de gevoelige leeftijd. In de polemiek omtrent de slaapkleding verdedigt hij ook het unieke standpunt dat het goed is de kinderen zonder hemd te laten slapen. De seksuele voorlichting geschiedt volgens hem 'am allerbesten in natura, oder durch das Anschauen'. Deze opvattingen, die uit de tijd van Erasmus, of uit de tweede helft der 20ste eeuw konden stammen, waren een gruwel voor de beroepspedagogen. Campe die deze tekst publiceert, brengt in een voetnoot de nodige correcties aan. In deze tegenstelling zien we duidelijk dat het schaamtegevoel sociogeen is. Rationeel oordelend heeft Von Winterfeld gelijk en zal Campe's systeem tot onoplosbare moeilijkheden leiden. Maar Campe is de progressieve pedagoog die de waarden van de opkomende burgerij helpt realiseren. Het specifiek westerse schaamtegevoel dat vanaf de 16de eeuw groeide, wordt als het enige zedelijke voorgesteld. In de milieus waarin de verpreutsing nog niet zo ver is gevorderd, kan in de 18de eeuw nog gelachen en gespot worden met de ontbloting of de anale functies,[18] maar het nieuwe patroon duldt deze lichtzinnige, d.i. gedistanciëerde, exterieure, nietgeëthiseerde houding niet meer.[19] Wat niet in overeenstemming is met de

etikette van burgerlijke oorsprong staat gelijk met onzedelijkheid.

(3) Ook de uitgebreidheid van het gebied dat aan de schaamteconditionering wordt onderworpen, ondergaat een wijziging. Grosso modo komt het neer op een anti-seksuele en anti-lichamelijke opvoeding. Aanvankelijk betreft ze een klein aantal punten, zoals bedekken van de genitalia, tenzij het functioneel gerechtvaardigd is dat men ze niet bedekt, zoals bij het baden, wassen, zich ontlasten, zich ontkleden. Het eindpunt van deze evolutie is de situatie waarin de jongeren en ook de volwassenen der 19de en 20ste eeuw zich niet durven ontbloten voor een arts, in hun hemd een bad nemen, de hygiëne der genitalia verwaarlozen. Daartussenin ligt een periode waarin de nieuwe opvoeders-moralisten hun eigen stellen. Zoals de missionarissen van het oude type aan de natuurvolkeren zedelijkheidsvoorschriften oplegden, die door de bevolking niet begrepen werden en die daarom slechts een kans maakten bij sommige jongeren, zo kan men uit de pedadogische-morele teksten afleiden dat de jongeren de zin van de nieuwe eisen niet begrepen, zodat men verplicht was het hele gedragspatroon in detail te omschrijven.[20] Men voegt er ook nieuwe elementen aan toe. De la Salle verbiedt in 1729 het praten over de schaamdelen, dat door Erasmus nog toegelaten werd. Zo vindt men ten slotte voorschriften aangaande de gehele boven- en onderkleding, de lengte van de rok, van de mouw, van de kous, de vorm van de buste, van het décoleté de breedte van de lenden, de omtrek van de heupen, de aard van het textielweefsel, kortom elk onderdeel van de kleding wordt met stukjes taboe (en verleidelijkheid) belegd. Ook de kleding van jongens en mannen wordt gereglementeerd, zij het in mindere mate. De anti-seksuele en anti-lichamelijke invloed die uitgaat van deze talrijke, dagelijks uit te voeren voorschriften is diepgaand. De kansen die een expliciete seksuele opvoeding door middel van woorden maakt, moeten kleiner zijn dan de bestendige invloed uitgaande van regels voor het zitten, het hurken, het staan, het bukken, het kruisen van de benen, het opstaan van een lage bank, de volgorde van het aan- en uitkleden, de duur en de plaats van de ontblotingen, het kijken naar anderen, het bekijken van zichzelf, van kunstwerken. Ten dele is deze invloed gunstig maar in vele gevallen is hij nadelig en zelfs overbodig. Een van de ongewilde resultaten is dat de jongeren tot een bestendige ‘waakzaamheid’, d.i. aandachtsconcentratie op de onzedelijkheid gedwongen worden, waardoor het te bestrijden gevaar meer belang krijgt dan het ooit had kunnen krijgen in een ‘vrijere’ toestand. De jongere moet deze regels volgen zonder er bij na te denken; een poging om een gesprek te voeren over het waarom zou als onzedelijk worden afgewezen. De regels zitten zeer diep zodat de de-conditionering lange tijd duurt en soms slechts gedeeltelijk lukt.[21]

(4) Gaat men de toestand in de 18de eeuw na, dan constateert men dat

het doel van de pedadogen-moralisten ongeveer hetzelfde is als daarvoor, maar dat er onzekerheid bestaat omtrent de middelen. Vandaar dat men enkele groepen kan vormen met elk een eigen attitude:

- de opvoeders volgens het oude patroon, onder wie de voornoemde M.A. Von Winterfeld, verkiezen een weinig opvallende en minimale schaamte-opvoeding. Het is beter de jongeren te wennen aan datgene wat in de preutse milieus als te ongewoon wordt voorgesteld en dat toch niet te vermijden valt.
- Het is de filantroop Campe die in een voetnoot deze 'vergissing' verbetert: schaamte is allernoodzakelijkst 'voor ons die geen wilden zijn'. Schaamte moet zo vroeg mogelijk gewekt worden want zo moet men er in de latere levensfasen minder aandacht aan besteden. Van in de wieg moet men volgens Campe om tactische redenen ook andere lichaamsdelen met schaamte omgeven. Deze tweede groep wil dus een matige uitbreiding van het schaamtegevoel, die voordelen van seksuele onwetendheid oplevert ten koste van weinig nadelen, nl. te veel aandacht besteed aan het seksuele op een gevoelige leeftijd.
- Naast de groep die aan de schaamteconditionering weinig belang hecht, en een tweede die zo ongemerkt mogelijk wil opvoeden, is er een derde die elke conditionering afkeurt, vooreerst omdat het onmogelijk is op te voeden tot schaamte zonder de schaamte te kwetsen, en vervolgens omdat het kind en de jongeren geheel anesthetisch behoren te zijn. Er is dus een principieel bezwaar want het kind moet niet schaamte*vol* maar schaamte*vrij* zijn.

Deze attitude wordt verspreid door de pedagogen-moralisten die het ideaal van het onschuldige kind nastreven, zoals J.J. Rousseau. De natuurlijke mens is schaamtevrij. Het natuurlijk kind is dat a fortiori, want het vermoedt niet eens het kwaad. Elke opvoeding zou een bezoedeling en een provocatie zijn. Daarom verkiest Rousseau het gebruik van 'mots grossiers' boven dubbelzinnige omschrijvingen die door het kind toch begrepen worden en waardoor de aandacht gewekt wordt. Bij deze groep kan men ook P. Villaume rekenen. Schaamte is volgens hem niet-natuurlijk en een produkt van de cultuur. Het is het beste dat de opvoeders een rustige, niet-pedagogiserende houding aannemen. Laat kinderen tot drie jaar elk woord gebruiken. De schaamdelen moet men behandelen zoals het gelaat; zo zal men geen overbodige aandacht wekken. 'Wil men volstrekt de schaamte bevorderen - dan bediene men zich van de zindelijkheid'.

- De concrete verwezenlijking van de doelstellingen van de vorige groep waren niet van dien aard iedereen van de bruikbaarheid van dat patroon te overtuigen. Vandaar dat sommigen hun doel willen bereiken met een methode waarvan men zekerder kon zijn, nl. het aanjagen van vrees. K.G. Bauer vertelt over ouders die aan hun kinderen wijsmaken dat een dier hun schaamdelen zal wegbijten wanneer ze die te lang onbedekt laten. De voor-

uitstrevende pedagogen vestigen echter niet meer de aandacht op de genllatia; zij bereiken hun doel op indirecte wijze, door te eisen dat het aan- en uitkleden snel geschiedt, zonder schertsen, zonder opkijken, soms in volkomen stilzwijgen. Het is een vernederende, haastige, angstige en haast treurige zaak geworden. De seksualiteit wordt als uiterst gevaarlijk voorgesteld. Verkeerd gebruik wordt op schrikwekkende wijze bestraft. Het meisje en de vrouw worden aan de jongen voorgesteld als onbetrouwbare wezens van wie een onontkoombare magische kracht uitgaat wanneer men ze te dicht benadert. De jongen en de man wordt aan het meisje voorgesteld als bezield met kwade bedoelingen; alleen naïeve meisjes zien dat niet. De strijd tegen de masturbatie, de argumentaties tegen de voorechtelijke coitus, tegen het baden, het lezen van boeken, enz. zijn dikwijls te herleiden tot angstaanjagen (het 'tremendum'). Zelfs D. Diderot vindt het het veiligst dat meisjes blijven blozen voor de man. Het paroxisme van deze soort schaamte leidt tot een toestand zoals in *Paul et Virginie* van Bernardin de St. Pierre (1787): Virginie (virgo = maagd) komt bij een scheepsramp liever om het leven dan zich van haar kleren te ontdoen en zo door matrozen gered te worden. Een variante van deze houding vindt men bij de auteurs die een symptomatische nadruk leggen op het mysterieuze (het 'fascinosum') van het geslachtelijke.[22] De vroegere schijnbaar antithetische eenheid van gevoelens ten overstaan van de 'pudenda' wordt verlaten. Faust schrijft in 1791 over de genitalia die vroeger 'heilig, onrein en schaamdelen waren'.

- Enkele schrijvers, onder wie vooral Bauer, gaan nog een stap verder. Angstaanjagen is niet altijd doeltreffend, want handige verleiders maken de bevreesden belachelijk zodat overmoedige jongeren uitgedaagd worden om te tonen wat zij durven. De grondslag van de schaamteopvoeding moet tegenzin en ergernis (Widerwille und Aergerniss) zijn. Men liet aan de jongeren lijken zien, zgn. om hen voor te lichten maar vooral om weerzin op te wekken. Het element wellust moest uit de seksualiteit verwijderd worden. Hoe kan men het kind de lust om zijn genitalia aan te raken ontnemen? Op deze vraag die P. Villaume in 1787 stelt, antwoordt hij: door het opwekken van afkeer (Ekel).[23] Rousseau, dikwijls verstrikt in tegenstrijdige beweringen, verdedigt de naïeve onschuld én de afkeer. Een naïef taalgebruik moet het kind van een gevaarlijke nieuwsgierigheid afwenden. Men moet ook rauwe taal gebruiken en er afstotelijke gedachten aan koppelen. Zo verstikt men de verbeelding. Elk verlangen om aan het seksuele te denken moet door de zo veroorzaakte afschuw (répugnance) belet worden. Dertig jaar lang na Rousseau zijn afkeer voor het genitale en het anale één. 'De schaamte der kinderen moet de bestaan uit de ekel die zij voelen voor de lichaamsdelen die zij als de werktuigen van vuile uitwerpselen kennen.' Ook de magische afkeer voor het menstrueel bloed en het ejaculaat komt er bij te pas. 'Waarom? Ten dele omdat de geslachtsdelen door de natuur als werktuigen voor het uitwerpen van overtollige en weerzinwekkende af-

scheidingen, vooral bij het vrouwelijk geslacht, ingericht zijn, deels omdat de bijslaap zelf een weerzinwekkende verontreiniging (ekelhafte Verunreinigung) tot gevolg heeft' (Bauer).[24] Blumenbach vindt dat men het beste resultaat bereikt wanneer men het seksuele 'als een zeer weerzinwekkende zwijnerij afstotelijk maakt'. Volgens de seksuele pedagoog S.G. Vogel moet het seksuele, d.i. het onzedelijke, voorgesteld worden als 'een walgende morssigheid'.[25]

Het is na deze uitspraken van in de seksualiteit gespecialiseerde pedagogen vrij waarschijnlijk dat de voorlichting van de 18de eeuw niet bedoeld zal zij als informatie en ook niet, tenzij bij enkelen, als poging om het seksuele op hoger vlak te brengen. Trouwens, het verstrekken van voorlichting wordt door de ontwikkeling van het schaamtegevoel bemoeilijkt. Zij kan ten hoogste nog 'onder vier ogen' gegeven worden, want het horen of uitspreken van 'vrije uitdrukkingen' in aanwezigheid van velen is schaamte-verstoren en gevaarlijk.

Op deze plaats, even goed als op vele andere, kunnen we de vragen uit het begin van deze studie herhalen. Mag men aan een zgn. victoriaanse caesuur veel belang hechten? In de hierboven vermelde uitspraken vinden we de typische negentiende-eeuwse houding: sex is dirty. Twee verschillen zullen zich nog voordoen: in plaats van over seks te spreken, zal men er in de 19de eeuw over zwijgen. En verder constateren we dat het model volgens hetwelk de jongeren in de 18de eeuw opgevoed worden, in de 19de door de volwassenen overgenomen wordt. Merken we iets van een reactie tegen de zgn. 'losbandigheid'? Indien men die veronderstelt, dan moet men zeggen dat het tegen de losbandigheid van de jongeren was dat men reageerde. En de christelijke invloed op dit patroon? Waarschijnlijk is deze impliciet aanwezig. Maar dit moraliseringsproces wordt niet als een christianisering voorgesteld tenzij in de 19de eeuw. Men heeft het in de 18de eeuw altijd over burgerlijke deugden. Trouwens de moralisering wordt haast uitsluitend door leken gevoerd die de geestelijkheid van onverschilligheid besohuldigen, en van wie sommigen, zoals Rousseau, duidelijk antikerkelijk zijn.

De benadering man-vrouw

(1) Het oude patroon

Het oude patroon van grotere openheid en directheid bij het uiten van gevoelens wordt langzamerhand vervangen door beslotenheid en verhulling. Dit kan men afleiden uit de kunstwerken,[26] de zeden en gebruiken, de teksten van liederen, de evolutie van de woordenschat,[27] de bepalingen en verordeningen van wereldlijke en geestelijke overheden, e.d.m. Andere auteurs hebben reeds gewezen op benaderingswijzen zoals de verkrachting, de

roof, de verkoop, de verloting, de gastprostitutie, het belonen van merkwaardige verrichtingen met seksuele gunsten.[28] In verband hiermee wordt soms beweerd dat de middeleeuwer seksueel vrijer was. Het is juister te spreken van grotere directheid bij de uiting. A. Romein-Verschoor toont door een voorbeeld aan dat grotere directheid daarom nog geen grotere vrijheid betekent: ‘Een middeleeuwse landjonker - en nog vele landjonkers van na de middeleeuwen - vond het vanzelfsprekend, dat de jonge dochters van “zijn” boeren hem “ter wille waren”, zoals dat heette, maar zou diep verontwaardigd geweest zijn, als een van die boeren zedelijk dezelfde houding tegenover zijn dochters had aangenomen’ (*Zedelijkheid en schijnheiligheid*, p. 53). Dit voorrecht berustte echter op een sterkere machtspositie. In haar *Lai de Graelent* verhaalt Marie de France op het einde van de 12de eeuw dat een middeleeuwse, van de platonische troubadoerspoëzie doordrongen ridder het gewoon vindt een eenzame jonkvrouw in het bos te verkrachten. Men kan niet uitmaken in welke mate deze beschrijving het gevolg is van de dromen van de schrijfster. Maar het is een feit dat deze handelwijze in de tijd ‘gewoon’ was. De ridders die van die gewoonte afweken, werden in de teksten daarvoor geprezen, waardoor dus hun afwijking van het geldende patroon aangeduid wordt, maar die afwijking werd door hun standgenoten niet geapprecieërd. De vrijheid van de ridder die meende naar believen te mogen beschikken over weerloze meisjes, was echter beperkt. Een sterkere kon hem dit beletten of hem ervoor ‘straffen’. Datgene wat hij met geweld kon afdwingen was eveneens zeer beperkt. Hij kende dus in zekere zin slechts de vrijheid van de krijger op het oorlogspad, of van de wildstroper ten opzichte van de boswachter, een vrijheid beperkt door dwang.

Deze grotere directheid in de uiting vooronderstelt ook een andere psychische structuur van het individu. Deze was meer ambivalent. Maar deze typering volstaat niet om de mens van vóór de 16de eeuw te begrijpen, zowel in zijn kunst als in zijn gevoelsleven, zijn angsten, zijn problemen en zijn vrijmoedigheid t.o.v. het seksuele. In oorlogsomstandigheden heeft de hedendaagse mens soms situaties beleefd die aan het oude patroon herinneren, zoals het samenslapen van alle huisgenoten in één vertrek, het slapen van verschillende personen in één bed, het zich gezamenlijk wassen, maar we vermoeden dat men deze toestand niet met de vroegere mag vergelijken. Waarschijnlijk vindt men een grotere gelijkenis in de levensomstandigheden van de sociale groeperingen die een duidelijke achterstand op het moderniseringsproces vertonen, zoals de armste bevolkingslagen. Bij hen treft men vroegrijpe kinderen aan die ongeveer alles gezien, gehoord en meegemaakt hebben.

In de middeleeuwen is de vrijmoedigheid in de hele maatschappij te vinden. Men had niet alleen visueel contact met de geslachtskenmerken van het andere geslacht, maar ook de benadering man-vrouw geschiedde ten dele

in de openbaarheid. Op afbeeldingen van badhuistonelen uit de 15de en 16de eeuw ziet men een jonge man naar de borst of de onderbuik van een meisje grijpen. Dit gebeuren wordt door omstaanders, musici of mensen op de galerij gadegeslagen. Deze details mogen niet op anachronistische wijze als obsceen of pikant getypeerd worden. De miniaturist gaf ze weer zoals hij andere gewone of opmerkenswaardige tonelen (een jacht, een tournooi, een oogst) weergaf. Dezelfde details ontdekken we ook in afbeeldingen (zelfs uit de 17de eeuw) van volksfeesten, bruiloften, straattonelen en dgl. Steeds zien we dat deze dingen in aanwezigheid van kinderen gebeuren. In de teksten van oude volksliederen, door de jongeren gehoord zoniet meegezongen, wordt van de omgang tussen man en vrouw weinig verzwegen. Vele volksliederboeken uit de 16de en 17de eeuw zouden volgens huidige normen tot de pornografie gerekend worden. Verzamelingen waaraan grote letterkundigen hun medewerking verleenden, verschillen niet in belangrijke mate van de zgn. volksliteratuur. Hetzelfde moet van de middeleeuwse en zestiende-eeuwse toneelstukken en verhalen gezegd worden. Overal vindt men dezelfde openheid en directheid.

We hebben reeds gewezen op de *intieme aanrakingen* bij het begroeten, het praten en dansen. Hiervan vindt men nog herinneringen in het danslied dat heden een kinderlied geworden is: ‘sautez, dansez, embrassez qui vous voudrez’. In een tekst van Guiler van Kaisersberg leest men: *‘Velen zijn geneigd te denken dat ze niet met een vrouw kunnen praten zonder haar borsten aan te raken:* dat is zeer onwelvoeglijk.’ Men deed deze aanrakingen zowel bij vrouwen als bij meisjes. Hierover verstrekt Robert de Blois, een jongleur-trouvère uit de 13de eeuw, auteur van het moraliserende *Le chastiment des dames* (een compilatie van raadgevingen over de opvoeding van de vrouw) meer gegevens. Aan zijn dochter raadt hij af zich op de mond te laten zoenen, haar boezem te laten betasten, zich te ontkleden in aanwezigheid van mannen, zich uit ijdelheid te laten verleiden tot het tonen van een borst, een been, een dij.

Een eeuw later schrijft Ridder de la TOUR *Le livre du Chevalier de la Tour Landry* voor zijn twee dochters in de puberteit. Dit opvoedingsboek werd gedurende eeuwen gebruikt. In 1493 werd het in het duits vertaald en tot 1682 werd het in deze taal elf maal herdrukt. De schrijver vertrekt van het vanzelfsprekende standpunt dat zijn dochters volledig op de hoogte zijn van het seksuele. Een van de talrijke verhalen-met-een-zedeles gaat over een overspelig paar dat bij de coitus in een kerk niet meer losgeraakte (penis captivus), zodat het in die toestand ontdekt werd door de hele kerkelijke gemeente. Elders spoort hij zijn dochters aan, de kinderen die hun man van een andere vrouw mocht hebben, samen met de eigen kinderen op te voeden. Hij geeft ook de vaderlijke raad niet alleen te zijn met een priester, behalve tijdens de biecht.[29]

De openheid kan niet betwijfeld worden. Daaraan hebben de jongeren deel

omdat zij nog niet uit de wereld der volwassenen verwijderd waren. Jacqueline Pascal was twaalf jaar toen zij verzen wijdde aan de zwangerschap van de koningin. In de talrijke boeken over het huwelijk, boeken waarvan in de inleiding gezegd wordt dat ze *ook voor jongeren* bestemd zijn, gaat men in illustratie en bewoording weinig uit de weg.

(2) Geleidelijke overgang naar het nieuw patroon

Voor het schetsen van een nauwkeurig beeld der *veranderingen* sinds de 16de eeuw ontbreken de nodige voorstudies. Ook het proces zelf is ingewikkeld. Het openlijke verdwijnt niet overal even snel. Er bestaan verschillen volgens de sociale en de godsdienstige groepen. Alleen enkele grote lijnen kunnen met enige zekerheid aangeduid worden:

- Het genitale dat tijdens een korte periode van de italiaanse renaissance in enkele boeken en kunstwerken niet bedekt werd, verdwijnt het eerst (cfr. Michelangelo's fresco's in de Sixtijnse kapel).
- De nieuwe eerbaarheid wordt eerder en in sterkere mate aan de vrouw dan aan de man opgedrongen.
- De verdringing zoals men ze opmerkt door de studie van de terminologie, de regels der eerbaarheid, de sociale sancties en dgl., uit zich het eerst en het sterkst wanneer het de genitalia en de geslachtelijke omgang betreft. Later richt het taboe zich ook tegen niet-coitale en niet-genitale vormen, zoals de aanraking van de vrouwelijke borst, de dans, het kussen, om ten slotte steeds meer onderdelen van het lichaam en verwijzingen naar het contact tussen de twee geslachten te omvatten. Dit proces vertoont gelijkenis met de ontwikkelingen met betrekking tot de slaapkamer, het bed, de bedgenoten, het naakt en het schaamtegevoel.
- In de hogere milieus en de middenklasse wordt de terughouding het eerst opgelegd aan de jongeren. Daarna volgen de volwassenen. Eerst voelen deze de schaamtegrens tegenover vreemden, dan tegenover hun kinderen, dan tegenover verwanten, en ten slotte tegenover elkaar en zichzelf.[30]

De verbale seksuele cultuur

(1) Het seksuele gaat ook schuil achter *taalcoulissen*. De ontwikkeling van deze verhulling loopt evenwijdig met de bedekking in de beeldende kunsten en met de ontwikkeling der taboes op het gedrag. In de wijze waarop de schrijvers reageren op het taboe van het (gedrukte) woord, kan men enkele stadia afbakenen:

- Het is vrij zeker dat de schrijver in de 15de en in het begin van de 16de eeuw onderworpen was aan kleinere en in ieder geval andere woord-taboes dan die vanaf de tweede helft der 16de eeuw gelden.
- In de 16de eeuw neemt de actie die voordien door enkele individuen gevoerd werd, sociale vormen aan. De deftiger status van het gedrukte

woord maakt de aanvaarding van sommige termen onmogelijk. Tegen het woord 'mentula' in een van de Erasmiaanse dialogen wordt geprotesteerd. Tielmann Susato's *Ierste Musyck Boexken* bevat een inleiding waarin gezegd wordt dat alle liederen verwijderd werden 'die doer oneerlycke woirden tot onduegde verwecken mogen'. Soortgelijke waarschuwingen vindt men in talrijke werken. Wij ontkomen vandaag echter niet aan de indruk dat het om een stereotype formule gaat, die men gebruikt om zich veilig te stellen. Soms volgt na deze belofte een tekst die nietgekuist schijnt te zijn. Het verzet tegen de aanstootgevende woorden was misschien even ethisch-neutraal als de afkeuring in andere tijden van een overdreven gebruik van vreemde woorden.

- Bij het begin van de 17de eeuw werd de censuur strenger, zodat een nieuwe verdedigingshouding zichtbaar wordt.[31] Sommige auteurs beklemtonen de beloofde bescheidenheid en eerbaarheid op zodanige wijze dat ze haast onbescheiden worden; zij leggen bestendig de nadruk op datgene wat ze uit eerbaarheid verzwijgen. Deze houding is te vergelijken met de onbehendig aangebrachte lendendoek in de schilderkunst, met het in het oog springend wingerdblad van een beeldhouwwerk. Men heeft deze houding geinterpreteerd als raffinement, ontaarding, fatsoenlijke onzedelijkheid, e.d.m. Men kan ze ook zien als onhandigheid, of als halfprotesterende houding van wie beter weten, of als spot en ironie tegenover belachelijke normen.[32]

- Van een andere aard is het eigenhandig censureren door de auteur. Pierre Bayle (1647-1706) censureerde enkele plaatsen van zijn *Dictionnaire historique et critique* (1695-97). Bayle, die bijzonder veel aandacht besteedt aan de sexualia, werd aangevallen omwille van o.m. zijn artikelen over Abélard en over Laïs. Hij verdedigde zich, maar wijzigde de inhoud niet. Wel gebruikte hij (voor het eerst?) puntjes en kruisjes om sommige woorden te vervangen. Rond dezelfde tijd wordt het 'mentula' uit Erasmus' dialoog vertaald door 'etceteraatje'.

- In de loop van de 18de eeuw vindt men een dubbele stroming. Men omzeilt de moeilijkheden door gebruik te maken van vage omschrijvingen. Er komt elegantie in de verhulling die soms overslaat in maniërisme en in de cultus van de eerbiedwaardigheid (de bekende 'retenue' die Mme de Rambouillet te Versailles invoerde tegen 'le vert galant' Henri IV). Een tegengestelde stroming streeft naar nauwkeuriger termen, vooral in de wetenschappelijke getinte letterkunde. Termen zoals 'mois, ordinaires, fleurs' worden vervangen door 'règles' of 'menstrues'. Het boerse woord voor baarmoeder 'mère' wordt door Furetière aan het begin van de eeuw vervangen door 'matrice'. Deze verwetenschappelijking van de terminologie betekent een neutralisering.[33]

- De uitschakeling van directe herinneringen aan het seksuele geschiedt eerst in de 19de eeuw, al is ze voor de jongeren reeds vroeger begonnen. Men mag echter niet zeggen dat de zinspelingen op het seksuele in de

19de-eeuwse teksten zouden ontbreken. De gevoeligheid heeft zich vastgezet op woorden en toestanden die volgens de huidige beschouwingswijze ver van het seksuele schijnen af te liggen. Een belangrijk onderscheid is het vervangen van de directe aanduiding door de soms zeer effectieve impressionistische suggestie.

(2) De *gevolgen* van de stap voor stap voortschrijdende woordverhulling zijn belangrijk. Aangezien de coitus het eerst uit de openbaarheid verdrongen wordt, is van de honderden termen die men er vroeger voor kende, geen enkele overgebleven die met fatsoen kan gebruikt worden. Ook andere bewoordingen worden verboden. De vooruitstrevende opvoeders, de seksuele pedagogen zijn ook diegene die de censuur vragen. Zij schiften de klassieke teksten die op school gebruikt worden. Zij schrijven gezuiverde verhalen voor de jeugd. Rousseau vindt dat de bijbelteksten niet behoorlijk vertaald kunnen worden in de franse taal die hij de meest obscene noemt. Men wil zelfs de gecensureerde kinderbijbels verbieden omdat ze door het verschuiven der schaamtegrens onbruikbaar waren geworden. De progressieve pedagogen verzetten zich ook tegen de dubbelzinnige, lichtzinnige, schaamteloze woorden die door ouders en andere volwassenen gebruikt worden wanneer zij onder elkaar praten daar waar kinderen bij zijn, of in hun gesprekken met de jongeren. Door hun acties hebben deze pedagogen o.m. het probleem van de seksuele informatie vergroot want de onwetendheid werd groter. Tevens hebben zij de mogelijkheden om voorlichting te geven verkleind. Rousseau vindt in 1762 bijna geen woorden meer om zich uit te drukken; één enkel verkeerd woord zou over de geestelijke en lichamelijke gezondheid van een heel leven beslissen. Vogel schrijft in 1786 dat 'één enkel vuil woord dikwerf reeds de teeldeelen verhit'. Een voorlopig eindpunt in deze evolutie vindt men in de teksten van Fr. Rehm uit 1802. Hij spreekt niet over een penis, maar over 'het deel waarlangs het lichaam een bepaalde vloeistof afscheidt'. De menarche van het meisje is 'wanneer de natuur van de mens verandert'. Het woord baring wordt niet vermeld maar wel 'het moment der menswording' of 'de intrede van de mens in de wereld'. In een anoniem voorlichtingswerkje van 1790 wordt ook gesproken over 'zekere ledematen van het mannelijk lichaam'.

(3) Bij de lezing van werken uit de 17de eeuw worden we getroffen door de *lustige en probleemloze sfeer*. Raadgevingen worden verstrekt alsof het gaat om wenken die men best opvolgt wanneer men op een verstandige wijze wil leven. Men voelt geen morele bekommernis. Plant en dier en mens paren met lust en geneugte. De zwangerschap is pijnlijk voor de vrouw, maar 'hier in is oock voorsien, ende de vrouwen daerom dubbelt vermaeck toegevoeght'.[34] Die omgang geeft 'vermaeck'.[35] Men spreekt op niet-seksuele en niet-genitale wijze over 'Vénus', 'mouvements du coeur',

'Geschlechtslust', 'wellust' 'les plaisirs de l'amour'. De masturbatie noemt men aanvankelijk nog 'les plaisirs solitaires'. Met een deerne naar bed gaan is (in 1681) 'met iemand vrolijk wezen'. Een overspelige verhouding noemt men een 'amourette'; echtbreuk is 'une conjonction passagère'. De genitalia der vrouwen zijn (ca. 1750) 'hun bevalligheden' (maar ook 'les parties honteuses'). Een bakvis is in 1802 een 'aufblühende Jungfrau'. In 1787 spreekt S.G. Vogel nog van minnespel, minziekte, 'bekoorlijke geneugten' van het huwelijk en 'zoete huwelijksgeneugten'. In het merkwaardig boek van Venette (in het Nederlands uitgegeven als *Venus minsieke gasthuis*. Amsterdam, 1687) leest men over 'de vermaekelijkheden der liefden': 'de hals van de Lijfmoeder [de baarmoeder] zuigt ook soo aengenamelijk in de verliefde weelden het zaed na sich, dat het springt uit de roede des mans', een beschrijving die een inversie van de feiten geeft.

In de 20ste eeuw wordt opgemerkt dat sommige voorlichters uitvoerig over flora en fauna handelen om niet over de mens te moeten spreken. Deze vaststelling is juist, maar historisch gezien is de trap plant-dier-mens zeer oud. Zij heeft, evenals het verhaal van de ooievaar en de kool, aanvankelijk niets met een vluchtreactie te maken. In de analogie plant-dier-mens zit waarschijnlijk een overblijfsel van primitief animisme. Sporen daarvan kan men nog vinden in het recente volksgeloof. Ook hebben we reeds gewezen op de holistische levens- en wereldvisie in vroegere tijden, waarin geen plaats was voor een tegenstelling tussen mens en plant en dier. Verder kunnen we ons indenken dat men, bij gebrek aan voldoende kennis over het bio-fysiologisch gebeuren, verplicht is gebruik te maken van analogieën. Aristoteles schrijft dat het lichaam tijdens de puberteit in bloei staat zoals de planten, omdat hij niets anders weet te zeggen.[36] Hij erkent deze vergelijking ontleend te hebben aan Alkmeon van Crotone. Vader Cats' *Proefsteen* bevat een gedicht waarin man en vrouw vergeleken worden met een mannelijke en vrouwelijke boom die naar elkaar verlangen. Het mannelijke zaad komt op de vrouwelijke boom terecht. Was dit dichtwerk geschreven in de 19de eeuw, dan zou men de gebruikte symboliek als victoriaanse preutsheid begrepen hebben. J. van Beverwijck vindt de analogie met de planten vrij duister en spreekt liever over dieren.

De Zweedse geleerde Carl von Linné (1707-1778) ging de andere kant uit, niet van plant naar mens, maar van mens naar plant. Hij bracht niet alleen een omwenteling in de wetenschappelijke taal tot stand, maar hij heeft ook de voortplanting der planten op antropopatische wijze geseksualiseerd.[37] Men kan ook deze nieuwe benadering interpreteren vanuit de reeds genoemde holistische visie. Misschien moet men ook denken aan de in zijn tijd sterker wordende seksualisering. Een feit is dat men hem verwijten van onzedelijkheid maakt. Volgens zijn terminologie werd immers gesuggereerd dat verschillende meeldradensystemen met één gemeenschappelijk vruchtbeginsel in concubinaat leefden. Dit was een aanfluiting voor de bloemen

en een belastering van God die deze ontucht niet geschapen kon hebben. Men mag ook niet vergeten dat de morele weerklank die sommige wetenschappelijke vaststellingen in 'de Natuur' voor de mens tot gevolg konden hebben, destijds groot was aangezien de natuur als model genomen werd. Zij bestaat volgens de mens van de 18de eeuw uit twee delen: eerst het opvoedende, leerrijke, voorbeeldige deel dat bekend gemaakt moet worden, en verder het niet-stichtelijke deel dat verborgen moet blijven. Het is dus niet zozeer uit preutsheid dan wel om onzedelijke beïnvloeding te voorkomen dat een botanicus uit S. Petersburg aanraadde het onkuis systeem van C. von Linné niet aan de jeugd mee te delen.[38]

In een periode met een voortplantingsmoraal, is de associatie plant-mens een gelukkige uitvlucht. Het seksuele heeft daardoor een zekere status bewaard. In vergelijking met de beschrijvingen die bedoeld waren om weerzin te wekken, is de omschrijving van de pollutie door Fr. Rehm voor de huidige lezer poëtisch: 'in zijn geslachtsdelen wordt door de natuur, zoals in een bloemkelk, een edele vloeistof uit zijn bloed afgezonderd, die het zaad voor nieuwe mensen is'.

De gevolgen van deze beïnvloeding zijn voor de voorlichting belangrijk: (a) de seksualiteit wordt niet op een menselijk vlak gebracht, niet gehominiseerd.[39] Men kan statistisch aantonen dat tot 1930-1940 de voorlichtingsboekjes soms 20 tot 30 maal meer bladzijden besteden aan de uitleg over plant en dier dan aan de mens. (b) Wanneer de jongere de vraag stelt naar het geslachtsverschil, naar de herkomst van de kinderen, vraagt hij niet naar stuifmeel en stamper, ook niet naar eicel en zaadcel. Indien men hem als antwoord op deze vragen (waarvan men de betekenis niet mag onderschatten wanneer ze gesteld worden in een anti-seksuele maatschappij) spreekt over bloemen en vogels en over enkele fysiologische en dus duistere, onzichtbare processen bij de mens, blijft zijn vraag onbeantwoord. De seksualiteit heeft wel een fysiologisch-biologisch aspect. Maar dit is niet het belangrijkste en zeker niet het typisch-menselijke.

(4) In een vorige paragraaf werd een theorie uiteengezet om de socio- en psychogenese van het seksuele probleem te verklaren. Daar werd reeds enige aandacht besteed aan de aliënatie door het woord. Het is nodig hierop uitvoeriger in te gaan. Gilbert Ryle, J.O. Urmson en andere linguïstische filosofen maakten duidelijk dat het spreken een vorm van gedrag is. Taal en gedrag zijn beide producten van opgevoed zijn in een bepaald mens- en wereldbeeld. Het bekend solipsistisch dictum van Ludwig Wittgenstein 'the limits of my language are the limits of my world' drukt dit goed uit.

- Wanneer men in het raam van deze gedachten het seksueel onomasticon ontleedt, bemerkt men eerstens een dubbele strekking. In de 18de eeuw ziet men dat de randgebieden van het seksuele semantisch steeds meer geseksualiseerd werden, door de aanwending van termen die symbolisch of

analogisch gebruikt worden. Anderzijds ontstond in het midden een grotere leemte ten gevolge van de genitofugale semantische expansie vanuit de kern. Maar die kern werd tevens het voorwerp van een semantische aantrekking onder de vorm van seksualiteitbedekkende woorden. De psychisch-primaire seksualiteit werd dus omsluierd door symbolische woorden, de niet-seksuele periferie werd geseksualiseerd door woorden die hun oorspronkelijke betekenis verloren.

- Rond het midden van de 18de eeuw bestaat nog steeds geen woord waarmee men 'de seksualiteit' kan aanduiden. Men gebruikt wel de term 'Vénus', 'amour', 'wellust'; men gebruikt het adjectief 'geslachtelijk', 'geschlechtlich' of de samenstelling 'Geschlechtlust' maar de term 'sexualité', 'seksualiteit', 'Geschlechtlichkeit' komt niet voor, waarschijnlijk in de hele 18de eeuw niet. In de woordenboeken van Grimm, Littré e.a. werden hierover geen aanduidingen gevonden. Deze term kan eerst ontstaan, wanneer zich een apart geheel van inhouden heeft verenigd tot de ideële constructie van dé seksualiteit, hét seksuele.[40]

- Terwijl er voor de geslachtelijke omgang zelf geen aanvaardbare woorden meer voorhanden zijn, worden andere termen met een haast exclusiefseksuele inhoud gevuld. De gevoeligheid voor bewoordingen bereikt haar hoogtepunt in de 19de eeuw. G.R. Taylor spreekt van 'fenomenale verbale gevoeligheid' van de victorianen. Men verdroeg zelfs een uitdrukking zoals 'the naked eye' niet omdat ze te suggestief was.

(5) Ten gevolge van deze ontwikkeling moeten we het volgende opmerken.

- Het is gevaarlijk een uitspraak te doen over vroegere toestanden, vooreerst omdat men ze ten gevolge van de verschillen in woordenschat moeilijk kan kennen, en ook omdat men ze in nieuwe termen die zelf geen duidelijk-afgebakende betekenis hebben, moet beschrijven, wil de historicus zich verstaanbaar maken. Men moet dus even voorzichtig zijn als bij het gebruiken van termen zoals libertijn, atheïst, humanist, godsdienstzin, wetenschap, enz. Termen zoals 'de seksuele voorlichting van de jeugd', de 'coëducatie', de 'voorechtelijke coitus', enz. zijn voor vroegere eeuwen ten dele anachronismen die slechts bruikbaar worden wanneer men de inhoud, de gevoelswaarde en de ethische connotaties opnieuw nauwkeurig afbakent.

- Er ontstond en bestaat nog heden een spraakverwarring in het seksuele die voortkomt uit een te seksuele visie, uit moraliserende tendensen, uit de schijntegenstelling lichaamgeest, uit de invloeden van een overwegend fysiologisch-biologische zienswijze, van het overwicht toegekend aan de voortplanting en van de androcentrische benadering van de seksualiteit.[41] Tot in de 18de eeuw heeft het begrip 'seksualiteit' een andere inhoud dan vandaag. Het betreft vooreerst de voortplanting en ook de wellust. Fenomenen die men vandaag ten dele bij het seksuele rekent hadden er geen verband mee: waarschijnlijk alle activiteiten met of tussen jongeren voor

7 jaar en soms ouder (aanrakingen, masturbatorische handelingen, enz.); activiteiten waarbij men zich ontblootte (zoals de borstvoeding, de ontlasting, de hygiëne, de geseling op het blote lichaam); sommige activiteiten waarbij lichamelijke contacten tot stand kwamen, zoals de aanrakingen bij het begroeten, tijdens het praten, sommige contacten tijdens het dansen.

- In het volgende stadium van deze evolutie, de 20ste eeuw, moet de beschaafde mens een nieuwe taal leren om over het seksuele te spreken. Deze bestaat hetzij uit latijnse termen gepropageerd door Heusinger in 1800 en afkomstig uit het medische milieu, hetzij uit amerikaanse termen. Hierbij valt het overwicht van een fysiologisch-biologische en individueel psychologische terminologie op. Het gebruik van een andere taal dan het dialect betekende in zekere zin een vernedering van het seksuele zoals het door de nog niet beschaafde bevolkingsgroepen werd opgevat. Aangezien het overwinnen van taboes, inhibities, remmingen beter geschiedt in een andere taal dan diegene waarin de conditionering plaats had, is het niet onmogelijk dat de huidige seksuele revival slechts ten volle zal doordringen wanneer men er een andere taal dan de deftig-burgerlijke voor durft te gebruiken. Het succes en het nut van sommige literaire werken kan ten dele door het onbeperkt gebruik van deze volkstermen verklaard worden.

Voor de bewoordingen die tijdens het verhullingsproces het eerst schuilgingen, nl. die omtrent de coitus (waarvoor er in de franse taal van de 16de eeuw meer dan 300 termen bestonden, naast 400 om de genitalia aan te duiden) zijn geen nieuwe in gebruik gekomen. Een genuanceerde terminologie voor volwassenen en kind ontbreekt eveneens, zodat men moet spreken over masturbatie van babies, coituspogingen van kleuters, enz. Naast deze officiële taal bestaan er een krypto-jargon en verschillende groepstalen van artsen, deernen, enz. De vergelijkende semasiologie en de psycholinguïstiek verschaffen gegevens waaruit de specificiteit van een bepaalde cultuur ten overstaan van het seksuele kan afgeleid worden. Het is treffend dat de amerikaanse stam der Nahuas geen enkel woord kent om het begrip ‘liefde’ uit te drukken. In de taal der oude Peruvianen, het Quichia vindt men 600 combinaties van het werkwoord munay, d.i. beminnen. In het huidige westen gebruikt men het woord ‘liefde’ dat verwarring sticht. De inhoud van dit begrip is bij de oude grieken op meer gedifferentiëerde wijze uitgedrukt in tientallen termen. In China noemt men de vrouwelijke geslachtsdelen ‘de poort der voortbrenging’. Elders heet men de zwangerschap ‘het vol worden van de buik’. Een vrouw is ‘zij met de borsten’. Broers en zusters zijn ‘lieden uit één buik’. In de Bare 'e-taal en het Marindinees (en bij andere volkeren) heeft men een ruime verscheidenheid voor de benamingen van de borst, de borstvorm, de tepelvorm, de functies van de borst, de genitalia. Wanneer magische elementen een rol spelen, bezigt men echter bedekkende woorden; zo worden de genitalia ‘de geheime ledematen’.

Eindnoten:

1 Ook godsdienstige bepalingen kunnen richtinggevend zijn. ‘C'est également en vue d'éviter les contacts durant la période d'abstinence que tout ménage juif doit posséder les lits séparés.’

(Munk, E. & Schwarz, J. Rabbins. *Rachel ou les devoirs de la femme juive*. Paris, 1955. Collection 'Vie et pensée juive', 1. Appendice 'les lois de la pureté féminine').

2 Men lette op de zelden uitgesproken bedoelingen bij het ontwerpen van plannen voor gemengde kampeerterreinen, van jeugdherbergen en andere tehuizen met gemengd publiek. Cfr. bv. de verordeningen aangaande het kamperen in Nederland, in Ouwehand, M. *Prisma kampeerboek*. Utrecht-Antwerpen, 1960.

2a A. Schultz (*Häusl. Leben*, p. 141): vijftiendeëeuwse miniaturen tonen dat men naakt slaapt; waarschijnlijk blijft deze gewoonte bestaan tot in het midden der 16de eeuw; van dan af wordt er melding gemaakt van nachthemden. Met de vermeldingen van Schultz moet men echter voorzichtig zijn. Sommige vrijmoedige voorstellingen in ikonografische documenten vindt hij 'übertrieben'; zij moeten 'verklaard' worden door de voorliefde van de brutale middeleeuwer voor 'derbehandgreifliche Scherze'. Het gemengd baden wordt door hem stellig ontkend, wat neerkomt op de weigering te zien wat bv. de miniaturen tonen. (Cfr. Schultz, Alwin. *Deutsches Leben im XIV. und XV jahrhundert*. Wien, 1892).

3 Het heette dat de volgende personen, in ongeveer dezelfde periode levend, venerisch aangetast waren: Alexander Borgia, Cesare Borgia, Julius II, Leo X, Hutten, Karel V, Frans I. (E. Friedell, *Neuzeit*, p. 256). Tot in de 16de eeuw was de melaatsheid de eerste bekommernis in Europa (R. Mandrou, *France moderne*, p. 51). Cfr. Essed, W.F.R. *Over den oorsprong der syphilis*. Amsterdam, 1933. (Diss.).

4 Dames uit de 18de eeuw ontvangen bezoek, ook van een man, terwijl zij een bad nemen. A. Franklin, *Soins, toilette*, p. 119 en vgd.). Maar in dezelfde 18de eeuw begint een nieuwe evolutie: men vermengt het badwater met melk of een essence waardoor het niet-transparant werd; het bad wordt zó gemaakt dat het bovenaan met een deksel gedeeltelijk kon afgesloten worden. Marie-Antoinette, opgevoed volgens de strenge principes van het oostenrijks hof, baadde in een lang flanellen kleed dat tot aan haar hals reikte.

5 De conditionering van het schaamtegevoel was sterker bij het vrouwelijk geslacht. 'La seule chose que l'on ait apprise aux femmes [nl. de vrouwen van de hogere burgerij], c'est à bien porter la feuille de figuier... Tout ce qu'on leur a dit et répété dix-huit a dix-neuf ans de suite se réduit à ceci: Ma fille, prenez garde à votre feuille de figuier; votre feuille de figuier va bien, votre feuille de figuier va mal.' (D. Diderot in zijn *Essai sur les femmes*; gecit. in C. Issaurat, *La pédagogie* ..., 1886, p. 256).

6 De naaktheid speelde reeds een rol in de utopieën der 16de en 17de eeuw, een feit waarvoor men een verklaring moet geven. Cfr. o.m. Campanella, Th. *Civitas solis*. 1623. Duitse vertaling, *Der Sonnenstaat*. Berlin, 1955. Cfr. Kvacvala, Jan. *Thomas Campanella. Ein Reformer der ausgehenden Renaissance*. Berlin, 1909. Floyer, John & Baynard, Edward. *Psychrolousia or the history of the cold bathing*. London, 1706[2].

Boswell spreekt in 1777 over Monboddo. In 1913 wordt in Berlijn een Monboddo-Bund opgericht 'voor de harmonische cultuur van lichaam en geest'. (Cfr. Hav. Ellis, *Sex in Rel.*, p. 65). Hier staat men bij het begin van een beweging die zoals de westerse obsessie voor het seksuele, de westerse erotiek, de westerse boezemcultus, de westerse passieliefde enz. een curiosum is, nl. een beweging die een soort levensfilosofie wordt en die aan het naakt-zijn een waarde zal toekennen die opmerkelijk groot is. Cfr. Evenhuis, B. *Het naakte bestaan. Naturisme en nudisme. Een levenshouding*. Den Haag, 1964.

De achterstand van de landbouwgewesten merkt men aan de gewoonten op het einde van de 18de eeuw. Chr. A. Peschek schrijft in 1790 dat de jeugd veel gaat baden; soms gebruikt men een badbroekje, maar dat helpt niet veel, want bij het omkleden is er veel ontbloting. Trouwens 'wie häufig sind denn wohl die Badehosen Mode?'. Elders schildert hij de nog zestiende-eeuwse zeden bij het openlijk baden en in de Gesundbrunnen. Er is een zeer promiscueuze omgang tussen nauwelijks geklede mannen en vrouwen die eten en drinken onder muzikale begeleiding, een schouwspel dat door de toeschouwers met genoegen gevolgd wordt. In de sfeer van het badhuis schijnt alles geoorloofd: 'onbegrensde vrijheid leidt tot grenzeloze vrijmoedigheid'. Zo geschiedt het volgens hem in Duitsland, Zwitserland en elders. Het baden zou een van de belangrijkste oorzaken van zedenverderf zijn.

J.H. Pestalozzi (*Lienhard und Gertrud*, vierde deel, p. 347) schrijft in 1787 dat het vroeger niet oneerbaar was wanneer dozijnen meisjes naakt in het meer baadden. Campe (in zijn 'Voorrede' tot het werk van B. Chr. Faust, *1791*, p. XXV) vermeldt: 'Zelfs nog in de laatst verlopen eeuwen liepen de kinderen half naakt; zij wierden gewisselijk veel koelder, harder en ruwer opgevoed, dan in de tegenwoordige eeuw, waar in men zoo verwijfd is ...'. Faust (*1791*, p. 63) noteert dat de kleding vroeger *nauwelijks de schaamte bedekte*. Hij citeert J.P. Frank: 'Bij ons zien wij

halfvolwassen knaapen en meisjes in sneeuw en regen in het hembd half naakt op de Dorpen omloopen, zonder dat zij, uit schaamte of gevoeligheid van de huid, na meer kleederen omzien'. (Faust, *1791*, p. 150).

7 *Levana oder Erziehungslehre*, heruitg. Leipzig, 1909, p. 149. Ook Schleiermacher, Fr. (*Vertraute Briefe über die Lucinde*. Hamburg, 1835) is een belangrijke figuur in de ontwikkeling van het schaamtegevoel. Hij zegt o.a. (pp. 63-65) dat de pruderie een tekort aan schaamtegevoel is. Op het einde van de 18de eeuw had G.F.W. Hegel (1770-1831) de opvatting verdedigd dat de schaamte wegviel wanneer het gevoel van individualiteit in de liefde verdwenen was, een herhaling van Augustinus' opvattingen. E.P. de Senancour (*De l'amour*. 1806) is de eerste auteur van de romantische periode die pleit ten voordele van de esthetische waarde van de naaktheid.

7a Hier wordt de striptease bedoeld waarbij de activiteiten zich vooral beperken tot progressieve ontbloting. Men mag de relatie echter niet te mechanisch zien, als zou meer naaktzijn en -zien in het gewone leven automatisch leiden tot een kleinere behoefte aan striptease en zijn vele equivalenten. Wel zal door deze evolutie de aard van de striptease gewijzigd worden, bv. in de richting van suggestiever dansen of van duidelijker obscene of 'perverse' voorstellingen.

8 Waarschijnlijk is deze uitspraak te absoluut. Ziet men niet dat, in de 15de en vooral in de 16de eeuw onderdelen zoals het individueel portret, het landschap, het genrestuk, het stilleven loskomen uit het geheel van het kunstwerk? Ligt dit niet in de lijn van de steeds verdergaande differentiatie van de cultuur, die de muziek losmaakte van het woord, het toneel van de godsdienstige riten, enz. zodat men zou kunnen spreken van een defunctionalisering en een atomisering, hoewel ook deze woorden slechts ten dele juist zijn: ontstaat er na een defunctionalisering geen nieuwe functionalisering van een andere soort? Biedt de 'versplintering' (een morele typering) van de kunst in verschillende takken geen kansen tot nieuwe en niet minder zinvolle soorten van synthesen?

Als geschiedkundige is men echter geneigd de vraag te stellen: welke is de drijfkracht die deze ontwikkeling in die specifieke richting drijft? Ontstaat bv. het landschap niet o.m. doordat de wereld en de natuur meer gepacifieerd zijn, en dus meer genietbaar worden, en ook omdat de waarneming meer gevisualiseerd wordt? Waarom krijgt men een valorisering van het naakte in een periode waarin een anti-naakt stroming ontstaat? En waarom wordt überhaupt het naakte gevaloriseerd? Is het omdat het naakte een intrinsieke schoonheid bezit? Dat wordt vandaag soms nog aanvaard, maar het projecteren van deze opvatting, in de mentaliteit van de 'herfsttij der middeleeuwen' is een anachronisme. Sinds vier eeuwen wordt het naakte in de kunst, deze laatste rest van middellijk contact met en van appreciatie van het menselijk lichaam, verdedigd, opgehemeld door kunstenaars en geleerden. Had men niet even goed de bloeiende kerselaar, de lotusboom, of het paard kunnen 'ontdekken', esthetiseren, valoriseren?

Bij dit alles mag niet vergeten worden dat het westerse naakt, zoals het in de kunst aanvaard zal worden, een eigen karakter vertoont. Vergeleken bij de grieken en de romeinen worden de rug en de anale streek verwaarloosd als schoonheidsbestanddeel (cfr. J. Bloch, *Sex life in England*, p. 324) en wordt de genitale streek op opvallende wijze gemaskeerd. Cfr. L. Polak, *Sexuele ethiek*, 1936, p. 38: 'Zo is voor zuiver gevoel in de kunst niet het gave naakt, maar het vrome vijgenblad vies, aanstotelijk, onrein, aesthetisch qua storende verminking of vlek, ethisch qua onzindelijke insinuatie'.

9 'Es scheint unzweifelhaft, dass der Begriff des "Schönen" auf dem Boden der Sexualerregung wurzelt und ursprünglich das sexuell Reizende ("Die Reize") bedeutet. Es steht im Zusammenhange damit, dass wir die Genitalien selbst, deren Anblick die stärkste sexuelle Erregung hervorruft, eigentlich niemals "schön" finden können.' (S. Freud, *Drei Abhandlungen*, vierde uitg., p. 23, n.l.). Ook deze uitspraak van Freud moet men relativeren.

10 Cfr. L. Bertrand, *La Grèce du soleil et des paysages*, p. XXII): 'Les Grecs aimèrent la beauté c'est trop sûr, mais d'une toute autre façon que nos modernes esthètes. Ils aimèrent sensuellement, avec leur corps tout entier, et non pas seulement avec leur cerveau. Pour les races méridionales, la beauté se confond perpétuellement avec l'utilité. Le mot kalos, qui veut dire beau, est, la plupart du temps, synonyme de bon. Comme pour un Italien d'aujourd'hui, sans nul doute pour un Hellène des temps classiques, une belle femme, c'était tout d'abord un sujet de consommation, à l'égal d'un fruit ou d'un sorbet'.

11 Kan men dit proces niet vergelijken met datgene wat zich voordoet in het gebruik van de voornaam? Het is heden zó, dat de hogerstaande zijn lagerstaande, minder zijn gelijke en niet zijn hogerstaande, met de voornaam aanspreekt.

Nog in het begin van de 18de eeuw wordt het schaamtegevoel gerechtvaardigd door het ontzag verschuldigd aan de hiërarchisch hogergeplaatste. Wanneer men 'in een slechte herberg' moet

samenslapen in de kamer van een ‘persoon aan wien men eerbiedigheid schuldig is’, dan moet men hem eerst zich laten ontkleden en te bed gaan, waarna men zich zelf vlug in een hoek ontkleedt; 's morgens is men eerst uit bed ‘op dat de persoon van aanzien ons des morgens t' eenemaal gekleed vinde, alzo de welbetamelijkheid niet toelaat, dat een persoon, dien wy schuldig zyn eere te bewyzen, ons naakt, en ongekleed zie...’ Soortgelijke teksten vindt men in de vele zgn. heruitgaven van Erasmus' *De civilitate*. Voornoemde tekst is afkomstig uit *De hoofsche wellevendheid en hoffelyke welgemaniertheid* ... door Des. Erasmus, Amsterdam, 1737, tweede druk, pp. 119-120. Ongeveer dezelfde tekst vindt men in Erasmus' *Nieuwe verhandeling van de hoofsche welleventheid*. Amsterdam, 1700.

12 A. Franklin. *Soins, toilette*, p. 12 en vgd., waar dit voorval uitvoerig verhaald wordt. In haar *Mémoires* (T. III, p. 85-6) spreekt Mme Roland over de gewoonte van deftige dames der 18de eeuw zich niet te storen aan de aanwezigheid van hun biechtvader (die soms de rol van een cicisbeo vervulde) bij de verrichtingen die in de kringen van de burgerij reeds te intiem zijn geworden om deze aanwezigheid te dulden: ‘... de sa manière libre, mais ordinaire parmi les femmes de la bonne compagnie, qui lui faisait recevoir son confesseur et d'autres à sa toilette et passer sa chemise en leur présence, ...’ Volgens G. Kalff (*Huisel. leven*, p. 59) werd in de 17de eeuw aan de dichter Blasius de eer vergund mejuffer Margareta de Gouche ‘op haar kamer te mogen sien kappen’. Cfr. ook de aardige scène in de recente siciliaanse roman *De tijgerkat* van Lampedusa, waarin de hoofdpersoon zich na het bad door de huiskapelaan laat afdrogen.

13 Het uiteraard genitale thema der besnijdenis van Christus was populair in de 16de en ten dele nog in de 17de eeuw. Het werd gedetailleerd weergegeven en in aanwezigheid van kinderen. De herdenking der besnijdenis werd trouwens een kerkelijke feestdag (1 januari).

14 Cfr. J.A. Huisman, e.a. *Nette en onnette woorden*, pp. 30-31. Men geeft graag een pejoratief accent aan bewoordingen zoals de schaamte, de schaamdelen, en verwijst naar de grieken die spraken over aidoia en de romeinen over pudenda. H. Licht (*Sittengeschichte Griechenlands*, p. 89 en p. 198, n. 1) wijst erop dat aidoos betekende datgene wat een gevoel van schroom (‘Scheu’) opwekt, in verband met de vrome verering van het mysterie der voortplanting (het ‘fascinosum’). Aidoos wordt in het latijn soms vertaald door pietas, ‘die keusche Hingabe an die jeweilige Pflicht’. De eerste betekenis van het latijnse pudor is eergevoel, schroomvalligheid, bescheidenheid, plichtsgevoel, nauwgezetheid, kuisheid, ingetogenheid, eerbaarheid. In sommige christelijke teksten wordt gezegd dat men God moet benaderen met pudor. De vertaling van pudenda door schaamdelen, vooral in de zin van schandelijke delen, is dus eenzijdig en onjuist.

15 Er moet een onderscheid gemaakt worden tussen naaktheid en schaamtegevoel. Men kan naakt zijn en schaamtevol, gekleed en schaamteloos. Het westers regionalistisch denken komt hier soms in botsing met andere denkwijzen. De naakte indianen aan de Orinoco weigerden lendendoeken van de missionarissen te aanvaarden met de woorden ‘duraba ajaduca’ d.i. ‘we bedekken ons niet, opdat wij ons zouden moeten schamen’. (Uit Gumilla. *Historia del Rio Orinoco*. Deel **I**, pp. 122-3, gecit, in O. Stoll, *Das Geschlechtsleben in der Völkerpsychologie*, pp. 993-4).

16 Zie bv. Fr. Rehm, *1802*, p. 55 en 60. Waarschijnlijk is het zedelijkheidspatroon op het einde van de 18de eeuw nog niet eenvormig of duidelijk, want men leest in verschillende teksten dat aan meisjes én aan jongens verboden werd hun borst aan te raken of te tonen. De min van Lodewijk XIII had hem verboden zijn borst door anderen te laten aanraken; hij was toen 7 jaar. Het is echter waarschijnlijk dat de localisering der schaamte in het Westen vooreerst meer genitocentraal is. Daarna breidt zij zich uit tot de borst van de vrouw. Een ‘hoogtepunt’ is o.m. het feit dat dokter René Laënnec in 1819 bij het ausculteren van een schuchter meisje een papieren cylinder gebruikt, wat leidt tot de uitvinding van de stethoscoop. De verspreiding van dat apparaat is echter niet alleen door de victoriaanse preutsheid bevorderd; de artsen gebruiken het ook omdat zij zo minder kans liepen ongedierte van hun patiënten te krijgen. (Cfr. H. Graham, *Eternal Eve* p. 154.)

17 Cfr. o.m. H. Marcuse (*Eros und Zivilisation*, p. 54) over de organisering der seksualiteit. Ook Freud spreekt herhaaldelijk over de tyrannie uitgeoefend door de genitale organisering van de seksualiteit.

Het begrijpen van sommige negerculturen en een gesprek tussen een (conservatieve) christelijke missionaris en een neger over het seksuele wordt echter bemoeilijkt en vaak onmogelijk gemaakt door de plaats en vooral door de soort waardering die de negers aan het seksuele, en speciaal aan het genitale geven. Vele sprookjes zijn onbegrijpelijk seksueel voor een westerling. De genitalia worden dikwijls verpersoonlijkt en treden handelend op. Mag men deze culturen daarom sterk seksueel en genitaal noemen?

In de musea, kunstgeschiedenissen, enz, krijgt men een gecensureerd en - het woord is niet misplaatst - gecastreerd beeld van andere culturen. Het scheppen en onderhouden van de fictie als zouden voorschootjes, metalen kapjes, banderollen en sluiers, vijgebladeren en wingerdbladeren de aandacht van het genitale afleiden is symptomatisch. J.H. Van den Berg schrijft (*Lichaam, I*, 147) ‘naaktheid ontberen daar waar ... naaktheid gewenst, zelfs noodzakelijk is, is naaktheid propageren ...’ Het zou eveneens de moeite lonen de invloed na te gaan die het veto tegen de genitalia op de compositie in schilder-, teken- en beeldhouwkunst heeft uitgeoefend. Men denke bv. aan het maskeren van de genitale streek door een arm, een voorwerp, een lichaamsdeel; men ga na hoe naakte personages steeds op bepaalde wijzen zitten (ook bij de naaktfotografie). Een vergelijking met chinese en japanse grafische kunst is hierbij nuttig. Firma's in didactische schoolmiddelen vervaardigden gipsen mannelijke en vrouwelijke geslachtsorganen, en vrouwelijke bekkens met een foetus. Men levert ook rompen, zonder orgaan of voorzien van een doekje. In een amerikaans tijdschrift over plastische stoffen werd reclame gemaakt voor ‘Anatomy's most exact copies’: op de plaats van de genitalia werd een uitsparing gelaten waarin een aseksueel plastiekje past. De speelgoedindustrie brengt verkleinde modellen op de markt van ‘the visible man’ of ‘the visible woman’: de genitalia zitten apart in een klein plastieken zakje zodat de ouders ze wel of niet aan hun kinderen kunnen geven. Cfr. het tijdschrift *Metterdaad*, augustus 1964, nr. 51, p. 10.

18 In zijn *Elementar-Werk* (1774) Boek I, VI, pp. 1 en 51, bespreekt J.B. Basedow een utopisch opvoedingssysteem in Alethinien. De kleine kinderen mogen iedereen kussen en door eenieder gekust worden. Maar vanaf 12 jaar mag men slechts de eigen sekse of ‘ganz nahe Blutsfreunde’ kussen. Als enige reden wordt gegeven ‘dass die Eltern ein Wohlgefallen an einer solchen Sittsamkeit haben’. Vanaf hun twaalfde jaar nl. wanneer de ‘gevaarlijke jaren beginnen’ dragen jongens en meisjes een kleding van hoogrode kleur; hoe roder deze kleding, hoe groter schaamtegevoel zij zal wekken. Wanneer J. Pinloche (*Réforme*, p. 177) op het einde van de 19de eeuw deze gegevens bespreekt, zegt hij dat ze de lachlust van de lezer opwekken. Uit deze utopie blijkt welk belang Basedow aan het verwekken van schaamte hecht. In zijn werkje *Von der Erziehung in gesitteten StändenZ* (§ 9) zegt hij dat de schaamte het sterkste bolwerk van de kuisheid is.

19 J.F. Oest (*1787*, p. 146-7) zegt dat men de ontbloting aan kinderen moet verbieden ‘nicht mit einem Lächeln, nicht mit schalkhaften Drohen, wie gewöhnlich geschieht’. Desnoods moet men het kind straffen (p. 147). K.G. Bauer (p. 27, Anm.) spreekt over de schuchterheid van de jongens tegenover de meisjes vóór en bij het begin van de puberteit. Deze bedeesdheid is volgens hem een van de vele middelen door de natuur in de jeugd gelegd om haar te bewaren tegen voortijdige benadering. Ook deze schuchterheid wordt door de volwassenen niet geeerbiedigd.

20 Erasmus. *De hoofsche welleventheid en hoffelyke welgemaniertheid* ... Amsterdam, 1737, tweede druk, p. 26: ‘Wat de Juffrouwen belangt, het is een zeer grote onzedigheid, de rokken by het vyer op te ligten’. Zie ook in *Kinder-Pligt en Zinnebeelden* door Joh. Hazeu Corns Zn, Amsterdam 1789 het gedichtje over ‘Het Aankleden’. Andere voorbeelden vindt men in de *Deugdrijke voorbeelden en zedelijke gesprekken voor de jeugd* van F. Van Aken (Amsterdam, 1801). In het boekje van pastoor J.M. Schrant *Gezondheids-Lessen en Regelen voor den Kinderlijken leeftijd* (Leiden, Maatschappij van 't Nut, 1816) vindt men twee illustraties, een met een naakte jongen (of meisje?) die in het water gaat duiken, en een tweede met een meisje (of jongen?), naakt in het water, met een zwemplank. In de tekst leest men: ‘Daarenboven verbieden de welvoeglijkheid en de schaamte zulk naakt en openbaar zwemmen, alsmede om er naar te zien...’ Een boekje vertaald uit het Frans, *Den Schat der kinderen*, Antwerpen, 1829, negende uitg.) geeft de volgende aanwijzing: ‘Haeren [d.i. van het meisje] gang moet maetig zijn, en moet een soort van eerbaerheyd aenkondigen. Zy moet zelden haere oogen opslaen, en mag in 't geheel het aengezigt van de heeren niet zoeken; zulks is onbetaemlijkheyd die meer dan de schaemteloosheyd aenkondigt’ (pp. 177-178). En voor de jongelingen: ‘Alhoewel men het gezelschap der vrouwspersoonen *niet altijd* moet vlugten, is het nogtans beter dat men den voorrang aen dit van zyn geslagt geèft’ (p. 181). In het J.B. Basedow's *Elementar-Werk* (*1774*, dl. II, 1774) vindt men de volgende interessante verklaring bij de prent V: ‘Auf diesem Bilde da wird getanzt und gesprungen, von Knaben und Mädchen, die sich einander anfassen. O diese unverständige Jungfer da hebt den Fuss so hoch in die Höhe, als es sich für Mädchen nicht schickt. Es ist ihr vermuthlich gesagt, aber die Unartige denkt nicht daran! Was wird der Grossvater sagen, der ohne ihr Wissen zugesehen hat?’ D. Diderot moet in 1768 zijn dochter van 15 jaar nog wijzen op ‘la nécessité de voiler des parties de soi-même dont la vue inviterait au vice’. (C. Issaurat. *La pédagogie*, 1886, p. 259).

21 Het standskarakter van deze welvoeglijkheidscode is duidelijk, wanneer men bedenkt in welke promiscueuze toestanden jongens en meisjes, mannen en vrouwen soms half-ontkleed moesten werken in de fabrieken en mijnen van de 19de eeuw. Het niet begrijpen van de andere levenswijze van arbeiders- en landbouwersgroepen van heden, dat tot uiting komt in verwijten van ‘onzedelijkheid’ en ‘losbandigheid’ is er een ander bewijs voor.

22 Men moet het midden tussen twee uitersten houden, zo leest men in Erasmus' *Van de borgerlyke wellevendheid der kinderlyke zeden* (Rotterdam, 1695, p. 12):

> ‘Schaamte is te matigen, dat zy de oneerbaarheid
> Geen plaats laat, of ons in een boersche schaamte leid,
> Gelyk beteuterdheid ...’

23 Deze uitspraken zijn belangrijk: 1. Het is waarschijnlijk de eerste maal dat onverbloemd gesproken wordt over de weerzin verwekt door de ontlastingsfuncties. Voor de historicus is het nuttig te constateren dat de sociogenese van deze zgn. vitale afkeer van het anale een onderdeel is van het westerse civilisatieproces. Deze weerzin wordt een constante. Door deze evolutie wordt de weg naar de anale erotiek ten dele afgesneden. Anderzijds schiep deze ontwikkeling de voorwaarden voor nieuwe vormen van seksualiteit (koprofilie, koprolalie, enz.). 2. Het koppelen van de weerzin tegen het anale aan bet genitale is eufunctioneel ten opzichte van de houding tegenover het seksuele. Begrippen zoals schaamdelen, afkeer, weerzin, schande, vuil, vies, geslachtsdrift, wellust, enz. smelten tot één negatief geheel samen. Seksuologen, psychiaters, psychoanalisten, hymenologen en psychotherapeuten hebben herhaaldelijk de nadelige gevolgen van de anti-anale training die het seksuele in haar invloedsfeer betrok, geconstateerd. 3. Het is interessant vast te stellen dat deze gedachten neergeschreven zijn in een werkje over het probleem der jeugdseksualiteit. Duidelijker dan in de laat-negentiende-eeuwse en twintigste-eeuwse boeken ziet men hier de bewuste of onbewuste bedoelingen van de pedagogie.

24 We hebben niet systematisch gezocht naar uitingen waaruit men de houding tegenover het anale kan afleiden. Het is mogelijk dat men nog vroegere vermeldingen vindt waaruit de afkeer blijkt. Maar naast deze verbale uitingen staan ook de belangrijke gevolktrekkingen die men kan halen uit de historiek van de plaatsen waar en de omstandigheden waarin de mens zich in vroegere tijden ontlastte. Deze historiek wijst op een kleinere afkeer. Hierbij kan men niet aanvoeren dat de mens in vroegere tijden een minder scherp ontwikkeld olfactief vermogen had. L. Fèbvre veronderstelt het tegenovergestelde. Men kan moeilijk anders dan aanvaarden dat de middenklasse vanaf de tweede helft der achttiende eeuw een andere attitude aannam tegenover het anale, waardoor de perceptie van en de modaliteiten waarin zich die processen voltrokken, gewijzigd werden. Er bestaan zelfs redenen om te veronderstellen dat men de door Bauer gegeven volgorde (men moet de reeds bestaande weerzin voor het anale overenten op het genitale) mag omkeren. Ofwel moet men aanvaarden dat de geconditioneerde afkeer voor genitalia en analiteit gelijktijdig waren. Norb. Elias (dl. II, p. 184 en vgd.) geeft bewijzen voor het feit dat de ontlastingsverrichtingen in het begin slechts weinig met schaamte belegd zijn. In een schoolboek van 1568 (Cordier, Mathurin. *Colloquiorum scholasticorum libri IV*. Paris, 1568, liber II, colloquium 54 ‘Exemplum ad pueros in simplici narratione exercendos’ zegt de leraar tot een leerling: ‘vertel mij in de juiste volgorde wat gij van het opstaan tot het ontbijt gedaan hebt’. De leerling antwoordt: ‘ik ben wakker geworden, ben uit mijn bed gekomen, heb hemd, kousen en schoenen aangetrokken, mijn gordel... heb gewaterd tegen de hofmuur...’. In geen enkel schoolboek van vandaag noch van de 18de eeuw, zou men het urineren vermelden. Uit deze passage kan men ook afleiden dat naakt geslapen werd en dat er geen afzonderlijk gebouw of vertrek voor de ontlasting bestond. P. Villaume (1787, p. 230) zegt dat in talrijke opvoedingsgestichten van de tweede helft der 18de eeuw een gemeenschappelijk W.C. bestond. Vanaf de 18de eeuw beginnen sommige sociale categorieën deze functies op een andere wijze te percipiëren. Hier staat men voor ‘un fait de civilisation’, een wel bepaald sociocultureel gebeuren dat revelerend is voor de specificiteit van de evolutie van de westerse beschaving. Want het is een feit dat deze zgn. natuurlijke afkeer niet ervaren wordt door mensen van alle leeftijden (bv. het kind), van alle standen (bv. de boer), van alle perioden der geschiedenis (bv. de perioden vóór de 18de eeuw) en van alle landen (bv. Tibet, waar men voedsel kookt op gedroogde uitwerpselen). Ook de houding van de kunst is niet steeds dezelfde: men denke slechts aan het brusselse ‘Manneken’, aan de schilderijen, etsen en gravures van zeventiende-eeuwse kunstenaars uit Vlaanderen en Holland. Het thema van het urinerend kind was populair in de 15de en 16de eeuw. Men plaatste zulke kinderen op bronnen, men schilderde

ze op panelen die in de kerken werden opgehangen, enz. Cfr. o.a. *Het Getijdenboek van Hennessy*, het *Breviarium Grimani*, Breugels *Volkstelling*, P. Pietersz. *Ecce homo*, enz.

25 S.G. Vogel, *1786*, p. 85 (p. 95 van de originele Duitse tekst). Vergelijk met de uitspraken van S.G. Vogel, K.G. Bauer e.a. deze tekst van Joh. Kaempf (p. 94-5): ‘Würde man, welches eine Hauptsache ist, ihnen im zartesten Alter die Schamhaftigkeit, dieses sanfte, liebenswürdige Gefühl..., dergestalt einprägen [Holl. vert.: “instampen”], dass ihnen endlich bey der unschuldigsten Entblössung oder Berührung der Zeugungslieder die Röthe schreckhaft ins Gesicht stiege’. De volgende passage citeren we uit de *Regel van het Derden Order van S. Franciscus*, een boek dat uit de 18de eeuw stamt, en waarin de regels van een leken-orde (d.i. een religieuze groep, die volgens speciale voorschriften in de wereld d.i. niet in kloosterverband leeft) worden uitgewerkt. ‘Dat zy zedig zyn niet alleen in hunne kleederen, maer ook in het maeksel, droevig weezende, dat zy verpligt zyn met zoo veel bekommeringen te moeten het slegste deel en den vleeschelycken mensch dienen, die by geval nog den zelven dag zoude konnen eense eysselyke verrotting en stinkenden mesthoop weezen. Wat tyd en wat vernuftheyd had Jesabel aengewend den laetsten dag haers levens, om haer lichaem te versieren? het welk korts daer na onder de peërdevoeten wierd gesmeeten, van de honden verscheurd en geëeten.’ *Regel van het Derden Order van S. Franciscus*, dl. I, p. 216, 1839. Zie ook p. 125.

26 Cfr. bv. Jan ten Brink. *Bredero's aanstootelijkheid, de Kieschheid der Zeventiende eeuw* ... in: *G.A. Bredero. Litteraire Schetsen*, XIX, 1888, p. 13 en vgd. Const. Huygens, secretaris van de stadhouder, beschrijft de *Boerenvryag* (gezien door de ogen van de stadsmens) en *Trijntje Cornelis* dat speelt onder antwerpse deernen. P.C. Hooft (1581-1647) detailleert in zijn erotische gedichten de schoonheid van zijn eerste vrouw. P.P. Rubens en Rembrandt schilderen hun echtgenoten naakt. Joost van den Vondel publiceert in 1626 *Minneplicht ende Kuyschheitskamp*, een gesprek tussen twee Amsterdamse meisjes. Vondel, hoewel auteur van werken waarin men moeilijk vrouwen met passie of wellust kan vinden - anders dan in het werk van Shakespeare - moest ondervinden dat bij de burgemeester protesten kwamen, omdat zijn *Lucifer* en *Gijsbrecht* ‘onheilige, *onkuische*, afgodische, valsche en gansche stoute dingen’ zouden bevatten. Deze aanklacht mag echter niet geïnterpreteerd worden los van de herrie rond zijn persoon, los van de sterker wordende puriteinse repressies en los van de toenmalige specifieke betekenis van woorden zoals ‘onkuis’.

27 In het liederboek *Nieuwe Hofsche Rommelzoo* (Amsterdam, 1655), met teksten van Vondel, Hooft (o.a. zijn ‘Rozemond die lag en sliep’) vindt men liederen over deernen, bruiloftsliederen (o.a.p. 150 een ‘bruilofs-dicht’ waarin voor de beschrijving van de coitus allusies gemaakt worden op de oorlogvoering: ‘In 't voelen van haar borstjes, zo maakt het niet te luit; maar ey lieve, schiet de bruid met twee ballen op haar kuit!’), minneliederen, enz. In de uitgave van 1663 van hetzelfde liederboek leest men o.a. het vers ‘Piskousjes, 'k bid u, kijk dit Pissertjen eens aan’, enz. In de uitgave van 1655 vinden we een gedateerd ‘Bruilofts-Dicht, gemaakt By my Alias Plakkarias’:

‘Nu bruidtje, gaat te bed, het is nu alles klaar:
En steekt hy 't in jou buik, zoo wordt ghy 't wel gewaar.
Werpt hem ook dadelijk gevangen in jou bontje,
En houdt hem daar zoo lang, totdat hy in jou rontje
Een verschen zoopje maakt, schoon dat hy 't ook haalt,
En laat hem daar niet uit voor 't sluitgeldt is betaalt’.

Deze twee bruiloftsliederen waaruit geciteerd werd, zijn de liederen die men zong bij het te bedde dansen van de bruid, een gebruik waaraan de hele familie, jong en oud deelnam. Cfr. N. Epton, *French*, p. 93, 94, 114). Bruid en bruidegom werden, aanvankelijk ontkleed, te bed gelegd. Er zijn bewijzen dat men in sommige middens, landen en perioden aanwezig bleef bij de huwelijksvoltrekking. (Cfr. het liederboek *Friesche Lusthof* van J. Starter, Amsterdam 1621, dat een lied bevat ‘Een ronden-dans om de bruydt te bedde te dansen’). Herhaaldelijk werden synode-besluiten getroffen om deze en soortgelijke liederen, dansen en gebruiken te verbieden, o.a. door de Synode van Deventer in 1619, die de afschaffing eiste van ‘ongeregeltheiden, die in de trouwinghe geschieden ... als daer syn: de lichtveerdighe gesangen der bruyloftsliedekens’ (Cfr. Reitsman, J. & Van Veen, S.D. *Acta der Provinciale en Particuliere Synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620*, 1892. Men vindt eveneens talrijke vermeldingen in Knuttel, W.P.C. *Acta der Particuliere Synoden van Zuid-Holland (1621-1700)*, 1908 = Rijksgeschiedkundige publ., kleine serie 3).

28 Cfr. G.R. Taylor *De zeden in het verleden*, en H. Ploss & M. Bartels *Das Weib*. Aan oude prechristelijke sagen en legenden werden typische wijzigingen aangebracht. Waar de held voordien bv. het seksueel beschikkingsrecht over een meisje, een prinses, een koningin kreeg als beloning voor zijn prestaties, mag hij haar in de gechristianiseerde versie alleen maar zoenen of huwen (vgl. het oude Parcifal-verhaal, waarin hij als beloning voor de bevrijding van haar stad, de koningin seksueel mag bezitten, met de gezuiverde versie van Wagner, 900 jaar nadien).

29 Volledige openbaarheid vindt men ook in verband met de situatie van bv. een bastaard (hijzelf en de anderen kenden zijn toestand) en de maitressen aan vorstelijke hoven: aan het hof van Lodewijk XIV had men de 'maîtresse en titre' en een aantal 'dames du lit royal' die allen een officiële status genoten.
Uit een brief van P.C. Hooft aan zijn a.s. vrouw (1627) blijkt dat het kussen en liefkozen tussen niet-verloofden gewoon is. (G. Kalff, *Huisel. leven*, p. 58). Gegevens omtrent de grotere openbaarheid in de benadering man-vrouw gedurende de 17de eeuw vindt men ook in J. Presser, *De tachtigjarige oorlog*, dl. II, p. 312. In de 17de en 18de eeuw worden de aanrakingen en omhelzingen geleidelijk verboden. Fitelieu (*La contre-mode*, p. 78 en vgd.) schrijft rond 1642 dat de mode der omhelzingen bij begroetingen zeer gevaarlijk is voor 'la pudicité des filles'. Antoine de Courtin (*Traité de civilité*, p. 104) raadt aan te doen alsof men zoent. De la Salle (*Règles de la bienséance*, uitg. 1782) verbiedt uitdrukkelijk elke omhelzing. (Cfr. A. Franklin, *Soins, toilette*, p. 81 en 206-7).

30 Wetten en politieverordeningen kunnen deze 'eerbaarheid' zelfs opleggen. Wat men onder die eerbaarheid verstaat is verschillend. In 1965 is het in sommige gemeenten van Nederland een ongehuwde man en vrouw verboden op straffe van proces-verbaal op één bank te zitten. 'Ook al genoot u alleen en uitsluitend van het magnifieke uitzicht, in bepaalde vaderlandse gemeenten is het een overtreding, waartegen onverbiddelijk wordt opgetreden.' (Cfr. Ouwehand, Maarten. *Prismakampeerboek*. Utrecht-Antwerpen, 1960, p. 177). In dit boekje wordt ook gewezen op het overal in Nederland ook voor buitenlandse kampeerders geldende verbod in één tent of kampeerhuisje te overnachten wanneer men niet wettig gehuwd is. In sommige streken is het daarenboven ouders nog verboden samen met hun kinderen in één tent te overnachten.

31 Bij de bespreking van Erasmus' werk hebben we reeds gewezen op de beperkingen in de 16de eeuw ten overstaan van sommige termen. In de 17de eeuw breidt de censuur zich uit; maar men moet hierbij de vraag stellen of de behoefte aan censuur niet klein blijft, niet zozeer door de inzichten van de censors dan wel door de stand der sensibiliteitsgrens. Wanneer men nl. feiten, woorden en gedachten niet als aanstootgevend ervaart (die achteraf, bij een nieuwe verschuiving der gevoeligheidsgrens wèl choquerend worden), is er ook geen noodzaak om te censureren. M. Coulon (*Poésie priapique*), Em. Henriot, (*Courrier*), en vooral Fr. Lachèvre (*Derniers libertins, Disciples en Libertinage*) hebben aangetoond dat de versterking van de censuur in Frankrijk het bewuste werk is van de jezuïeten. Men geeft zelfs een nauwkeurige datum op, nl. 1623, het proces tegen een bundel priapeeën en hun schrijvers. Toch mag men niet vergeten dat de actie niet uitsluitend, zelfs niet vooral gericht was tegen seksueel losbandige uitingen. Zoals bij het optreden tegen Boccaccio's *Decamerone* was de kerk ook dit keer bijzonder gevoelig voor de vrijgeestigheid, voor de blasfemische inhoud, voor de directe of indirecte aanvallen op de godsdienst. Het begrip 'libertin' heeft slechts langzaam een vooral seksuele zin gekregen. De inhoud van de 190 *Recueils de poésies* die in Frankrijk tussen 1600 en 1700 verschijnen is slechts zeer geleidelijk gedeseksualiseerd.

32 H.F. Wirth heeft in *Der Untergang des Niederländischen Volksliedes* (Den Haag, 1911) enige aandacht besteed aan de woordbedekking in het volkslied. Zijn interpretatie als zou het hier gaan om zedelijke decadentie, ontaarding en diabolische perversiteit is te moraliserend om waarde te hebben. Hij vermeldt volgende verzen uit *Het Nieu-Amsterdams Liedt-Boeck* (1611): 'Bruydegom coelt nu uwen brandt Met u liefken in de want. Wilt u warmen in haer armen: T'ander, *t' welck niet dient gheseyt*, wilt oock bruycken met bescheyt'. Andere voorbeelden zijn: 'Maar de rest sal ik wel swijgen' (uit 1655) p. 151; 'Gun, het geen ick swygh' (uit 1663) p. 154; 'Holla! Best is 't dat ik swygh!' (uit 1678) p. 155; of nog uit een liederboek van 1611: 'Vraagh eens, Speelnood, uw gespeel, of sy oock begeert een proefje: 'k Heb by my daarvan een deel in een vlesje (flesje) sonder schroefje; ... Holla! *Best is 't dat ik swygh! ...*'

33 L. von Zinzendorf (1700-1760) wil juist in zijn sekte het bijbelse woordgebruik terug invoeren omdat hij daardoor de valse schaamte wil bestrijden. Cfr. Tanner, *Die Ehe*, p. 232, n. 298.

34 J. Van Beverwijck. *Schat der ongesontheyt*. Dl. II, p. 100. L. De Vries, *Venus' Lusthof*, p. 16 en vgd. Bauer (*1791*) spreekt over 'Geschlechtslust' in plaats van over echtelijke plicht, hoewel één jaar vroeger (in 1790) door Peschek (*1790*, p. 2) was geschreven: 'Geschlechtslust hat der

Sprachgebrauch grössentheils für unerlaubte Wollust bestimmt'. Hij verkiest de finalistisch geïnspireerde term 'Begattungstrieb'. Men gebruikt ook 'Fortpflanzungstrieb'.

35 In het Hebreeuws betekent het verbum *zckk* zowel coiteren als dansen en lachen. Cfr. A. Gerson. *Scham*, p. 29.

36 Aristoteles. *Historia animalium*. Vert. J. Charcot, dl. II, p. 458. F.W.A. Fröbel spreekt van den kindertuin, van de 'Pflanze Mens'. Cfr. ook in Roessler, W. *Jugend*. Düsseldorf, 1957, p. 461-2). In M.G. Daignan (*1786*, dl. I, p. 56, voetnoot 1) wordt de voorlichting langs de planten om, als veel kuiser aanbevolen. Hij heeft het niet over de voorlichting van de jongeren maar hij spreekt tot zijn *volwassen* lezers.

37 Cfr. bv. de werken uit de 19de-eeuwse werken waarin de planten en dieren op antropomorfische wijzen besproken worden: Büchner, L. *Liebe und Liebesleben in der Tierwelt*. Berlin, 1879. Bölsche, Wilh. *Das Liebesleben in der Natur*, 3 dln., 1898-1903.

38 C von Linné zelf verwerpt de exacte studie van de vrouwelijke genitalia als 'afschuwelijk'. (H. Ellis, *Sex in relation*, p. 77), hoewel hij er het wetenschappelijk belang van erkent. Ten overstaan van de seksualiteit der jongeren nam hij het traditioneel akademisch standpunt in. S.A. Tissot (p. 169-170) citeert een passage uit een dissertatie over de grondvesten van de gezondheid (waarvoor hij verwijst naar *Mercure Danois*, juli 1758, p. 95); 'Rien n'est plus à craindre que l'usage prématuré ou excessif des plaisirs de l'amour: il en naît des faiblesses de la vue, des vertiges, la diminution de l'appetit, et même l'affaiblissement de l'esprit et de la raison. Un corps énervé dans la jeunesse n'en revient plus, sa vieillesse est prompte et infirme, et sa vie courte'. C. von Linné's dagboeken werden nooit volledig uitgegeven omdat er erotische anekdoten in verteld worden met een vrijheid die heden voor sommigen nog aanstootgevend is. Zie ook J.A. Huisman, *Nette*, p. 34 en 36. Verder: J.H. Van den Berg, *Lichaam*, dl. II, p. 165 (over de studie der insecten) en p. 170 (over de strijd tegen 'Le merveilleux' in de natuur).

39 Zo vertelt predikant Fr. Rehm over de voorlichting die hij aan zijn zevenjarig zoontje gaf: 'Ich bediente mich lieber des Ausdrucks Fortpflanzung, wenn ich ihm zeigte, dass eine Pflanze durch die andere entstehe' (*1802*, p. 129). Op het eerste gezicht is daar niets op aan te merken. Maar het is wel zo, ook bij Rehm, dat men begint bij een plant, en eindigt bij een plant, zonder iets over de mens gezegd te hebben.

40 Over de oorsprong van het grieks-latijnse woord 'sexus', zie A. Wettley, *Sexualwissenschaft*, p. 90, n. 1. Duncan Macdougald vermeldt (in zijn eenzijdig artikel 'Language and sex' in: Ellis, A. & Abarbanel, A. *The encyclopedia of sexual behaviour*, deel II, p. 576) enkele oudere engelse passussen waarin het woordje sex voorkomt, maar deze vermeldingen moeten geïnterpreteerd worden als aanduiding van de geslachtelijke differentiatie of van de hele geslachtelijke groep van man of vrouw. Cfr. ook: Pokorny, J. *Altirische bot 'Penis'*. In: *Zs. f. celtische Philol.*, dl. XVI, 1927. Lohmann, J. *Genus und sexus*. Göttingen, 1932. Sperber, H. *Über den sexuellen Ursprung der Sprache*. In: *Imago. Zeitschrift f. Anwendung der Psychoanalyse auf die Geisteswissenschaften*. Jg. I, 1912, p. 405-453. Kunz, Hans. *Die Agressivität und die Zärtlichkeit*. Bern, 1946.
Over de verschillende betekenissen die aan de term sexualiteit gegeven worden, zie L.H. Levie, *Sexuologie*, p. 22. Historisch en inhoudelijk is het werk van Silvio Venturi belangrijk (o.a. *Le degenerazioni psichosessuali*, 1892). Venturi oordeelt dat men vóór de puberteit niet kan spreken over eigenlijke seksualiteit. Hij geeft zelfs voor de periode na de puberteit de voorkeur aan de (18de eeuwse!) term 'amore' die duidelijker de menselijke gestalte van de geslachtsbenadering uitdrukt dan het (ook dierlijke) 'sessualità'.

41 Sommige begrippen worden sinds de 18de eeuw met een hoofdzakelijk (negatieve) seksuele inhoud gevuld, zoals: kuisheid, zelfbeheersing, losbandigheid, onzedelijkheid, schaamte, reinheid,... Aan sommige fenomenen gaf men een benaming waarin de afkeuring reeds vervat ligt, benaming die soms in de objectiefwetenschappelijke literatuur gebruikt wordt: overspel, ontucht, echtbreuk, zelfbevlekking, enz. Sommige termen zijn onduidelijk ofwel verkeerd: *onanisme*: verkeerde bijbelinterpretatie; *sodomie*: wordt gebruikt voor homofilie, voor zoöfilie en voor anale coitus. R. Von Krafft-Ebing (*Psychop. sex.*, p. 414, n. 3) maakt een onderscheid tussen sodomie (= homofilie) en bestialiteit (= zoöfilie). Maar bestialiteit wordt soms gebruikt voor de anale coitus en ook voor vaginale coitushoudingen; *nymfomanie*: gebruikt voor manzieke vrouwen, voor vrouwzieke mannen en voor homofilie tussen vrouwen.

6 Evolutie van het gezin

Uitbreiding van de opvoeding en toenemend belang van het gezin

(1) Hoe beschaafder de moderne mens zich moet gedragen, hoe uitgebreider het gedragspatroon is dat hij moet volgen. De inhoud van de opvoeding zal dus in omvang toenemen. Zij duurt ook langer en begint vroeger. Omdat zij in de prille kinderjaren aanvangt, wordt het aandeel van het gezin hierin belangrijker. Omdat zij langer duurt, meer gespecialiseerd wordt en niet meer kan verstrekt worden door personen die zelf van het nieuwe gedragspatroon niet op de hoogte zijn, is de tussenkomst van speciale noodzakelijk. Ook het belang van het opgevoed zijn neemt toe. Daar de opvoeding meer omvat, wordt het onderscheid tussen de wel- en niet-opgevoede beter zichtbaar. De chronologische voorsprong in het 'beschaafd'-zijn is een merkbare factor van prestige geworden. Meer nog, goedeopvoedingsinstituten manieren worden onmisbaar wil men in sommige milieus opgenomen worden. De kansen om op de sociale ladder te stijgen worden erdoor vergroot. We zeiden dat de totale inhoud van de opvceding zich uitbreidde. Reeds in de 16de en 17de eeuw stelde men regels op aangaande o.a. niet te haastig toetasten aan tafel, niet laten zien dat men hongerig is, niet het beste stuk kiezen, geen nagels kuisen of knippen in het bijzijn van anderen, de tanden niet kuisen met een mes, niet iets in de mond nemen en daarna aan iemand anders overreiken, geen boeren of winden laten, niet te luid snuiven, geeuwen, niezen, snurken, niet spuwen over tafel, niet op één been staan, geen vlees met de volle hand uit de schotel nemen (drie vingers gebruiken staat deftiger), zich niet ontbloten waar het niet hoeft. Verder is er nog een hele reeks regels betreffende de hoogte, de intensiteit en de duur van de blik, het tempo, het ritme, de intonatie en het volume van de stem, de wijze van lachen, de snelheid der lichaamsbewegingen, de houding van lippen, armen, handen, benen, hoofd en romp, het krabben, neus- en oorpeuteren, het praten over de lichaamsfuncties en over ziekten, de uitdrukking van het gelaat, het op een afstand blijven van de anderen, het vasthouden van iemand tijdens het praten, enz. Het sociale aspect is duidelijk: wie zich niet beschaafd gedraagt, is 'rusticque', boers. Het getuigt volgens een tekst uit 1675 'd'une familiarité de gens de peu' wanneer men op het bed gaat zitten van iemand bij wie men op bezoek is, wanneer men lichaamsdelen laat zien, zijn kleren niet goed sluit, te veel omhelst, wiebelt met zijn been of tegen de anderen aanleunt.

Deze elementen hebben o.m. dit gemeen:

- Beschaving is zichzelf leren bedwingen (an-sich-halten, Selbstzwang), uitstel verdragen, zichzelf beheersen, onrechtstreeks zijn, zichzelf niet tonen zoals men is of niet datgene tonen wat men wil, bv. niet haastig lopen over straat of wat men voelt, bv. afkeer voor een persoon.
- Beschaving is rekening leren houden met de anderen. Wat men beleefdheid en goede manieren noemt (dus een externum corporis decorum) is soms bedoeld om de andere niet te hinderen. Men toont ontzag, schroom, gevoeligheid, tact, schaamte, men schept afstand door hoofs gedrag, door het gebruik van de gepaste titulatuur, door het vermijden van het tutoyeren, door het volgen van de etiquette. Omdat velen onzeker zijn omtrent hun juiste plaats in een maatschappij met toenemende mobiliteit is het beleefd iemands vermeende plaats niet te bedreigen of in twijfel te brengen. De beschaafde mens moet de delicate plekken van de anderen goed kennen en er rekening mee houden.
- Het westerse beschavingstype wordt o.m. gekenmerkt door een gevoeligheid voor directe uitingen van lichamelijkheid, voor uitingen die het schaamtegevoel kwetsen en voor elke te intense expressie van affecten. Een zekere mate van agressiviteit, een soms onrechtstreeks optreden om een doel te bereiken, het verheimelijken van sommige aspecten van de menselijke persoon worden wel geapprecieërd.

Uit het voorgaande kunnen we afleiden dat de trend van het moderniseringsproces elementen bevat om het seksuele met taboes te beleggen. Het is waarschijnlijk niet te normatief wanneer we zeggen dat deze evolutie noodzakelijk en weldoend was. Toch moeten we ook wijzen op andere aspecten. De ‘civilités’, boekjes waarin het nieuwe gedragspatroon aangeleerd wordt, besteden aanvankelijk weinig aandacht aan het ‘seksuele’: enkele voorschriften betreffende het zich ontkleden en het slapen. Drie, vier eeuwen later is het seksuele een hoofdbestanddeel geworden, de afzonderlijke inhoud van honderden aparte boeken. Aanvankelijk is de rechtvaardiging van de gedragsregels niet op morele redenen gegrondvest. Men motiveert de beheersing van de driften door een betere sociale integratie te suggereren; de verdringing is nog geen psychisch verschijnsel in een individuele mens, maar het resultaat van het letten op de andere. Maar geleidelijk worden fatsoenlijk en onfatsoenlijk ethische categorieën, d.i. gelijkgesteld met goed en slecht. Deze ontwikkeling, deze ethisering, is bijzonder sterk voor het seksuele, in zoverre dat de regels van sociale omgang en zelfs sommige van hygiënische aard helemaal ethisch worden.

We moeten deze evolutie naar een toenemende taboeëring in de opvoeding begrijpen. Zij was in zekere zin onontkoombaar. De opvoeding is een functionele noodzakelijkheid in elke maatschappij. De ideële opvoedingswaarden zijn eufunctioneel ten opzichte van de ideële waarden van de maatschappij. Om deze reden moeten de openlijk erkende seksuele voorlichting

en de officiële houding tegenover de premaritale seksualiteit in de lijn van de waarden der maatschappij liggen. Een andere stellingname zou terecht betiteld worden als niet-opvoeding, als dysfunctie, als onaangepastmakend. In een maatschappij met negatieve seksuele waarden bestaat er a priori weinig kans op een openlijk erkende benadering der seksuele jeugdproblematiek die anders zou zijn dan negatief, en verdringend. De seksuele opvoeding zit dus in een impasse. Zij bestaat ten dele slechts nominaal. Een totaal nieuwe opvoeding leidt tot de 'emigratie' in een irreële wereld. Hoe pro-seksueler zij is, d.i. hoe minder overbodige taboes zij oplegt, hoe meer aanpassingsmoeilijkheden veroorzaakt worden. In deze gedachtengang vinden we de theoretische a priori verklaring van het feit dat de seksuele voorlichting in de achttiende eeuw eerder anti- dan de proseksuele zal zijn.

Er is meer. Niet de zo bedoelde opvoeding, maar de onbewuste is belangrijk omdat ze vanaf de geboorte door duizenden details, door de gedragspatronen, door de materiële en culturele omstandigheden diep en langdurig op de mens inwerkt. Deze invloeden wijzen voor het seksuele in dezelfde richting en leiden tot de accumulatie van datgene wat elk mens, indien hij het niet uit zijn bewustzijn verdringt, (h)erkent als het probleem der seksualiteit. Niet alleen de materiële inhoud van de seksuele opvoeding veroorzaakt moeilijkheden, maar ook de opvoeder zelf. Het is niet gemakkelijk op te voeden tot datgene wat men zelf niet is of mag zijn. Tenslotte wordt de opvoeding bemoeilijkt doordat men moet ingaan tegen niet uit te schakelen vitale driften. Het gedrag dat het meest gewenst is, kan slechts ten dele gerealiseerd worden en dank zij een steeds te herhalen conditionering. Vanaf ongeveer de negentiende eeuw is men in sommige sociale milieus in een situatie gekomen dat de eerste fasen (het aanleren van datgene wat in de 16de eeuw nog hoofdbestanddeel was, en wat in de prille kinderjaren aangeleerd wordt, nl. het zich niet onnodig ontbloten en dgl.) niet meer vermeld moet worden in de boeken van opvoeding. Deze resultaten worden bereikt door de vooral onbewuste pre-verbale opvoeding.

(2) Het uitbreiden van de sectoren der opvoeding en het moeilijker worden van die opvoeding is een uiting en tevens een nieuwe oorzaak van de groter wordende afstand tussen de jongere en de volwassene. Het is niet nodig om, zoals Ph. Ariès (in zijn studie over *L'enfance*) deed, die grotere afstand bijna exclusief toe te schrijven aan de nieuwe kloosterorden. Wel kan men begrijpen dat meer beroep gedaan wordt op specialisten-opvoeders. Maar deze zijn in de eerste plaats de uitvoerders van een door het moderniseringsproces beïnvloede opvoedingsrichting. Zij pikken in of maken gebruik van de dieperliggende stroming die door hen niet veroorzaakt, wel versterkt en gekanaliseerd wordt. Deze stroming is dubbel. Enerzijds worden de volwassenen gericht naar een grotere zelfbeheersing die de indruk wekt dat ze volwassener zijn. Anderzijds wordt het kind kinderlijker, zelfs

infantieler. De oorzaken van deze groeiende afstand liggen voor de hand. Zolang er bij allen slechts een kleine regulering der affecten bestaat, en men zich niet moet kunnen beheersen zoals het een volwassene (volgens het latere patroon) betaamt, is er slechts een minimaal verschil tussen het kind en de volwassene. De middeleeuwse volwassenen, en deze in vele huidige gewesten die op het moderniseringsproces ten achter staan, gedroegen zich meer als kinderen. Ze bezaten minder ‘verantwoordelijkheidszin’, ze ‘leefden er op los’ zonder zich veel te bekommeren om het ‘time-perspective’, zonder veel rekening te houden met het verleden of de toekomst: m.a.w. hun vermogen of hun noodzaak driften te beheersen was niet veel groter dan die van een kind. Maar naarmate de driftregulering bij allen groter wordt, bemerkt men beter het verschil tussen het kind dat nog niet opgevoed is en in een soort ‘natuurstaat’ verkeert, en de volwassene die ‘af’ is, nl. aangepast aan de nieuwe stand van driftbeheersing. Deze afstand vergroot vooral vanaf de 16de-17de eeuw. De maatschappij belegt de positieve lustcomponenten van verschillende lichaamsfuncties met automatisch werkende angsten voor gevaren bij de uiting en onderdrukt of verdringt ze op die wijze. De negatieve affecten van weerzin, onlust, enz. worden de enige sociaal aanvaarde uitingen. Men moet dus een langdurige conditionering, d.i. een afremming, vervorming of regulering van de affecten in de sociaal gewenste zin ondergaan hebben om de psychische habitus te bezitten die kenmerkend is voor de volwassenheid. Het ontstaan van de begrippen ‘kind’, ‘jongere’ en ‘volwassene’ en het groter worden van de afstand tussen deze leeftijdscategorieën is ten dele een gevolg van het moderniseringsproces. De geïnstitutionaliseerde instrumenten van opvoeding en kanalisatie beklemtonen datgene wat aanwezig was en bepalen slechts ten dele de inhoud van die begrippen. De invloeden van kerkelijke groepen, zoals de nieuwe kloosterorden, hebben o.m. tot gevolg dat de inhoud van het kind-zijn (l'enfance) ook bepaald wordt door seksuele componenten. Men mag veronderstellen dat deze pedagogen, aan wie veel initiatief en zeggingsmacht over bv. het censureren van boeken en situaties werd gelaten, maatregelen namen die gunstig waren voor het verwezenlijken van het verpreutsingsproces. Toch mag men hier niet dadelijk spreken van bewuste planning.

(3) Door de ontwikkeling van het moderniseringsproces krijgt het gezin, het ‘huis’ een strategisch belangrijker plaats in de opvoeding. Immers, wanneer de opvoeding meer omvat en moeilijker wordt, moet men er vroeg mee beginnen. Daar in de maatschappij der 16de en 17de eeuw het ‘huis’ het kind opvoedt, wordt dit bij uitstek de voornaamste plaats waar het kind aan zijn driften leert verzaken. Macro-historisch gezien is de opvoedingsfunctie van het gezin dus belangrijker geworden. De gevolgen van de ontwikkeling naar een burgerlijke maatschappij veroorzaken in zekere mate de sociogenese van de ideologie van het burgerlijk gezin, op het einde van

de 17de en vooral in de 18de eeuw. Deze sacralisatie wordt de hoeksteen van de kerkelijke invloeden zoals het gezin de steunpilaar van de burgerlijke maatschappij wordt. De ideologie vindt haar oorsprong in gelaïciseerde, niet-kerkelijke milieus, net zoals de seksuele voorlichting en de strijd tegen masturbatie en premaritale coitus buiten de kerken ontstonden. Naderhand vergeet men de oorsprong van deze ideologie. Datgene wat niets anders is dan het burgerlijk gezin sinds de achttiende eeuw wordt dan als het enige zedelijk verdedigbare en christelijke gezinstype voorgesteld. Met deze sacralisatie gaan er andere samen: die van een speciaal type van liefde tussen de echtgenoten, van liefde der ouders voor de kinderen en omgekeerd, van de gezinsgrootte, van de rol van de man en de vader, van de rol van de vrouw en de moeder, van de onschuld, van het kind-zijn e.d.m.

Evolutie van het gezin

(1) Nieuwe kenmerken

Het is onjuist te spreken over hét gezin in vroegere tijden. Een van de weinige constanten in het westers gezin van de laatste 2000 jaar is dat het in theorie monogaam is. Maar voor de andere aspecten, zoals de inhoud van de relatie man-vrouw, de leeftijd waarop het huwelijk aangegaan wordt, het aantal kinderen, het al of niet dulden van buitenechtelijke seksualiteit, de rol van de man en de vrouw, de rechten en plichten der kinderen, het belang en de aard van de liefde, het bestaan van een gezinsgevoel, de belangstelling der ouders voor hun kinderen e.d.m. zijn er variaties volgens de tijd en/of de sociale klasse. Het gezin van de ridder, de landbouwer, de veeteler, de ambachtsman, de magistraat vertoont verschillen. Belangrijke veranderingen grepen plaats in de 18de eeuw.

(a) Uit de levensgemeenschap, doorgaans aangeduid door 'das ganze Haus', alle personen omvattend die onder eenzelfde dak wonen en uit de 'familie' of het 'groot-gezin', komt het 'kern-gezin' los ('the nuclear family', 'la famille conjugale' volgens E. Durkheim), dat de ouders en hun kinderen, met daarbij soms enkele verwanten omvat.

(b) Het *belang* van dit gezin neemt toe. Ph. Ariès zegt dat de ideologie van het gezin een van grote krachten van onze tijd is. Zij ontstond nog niet zolang geleden, wanneer de gezin meer werd dan een biologische en juridische groep, nl. een waarde op zichzelf. Hij wijst er tevens op dat men lang gedacht heeft dat het gezin de basis van onze maatschappij was, en dat het sinds de 18de eeuw door het toenemend individualisme ontwricht was. De evolutie in de 19de en 20ste eeuw wordt dan als een verval getypeerd. Men wijst op het stijgend aantal echtscheidingen, op de vermindering van het gezag van de man over de vrouw en van de ouders over de kinderen. Deze opvattingen, die op zichzelf een interessant verschijnsel vormen, staan lijnrecht tegenover de realiteit: in de industriële maatschappij neemt het gezin een

enorme plaats in, en nooit voordien heeft het zo'n diepgaande invloed op het menselijk bestaan kunnen uitoefenen.

(c) In de schoot van het kern-gezin tekent zich een andere relatie af, nl. het *huwelijk*. Vóór de 18de eeuw kan men minder dan vandaag spreken van een huwelijk, in de zin van een intense, intieme, met vele waarden gevulde exclusieve relatie tussen een man en een vrouw. Vanaf de 18de eeuw ontstaat een toestand waarin het huwelijk aan het gezin voorafgaat; de kinderen, die van het huwelijk een gezin maken, worden meer beschouwd als de veruitwendiging van de gevoelens tussen de man en de vrouw. De gehuwden zijn eerst man en vrouw voor elkaar, daarna worden zij vader en moeder, zonder dat hun man-vrouw relatie daardoor opgeheven wordt. In uitzonderlijke gevallen wordt deze relatie zelfs boven die van vader-moeder gesteld. Uit dezelfde ontwikkeling die tot het belangrijk achten van het huwelijk leidt, komt ook de vrije liefde (een niet-formeel huwelijk) voort die vanaf het einde der 18de eeuw op de voorgrond treedt. Een derde, nog meer antinomisch gevolg van deze trend is het stellen van de eis tot echtscheiding, waarbij het gezin soms wordt opgeofferd aan de belangrijker relatie van een man tot een vrouw.

(d) In het gezin ontstaat het *gezinsgevoel*. Dit is nieuw. De leden van het gezin moeten een intieme, gesloten groep vormen. Tussen hen bestaan talrijke en intense interacties en communicaties.[1] Vanaf de 19de eeuw vooral gaat men ook over tot het adopteren van kinderen.

(e) De *liefde* tussen man en vrouw wordt de ideale basis voor het aangaan van een huwelijk. Ook dit is vrij nieuw. Hierdoor verandert de partnerkeuze en de relatie man-vrouw op essentiële wijze.

Deze elementen ontbraken geheel of ten dele in de vroegere familie en blijven secundair in de gezinnen van de klassen die niet tot de burgerij behoren of die haar type niet volgen, zoals bv. het boerengezin, het gezin van de adel, de koningen en vorsten, de .grote industriëlen, de handelsaristocraten, de arbeiders der 19de eeuw.

(2) Het verdwijnen van het ‘ganze Haus’

De gevolgen van het verdwijnen van het ‘ganze Haus’ werden nog niet grondig bestudeerd, hoewel ze vermoedelijk belangrijk zijn. Zo zou het industrialisatieproces in de 18de en het begin van de 19de eeuw geen voortgang gevonden hebben indien het gezin geen wijzigingen ondergaan had. Door het wegvallen van de in een groot gezin steeds aanwezige verzorgingskansen is ook het probleem van de sociale voorzieningen ontstaan. Verder kan men zich afvragen welke de relatie is tussen een ruimere democratisering en het verdwijnen van het grootgezin met zijn autoritaire, patriarchale structuur.

Eerst in het midden van de 19de eeuw (1855) heeft Wilhelm Riehl het verval van het ‘ganze Haus’ opgemerkt. Toen was de evolutie ruim een

eeuw aan de gang. Het grootgezin omvat drie-vier generaties; voegt men daarbij het personeel dan krijgt men het 'ganze Haus'. Aan het hoofd staat de *huis*-vader, in tegenstelling tot het modernere 'gezinshoofd'. Zelfs het latijnse woord familia moet in die tijd vertaald worden door 'het gezin mét het personeel'. In gebeden spreekt de huisvader van 'Ich und mein Haus'. Bij de vertaling van het nieuwe testament in het grieks gebruikte men de term 'oikodespotes'; in de vulgata werd het 'pater familias'; in Luther's vertaling 'Hausvater'. De vader bezat de patria potestas, d.i. een theoretisch bijna absoluut gezag over vrouw, kinderen en personeel. Hij was de afschaduwing van God of van de absolutistische vorst: een principe van eenheid en ordening, degene die het geheel moest bestieren, leiden, in welstand bewaren. Hij was verantwoordelijk voor wat er in zijn huis gebeurde, zelfs voor het biechten, kerkgaan van zijn kinderen, van zijn 'voelcklin', nl. de dienstboden.

Het 'huis' vormt een microkosmos, een autarkisch geheel. Onder economie verstaat men in die tijd een complex geheel van ethiek, economie (d.i. huishoudkunde), pedagogie, geneeskunde, veeartsenijkunde, techniek, enz. De handel gedreven buiten het huis is slechts goed voor zover hij de autarkie versterkt. Hij mag geen doel op zichzelf zijn. Het 'huis' doet niet mee aan de stedelijke economie met haar industrie, handel en kredietwezen. Het huis is in de eerste plaats een bedrijfs- en productiegemeenschap. Bij het ontstaan van de steden werden handel en nering immers opgevat zoals de landbouw en veeteelt in het 'ganze Haus': geen scheiding tussen huishouding en bedrijf. Alles geschiedt in dezelfde lokalen; er is huisindustrie; sommige arbeid wordt in andere gezinnen uitgegeven. De huisvader is leider van de werkzaamheden. De arbeid geschiedt zonder vergoeding in loon. Ieder krijgt het nodige volgens zijn behoeften of verdiensten. Het huis is ook een levensgemeenschap rond een haard, een huishouding. Tellingen geschieden in de 18de eeuw soms nog per haard, 'feu', vuur. Het huis is ook een verzorgingsgemeenschap voor gezonden, zieken, invaliden en ouden van dagen. Tenslotte is het een juridische eenheid. Thuis is men zo vrij als een hertog op zijn burcht. Er is 'huisvrede'. Het 'huis' is een 'Freiung'. De huisheer bezit politieke rechten. Wie een huishouden voert krijgt de status van volwaardig man, met politionele en juridische macht.

Met het oog op deze studie moet op het volgende gewezen worden:

- De kinderen zijn in het 'huis' de volle eigendom van de vader. Zoals de huisvader niet naar willekeur beschikt over zijn leven of over zijn eigendom (die hij bijna in leen heeft van zijn clan), zo beschikt hij (in zekere zin) over het leven van zijn kinderen: hun denken en doen, hun tijd, omgang, huwelijk, beroep, ontspanning worden ten dele door hem geregeld.

- De kinderen krijgen opvoeding vooral door het voorbeeld. De ouders maken weinig tijd vrij om zich met hun kinderen bezig te houden. Deze worden geleidelijk in het productieproces ingeschakeld.

- De relatie tussen de vader en zijn kinderen is niet intiem en zeker niet sentimenteel gekleurd. Kinderen vrezen hun strenge, soms harde vader. Voor begane fouten moeten zij om vergiffenis vragen.

- De seksuele moraal van het 'huis' is in zekere zin autarkisch, d.i. zij moet zich schikken naar de wetmatigheden die voortspruiten uit de economische situatie, zonder dat zij daarom geheel samenvalt met de leer van de kerken. Sinds het bestaan van het 'huis' heeft de huisvader in theorie de christelijke seksuele ethiek aanvaard, maar in de praktijk huldigde hij soms andere principes, zo bv. een tolerante houding ten overstaan van de premaritale coitus. Deze ethiek is weinig beroerd door de morele acties vanaf de 16de eeuw. Ook op dit gebied is het 'huis' traditioneel en statisch.

Men mag het bestaan van het 'ganze Haus' niet veralgemenen. Elke uitspraak over de verspreiding van dit type moet op statistische gegevens gebaseerd zijn. Deze ontbreken. Men moet er wel rekening mee houden dat het 'huis' als ideaal en idool wordt voorgehouden, waardoor de ruime verspreiding van dit type vanzelfsprekend lijkt. Men is soms geneigd te denken dat het grote gezin vooral op het platteland te vinden is. Maar ook deze veronderstelling moet bewezen worden. De meerderheid der gezinnen op het platteland was waarschijnlijk klein (er bestaat een theorie dat de gezinnen van de armen in alle tijden klein waren). En de gezinnen in de stad (hoeveel steden waren er?) waren ook bijna steeds klein. Trouwens, was het verschil stad-platteland groot? En vinden we ook nog vandaag niet een verscheidenheid van gezinstypes? We hebben de indruk dat resten van gezinstypes, die duizend jaren of eeuwen oud zijn, nog hier en daar bleven bestaan, bij sommige sociale groeperingen en in sommige gebieden.[2]

Van de meeste gezinnen kan gezegd worden dat ze gevormd werden, niet om subjectieve redenen, zoals de belangen en de wensen van de partners zelf, maar omwille van de *objectieve doelstellingen*, zoals de voortzetting van het geslacht, de materiële verzorging der gezinsleden en de opvoeding der kinderen. Het gezin is in de eerste plaats een eenheid van bezit. De relatie is contractueel. Het gaat om een financiële transactie. Montaigne zegt dat men niet huwt voor zichzelf maar voor de nakomelingschap, voor zijn familie. Hij noemt het vermengen van passieliefde (les extravagences de la licence amoureuse) met de eerbiedwaardige verwantschap van de familie een soort van incest. Een goed huwelijk, indien het bestaat, gaat niet samen met de liefde (Un bon mariage, s'il en est, refuse la compaignie et conditions de l'amour). In het huwelijk vindt de man gelegenheid tot het verder doorgeven van zijn bezit, kansen op verzorging, wederzijds dienstbetoon en soms vriendschap. De vrouw vindt er grotere levenszekerheid en ruimere vrijheid, want ze kan haar goede naam nu moeilijker verliezen.[3]

Een *huwelijk op basis van liefde* is in alle sociale klassen ongebruikelijk en wordt soms als gevaarlijk beoordeeld. Fr. Bacon spreekt geen andere taal dan Montaigne. In de 18de eeuw schrijft de meest engelse van alle engelsen,

Samuel Johnson, dat de liefde ‘has no great influence upon the sum of life’. Men zou volgens hem evengoed de lord chancelor kunnen belasten met match-making, want er bestaan tienduizenden vrouwen met wie een man even gelukkig kan zijn als met degene die hij zelf gezocht heeft. Vooral de adel wijst het element liefde af. Zijn vrouw beminnen is ongepast, is een bewijs van smakeloosheid, van vulgaire bourgeoisie. Wie respect heeft voor een vrouw zal haar niet vernederen door ze te huwen. Het huwelijk doodt trouwens de liefde. Ninon de Lenclos verzekert dat de liefde goed honger kan doorstaan maar dat ze aan indigestie spoedig bezwijkt.[4]

De *buitenechtelijke seksualiteit* raakt de kern van dit huwelijk niet en wordt vanuit een ander standpunt beoordeeld.[5] In de hogere standen wordt een vrouw zonder minnaar soms als charmeloos of sociaal gecompromitteerd aangezien.[6] Een man zonder maîtresse moet ofwel impotent ofwel geruïneerd zijn.[7] In reisbeschrijvingen (die niet alleen door de adel gelezen werden) worden voor elke grotere stad de accomodaties van het bordeelwezen vermeld. Het *Amsterdamse Hoerenboekje* (een van de tientallen boekjes van dat genre) wordt in de 18de eeuw nog dikwijls herdrukt. Venetië is ‘une ville du plaisir’, maar ook in de andere steden en plaatsjes nemen de adel en de burgerij het niet nauw met de echtelijke trouw. De lagere sociale klassen hadden hun partnermobiliteit. In een huwelijk van dit type is de *echtscheiding* in slechts enkele gevallen nodig, nl. wanneer de vrouw onvruchtbaar geacht wordt of onbekwaam om het huishouden te voeren, tenzij zij hiervoor over personeel kon beschikken.

De *premaritale periode* dient om de huwelijksmarkt te verkennen. De man van wie men geen kuisheid eist, zal zich niet vroeg binden, tenzij zijn ouders voor hem een huwelijk gepland hebben. Het meisje voor wie de eis der maagdelijkheid wel telt, wordt vroeg uitgehuwelijkt.

Velen *huwen niet*, ofwel omdat ze (nog) niet economisch zelfstandig zijn en soms samen leven in een ‘wild huwelijk’, ofwel omdat ze het vrijgezellenleven verkiezen. De ongehuwden nemen binnen het familieverband, bestuurd door de ouden, een ondergeschikte plaats in. Toch roemt Labruyère ‘les délices du célibat’.[8] Volgens Leibniz is een levenslange overweging vereist over de vraag of een man zou trouwen of niet. Haast alle filosofen zijn ongehuwd.[9] Moheau, auteur van het eerste boek over franse demografie, stelt het huwelijk voor als een karwei die men uit staatsburgerlijke plicht op zich moet nemen. ‘De eerste plicht van een burger is het juk van het huwelijk te dragen, en een van de grootste diensten die hij aan de maatschappij kan verlenen, is het aantal van de leden te doen toenemen’. De getallen die hij geeft zijn: 55 % ongehuwden, 37,5 % gehuwden en 7,5 % weduwen en weduwnaars. Deze cijfers verschillen weinig van die der telling van 1831 volgens welke van de mannen 58,15 % ongehuwd was, 37,9 % gehuwd en 3,9 % weduwnaar; de overeenkomstige getallen voor de vrouw zijn: 54,5 %, 36,3 % en 9,1 %. De meeste ongehuwden waren niet celiba-

tair uit overtuiging, maar uit noodzaak. Trouwen was een luxe. Een hogere huwelijksfrekwentie hing samen met een hoger socio-economisch niveau. Dit bemerkt men duidelijk in de 19de eeuw, wanneer ten gevolge van de industrialisering en het nieuwe loonstelsel de armen toch kunnen trouwen aan het begin van hun beroepsleven: de huwelijksfrekwentie stijgt en de gemiddelde huwelijksleeftijd daalt.

De *partnerkeuze* is in theorie weinig vrij. Hoewel men steeds uitzonderingen kan aanhalen, blijkt bv. uit de huwelijksannoncen en uit het bestaan van geinstitutionaliseerde tussenschakels zoals de makelaars, welke rol het bezit speelde en hoe groot de sociale afstand tussen de twee marktpartijen was.[10] De keuze was geen individuele beslissing, maar een aangelegenheid waarover talrijke personen hun zeg hadden. Het leeftijdsverschil tussen de partners was dikwijls groot. Ook dit mag men niet verkeerd begrijpen: een jonge vrouw was voor een man geen luxe, maar een noodzaak wilde hij een voldoend aantal kinderen in leven hebben.

Huiselijkheid, in de betekenis daaraan nu gegeven, moet men niet zoeken. In de lemen hutten van de kleine boeren, de tweekamerswoonsten in de steden, de grote patriciërswoningen der rijke burgerij, de kastelen van de adel vindt men niet de ‘gezellige haard’ waarrond de leden van het gezin in alle ‘intimiteit’ een deel van de dag doorbrengen. Mandrou verklaart de algemeen verspreide uithuizigheid door de koude: men was verplicht beweging te nemen, warmte te zoeken. Maar waarschijnlijk moet men de verklaring voor deze uithuizigheid, die men vindt 's zomers en 's winters, in het noorden en in het zuiden meer zoeken in sociologische (sociaal contact) en economische (besparing van brandstof en verlichting) factoren.

In de grote huizen vond men een complexe kleine maatschappij. In zijn studie over de bevolking van Aix-en-Provence op het einde der 17de eeuw vermeldt J. Carrière dat er in de kleine huizen gemiddeld drie inwoners zijn; in de grote zijn er soms 31, nl. het echtpaar, 6 kinderen en 17 leden van het dienstpersoneel. Huiselijkheid kon er ook niet zijn omdat in vele gevallen de man, soms de vrouw en dikwijls de kinderen afwezig waren. Voerde de adel geen oorlog, dan was er de jacht of het verblijf dan het hof. Kooplieden maakten reizen. Handelaars, ambachtslieden en boeren trokken naar de markten. Kinderen werden uitbesteed, gingen naar school of gingen in de leer. Men kende wel een sibbe-gevoel (lignage) en in de 17de-18de eeuw vooral het samenhorigheidsgevoel tussen degenen die onder één dak wonen: meester en dienaar, oud en jong, vriend en bezoeker. Het gezin is een *samenlevingsgemeenschap*, een cohabitatie zonder intense emotionele interacties, zonder veel intimiteit en afgeslotenheid. Aan de zwakke sociabiliteit binnen het gezin beantwoordt een dicht net van sociale relaties erbuiten. Bij de arbeid, in de woonbuurt, in de herberg, op de talrijke volksfeesten, die niet alleen op het platteland plaats hadden maar eveneens in de steden en waaraan alle standen deelnamen, had men intense contacten.

Het huis bezat nog steeds een semipubliek karakter dat later overgaat naar het café de cercle privé, de club. Personeel, vrienden, verwanten, leerjongens, bezoekers werden er onthaald, gevoed en te slapen gelegd. Het gezin zelf verdwijnt te midden van deze promiscuïteit.

Doordat te veel belang gehecht werd aan typegevallen heeft men een verkeerd beeld gegeven van de *kinderrijkdom*. In Frankrijk verwees men dan naar de gezinnen van La Rochefoucauld, Croy en Grammont voor de adel, Catinat, Carnot, Arnauld en Coypel voor de burgerij, Coignet, en Restif de la Bretonne voor de boerenstand. Statistische gegevens verstrekken een ander beeld. Het geboortegemiddelde van 1690 tot 1701 is 4.32 kinderen per huwelijk; in de periode van 1752 tot 1763 is het 4.56 kinderen (in 1889 ongeveer 3, in 1950 2.59). De kindersterfte is echter groot, gedurende de eerste 2-3 jaar ongeveer 45 %.[11]

Huiselijkheid kan er ook moeilijk zijn omdat de *afstand tussen de leden van het gezin* groter is dan heden. In de eerste jaren van de 18de eeuw verspreidt zich de gewoonte, voordien alleen bij de hogere burgerij te vinden, dat man en vrouw elkaar aanspreken met ‘Monsieur’ en ‘Madame’.[12] Men toont zich niet graag in het openbaar leven in gezelschap van zijn vrouw. De kinderen spreken hun ouders aan met ‘Monsieur’, ‘Madame’, ‘Sir’, ‘My Lady’, ‘My Lord’ (Benamingen zoals ‘papa’, ‘mama’ dateren volgens Nicolson, voor Engeland uit de 19de eeuw). De *afstand tussen de kinderen zelf* is ook groot. In de gegoede milieus spreken zij elkaar niet aan met de voornaam, maar met ‘zuster’ of ‘broer’. Men mag echter niet beweren dat er geen banden waren tussen de kinderen. Ze waren alleen anders, zoals het hele gezin anders was: een sociale realiteit en niet een gevoelseenheid zoals Burgess en Locke het huidige gezin trachten te typeren.

Ook de *liefde van de ouders tot de kinderen was anders*. Het pasgeboren kind wordt niet bewonderd en als lieftallig geprezen.[13] ‘Rien que d'informe, de rebutant et de pénible’ schrijft J. Burlamaqui in 1762. De kindermoord is eeuwen lang een sociale plaag. Elders legt men de kinderen te vondeling.[14] Heiligverklaarde moeders lieten hun kinderen in de steek. Rousseau die op een ontroerende wijze over het kind schreef, bracht zijn 5 kinderen in een vondelingenhuis onder.[15] Mme de Tencin laat het kind dat ze heeft van Destouches achter op de trappen van een kerk. Wanneer de vader van zijn reis naar West-Indië is weergekeerd, zoekt hij het op en laat het door een anderen een behoorlijke opvoeding geven. Het wordt de latere d'Alembert. Ninon de Lenclos schaamt er zich niet over dat ze geen moederlijk gevoel bezit. Om het vaderschap van haar dochter wordt gedobbeld tussen Comte de Fresque en Abbé d'Effat. In de letterkunde vindt men weinig echte ‘moederlijke’ types. Het waren niet allemaal Andromaques of Josabets van Racine. Ook in de briefwisselingen ontmoet men dikwijls moeders die nalatig, koel, zelfs hardvochtig zijn. Wie zich de onkosten kon veroorloven, gaf dadelijk na de geboorte het kind aan een min, bij wie het 2-3 jaar bleef.[16]

Slechts in enkele korte perioden van de laatste vier eeuwen hebben de bemiddelde moeders hun kinderen gezoogd en dan vooral omdat het een modeverschijnsel was. Minnen die dicht bij de stad woonden, besteedden soms hun eigen kinderen uit bij andere minnen die verderaf woonden omdat ze zo enkele stuivers profijt deden. Vrouwen die ‘Ziehkinder’, ‘Pflegekinder’, ‘Kostkinder’, opvoeden werden vaak ‘Engelmacherinnen’ genoemd. Wanneer in een brief verschenen in *Mercure de France* (1757) de vier courante types van moeder besproken worden, is de slotsom: goede moeders zijn zeldzaam.

Ook de rol van de *vader* is anders.[17] Hij houdt zich weinig bezig met zijn kinderen. Moraliserende schrijvers uit het midden der 18de eeuw uiten klachten. ‘Men schaamt zich om zijn kinderen’. ‘Men schaamt er zich om, de indruk te wekken zijn kinderen te zeer te beminnen’. Mannen schrijven boeken over opvoeding van kinderen, maar hun kinderen worden zodra ze van de min thuis komen, in handen gegeven van het personeel: een gouverneur, hofmeester,. een franse gouvernante (in Duitsland soms ‘vice-mère’ genoemd), een ‘maître de danse’, een ‘dame de maintien’, enz. Vanaf 7-9 jaar worden de kinderen der minder gegoeden uitbesteed als huishulp, als leerjongen, scheepsjongen of dgl. Meisjes van 10 jaar zijn soms kleine vrouwtjes: ze gaan gekleed zoals de vrouwen en zijn handig in het huishoudelijk werk, in het berekenen van prijzen, ontvangen van huurgeld, voeren van de winkel, verzorgen van de kleinen. Kinderen van rijke ouders gaan als page in dienst bij de adel. De eigen kinderen blijven in het vreemde gezin tot ze 14-18 jaar oud zijn. Daarna gaan ze op reis (‘le grand tour’); anderen zijn ondertussen op pensionaat of aan de ‘corrupte’ universiteiten in het buitenland. Meisjes worden naar het klooster gestuurd. Men zou geneigd zijn te zeggen dat men niet van het kind houdt omwille van het kind, maar dit is waarschijnlijk een anachronisme. Men kan alleen constateren dat de volwassenen, zoals dat in een patriarchale maatschappij past, veel aandacht besteden aan het ‘breken’ van de zelfstandige wil der jongeren.[18] Bij dit alles mag men niet spreken van gebrek aan liefde. Men kan tientallen bewijsteksten uit de 18de eeuw aanhalen waarin geprotesteerd wordt tegen de overdreven strelingen door de ouders. Maar deze contacten krijgt het kind ook van het personeel met wie het vaak in dezelfde kamer, soms in hetzelfde bed slaapt. Aan de ‘need of contact’ (H.F. Harlowe) wordt niet exclusief door de ouders voldaan. Slechts in enkele groepen bestaat een anti-tederheid taboe. De houding van de ouders tegenover het kind werd destijds waarschijnlijk beïnvloed door de grote kindersterfte. Wanneer vandaag in het westen een kind geboren wordt, heeft het zeer grote overlevingskansen. Er is dus geen bezwaar tegen een totale investering van genegenheid, tegen het maken van plannen voor de toekomst van het kind, tegen het in de volle aandacht plaatsen van een onmondig wezen (‘the child-centered family’). Maar het gezin uit de 18de eeuw werd vanaf zijn

begin gekenmerkt door een ononderbroken stroom van geboorten én sterfgevallen, van de kinderen en van de moeder. Op 100 mensen bereikten er 60 hun volwassenheid niet. De grote meerderheid der bevolking, 80-90 %, is in een inferieure positie van de agrarische sector werkzaam en leefde op de rand van het bestaansminimum. Enkele misoogsten waren voldoende om hongersnood te doen ontstaan. In het eerste kwart van de 18de eeuw was er geen enkele volwassene die zich niet een aantal van de chronische voedseltekorten herinnerde. Degenen die de cyclische hongersnoden overleefden, bezweken misschien doordat de hygiënische en medische verzorging te wensen overliet. De bewustzijnsgraad en -kwaliteit, het emotioneel klimaat, de attitudes zijn anders in een schaarste-economie dan in een economie van de overvloed. Men heeft een ander perspectief op de toekomst en op het verleden, andere verwachtingen, een andere ontologie en cosmologie. De geboorte en de dood, het moederschap en het kind-zijn, de liefde voor het kind, de duur van de periode van het kind-zijn, de bindingen tussen ouders en kind zijn anders.

Zolang de burgerlijke doctrine van de suprematie van het gezin niet als de enig geldende wordt aangezien, is het mogelijk dat men zich principiëel kant tegen de opvoeding door de ouders. Ouderliefde is ‘ofwel een te hevige zon ofwel een te harde regenbui’ oordeelde de engelse filosoof Rob. Boyle toen hij zijn zoon bij een min op het land plaatste. Moederliefde ‘attendrit trop et relâche voire les plus sages’ schrijft Montaigne. Herhaaldelijk wordt de term ‘apenliefde' gebruikt. Ook de strenge Fénelon heeft bezwaren. Men meent het recht te hebben de meisjes blindelings aan de leiding van onwetende en indiscrete moeders over te laten.’ In de 17de en 18de eeuw wordt er druk over de opvoeding door de ouders of door vreemden gepolemiseerd. In de tweede helft der 18de eeuw gaan stemmen op ten voordele van staatsopvoeding. Deze opvatting wordt echter verdrongen doordat het burgerlijk gezin het recht op een eigen opvoeding als een prerogatief opeist.

Personen die deze toestanden in het gezin van de adel en de hoge burgerij op een niet-historische wijze beoordelen, spreken van zedenverval. Vooral na het ancien régime wordt beweerd dat de adel zijn losbandig gedrag onder het volk verspreid zou hebben. Daarom stellen de moralisten liever de verafgelegen tijden of het *gezin van de simpele man* tot voorbeeld.[19] Een ‘économiste politique’, Fr. J. de Chastellux beweert echter dat in de stad geen gezinsleven mogelijk is voor de handwerker, de dagloner, de knecht, de soldaat. De huisvrouw staat helemaal alleen met haar huishouden zodat ze haar kinderen moet uitbesteden bij een min. De boerin is volgens C. von Linné zozeer door haar bedrijf in beslag genomen dat ze de kinderen overlaat aan de zorg van grootouders. Een magistraat uit Lyon, A. Prost de Royer maakt één uitzondering, nl. de werkman die een gezonde, zachte en werkzame vrouw genomen heeft. De anderen huwen uit instinct, zijn afge-

stompt door te veel en onmenselijk werk, zijn verruwd door onwetendheid en misère. Ze zien in de vrouw slechts een slavin en in haar kind slechts een onwelkome gast. Dit is de toestand die men ook vindt in de achterlijke gewesten van de 19de eeuw, zoals Vlaanderen en Ierland. Er is geen sprake van dat deze mensen een gezinsleven kennen; de gezinnen der arbeiders blijven meer dan een eeuw ten achter in de evolutie naar wat de burgerij het ideale gezin noemt.[20] Een belangrijk verschil tussen het gezin van de kleine man en dat van de hogere standen is, dat waarschijnlijk in alle tijden en in alle landen het gezin van de simpele man klein was, klein zoals zijn hut, zijn inkomen en zijn mogelijkheden.

In het voorgaande werd niet gesproken over de psychologische en dieptepsychologische structuurlijnen in het gezin. Deze lagen in vroegere tijden ongetwijfeld elders en waren van verschillende kwaliteit en intensiteit. De mens uit de 18de eeuw moet voor de huidige historicus ten dele een onbekende blijven omdat de situatie in zijn oriëntatiegezin fundamenteel van de huidige verschilt. Het burgerlijk en adellijk gezin van het oude type gelijkt waarschijnlijk meer op dat van een ververwijderde stam dan op het huidige. Bij een beoordeling moet men rekening houden met de invloed van factoren zoals: het jarenlang verblijf bij een min die soms meer bemind wordt dan de moeder; de frekwente afwezigheid van de vader; de aanwezigheid van een soms talrijk personeel met wie de jongere soms meer contact had dan met de ouders; het verlaten van het huis rond het tiende jaar om elders in de leer te gaan; het groot leeftijdsverschil tussen vader en moeder; de grotere kindersterfte; andere relaties tussen de kinderen; het groter aantal tweede moeders en vaders; het frekwenter inwonen van niet-gehuwde famlieleden; de veelvuldiger omgang met niet-leeftijdgenoten; het gemakkelijker bevredigen van de ‘need of contact’, en dit niet alleen door de ouders, enz.[21]

(3) Het nieuwe gezinstype van de burgerij in de 18de eeuw

In de 18de eeuw bestaan verschillende gezinstypes naast elkaar. Daar is o.a. het duizenden jaren oude gezin van de veeteler en de landbouwer, verder het gezin van de adel dat eveneens oude trekken bewaarde en het gezin van de industriële en handeldrijvende burgerij. Dit laatste is een relatief recente nieuwigheid. Op universeel vlak gezien is het een curiosum.

De *sociale afbakening* van dit type is niet moeilijk. Het ontstaat bij de burgerij en sinds de 19de eeuw wordt het verspreid onder de andere en ook buiten het westen als het type dat het best aan de eisen van de humanitaire stroming zou voldoen. De afbakenen van de *inhoud* van dit type is moeilijker omdat men zich moet houden aan datgene wat verbaal door de burgerij zelf als typisch werd aangegeven; maar dit is slechts één aspect, nl. theorie. De *chronologische afbakening* is ook moeilijk. Want hoe duidelijker de chronologische gegevens zijn die men opgeeft, hoe groter de mogelijkheid

wordt om ze in twijfel te trekken. Elementen, kenmerkend voor het gezin der burgerij in de 18de eeuw, vindt men ook in de 17de en zelfs in de 16de eeuw.

In de 18de eeuw heeft het gezin voor de burgerij *een groter belang* dan voor de andere standen. Het belang en ook het type van het gezin hangt af van de mate waarin de grote maatschappij van alle standen of de kleine maatschappij waarin een stand leeft structureel gedifferentieerd is. De grote maatschappij en meer nog de wereld der burgerij worden gekenmerkt door het ontstaan van een ruimer aantal concrete sociale systemen die gespecialiseerde functies vervullen. Dit betekent minder frekwente en vooral minder intieme, of juister, minder totale contacten, en meer functionele relaties. De grenzen tussen de groep en het gezin, die vroeger vaag waren, worden nu duidelijker. Aan een sterke clan-geest beantwoordt een zwak gezin. Is de kans op sociabiliteit groot dan wordt het gezin minder een eiland. Het belang door de burgerij aan het gezin gehecht is groot omdat zij zich isoleert in de maatschappij en omdat de structurele en functionele differentiaties in haar maatschappij verder doorgevoerd zijn.

Het gezin van de burgerij krijgt ook *speciale inhouden*. Deze kan men samenvatten in de termen ‘orde en stabiliteit’. In de huiskring verlangt de burgerij zoals overal elders een stevige en duurzame vrede. Alle anarchische elementen worden geweerd.[22] Geen buitenechtelijke seksualiteit,[23] weinig echtscheiding tenzij om grotere ordeverstoring te vermijden, geen celibaat, geen premaritale seksualiteit, geen verspreiding van de kinderen buiten het gezin (de moeder zoogt soms zelf, ofwel wordt de min in huis gehaald), een duidelijke sekse-rol, duidelijke relaties tussen de echtgenoten, tussen de ouders en de kinderen, geen nalatigheid bij de opvoeding, geen uithuizigheid (in de 19de eeuw worden de schoolkinderen die voordien in de internaten waren, steeds meer externen). De éne polymorfe maatschappij van de 16de-17de eeuw waarin de standsverschillen geen grote rol spelen bij de uitingen van sociabiliteit vervalt in groepen: de grote groepen der zich isolerende standen en de kleine groepen van het burgergezin. De centrifugale krachten die de maatschappij doen uiteenvallen worden beantwoord door de centripetale krachten die het burgersgezin innerlijk versterken, zodat het geleidelijk los komt te staan van de sibbe en zich samentrekt tot het kerngezin, de ‘nuclear family’. Binnen dit gezin bemerkt men eveneens een contractie: tussen de echtgenoten door de ideologie van de liefde en het evalueren van het huwelijk, tussen de ouders en de kinderen want men schenkt meer aandacht aan het kind; de hogere burgerij gebruikt anticonceptieve technieken in de 18de eeuw, een feit dat ofwel oorzaak ofwel - volgens Ph. Ariès - gevolg is van een grotere aandacht voor het kind.

Deze evolutie is belangrijk. De industriële omwenteling in continentaal Europa tijdens de 19de eeuw zou trager verlopen zijn indien het gezin er niet monogaam en conjugaal geweest was. De gebondenheid aan een sibbe,

de positie, de statusverlening van een lid in een uitgebreid gezin zijn tegenstrijdig met de industriële vraag naar een geografisch mobiele, universele en gespecialiseerde kennisbezittende arbeider, die een beroep uitoefent waarvan de verdiensten hem persoonlijk toekomen. Zijn status komt dus in conflict met een statusverlening op grond van zijn familiepositie.

Samen met het ontstaan van het klassebewustzijn van de burgerij ontstaat het *gezinsgevoel*. Als zij eenmaal een plaats heeft veroverd tussen hoog en laag voelt zij zich enigszins als de door God en later de door de maatschappij aangestelde stand die de maatschappij recht houdt. Klassebewustzijn en gezinsgevoel uiten zich beide in het bouwen van *patriciërswoningen*. Deze zijn gekenmerkt door een grotere specialisatie van de woonruimten (een kamer voor 'la vie mondaine', een cabinet voor 'la vie professionelle', een salon voor 'la vie privée', een slaapkamer, enz.) en door de afzondering van een intieme kern die men slechts progressief kan benaderen. De beroepswereld en de privésfeer worden gescheiden. In de privésfeer verdwijnt o.m. datgene wat bij de adel in de openbaarheid moest dienen om zijn sociale status te beklemtonen. De woning, haar inrichting, het beleven van de liefde, de conversatie, de goede smaak bij de aanleg van een park, het ritueel bij het eten, zijn voortaan privégenoegen of -verplichtingen geworden. De beschavingselementen die de burgerij overneemt van de adel worden weinig verder ontwikkeld maar eerder gestabiliseerd.

Wat dit alles betekent ziet men o.a. bij het bezoek. Het moet van te voren aangekondigd worden. Er bestaat geen gevaar dat, zoals voordien gebeurde of in andere standen nog gebruikelijk is, de bezoeker terecht komt in de slaapkamer of dat hij converseert met iemand die bezig is met 'intieme' verrichtingen. De lokalen waar men ontvangt, de kleding die men draagt, het gebruikte eetgerief, het ritueel van het bezoek maken duidelijk dat er geen sprake is van binnen te dringen in de kern van dit reeds gesloten huis. Een vriend uit de zakenwereld die tot in de woonkamer doordrong, kon dit slechts doen door het afleggen van de contractuele relatie.

Het gevoel van huiselijkheid, het besef van het 'chez moi', van 'my home', de Wohnstube-mystiek van Pestalozzi bestaat uit nieuwe elementen. Het is in die afzondering dat men 'de harmonie van het echtelijk geluk' 'l'harmonie du bonheur conjugal' beleeft, die de enige ware bron van duurzaam geluk wordt genoemd. Als tegengewicht voor de functionele en instrumentele relaties tracht men hier een sfeer van genegenheid met innige, persoonlijke en associatieve (in de zin van grotere binding gevende, volgens L. von Wiese) relaties te bereiken. In de plaats van de vroegere passieve solidariteit tussen de gezinsleden treedt nu een vrijwillig actief zich richten naar het gemeenschappelijk doel. Men schermt zich af tegen de als vijandig aangevoelde maatschappij. Het gesloten gezin wordt de veilige basis van waaruit de aanpassing van het kind zal geschieden aan een maatschappij die als onveilig wordt voorgesteld.

In een zich desintegrerende maatschappij bood het burgerlijk gezin voordelen. Het was een oase waar men de ambivalente gevoelens leerde beheersen. Er ontstond een nieuw gevoel, nl. dat men zich 'thuis' voelde aan de haard, waar men zich min of meer durfde tonen zoals men is. De kinderen moesten rustig zijn. 'Kinderen mag men zien maar niet horen'. Zij moesten steeds bezig zijn want 'de ledigheid is het oorkussen des duivels'. De nuttige handwerken doen hun intrede en een meisje dat niet meer weet wat te doen knipt een gat in een stuk stof en naait het weer dicht. Volgens Lordulot moet men kalm en met genoegen spelen en het spel aanzien als een medicijn dat men aan een zieke geeft. De passie bij het spel is, zoals elke passie en ongeregeldheid, te veroordelen. Spelen voor geld zoals nog frekwent geschiedde, wordt afgekeurd. Het 'redelijk' genieten van 'plaisirs' is toegelaten. De wandeling is de onschuldigste, de aangenaamste en de noodzakelijkste van alle ontspanningen. Men kan vredig van de voortreffelijke genoegens van een privé leven in de afgeslotenheid van het platteland genieten. Zelfs bij het wandelen vormt het gezin een gesloten eenheid die zich van de omgeving afzondert. Niet alleen J.B. de la Salle keurt het dansen af. Lordulot beschrijft hoe de burgerij zich van de zgn. fijne lieden en van het gemene volk afzondert. 'De dansen zijn verderfelijk, maar de bals zijn nog meer.'

Het *premaritaal gedrag* van de burgersjeugd moet fatsoenlijk zijn. De kuisheid is een van de 13 deugden die Benj. Franklin, het type van de bourgeois, aan een dagelijks, wekelijks en maandelijks onderzoek onderwerpt. Men moet niet een huwelijkspartner *zoeken*, men moet hem *vinden*.[24] Want er bestaat voor iedereen een voorbeschikte partner die zich klaar houdt om de enige te zijn met wie men een gelukkig huwelijk kan aangaan. Hebben deze voorbestemde partners elkaar gevonden, dan bewaren zij zich in een toestand van prenuptiale zuiverheid. Zij sluiten een Neigungsehe in plaats van de vorige Situationsehe (volgens de terminologie van A. Vierkandt), een Personehe in plaats van een Sachehe. In dat huwelijk leidt de wederzijdse aantrekking tot een interactie die eerst een grotere identificatie moet verwekken, waarna een redifferentiatie veilig kan geschieden. Het huwelijk wordt in theorie niet meer voorgesteld als een instituut voor het overdragen van titel, bezit en beroep van de vader op de zoon. De *vrije partnerkeuze* wordt geproclameerd in het artikel 'mariage' van de *Encyclopédie:* het huwelijk is 'l'union volontaire et maritale... contractée par des personnes libres'. Dezelfde opvattingen worden voorgestaan door J.J. Rousseau, I. Kant, J.G. Fichte, G.F.W. Hegel, A. Schlegel, Fr. Schleiermacher, de gebroeders E. en J. de Goncourt, P.H.D. d'Holbach e.a. We zijn slechts een stap van het huwelijk zonder kerkelijke inzegening verwijderd. Het vrije huwelijk, of de vrije liefde zijn een logische parallel met het nieuwe huwelijkstype.

Vrije verhoudingen tussen ongehuwde mannen en vrouwen hebben ook vóór de 18de eeuw bestaan maar zij werden zelden theoretisch en openlijk verdedigd als superieur. Rond 1800 verwerpt William Godwin (echtgenoot van Mary Wollstonecraft) het conventionele huwelijk. Het is verouderd, en belast de vrijheid van het individu zwaar. Het geeft bezitsrechten van de ene partner op de andere, maar geen enkel mens kan in feite het bezit zijn van een ander mens. De afschaffing van het huwelijk zou niet veel schadelijke gevolgen hebben. Godwin zelf wilde niet te veel bij zijn gezin vertoeven. Hij betrok enkele huizen verder een paar kamers, en kwam van daaruit 'op bezoek' in zijn gezin. Het gebeurde ook dat hij in de loop van de dag een brief naar huis schreef. Onder zijn invloed heeft Shelley het dwanghuwelijk aangevallen in naam van de liefde. Shelley ging een vrij huwelijk aan in 1814. Goethe sloot met zijn Christ. Vulpius een gewetenshuwelijk dat later wettig werd.[25] Rond de eeuwwisseling stellen verschillende auteurs het huwelijk 'in Frage'. D. Diderot die ongelukkig gehuwd was en mooie dingen over het echtelijk geluk schreef, zou posthuum een manuscript-tractaat over de vrije liefde nalaten. Deze problematiek wordt hernomen op het einde van de 19de en in de 20ste eeuw.

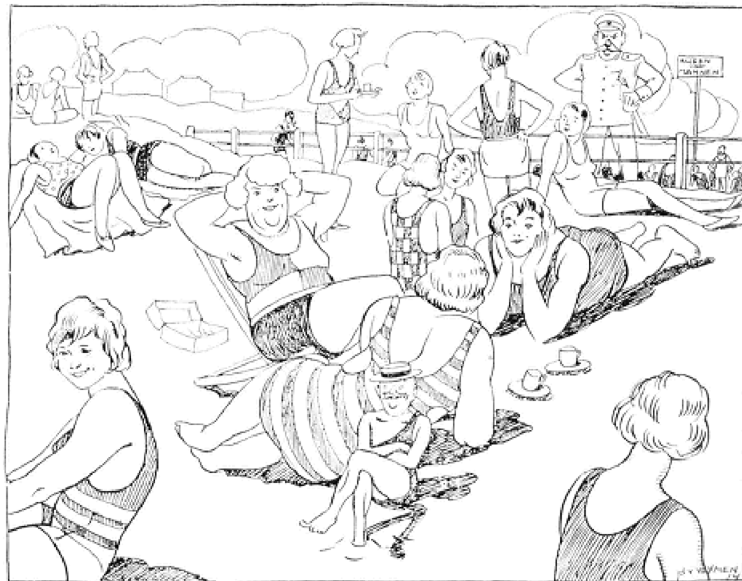
De kern van de vrije liefde is te vinden in bepaalde opvattingen over de liefde zelf. Deze wordt voorgesteld als goddelijk, kosmisch, allesovertreffend. Elke grens aan de liefde opgelegd, is immoreel en doodt de liefde. De trouw ligt in de liefde zelf, niet in het huwelijk. Sentimentele liefde is voor de rustige burger niet gevaarlijk.[26] Het prototype vindt men in Rousseau's *Nouvelle Héloise* (het woord 'sentimental' werd in Engeland voor het eerst gebruikt in 1740). In 1763 laat een engels auteur een oudere vrouw aan een jongere zeggen dat de nieuwe soort liefde een romantische zaak is die ze uit de boeken leert kennen. 'Meisjes hadden vroeger wat anders te doen.' Volgens Boswell spant men zich in om te voelen wat men moet voelen; men imiteert hierbij prototypes van beroemde minnaars. Zei niet La Rochefoucauld dat velen niet eens het bestaan van de liefde zouden kennen als ze er nooit over hadden horen spreken? Men moet de liefde aanleren, zoals men ook het westerse type van de moeder- en vaderliefde moest aanleren. Minnaars die het patroon der burgerij volgen, vormen in de 18de eeuw slechts een miniem deel van de bevolking. De anderen spotten met deze soort liefde of hebben er nooit van gehoord.

Deze ideële voorstelling van de liefde wordt als een grondslag voor het *burgerlijk huwelijk* aangezien. Het huwelijk tussen Emile en Sophie is het model. De man wordt gekenmerkt door zijn 'zachtheid', de vrouw door haar 'onderdanigheid' als trouwe gezellin van haar man en toegewijde opvoedster van de kinderen. De kinderen zijn gehoorzaamheid verschuldigd; van het personeel wordt trouw verwacht. In dit huwelijkstype is de buitenechtelijke seksualiteit een onduldbare en voor het huwelijk gevaarlijke zaak.[27] De belangstelling voor dit probleem wordt groot. Voor de toestand van het kind


1880
1885
1890
1903
1905
1908
1910
1912







betekent de nieuwe ideologie van het gezin een verandering. De burgerij is de eerste stand die de gezinsplanning theoretisch verdedigt en praktisch beoefent, al verzet zij zich tegen een openlijke regeling van dit probleem.

Het is misschien de eerste maal in de geschiedenis van het gezin dat één bepaald patroon uitgeroepen wordt tot het exclusieve model. Deze *doctrine*, vervuld met nostalgie naar een betere tijd, wordt op de theorieën over het ontstaan van het huwelijk geprojecteerd. Volgens Rousseau, Herder, Comte e.a. was het arcadisch, monogaam en conjugaal huwelijk primair.[28] Het gezin wordt aangezien als de meest fundamentele, universele, en onvervangbare institutie. Het sluiten van een tweede huwelijk is eventueel even noodzakelijk en natuurlijk als een eerste huwelijk. De ongehuwde wordt in de 19de eeuw moeilijker als volwassene aanvaard en krijgt zelfs geen toegang tot alle ambten. Het huwelijk wordt voorgesteld als het enige middel dat aan de enkeling de kansen biedt tot volledige zelfverwezenlijking, tot ontplooiïng van de persoonlijkheid, tot het verwerven van de mysterieuze volledige menselijkheid en wijsheid die de celibatairs hun hele leven missen, tenzij zij tot de geestelijke stand behoren.

Zoals dikwijls gebeurt bij de verspreiding van een nieuwe ideologie, duwt men zich af tegen de oude, immoreel genoemde toestand. Het gezin zou slechter en slechter worden. ‘Onze natie heeft het nodig dat men haar het huwelijk, het goede huwelijk aanpredikt’, zegt Turgot, een ‘economist’, vandaar zijn belangstelling voor het gezin. Maar ook politici wijzen op het belang van het ordelijk gezin voor de staat en de maatschappij. A. Goudar pleit voor een betere opvoeding van de kinderen en is tegen het celibaat. De Encyclopédisten (o.a. d'Holbach, Helvétius en Diderot) spreken zich uit voor het gezin. In de 18de eeuw is het prediken van de gezinsideologie een uiting van progressiviteit. Want men steunt de nieuwe waarden, naturalisme, rationalisme, individualisme, tegen de oude, godsdienst, autoriteit, patriarchaat. In zijn *Nouvelle Héloïse* hemelt Rousseau ‘de zuiverheid, de heiligheid, do waardigheid van het huwelijk op. In *Emile* is het huwelijk de eerste en heiligste instelling van de natuur’, ‘het meest onverbreekbare en het meest gewijde der contracten’.[29]

Reeds in de vorige eeuw had Fénelon gezegd dat de moeders meer contact moeten hebben met hun man en hun kinderen. Maar die woorden kwamen 70 jaar te vroeg. Nu kent het nieuwe patroon sukses. De ouders moeten voortaan hun kinderen beminnen. Men volgt de moderne principes der kinderverzorging. Ook in de werken van Voltaire speelt de ouderliefde een zekere rol (bv. in *Zaïre*, 1732; *Eriphyle*, 1732; *Sémiramis*, 1748 en vooral in *Mérope*, 1743). De strenge, hardwerkende vader is ‘het meesterwerk van de natuur’. Hoe nieuw en vreemdsoortig dit type van vader- en moederrol was, kan men bemerken uit de zaalreacties op toneelscenes waarin ouders en kinderen voorkomen: sommige toeschouwers wenen, anderen lachen spottend. Beschrijvingen van negentiende-eeuwse burgerlijke gezinnen tonen aan dat

de realiteit soms ver van het ideaal verwijderd is. Maar men kan niet ontkennen dat de verandering die begint rond het midden van de 18de eeuw tot de belangrijkste behoort in de geschiedenis van het samenzijn van man en vrouw. Zij heeft gevolgen voor de opvoedkundige toestand in het gezin. In tegenstelling tot de vaak gehoorde bewering dat in het moderne gezin de opvoedingsfunctie meer overgedragen wordt op extra-familiale instituten zoals de school en het derde milieu, moet beklemtoond worden dat sinds de opkomst van het kern-gezinstype de *pedagogische ingreep* op de kinderen *is toegenomen* in vergelijking met de toestand in vorige eeuwen. Zowel de duur als de kwalitatieve en kwantitatieve intensiteit van de beïnvloeding werden verveelvuldigd. In de veruit belangrijkste jaren voor de opvoeding, nl. de eerste drie, verblijft het kind thuis en niet meer bij de min. Van een veel-generaties-samenhang evolueerde men naar een drie- tot twee-generaties-samenhang. De aandacht concentreerde zich op een kleiner kinderaantal. De behoefte aan intenser en uitgebreider conditionering was nodig ten gevolge van de uitbreiding van de sectoren van het beschaafd-zijn. Een meer homogene groep van naar leeftijd minder verschillende, minder talrijke en in hun sociale relaties op dezelfde wijze gepatroneerde kinderen blijft gedurende langere tijd samen bij ouders die het als hun eerste plicht moeten aanzien zich aan hun gezin te wijden. Uit dit gezin zijn de meeste verwanten verdwenen. Door dit alles ontstaan andere relaties tussen de ouders en de kinderen, tussen de kinderen onderling en ook tussen de wereld en het gezin: de veelzijdigheid van de wereld komt minder rechtstreeks in huis. Door het langduriger verblijf in het oriëntatiegezin en door de intenser beïnvloeding wordt het psychologisch ontwenningsproces vertraagd en soms nooit beëindigd. Het procreatiegezin bewaart vele resten van het oriëntatiegezin, wat in een wereld die zelf vlug verandert tot onaangepastheid kan leiden. In de plaats van de vroegere somatische endogamie in relatief gesloten huwelijks- en voortplantingskringen (de ‘Isolate’) krijgt men nu psychische ‘Engzucht’ en zelfs ‘Inzucht’. De gevolgen van deze verandering bemerkt men goed bij het overnemen van seksuele gedragspatronen. Daar het gezin zich heeft afgesloten van de buitenwereld en daar de desociabilisatie in de maatschappij het leggen van nieuwe contacten bemoeilijkt, kan men spreken van overerving van gedragspatronen die gedurende een eeuw en langer binnen in dezelfde familie bewaard kunnen blijven. Deze situatie kan eu- of/en dysfunktioneel zijn, gezien vanuit het standpunt van het individu. Ze is gunstig wanneer men de handhaving der traditionele waarden noodzakelijk acht.

In de tweede helft der 18de eeuw werd de basis gelegd voor het latere *algemene patroon* der seksuele ethiek. De naleving ervan zal erkend worden als een teken van beschaafd-zijn. Het is nog wel mogelijk om binnenskamers (ook bij de prostituele omgang) een ander, informeel patroon te volgen, maar het eerste blijft het model. Het maakt de interacties en communicaties

tussen bepaalde bevolkingsgroepen mogelijk binnen de grenzen van een zekere veiligheid. Kinderen van de burgerij kunnen zgn. zedelijk-veilig met elkaar spelen. Zij kunnen dat nog niet met kinderen van bv. het arbeidersmilieu. De evolutie gaat echter naar een algemene aanvaarding van het burgerlijk patroon. De verspreiding van het burgerlijke seksuele ideaal is een bewijs van de toenemende sociale integratie van de maatschappij, van het langer worden van de interdependentieketen, van een groeiend contact tussen de verschillende lagen, eerst de bovenste laag in de steden, daarna die van het platteland en het gewone volk. Zo ontstaat een algemeen westers patroon, met kleine streek- en godsdienstige verschillen. Vanuit de ‘Fernpunktkontakte’ van enkele sociale loci (de enclaves van het stadspatriciaat) die geen geografisch continuüm vormen, groeit een geleidelijk eenvormig patroon, waardoor aanvankelijk de afzondering van de andere bevolkingslagen vergroot. Maar omdat de kleine minderheid beschikt over machtige invloeden, omdat ze leidinggevend is, zal datgene wat voordien een standsonderscheid van de stedelijke elite was, over de standsbarrières heen de andere klassen en de overige geografische gewesten beïnvloeden. Op die wijze ontstaat een algemeen seksueel patroon.

Dit algemeen patroon wordt het *enige zedelijk aanvaardbare patroon*. De gedragingen en waarden der andere standen worden niet meer beoordeeld vanuit de zin die ze voor die standen hebben. Het fanatisme, ten opzichte van zichzelf en van de anderen, van een stand die van alle werelden thuis is, die weet waar de hefboom van de macht zit en die weet te gebruiken, dient om zich te distanciëren van de andere standen en tevens om deze ondergeschikt te maken. Want naast dit burgerlijk patroon wordt geen tweede geduld.

Eindnoten:

1 Wright Mills noemde het een gebrek aan sociologische verbeeldingskracht dat het westen geen alternatief voor het huwelijk en het gezin creëerde. Niet alleen stelt de hele gezinssociologie, de etnologie en de antropologie zich op het standpunt dat het gezin een onmisbare en over de hele wereld aanwezige institutie is, maar gezin en huwelijk worden ook als onaantastbare, gesacraliseerde waarden voorgesteld. De oplossing van de moeilijkheden, ontstaan door het ontbreken van een alternatief, worden terug in het versterken van het huwelijk en het gezin gezocht. Elkeen zal erkennen dat het huwelijk en het gezin instrumenteel waardevol zijn. Dit betekent echter niet dat ze als een laatste waarde moeten aangezien worden. Het bovenstaande geldt zowel voor conservatieve als voor progressieve staten. Zo lezen we bv. in de grondwet van de volksrepubliek Tsjekoslowakije, art. 10: ‘Het huwelijk, de familie en het moederschap worden door de Staat beschermd. De Staat houdt er de hand aan dat de familie de gezonde basis blijft op dewelke de Natie moet vooruitgaan’. In de grondwet van Spanje, 1945: ‘De Staat erkent en beschermt de familie als natuurlijke en fundamentele instelling van de maatschappij, met rechten en plichten die vóór elke positieve en menselijke wet gaan en aan deze superieur zijn’.

2 We mogen evenmin vergeten dat de verspreiding van het nieuwe type van huwelijk en gezin zich beperkt tot een gedeelte van de sociale klassen en tot enkele landen van het westen. In het boek *Mère Méditerannée* (Paris, 1965) toont Dominique Fernandez aan dat in Zuid-Italië (il Mezzo-giorno) de vrouw slechts gewaardeerd wordt als moeder van kinderen en voor prostituele omgang. ‘Ils ont entendu parler de l'existence fabuleuse de vrais couples dans les pays du Nord

et de la plénitude de l'amour qui délivre de la hantise de sexe' (p. 34). Hetzelfde kan men zeggen over Ierland, Spanje, Midden-Europa, Midden- en Zuid-Amerika.

3 Dat huwelijk en liefde niets met elkaar te maken hebben wordt nog vandaag verdedigd: 'En effet, le mariage et l'amour n'ont rien à faire ensemble. Ces deux données sont totalement indépendantes l'une de l'autre, et s'il faut à toute force poser entre elles un rapport, c'est un rapport d'antagonisme'.
Chr. Rochefort, in het hoofdstuk *Le mariage*, p. 246 in Rémy, J. & Woog, R. *La française et l'amour, Une enquête de l'Institut Français de l'Opinion Publique*. Paris, Laffont, 1960. In een model-liefdebrief van het einde der 18de eeuw (S. Johnson. *The new London letter writer*) schrijft het meisje: ... ik moet 'conceal my real love, for fear of incurring the sarcastic ridicule of our friends. In my opinion nothing is more imprudent, nothing more offensive, than for lovers to appear lovers in company; it is both disagreeable and disgusting to society'.

4 'Si j'écrivais pour une femme, je lui repeterais à chaque page ces trois vers:

> Traitez bien un Amant, il cessera de l'être.
> L'amour ne peut durer qu'autant que les désirs;
> Nourri par l'espérance, il meurt par les plaisirs.'

Le Maître de Claville, *1737*, dl. I, p. 344. 'Il n'y a femme, si belle soit-elle, qui ne soit indifférente à un homme quand ils ont couché ensemble un an.' (Et. Pasquier, *Lettres*, livre I, lettre IX). In verband met de bewering dat man en vrouw (van de hogere standen) niet samen wilden gezien worden cfr. A. Franklin, *L'enfant*, p. 8-9.

5 Huwelijkstrouw wordt als belachelijk aangezien (Cfr. A. de Luppé, *Les jeunes filles*, p. 13). P. Hazard (*Pensée Europ.*, I. p. 345 en vgd.) toont aan dat het monogaam huwelijk slechts schijn was. F. Henriques (*Facetten*, p. 221) noemt het cicisbeaat een geïnstitutionaliseerde vorm van buitenechtelijke seksuele betrekkingen. Zie ook de werken (ook de dagboeken) van de Sade, Casanova, Choderlos de Laclos, en *Esquisse pour un portrait du vrai libertin* door Vailland, R., p. 31 in zijn *Le regard froid*. Paris, 1963), waarin een beeld geschetst wordt van enkele perioden in het leven van Casanova.
Mandrou (*France moderne*, p. 118) schrijft 'à côté de la société légale... la morale commune ... admet largement les amours de rencontre'. Er was bij ontdekking straffeloosheid voor de man, niet voor de vrouw. Maar de reacties betreffen exterieure gevoelens zoals eer en jaloezie. De huwelijkstrouw werd er niet door gebroken: 'pour le sens commun, il n'est point douteux que la passade n'est point signe de trahison conjugale' (*ibid.*). Een dominee schrijft nog in het begin der 19de eeuw daarover: 'Solche Sünden sind alt. Wenns nur nicht offenbar noch schlimmer wird, dann wollen wir nicht klagen'. (Fr. Rehm, *1802*, p. 38). Schultz (*Häusl. Leben*, p. 155) geeft vele teksten voor de 16de eeuw en concludeert: 'Dagegen gilt ein ausserehelicher Verkehr ganz und gar nicht für unsittlich'.

6 Volgens Stendhal is de huwelijkstrouw tegen de natuur: 'La fidélité des femmes dans le mariage quand il n'y a pas d'amour est probablement une chose contrenature...'. Zó is ontrouw geen fout, maar een resultante van een begane fout waarvan zij de schadelijke gevolgen verzacht. Montesquieu schrijft (*Lettres Persanes*, 53e lettre): 'Ici [en France] les maris... regardent les infidélites comme des coups d'une étoile inévitable. Un mari qui voudroit seul posséder sa femme seroit regardé comme un perturbateur de la joye publique et comme un insensé qui voudroit jouir de la lumière du soleil à l'exclusion des autres hommes'.

7 P. Bayle (*Dictionnaire*, dl. VI, p. 103) vermeldt een brief waarin een 'maîtresse' aan de minnaar die een korte reis moest maken, antwoordt: 'Souvenez-vous qu'une maîtresse est un bénéfice qui oblige à résidence'.

8 Men kan de situatie waarin velen om economische redenen in de onmogelijkheid zijn te huwen, vergelijken met het oordeel van moraliserende auteurs zoals Chr. A. Peschek (*1790*, p. 188). Hij zegt dat de mensen niet willen huwen ten gevolge van hun te grote zinnelijkheid. De 'Hang zum ehelosen Leben' zou zijn tijdperk karakteriseren: 'man hasset das sanfte Band der Ehe'. J.F. Oest (*1787*, p. 86) zegt echter dat weinigen kunnen trouwen wanneer zij willen. Vandaar dat een probleem van seksuele uiting ontstaat. In 1749 constateerde d'Argenson: 'Dans la campagne où je suis, j'entends dire que la peuplade et le mariage y périssent absolument de tous côtés. Dans ma paroisse qui a peu de feux, il y a plus de trente garçons qui sont parvenus à l'âge plus que nubile. I1 ne se fait aucun mariage et il n'en est pas seulement question entre eux'. (Gecit. door Ph. Ariès, *Attitude*, p. 468).

In verschillende maatschappijen is het aangaan van een wettig huwelijk de bevestiging van een hoge sociale status (cfr. bv. in Kruijer. *Observeren*, p. 64). Men mag niet vergeten dat het bestaan van velen indroevig was. De volksgezondheid, de openbare orde, de publieke gedragingen, de huisvesting, de voeding, de kleding, de verwarming, kortom alles liet veel te wensen over. Cfr. het werk van de sociaal-historici zoals Lecky, Trevelyan, e.a. Zie ook Gay's *Beggar's opera*, en Hogarth's *Gin Alley*: beide uit Engeland, het progressieve land van die tijd.

9 Pascal zou het huwelijk getypeerd hebben als 'la plus basse des conditions du Christianisme, vile et préjudiciable selon Dieu' (p. 54 in Claeys, H.J. e.a. *Over komen en gaan*. S.d., s.l.; = nrs. 12-13 van het tijdschrift *Mep*).
G.F.W. Hegel is een van de eerste westerse filosofen van naam die, zij het op late leeftijd, huwde. In zijn brieven schetst hij van zijn huwelijk geen zeer gunstig beeld. De relatie van Schleiermacher e.a. in zijn tijd kan men moeilijk een huwelijk noemen. K. Marx is een van de eersten die een conjugaal huwelijk sloot. Gaan we terug in de tijd, dan komen we na een periode van een paar duizend jaar zonder gehuwde filosofen, terecht bij Aristoteles, die blijkens zijn testament waarschijnlijk van zijn eerste vrouw hield, en bij Socrates. Er zijn nog verschillende landen (bv. het huidige Griekenland, Ierland, enz.) waar de elite slechts zelden huwt. Zij wijt deze toestand doorgaans aan het te lage inkomen.

10 In de laatste decade van de 18de eeuw verschijnt in Engeland *The New London letter writer* van Samuel Johnson. Dit boek biedt briefmodellen voor de toen verspreide bruidwerving per brief. Cfr. ook De Vries, Leonard. *Wegwijzer voor minnaars en minnaressen ...* Amsterdam-Brussel, 1960. Men kan altijd voorbeelden aanvoeren van verloofden die zelf de partnerkeuze deden, of die tegen de wil van de ouders, hun zin doordreven, enz. In de 18de eeuw is bij de burgerij de situatie echter doorgaans zo dat het paar, gevormd door de ouders, gehoorzaam moest zijn en trouwen tenzij de betrokkenen ernstige bezwaren tegen de beslissing konden aanvoeren. Men moet deze houding der ouders beoordelen vanuit de andere soort relatie ouders-kinderen, de andere opvatting omtrent de liefde (die na het huwelijk komt), de andere inhoud der liefde (meer waardering, hoogachting), de andere doelstellingen van het huwelijk e.d.m. Grote zinnelijkheid of grote passie in de liefde werden veroordeeld. Verliefdheid was goed voor kinderen en een verabsoluteerde liefde werd aangezien ofwel als een bedreiging voor de liefde tot God of als een ziekte.

11 M. Reinhard, *Hist. popul. Mond.*, p. 71; H. de Gallier, *Les moeurs*, p. 168-9, R. Mercier, *o.c.* p. 24. 'In Nederland heeft een amateur-historicus voor een klein dorp een complete burgerlijke stand gereconstrueerd over de periode 1695 tot 1825. In deze periode bedroeg de gemiddelde leeftijd slechts 22 jaar; de mannen hadden gemiddeld 16 kinderen, waarvan echter maar drie hun eerste verjaardag en twee de volwassenheid bereikten. Een andere tragische bijzonderheid van deze statistiek was het feit, dat deze 16 kinderen niet de nakomelingen van één moeder waren, maar afkomstig van drie opeenvolgende huwelijken van de vader.' C. van Emde Boas. *Geboorteregeling en geestelijke volksgezondheid*. In: *Symbiose*, III, nr. 4. 1964, p. 115.

12 A. Schultz (*Häusl. Leben*, p. 190) vermeldt dat de adellijke kinderen in de 16de eeuw in Duitsland met 'Ihr' in plaats van met 'du' werden aangesproken. 'Die Junker sollen nicht geduzt sondern geirzt werden'. Het gebruik van de titulatuur in het gezin verspreidt zich in het begin der 18de eeuw van de adel en de hogere burgerij naar de lagere standen (Cfr. Brillon, P.J. *Le théophraste moderne*. Paris, 1700, p. 315). Deze gewoonte wordt geridiculiseerd o.a. door Marivaux (in *L'héritier du village en Paysan parvenu*. Volgens Mercier, L.S. (*Tableau de Paris*. Amsterdam, 1782-88, 12 delen, dl. IV, p. 105) laten de kleine burgers zich door hun kinderen aanspreken met 'Monsieur' en 'Vous'. (Cfr. ook Nivelle de la Chaussée, *Ecole des mères*, 1744, en R. Mercier, *L'enfant au XVIIIe siècle*, p. 47-48). In 1790 is (volgens Chr. A. Peschek) de omgang in de huwelijken der 'Vornehmen' weinig vertrouwelijk. Elke partner heeft zijn eigen wereld, zijn vrienden en gezelschap. De 'Hofton' in hun conversatie belet elke innigheid (Peschek, 1790, p. 97-98).
De grotere familiariteit tussen ouders en kinderen dateert waarschijnlijk van rond de franse omwenteling. Na de revolutie gaan er althans luide protesten op over de 'schandalige' (plebejische?) familiariteit in de omgang tussen ouders en kinderen (N. Epton, *French*, p. 227). M.E. Heijboer (*Visie*, p. 19) onderstelt in de 18de eeuw 'een zekere gelijkheid' en 'een vanzelfsprekende vertrouwdheid' tussen de ouders en de kinderen. Deze onderstelling is niet bewezen: men vindt wél talrijke teksten van harde, dominerende ouders die hun kinderen uitbuiten, enz.

13 In 1578 schrijft Laurent Joubert (*Des erreurs populaires et des propos vulgaires touchant la médecine*. Edit. 1608, p. 401 en vgd.): 'Je vous prie, que l'on estime un peu le plaisir qu'un

enfant donne'. Dan volgt een beschrijving van prettige kinderreacties, grappige streken en gewoonten. De moeders die meer aandacht aan hun kinderen besteden, zullen daarvoor beloond worden.

14 In het nieuwe testament leest men dat de apostelen oordelen dat Christus zijn tijd verbeuzelt met de kinderen. Het doden van meisjes was gebruikelijk in sommige pre-christelijke germaanse gewesten (cfr. Rich. Beitl. *Der Kinderbaum*, p. 102-104); resten van dat gebruik zijn nog bewaard in sprookjes. Het verkopen van kinderen vindt men tot in volle middeleeuwen, en in een gewijzigde vorm in de kinderarbeid tot in de 19de eeuw. Het was een oud-germaanse en oud-keltische gewoonte een jongen dadelijk na zijn geboorte of in elk geval zeer vroeg in een vreemd gezin te plaatsen. (Cfr. Feuerlicht, Ignaz. *Vom Ursprung der Minne*, In: *Archivum Romanicum*, XXIII, 1939, p. 140 en vgd.).

15 Jean Jacques zelf werd door zijn vader achtergelaten bij een oom die hem bij een dominee in de kost deed. Niet alleen onwettige, maar ook wettige kinderen worden te vondeling gelegd (cfr. R. Mandrou, *France moderne*, p. 121). In de rechterlijke dossiers vindt men daarover talrijke vermeldingen. Moeders verkopen soms de maagdelijkheid van hun dochters (cfr. L. De Vries, *Venus' lusthof*, p. 152 en 153). Over de kindermoord en de vondelingenhuizen zie o.m. Coulton, G.G. *Infant perdition in the middle ages*. London, 1922 (Mediaeval studies, 16). Lallemand, Leon. *Histoire des enfants abandonnés et délaissés. Etudes sur la protection de l'enfance aux diverses époques de la civilisation*. Paris, 1885. Schlosser, Johann Georg. *Die Wudbianer. Eine nicht gekrönte Preisschrift über die Frage: wie ist der Kindermord zu verhindern, ohne die Unzucht zu befördern?* Basel, 1785.

16 Ca. 1780, dus na de periode van grote pedagogische invloed door J.J. Rousseau, schrijft L. Sébastin Mercier (*Tableau de Paris*, dl. VI, p. 48): 'Avec des nourrices, des gouvernantes, des précepteurs, des collèges et des couvens, certaines femmes ne s'aperçoivent presque pas qu'elles sont mères'.

17 Chr. M. de Talleyrand (*Mémoires*, dl. I, p. 7) zegt over zijn jeugd: 'La mode des soins paternels n'était pas encore arrivée'.

18 G. Stephan, *Häusliche Erziehung im 18. Jahrhundert*. In het begin der 18de eeuw schrijft Dan. Defoe in zijn *Family instructor* dat het gezinshoofd tegenover de volwassen zoon spreekt over zijn 'undoubted right to govern my own family, without giving an account to my children' (gecit. in R. Stamm, *Puritanismus*, p. 225).

19 Janine Bouisounouse citeert zulke 18de-eeuwse, eerder moraliserende uitspraak: 'On trouve encore, parmi les gens d'une condition inférieure, de bons ménages, ... Mais parmi les gens de qualité, je ne connais pas un seul exemple d'affection réciproque et de fidélité'. (*Julie de Lespinasse, ses amitiés, sa passion*. Paris. 1958, p. 22). Cfr. verder (Brunet, G.) ed. *Correspondance de la princesse Palatine*. D1. II, p. 237. 16 aug. 1721. Zie ook A. Franklin, *L'enfant*, p. 9-10.

20 Ph. Ariès (*L'enfant*, p. 458) verklaart deze achterstand uit de materiële omstandigheden: 'Le retard de l'âge du mariage, la précarité du travail, les difficultés du logement, la mobilité du compagnonnage, la persistance des traditions d'apprentissage, autant d'obstacles au mode idéal de la vie de famille bourgeoise, autant d'obstacles que l'évolution des moeurs grignotera peu à peu'.

21 Bij natuurvolkeren vindt men opvoedingsmodaliteiten die soms sterk van de westerse afwijken. Bij de Trobrianders leeft de jongen bij zijn natuurlijke ouders maar is hij gehoorzaamheid en plichten verschuldigd aan de oom langs moeders zijde (het afstammingssysteem is matrilineair). Na de puberteit gaat hij in het dorp van zijn oom wonen. Het resultaat van deze toestand is dat de vader in een relatie van kameraad tot zijn zoon staat. Hij doet al wat hij kan om zijn affectie te winnen en om hem zo lang en zo veel mogelijk bij zich te houden. Op de Andaman-eilanden wisselen gehuwde paren regelmatig hun kinderen uit. Een kind heeft zodoende verschillende ouders die allen van het kind houden en er zich verantwoordelijk voor voelen.
De antropologen zijn het er over eens dat het vaderschap niet zozeer een biologisch dan wel een sociocultureel feit is. Het biologisch vaderschap (het verwekken van het kind) blijft in feite onzichtbaar, zodat na elke geboorte strikt genomen een adoptie volgt. Het menselijk gezin ontstond wanneer de man gefamiliariseerd werd, d.i. wanneer hij als vader in dat gezin werd geïntegreerd.

22 'Matrimony is a chaste and modest scheme of living; it is a state, not a circumstance of life; the end and meaning of it is the raising families, procreating children to be brought up religiously; it is an establishment contracted, ... for solid and substantial enjoyments ...' Dan. Defoe, *Use and abuse*, 1727. (Gecit. in R. Stamm, *Puritanismus*, p. 213).

23 Over de geoorloofde, wettige liefde wordt gezegd: ‘Quand l'amour a produit l'amour, il a tout fait, et ne veut que cela; qui demande plus, mérite moins ...’. Le Maître de Claville, *1737*, dl. I, p. 358. Daarna volgt de raad in verband met de onwettige liefde: ‘Voyons les femmes, respectons les, mais craignons l'amour, redoutons sa malice’. Le Maître de Claville, *1737*, dl. I, p. 350. ‘Je conviens que le commerce de la femme la plus estimable est le plus propre à mettre à l'épreuye la raison d'un homme délicat. N'en pas connoître le danger, c'est aveuglement: ne pas craindre la dépravation de notre coeur, c'est présomption; mais enfin de ce que l'on n'est pas invicible, doit-on conclure qu'on sera vaincu!’

24 Een vergelijking tussen twee bekende pedagogische werken die op een afstand van driekwart eeuw verschenen, is interessant: a) 1693: J. Locke (p. 149 in de uitg. der Paedag. Biblioth.) zegt aan het einde (§ 215) van zijn boek: ‘Maar aangezien de jongeheer spoedig zal trouwen, is het tijd, om hem over te laten aan zijn beminde’. b) 1762: Emile van J.J. Rousseau wordt bestendig voorbereid op het huwelijk, nog vóór hij Sophie ontmoet heeft. Na de ontmoeting met haar volgt een hele periode van aanpassing.

25 Er werd reeds gewezen op Goethe's ‘Gewissensehe’. Ook schreef hij totaal onbekende erotica die op bevel van de groothertogin Sophie verzegeld en ‘sekre tiert’ werden (Bloch, *Sexualleben*, p. 799). Cfr. over ‘Goethes Bedürfnis, auch das “Irdischste, Schmutzigste” mit “Antik zynischer Offenheit” dichterisch auszudrücken’. Cfr. Hermann Grimm. *Goethe*. Berlin, 1894, vijfde uitg. p. 312-3.

26 De *liefde* is volgens Seignobos een uitvinding van de 12de eeuw. Met evenveel of even weinig recht kan men zeggen dat de liefde ontstond in de 17de-18de eeuw. Deze discussie is nutteloos, niet omdat men moet geloven in de gemeenplaats dat de liefde ‘van alle tijden en van alle landen’ is, maar omdat elke uitspraak vooralsnog vastloopt in de verwarringen en tegenstrijdigheden veroorzaakt door een gebrekkige terminologie. Ook moet men vele simplificaties doorvoeren om aanvaardbaar te maken dat de romantische liefde van het einde der 18de eeuw zou afstammen van de troubadoursliefde. Daarbij komt nog dat men over deze twaalfde-eeuwse liefde niet weet of ze platonisch dan ook seksueel was (een typische discussie uit de 19de en 20ste eeuw die ook gevoerd wordt over de homofilie bij de Grieken, het begrip eros bij Socrates en Plato, enz.).

27 Leest men wat K.G. Bauer in 1791 over het huwelijk schrijft, dan vindt men daarin bijna woordelijk de elementen terug waarmee E.W. Burgess en H.J. Locke het huidige huwelijk menen te moeten typeren: ‘Die Ehe, ihrer Absicht nach ein Band der Treue, der Liebe, der süssen Vertraulichkeit, der allen Anfällen des widrigen Geschicks trotzenden, gegen sie schützenden, über Grab und Tod hinausdauernden, Freundschafft, der gemeinschafftlich wohlthätigen Bemühungen für Welt und Nachwelt’.
J.H. Campe schrijft in *Theophron* (Hollandse uitg. van 1783 p. 39-40) dat zonder liefde de gelukzaligheid onmogelijk is. ‘En menschenliefde zonder familieliefde, is het leugenächtigste momäangezicht.’ Huiselijk geluk is dus noodzakelijk: ‘ach, dat ik het allen jongelingen toch diep in de ziel kon drukken!’. Het is een waarborg tegen de ‘stormen der wederwaardigheid’, tegen de ‘baaren der droefenissen’ want de man kan vluchten aan de ‘getrouwe boezem’ van zijn ‘zielsvriendin’.

28 Het nieuwe burgerlijk liefdehuwelijk wordt goed getypeerd in een comédie *L'école des bourgeois* uit 1728, geschreven door d'Allainval. Spreken over exclusieve liefde tussen man en vrouw past niet bij ‘un air de qualité’ en is ‘bourgeois’. Benjamine, een meisje van de kleine burgerij vraagt aan Le Marquis ‘Est-ce qu'il y a du mal à aimer son mari?’. Hij antwoordt ‘Du moins, il y a du ridicule’. Cfr. nog talrijke interessante passages en andere gegevens in A. Franklin, *L'enfant* ..., p. 18 en vgd.

29 J.J. Rousseau schrijft einde januari 1761 (*Déclaration relative à la Nouvelle Héloise):* ‘La persuasion où je suis que la fausse idée qu'on se forme en France d'un lien aussi *libre* et aussi saint que le mariage y est une des grandes causes de la dépravation des moeurs’. (*Corresp.*, V, p. 346, édit., Th. Dufour, Paris, 20 dln.; gecit. volg. A. Ravier, *Etude*, I, p. 161).

7 Ontstaan van de afzonderlijke leeftijdsgroepen

Het kind

(1) Het oude patroon (toestand tot in de 16de-17de eeuw)

Het seksueel probleem der jongeren ontstaat onder invloed van vele factoren. We hebben reeds het moderniserings- en verpreutsingsproces besproken. Tussen de 16de en de 18de eeuw voltrekt zich vermoedelijk een andere evolutie, nl. het ontstaan van afzonderlijke leeftijdscategorieën waaraan men speciale eigenschappen toeschrijft. Eerst ontstaat waarschijnlijk de groep van het 'kind'. De leuze van de progressieve pedagogen, onder wie J.J. Rousseau (*Emile*, 1762), is dat men het kind-zijn in het kind moet bewaren, in plaats van het op jonge leeftijd binnen te laten in de wereld der volwassenen, zoals gebruikelijk was. Twee generaties na Rousseau zegt men hetzelfde voor de jongeren: 'der Knabe muss Knabe bleiben' (REHM, *1802)*. Vóór de 17de eeuw vindt men een maatschappij met vele jongeren, in verhouding tot het aantal volwassenen, en met jongeren die qua affectbeheersing weinig van de volwassenen verschillen. Het is een maatschappij zonder generatieconflicten, waarin het probleem van de eerbied voor de weinig talrijke ouderen zich niet stelt, een maatschappij waarin de jongere geleidelijk zijn plaats kreeg. Van de puberteitscrisissen, typisch voor de 19de en 20ste eeuw, vindt men zo goed als geen spoor. Jong en oud dragen dezelfde kleding,[1] doen mee aan dezelfde spelen, zingen dezelfde liederen, oefenen dezelfde beroepen uit. De schilderkunst heeft in de 15de eeuw nog geen oog voor het baby-achtige kleine kind; kinderen worden weergegeven met een ernstig gelaat, met gespierd lichaam, met kleine borstjes. In de poëzie wordt geen aandacht geschonken aan het kind, tenzij om ervan te verhalen wat ook aan volwassenen overkomt. De terminologie is niet gescheiden in woorden voor volwassenen en woorden voor kinderen. Een meisje kan huwen zodra ze geslachtsrijp is, en voordien kan ze in de huishouding of in de handel een functie als een volwassen vrouw vervullen.

In deze maatschappij waarin er geen nauwkeurige aanduiding is van het uur, zoals nu nog bij de boeren, of van de datering, waarin iemands leeftijd niet heel nauwkeurig gekend is (het bijhouden van betrouwbare geboorteregisters dateert uit de 17de-18de eeuw), speelt de leeftijd aangeduid door de jaren geen grote rol.[2] Er is geen formele grens, geen barrière die de jongere en de volwassene scheidt.[3] Na een lange zoogperiode neemt een kind vóór zijn 10 jaar meer en meer deel aan de bezigheden der volwas-

senen, nl. die dingen waarvan men zegt dat ze iemand vroeg rijp maken, zoals hulp bij de landbouw, in de handel, in het ambacht. Jongens en meisjes worden in andere gezinnen uitbesteed. Nog in de 17de eeuw gingen velen, ook van de adel, niet naar school. Thomas More in de 16de eeuw en P.P. Rubens in de 17de eeuw werden eerst page in een adellijke familie. Chevert nam dienst in het leger op elfjarige leeftijd. Toen Turenne sneuvelde, streed zijn veertienjarige neef aan zijn zijde. Op het einde van de regering van Louis XIV zijn er luitenanten van 14 jaar in dienst. Pas in de 18de eeuw worden de officieren ouder, omdat ze eerst een volledige schoolcyclus en daarna nog de 'ecole militaire spéciale' achter de rug moesten hebben, maar de manschappen, voor wie deze speciale vorming overbodig is, blijven jong. De jonge edelen krijgen al vroeg een maitresse die hen in de elegante benadering van de vrouw inwijdt. Op kermissen, volksfeesten, bruiloften, danspartijen en dgl. wordt de jeugd niet weggestuurd of afgezonderd.

De *school* heeft in een statische maatschappij een kleinere functie te vervullen. De meesten bezoeken ze om te leren lezen, schrijven en rekenen. Alle leeftijden zitten bij elkaar, zoals in de latere zondagsscholen of in het huidig avondonderwijs. Afzonderlijke scholen voor jongeren vindt men vrijwel niet in de 16de eeuw. Het opvoedingswerk der predikheren en bedelorden in de middeleeuwen richtte zich nog tot de hele maatschappij. Eerst in de 16de en 17 eeuw ontstaan kloosterorden die speciaal de opvoeding van de jongeren verzorgen. Zelfs in de 'moderne' elitescholen voor de zonen van de welgestelde burgerij en van de lagere adel kende men tot in de 17de eeuw slechts summiere verdelingen in leeftijdsgroepen. Naarmate deze scheidingen verder doorgevoerd worden, springen de typerende kenmerken van die groepen meer in het oog en houdt men er rekening mee in het leerprogramma, de pedagogische aanpak, en de gestelde eisen. Maar deze evolutie blijkt eerst duidelijk in de 18de en 19de eeuw.[4]

De hele middeleeuwen door hebben de universiteiten en andere scholen zich vooral om het onderricht en minder om de opvoeding bekommerd. De scholen gaven technische vorming aan klerken en geestelijken. Zij hielden zich slechts bij uitzondering bezig met het buitenschools gedrag van de studenten die in staat geacht werden voor zichzelf te zorgen. Deze logeerden bij particulieren, oud en jong vaak op één kamer, soms in een herberg. Controle van huis uit was vaak niet mogelijk; controle door de school was een gedachte die vóór de 16de eeuw vrij vreemd was; de school trad alleen op wanneer sommige studenten het te bont hadden gemaakt.[5] Buiten de school hadden de studenten in zekere zin de vrijheid van volwassen vrijgezellen. De tucht op school (hét latere opvoedingsmiddel) was geen doel op zich, maar werd ingevoerd in zoverre het wenselijk was voor een goede gang van zaken. De afzondering van de studenten in een speciaal voor hen geschikte wereld werd niet nagestreefd. In het gehele sociale leven werd weinig aandacht besteed aan de leeftijdsverschillen.

(2) Het nieuwe patroon; infantilisering door scolarisatie

Tussen de 16de en de 18de eeuw grijpt een dubbele verandering plaats. De volwassene wordt meer 'volwassen' en de jongere blijft langer 'jong'. Hierdoor ontstaat een ander model van wat men volwassenheid zal noemen, en tekenen zich in de maatschappij de groepen van kind en jongere af. Deze ontwikkeling is het eerst en het duidelijkst zichtbaar in de milieus die in het moderniseringsproces voorop gaan. Over deze evolutie bestaan er meningsverschillen. Alle historici aanvaarden wel dat tot in de 16de eeuw jong en oud ongescheiden samenleefden. Sommigen gaan verder. Zo beweert Ph. Ariès dat het kind vóór de 16de eeuw niet bestond, noch als aparte leeftijdsgroep, noch als wezen met specifieke psychische eigenschappen.[6] Deze hypothese werd door J.H. van den Berg overgenomen en door detailstudies ten dele bevestigd. H.F.M. Peeters poogde in zijn doctorale dissertatie het tegendeel te bewijzen, maar we hebben de indruk dat hij te veel steunt op uitspraken van personen wier streven erop gericht is aan het kind de psychische structuur te geven van datgene wat men daarna het 'kind' zal noemen. We moeten duidelijk stellen waarover de discussie gaat. Zo is het evident dat het kind fysiek niet met een volwassene gelijk gesteld kan worden. We moeten eveneens aanvaarden dat tot 6-7 jaar de meeste kinderen psychisch van de meeste volwassenen blijven verschillen en dat de evolutie nadien slechts geleidelijk verloopt.

Het ontbreken van een afzonderlijke leeftijdsgroep met een eigen psychische structuur kan reeds door een apriori-redenering waarschijnlijk gemaakt worden. De psychische eigenschappen worden immers in belangrijke mate door het milieu bepaald. Aangezien het kind binnen de wereld der volwassenen leeft en vele plichten en een deel der rechten van de volwassenen krijgt, is het vrij waarschijnlijk dat het door zijn milieu, door de verrichte taken en door de verwachtingen die men ervan had, weinig of niet van de volwassenen verschilde. Indien we willen onderzoeken in welke mate deze theoretische veronderstelling empirisch is vast te stellen, zouden we eerst duidelijk moeten bepalen wat we onder kind-zijn en volwassenheid verstaan. Dan kunnen we het reëel bestaan van deze operatieve modellen bij het kind en bij de volwassenen controleren. We vermoeden dat vooral in de gebieden en de sociale groeperingen die minder aan het moderniseringsproces zijn onderworpen, sommige kinderen volwassen en sommige volwassenen kinderlijk zullen genoemd worden. Wie bv. de gebieden rond de Middellandse Zee bereisd heeft, werd er geconfronteerd met een heel ander type kinderen en volwassenen.

In de geschiedenis van de psychologie stelt men zich soms op het standpunt dat, ten gevolge van nauwkeuriger waarneming, in de 17de en 18de eeuw de specifieke psychische eigenheden van het kind ontdekt werden. Deze eigenschappen zouden dus voordien bestaan hebben maar ze waren onontdekt gebleven. Daartegenover vermoeden we dat deze ontdekte eigen-

schappen eerst door een veranderd leefmilieu verwekt, en achteraf door de psychologen ‘ontdekt’ en vastgelegd werden. Aan de sociogenese van de leeftijdsgroep van het kind en de jongere beantwoordt dus een psychogenese van bepaalde eigenschappen. Bewijsmateriaal voor deze hypothese vinden we o.m. in oude wetten en gebruiken. In de *leges barbarorum*, waarin het oude volksrecht gecodificeerd werd, constateren we dat de mondigheid bij de Angelsaksen begon op 11 jaar, bij de Longobarden, de salische Franken en Saksen op 12 jaar. De leeftijd waarop men tot de wapendracht en de oorlogvoering was toegelaten was veel lager dan de huidige, zelfs die bij de nato-vrijwilligers. Meestal op 12 jaar, soms op 10 of 7 jaar, was men strafrechterlijk verantwoordelijk. Vanaf 7-8 jaar werd men geacht zelf zijn brood te kunnen verdienen. Na acht jaar mocht men daarom, volgens de verordening uit 1478 in Nürnberg niet meer bedelen. De verlaten wezen die door de kerk werden opgevoed, moesten na hun zevende jaar zichzelf bedruipen. In de 17de eeuw moesten hele groepen kinderen vanaf 4-5 jaar in Holland voor kapitalistische uitbuiters arbeiden. In de Schwabenspiegel (1287) staat dat de ‘iungelinc’ vanaf 14 jaar en de ‘juncfrowe’ vanaf 12 jaar zonder toestemming van de vader een rechtsgeldig huwelijk konden sluiten.

Een tweede veronderstelling is dat het ‘moderne’ kind slechts een van de mogelijke modellen van kind-zijn vertegenwoordigt, en wel een infantiel, niet alleen kinderlijk maar ook kinds en duidelijk achtergebleven kind. Het gesloten schoolmilieu heeft hier zijn invloed doen gelden. De pedagogen zijn het erover eens dat sommige omstandigheden de rijpheid kunnen bevorderen, zoals een oorlogssituatie, het wegvallen van een vader of een moeder, ziekten, vroege arbeid, leven te midden van volwassenen. In dit geval vindt men geen infantiele kinderen. Omgekeerd kan men ook stellen dat andere omstandigheden de groei vertragen. Het schoolmilieu filtreert elke invloed van buitenaf, legt plichten op en verleent weinig rechten, ontneemt vele vormen van verantwoordelijkheid en zelfstandigheid en houdt zich met cerebrale gegevens bezig die soms ver van de realiteit staan. Ook vraagt het een in de loop der tijden groter wordende gelijkvormigheid aan het ideaaltype van het kind en de jongere. Van nog groter belang is het feit dat de jongeren in het kunstmatige schoolmilieu een statusverlening krijgen die in de maatschappij geen waarde bezit. Het zijn dus nogmaals culturele factoren die de infantiele en andere eigenschappen van het kind en de jongere bepalen.

De school was niet de oorzaak van het ontstaan van het kind en de jongere. Toch bestaat er een samenhang tussen schoolgaan en infantilisering. Dit kan men nog vandaag constateren. Een jonge arbeider gedraagt zich soms meer volwassen, staat dichter bij de reële leven dan een universiteitsstudent. De arbeider zal op jongere leeftijd kunnen voldoen aan de twee wijzen om in

onze maatschappij de status van volwassene te verwerven, nl. de economische zelfstandigheid en het huwelijk. Op een leeftijd waarop arbeider theoretisch reeds grootvader kan zijn, nl. 28-30 jaar, verkeren studenten die zich specialiseren nog in een toestand van sociale onmondigheid.

Het feit dat sommige sociale groeperingen hun kinderen gedurende langere tijd lieten schoolgaan is in de eerste plaats een economisch probleem. In sommige perioden van de geschiedenis zijn er grote groepen mensen die vanwege een minimaal inkomen, hun kinderen op jonge leeftijd moeten laten werken in plaats van studeren. De werkgevers maakten soms bezwaar tegen scholings-maatregelen omdat zij de markt van de goedkope, gemakkelijk te hanteren werkkrachten bedreigd meenden. Men mag dus niet denken dat scholen worden opgericht omdat de mensen onwetend zijn; soms mogen er geen scholen komen opdat een bepaalde groepering onwetend zou blijven, een theorie die verdedigd wordt door verlichte geesten uit de 18de eeuw, zoals Voltaire. Het is dus ook niet zó dat de scholen opgericht worden speciaal voor die groepen die het meest achter staan op het moderniseringsproces, zoals het vrouwelijk geslacht, de adel en de lagere sociale klassen. Kinderen gaan langdurig naar school omdat dit een factor van prestige is of een renderende kapitaalsinvestering.

In de vorige bladzijden hebben we gezegd dat de toenemende infantilisering verklaard kan worden door de ontwikkeling van het moderniseringsproces en minder door de invloed van de scholen. Maar de uitwerking van de inhoud, het bepalen van de fasen en van het tempo van het groeiproces, het vastleggen van de aard van het onderscheid dat tussen een volwassene en een kind bestaat, is in vrij belangrijke mate het werk van de scholen. Een indeling van duidelijk per leeftijdsjaar gedifferentiëerde psychische modellen, zoals bv. de bekende van Piaget, Gesell en Ilg voor de huidige jeugd, zou men in de 17de-18de eeuw waarschijnlijk niet vinden. Werden zij niet ten dele veroorzaakt doordat men in de scholen jongeren van ongeveer dezelfde leeftijd samenzette? Eeuwen lang werd de schoolbevolking niet volgens de leeftijdsgroepen ingedeeld; indien men toch in verschillende klassen splitste, selecteerde men niet volgens de leeftijd. Bij het onderzoek naar de oorsprong en de aard van die differentiatie mag men ook niet voorbijgaan aan de latere protesten tegen de gevaren van pletorische klassen, nl. de klassen waarin een groot leeftijdsverschil tussen de leerlingen bestaat. Zoals er vandaag nog hier en daar een verzet tegen het huwelijk van studenten bestaat om de onuitgesproken reden dat zij te veel weten en dus hun kennis aan anderen kunnen meedelen, zo protesteerde men in de achttiende eeuw tegen de aanwezigheid van oudere leerlingen die te vrijuit spraken. Om vermoedelijk dezelfde redenen splitste men de leerlingen in de slaapzalen, en verplichtte men in de 19de eeuw de leerlingen tot het kiezen van kameraden uit hun eigen leeftijdsgroep.

De afbakening van leeftijdsgroepen in de scholen werd door Ph. Ariès voor

Frankrijk nauwkeurig ontleed. Er bestaat geen reden waarom deze tendens in andere landen zou verschillen. Enkele resultaten van deze omvorming zijn van belang. Vooreerst ontstaat een differentiatie en een *hiërarchie* van de leeftijden. Hoe jonger, hoe onmondiger. De oudere leeftijd is de beste. In steeds meer sectoren van het sociaal leven zal men een demografische *compartimentering* aantreffen die de vroegere vermenging der leeftijden vervangt. Deze ontwikkeling is voorlopig alleen zichtbaar in de milieus waar kinderen de progressieve scholen bezoeken. De mannelijke college-student is, historisch gezien, het eerste ‘grote’ kind van de geschiedenis. De scholing, een monopolie van het *mannelijk* geslacht tot in de 18de en 19de eeuw, heeft als gevolg dat de jongen en de jonge man die de school bezoeken, een vertraging in hun psychische en soms ook fysische groei ondergaan. Zij blijven langer kind.

Daar het langdurige schoolonderwijs ook een *klassemonopolie* is, bestaat er een verschil tussen de rijpheid van de student en die van de arbeider, de matroos, de scheepsjongen, de wapenjongen. De maatschappij geeft aan de student het privilege van infantiele gedragingen die het stempel krijgen ‘studentikoos’ te zijn. Ook het seksueel gedrag van de leerling en de student wordt geïnfantiliseerd. Men verzet zich onder allerlei motieven (afleiden van de belangstelling voor de studie, enz.) tegen datgene wat oogluikend aanvaard wordt van de jongere arbeiders, nl. de vrijere omgang met meisjes. Voor het betrekkelijk klein aantal jongeren, verzameld in enkele tientallen elitescholen wordt dus een patroon van zedelijk gedrag ontworpen dat als sociaal onderscheidingsteken dient. In de traditionele scholen, de volksscholen, de universiteiten, de instellingen die vasthouden aan de oude principes, volgt men op een afstand de nieuwe tendens. Zoals de huidige progressieve seksuele pedagogiek terrein verovert, niet zozeer omdat zij waardevoller is maar omdat de veranderde levensomstandigheden een stuwende kracht zijn, zo zette de toenmalige progressieve pedagogiek zich door, niet zozeer omdat zij beter was, maar omdat zij in de lijn van de ontwikkeling lag. De idealen van de bekwame en toegewijde pedagogen-moralisten zijn dikwijls de toepassing, op het pedagogisch vlak, van de waarden der sociaal toonaangevende klassen en van de kerken. De school wordt doorgaans gemodelleerd op het patroon van de maatschappij waarop zij voorbereidt. De burgerij zorgde voor degelijk onderwijs aan de toekomstige handelsondernemers en manufactuurbezitters. De kerken konden tevens hun oude waarde verwezenlijken, rond 1400 door J. Gerson uitgedrukt in de formule ‘maxima reverentia debetur pueris', men is de grootste eerbied verschuldigd aan kinderen’, een formule die in 1787 als motto gebruikt wordt in het boek van de duitse pedagoog P. Villaume.

(3) Invloed van de kloosterorden

De overgang van de school waarin aan de opvoeding weinig aandacht be-

steed wordt naar de instelling waarin het hele leven geregeld wordt, is een grote stap. Het principe van de nieuwe opvoeders is dat men de jongeren het best voorbereidt op de wereld door ze uit de wereld weg te trekken. Men zondert ze af in een sluissituatie die weinig op de toestand in de wereld gelijkt. Het claustraal (afgezonderd, gesloten) schoolmilieu is een soort van boetsering van de volmaakt christelijke wereld waarvoor de opvoeders ijveren. Dit kunstmatig, levensvreemd en ten dele levensvijandig civitas-terrena-milieu is te vergelijken met een klooster. De militair Von Winterfeld publiceert in 1787 een brief waarin de auteur spreekt over 'klosterähnlichen Institute'. Het schoolreglement is inderdaad gecopiëerd van de regels der dertiende-eeuwse dominikaner- en franciskaner-orden. Deze orden leven niet helemaal achter 'slot' zoals andere kloosterorden, maar staan half in de wereld, ergens tussen kloosterling en leek. De uitwerking van het patroon der nieuwe scholen vertoont gelijkenis met het kloostermilieu:

- De gezagsstructuur in de scholen is autoritair-absolutistisch. Dat lag ook in de geest van de 17de-18de eeuw; de relatie vader-kind in het gezin is eveneens autoritair en is ten dele het gevolg van het kwasi militaire reglement van sommige orden, bv. de *Ratio studiorum* der jezuïeten. Deze laatsten eisten een kadaverdiscipline; de mens moest worden 'als een stuk hout of vlees'. Zij waren virtuosen in het hanteren en endoctrineren van mensen. Al streefde Ignatius een middeleeuwse conceptie na, en was hijzelf half-ridder en half-extatische heilige, toch is het probabilisme (soms kortweg jezuïetisme genoemd) de verbeterde, geraffineerde uitgave van de individualistische, analytische moraal van de moderne tijd. Niet alleen het streven naar heiligheid en de deugdbeoefening, maar ook de 'kaufmännische' moraal, het huldigen van de list als een belangrijke deugd, de politieke opvattingen wijzen op het overnemen van burgerlijke elementen.

- Uit bezorgdheid om het hele leven te ordenen, wordt voor elk moment aangegeven wat men moet doen en hoe dit dient te geschieden. Gevaarlijke situaties worden van te voren vermoed, ontdekt en 'behandeld'. Het resultaat is een reeks bepalingen waarin aanvankelijk nog verbodsbepalingen voorkomen tegen het bordeelbezoek, de aanwezigheid van vrouwen en meisjes in de colleges en internaten, onbeschaamdheden, wijndrinken, wapendracht enz. maar die later, wanneer het opvoedingsmilieu beter van de buitenwereld is afgesloten, meer handelen over vergrijpen in het leven van de school zelf.

- Ten gevolge van de deseksualisering van het opvoedingsmilieu[7] bestaat er voor een gemengde opvoeding a priori geen kans. Meisjes mogen niet bij jongens gezet worden want volgens kanunnik Cl. Joly is het niet in de eerste plaats noodzakelijk dat ze goed leren lezen en schrijven maar dat ze op een veilige, niet-verdachte plaats zijn. Celibatairen voeden jongens en meisjes op in een schijnbaar aseksuele omgeving en bereiden voor op een bestaan als zgn. ongeslachtelijk wezen. De herinnering aan en de voorbe-

reiding op het man- en vrouw-zijn en op het samenleven van de beide geslachten wordt doorgaans geweerd. In de praktijk gelukt dat waarschijnlijk ten dele voor de meisjes die, uit hun kostschool komend, dadelijk op de huwelijksmarkt uitgezet worden. In theorie moest de toestand voor de jonge mannen dezelfde zijn, maar in feite krijgen zij een 'inwijding' in het seksuele die lijnrecht tegenover de opvoedingsprincipes staat. Sommige opvoeders verzetten zich tegen deze situatie en voeren de seksuele voorlichting in, niet om een meer leefbare situatie te scheppen, maar om het ideaal van deseksualisering beter te doen slagen.

- De ascese wordt beoefend *in* de wereld ('in de wereld blijven en toch niet van de wereld zijn', Jo. 17, 14). Deze trend die men ook vindt bij reformatorische groepen der 16de eeuw, kan konsekwent toegepast worden in van de wereld afgezonderde pensionaten. De voeding is er sober, de bedstede hard, de slaap kort; het bestaan is ontdaan van luxe, de ontspanning dient slechts om beter te werken. De school verwijt aan de ouders dat zij hun kinderen verwennen. In de kostscholen huldigt men de nieuwe opvatting dat de voorbereidende jeugdfase ascetisch moet zijn, zowel voor de inspanningen bij het studeren als voor de andere aspecten van het bestaan. Buiten het pensionaat houden sommige standen nog lange tijd vast aan de opvatting dat de jeugd een minder ernstige fase is waarin men zich moet amuseren.

De jongeren in de internaten zijn onderworpen aan nog andere beschikkingen afkomstig uit de kloosterorden: de opgelegde nachtelijke stilte, het 'silentium' dat in het klooster een belangrijke regel is, bedoeld om de bezinning en de meditatie te bevorderen, maar die in de slaapzalen der internaten de controle op de gedragingen vergemakkelijkt; elementen uit het reglement der kloosterlingen betreffende 'les amitiés particulières' e.d., de jaarlijkse retraite (de 'conversio'); de 'directeur de conscience'; in de 19de eeuw worden nog andere elementen overgenomen zoals typische gebeden, geestelijke lectuur (o.a. de *geestelijke oefeningen* van Ignatius, geschreven voor geestelijken, maar later voor leerlingen opnieuw bewerkt), meditaties, godsdienstige oefeningen, symbolen van de kloosterorde, verering voor speciale heiligen van de orde, enz. Het uiterste van deze aanpassing wordt bereikt wanneer de internaten soms in theorie en doorgaans in praktijk juvenaten van de kloosterorden geworden zijn, waaruit de jonge elementen gerecruteerd worden

(4) eigenschappen van het 'kind'

Onschuld - Aan het kind schrijft men een reeks eigenschappen toe. Het is redelijk alvorens het de rede leert gebruiken; het is lief, grappig en ontroerend-naïef. Het belangrijkste kenmerk is echter de *onschuld*, 'l'innocence', de argeloosheid, de onwetendheid van het kwaad, de onberoerdheid erdoor en het afstoten ervan. Men propageert de opvatting dat het kind

overal ter wereld in een primitieve staat van smetteloosheid verkeert tenzij het geperverteerd wordt door de beschaving, d.i. door het contact met de wereld der volwassenen. In het midden der 19de eeuw is het begrip 'onschuld' verder geëvolueerd. H. Fr. Amiel schrijft dat het kind wel onschuldig maar dat het daarom niet tot het goede geneigd is. Een halve eeuw later zal Freud van polymorfe perversiteit spreken.

De onschuld is uiterst *kwetsbaar*, zodat men ze moet beschermen. Zij wordt definitief verloren door van buitenaf inwerkende invloeden. Een niet aan het kind aangepaste aanraking, het zien of horen van bepaalde woorden of feiten, kortom elke besmetting door elementen uit de wereld der volwassenen is verderfelijk. Het is voldoende dat de onschuld van het kind bedreigd wordt en dat het de taal van de bedreiging begrepen heeft zonder er mee in te stemmen, opdat iets onherstelbaars geschied is. De houding van het kind zelf is eerder bijkomstig, Tegen zijn wil in kunnen anderen zijn onschuld vernietigen.

Typerend is ook de *onherstelbaarheid*. Het contact met het kwaad veroorzaakt een verandering die door geen rituelen goed te maken is. Thomas Aquinas kon nog aanvaarden dat een jongen of een meisje die vóór hun puberteit in aanraking waren gekomen met onreinheid toch hun maagdelijkheid en kuisheid bewaarden, zodat ze zich in de geestelijke stand konden begeven. In de 17de en 18de eeuw echter is de onschuld een haast fysiologische maagdelijkheid geworden, even onherstelbaar en even kwetsbaar buiten de wil van de betrokkene om.

Symptomatisch is ook de *uitbreiding van het begrip* onschuld. In de middeleeuwen aanvaardt men dat vóór de puberteit niet van seksualiteit kan gesproken worden, dus ook niet van 'seksuele' handelingen. Tot in de 18de eeuw is het algemeen gebruikelijk een kind tot 7 jaar te behandelen als een stuk speelgoed, dat men streelt, koestert, waaraan men libidineus genoegen beleeft of verschaft. Op het einde van de 18de eeuw is die leeftijdsgrens gedaald van 14, over 7 tot 0 jaar. De beveiliging van de onschuld begint van in de wieg door het kiezen van een niet-wellustige min die gedurende de periode van het zogen geen geslachtelijke omgang mag hebben, door een aangepaste kleding die het bloed niet verhit enz. In 1693 had J. Locke geschreven dat het geen zin heeft met de opvoeding der kinderen te wachten tot ze 6-7 jaar oud zijn. De menselijke geest is bij de geboorte een tabula rasa die uiterst gevoelig is voor de eerste indrukken. Deze gedachte vindt men terug in het begrip onschuld. Ook de duur van deze periode wordt verlengd. Men huldigt de kuisheid en onthouding tot aan het huwelijk als de norm.

Tevens wordt de *inhoud* van het begrip onschuld uitgebreid. Daden (aanrakingen, zelf aangeraakt worden) kunnen de onschuld schenden, maar ook woorden, gedachten, begeerten, dromen, fantasieën. Er is een ontwikkeling van het fysieke naar het psychische, van het bewuste naar het onbewuste,

van het uitwendige naar het verinnerlijkte. In de tweede helft der 18de eeuw is het niet voldoende meer wanneer een kind of een jongere geen daden stelt die de onschuld kunnen kwetsen. Alleen reeds het *weten* dat zoiets bestaat is een bewijs van besmetting; wanneer het kind geen schaamte toont, mag men dit als een teken van zijn onschuld nemen. Op de hoogte zijn van het bestaan van seksuele elementen staat gelijk met het verlies van onschuld en is het begin van de onzedelijkheid.

Hier ontmoeten we een van de bezwaren tegen de seksuele voorlichting. Het inlichten van jongeren over dingen, waarvan zij het bestaan niet mogen vermoeden, is gelijk te stellen met het schenden van datgene wat onbevlekt moet zijn. De verdedigers der voorlichting gebruiken in feite dezelfde argumentatie. Zij verdedigen het geven van voorlichting als een meer effectieve wijze om de onschuld te beschermen, nl. door de seksuele elementen duidelijk in de wereld der volwassenen die voor de jongeren taboe is te lokaliseren.

De uitbreiding van het begrip onschuld geschiedt o.m. in de richting van het *seksuele*. Men onthoudt niet alle kennis over de wereld der volwassenen, behalve wanneer zij op het seksuele betrekking heeft. De jeugd moet actief zijn, ondernemend, in staat tot zelfstandig handelen, denken en oordelen, behalve waar het om het seksuele gaat. Aan de ene kant vraagt men een grote rijpheid, aan de andere kant een niet-weten, een niet-doen, een nietbegeren, een niet-voelen. Zo ontstaat een ideaal-beeld van het reine, d.i. aseksuele en rijpe kind, dat zich zoals Rousseau zegt, ‘van geen enkel geslacht’ mag voelen.

Het kind en de onschuld worden als heilig aangezien, gesacraliseerd. Rousseau spreekt over ‘de heilige onschuld’. H. Fr. Amiel schreef ‘l'innocence et l'enfance sont sacrées’. Campe noemt herhaaldelijk de onschuld bij zichzelf en de anderen heilig. Zij is ‘het dierbaarste kleinood’. Vooral sinds J.J. Rousseau aanvaardt men meer algemeen dat het kind een ‘pureté naturelle’ bezit die bewaard blijft mits men ‘het kind in het kind tot rijping kan laten komen’, d.i. door een uitbreiding van het infantiele. De seksualiteit wordt aangezien als van buitenaf komend, exogeen, in elk geval diegene die aanwezig is vóór de puberteit (dit is een novum), en zelfs daarna is ze exogeen in deze zin, dat de omgeving verantwoordelijk is voor de leeftijd waarop ze tot uiting komt. De opvoeder versnelt of vertraagt naar believen, verlengt de latentieperiode en kan zelfs bekomen dat iemand tot 30 jaar in onthouding leeft zonder daarvoor een andere inspanning te moeten doen dan het scheppen van seksueel aseptische toestanden. ‘Levend in een woestijn zou men sterven zonder ooit de seksualiteit ervaren te hebben’, zegt Rousseau. De gevolgen van deze opvattingen zijn niet onbelangrijk. Bij diegene die vroeg aan de puberteit toe is, zijn de menarche en de eerste pollutie niet de biologische aanduidingen van een gezond lichaam, maar een slecht voorteken en een straf. Men is er zedelijk verantwoordelijk voor. De

puberteit wordt met negatieve gevoelens ervaren. Soms werd zij een probleem dat tot zelfmoord kon leiden, en voor jongeren en volwassenen van de middenklasse was zij tot het midden van de 20ste eeuw een moeilijke fase.

Men vindt geen verschil in de uitspraken van protestantse, duitse pedagogen-moralisten, van franse katholieke schrijvers of van niet-kerkelijke auteurs. Herder klaagt over het gebrek aan ‘feinen Sinn für edle Scheu und Zucht der stets heilig haltenden Jugend’. De opvoeders die nog het oude patroon volgen, zouden zich aan schaamteloosheid bezondigen. Daarom hebben de filantropijnen in hun instellingen een modelsituatie ter beveiliging van de onschuld geschapen. De goedgecontroleerde franse internaten hebben hetzelfde patroon. Zo ontstaat in enkele selecte milieus het model van het europese ‘kind’ dat verschilt van zijn leeftijdgenoot uit vroegere eeuwen en uit andere standen.

De oorsprong van de voor het westen typerende grote belangstelling voor het kind, en van de nog meer kenschetsende inhoud van dat begrip moet voor een deel gezocht worden in de pedagogisch-morele strevingen van de kerkelijke groepen. Gaat men oppervlakkig de weerklank na die dit begrip bij de volwassenen wekte, dan ontdekt men enkele symptomatische verschijnselen. Daar is vooreerst de heftigheid waarmee geijverd wordt voor de bescherming van het kind-zijn en voor het ongeschonden laten van het aureool rond het kind. De westerse pedagogiek wordt door een sfeer van paniek gekenmerkt. Er is altijd een kind te beschermen of te redden. Daar is eveneens de nostalgie die uit deze ideologie spreekt, het verlangen naar het verloren paradijs, de weemoed naar het engelachtige (want seksloze) bestaan. Het is niet onmogelijk dat, naarmate het schuldbesef der volwassenen omtrent het seksuele innerlijker wordt, het aantal personen dat met spijt aan het verlies van de onschuld terugdenkt, groter wordt. Daarom misschien werd een concept van het kind-zijn ontworpen dat beantwoordt aan deze gemiste kansen.

Zwakte - De onschuld van het kind moet beveiligd worden. Daartoe kan men het inwendig wapenen. Men besteedt echter meer zorg aan de *bescherming van buitenaf*. Het wordt onder een langdurige voogdij geplaatst; volwassenen treden ‘voor het welzijn van het kind’ als plaatsvervangende persoonlijkheden op tot het sterk genoeg is om weerstand te bieden aan de steeds als onzedelijk voorgestelde wereld.

Het kind, dat per essentie zwak is, wordt ook *inwendig gesterkt*. Hiermee wordt bedoeld dat het rijper en ouder moet worden (‘vieillir’ zegt Ph. Ariès). Het moet én naïever én wijzer worden. De traditionele opvatting dat het moet leren door schade en schande, dat de jongere moet experimenteren wordt als gevaarlijk verworpen. Het contact met de wereld der volwassenen geschiedt niet rechtstreeks. De opvoeding van Emile is daarvan een voor-

beeld. Het is de volwassene die een zorgvuldig gedoseerde, geleidelijke en middellijke contactname leidt. Bij de seksuele voorlichting geschiedt hetzelfde. De volwassene is de bemiddelaar tussen de jongeren en de gevaarlijke seksualiteit. In ruil voor het erkennen van zijn gezag deelt hij kennis mede. Deze kennis is gezuiverd van elementen die de onschuld bedreigen. De inwendige sterking van het kind omvat ook het inprenten van een seksueel zondebesef. Talrijke pedagogen uit de 18de eeuw vragen dat men de tien geboden, waarin geen enkel seksueel verbod voorkomt dat op de kinderen kan toegepast worden, aan hun toestand zou aanpassen.

(5) De kunstmatige wereld van het kind en de jongere

De opvoeding tot een nieuw type mens moet geschieden in een omgeving die van de gewone wereld verschilt, bv. in een nabootsing van het kloosterleven. Die opvoeding kan niet gegeven worden door personen die met de, nieuwe attitude niet vertrouwd zijn, zoals de ouders. Men doet beroep op uitgekozen, toegewijde en talrijke opvoeders, die zich op een niet te groot aantal leerlingen concentreren. Deze vindt men in de 'écoles nouvelles' van de jezuïeten, de oratorianen, de ursulinen, de filantropijnen, in de instellingen van L. Von Zinzendorf.

Afzondering - Deze éliteschol hebben als eerste kenmerk dat ze weinig contact hebben met de wereld. Ze bevinden zich soms op het platteland of in ommuurde parken aan de rand van de stadjes. Door schifting sluit men van te voren de leerlingen uit die besmet zijn door de wereldse geest. Degenen die zich niet kunnen aanpassen worden *uit de school verwijderd*.[8] Het is voldoende dat de schooloverheid weet dat iemand besmet is met elementen uit de volwassenwereld, zonder dat deze onaangepastheid tot uiting kwam of aanleiding gaf tot moeilijkheden, om hem te verwijderen. Het *personeel* wordt op dezelfde wijze geschift. Opvoeden wordt een roeping, zelfs voor degenen die alleen maar belast zijn met het houden van toezicht. Het personeel van de school moet zo mogelijk van dezelfde sekse zijn.

De afzondering van de buitenwereld komt ook tot uiting in de *controle* op de briefwisseling, op de lectuur, op het bezoek. Nog in de 16de eeuw was het mogelijk dat studenten meisjes en vrouwen binnen brachten of dat ze contacten hadden met dienstmeiden, wasvrouwen en dgl. Krijgt een student van de nieuwe scholen bezoek van iemand van het andere geslacht, dan moet die persoon ontvangen worden in de kapel. Later ontstaat hiervoor de 'parloir', gelegen aan de periferie, op de scheidingslijn tussen het internaat en de buitenwereld. In de modelscholen werd de afwezigheid van leerlingen gedurende de nacht of de dag verhinderd. Bezoeken aan herbergen, bordelen, uitstapjes met meisjes behoren tot de onmogelijkheden of tot de zware vergrijpen. De vijandigheid tegenover de buitenwereld komt ook tot uiting in de bepalingen omtrent het vrijaf. De leerling mag zelden naar huis en het

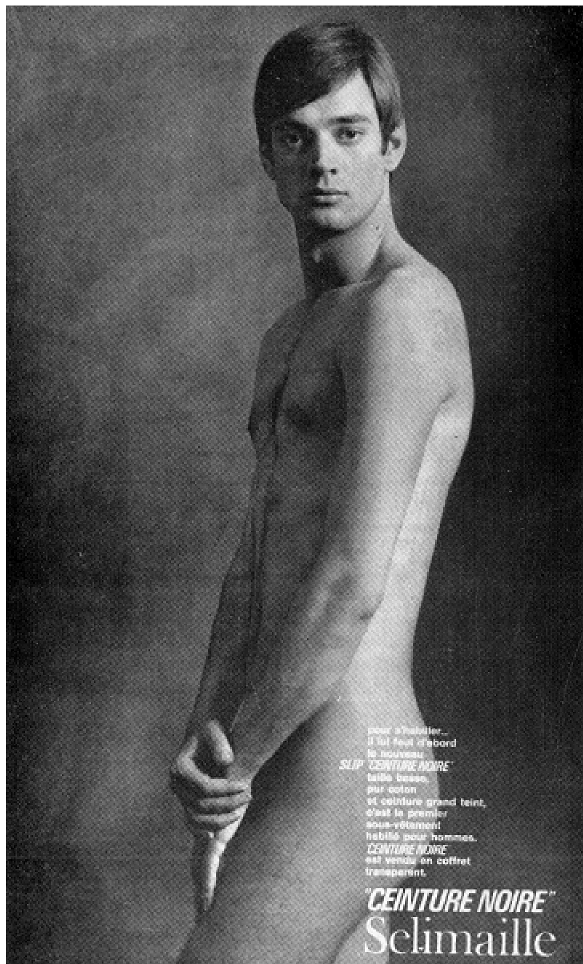
'groot' verlof is kort. Het wordt door de pedagogen uitdrukkelijk als gevaarlijk bestempeld.

In het internaat organiseert men een nieuwe levenswijze. Een zorgvuldige dagindeling schakelt de gevaarlijke ledigheid a priori uit. De leerling moet moe naar bed en vroeg er uit. De druk uitgeoefend om de regels te volgen en het toezicht op de uitvoering zijn sterk en onophoudelijk. Dit is nieuw in de geschiedenis van de school. De gebouwen worden ontworpen om die controle met een minimum aan personeel te doen verlopen. Bijzondere aandacht wordt besteed aan de toiletten en aan de slaapzalen. Ter aanvulling van het controleapparaat wordt een kliksysteem ingevoerd dat gerechvaardigd wordt door de hoogstaande bedoelingen van de opvoeders. J. Gerson en zelfs L. von Zinzendorf konden het niet missen. De schaamte- en gevoeligheidsgrens laten echter niet toe dat de opvoeders de bedoelingen van hun controle duidelijk tonen. Hierdoor zou de onschuld reeds gekwetst zijn. Jacqueline Pascal zegt in het reglement van Port-Royal van 1721 dat men de bedden moet controleren, zgn. om te zien of de leerlingen geen kou vatten door onvoldoende bedekking, maar in feite om de vereiste zedigheid na te gaan. Leerlingen die niet intern zijn, worden ook onder toezicht geplaatst. Men voert bv. een avondklok in. De leerlingen der franse kosthuizen waar diegenen logeerden die geen plaats vonden in het internaat, of waar de leerlingen logeerden in geval er aan een school geen internaat verbonden was, moeten in de 16de en 17de eeuw voor 8-9 uur binnen zijn. Later worden alle leerlingen samengebracht in het internaat en verdwijnen de kosthuizen o.m. omdat de controle er te moeilijk is.

Gezinsopvoeding - De geest van deze opvoeding is ons zo vertrouwd dat wij ons moeilijk een alternatief kunnen indenken. Voor de mens van de 17de en 18de eeuw was dit milieu essentieel verschillend van de toestand thuis. De huizen der rijken 'krielen' volgens Campe[9] van 'onkuise afbeeldingen en boeken', 'werktuigen der helle, opgesteld door gedrochtelyk snoede menschen'. Men moet de jongeren daartegen wapenen met een 'diepe, hartelyke afkeer'. Thuis oefenen de ouders geen toezicht uit op het contact tussen jongens en meisjes. De kinderen mogen vrij hun spelen, hun bezigheden en oefeningen kiezen. Wellustige ouders verwekken door te veel vertroeteling wellustige kinderen. De kinderen bedrijven ontuchtige handelingen. Ze spreken, horen, zien, lezen datgene wat tot de omgang tussen twee gehuwden beperkt moet blijven. Herder vindt de huisopvoeding te zwak en te laks, d.i. de ouders infantiliseren hun kinderen niet genoeg en stellen eisen die niet aangepast zijn aan de moderne maatschappij. De jongeren zijn blootgesteld aan de onzedelijkheid van het personeel. Ze horen en zingen verleidersliederen. Ze zien de geslachtsorganen van dieren of zien dieren paren. De jongeren bedrijven seksuele spelletjes met elkaar, hebben soms geslachtelijke omgang, zien naaktheid en tonen zich naakt. De ouders spreken


Van Nederland Naar Frankrijk
van regen en wind
naar zon en warmte
Doe nog
heden den
verlossenden
sprong!
NEDERLAND


Van Nederland Naar Frankrijk
van regen en wind
naar zon en warmte
Doe nog
heden den
verlossenden
sprong!
NEDERLAND


pour s'habiller...
il lui faut d'abord
le nouveau
SLIP "CEINTURE NOIRE"
taille basse,
pur coton
et ceinture grand teint,
c'est le premier
sous-vêtement
habillé pour hommes.
"CEINTURE NOIRE"
est vendu en coffret
transparent.
"CEINTURE NOIRE"
Selimaille

een ongekuiste taal en verbergen hun omgang met elkaar niet voor de kinderen. Deze liggen met twee, soms van verschillend geslacht, in één bed. Zij letten niet op de regels der eerbaarheid. De jonge edellieden zijn losbandig en ongebreideld. De vorst laat dat alles geschieden; de meeste opvoeders en de geestelijkheid zijn onverschillig. Men kan nog tientallen bladzijden vullen met klachten en protesten waaruit men kan besluiten, dat er een diepgaand verschil bestond tussen de wereld van thuis en de wereld van het moderne internaat.[10]

Aan de ouders en de opvoeders van het oude type moet men de controle leren. Eerst moeten ze de gevaarlijke punten leren kennen (de contacten met anderen, het bed, het aan- en uitkleden, het toilet, enz.) en tevens moeten ze aangespoord worden tot wat men met een recent woord 'verantwoordelijkheidszin' noemt. Zojuist toonden we aan dat het huiselijk midden niet geschikt was voor deze opvoeding. Ch. Pavet de Courteille spreekt over de ouders die hun kinderen verwennen door te grote tederheid ('molle condescendance') en die zodoende de neiging tot het kwaad ontwikkelen. Rollin zegt herhaaldelijk dat de gezinnen waarin de onschuld van het kind niet geschonden wordt, zeer zeldzaam zijn. Een 'collège' is verkieslijk omwille van 'het eenvoudige en sobere leven', en omdat het tijdgebruik er tot in alle kleinigheden geregeld is. Thuis krijgt hij slechts 'douceurs, caresses, mignardises'. Zelfs de meisjes 'qui sont élevées dans la maison paternelle paraissent trop libres, trop évaporées'. Peschek oordeelt in 1790 dat zolang de staat de opvoeding in de handen van de ouders laat, de 'Verzärtelung' zal blijven voortbestaan. De ouders ontzien hun kinderen te veel. Ze zijn niet akkoord wanneer deze gestraft worden, ze houden de kinderen thuis bij slecht weer en willen niet dat ze vroeg beginnen met studeren.

In het voorgaande ontmoet men telkens een nieuw element van het kind-zijn, nl. dat men de kinderen niet meer mag vertroetelen en ontzien. De oude opvatting 'kinderen zijn kinderen' mag niet dienen om het verstoren van de onschuld goed te praten of om de opvoeding niet van jongsaf ernstig aan te vatten. De zin ervan wordt omgedraaid. 'Kinder, Kinder seyn zy lassen, und als solche zu behandeln' wil zeggen: geen vertroeteling, geen gemengd samenspelen, niet als kinderspel opvatten wat een zedenschennis is, niet denken dat een kind geen kwaad kan doen en dat het onkwetsbaar is. De jongeren moeten op een grotere lichamelijke en psychische afstand van elkaar, van de volwassenen en van zichzelf leven. Spelen waarbij lichamelijke aanrakingen mogelijk zijn, moeten geweerd worden. Omgang tussen jongens en meisjes is slechts te dulden mits strenge voorzorgsmaatregelen genomen worden. De omgang met het eigen geslacht wordt gereglementeerd: geen grote leeftijdsverschillen en een gelijkmatige spreiding van de affectiviteit over alle jongeren van één groep. De jongeren worden van elkaar gedistanciëerd doordat ze vanaf het binnentreden van het internaat tot het verlaten de latijnse taal moeten spreken en doordat het 'tytoyeren' en het 'duzen'

verboden wordt. Ook de voornamen mogen niet gebruikt worden. Het sluiten van vriendschap is een gevaarlijke zaak. De keuze van een boezemvriend is volgens Campe ‘de gewigtigste en ... hagchelykste aangelegenheid van eenen nieuwen burger der waereld’. Het gezellig samenzijn in groep is te veroordelen, omdat het niet alleen tijdverlies meebrengt maar ook omwille van ‘datgene’ wat tijdens en na het eten en drinken gebeurt.

Censuur - Het scheppen van een kunstmatige omgeving houdt in, dat men de boeken die in handen van de jongeren komen, censureert. Het komt er op aan in de teksten de elementen te vermijden die ook in het huiselijk en openbaar leven schuilgaan. Deze strekking was sinds het tweede kwart der 16de eeuw zichtbaar in de censuur op het seksuele woord in de publikaties voor volwassenen. De boeken speciaal voor de jongeren worden geleidelijk aan een zuivering onderworpen. Er bestaat een opmerkelijk verschil tussen het didactisch materiaal in progressieve en andere scholen. In de teksten van de klassieke schrijvers bleven het langst elementen van het oude patroon bewaard, net zoals de naaktheid ook langer stand hield in de beeldende kunst met klassieke thema's. Een discussie omtrent de censuur leidde soms tot een onderzoek naar de waarde der klassieke schrijvers. De opvoeders die het oude patroon volgden, hadden waardevolle argumenten om alles bij het oude te laten, niet omdat zij laks of onverschillig waren, maar omdat zij de nieuwerwetse censuur overbodig en niet doeltreffend vonden. Men ontkomt niet aan de indruk dat de beslissing in de richting van een strenger ingrijpen niet genomen werd uit verstandelijke overwegingen, d.i. na het afwegen van voor- en nadelen. Men vermoedt eerder de onbewuste invloed van het verpreutsingsproces, het machtsgebruik van kerkelijke groepen, de invloed van de concurrentiesituatie van nieuwe pedagogieken en vooral de ingreep van de progressieve pedagogen: zij beslisten bijna oppermachtig over de kwantiteit en kwaliteit der censuur; zij publiceerden soms zelf de gecensureerde schoolboeken en controleerden in hun eigen scholen de toepassing van hun nieuw gedragspatroon. Grotere strengheid werd door de niet-pedagogen doorgaans gewaardeerd en was soms een der redenen waarom een bepaalde pedagogiek boven een andere verkozen werd, net zoals men in de 20ste eeuw soms pedagogieken verkiest omdat ze niet te streng zijn.

De progressieven bestrijden actief de groep van de ‘pedanten’, nl. de opvoeders van het oude type. Salzmann verwijt aan de universiteitsprofessoren dat zij op een zeer onzedelijke toon spreken, d.i. in de nog niet gezuiverde en aangepaste taal. Hij voegt er aan toe dat ze dit doen om toeloop van studenten te hebben, waardoor hij waarschijnlijk, oorzaak en gevolg verwart. Herder waarschuwt in een *Schulrede* van 1797 over de ‘ausgelassenen Unsittlichkeit, der grossen Frechheit und der naseweisen Zudringlichkeit, die jetzt in so vielen Schriften herrscht und die Jünglingen zu verführen ge-

eignet ist'. Vier eeuwen vroeger zei J. Gerson hetzelfde. De toestand in de tweede helft der 18de eeuw is tevoren nooit zo erg geweest, zeggen vele auteurs.

Men merkt het verschuiven van de schaamtegrens aan de aard van de boeken en aan de bewoordingen en situaties die niet meer aanvaard kunnen worden. In 1790 schrijft Peschek dat het *oude testament* wemelt van verdachte plaatsen en dat de 'Vorst' een zuivering van de gewijde teksten moet bevelen. Salzmann, Bauer, Basedow en anderen zeggen hetzelfde. Ook de *Bibel der Jugend* voldoet niet meer. De uitleenbibliotheken zijn een gevaar. Ze gelijken op apotheken waar versterkende en schadelijke middelen door elkaar staan. De overheid moet er controle op uitoefenen. Ook de reeds gecensureerde schoolboeken zouden onbruikbaar geworden zijn. In de oude en nieuwe geschiedenis zit een ongelooflijke menigte 'directe' (zo drukt men zich in de 18de eeuw uit) zaken. De klassieke auteurs staan vol met 'Lüderlichkeiten'. Campe heeft het over de schandalige geschiedenissen van heidense goden en helden. De catechismus moet gecensureerd worden.[11]

Deze uitspraken komen niet van fanatieke, antiseksueel gerichte personen. Campe, Bauer, Salzmann, Peschek zijn voorstanders van seksuele voorlichting. Hun bedoeling is de onschuld van de jeugd te beschermen. Zij vragen aan de schrijvers voortaan precies aan te geven voor welk publiek zij schrijven. Het zou nog beter zijn een speciale jeugdlectuur te schrijven zodat de verwarring met de lectuur voor volwassenen onmogelijk wordt. In 1770 vraagt J.B. Basedow dat men '*moralische*' en onschadelijke vertellingen voor de 'jeugd' tussen 16 en 24 jaar zou schrijven. Wat later zegt Bauer dat er geen passende jeugdlectuur bestaat. J.H. Campe constateert het zelfde en sticht een 'bibliotheek voor jongeren' die 39 delen zal omvatten. Het ontstaan van speciale jeugdlectuur is dus beïnvloed door de behoefte om aan de jeugd een eigen wereld, gezuiverd van elementen uit de wereld der volwassenen, te geven.[12] Het is niet zeker of er voordien een leemte bestond die opgevuld moest worden. Men kan dit proces immers omkeren: de jeugdliteratuur is dan een middel om de kloof tussen jongeren en volwassenen te vergroten. De moraliserende opvoeders dringen herhaaldelijk aan op het schrijven van jeugdboeken, niet omdat de jeugd er naar vraagt, en evenmin omdat de jeugd de boeken voor volwassenen niet begrijpt. Aangezien de gevestigde schrijvers aan deze morele eis geen gevolg geven, zijn ze verplicht deze soort boeken zelf te schrijven. Zodra dit nieuw genre bestaat, kunnen de opvoeders elke overschrijding van de leeftijdsbarrière verbieden en bestraffen.

Deze ontwikkeling verliep geleidelijk vanaf de 16de eeuw. We hebben bij de ontleding van Erasmus' *Colloquia* gezien dat dit schoolboek even veel seksuele elementen bevatte als een boek voor volwassenen. In de 17de eeuw is de toestand veranderd. Over het seksuele wordt niet meer normaal waar-

derend gesproken. Men vermeldt nog slechts de af te keuren vormen zoals ‘geile wellust’, overspel, verkrachting, afsnijden van borsten, schandig misbruik, hermafrodieten, ‘meisjes van Plaisir’. Na deze moraliserende fase volgt in de 18de eeuw een derde, waarin geleidelijk alle herinneringen aan het seksuele uit de boeken voor jongeren verdwijnen. Op het einde van de 18de eeuw is deze ontwikkeling bijna voltooid; daarna gaat men verder met het zuiveren van de boeken voor volwassenen.

Een mooi voorbeeld van censuur in boeken voor jongeren vindt men in een verhaal geschreven door een voorstander der seksuele voorlichting, de vooruitstrevende pedagoog en jeugdschrijver Campe (1746-1818). Het werd in Nederland dikwijls herdrukt tot ca. 1850. Het gaat over een koopman Ingle die na een schipbreuk terecht komt op een eiland waar een ‘wild’ meisje hem verzorgt. Zij was zeer vriendelijk voor Ingle, ‘bewees hem de oprechtste liefkozingen, zij bewaakte hem getrouwelijk, en behartigde zijn welzijn op de liefderijkste wijze’. Wanneer Ingle met een schip huistoe kan reizen, neemt hij haar mee, maar onderweg verkoopt hij haar op een slavenmarkt. Daar verneemt de ‘wreedaart’ dat zij zwanger is.

Wanneer men de inhoud en de terminologie onderzoekt op de gevoeligheid voor seksuele elementen, dan ontdekt men geen vermelding van haar waarschijnlijk minimale kleding, geen spoor van enige benadering tenzij de ‘oprechte liefkozingen’. Haar zwangerschap is oorsprongs- en probleemloos (en parthenogeen) zoals het voor het ‘brave’ kind van de 19de eeuw behoorde te zijn. Haar verhouding tot Ingle is even mysterieus aseksueel als die van bv. Tarzan tot zijn heldin. Onderzoekt men dit verhaal, dan ontdekt men overal het ontbrekende, dat wél aanwezig was in teksten voor jongeren van de 16de, 17de eeuw. Een onderzoek van de letterkundige werken voor de jeugd zal waarschijnlijk aantonen dat vanaf de 16de eeuw verschillende seksuele elementen uit de boeken en hun illustraties verdwijnen, die met grotere schaamte en gevoeligheid belegd werden: vermeldingen van naaktheid, benoemen van lichaamsdelen, beschrijvingen van de benadering man-vrouw, herkomst van de kinderen, geboorteproces, anale functies enz. Dit schema zou eveneens de voorsprong-in-zuivering kunnen aantonen in de progressieve opvoedingmilieus zoals sommige internaten en colleges, de instellingen der filantropijnen, die ofwel hun eigen handboeken opstellen ofwel selectief te werk gaan. De fasen en de sociale differentiëring van dit proces zijn duidelijk af te bakenen. Al de elementen die verdwijnen bij het verhullen van het seksuele, komen in omgekeerde volgorde terug bij de onthulling die daarop volgt.[13]

Een geschiedenis van de censuur op de schoolboeken (wanneer en aan wie verbiedt men wat, om welke reden en hoe sterk?) is niet gemaakt. Men kan voorlopig, aan de hand van een typisch voorbeeld, nl. Terentius, enkele stadia onderscheiden. Stadium 1: in het begin van de 16de eeuw leest men

vrijuit Terentius. Stadium 2: in het laatste kwart der 16de eeuw leest men naast Terentius een antidotum ofwel geeft men een moraliserend commentaar.[14] Stadium 3: men zuivert Terentius of men publiceert en leest slechts uittreksels, 'pages choisies'. Deze toestand vindt men bv. in Port-Royal en in de meeste engelse scholen der 17de eeuw. Stadium 4: over Terentius wordt op school niet meer gesproken omdat hij doet denken aan een facet van de klassieke cultuur dat vergeten moet worden. Want men kan niet tegelijk de klassieken ophemelen en belangrijke bestanddelen van hun cultuur (waarvoor de eigen cultuur geen wisseloplossing heeft) bestrijden, vooral niet omdat het openlijk bespreken ervan onmogelijk is geworden. Deze toestand vindt men reeds in de jezuïetencolleges van het einde der 16de eeuw[15] en in de franse protestantse scholen.

Alles wijst er echter op dat het achttiende-eeuwse Duitsland op deze ontwikkeling ten achter staat. Oest klaagt dat Ovidius, Horatius, Vergilius (2e ecloge), Plato's *Symposium*, Suetonius en andere klassieke schrijvers de jeugd op het pad van het verderf voeren. Zij bevatten 'echte obsceniteiten' en zijn dubbel gevaarlijk wegens de smuk van de taal. Leerkrachten wekken belangstelling voor oden van Horatius door ze in te leiden met 'Na, het is weer een ode aan zijn meisje'. Campe wil alle klassieken schrappen, 'vooral wanneer ze naar de wens van onze pedanten, zonder enige inkorting' gelezen moeten worden.

(6) Omgang jongens-meisjes

Uit de houding van de opvoeders tegenover de gemengde opvoeding van jongens en meisjes kan men soms hun standpunt tegenover het seksuele afleiden. Een geschiedenis van de *coëducatie* is nog niet geschreven; het gebruik van deze term voor vroegere tijden is trouwens misleidend. Een oppervlakkig overzicht van de feiten reveleert enkele algemene lijnen:

- De scholen die vanaf de 16de eeuw naar het kloostermodel opgericht worden, kennen geen coëducatie. Dit was onmogelijk gezien de verschillende status en rol van de man en de vrouw in de maatschappij.
- Deze scholen zijn modelscholen. Elke nieuwe vooruitstrevende school, ontstaan tot ca. 1870, zal in navolging van het traditionele patroon nietgemengd zijn. Von Zinzendorf en Pestalozzi maken hierop gedurende een zekere tijd een uitzondering. Nagenoeg alle scholen der filantropijnen zijn niet-gemengd.
- Ondertussen blijven in de steden, stadjes en dorpen scholen van het oude type bestaan, waarin jongens en meisjes samenzitten. Zodra de materiële omstandigheden het toelaten, scheidt men de geslachten.[16]
- De kerkelijke instanties voeren een actie tegen de bestaande coëducatie en de coïnstructie. Zij voeren de scheiding in zodra het mogelijk is.
- Sinds ongeveer 1870 ontstaat een reactie.[17] Vooruitstrevende scholen voeren als belangrijk element van vernieuwing de coëducatie en coïnstruc-

tie in. In hetzelfde tijdperk bestaan er gelijktijdig plattelandsscholen met een laag aangeschreven coëducatie, en vooruitstrevende scholen die er zich op beroemen aan gemengde opvoeding te doen.

- De mogelijkheid om in de scholen een gemengde opvoeding te geven, hangt ook af van factoren zoals de verhouding tussen de sekserollen. Fénelon is een tegenstander van coëducatie ('geen jongens bij de meisjes') omdat bij de adel en de rijke burgerij voor wie hij schrijft, de opvatting bestaat dat de man de jager is en de vrouw de prooi die moet zorgen dat ze door een goede jager gevangen wordt. De strekking naar meer coëducatie is ten dele een meer democratische tendens, d.i., ze ontstaat in sommige elitegroepen die een humanitair ideaal verdedigen en ze wordt ingevoerd bij de jongeren van de groepen waar het onderscheid in sekserol niet groot is. Het is o.a. om deze laatste reden dat de gemengde school op het platteland langer bleef bestaan: de boerin is in feite niet veel meer dan een boer die kinderen baart. Het verschil van beider sekserol, de tegenstelling tussen de twee geslachten, het verschil in de arbeid die beiden uitoefenen, is niet groot. Ook tegen de omgang jongens-meisjes *buiten de school* groeide geleidelijk meer verzet. De vooruitstrevende opvoeders willen, op enkele uitzonderingen na, tot een uniseksuele omgeving komen, niet alleen in de scholen, maar ook bij het werk en elders. P. Villaume vindt het dansen goed, mits het per sekse geschiedt. Kinderen van verschillend geslacht moeten niet met elkaar omgaan, want ze verschillen te veel van elkaar; en door gemengde omgang zal het verschil in sekserol verdwijnen. Zelfs de omgang tussen kinderen in hetzelfde gezin moet koeler worden.

Ontstaan van de leeftijdsgroep der jongeren

(1) Inleiding

Het is verbazend hoe weinig onderzoekingswerk verricht werd naar de geschiedenis van de opvoedeling, nl. het kind en de jongere, terwijl wij anderzijds vrij goed ingelicht zijn over de geschiedenis van de leraar, van de school als instituut, van het hele schoolsysteem, van de pedagogische theorieën. We menen dat men niet kan spreken van een 'zeitlos' model van het kind en van de jongere. Integendeel, er bestaan vrij diepgaande verschillen per tijdvak en per sociale setting waarin deze groeperingen leven. Het is onjuist wanneer Arn. Bork meent dat de griekse jongeling een opvallende gelijkenis met de huidige jongere (die hij typeert volgens een eveneens slechts gedeeltelijk geldend beeld van E. Spranger) vertoont. Ook H. Muchow spreekt ten onrechte over 'unveränderliche Züge des Jungen-Mensch-Seins'.

In de periode vooral vanaf de 15de eeuw ontstaan twee leeftijdsgroepen, eerst het kind en daarna de jongere. De sociogenese van het kind kan men situeren tussen de 15de en de 18de eeuw, die van de jongeling in de tweede

helft van de 18de eeuw. De kenmerken van deze leeftijdsgroepen werden of worden door ons besproken voor zover zij seksuele componenten bevatten. We wijzen nogmaals op de beperkingen voor het gebruik van deze noties: in beide gevallen hebben we slechts te maken met een elite, een naar aantal en sociale herkomst zeer beperkte groep; en verder zijn de specifieke kenmerken niet van af de aanvang duidelijk, zodat een macrohistorische aanpak te verkiezen is. Onderzoeken we de studies over deze thematiek dan stuiten we op verschillende schijnbare of reële controversen. Deze onzekerheden en onduidelijkheden kunnen op vele wijzen verklaard worden. Vooreerst meenden sommigen auteurs de resultaten van hun detailonderzoek te mogen extrapoleren naar andere tijden en sociale groeperingen. In de kritiek op het werk van Ph. Ariès heeft men er ook op gewezen dat noties vervat in het latere concept 'kind' reeds aanwezig zijn bij sommige auteurs vóór de 15de eeuw. Met deze constatering is niet bewezen dat men deze nieuwe houding dan ook aanwezig vindt in de acties. Duurt het niet tot in de 16de eeuw alvorens er een zekere continuïteit komt in de acties, alvorens deze niet alleen een individuele maar een sociale gestalte krijgen, alvorens men overgaat tot institutionalisering, alvorens men duidelijk vrij collectieve veranderingen in de psychische habitus van het kind provoceert en constateert, alvorens de kleding, de pedagogische attitude, en het waardengeheel een grondiger verandering ondergaan? Men mag het niveau van de nagestreefde idealen niet met dat van de concrete realisaties verwarren.

In de discussies moet men daarom goed aanduiden over welke groep en uit welke periode men spreekt: het kind of de jongere, met een zo precies mogelijke afbakening van de leeftijd en van de sekse. Spreekt men niet dikwijls vrij onkritisch over 'jeugd', 'juventus', waarmee in feite bedoeld wordt de leeftijdsgroep van 20 tot 30 jaar, en impliciet dan nog alleen diegenen die van het mannelijk geslacht zijn? Men mag de kenmerken van de kinderen en jongeren uit een agrarische, een preïndustriële, een industriële maatschappij niet als één compacte groep zien. En we moeten eveneens een onderscheid maken tussen de ideële doeleinden, de concreet gevoerde acties, het reëel gedrag, het gedeelte van dat gedrag dat afgekeurd wordt, enz. Door deze differentiatie wordt sommige tegenstrijdigheid opgeheven en worden de resultaten der studies bruikbaarder. We denken o.m. aan Ph. Ariès, R. Beitl, G. Boas, W. Hornstein, N.S. Eisenstadt, F.H. Tenbruck, H. Métraux, H.H. Muchow, U. Helfenstein, A. Bork, M.J. Langeveld, A. Flitner, I. Van de Velde, E. Caulfield, E. Blochmann, R. Mercier.

Het begrip 'kind' heeft in de tweede helft van de 18de eeuw een vaste inhoud gekregen. Rond die tijd splitst zich van de groep der nog-niet-gehuwden die in de internaten of aan de universiteit studeren een tweede leeftijdsgroep af, nl. de 'jongeren', de 'jeugd', de pubers en postpubers.

(2) Historiek en kenmerken

H.H. Muchow heeft in *Jugend und Zeitgeist. Morphologie der Kulturpubertät* het ontstaan van deze groep chronologisch gesitueerd in de 'Grossepoche' gaande van 1770 tot 1920/1950. Hij richtte zijn aandacht vooral op de cyclische veranderingen binnen in deze periode en steunde op de resultaten van een onderzoek der literatuur. Hij hechtte groot belang aan kleine verschillen tussen de generaties en bemerkte niet voldoende de belangrijke caesuur, nl. de overgang van een maatschappij zonder een duidelijk getypeerde groep van jongeren naar een maatschappij die aandacht besteedt aan het afbakenen van deze sociale groepering. De eerste oorzaak van dit ontstaan moet volgens Muchow in de gevolgen van de Aufklärung gezocht worden. Inderdaad een bepaald type jongere kan in enkele gebieden van Duitsland als een gevolg van plaatselijke stromingen der Aufklärung gezien worden. Maar de jongere-als-zodanig bestond vóór de Aufklärung en belangrijke kenmerken van zijn type kunnen niet door invloeden van die geestesstroming verklaard worden. De oorsprong van dit type moeten we daar zoeken waar ook het 'kind' ten gevolge van het moderniseringsproces zijn sociogenese kende. Het zijn dezelfde sociale groepen waarin het kind en de jongere ontstaan. En zoals de kleine jongen vroeger dan het kleine meisje als kind aangezien werd, zo verschijnt vele generaties na het type van de 'Flegel'[18] het vrouwelijke type van de 'Backfisch'. De vermoedelijke oorzaken voor dit verschil zijn interessant: meisjes stonden in de evolutie naar een burgerlijke maatschappij achter; zij waren ook minder onderworpen aan het scolarisatieproces; hun onafhankelijkheid was kleiner dan die van de jongens; voor sommigen was het huwelijk het enige middel om in de wereld te komen. Vóór hun huwelijk waren ze vrouw-in-aanleg, nogniet-vrouw, en zij die niet huwden, bereikten nooit de status van vrouw.

Tussen de kenmerken van het kind en die van de jongere bestaan punten van overeenkomst, samen te vatten onder de term infantilisatie, en enkele punten van verschil. Bij het kind zijn de gevolgen van de infantilisatie moeilijker te onderscheiden, omdat in de huidige westerse maatschappij ongeveer alle kinderen geïnfantiliseerd werden. De infantiliteit van het westerse kind bemerkt men eerst na een vergelijking met kindertypes van andere maatschappijen. De infantilisering van de jongere is gemakkelijker te zien omdat er in de huidige maatschappij nog restgroepen bestaan waarin deze infantilisatie weinig gevorderd is, bv. de laagste sociale klassen en vooral de meisjes van die klassen.

Het infantilisatieproces van het kind en dat van de jongere vertonen punten van *overeenkomst*.

(a) Bij hen beiden bestaat er een afstand tussen de lichamelijke leeftijd aan de ene, en de geremde psychische en sociale groei aan de andere kant. (b) Geen van beide groepen heeft toegang tot de seksualiteit. Bij de jongere

maken de fysiologische gebeurtenissen het loochenen van enige seksualiteit onmogelijk, maar daartegenover staat dat de attitude die de jongeren en hun opvoeders moeten aannemen ook meer actief-repressief is. In deze groep ontstaat bv. de kuisheidsbeweging. (c) Niet alleen voor het seksuele, maar voor vele aspecten worden de jongeren buiten de wereld der volwassenen gesloten. De opvoedingsfase is slechts gedeeltelijk datgene wat Muchow eufemistisch een 'Durchgang zur Reife' noemt. Hen wordt ingeprent dat ze bestendig bezig zijn aan hun voorbereiding op het latere leven, nl. het gebied van de ernst die de volwassenheid is, een toestand waarop de jongeren antwoorden door een protesthouding of door het proclameren van het 'Jungbleiben um jeden Preis'. Het is de maatschappij die verklaart wanneer en hoe de status van jongere een einde neemt. Politieke, economische en militaire motieven spelen hierin een rol. (d) Kind en jongere worden langer dan voordien in een toestand van horigheid gehouden. De jongeren worden slechts ten dele mondig voor zover zij het sociaal aanvaarde gedrag van de jongere volgen en dus hun situatie bestendigen. (e) Beide leeftijdsgroepen dragen een kleding die hen onderling van elkaar doet verschillen maar die hen als één geheel tegen de uniforme leeftijdsgroep der volwassenen stelt.

Men kan ook enkele *verschillen* tussen de groep der jongeren en die der kinderen aantonen, die wijzen op een nog grotere afwending van de realiteit en van de maatschappij.

(a) De jongeren kennen in de 18de eeuw groepsvorming, een verschijnsel dat aanleiding zal geven tot het ontstaan van jeugdbewegingen, en later, de gangs en de clubs. (b) De vriendschap en andere contacten van homofiele aard worden sinds de tweede helft van de 18de eeuw meer typerend voor de jongerengroep (cfr. hiervoor o.a. H.H. Muchow of de talrijke dagboeken en brieven uit Duitsland, tweede helft der 18de eeuw). Deze homofiele fase vervangt in zekere zin de heterofiele fase in die perioden en die sociale groeperingen die het verschijnsel 'jongere' niet kennen. (c) Men heeft de indruk dat de jongeren zelf hun leeftijdskenmerken aan de ouderen openbaren. Deze ouderen ontdekken na de jongeren zelf het bestaan en de kenmerken van die specifieke leeftijdsgroep. De acties van de duitse jongeren vanaf ca. 1770 zijn hiervoor kenschetsend. Het duurt een tijd, alvorens de ouderen ontdekt hebben wat er gebeurd is en alvorens gereageerd wordt. (d) We constateren het geleidelijk ontstaan van een generatieconflict. Generatietegenstellingen gaan terug op problemen in de gezagsverhoudingen. Men heeft nog niet op overtuigende wijze aangetoond dat deze generatietegenstellingen ook vóór de 18de eeuw bestonden. Hoe het ook zij, vanaf de tweede helft der 18de eeuw hebben we te doen met een sociaal fenomeen. De jongeren, buitengesloten uit de werkelijke wereld der volwassenen, cultiveren allerlei idealen en idolen. Zij hebben hun eigen verwachtingen, een

eigen Leitbild dat vaak geen aansluiting bij de realiteit vindt. Er ontstaat een jeugd die gaat leven van een hypotheek op een illusoire toekomst die ze anticiperend tracht te beleven zonder actuele voldoening. Jong zijn wil zeggen dat men emigreert naar een andere wereld waar de fantasie overheerst. Bij gebrek aan sociale integratie en aan verantwoordelijke functies is de jeugd aangewezen op zichzelf, op de eigen wereld der leeftijdgenoten. Zij identifiëert zich met de 'peergroup' in plaats van met de volwassenen; zij blijft dichter bij en conformer aan de kinderjaren omdat er weinig perspectief is op een reële volwassenheid. De jeugd krijgt stilaan een eigen subcultuur maar zonder erkende functie in de maatschappij. Deze zal dus niet positief gericht kunnen zijn. Dit afgesneden-zijn van de realiteit biedt theoretisch de mogelijkheid van een groter dynamisme, later in de maatschappij, zeker in de eerste periode van deze evolutie, wanneer jong-zijn nog niet automatisch gelijkgesteld wordt met groen- of onwetend-zijn. Het geeft ook aanleiding tot stuurloosheid, omdat men gemakkelijk elke richting uit kan met de geestesconstructies die men opbouwt en de prestatiewil. Dit idealisme wordt soms cynisme omdat de zgn. kinderlijke ideeën niet passen in de wereld der volwassenen met als mogelijk gevolg innerlijke onzekerheid, hopeloosheid, negativisme, doelloosheid en levensangst. Deze eigenschappen die zich vanaf het einde der 18de eeuw ontwikkelen, vindt men uitgedrukt in literaire werken en ze worden op het einde der 19de eeuw door de psychologen opgetekend en beschreven. (e) Het is niet duidelijk in welke mate het ontstaan van de groep der jongeren verband houdt met het ontstaan van de moeilijke puberteit.[19] Er zijn aanwijzingen dat beide ongeveer in hetzelfde tijdperk verschijnen en men kan argumenten vinden om samenhangen te vermoeden. In 1749 noteert Buffon nuchter 'de puberteit vergezelt de adolescentie en gaat aan de jeugd vooraf'. Hij kwalificeert ze als 'de lente van het leven, het seizoen der genoegens', een periode met 'sur-abondance de vie'. In 1762 spreekt Rousseau over een crisis, 'de stormachtige revolutie' ingeleid door 'le murmure des passions naissantes'. Staat men hier voor een verandering in de realiteit of alleen maar voor een andere opvatting?

(3) Het probleem van de acceleratie

In talrijke boeken van de tweede helft van de 18de eeuw wijst men op een vervroeging van de puberteit. Het is mogelijk dat er een versnelling plaatshad, althans in de groepen welker levensomstandigheden gewijzigd waren (andere huisvesting, voeding, kleding; andere psychische invloeden, enz.). Een tweede mogelijkheid is dat men destijds slechts de indruk had van een acceleratie. De hypothese van een pseudo-acceleratie kan met de volgende argumenten gesteund worden:

- De toon waarop men over de zgn. acceleratie spreekt, is niet objectiefconstaterend. De auteurs zijn gestoord, zij spreken een protest uit tegen dit

verschijnsel, niet omdat de geaccelereerde jeugd niet meer past in de bestaande structuren, maar omdat de jeugd op te jonge leeftijd haar deel wil krijgen in de (o.m. seksuele) genoegens van de volwassenen. De historische werkelijkheid, voorzover ze kan gereconstrueerd worden, wijst echter een ontwikkeling in omgekeerd zin aan. De jeugd wordt uit de wereld der volwassenen gesloten. Het protest kan verklaard worden als een ondersteuning van de eis om de jongeren te infantiliseren.

- De opmerkingen over acceleratie slaan niet zozeer op een volledige lichamelijke acceleratie[20] noch op een vroegtijdiger ontluiken van intellectuele prestaties of van de drang tot zelfstandigheid. Wanneer Salzmann zegt dat de jongens op 10 jaar jongeling zijn, en op 15 man, dan heeft hij het alleen over het seksueel gedrag. K.G. Bauer betreurt het dat 'der Hang zur Wollust bey unsrer Jugend so früh überhand nimmt'. In de 'Vorrede' tot dit boek gaf Salzmann hiervan talrijke flagrante bewijzen. Pestalozzi wijst ca. 1818 in zijn brief aan de Engelsman Greaves op de 'Schnelligkeit und Ungestümlichkeit mit denen der animalische Trieb wächst'.

Bij de bespreking van het seksueel gedrag zullen we aantonen dat jongeren van vele sociale groepen op vroege leeftijd seksueel actief waren, niet alleen in de 18de eeuw maar waarschijnlijk al in de vorige eeuwen. Restif de la Bretonne uit de 18de eeuw beweert in zijn autobiografisch boek *Monsieur Nicolas* dat hij denkt de achtjarige vader van een kind geweest te zijn. Soortgelijke gevallen zijn nog aan te halen.[21] Men vindt echter geen aanduidingen voor een vervroeging van de seksuele activiteit van jongeren. De historicus stelt daarom de vraag of de eenzijdigheid in de constateringen van de pedagogen, nl. de pseudo-acceleratie, niet verklaard moet worden vanuit hun verlangen om moraliserende invloed uit te oefenen.

Rousseau spreekt over het belang van het seksuele in de ontluiking van de puberteit: 'le feu de cet âge', 'les passions', 'l'inquiétude des désirs'. L. von Zinzendorf gebruikte vóór hem het woord 'Fieber'. Rousseau kan datgene wat een natuurlijk proces is, niet aanvaarden. Indien een vroege of late puberteit soms aan fysieke invloeden toegeschreven kan worden, dan mag men niet te dikwijls de vroege puberteit aan fysieke oorzaken toeschrijven. 'C'est un des abus les plus fréquents de la philosophie de notre siècle'. 'Men' is te welwillend tegenover de lichamelijke en geestelijke behoeften van de puber. 'Men' vergeet dat deze te vroegtijdige behoeften door de onzedelijke omgeving waarin de jeugd wordt opgevoed verwekt werden. De 'sainte innocence' kan veel langer bewaard blijven dan totdantoe het geval is. Ook Salzmann zegt dat de omgeving waarin de kinderen opgroeien niet meer zo natuurlijk is als die in de hutten van onze voorvaderen. De kinderen worden nu te veel opgejaagd om vlug groot te zijn. Zo doet men de natuur geweld aan.

In de beide groepen wordt het begrip 'natuur' als argument gebruikt. De oude opvatting beoordeelt het als natuurlijk wanneer een jongere leeft op

een wijze die in overeenstemming is met zijn leeftijd, d.i. met geleidelijke intrede in de volwassenenwereld. De nieuwe opvatting zegt dat het juist natuurlijk is wanneer een jongere lang jong wordt gehouden, wat neerkomt op retardatie. 'Que ces hommes de quinze ans ne soient pas des enfants à trente' schreef Rousseau in 1758, een opvatting die *een overbrengen op het psychische vlak is van fysiologische theorieën van Galenus*. Vroeger bleef men lange tijd een gezond kind, nu is het kind vroeg rijp en blijft het onafgewerkt, zoals volgens Galenus de kinderen, door te jonge ouders verwekt, ook onafgewerkt bleven.[22] De kennis van de historische realiteit wijst ook in dit geval op een vergissing van Rousseau. De kinderen van vóór de 18de eeuw bleven niet lang 'kind', integendeel. Rousseau, de filantropijnen en de andere pedagogen-moralisten kunnen echter wel de indruk van een acceleratie gehad hebben omdat zij de retardatie wensten.

- De motiveringen der personen die de jongeren willen infantiliseren en die daarom een acceleratie suggereren, zijn vaak geen ernstige argumenten, maar wel reacties tegen datgene wat hen persoonlijk stoort. Men reageert bv. tegen het seksuele en tegen het type van de rijpere, zelfbewuste jongere. Anderen wijten de zgn. acceleratie aan de gevolgen van de zgn. moderne opvoeding, nl. de opvoeding in de zin van Rousseau en de filantropijnen. Hoewel de filantropijnen e.a. alle situaties wilden vermijden waardoor de verbeelding, de gevoelens en de behoeften der jongeren op voortijdige wijze gewekt zouden kunnen worden, zegt bv. E. Brandes dat de 'moderne' opvoeding de 'ijdelheid, vroegtijdigheid en zinnelust' tot gevolg heeft. Men is te intens bezig met de jongeren, men prikkelt hen tot verstandelijke prestaties waartoe ze niet in staat zijn. Brandes wil duidelijk de filantropijnen treffen, gebruikmakend van het argument der retardatie.

De filantropijnen en de pedagogen van dezelfde strekking hadden voordien echter aan personen zoals Brandes het verwijt gemaakt dat zij door te veel lezen, te veel onderricht, te veel Aufklärung over alles de jeugd vroeg rijp maakten. Dat is een van de stokpaardjes der nieuwe pedagogen. Gewoonlijk volgt nog een aanklacht tegen een hele reeks nadelige toestanden waarvan de jeugd zgn. het slachtoffer is: romans, theaterbezoek, te veel luxe, te veel comfort en stevige voeding, enz. Deze pedagogen-moralisten zien de acceleratie, de toenemende masturbatie, de zedelijke ondergang der volwassenen als één geheel. Daarbij komen zij tot onhoudbare vaststellingen, waarin hun ware bedoelingen beter tot uiting komen. J.H. Campe stelt het in zijn *Theophron* voor alsof iemand die uit kuise ouders geboren wordt, eerst rond 18-20 jaar de mogelijkheid van masturbatie zou vermoeden, terwijl een afstammeling van wellustige ouders die een 'weichliche' opvoeding geven, de masturbatie zonder verleiding nog vóór het tiende jaar zal kennen. De jeugd op het platteland komt ook veel later tot seksuele bedrijvigheid, ja, zelfs de onvrijwillige pollutie komt bij haar laat, en deze onvrijwillige pollutie is slechts natuurlijk en dus onschadelijk vanaf twintig jaar.

Dit probleem zou gemakkelijk opgelost kunnen worden moest men beschikken over statistische gegevens. Het heeft inmiddels geen zin uitspraken te doen over de werkelijke puberteitsdata in de 18de eeuw, wanneer men slechts beschikt over enkele gegevens omtrent weinig personen van enkele standen.[23] Voorlopig moet men echter rekening houden met de *mogelijkheid* dat de beweringen van vele schrijvers der 18de eeuw ingegeven zijn door moraliserende bedoelingen, door kritiek op de rococo-wereld, door een verlangen naar retardering, door polemieken tussen pedagogen e.d.m. Maar men mag niet vergeten dat met deze interpretatie van de beweringen der schrijvers niet bewezen werd dat er geen acceleratie geweest is. Het bestaan ervan moet echter nog aangetoond worden met betrouwbaarder bewijzen (bv. biologische processen) dan citaten van moraliserende auteurs. Het is ook mogelijk dat de beweringen omtrent de acceleratie ten dele geïnterpreteerd moeten worden als de constatering dat sociale groeperingen die men aan de normen der nieuwe zedelijkheid wil onderwerpen, nog het oude, niet-geïnfantiliseerde gedragspatroon volgen. Er zou dus een verband bestaan tussen de beweringen over acceleratie en de sociale spreiding van de burgerlijke normen.

(4) Acties voor kuisheid en onthouding

Men moet de strijd tegen de (pseudo-)acceleratie ook zien in het kader van de campagnes voor kuisheid en onthouding die in de 18de-eeuw een duidelijke vorm aannemen, en die de voorechtelijke onthouding propageren en de masturbatie bestrijden. Deze acties lopen in zekere zin parallel met de beweging ter bescherming van de onschuld van het kind. Het zijn ten dele dezelfde opvoedkundige groepen die dezelfde elites aan deze invloeden onderwerpen. Kuisheid tot aan het huwelijk wordt een standsdistinctief van de middenklasse.[24] Er bestaan verschillen met de acties gevoerd voor de gedeseksualiseerde onschuld van het kind. Vooreerst beperkt men zich niet tot een vrij passieve bescherming, maar gaat men actief over tot het georganiseerd en soms collectief bestrijden van milieus die als onzedelijk worden voorgesteld, bv. de studentenmilieus van sommige universiteiten. Ook zijn de jongeren hierbij zelf actief.

In de 19de en 20ste eeuw kan men deze groepsgewijze bestrijding beter opmerken, omdat zij dan vorm gekregen heeft in talrijke organisaties zoals congregaties voor jongens, voor meisjes, S. Jozefsverenigingen, zedelijkheidsbonden en andere verenigingen van verschillende kerkelijke, ideologische of politieke gezindheid. Maar reeds in de 18de-eeuw wordt het kuisheidsideaal een streven van informele jongerengroeperingen zoals die der *Hainbündler* en de *Sturm und Dränger* ca. 1770-1790. Het is in Duitsland de tijd van de jonge Goethe, de jonge Schiller (de Schilleriaanse aseksuele jongeling wordt het prototype), en van personen zoals Gleim, Klopstock, Chr. Kaufmann. De jeugdgroepen zijn in zekere zin een verburgerlijkte uitgave van

de Knabenschafte die men op het platteland vond. Zij distanciëren zich van de andere groepen van die aard, doordat zij een verfijning der zeden nastreven, de klemtoon op een eerder homofiel getinte vriendschap leggen,[25] de eros boven de sexus stellen en een eerbied voor de vrouw eisen (naast antifeministische uitingen bij sommigen), eerbied die vooral bestaat in het zich onthouden van amoureus en seksueel contact. In de 18de-eeuw vonden de studenten die de kuisheid voorstonden, steun bij enkele literatoren en filosofen.[26] De redenen waarom men zegt dat de jongeren kuis moeten zijn, krijgen stilaan ook een nationale inslag. De strijd voor de kuisheid zal in de komende tijd een belangrijke invloed hebben op de statuten en werking van de duitse studentenverenigingen.[27]

Ook in andere landen wordt de eis der onthouding gesteld.[28] Malthus eist, weliswaar om andere redenen en eerst vijf jaar na de eerste uitgave van zijn beroemd werk, ‘moral restraint’. Rond dezelfde tijd verheerlijkte Bernardin de Saint-Pierre (1737-1814) in *Paul et Virginie* de onschuld en kuisheid van adolescenten.[29] Het onderscheid met Duitsland is dat er geen georganiseerde en gezamenlijke acties ondernomen worden.

Tegen het kuisheidsideaal bestaat verzet om verschillende, soms tegenstrijdige opvattingen. De een verkiest een ongebonden gedrag, al of niet door een huwelijk gevolgd. De ander oordeelt dat liefde voldoende is om seksuele contacten te wettigen, zoals in de ‘vrije liefde’. Nog anderen vinden de overspannen wijze waarop het kuisheidsideaal wordt opgedrongen niet in overeenstemming met de beste opvoedkundige en zedelijke principes. Zij prijzen de matigheid aan en geven de voorkeur aan het niet- onwetend in het huwelijk treden (volgens de zegswijze door Pestalozzi in 1780 vermeld: ‘geen kat in een zak kopen’) boven ‘het sneeuwwitte kleed der reinheid’ (1816) dat in sommige gewesten het symbool van het maagdelijk huwelijk is. Hoe groot de groep der tegenstanders van absolute kuisheid is, kan men niet schatten. Hun opvatting wordt zelden verwoord. Vele medici wezen in hun werken op de gevaren van de onthouding, maar men verzette zich tegen de kuisheid niet alleen op medische indicaties, maar ook omdat men oordeelde dat het huwelijk althans bij de man door een periode van verkenning moest voorafgegaan worden. Anderen vonden de sacralisatie der kuisheid en onthouding iets onzedelijks en antipedagogisch omdat zij onrealiseerbare idealen stelde en het vinden van een beheerst evenwicht bemoeilijkte. Personen met een hoogstaande moraal hebben zich tegen het extatisch ophemelen verzet, zo o.m. W. Blake, J. Hilton. Shelley schrijft in zijn opmerkingen bij *Queen Mab* dat het bigotte kuisheidsideaal van de huidige maatschappij een bijgeloof van paters is, ja zelfs een grotere vijand van de natuurlijke matigheid dan de zinnelijkheid-om-de-zinnelijkheid. Anderhalve eeuw later zal J.P. Sartre deze gedachte herhalen: ‘la pureté, c'est une idée de fakir et de moine’.

Het kuisheidsideaal is het toekomstige idool dat door steeds nieuwe druksels

ingeprent moet worden. Hierdoor krijgt men de indruk dat de verdedigers talrijk zijn. Dit ideaal is in feite het idool van één sociale groepering, de middenklasse. Het wordt uitgebreid van onthouding van daden naar innerlijke kuisheid en reinheid. Aanvankelijk had men de geslachtsdaad op het oog, maar de actie breidt zich uit tot vele perifere situaties. In een in 1946 verschenen vlaams boekje voor verloofden, dat een kerkelijke imprimatur kreeg en veel verspreiding vond, stond dat een fatsoenlijk meisje niet met haar verloofde gearmd mocht wandelen, maar dat ze een paar passen achter hem moest blijven om elke intieme aanraking te voorkomen. Een pater jezuïet zag als voornaamste gevaar voor de kuisheid 'de betuigingen van genegenheid als kussen en omhelzen'. Een pater dominikaan vond het nog in 1953 'absoluut verderfelijk, wanneer twee geliefden samen gaan zwemmen, zich zonnen of in badkostuum bij elkaar zijn, ook al geschiedt dit in tegenwoordigheid van anderen'. De citaten uit werken van katholieke geestelijken zouden kunnen de indruk wekken dat zij vanuit hun celibataire staat tot overdreven regels van begeleiding voor leken kwamen. Maar het merkwaardige is dat deze regels soms de bijna woordelijke herhaling zijn van wat protestantse auteurs, gehuwd of in elk geval niet-geestelijken, in de tweede helft van de 18de eeuw schreven. Het zgn. victoriaans of christelijk antiseksueel taboe komt in belangrijke mate overeen met het burgerlijk gedragspatroon.

(5) Het burgerlijk model voor het voorechtelijk gedrag

Het burgerlijk patroon besteedt grote aandacht aan het gedrag van het mannelijk geslacht. Het gedrag van het vrouwelijk geslacht was reeds meer conform en vergde dus minder speciale acties.

Het nieuwe patroon wordt uitdrukkelijk voorgesteld als het distinctief van een klasse. Het overtreft in zedelijke kwaliteit de patronen van andere klassen. De vooruitstrevende opvoeders schrijven afkeurend over 'de ryke en dertele ouders' van de adel en de rijke burgerij. Rousseau belet elk contact van Emile met het gewone volk want dat zou zijn zeden bederven. Salzmann wijst er op dat, hoewel zijn nieuwe instelling in de volle natuur is gevestigd, er geen gevaar bestaat voor contact met de plaatselijke bevolking. Campe heeft in het tweede deel van zijn boek voor jongens *Theophron*, de brieven van Chesterfield aan zijn zoon verwerkt maar in het 'Voorbericht' zegt hij dat hij uit die brieven juist datgene wat betrekking heeft op het adellijk gedragspatroon ten opzichte van de vrouw, weglaat. Chesterfield schonk hieraan juist veel aandacht; zijn 'zedelijke' lessen worden 'tot walgens toe herhaald'. In Campe's werk wordt er weinig over gezegd omdat de houding van de vooruitstrevende opvoeders negatief is; er valt dus niet veel over te vertellen. Campe schrijft dat de burgers die Chesterfield's brieven kennen wel zullen begrijpen waarom hij die passages weglaat, een opmerking die doet veronderstellen dat het nieuwe burgerlijk patroon bekend was.

Dit patroon wordt door Campe beschreven in *Theophron* (1783). 'Dit is de nalaatenschap van myn hart, voor u en voor alle jonge waereldburgers'. De lessen in 'betaamelijke verkeering met zedige vrouwen' zijn de volgende. (a) De jongere moet binnen de 'paalen van *eerbiedige hoogachting*' blijven, d.i. 'onbetaamelyke gemeenzaamheid' moet vervangen worden door distanciëring, die de enig mogelijke vorm van hoogachting is. (b) Bij het spreken en het schrijven moet men de toon van *'gevoelige teederheid' vermijden*, zoniet zal het contact ontaarden 'in de grootste en schandelijkste zinlykheid'. (c) Vooral in het geval dat men een speciale neiging vertoont voor één persoon mag men *nooit alleen* in haar gezelschap zijn. Men moet met de grootste zorg vermijden 'eenige aanraaking van haar ligchaam, dewyl het vuur van den wellust in deezen opzichte gelykt naar een elektrische vuur, het geen uitbarst, zodra het geëlektrizeerde ligchaam wordt aangeroerd'. (d) Men mag *niet toegeven aan de eerste* 'onschuldig schynende trappen van eene hartstochtelyke *tederheid*', al heeft men de zuiverste bedoelingen. (e) Arbeid, matigheid en soberheid zijn waardevolle eigenschappen. (f) 'Vermijd onkuische afbeeldingen en boeken'. (g) Bedenk dat de eigen onschuld en die van anderen 'heilig' is.

Elk van deze zeven punten is negatief, d.i. Campe zegt bv. niet dat de benadering van het meisje eerlijk, eerbaar en fijn moet zijn. Hij past de burgerlijke deugden van voorzichtigheid, matigheid en soberheid evenmin toe op de relatie. Integendeel, hij wekt angst voor de hartstocht, beveelt een contact aan dat minder intiem moet zijn naarmate de partners meer voor elkaar voelen. De inhoud van deze regels strookt niet met de voorbereiding op het burgerlijk liefdehuwelijk, tenzij men consequent de theorie van de gepredestineerde ideale partner toepast. Campe is geen fanatiek mens die reageert vanuit een persoonlijke problematiek. Van alle personen die actief zijn in de neo-humanistische richting spreekt hij de gematigdste taal. Hij is een belangrijke figuur onder de filantropijnen, juist omwille van zijn evenwichtig oordeel en zijn inzicht. Hij is evenmin een reactionair, integendeel. Zijn afkeer tegen de sociale ordening van het ancien régime verbergt hij niet en wanneer de franse omwenteling uitbreekt is hij geestdriftig. Hij is ook niet iemand die een zure-druiven-houding aanneemt; zijn ideaal is het verwezenlijken van het geluk van alle medemensen. Zijn uitspraken moet men waarschijnlijk begrijpen vanuit de toenmalige situatie. Elk van zijn beweringen is de afwijzing van gangbare opvattingen, vooral van die der gematigden. In zijn *Theophron* wordt herhaaldelijk op bedekte wijze over deze opvattingen gesproken. Hij polemiseert één keer over de opvattingen aangaande de 'verkeering met de andere sekse'. Zich geheel en al onttrekken aan die omgang noemt hij op typisch burgerlijke wijze 'veiligst'. Maar er bestaat spijtig genoeg geen ander middel om zich te bekwamen in de voor enkele aspecten misschien nuttige omgang met de vrouw ('de school van deeze gevaarlyke leermeesteres'), dan door omgang te hebben. Men

moet dus uiterst *voorzichtig* zijn, d.i. een *wantrouwen* ontwikkelen zoals de burger dat kent ten opzichte van geldverhandelingen. Vandaar zijn voorschriften: (a) Men mag met een vrouw nooit 'in eenige gezelschappelijke verbindtenis geraken' tenzij zij eerlievend, zedelijk en onbesproken is. Maar de twee eerste van deze eigenschappen 'kunnen veelal mommery weezen'. De laatste is controleerbaar. (b) Men moet zijn hart vervullen met diepe en grote afkeer voor alle 'schaamtelooze wulpsche en eerlooze maagden en vrouwen' die buiten de opgesomde ondeugden nog de neiging hebben om zelf het initiatief te nemen (c) De 'verkeering met waarlyk deugdzame vrouwen' kan gevaarlijk zijn voor de onschuld en de welvaart, omdat de eerbiedige vriendschap te buiten gegaan wordt, d.i. omdat men datgene wat alleen in het huwelijk toegelaten is, zal doen.

De redenen voor deze houding worden gegeven. Campe zegt 'dat *zelfs de zuiverste en onschuldigste liefde* voor de ziel van eenen jongeling..., een verderfelyk vergif is (1) hetwelk dezelve ontzenuwt, (2) elk grondbeginsel van het goede in zyn hart verstikt, (3) hem lusteloos en onbekwaam maakt tot alle edele inspanning, en ter verwerving van roemwaardige verdiensten'. Wanneer hij dit gezegd heeft, beklemtoont hij nogmaals dat hij geen pretbederver is, maar een oud man met veel ervaring en wijsheid. Hij zegt trouwens niets anders dan de grote Wieland die hij citeert: 'zelfs de onschuldigste liefde ... gaat gepaard met een sluipend vergif, welks uitwerkselen te gevaarlyker zijn, dewyl het langzaam en by onmerkelyke trappen werkt'. In deze passage wordt niet gedoeld op de venerische ziekten, zoals dat een eeuw later wel zal geschieden.

Deze motiveringen vertonen gelijkenis met de argumenten tegen de masturbatie. In de loop van de 19de eeuw worden ze meer gedetailleerd uitgewerkt. Men vindt ze terug in de boeken over het premaritaal gedrag waarin ze tot aan wereldoorlog II openlijk en soms woordelijk worden herhaald. Men kan één miniem verschil vinden tussen Campe's stellingen en datgene wat men later propageert. Hij had in het hierboven vermelde citaat één zinnetje ingelast (dat bij Wieland ontbreekt) nl. 'eenen jongeling, wien het zyn jeugd en uiterlyke omstandigheden nog niet vergunnen de gezellin zyns leven ten huwelyk te verkiezen'. De draagwijdte van deze beperking bij Campe is niet te onderzoeken. Maar dit is zeker, dat men in de 19de en 20ste eeuw elk premaritaal contact, ook datgene dat op het huwelijk voorbereidt, aan dezelfde normen onderwerpt.[30]

In plaats van een duits schrijver uit de tweede helft der 18de eeuw, had men voor het schetsen van het burgerlijk premaritaal patroon even goed een frans auteur kunnen nemen. Duitser of fransman, protestant of katholiek, geestelijke of leek, progressief medicus of pedagoog, allen huldigen dezelfde burgerlijke normen die zij als de enig zedelijke en de enige menswaardige voorschrijven. Deze normen vindt men terug in de doeleinden van

de internaten der vooruitstrevende kloosterorden, in de protestantse filantropijnse kostscholen, in de progressieve kuisheidsbeweging van de hogeschoolstudenten in Duitsland, in de geschriften van de filosofen en ethici der nieuwe richting, zoals I. Kant, J.G. Fichte, e.a.

Aan het einde van de uiteenzetting over het ontstaan van de begrippen 'kind' en 'jongere' kan de vraag naar de bereikte resultaten gesteld worden. (a) Aan de inhouden 'kind' en 'jongere' doet men een nieuwe aangepaste opvoeding beantwoorden. Het resultaat van dit streven is dat de pedagogie een toestand veroorzaakte waarin haar werking steeds moeilijker wordt. We staan hier voor een geval van anti-finaliteit. Want hoe meer de opvoedkunde zich richtte naar het kind, hoe meer zij dus rekening hield met de vermeende natuur van het kind, hoe groter zij de kloof maakte die de pedagogie juist moest overbruggen. Naarmate de opvoeding beter is, infantiliseert zij het kind en de jongeren meer en meer, en wordt de afstand tot de wereld der volwassenen groter. (b) De acties voor meer reinheid en kuisheid hebben een toestand verwekt die door de ijveraars voor meer zedelijkheid niet bedoeld was. Hoe meer de wereld der jongeren gedeseksualiseerd werd, hoe meer belang aan het seksuele werd gehecht, hoe groter de behoefte aan seksuele informatie werd, en hoe minder het mogelijk was deze informatie te verstrekken. Hoe zedelijker men de voorhuwelijkse periode trachtte te maken, hoe negatiever resultaten men bereikte.

(6) Traditionele en progressieve opvoeders

Geleidelijk is een tegenstelling gegroeid tussen twee typen van pedagogieken en pedagogen:

- De traditionele pedagogen zijn vermoedelijk veruit het talrijkst, maar doordat zij minder actief zijn, lijkt het alsof hun groep niet zo groot is. Men vindt ze zowel in de dorpsscholen als in grote scholen die niet tot het école nouvelletype behoren. Zij staan passief of afwijzend tegenover het scheppen van een afgezonderde wereld voor de jongeren. Dit komt vooreerst doordat zij weinig opzettelijk pedagogische of moraliserende aandacht aan het seksuele besteden. Ook geloven zij niet in de mogelijkheid om oude kwalen zoals de prostitutie, de onwettige kinderen, de premaritale coitus, het zoeken naar seksuele inlichting door de jongeren, de seksuele spelletjes tussen kinderen, e.d. door opvoedkundige maatregelen te doen verdwijnen. Daarom zwijgt men er liever over. Sommige feiten zijn niet eens zo erg. Iedereen doet mee aan seksuele spelletjes wanneer hij jong is; masturbatie is van voorbijgaande aard; voor een voorhuwelijkse zwangerschap vindt men een regeling, en soms is ze zelfs welkom; bordelen zijn nodig voor de lichamelijke gezondheid van degenen die niet gehuwd zijn; onwettige kinderen kan men desnoods te vondeling leggen, enz. De reactie van personen uit deze groep op bv. een onverhoedse ontbloting is niet verontwaardiging of schaamte, maar geamuseerd zijn door het gekke van de toestand. Het

seksuele wordt aanvaard vooreerst omwille van de voortplanting maar vaak evenzeer omwille van de te waarderen wellust (in sommige godsdienstige groepen wordt de wellust echter afgewezen). De opvoeders die het oude patroon volgen, verzetten zich ook tegen het censureren van schoolboeken, tegen het afschaffen van klassieke schrijvers en tegen de nieuwerwetse geheimdoenerij omtrent het seksuele. Zij keuren de voorlichting af omdat ze te kunstmatig is en aan het seksuele te veel aandacht besteedt.

- De groep der nieuwe pedagogen is weinig talrijk en valt op door zijn gesloten karakter in tegenstelling tot de vorige groep waarin alle sociale groeperingen vertegenwoordigd waren. Leerkrachten en leerlingen komen meestal uit de middenklasse. De scholen der vooruitstrevende opvoeders zijn de beste; men gelooft er in de doeltreffendheid van opvoedkundige maatregelen en besteedt er veel zorg aan. Het personeel is bekwamer dan elders. Dikwijls worden de scholen geleid door speciaal daartoe opgerichte kloosterorden. In Duitsland zijn vooral de filantropijnen vooruitstrevend. Het werk van deze groepen is er o.m. op gericht om aan de jongeren het nieuwe gedragspatroon aan te leren. Hun ideaal is de kuise jongeling en de reine maagd. Deze opvoeders eisen de censuur op de boeken, zelfs de bijbel en de catechismus, het verbieden van wellustige afbeeldingen, enz. Een subgroep, vooral filantropijnen, tracht de moeilijk te bereiken volledige seksuele onwetendheid der jongeren te vervangen door een voorbehoedende mededeling van hoofdzakelijk repressieve gegevens.

De opvattingen van elk dezer groepen schijnen niet logisch coherent volgens onze denkregels. De progressieven streven de onderdrukking van het seksuele na, met middelen die vandaag door proseksuelen gepropageerd worden, zoals de seksuele voorlichting. De traditionele opvoeders zijn in menig opzicht meer verdraagzaam tegenover het seksuele. Ook vindt men in één systeem opvattingen die op het eerste gezicht tegenstrijdig zijn. Zo wijzen de traditionele opvoeders de voorlichting af, maar vinden zij het censureren van de boeken die in de handen der jongeren komen, overbodig. Door hun tegenstrevers worden de traditionele pedagogen onzedelijk en lichtzinnig genoemd. De progressieven krijgen van hun tegenstrevers dezelfde kwalificaties.

Eindnoten:

1 Volgens Ph. Ariès (*L'enfant*, p. 42 en vgd.) beginnen in de 17de eeuw de kleine jongens van de adel of gegoede burgerij een andere kleding te dragen dan de volwassenen. Hij constateert dat het leeftijdsklasse-bewustzijn vóór het seksebewustzijn kwam. De kleine jongens van voornoemde klassen zijn dus de eerste gespecialiseerde kinderen. De meisjes blijven langer vereenzelvigd met de groep der vrouwen. De kinderen van het gewone volk, de boeren, de ambachtslui blijven gekleed, en werken en spelen zoals de volwassenen. Nog in het begin van de 20ste eeuw dragen in Nederland de jonge en oudere boeren en vissers dezelfde kleding (G. Kalff, *Huisel. leven*, p. 40). Maar tot kort na Wereldoorlog I werd in geen enkele stand een verschil gemaakt voor de kleding van een jongen of een meisje tijdens de eerste drie-vier jaar. In deze periode wordt het sekseverschil steeds duidelijker aangegeven door de kleding. Cfr.

Bruegel's kinderspelen (Kunsthistorisches Museum, Wien uit 1560): alle kinderen dragen de kleding van volwassenen. Een vrij uitvoerige beschrijving van de kinderkleding, ingedeeld volgens verschillende perioden, vindt men in B. Chr. Faust, *1791*, p. 38-9. Cfr. D. Lühr, Fr. Kiener, M. von Boehn.

2 De gebruikte termen zoals enfant, jeunesse, enz. zijn moeilijk in jaartallen om te zetten. Zo bezigt men ‘enfant’ en ‘gars’ (kerel) als synoniemen. La Fontaine spreekt over een ‘jeune fille’ van nog geen 5 jaar. In een lijst van leerlingen uit het college der jezuïeten te Caen wordt een jongen van 15 jaar vermeld als bonus puer, en een van 13 jaar als optimus adolescens. De nauwkeurige afbakening van de terminologie was nog niet geschied. (Cfr. Ph. Ariès, *L'enfant*, p. 14 en 16). De kindernaampjes, de kleine lieve woordjes voor baby's, peuters, kleuters, enz. dateren uit de 17de eeuw.

3 Fr. Rehm (*1802*, p. 28) schrijft dat men ‘kind’ is vanaf zijn geboorte tot aan zijn confirmatie; daarna wordt men ‘Jüngling’. Rehm stelt echter voor, de toen nieuwe term ‘Jugend’ te gebruiken voor de periode van ongeveer 6 jaar tot aan de confirmatie. De afbakening der groepen is dus nog niet duidelijk. Toch kan men drie categorieën onderscheiden, die echter niet volgens chronologische criteria gedifferentieerd werden: 1) de gehuwden met kinderen; 2) de gehuwden zonder kinderen en oudere volwassenen-vrijgezellen; 3) de jonge vrijgezellen en de jongeren. Shapiro (*Culturele antropologie*, p. 178-9) wijst erop dat men zulke indeling niet alleen bij de natuurvolkeren vindt maar ook op het europese platteland waar de groepen bij feestelijke gelegenheden duidelijk afgescheiden kunnen waargenomen worden. (Cfr. ook R. Mandrou, *France moderne*, p. 184 en vgd.).
In het leger werd doorgaans geen bezwaar gemaakt tegen de jeugdige leeftijd, soms integendeel. Men denke aan de recruteringen in het Duitsland van 1944-45, aan de leeftijd van de soldaten in sommige huidige ‘bevrijdings’-legers, aan de leeftijd der Nato-vrijwilligers, enz.

4 A. de Luppé vermeldt (*Jeunes filles*, p. 75) een meisjes-pensionaat te Parijs waar in 1765 alle meisjes van 6 tot 18 jaar samen in één klas zitten.

5 Toch mag men niet beweren dat de student helemaal vrij was. Doorgaans stond een ouder student in voor een jongere kamergenoot (camerarius); er was ook nog de sociale controle door de groep. De student had dus in zekere zin de (slechts relatieve) vrijheid van een lid van bv. een jeugdorganisatie. Die vrijheid kon groter maar ook kleiner zijn dan degene die men thuis kende.

6 Ph. Ariès en andere auteurs over het kind, schrijven hoofdzakelijk over het kind van de burgerij en van de adel. Men weet veel over de kleine Wolfgang (Goethe), de kleine Theodor (Fontane), de kleine Bettina (Brentano), maar over de jeugd van 90-95 % van de bevolking is veel minder geweten. Boeren, ambachtslieden, vissers, matrozen schrijven geen boeken.

7 De heiligen die aan de jeugd tot voorbeeld gesteld worden zijn niet alleen antiseksueel, maar ook gekant tegen het gezinsgevoel.Van de heilige Johannes Berchmans wordt verteld dat hij zijn moeder nooit bekeken heeft; hij heeft op zeer jonge leeftijd zijn gezin verlaten en is er nooit teruggekeerd. In zulke geschiedenissen is het duidelijk dat het de jongeren zijn die aan hun ouders het nieuwe gedragspatroon leren. In de katholieke landen canoniseert men nieuwe heiligen voor de jeugd, zoals *Aloysius van Gonzaga, Jan Berchmans, Guillaume Ruffin*. De verering van het ‘Heilig Kind Jezus’ is populair in het laatste kwart van de 17de eeuw (cfr. H. Bremond, *Histoire*, T. III, p. 520-585). Aan sommige kerkelijke feestdagen wordt groter belang gehecht, bv. het feest der Heilige Onnozele Kinderen. De gestalte der engelen wordt juvenieler en infantieler. Men legt er sterker dan voordien de nadruk op dat de mens steeds aan zijn rechterzijde vergezeld is van een Heilige Engelbewaarder die het doen en laten volgt en beoordeelt, het verpersoonlijkte geweten). In de 17de-eeuwse colleges begint de ‘directeur de conscience’ een grotere rol te spelen. Speciale gebeden en gebedenboeken voor de jeugd ontstaan.

8 In de scholen van het oude type huldigde men de regel die heden nog geldt aan vele universiteiten, dat men iemand slechts verwijdert, wanneer hij herhaaldelijk en duidelijk de goede gang van zaken verstoort en op vele wijzen laat blijken dat hij in verzet is tegen zijn midden. Men verwijderde en verwijdert doorgaans niemand omwille van zijn privéleven (in zoverre dat privé blijft).

9 In de *Pädagogische Unterhandlungen* (1777, 2de stuk, p. 216-8) worden instructies gegeven aan de personen die het Philanthropin in Dessau bezoeken. Men leest o.m. (nr. 8): ‘Leichtsinnige Scherze, unsittliche Reden oder Handlungen von jeder Art, müssen in Gegenwart unserer Zögliche durchaus vermieden werden’.

10 Men kan om het even welk pedagogisch werk van de vooruitstrevende opvoeders der 18de eeuw nemen en constateren dat zij een nieuw patroon aanleren. Dit betreft de kleding, voeding,

hygiëne, het baden, het verbieden van alcohol aan kinderen, en vooral een reeks voorschriften aangaande het seksuele, zoals in het werk van Vogel uit 1786: de genitalia niet aanraken (p. 84); vreemden mogen die genitalia niet aanraken (p. 85 en 88); de borsten van jongens en meisjes mogen niet aangeraakt worden (p. 85); men moet rechtop zitten, de benen niet gekruist (dit wordt geïnterpreteerd als masturbatie); iedereen moet in een apart bed, in een eigen kamer slapen; de kinderen mogen niet bij elkaar op schoot zitten, elkaar niet liefkozen of 'stijf' omhelzen (p. 89). In de hollandse vertaling van Vogel's boek (p. 86, voetn.) wordt er door de inleider 'G' nog bijgevoegd: 'wanneer ellendige marionettenspelers even zoo openlijk aan jong en oud de lafste en ondeugendste grappen en dubbelzinnigheden durven opdisschen'...

11 Bauer, *1791*, p. 376. M.E. Heijboer-Barbas (*Visie*, p. 37-38) meent dat men ca. 1800 de jonge kinderen verbiedt de bijbel te lezen, niet 'omdat men het minder gewenst vond kinderen in aanraking te brengen met verhalen van onzedelijkheid, maar uitsluitend omdat men het kind niet rijp achtte de geopenbaarde godsdienst zo jong al te kunnen bevatten'. Dit is ten dele onjuist. Reeds bij het begin van de 15de eeuw verbood J. Gerson de lezing van de *Canticus canticorum* niet aan 'jonge kinderen' maar aan personen onder de 30 jaar. In de 18de eeuw vindt men tientallen teksten waarin o.m. geëist wordt dat de wereldlijke overheid de bijbel (ook voor volwassenen) zou doen censureren. De jongeren zelf verklaren dat de bijbel voor hen een bron van seksuele informatie is. Reeds J. Locke had in zijn boek voor de zonen van de hogere burgerij (1693) gezegd dat men uit de bijbel die passages moest weglaten die alleen voor de rijpere leeftijd geschikt waren. Een volgende fase in deze evolutie is het publiceren van uittreksels uit de bijbel zoals het boek van Zerenner. Er bestonden ook speciale jeugdbijbels. Maar een verdediger van de seksuele voorlichting, Chr. A. Peschek, oordeelt in 1790 (p. 118) dat men de lezing ervan aan de jeugd moet verbieden. (Een vergelijking van de achttiende-eeuwse jeugdbijbels met hedendaagse, zoals A. Timmermans' *Bijbel voor de jeugd*, Averbode, 1964, leert dat de infantilisering in de 20ste eeuw een nieuwe limiet bereikte.)

12 Niet alle jeugdboeken zijn ontstaan om de jongeren weg te houden uit de wereld der volwassenen. Er bestaat een speciale jeugdliteratuur. Deze omvatte in de 16de eeuw o.a. stichtelijke leesboeken, boeken met korte verhalen en fabels, letterconst-boeken, materie- en brievenboeken met o.a. brievenmodellen 'om een goed houwelijck te doen' (cfr. P.A. De Planque, *Valcooch*, p. 187), gedichten enz. Met de groeiende afstand tussen kind en volwassenene wordt de behoefte aan deze boeken groter. In de mate dat het ontbreken van het seksuele kenschetsend is voor de wereld van het kind zal het niet-seksuele een typerend element zijn van die jeugdboeken. Wanneer deze uitzifting voltrokken is, kan men spreken over het ontstaan van een tweede soort jeugdletterkunde, nl. de typische kinder-, jongens- en meisjesboeken die heden nog bestaan. Het zijn o.a. de reisverhalen, de Robinsons voor de jeugd. de gezuiverde fabels van La Fontaine, de sprookjes voor kinderen, enz. Het is over deze nieuwe en progressieve soort kinderliteratuur dat Betje Wolff (*Proeve over de opvoeding*. Amsterdam, 1779, p. 18) zegt: 'Dit is de eeuw, waar in men naamentlyck voor kinderen schryft'. In Frankrijk verschijnen de boeken van de Comtesse de Ségur en verder tal van publikaties zoals *Magasin des enfants, Magasin des adolescents, L'ami des enfants*, enz. (Cfr. A. de Luppé, *Jeunes filles*, p. 32 en vgd.).

13 Sinds de tweede helft van de 20ste eeuw daalt de leeftijd tot dewelke de jongeren nog jeugdlectuur lezen. In sommige middens houdt men daar mee op rond 14-15 jaar, een leeftijd waarop men overschakelt op de lectuur der 'volwassenen': een evolutie in tegenovergestelde zin.

14 In de *Constitutiones Scholae Gryphicae* (Griefswald, 1726, vermeld in Vormbaum, R. *Evangelische Schulordnungen*. Dl. III, Güterslohe, 1864, p. 289-303) vindt men een nauwkeurig didactisch voorschrift, nl. de Konrektor leest 'von 1-2 mit denen Quintanern und Quartanern den Terentium Ethnicum. Lässet hierbei seine Mühe dahin gerichtet sein, dasz die Schüler *nur auf den Stilum acht geben*, nicht aber durch die unzüchtigen Sachen gereizet und verleitet werden' (*ibid*. p. 300). Dus nog Terentius in de 18de eeuw voor Quintaner.

15 In de instructies avn P. Oliverius Manareus uit 1583 (*Mon. Germ. Paedag*, II, p. 270) overweegt men de mogelijkheid aan een leerling de taak op te dragen alle oneerbare passages in de boeken van zijn kameraden onleesbaar te maken.

16 De toestand in de katholieke landen is dezelfde. De vermenging van de twee geslachten op school is verboden op straf van excommunicatie door Le grand Chantre de Notre Dame de Paris. Talrijke reglementen en decreten blijven dat herhalen (cfr. A. Franklin, *Ecoles*, p. 182, n. 3 en p. 182-3). Franklin citeert uit het midden van de 17de eeuw een reglement van Martin Sonnet, waarin de scheiding wordt opgelegd onder verwijzing naar de heersende onzedelijkheid: '*Il n'y a plus d'enfants*, il y a peu d'innocence, la malice est crue jusques à un tel point que *les*

enfants de cinq, six à sept ans en scavent plus à présent qu'autrefois les personnes de trente et quarante ans'.

17 Het herinvoeren van de coëducatie, als bewust gewilde en kunstmatig ingerichte expliciete opvoeding, dateert niet van het einde der 19de eeuw, maar van vroeger. In de 16de eeuw ontmoet men enkele gunstige stellingnamen; in de 17de eeuw wordt ze bepleit door o.a. J. Locke; in de 18de eeuw vindt ze nog meer verdedigers. De voor- en nadelen van de coëducatie vormen in de 18de eeuw reeds het onderwerp van een polemiek, waarin morele argumenten de hoofdrol spelen. F. de Fénelon had duidelijk gesproken: 'point de garçons avec les filles' (*De l'éducation des filles*, 1687). E. Chr. Trapp oordeelde een eeuw later nog steeds dat zij gevaarlijk voor de zeden was. J.J. Rousseau geeft aan Emile een uniseksuele opvoeding. Eerst had hij eraan gedacht hem in zijn pedagogische roman op jongere leeftijd in contact te brengen met Sophie 'et à les élever l'un pour l'autre, et l'un avec l'autre. Mais, en y réfléchissant, j'ai trouvé que tous ces arrangements prématurés étaient mal entendus'. (Hachette, dl. II, p. 377). Maar daarnaast is er Salzmann die een zekere coëducatie invoert in zijn Philanthropinum te Schnepfenthal. Ook Chr. A. Peschek (*1790*, p. 140) is pro coëducatie mits men de jongeren genoeg controleert; zij biedt het voordeel dat de beide geslachten aan elkaar wennen, waardoor de aantrekkingskracht daalt. (Cfr. ook de opvattingen van J.H. Pestalozzi; A. de Luppé, *Jeunes filles*, p. 26). J.G. Fichte (1762-1814) verdedigt de coïnstructie behalve voor de vakken die specifiek voor één sekse bedoeld zijn. Het verband tussen democratisering en gemengde opvoeding blijkt uit maatregelen na de omwenteling in Frankrijk voorgesteld. Condorcet schrijft in zijn rapport over de reorganisatie van het onderwijs: 'L'instruction doit être commun et confié à un maiêre qui puisse être choisi indifféremment dans l'un ou l'autre sexe ... Cette réunion est utile aux moeurs, loin de leur être dangereuse...' (C. Issaurat, *La Pédagogie*, p. 361).
In 1782 richtte Rusland onder Catharina II een modern staatsschool-systeem in dat ontworpen was door de orthodoxe Serf F. Jankovich de Mirievo. Het was seculier en coëducatief. Cfr. ook Rose, W.S. *St. Konarski, reformer of education in 18th century Poland*. London, 1929.

18 Het woord 'Flegeljahre' wordt voor het eerst gebruikt in 1770. In het woordenboek van Adelung wordt het enkele decennea later omschreven als 'ein in hohem Grade bäuerisches, grobes ungesittetes Betragen'; dus helemaal niet de jeugd die à la Rousseau opgevoed wordt, maar een rest-groep die achtergebleven schijnt te zijn bij het civilisatieproces. Moet men in deze omschrijving geen moraliserende bedoeling zoeken, van dezelfde aard als diegene die heden het objectief beschrijven van de nieuwe groepen van vlegels, nl. de Halbstärke e.d.m. misvormt? Cfr. H.H. Muchow, *Zeitgeist*, p. 106 en vgd. en H.H. Muchow, *Beiträge zur Psychologie*.

19 De puberteit werd niet steeds aangezien als de moeilijke periode. Voor Edouard Pailleron was in 1878 'l'âge ingrat' de periode tussen 35-40 jaar ('les viveurs demandent à se ranger, les sages font les bêtises'). Jules Lemaitre localiseerde in 1895 'l'âge difficile' rond 60 jaar ('l'homme ne sait trop où aller'; 'nouveaux désirs avant le renoncement final'). Over deze problematiek raadplege men De Klerk (*De grondsituatie der puberteitsopvoeding*. Groningen, p. 123-4), J.H. Van den Berg (*Pedagogische omgang en pedagogisch gesprek*. In: *Dux*, XX, aug. 1953). Luella Cole (*Psychology of adolescence*, N.Y., 1940, 7de uitg., p. 3) schrijft: 'Adolescence as a universal phenomenon among the young of all social classes is a product of modern civilization'. Indien de puberteit vroeger of elders moeilijkheden gaf of geeft, dan betrof volgens Cole dit steeds een kleine groep, bv. 1 kind op 1000. Men mag ook niet de invloed vergeten uitgeoefend doordat de pedagogiek gedurende vele generaties het probleem van een zgn. moeilijke puberteit suggereerde. Hierdoor konden jongeren inderdaad denken dat hun puberteit moeilijk verliep en de door de pedagogen beschreven fenomenen als reëel ervaren.

20 Het is fysiologisch niet goed mogelijk dat aan de bestendig geconstateerde acceleratie, een reële vervroeging van de menarche, de eerste pollutie en dgl. zou beantwoorden. Het is psychologisch evenmin mogelijk de minimale vervroegingen (van doorgaans niet zichtbare of medegedeelde fenomenen) op te merken. Daarom is het niet onwaarschijnlijk dat men de niet-wetenschappelijk gecontroleerde beweringen omtrent de acceleratie in de 18de eeuw moet vertalen als een moraliserende wens tot retardatie. Vooral medische auteurs schijnen een groter belang te hechten aan somatische acceleratie. B. Chr. Faust (1791) die de normale puberteit plaatst rond 15-16 jaar beweert dat een 'onrustig kind' zijn eerste ejaculatie ('zaadwaassem') kan kennen in zijn tiende of twaalfde jaar. M.A. Daignan spreekt zich over de acceleratie niet duidelijk uit. Typerend is dat hij de achterstand van twee-drie jaar van het platteland niet toeschrijft aan morele factoren (men leeft er niet kuiser) maar aan slechte voeding, hard werken, slechte verzorging, enz. (cfr. Daignan, *1786*, dl. I, p. 65 en vgd.).

21 Achilles beminde Deidamia vóór zijn 15 jaar en had van haar een kind; Acis was 16 toen hij Galathea beminde; Chione had reeds 'duizend' minnaars gehad vóór haar huwbare leeftijd van 14 jaar; Narcissus was 16 toen hij bemind werd; Helena telde 12 jaren toen ze door Paris ontvoerd werd; Daphnis was 15 en Chloë 13 jaar; Heloïse werd op 18 jaar verliefd op Abelard, Tristan op 19 jaar; Juliette werd op 14 jaar gevrijd door Romeo. Dante's Beatrice was 9 jaar oud. Kinsey merkt hierbij op dat sommige van deze 'helden' der liefde tegenwoordig als jeugdige delinquenten naar de verbeteringsgestichten zouden gebracht worden. Robert Burns, die balladen maakte over het nachtvrijen en die volgens Hilton Brown minder meisjes gekend heeft dan een normaal man van zijn tijd, beleefde zijn eerste liefde op 15 jaar met een meisje naast wie hij op de hoeve werkte (men werkte toen gewoonlijk in paren). Zijn grote liefde was Mary Campbell die ongehuwd in het kraambed stierf.

22 Men kan de sublimatietheorie, zoals ze dikwijls wordt voorgesteld en door de meesten begrepen wordt, interpreteren in functie van de Galenustheorie, met dit verschil dat men de repressieve elementen ervan volledig bewaarde en uitbreidde om de omzetting van het zaadvocht in levenskrachten te rechtvaardigen. Vooral in de katholieke gewesten werd de opvatting verspreid dat celibatairs langer leven omdat ze zich van seksuele omgang onthouden (zoals het moederschap het leven van de vrouw zou langer maken met zoveel maanden als ze zwanger is geweest, een constatatie die moet dienen om de gemiddeld langere levensduur van de vrouw te verklaren). In de 19de eeuw werden de mysterieuze psychische voordelen, die ook aan de premaritale onthouding der jongeren werden toegeschreven, uitgebreid tot de volwassenheid.

23 Men moet ook zoeken naar mogelijke correlaties tussen de bepaling van de optimale huwelijksdatum (vroeg of laat huwen) en het vermelden van een vroege of late puberteit. Het valt op dat bij natuurvolkeren, ondanks de ontbrekende vervroegende invloed van stad, voeding, comfort, pedagogen, enz. de puberteitsdatum soms vroeg gesitueerd wordt, ten gevolge van (of: met als gevolg) een vroege huwelijksdatum. Ook moet men nauwkeurig bepalen wat men verstaat onder 'puberteit'. De menarche en de eerste ejaculatie? Als criterium hecht men in het westen hieraan veel belang, maar dat is niet steeds het geval in andere culturen.

24 Buffon (*1749*, dl. II, p. 492 en vgd.) reageert sterk tegen 'cette espèce de folie qui a fait un être réel de la virginité des filles. La virginité qui est un être moral, une vertu qui ne consiste que dans la pureté du coeur, est devenue un objet physique'. Trouwens, sommigen betwisten het bestaan van het hymen, o.m. Ambroise Paré, Dulaurent, Graaf, Pineus, Dionis, Mauriceau, Palfyn. Anderen beweren dat het geschonden kan worden zonder blijvend letsel, het zou zich nl. herstellen. Volgens Buffon hebben de zeden gemaakt dat de vrouwen niet oprecht genoeg meer zijn, maar hij bezit verschillende ernstige getuigenissen van meisjes die herhaaldelijk ontmaagd werden, met na elke ontmaagding de regeneratie van het hymen. Het komt er echter op aan dat het gebeurt voordat het lichaam zijn volle wasdom bereikt heeft. Zulks is best mogelijk tussen 14 en 18 jaar (p. 498).

25 Deze jongeren ondervinden dezelfde gewaarwordingen zoals een gevoel van innerlijke groei dank zij de vriendschap, een bevestiging van hun persoonlijkheid, grotere zelfzekerheid, metafysische bespiegelingen, gevoel van hogerop te stijgen, indruk de mooiste belevenissen van hun leven mee te maken, maken van gedichten, omarmen, kussen, nastreven van zielsgemeenschap, zoeken van de broederziel, enz. Van hen tot aan de beschrijving der puberteitspsychologie in de boeken van bv. Chr. Bühler, Mendousse en Spranger loopt er één ononderbroken lijn.

26 Cfr. bv. Kant, I. *Die Metaphysik der Sitten* (= dl. VI, *Ges. Schriften*, ed. Paul Natorp, Berlin, 1907). Fichte, Joh. G. *Das System der Sittenlehre nach den Prinzipien der Wissenschaftslehre*. Jena-Leipzig, 1798 (= Medicus, Fr. *J.G. Fichte*. Werke. D1. II, Leipzig, Meiner, s.d., p. 331 en vgd.). Fichte besteedt veel aandacht aan de kuisheid bij de vrouw. De man is slechts onzedelijk doordat hij een vrouwelijk wezen tot onzedelijkheid verleidt ('Benützung einer tierischen Neigung'). Hij verdedigt het liefdehuwelijk en is sterk tegen het niet-huwen gekant ('absolut pflichtwidrig'). Fr. Schleiermacher publiceert in 1798 anoniem in het tijdschrift van Fr. Schlegel *Athenaeum*, Heft 2, zijn *Ideen zu einem Katechismus der Vernunft für edle Frauen*. Na deze moderne en fel bestreden stellingname publiceert hij in 1801 de *Vertraute Briefe über die Lucinde* (von Schlegel) vooral gericht tegen de schijnmoraal der burgers. Hij waardeert o.a. de lust beleefd aan de lust. De seksuele belevenis staat hoog verheven mits zij door de liefde gevaloriseerd werd: dit is nieuw in die tijd, zoals trouwens reeds het feit dat filosofen en literatoren van naam waarderend schrijven over de liefde en de seksualiteit een vernieuwing is. Fr. Schleiermacher verdedigt ook een soort proefhuwelijk ('auch in der Liebe muss es vorläufige Versuche geben'). In zijn *Grundlinien und Kritik der bisherigen Sittenlehren* (1803, Berlin)

valt hij Kant en Fichte aan: de seksuele deugd is niet zoals zij beweren de onthouding, maar de matiging. Al bepleit dominee Schleiermacher sommige vrijheden, toch is zijn einddoel het aan de band der liefde vastleggen van de seksualiteit, wat tegen de 'play-boy-phylosophy' van het einde der 18de eeuw inging. Cfr. ook de *Erziehungslehre* van Schleiermacher (p. 96, 116, 224, 601, 638 en vgd.). Jean Paul (Richter) wijdt een van zijn elf *Studienhefte* aan de 'Keuschheit'. Ook in zijn *Levana oder Erziehlehre* wordt aandacht aan de kuisheid besteed (heruitg. door Th. Dietrich. Bad Heilbrunn, 1963). In 1799 verschijnt een anoniem werk: *Die Vestalinnen oder der Keuschheitsorden. Allen deutschen Jünglingen und Mädchen, Eltern und Erziehern gewidmet* (Eberfeld, In dem Komptoir für Literatur, 1799, 8° 110 p.). Dit boek kennen we alleen door hetgeen er door Thalhofer (*1907*, p. 46) over gezegd wordt. Deze vermoedt dat, hoewel het werk schijnbaar zeer ernstig is, men te doen heeft met een persiflage van de kuisheidsbeweging.

27 Achim von Arnim spreekt in zijn toneelstuk *Halle und Jerusalem* (geschreven in 1811, heruitg. door Lemmermayer, F.) over de orde der Unitisten gesticht te Halle en laat door de held van het stuk, een lid van de orde tot een student die omgang heeft met een gehuwde vrouw zeggen: 'Sieh Bruder, das muss anders werden, ich sag es dir im Namen meines Ordens, ich gebe Dir acht Tage Zeit; Liebschaften dulden wir, doch gegen den Ehestand, wo er noch treu gehalten wird, bewahren wir die Achtung ...' (gecit. in Scheuer, *Stud*., p. 53-4).
In 1815 wordt de Deutsche Burschenschaft opgericht die met steun van professoren een campagne zal voeren voor 'Veredelung des Geistes', d.i. ook pro kuisheid. De motivering is niet uitsluitend zedelijk of rationeel maar ook nationalistisch. Deze Burschenschaft wordt echter bespot. De kuisheidsbepalingen gelden slechts in Jena, zodat men ze omzeilt door een avond per week in een andere stad door te brengen. De kuisheidsvoorschriften worden niet gehandhaafd. Er is een typische ontwikkeling: eerst wordt de kuisheid openlijk van iedereen geëist; daarna is ze een privaatzaak waarover iedereen oordeelt naar eigen inzicht. Cfr. Keil, R. & R. *Die deutschen Stammbücher des 16. bis 19. Jahrhunderts*. Berlin, 1893. Zie op p. 366 over de situatie in Jena rond 1815. Cfr. verder: Leo, Heinrich. *Meine Jugendzeit*. Gotha, 1880. In zijn tijd als Burschenschaftler (1817-19) was er reeds verzet tegen het kuisheidsideaal te Jena (bv. p. 149). Ernst Münch, student in Freiburg i. Br. tussen 1815-18, een Burschenschafter, zegt dat hij meest verbitterd was door 'die Todtfeindschaft gegen feinere Lebensart und Sitt; die krude Manier mit dem andern Geschlecht und die Ausrottung aller Zarten Gefühle; die Beschmutzung der weiblichen Würde ..., die Apologie der Liederlichkeit ...' (*Erinnerungen, Lebensbilder und Studien*, Karlsruhe, 1836, dl. I, p. 298). Interessant is het oordeel van W. Fabricius (*Die deutschen Corps*. Berlin, 1898, p. 287) die beweert dat de Burschenschafte bezield waren door de 'Hochmut der Sittlichkeit'. Hun bedoeling zou zijn zich te distanciëren. 'Nicht die Liebe der Tugend, sondern des Hass gegen die Landsmanschaften, die man in solchen Dingen versunken wahnte, war das Motto dieser prahlerischen Sittlichkeit, die somit aber keine Sittlichkeit war.'

28 Ook bij de katholieken werd de strijd voor de kuisheid gevoerd. In een boek dat waarschijnlijk uit de 18de eeuw dateert, wordt beweerd, dat men niet op de ootmoedigheid en barmhartigheid van Christus moet rekenen wanneer men in zonden leefde. Christus zal integendeel Zijn Vader niet om vergiffenis maar om vermaledijding bidden. Men moet niet verwachten 'dat hy zyne minnelyke oogen... zal willen slaan op het onkuysch volk, het welk zynen onzuyveren brand draegt tot vóór den voet des autaers'... (p. 124). Cfr. Peri, Franciscus. *Regel van het derden order genaemd van penitentie, ingesteld door den seraphienschen vader Franciscus,... byeen vergaderd door F. Franciscus Peri, lees meester in de H. Godsgeleerdheyd*. Mechelen, 1829, 2 dln in 1 band. Alle dateringen van het imprimatur der afzonderlijke deeltjes die in dit boek samengebonden zijn, vermelden 1765, behalve één maal, 1755, wat hoogstwaarschijnlijk een drukfout is.
H. Lewandowski (*Zedengeschiedenis*, p. 49) reproduceert de titelpagina van een *Verhandeling over de kuysheid*, Utrecht, 1728.

29 *Oeuvres complètes*. Paris, 1813-1820. In de zeventiende-eeuwse herdersroman *Astré*e van Honoré d'Urfé, gedurende twee eeuwen een suksesboek, bemerkt men het beklemtonen der kuisheid van de nymfen; maar deze kuisheid is zinnelijk geladen en prikkelt waarschijnlijk sterker dan de directe stimulus. Deze zinnelijkheid verhoudt zich tot de natuurlijke zinnelijkheid als het décolleté tot de naaktheid.

30 Het overeenkomstig boekje voor meisjes (*Väterlicher Rath für meine Tochter. Ein Gegenstück zum Theophron. Der erwachsenern weiblichen Jugend gewidmet*. Frankfurt-Leipzig, 1789) vertoont weinig nieuwigheden. Hij verzekert dat hij voor 'junge Frauenzimmer des glücklichen Mittelstandes' schrijft. Het boek is een gedeeltelijke herhaling van *Theophron* en werd reeds eerder gepubliceerd in de kroniek van het *Braunschweigischer Journal*. J.H. Campe reageert

tegen de onderworpenheid van de vrouw maar somt als haar drievoudige bestemming op: 1. Gattin, 2. Mutter en 3. Vorsteherin des Hauswesens. Het meisje moet in goede boeken (niet te veel) kennis zoeken omtrent de mens en de betrekkingen manvrouw. Romans en poëzie zijn 'das feinste, pikanteste, erhitzendeste Seelengewürz'; zij handelen steeds over 'Liebe und Liebelei'. Te vroeg bezig zijn met de omgang man-vrouw, of ermee bezig zijn wanneer men toch niet kan trouwen is 'eine unselige Quelle der Schwächung und Verschlimmerung in Leib und Seele; ein wahres Seelengift'. Men mag een zo gevaarlijke natuurdrift niet opwekken. Vreemde talen leren is schadelijk; de reden wordt niet vermeld. Bij het dansen kan men zijn onschuld verliezen.
Dan volgt seksuele voorlichting waarna de natuurwetten tegen het misbruik van de *hoogstgevaarlijk* geworden driften, door de wijze God voorgeschreven en steeds heilig te houden, gegeven worden. Daarna stelt Campe de vraag hoe hij (Campe) deze wetten kent. Op dezelfde wijze als hij de andere wetten der natuur kent, nl. door waarneming. Wanneer na een bepaalde daad steeds een zelfde gevolg komt, mag men spreken van een wet. Deze wetten worden sinds het bestaan van de wereld nagevolgd door de mensen. Hoewel de *meeste jonge personen* van de leeftijd tot dewelke hij zich richt onkuis en liederlijk zijn, moet het eerbare meisje toch geduld oefenen, kuis van gedachten en verlangens zijn. Het mag de genitalia niet ontbloten voor anderen of zichzelf en ze niet onnodig aanraken. Veruit de *meeste vrouwen* laten zich bekijken en betasten en gebruiken; daarom zijn de meesten ongelukkig getrouwd. Men moet nooit alleen zijn met personen van het andere geslacht al was het maar om niet verdacht te worden. Ook moet men met een strenge blik de theatrale minnaars verdrijven. Cfr. E. Blochmann, *Frauenzimmer*, p. 13 en vgd.. Cfr. voor Frankrijk bv. M.A. Daignan (*1786*) die veel ruimere opvattingen huldigt. Hij is voorstander van coëducatie voor meisjes; dit is veel beter dan ze in een klooster op te sluiten (dl. I, p. 167-8). Hij vraagt ook het inrichten van andere gelegenheden voor natuurlijk contact.

8 Het seksueel gedrag van de jongeren in de 18de eeuw

Inleiding

Een studie van het seksueel gedrag der jeugd in de 18de eeuw die beantwoordt aan de eisen, vandaag aan een dergelijk onderzoek gesteld, is onmogelijk. Elke onderzoeker zou graag vele bladzijden beschrijvende tekst ruilen voor één bladzijde statistieken, maar dit is een wensdroom. Toch is een uitspraak over dat gedrag niet onmogelijk.

- Er is vooreerst het feit dat de mens zekere fylogenetische kenmerken bezit die alle mensen, in elke periode en maatschappij gemeen hebben. Een van deze trekken is dat de seksuele rijpheid door een periode van experimenteren voorafgegaan wordt. Men mag als vrij vaststaand aannemen dat in elke maatschappij prepuberale seksuele activiteiten plaats grijpen, of ze toegelaten worden of niet. In de pedagogisch-moraliserende literatuur van de eerste helft der 18de eeuw vinden we nagenoeg geen verbodsbepalingen tegen deze prepuberale seksuele uitingen; in de tweede helft van die eeuw lijkt het alsof een repressieve actie inzet die voordien nooit gevoerd werd.
- Wanneer het milieu, de opvattingen en dgl. slechts kleine veranderingen ondergaan, bestaat er geen reden om te veronderstellen dat er zich belangrijke wijzigingen in het gedrag zouden voordoen. Hadden deze toch plaats, dan zou het vreemd zijn dat ze helemaal aan de aandacht van de toenmalig levenden ontsnapt zouden zijn. Zolang deze thesis niet weerlegd is, mag men voor het bepalen van het gedrag in de 18de eeuw steunen op de continuïteit van het gedrag in de perioden die aan deze eeuw voorafgaan en erop volgen.
- Men kan ook aanwijzingen afleiden uit sommige toestanden en materiële omstandigheden. Zo bv. de leeftijd waarop het huwelijk aangegaan wordt, de algemeen aanvaarde opvatting dat men de vruchtbaarheid van een meisje moet testen, dat men ‘geen kat in de zak moet kopen’, het gemakkelijk bereikbaar maken van de slaapkamers der meisjes voor het nachtelijk bezoek van vrijers, de voorzieningen in kosthuizen en internaten, het aantal voorechtelijke zwangerschappen, de geboortedatum van het eerste kind, de grondslag waarop een huwelijk gesloten wordt, het aantal gehuwden en nietgehuwden, wettelijke bepalingen, het belang van de maagdelijkheid, de dubbele moraal, het toezicht op het gedrag der jeugd, enz.
- Artsen, hygiënisten e.a. hebben theorieën geformuleerd die invloed konden hebben op het al of niet aanvaarden van de voorechtelijke omgang en

andere seksuele uitingen. We kunnen nagaan in hoeverre deze opvattingen overgenomen of tegengesproken werden door de moralisten, opvoeders, ouders, overheid e.a.

- Tenslotte kan men een aantal gegevens halen uit literaire bronnen zoals volksliederen, romans, brieven, biechtboeken, schoolboeken, schoolreglementen, beschrijvingen van de zeden en de folklore, dagboeken, opvoedende geschriften e.d.

Contacten tussen volwassenen en kinderen

Bij het begin van de 15de eeuw spreekt Gerson in zijn sermoenen herhaaldelijk over ‘het schandaal der kinderen’ (le scandale des enfans) en ‘het aanraken van kinderen’ (touchier les enfans). Hij reageert tegen onzedelijke personen ‘die er behagen in scheppen kinderen die de zuiverheid van een engel zouden moeten bezitten, in woorden en daden te doen zondigen’. Het is vrij zeker dat het hier gaat om de gewoonte dat ouders en dienstpersoneel het lichaam en ook de genitalia van de kinderen aanraken, strelen en stimuleren. Het aantal vermeldingen van deze gewoonte in teksten uit de 18de eeuw is zo groot dat we mogen aannemen dat het niet om individuele gevallen maar om een sociaal verschijnsel gaat. Anderzijds vindt men ook vermeldingen voor de 16de, 17de, 19de en 20ste eeuw.

Een goede bron voor de juiste toedracht bij deze contacten is het verslag[1] uit de eerste jaren van de 17de eeuw dat Heroard, hofarts van Lodewijk XIII dag na dag, uur na uur optekende. De notities zijn zo getrouw dat hij ook de kinderwoordjes, zelfs de stottertaal neerschreef. Lodewijk XIII is nog geen jaar oud, wanneer hij uit volle borst lacht ‘quand la remueuse lui branle du bout des doigts sa guillery’. Hij roept naar een page ‘d'un Hé! et se retrousse, lui montrant sa guillery’. Hij toont regelmatig zijn penis; iedereen speelt ermee en geeft er zoentjes op. Hij laat zijn penis zien aan kleine meisjes uit gezelschappen die hem bezoeken. Herhaaldelijk ligt hij bij de koning en de koningin in bed, terwijl allen naakt zijn. Als hij één jaar oud is en verloofd wordt met de infante van Spanje speelt men met hem een spelletje ‘waar is het lieverdje van de infante?’ waarna het kind de hand op zijn penis legt.

Gedurende de eerste drie jaar speelt hij dikwijls met zijn penis. ‘De marquise van Verneuil legde dikwijls haar hand onder zijn hemd; hij laat zich in het bed van zijn min leggen waar zij met hem speelt, waarbij ze dikwijls haar hand onder zijn hemd legt’. Op 12 augustus 1604 roept hij naar een dame dat zijn penis ‘ophaalbrug speelt’. Een ander spelletje uit zijn ‘genitale fase’ is ‘Monsieur, vous n'avez plus de guillery’. Waarop hij antwoordt ‘Hé, la véla-ti pas? gaiement, la soulevant du doigt’. Hij kent de coitushoudingen en bespreekt dat onderwerp met de kamervrouw. Hij vraagt aan zijn min zich te ontkleden. Zijn moeder zegt hem, terwijl zij haar hand op zijn penis

legt ‘mijn zoon, ik heb uw snavel vast’. Zijn vader ligt samen met zijn zoon en dochter naakt in bed ‘waar zij elkaar zoenen, liefkozen en veel genoegen aan de koning bezorgen’. Dan vraagt de koning ‘mijn zoon, waar is het pakje van de infante? waarop de kleuter zijn penis toont, erbij zeggend 'er zit geen been in, papa... daareven was er wel een in, soms zit er een in’. Op drie jarige leeftijd leert men hem een slaapliedje over een meisje dat zozeer door koning Louis-Bourbon bemind werd dat hij haar tenslotte zwanger maakte. Wanneer hij door madame de Guise bij de koningin wordt gebracht, toont zij hem haar bed. ‘Monsieur, daar is het dat je verwekt werd. Hij antwoordt: met mama?’ Hij is dan vier jaar. Als hij 5-6 jaar oud is, laat hij het kamermeisje, juffrouw Mercier die in zijn kamer slaapt, zulke houdingen aannemen dat hij haar genitalia kan zien. Wat later betast hij ze. ‘Hij speelt met juffrouw Mercier, roept me om me te zeggen dat het Mercier is die een konijn van zo'n grootte (hij toont zijn twee vuisten) heeft en dat er water in zit’. Over het bestaan van zijn bastaardzusters was hij op de hoogte. Zijn vader spreekt er vrijuit over en vertelt over zijn maitressen. Hij gaat met zijn vader naakt in bad en maakt daar opmerkingen over diens genitalia. Als hij 7 jaar is, begint een andere opvoeding. Men leert hem behoorlijke manieren. Hij krijgt een standje wanneer hij zijn penis (guillery) aan een klein meisje toont. Heroard is verontwaardigd wanneer men hem 's morgens in het bed van zijn gouvernante en haar man legt. Elders noteert hij nog: ‘Hij laat nooit toe dat de marquise de Verneuil zijn tepels aanraakt; zijn min had hem gezegd: Monsieur, laat door niemand uw tepels aanraken, en ook niet uw penis, want men zou hem afsnijden’. Ondertussen speelt de ‘marquise’ wel met zijn penis.

We kunnen de opvoeding van Lodewijk XIII vergelijken met die van Gargantua. Rabelais zegt over de ‘distractions’ door gouvernantes aan Gargantua geboden dat ze een oude traditie zijn. Deze traditie is merkwaardig genoeg om er enige aandacht aan te besteden. De strenge moralisten der 16de en 17de eeuw waarschuwen herhaaldelijk tegen het onderwijs aan huis gegeven door een ‘précepteur’, een gouvernante, een gouverneur. Een van de bezwaren is de onzedelijkheid van de opvoeder of van het huiselijk milieu. ‘Sommige ouders laten hun kinderen tot twaalf, dertien jaar in de armen van minnen en gouvernantes die hen dikwijls weinig zedelijke strelingen geven’. Vanaf het einde der 17de eeuw vinden we talrijke vermeldingen van contacten tussen volwassenen en jongeren. De toekomstige kardinaal Fr. J. de Bernis, geboren in 1715, waarschuwt uit eigen ondervinding tegen het kamerpersoneel dat met een kind durft uithalen wat het niet zou durven met een jonge man. ‘Ik heb al de gevoelens van vroomheid die mijn moeder in mijn ziel gegrift had, moeten aanwenden om mijn jeugd voor een te grote verwording der zeden te behoeden’.[2] In de autobiografie van K. Fr. Bahrdt (1741-1775) kan men lezen hoe de hele jeugd seksueel actief was.

Hijzelf werd door de meid in het huis van een bekend geestelijke te Leipzig verleid. Rousseau en andere schrijvers over opvoeding waarschuwen herhaaldelijk tegen het huispersoneel. Men richt zich speciaal tegen de minnen. Zij worden als uiterst wellustig voorgesteld en zij geven hun overdreven zinnelijkheid langs de melk (het hart ligt dicht bij de borst)[3] door aan de kinderen en zij bezondigen zich aan 'het kittelen en wrijven der geslachtsdelen bij kinderen'.[4] Zij doen dit om de kinderen beter te doen slapen en om hun welbehagen te geven. Een 'Kinderwärterin' mag men niet bij het kind laten slapen want zij masturbeert het en laat zich later zelf gebruiken.[5] Salzmann zegt dat die zelfbevrediging geleerd wordt uit domheid of onwetendheid. Dr. J. Kämpf beweert dat kindermeisjes de geslachtsdelen wrijven om de kinderen te kalmeren en te doen slapen. 'Zelfs vele ouders wrijven en kittelen de genitalia der kinderen om ze deugd te doen, om ze stil te houden, of uit geilheid. Dit lijkt ongelooflijk, zegt Winterfeld, maar de feiten worden door alle bevoegden 'als wahr und wichtig erkannt'. P. Villaume spreekt over een 'wulpsche' kindermeid die een zeer jong knaapje tot 'onkuischheid' verleidt.

B. Chr. Faust stelt in 1791 vast dat vele ouders niet weten dat het spelen met de teeldelen van de kinderen gevaarlijk is. De ouders zouden tweemaal 's jaars moeten verwittigd worden tijdens een vergadering die *na* de godsdienstige plechtigheid gehouden wordt. Enige wijze mannen zouden *Leerreden* moeten schrijven, zegt hij in een voetnoot, waarna hij zich tot J.H. Pestalozzi persoonlijk richt: 'Wanneer *gij* het ook deedt, edele, grote, geliefde Pestalozzi!'. Men zou inderdaad verwachten dat Pestalozzi, die merkwaardige bladzijden wijdde aan de seksuele problematiek, over de masturbatie schrijft, te meer daar zijn zoon Jakob volgens de tijdgenoten gestorven zou zijn aan de gevolgen van masturbatie.

B. Chr. Faust bespreekt de opvattingen van degenen die deze aanrakingen verrichten: 'Meer dan men zich wel verbeeldt, heerscht nog de verderflijke gewoonte, om met de teeldeelen der kinderen te speelen, en hen zelf daar mede te leeren speelen. Men denkt zelfs wel, dat men hun daar meede goed doet, ... De moeder van eenen jongen van drie jaaren oud, wiens grootmoeder waarschijnlijk het eerst met zijne teeldeelen gespeeld had, zeide mij, dat hij menigmaal zijn mannelijk lid aantastede, en zich daar mede recht wat te goed deed'.

Vanaf hun derde jaar, zegt B. Chr. Faust, trekt men de jongens een broek aan. 'Kinderen, dienstmeiden en knechten helpen hem en trekken en speelen met zijne teeldeelen'. K.G. Bauer spreekt herhaaldelijk over de invloed van het huispersoneel dat zelfs bij opgroeiende kinderen de geslachtsdelen 'ontbloot, bekijkt, betast, beklopt, kittelt, een gewoonte die zo verspreid is dat men er niet meer op let, dat men ze nauwelijks verbiedt. En waarom ook? De wellustige ouders doen het niet zelden zelf'. Hij haalt dan gevallen aan van jongens en meisjes die verleid werden door het personeel. Bedien-

den die zich bij hun jonge heer willen ‘einschmeicheln’, leren hem masturberen. Maar buiten de bedienden, de minnen, de kindermeisjes, de huisleraren, de ouders, zijn er nog friseurs, dagloners, oudere broers of zusters en kameraden die behulpzaam zijn.[6]

De gevolgen van deze gedragingen zijn volgens de schrijvers der 18de eeuw vooreerst dat het kind de ‘slaaf der masturbatie’ wordt, dat het de ‘smaak van de wellust’ te pakken heeft, en verder dat het contact met meisjes of jongens blijft zoeken. Ook schaadt het de gezondheid. ‘De afschuwelijke gewoonte kinderen te kittelen’ is volgens P. Villaume de oorzaak van ‘krampachtige convulsieve zenuwschokken. De ademhaling wordt moeilijk, de spraak wordt gesmoord, nog een graad meer en het kind moet sterven. Zijn gelaat wordt blauw, en zelfs wanneer het zou lachen, ondergaat het de ergste smart’. Zelfs een zacht kittelen ontreddert de zenuwen. Villaume ziet liever dat een kind een flinke brandwonde oploopt, dat het in zijn vinger snijdt of een buil op het hoofd valt. Kittelen heeft hetzelfde effect als te veel doen lachen.

Deze gewoonte wordt niet steeds op dezelfde wijze beoordeeld.

- Strenge moralisten van jansenistische en andere puriteinse richtingen, vooruitstrevende pedagogen en soortgelijken reageren fel tegen de algemene onverschilligheid. Zij gebruiken dikwijls moreel afkeurende termen zoals ‘schandaal’, ‘zonde’, ‘oneerbaarheid’, ‘geilheid’ en ‘verdorvenheid’.
- We vinden enkele zeldzame aanduidingen omtrent enkelingen, die misschien één bepaalde maar niet te omlijnen sociale categorie uitmaken, en die de aanrakingen hetzij geheel hetzij vanaf een zekere leeftijd afkeuren. Zij verbieden zonder een reden te vermelden, of zij maken gebruik van vreesaanjagende elementen (zie bv. de uitspraak van de min van Lodewijk XIII).
- Daarnaast is er de groep van diegenen die deze praktijken niet afkeuren: vele ouders, minnen, dienstpersoneel e.a. Zij willen het kind ‘goed doen’, het kalmeren, doen slapen, behagen geven. Deze personen hebben geen slechte bedoelingen, zijn onwetend van gevaar voor de gezondheid en van zedelijk kwaad.

Do instemmende houding tegenover deze aarrakingen kan men op twee wijzen beoordelen. Ofwel keurt men ze af vanuit een vooringenomen standpunt, ofwel tracht men ze te begrijpen zoals ze door de personen van die tijd werden beleefd. Bij deze laatste, historische, interpretatie kan men rekening houden met de volgende veronderstellingen:

- Het moderniseringproces is in de 18de eeuw nog niet in alle standen doorgedrongen, zelfs niet in alle milieus van de burgerij. Slechts een toonaangevende minderheid volgt de nieuwe voorschriften. De groepen die achter bleven, worden onderworpen aan de beïnvloeding door opvoeders, artsen, letterkundigen, e.a. In deze restgroepen die o.m. de minnen, de bakers en het

huispersoneel omvat, vindt men gedragingen die elders verdwenen zijn.

- De opvatting dat het kind-zijn gekenmerkt wordt door aseksualiteit is een veronderstelling die slechts in vooruitstrevende milieus ingang vond. Elders huldigt men de opvatting dat er tot aan een bepaalde leeftijd geen 'taboo on tenderness' bestaat. Met de zegswijze 'een kind is een kind' bedoelt men dat het kind als seksueel wezen niet bestaat; *het kan niet in aanraking komen met datgene wat de volwassenen de seksualiteit noemen*. Voor en bij kinderen zijn de genitalia hetzelfde als andere lichaamsdelen; volgens P. Villaume[7] hebben ze 'dezelfde waarde'.

In aansluiting op het voorgaande kunnen we nagaan welk onderscheid gemaakt wordt tussen de benadering van een prepuberale jongere en van een jongere die reeds 'manbaar' is.[8] Men kan a priori veronderstellen dat aan de veranderingen rond de puberteit een wezenlijke betekenis toegekend werd. 'Tot aan de puberteit is de mens een onvolmaakt wezen', omdat hij zich niet kan voortplanten. Door de moraaltheologie en ook ten dele door het volk werd de seksualiteit onafscheidelijk van de voortplanting gezien. Doordat men de aandacht op deze functie richtte, was het theoretisch gezien mogelijk dat men anders oordeelde over seksuele daden die uit zichzelf niet op de voortplanting konden gericht zijn. Men kan dezelfde constructie maken voor het geval van het meisje wier maagdelijkheid overgewaardeerd werd, zodat de daden die deze maagdelijkheid niet bedreigden, minder belangrijk werden.

- Deze gedragingen maken deel uit van een groter geheel. In sommige perioden en bij sommige groepen is het bv. gewoon bij begroetingen, tijdens een dans of een gesprek over te gaan tot wat men heden intieme aanrakingen noemt. Het was normaal dat tijdens samenkomsten van jongeren, het meisje op de schoot van een jongen zat. Het tonen en bekijken van intieme lichaamsdelen werd niet nadrukkelijk afgekeurd. De huidige sterke aanrakingstaboes ontbreken. Doordat de benadering directer is, missen tal van gedragingen de symbolische betekenis die zij nu hebben. In sommige groepen leeft men daarbij dagelijks in een lijf-aan-lijf contact (visueel, verbaal, tactiel, gestueel) dat voor de huidige, geïndividualiseerde mens te promiscueus is, maar dat in vroegere tijden waarschijnlijk anders werd aangevoeld. Men denke bv. aan de promiscuïteit in de fabrieken der 19de en 20ste eeuw, die daarom geen seksuele omgang van allen met allen betekende, maar wel een grote lichaamsnabijheid. Men was minder 'vies' voor elkaars lichaam, voor de geur en de aanraking ervan, voor de aanraking van datgene wat contact had gekend met het lichaam van de andere, zoals kledingstukken en eetgerief. De meer geïndividualiseerde mens rechtvaardigt de afkeer voor deze contacten met hygiënische redenen maar de ware redenen liggen dieper.

- Men mag het beoordelen van deze gedragingen niet losmaken van de wijze waarop het geheel van soortgelijke gedragingen werd aangevoeld en

beoordeeld. Alles wijst erop dat ondanks de dualismen, ingeprent door het christendom, de bevolkingsgroepen die niet aan een grondige christianisering waren onderworpen, ofwel een tegenstelling, een tweedeling van een andere aard kennen (bv. genot tegenover angst voor genot, of genot tegenover straf) ofwel een meer holistische wereld- en levensbeschouwing bewaarden. Zij beleefden vooreerst een andere soort van lichamelijkheid: hun lichaam was minder onderverdeeld in goede en minder goede organen, die naast en soms in strijd met elkaar een onafhankelijk bestaan leidden. Zij maakten een kleinere antithese tussen het lichaam en sommige van zijn werkingen.

- Henri F. Harlowe heeft moeilijk te loochenen bewijzen geleverd voor een algemeen-menselijke ‘need of contact’. Volkeren welker opvattingen nog niet sterk geseksualiseerd en gegenitaliseerd zijn of volkeren die het seksuele waarderen, zien geen redenen om de genitale streek van dit contactwelbehagen uit te sluiten. Cl. S. Ford en F.A. Beach, A. Edwardes en R.E. Masters geven talrijke voorbeelden die slechts weinig verschillen van de gedragspatronen in het westen vóór het einde van de 18de eeuw. Ook het gedrag van de Samoanen, de Trobrianders, de Ra'ivavae en de Muria's heeft bekendheid verkregen. Een soortgelijk patroon in Bali wordt door Marg. Mead beschreven: ‘De penis van het jongetje is een voorwerp, waarmee zijn moeder, zijn kindermeisje en alle mensen uit zijn omgeving voortdurend spelen, waaraan ze plukken, trekken en wriemelen. Deze lichte prikkeling wordt begeleid door de steeds herhaalde woorden: “mooi, mooi, mooi”, een adjectief dat alleen op mannen wordt toegepast. De vagina van het meisje wordt zacht beklopt met de bijbehorende vrouwelijke adjectiva: “lief, lief, lief”.’

- Men moet deze gedragingen ook beoordelen in een groter tijdsverband. De houding loopt ongeveer gelijk met die tegenover de zelfbevrediging, de premaritale coitus en het spreken tegen jongeren over het seksuele. Tot in de 17de eeuw wordt hiertegen slechts door enkelingen geprotesteerd. Vanaf de 18de eeuw wordt een campagne gevoerd die aan de latere eeuwen de indruk zou kunnen geven dat deze gebruiken bijzonder verspreid waren in de 18de eeuw. Het is waarschijnlijk juister te veronderstellen dat deze gebruiken ook in de vroegere tijden verspreid waren en dat men heeft moeten leren ze als onzedelijk te beoordelen.[9]

- De theorie van het ‘ganze Haus’ verklaart waarom het dienstpersoneel dikwijls bij deze handelingen betrokken is. Met het verminderen van hun aantal en met de wijziging van hun houding tot de leden van het ‘huis’ daalde hun belang.

Seksuele spelletjes

De verdedigers van de seksuele voorlichting in de 18de eeuw uiten hun ongenoegen over het onzedelijke gedrag der jongeren en over de onverschillige houding der volwassenen. Jongeren gaan naar de kerk alleen om elkaar te zien en om te ‘liebäugeln’. Ze raken elkaar aan. De jongeren vormen groepen waarin zij elkaar verleiden of waarin handige verleiders de anderen meesleuren. Slechte kameraden zijn er genoeg. Sommige jongens coiteren vanaf 12-14 jaar. Men kust elkaar, speelt pandspelen die eindigen in zoenen, betasten en ronddragen. Peschek heeft opgemerkt dat de spelen die verdwijnen uit de wereld der volwassenen overgenomen worden door de kinderen bij wie zij nog minder thuishoren. Men speelt ook het spel ‘bruid en bruidegom’, dat o.m. weergegeven is op Breugels *Kinderspelen* uit 1560. ‘Ik heb met eigen ogen gezien, dat kinderen elkaar bij dit spel met een innigheid omarmden en liefkoosden dat ik er verstomd over stond’. Aan deze opmerking uit 1787 van J.F. Oest ging die van J.B. Basedow uit 1770 vooraf. Hij is tegen dat spel o.m. ‘omdat bij jongelingen en jonge meisjes de gedachte gewekt wordt dat ze weldra een minnaar of minnares zullen hebben, een gevoel dat door de algemeen verspreide *schertsende houding* tegenover de zonden van onkuisheid die in de maatschappij overheerst, versterkt wordt’. Bij het lezen van deze teksten mag men niet vergeten dat ze geschreven werden voor de deftige burgerij van de 18de eeuw en verder dat de schrijvers niet de jongeren maar de volwassenen verwijten maken: het is de gewoonte te schertsen over datgene wat in feite een ‘zonde van onkuisheid’ is.

P. Villaume is de enige schrijver die wijst op de fylogenetische aanleg tot zulke spelletjes: katten, honden, jonge stieren en hengsten maken bewegingen die hen nog niet toekomen omdat ze niet rijp zijn. Daarom is het niet verwonderlijk deze neigingen ook bij het kind te vinden, te meer daar de opvoeding hen prikkelt. Boerenkinderen spelen deze spelletjes bv. bij het ganzehoeden. S.G. Vogel spreekt over ‘ontuchtigheid tusschen beide sexen, waare schoffeeringen van kleine meisjes door kleine knaapen’ van 6 tot 12 jaar oud. Hij vertelt ook het volgende: ‘Zeer dikwijls heb ik gezien, dat knaapen van agt en minder jaaren op een knie van hunnen broeder of zuster, enz. reeden en schongelden, waarbij de één of ander de teeldeelen van den eersten kittelde, zo dat deeze uit volle keel *lagchte*. De één ging dwars over den schoot van zijne op eenen stoel zittende zuster, als te paard zitten, omhelsde haar, en nu wipten zij met elkanderen altoos voor- en achterwaards, waarbij zij *zeer vergenoegd* waren, en zich in deeze *grap* luidruchtig *verheugden*. Eenige gehuuwde Dames, die er tegenwoordig waren, en dit spel mede aanzagen, hadden moeite, om zich van lagchen te onthouden: doch ik dacht over de kinderen geheel anders, schoon ik juist hier mijne gedachten niet te kennen gaf. Daartegen verzocht ik korten tijd daar-

na de Ouders om alles, wat hun lief was, dat zij zulke gevaarlijke bedrijven met ernst moesten beletten. Hetzelfde twaalfjarig knaapje verwijderde zich dikwijls met een klein meisje, dat nog jonger was, en zijne zuster somwijlen bezocht, en bedreef met haar de volgende ontuchtigheid: hij wilde bij haar de rol van Doctor speelen, en ... Ik onderschepte weldra, dat deeze knaap reeds een zeer geoefende Zelfbevlekker was ... Zijn verstand was ook reeds zodanig verzwakt, dat hij door geen onderwijs iets leeren en bevatten kon'. Fr. Rehm vermeldt dat hij in zijn jeugd met een groepje jongens over genitalia schertste; men plaagde ook een meisje van 6 jaar omdat ze nog geen borsten had en raadde haar aan, twee aardappelen onder haar kleed te steken; de ouders die dat hoorden *lachten* hartelijk om de grap. Wanneer Rehm dat in 1802 neerschrijft, bekent hij zich te schamen.

Op afbeeldingen van kinderspelen ziet men ook dat de jeugd dikwijls gemengd speelt: het is niet onwaarschijnlijk dat het verpreutsingsproces ook deze toestand beïnvloedde; de opvoeders wilden immers jongens en meisjes scheiden. Dit was nodig, wilde men de verliefdheid tussen jongens en meisjes vermijden. De tienjarige Goethe was verliefd geworden op de zuster van zijn jeugdvriend Derone. De vierjarige Hebbel op Emilie, de dochter van een schrijver, de achtjarige Byron op Mary Duff; de zesjarige Ganghofer op de vijfjarige Elsbethle. Verschillende teksten bevatten aanwijzingen omtrent de houding der volwassenen. Zelfs leerkrachten, schoolhoofden en ouders *lachen* om de subtiliteiten die de vooruitstrevende opvoeders willen bestrijden; zij noemen deze houding '*pedanterie*'. De onschuld wordt uitgelachen en bespot; zelfs degene die onschuld en reinheid een deugd vindt, durft ze niet te tonen. P. Villaume oordeelt daarom dat twee gelegenheden tot contact tussen de seksen gezuiverd moeten worden. Eerst het milieu van het 'Vergnügen' (dans, theater, romans) dat steeds onzedelijk is. Verder moet men de 'mithleidige Umgang' censureren: zelfs wanneer broer en zuster zich bij elkaar beklagen en hun hart uitstorten is dit gevaarlijk. Deze omgang is des te gevaarlijker omdat hij naar buiten zuiver schijnt.

Bij gebrek aan een exacte typering der houding tegenover deze seksuele spelletjes, menen we het volgende te mogen aanvaarden:

(1) Er bestaat een duidelijk verschil tussen de houding der volwassenen in de 18de eeuw en die in de 19de-20ste eeuw.

(2) De houding in de burgermilieus van de 18de eeuw (behalve in die waarde jongeren de progressieve scholen bezoeken) vindt men in de 19de-20ste eeuw alleen nog in de hoogste en de laagste klassen van West-Europa en de Verenigde Staten van Noord-Amerika. Het Middellandsezeegebied, Azië, Afrika, Oceanië en latijns en Midden-Amerika volgen doorgaans nog het oude patroon.

(3) In de 18de eeuw, en vandaag nog in de sociale categorieën en landen die achterbleven bij het verpreutsingsproces, maakte men een onderscheid

volgens de leeftijd en de sekse. Tot ongeveer 7 jaar werd geen aandacht besteed aan de seksuele spelletjes. Het al of niet bedekt zijn der genitalia had geen verband met zedelijkheid, wel met standing of bescherming. Na 7 jaar komen er geleidelijk taboes op de naaktheid of de ontbloting, eerst die van het meisje, dan die van de jongen. Stilaan wordt de afstand tussen de jongens en de meisjes groter. Vanaf de puberteit worden de sociale contacten tussen jongens en meisjes beperkt en vertrekt deze omgang van een nieuwe grondslag, onder andere voorwaarden, nl. het voorbereiden van het huwelijk. Geleidelijk gaat hij over in premaritale coitus. Dit patroon is een van de meest universele en het voldoet goed in die gevallen waar de afstand tussen de lichamelijke rijpheid en het huwelijk niet groot is. In deze fase wordt een verschil gemaakt tussen de houding tegenover het meisje en die tegenover de jongen. Men erkent waarschijnlijk impliciet het bestaan bij de jongen van een ‘Leerlaufstadium’ (de ejaculatie is mogelijk maar zij bevat geen sperma) en van het enkele jaren daarna komend ‘Funktionsstadium’ (ejaculatie met sperma).

De beschermende maatregelen waarmede men het contact tussen jongens en meisjes vanaf de puberteit omringde, was ten dele geïnspireerd door de traditionele opvatting dat de seksuele potentie in deze jaren het grootst was. Le Maître de Claville sprak in 1737 van ‘de gevaarlijkste van alle leeftijden’. Buffon vermeldt in 1749 het oordeel van Aristoteles die beweert dat het meisje op de leeftijd van twaalf jaar het meest prikkelbaar is. Volgens Fénelon is ‘la pente aux plaisirs la plus forte pendant la jeunesse’. J.B. Basedow noemt de jaren na de puberteit de ‘gevaarlijke’ jaren. Volgens J.G. Schlosser is de liefde voor het meisje ‘im Jünglingsalter nur zu mächtig’. Deze opvatting is oud. In de chaldeeuwse planetarische indeling en in andere leeftijdsfasenindelingen onder astrologische invloed staat één van de zeven leeftijden van de mens onder de invloed van Venus, nl. de periode tussen 15 en 22 jaar. In W. Shakespeare's *As you like it* is dit het tijdperk van ‘the lover’. Chrysostomus (347-407) constateerde reeds dat na het vijftiende jaar in de jongeren een sterke seksuele begeerte ontvlamde. Cesarius van Arles (470-543) citeert een soortgelijke uitspraak: ‘ik ben in de bloei van mijn jaren en niet in staat om in onthouding te leven’.

Op het einde van de 18de eeuw begint de opvatting der volwassenen te veranderen. De personen die het progressieve zedelijkheidspatroon voorstaan, erkennen slechts dat de jeugd seksueel is om reden te hebben voor het voeren van een felle strijd. Personen die onrechtstreeks door het nieuwe patroon beïnvloed worden, zoals de medicus M.G. Daignan, verleggen de gevaarlijke periode naar later. Daignan, die uitvoerige tabellen met psychische, morele en fysische kenmerken geeft, situeert de puberteit tussen 15 en 21 jaar; het is ‘l'âge des triomphes et des désirs’. Daarna komt ‘la jeunesse’, van 22 tot 28 jaar; dit is ‘l'âge des plaisirs: l'amour, la sensualité’.

Premaritale coitus

(1) Theorieën van medici en hygiënisten

In de 18de eeuw werd de theorie over de lichaamssappen van Galenus, Hippokrates, Celsius e.a. nog algemeen aanvaard. Volgens hen moest het lichaam regelmatig van de overtollige dampen, sappen en resten gezuiverd worden. Deze opvattingen leidden tot het erkennen van de noodzakelijkheid winden te laten, geslachtelijke omgang te kennen, te spuwen, op te rispen e.d. Het moderniseringsproces heeft sommige van deze uitingen op een antihygiënische wijze met taboes belegd. In 1660 schrijft J. Van Beverwijck hierover o.m. het volgende (spelling gemoderniseerd): ‘Hiertoe behoort mede het afschieten van het natuurlijk zaad. Want als dit in zijn vaten overvloedig is, zo moet het noodzakelijk bijtijds geloosd worden, ofwel bederven en een venijnige natuur aannemen, inzonderheid bij diegenen die gezond en fris van lichaam, warm en vochtig van complexie zijn, en dienvolgens een overvloed van bloed, hetwelk de materie van het zaad is, hebben’. Men moest dus zijn lichaam ‘rein’ houden, d.i. geslachtelijke omgang hebben of zich desnoods masturberen. Deze reiniging gaat ‘met *grote geneugte*’ gepaard.

Deze opvattingen van Galenus hebben tot in de 18de eeuw gediend om het bordeel-bezoek en de therapeutische masturbatie te rechtvaardigen.[10] Zij hadden ook invloed op de beoordeling van sommige extramaritale seksualiteit. Deze theorie gold des te zekerder voor personen die na een periode van geslachtelijke omgang, ermee ophielden, zoals weduwen en weduwnaars.[11] Maar zelfs na een of enkele ejaculaties zou het mechanisme van het lichaam op niet meer te stuiten wijze in beweging gebracht kunnen zijn. De onthouding wordt dus vanaf de leeftijd waarop het semen niet meer noodzakelijk is voor de opbouw van het lichaam, openlijk door de wetenschappelijke autoriteiten schadelijk genoemd. Dit fenomeen wekt verbazing want het is ongewoon dat artsen, levend in een traditioneel tijdperk, met een wetenschapsbeoefening die aanleunt bij de gevestigde waarden, waaronder het monopoliseren van alle seksualiteit binnen het huwelijk, een tegengesteld standpunt verkondigen, waardoor o.m. het celibaat van de roomse geestelijkheid in het gedrang zou komen.[12] Over het vraagstuk wordt in de 18de eeuw herhaaldelijk gediscussiëerd maar het antwoord is haast altijd dat onthouding schadelijk is. Zij verstoort het lichaam, veroorzaakt hysterie bij de vrouwen en verzwakking bij de mannen. We staan dus nog ver van de freudiaanse sublimatietheorie. Diderot's oordeel in de *Encyclopédie* is categorisch: ‘alle practici zijn het er over eens dat de verschillende symptomen van hysterische aandoeningen bij meisjes en vrouwen voortkomen uit het niet gehuwd zijn ... Het heeft geen nut ze te baden, kalmerende middelen te geven. Hun waanzin verdwijnt slechts wanneer ze de overvloedige sappen kunnen afscheiden’. Buffon noemt in 1749 de over-

vloed aan 'liqueur de vie', nl. zaad, schadelijk. Deze 'liqueur' is bestemd om van lichaam tot lichaam te gaan. J. Van Beverwijck haalt er zelfs het voorbeeld bij van de spaanse geleerde Michael Verinus die liever dood ging dan cen ejaculatie te kennen. Hij vermeldt nog andere soortgelijke, vandaag uiterst privé genoemde voorvallen om te besluiten 'dat het wel moeilijk te begrijpen is, hoe sterke en gezonde lieden kuis en eerlijk konden blijven zonder hun gezondheid te kwetsen'. In de eerste uitgave van 1798 had Malthus als oplossing van de bevolkingsaangroei twee middelen aanbevolen, de armoede en 'le vice'; pas in 1803 voegt hij er een derde aan toe, nl. 'the moral restraint'.[13] Hiertegen wordt echter door zijn vertaler Dr. Hegerisch geprotesteerd: er 'dringt zich de droeve overtuiging aan mij, den geneesheer op, dat de kuische moraliteit der vrouw ... een misdaad tegenover de natuur is, die zich niet zelden wreekt door de vreeselijkste kwalen'. De progressieve moralisten en seksuele opvoeders die strijd leveren tegen alle niet-genormeerde seksualiteit, erkennen toch de onmisbaarheid van sommige uitingen.

- De theorie waarmee men de onthouding afkeurt, dient ook tot het aanprijzen van matigheid. 'Het zaet is dierbaer nat', beter dan bloed, 'want vocht dat menschen teelt is hondert tegen een', zegt J. Van Beverwijck in 1660. Vooreerst keurt men te veelvuldige omgang af: de Venus nimia verzwakt de mens. Een tweede regel is dat oude mensen door 'begeerte tot versamelingh' geen krachten mogen onttrekken die nodig zijn om in leven te blijven. 'Datgene wat het leven verwekt dient ook om het te behouden',[14] zegt Buffon.[15] Tenslotte moet hetzelfde gezegd worden over te jonge personen, die door voortijdige omgang de voor de groei noodzakelijke stoffen aan het lichaam onttrekken. Wie te vroeg paart, vermagert en wordt zelfs kleiner. Uit onrijp zaad worden zwakke kinderen en dus vooral meisjes geboren. Aristoteles had reeds geschreven dat tot op 21 jaar het zaadvocht onvruchtbaar blijft, dat de daarna verwekte kinderen zwakker zijn zoals de eerstelingen bij de meeste dieren en dat degene die te vroeg omgang heeft ook vroeg zal sterven.[16] Tot in de 18de eeuw blijft men herhalen dat te vroege seksuele activiteit het zaad doet ontaarden, zodat men verschillende jaren moet wachten om kinderen te verwekken, wanneer men zich in zijn jeugd aan uitspattingen heeft overgeleverd.

Geven de medische autoriteiten ook een *nauwkeurige bepaling van de leeftijd* waarop de geslachtelijke omgang niet meer schadelijk is? De meeste auteurs wijzen op individuele en soms plaatselijke verschillen. Wanneer ze leeftijden geven voor het huwen, liggen de cijfers voor de man zelden beneden 25 en voor het meisje niet onder 18 jaar. Deze cijfers zijn hoog. Velen huwden op jongere leeftijd, o.m. vorsten en prinsen. Men kan deze cijfers vooreerst begrijpen vanuit het verlangen der medici om zich veilig te stellen, maar men moet ook bedenken dat zij zich uitspreken over de leeftijd waar-

op men met de meeste kansen op welslagen kan beginnen aan het verwekken van gezonde kinderen, liefst jongens. Zij houden ook verband met de opvatting dat de zedelijke en lichamelijke eigenschappen, verworven door de ouders tot op het ogenblik der bevruchting, voortgeplant worden in de verwekte kinderen. Hoe volwassener de ouders zijn, hoe volmaakter de kinderen. De leeftijd waarop men veilig mocht beginnen met geslachtelijke omgang, niet bedoeld als voortplanting, kon dus lager liggen, maar toch blijft er een kloof bestaan tussen de uitspraken der medici en de leeftijd waarop vele jonge mannen en vrouwen in die tijd seksueel actief waren. J. van Beverwijck beveelt ook aan de studenten de onthouding aan omdat 'het bijslapen de natuurlijke warmte ontijdig verslindt, het lichaam verzwakt, verkoelt en verdroogt en de behoorlijke wasdom belet, terwijl de zinnen verdraaid worden door de verlokking der wellust'. Deze theoretische, waarschijnlijk pedagogische aanbeveling sluit niet bij het reëel gedrag van de studenten aan.

Vanaf de tweede helft der 18de eeuw wordt de veronderstelde schade groter. Het typerende is dat moralisten theorieën ontwerpen die door de artsen overgenomen en als objectief-medisch voorgesteld worden. Hoe verder de seksuele uiting van de morele norm afwijkt, hoe groter de schade en het is de afwijking zelf die de schade verwekt. P. Villaume noemt in navolging van Dr. J. Kaempf het sperma 'de geestelijke delen van het bloed'. Het is de 'balsem', de 'drijfkracht' van het bloed; het moet het bloed tegen 'bederf' beschutten. Wie het sperma te vroeg afscheidt, 'doet het bloed in zijn omloop stremmen'. Gaat hij daarmee door, dan 'vergiet hij tenslotte onvolmaakt zaad en tenslotte zal hij echt bloed uitstorten! Waarlijk, men schrikt!' In de talrijke verhalen voor de jeugd, in de 'waarachtige' voorbeelden vindt men krasse staaltjes van sensationele ziekten ten gevolge van één misstap. De straf volgt het misdrijf op de voet, tenzij men een slepende ziekte voorspelt om diegenen bang te maken die tot dan toe geen schade hadden ondervonden.

Deze duitse protestantse geestelijke spreekt ook over de schade van vroegtijdige ejaculatie zonder sperma bij de vrouw en het prepuberaal kind. Daartoe maakt hij een vaag onderscheid tussen zaad en vocht. De man heeft zaad én vocht. De vrouw en het kind hebben alleen vocht. Maar geleidelijk krijgt het vocht dezelfde eigenschappen als het sperma. Eigenlijk is het geval van de vrouw en het kind nóg erger. 'Daarbij komt nog dat dit vocht helemaal niet bestemd was om uitgestort te worden'. Deze uitspraken zijn merkwaardig omdat zij in tegenspraak zijn met de medische opvattingen. De artsen aanvaarden soms wel het bestaan van een vrouwelijk semen, maar niet van een ejaculatie die met die van de man gelijkgesteld kan worden. Alleen in sommige ethische en pedagogisch-moraliserende en in enkele pornografische werken spreekt men over een ejaculaat bij de vrouw. P. Vil-

laume's beweringen komen ook niet overeen met de opvattingen van roomse moraaltheologen. Deze hadden de epicureïsche theorie, die het bestaan van een soort vrouwelijk semen aanvaardde, verworpen en het daarom voor onmogelijk verklaard dat de vrouw de zonde van masturbatie kon bedrijven, 'omdat zij geen zaad heeft', een opvatting waarin de rol van het sperma voor de ethiek duidelijk aan het licht komt.[17] Naast de uitbreiding van de schade naargelang het de vrouw, het meisje en de knaap betrof, volgt ook een uitbreiding van de periode tijdens welke het zaad en het vocht in rijpende toestand zou zijn. Stilaan verdedigt men hogere leeftijden waarop het raadzaam is te huwen.

De gevolgen worden ook uitgebreid van het betrekkelijk goed controleerbare fysiologische gebied tot het psychologische. Bauer wijst niet alleen op de nooit te bereiken volledige lichamelijke wasdom, ook het karakter ondervindt schade. Daarom zijn er nu zoveel mensen zonder karakter, klare geest en betrouwbaarheid. 'Der ganze Character von Jugendlichkeit, *(wenn man diesem Begriffe ein neues Wort prägen darf)* geht... durch vorzeitige Regungen und Befriedigung der Wollust zu Grunde'. Er is geen onbezorgdheid, vrolijkheid, onschuld, zelfvertrouwen, stoutmoedigheid meer, wel zwaarmoedigheid, vitterij, kleinzieligheid, zelfverachting en vrees.

Samenvattend kan men zeggen dat de artsen en hygiënisten in meerderheid een seksuele 'outlet' vanaf een zekere leeftijd noodzakelijk vinden maar dat zij de coitus op te jonge leeftijd afkeuren vooral omwille van de mogelijke schade aan de nakomelingschap. Een kleinere groep medici hecht weinig belang aan de schade die de jonge mannen zelf zouden ondervinden; sommigen oordelen zelfs dat er alleen schade is wanneer de coitus op te onstuimige wijze plaats heeft. In de loop van de 18de eeuw komen de theorieën der artsen meer onder de invloed van de beweringen der moralisten.

(2) Opvattingen van filosofen, ethici en opvoeders

Toen leerkrachten van volgroeide jongelingen ('erwachsenen Jünglinge') rond 1780 aan *I. Kant* de vraag stelden of de seksuele omgang voor het huwelijk toegelaten was, antwoordde hij dat de masturbatie in elk geval veroordeeld moest worden omdat zij tegen de natuur is en dat de coitus, hoewel niet tegen de natuur (die zelf de seksualiteit wekte) eveneens moet worden verboden omdat de jongere niet in de gelegenheid is zijn kinderen op te voeden. 'Zo brengt hij de burgerlijke ordening in het gedrang'. Kant was er de man niet naar om, zoals Pestalozzi zou gedaan hebben, die 'burgerlijke ordening' aan te klagen. 'Het is daarom best, ja het is plicht dat de jongeling wacht'.[18] Elders wijst hij op de kloof tussen de lichamelijke en de sociale rijpheid. De jongen is op zijn laatst met 15 jaar seksueel rijp en hij kan pas huwen op zijn twintigste, soms vijfentwintigste jaar. 'Waarmee vult hij nu deze tussenperiode van een gedwongen en onnatuurlijke onthouding? Nauwelijks anders dan met masturbatie'. De eerste uitspraak geschied-

de tijdens een discussie gedurende de vier reeksen lezingen die hij afwisselend met andere professoren tussen 1776 en 1787 gaf. Wanneer deze teksten een kwart eeuw later, in 1803, gepubliceerd worden, oordeelt de uitgever het noodzakelijk er in voetnoot aan toe te voegen: 'maar ook de vage bevrediging van zinnelijke neigingen met het andere geslacht schaadt aan de gezondheid, verhit de verbeelding, stoort de doelmatige arbeid en ondergraaft de moraliteit'. De schade die door de masturbatie verondersteld wordt, is dus uitgebreid tot de premaritale coitus.

Onder de pedagogen verheugt K.G. Bauer er zich over dat, dank zij de invloed van I. Kant, Chr. Garve en andere filosofen, er gelukkig nog geen 'moralische Erstorbenheit' bestaat. Zijn tijdperk wordt volgens hem vooral gekenmerkt door een 'duidelijk bewustzijn, het levendig gevoel van wat verkeerd is'. Het is onrechtvaardig dat vele jonge mannen en vrouwen niet kunnen huwen terwijl de maatschappij hen een stijgend aantal prikkels doet ondergaan. Zijn boek illustreert hij met voorbeelden van jongeren die premaritale omgang hebben, maar niet yan jongeren die zich onthouden. De volwassenen komen aan het woord om het gedrag uit hun jeugdjaren af te keuren, maar voorbeelden van voorhuwelijkse kuisheid worden gezocht bij de Germanen van Tacitus. Ook hij vindt als enige uitkomst uit de onhoudbare situatie het op nog sterkere wijze dan voordien stellen van de eisen der nieuwe zedelijkheid. Het nieuwe patroon der onthouding heeft echter niet alle voorstanders van een nieuwe seksuele moraal overtuigd, vooral niet diegenen die door hun beroep buiten de wereld der burgerij blijven. Zo vaart Chr. A. Peschek fel uit tegen het celibaat en bepleit hij de noodzakelijkheid van een seksuele uiting. De overheid mag niet hele standen zoals de soldaten tot het celibaat verplichten. Het recht van de natuur mag niet tegengewerkt worden. De huwelijksband moet losser gemaakt worden door het inwilligen van echtscheiding, als het beste middel om de wanordelijke extramaritale seksualiteit, het gevolg van een ongelukkig huwelijk, te voorkomen. Bordelen zijn op zichzelf slecht, maar bewijzen toch een dienst tegen de 'onanistische dwaasheden'.[19]

De ordestichtende burgerij had reeds herhaaldelijk voorgesteld een *zedegerecht* op te richten dat bv. de voorechtelijke zwangerschap zou beoordelen. Maar onder C. Beccaria's invloed dringt deze gedachte niet door. Beccaria (1738-1794) vindt het onwijs de ontucht te bestraffen. Zij is een stroom, door geen dam tegen te houden, die alleen moet worden geleid. Men moet vooral inwerken op de oorzaken en niet doen zoals de 'ouderwetse moraalpredikers'. De ouders mogen hun kinderen niet verbieden te huwen; de armoede en de vooroordelen moeten bestreden worden. J.H. Pestalozzi had in 1780 gevraagd dat men bij de huwelijksafkondigingen op de preekstoel een duidelijk onderscheid zou maken tussen degenen die omwille van zwangerschap gedwongen zijn te huwen en degenen die niet gedwongen zijn. Ook hij verdedigt het idee van een zedengerecht, maar dan in

een menselijker vorm. ‘Gewissenbeiräte’ moeten een ‘staatliches Seelsorgeinstitut’ oprichten dat o.a. in elk dorp en stadje een ‘Sittengericht’ omvat waar een zwanger meisje in bescherming genomen wordt met als doel het te doen huwen. Maar de verleider mag niet tot het huwelijk gedwongen worden. Dit is in feite de geïnstitutionaliseerde vorm van datgene wat informeel in tal van gesloten gemeenschappen bestaat, nl. de sociale veroordeling van degenen die premaritale omgang hebben die tot zwangerschap leidt, veroordeling die goedgemaakt wordt wanneer de jongere die een meisje zwanger maakt, haar trouwt.

Tien jaar na de publikatie in 1781 van Beccaria's *Dei delitte e delle pene* verdedigt Peschek nog het strenge zedengerecht. Hij vindt het vooral noodzakelijk op het platteland. Het moet ook controle uitoefenen op de openbare vermakelijkheden en zelfs sommige privé-bijeenkomsten verbieden. Ook op de masturbatie moet toezicht uitgeoefend worden. Een ander voorstel van de originele Peschek is het instellen van een soort proefhuwelijk, een ‘overgangsvorm tussen huwelijk en niet-gehuwd-zijn’. Dit is volgens hem heel goed mogelijk omdat het huwelijk geen sacrament maar een civiel contract is. Het voordeel ervan is dat wat nu in losbandigheid geschiedt daardoor aan regels gebonden wordt. Meisjes ‘die ook uit vlees en bloed gemaakt zijn’ en lang ongehuwd moeten blijven, vergooien zich nu aan de eerste de beste. Door een proefhuwelijk zou er ordening komen. Jongens zien vaak geen kans om dadelijk te huwen en worden trouweloze rokkenjagers. Een proefhuwelijk zou hun helpen en tevens de vrouwen en meisjes beschermen. Het aantal verlaten meisjes zou kleiner worden, de deftige jongens zouden meisjes van *lagere* stand kunnen krijgen, en die jongens zouden niet teugelloos moeten worden. De seksualiteit zou vooral binnen de natuurlijke grenzen der tijdelijke monogamie gehouden worden. Hoe dit proefhuwelijk geregeld moet worden, kan volgens Peschek nog verder onderzocht worden. Het wordt in elk geval vrij aangegaan en vrij beëindigd. De partners mogen geen bestendige omgang met elkaar hebben. Ieder van hen behoudt zijn eigen naam. Overheid en kerk moeten dit huwelijk garanderen. Het zou een weldaad zijn voor ontelbare economisch nog niet zelfstandige jonge mannen in hun schoonste jaren, ‘waarin hun potentie het grootst is’. Het zou vooral een weldaad zijn voor de maatschappelijke ordening, want wat aan deze jongeren *in* de regel verboden is, trachten ze *buiten* de regel te verkrijgen, zodat wanorde ontstaat.

Dit schijnbaar revolutionaire voorstel verwekte in de 18de eeuw niet een storm van verontwaardiging zoals rechter Ben Lindsey's voorstel over het kameraadschapshuwelijk, anderhalve eeuw later. Het plan was trouwens niet nieuw. Graaf Maurits van Saksen[20] (1696-1750, buitenechtelijke zoon van Keurvorst August de Sterke van Saksen en Gravin Aurora van Koenigsmarck) had reeds in een boek over het huwelijk, het proefhuwelijk aanbevolen. Rond het einde van de 18de en in het begin van de 19de eeuw

worden talrijke polemieken gevoerd over de vrije liefde en andere hervormingsvoorstellen voor het huwelijk.[21]

Men kan voortgaan met het opsommen van uitspraken van moralisten-pedagogen en ethici uit Duitsland en Frankrijk. Steeds hoort men hetzelfde: de burgerlijke ordening is bedreigd wanneer men voortgaat met het toelaten van de ongeordende voorechtelijke geslachtelijke omgang. Hier wordt dus de *richting der acties* van filosofen, pedagogen en ethici aangegeven. Het is opvallend hoe men in die periode een duizend jaar oud gebruik met andere ogen ziet. Het probleem van de kindermoord en van de vondelingen is waarschijnlijk niet plots bijzonder groot geworden, maar ook deze eeuwenoude feiten is men gaan zien als een probleem dat men tracht op te lossen. Het optimistisch geloof in de vooruitgang, de zucht naar verbetering van de mens en van de maatschappij, de humanitaire stemming van de eeuw die zichzelf een pedagogische eeuw noemt, verklaart veel. Waarom zou men niet de seksuele wanorde, de onzedelijkheid, de sociale. plaag van de kindermoord en van de vondelingen bestrijden, wanneer rechtsgeleerden, politici, wijsgeren, letterkundigen, hygiënisten en artsen zich met bijna messianistische verwachtingen werpen op de strijd tegen de geestelijke en zedelijke verwaarlozing, de armoede, de slecht ingerichte armenzorg, de onrechtvaardige straftoemeting en de onmenselijke strafberechting. Men ijvert voor betere scholen, voor betere voeding, kleding, opvoeding van het kind. Men legt zich niet meer neer bij de onontkoombaarheid van het lijden en de ziekte. De hygiëne wordt verbeterd. Men wil de economie, de demografie, de staatkunde veranderen. Men voelt zich verantwoordelijk voor het lot van de vrouw, het kind, de blinde, de doofstomme, de gebrekkige, de slaaf, het dier. Ongeveer alle waarden van de gevestigde maatschappij, de kerk, de godsdienstzin, de staat, het vorstendom, de adel, het huwelijk, de liefde worden aan kritiek onderworpen. Men gaat op zoek naar historische dwalingen en twijfelt aan het gezag van Aristoteles en Plato. Officiële en semiofficiële organen worden opgericht, gezelschappen gesticht, prijsvragen uitgeschreven. Zovelen voelen zich filosoof genoeg om nieuwe ontwerpen van de mens en de maatschappij te maken en te goochelen met de omgeving en de mens.[22]

In deze opvoedingsdrang, in deze vervoering met eschatologische uitzichten, in dit sentimentsvol humanitarisme wordt ook de seksuele ellende betrokken. In deze wereld waarin velen zich graag aanstelden als een kleine verlichte despoot was er plaats en gehoor voor mensen die dweepten met de filosofie, bestond er belangstelling voor slagzinnen en wazige gedachten en geestdrift voor degenen die openlijk ketterden en zich tegen alle dwang verzetten. Cerebrale of sentimentele benaderingen van reële problemen waren haast een gezelschapsspelletje geworden. Men toonde ‘een teeder medelijden over den staat des gemeenen mans’, men gaf toneelvoorstellingen ten voor-

dele van de arme *zogende* moeders, men liet zijn gemoed de vrije teugel in waanbeelden omtrent de natuur, 'le bon villageois', le bon sauvage, de serene boer. Deze algemene 'nervositeit' bracht op drift wat voordien vast zat en verwekte een ongenoegen, een onzekerheid, een ontmoediging soms, waardoor stevige burgerlijke waarden aan aantrekkingskracht wonnen. De resultante uit deze verschillende en soms tegengestelde krachten wees in de richting van een toenemende beheersing door de ordebrengende burgerlijke idealen. Voor het seksuele lagen deze waarden sinds lang vast. Maar op geen enkel ogenblik was de toestand wellicht zo gunstig om door middel van de machtiger wordende hulpmiddelen het afwijkende gedragspatroon in overeenstemming te brengen met het ontworpen model.

De burgerij geeft de indruk de mensheid te vertegenwoordigen, universeel of minstens europees te zijn, de hele maatschappij in haar belangstelling te betrekken. Maar zij spreekt vooral over háár belangen en waarden. Sprekers en toehoorders, schrijvers en lezers zijn hoofdzakelijk burgers die vanuit talrijke soms verafliggende contactpunten voeling met elkaar hebben zodat ze zich machtig wanen, machtig genoeg om de maatschappij te modelleren naar hun zin. Ethici, opvoeders, professoren, leraars en studenten komen uit dezelfde middenklasse. Er ontstaat een 'cultural lag': de burgerij distancieert zich van de zeden uit haar eigen verleden en wil of kan de zeden van de andere klassen, vooral van de lagere klassen waaruit zij zelf voortkomt en waarmee zij minst van al vereenzelvigd wil worden, niet meer begrijpen. Ze moet er zich tegen afstoten om zichzelf als klasse te bevestigen.

Er zijn stabiele eeuwen waarin weinig beweegt. Daar spreekt men zelden over toenemende onzedelijkheid. Maar zodra er een versnelling ontstaat, een beweging in de sociale krachten, zodra een nieuwe klasse zich wil vestigen, wordt het oudere 'in Frage' gesteld. Dat gebeurt in de tweede helft van de 18de eeuw. De oplossing van het probleem dat men stelde kon in twee richtingen gezocht worden. J.H. Pestalozzi, Chr. A. Peschek, en enkele anderen eisten een ordening van de seksuele uitingsmogelijkheden van niet-gehuwden. M.A. von Winterfeld, een 'Hauptmann' van het pruisisch leger, betreurt dat op het platteland vele ongehuwden de coitus interruptus toepassen om de zwangerschap te vermijden. Daaraan hebben schuld, 'bij ongehuwden, de niet te verhinderen vrije omgang van de beide geslachten met elkaar; de verbodsbepalingen tegen de hoererij en de straffen die er in menige plaats op staan; het schelden en duivelen van domme geestelijkheden over diegenen die buitenechtelijke kinderen hebben ...' Von Winterfeld heeft meer contact met de realiteit dan de wereldvreemde moralisten; zijn milieu staat ook achter op het verpreutsingsproces. Hierdoor kan men zijn kritiek en de oorspronkelijkheid van zijn voorstellen verklaren. De wisseloplossing vindt men bij J.H. Campe (zie de bespreking van '*Theophron*') of bij P. Villaume. Deze geeft als formule voor 'de liefde tussen de beide geslachten: scheiding, verwijdering, arbeid!!' Dit zeer victoriaanse voor-

schrift is de verplaatsing naar het ethische vlak van de ‘social change’. De opvattingen van deze vooruitstrevende moralisten en opvoeders verschillen duidelijk van de officieuze opvattingen van de moralisten die te midden van het volk leefden en van de gangbare mening van het volk. Het kan er de schijn van hebben dat de oude ethische norm realistischer was en dat de nieuwe in de lucht zweeft. Door zo te oordelen miskent men de verbanden tussen enerzijds beoordeling van de voorechtelijke omgang en anderzijds de sociale functie van het gezin, het huwelijk, de vruchtbaarheid, de waardering van de seksualiteit, de aard van het huwelijk (monogaam of niet, conjugaal of niet, gebaseerd op passie-liefde of niet), de grondslag waarop het huwelijk gesloten wordt (economische transactie), unieke liefdebeleving, de voorwaarden van de partnerkeuze (roof-, koophuwelijk; beslissing door de ouders of niet), de waardering van de maagdelijkheid, theorieën omtrent het verwekken der kinderen, wettelijke bepalingen, godsdienstige voorschriften, enz. Het nieuwe zedelijkheidspatroon hangt samen met het huwelijkstype van de opkomende burgerij. Men mag dus niet alleen spreken van een toenemende moralisering maar ook van een sociale verandering waaruit nieuwe morele eisen voortvloeien.

(3) Beoordeling door de christelijke kerken

De opvatting van de christelijke kerken over de voorechtelijke coitus is duidelijk: het is een zonde, soms een doodzonde, die met zware sancties bestraft kon worden. Toch bestaan er, ondanks de onmiskenbare stellingname der kerken, nog in de 20ste eeuw sociale groepen die zichzelf christelijk noemen, andere normen volgen en deze zelfs openlijk verdedigen. We moeten het voor waarschijnlijk houden dat de kerk de situaties niet heeft kunnen wijzigen zoals zij dat wenste. Leest men het artikel ‘fornication’ in de *Dictionnaire de théologie Catholique* dan constateert men dat sommige christelijke secten de vrije liefdesverhoudingen niet afkeurden en dat de premaritale coitus tenminste in sommige perioden en gewesten slechts een klein vergrijp was, waarvoor men een kleine boete verschuldigd kon zijn. Hiermee beweren we niet dat de kerken niet gepoogd hebben in sommige perioden en onder de invloed van enkelingen deze toestanden te kerstenen. Doordat deze pogingen slechts gedeeltelijk succes hadden, blijven gedurende vele eeuwen, en feitelijk tot op vandaag, verschillende normsystemen naast elkaar bestaan. De situatie wordt nog ingewikkelder wanneer men bedenkt dat tot in de 16de-17de eeuw de overgang tussen niet-gehuwd en gehuwd zijn, niet duidelijk afgebakend was. Er bestonden verschillende soorten huwelijk, onder meer het vrije huwelijk, aangegaan door de jongeren, gewoon door onderlinge toestemming, zonder dat daarbij de toestemming der ouders, een kerkelijke inzegening of een burgerlijke formaliteit te pas kwamen. Hierdoor worden de grenzen dus vervaagd zodat men het begrip premaritaal niet duidelijk kan afbakenen. Over de premaritale

seksualiteit vindt men weinig gegevens in het werk van Thomas Aquinas.[23] Volgens het middeleeuws canoniek recht gaven verloofden die seksuele omgang hadden daardoor hun wil tot huwen te kennen. Het duurt waarschijnlijk tot in de 16de eeuw vóór de kerken een duidelijke strijd tegen de voorechtelijke omgang voeren. De acties der godsdienstige groepen waren gericht op twee doelstellingen:

- Het verminderen van het belang der verloving en het doen erkennen van de primauteit van het huwelijk. De huwelijksplechtigheid was nog in de 17de-18de eeuw slechts een formaliteit die na de veel belangrijker verloving kwam. Deze toestand betekende (1) dat de kerken die wél betrokken werden bij het huwelijk maar niet bij de verloving, graag de schaal deden overhellen in de richting van de alleengeldigheid van het huwelijk, en (2) dat men door deze acties alle seksualiteit binnen de perken van het huwelijk wilde monopoliseren. Aanvankelijk kon de kerk deze eisen niet sterk uiten. Tertullianus zei in de eerste eeuwen bv. dat de kerk de niet-ingezegende huwelijken niet verbiedt maar wel afkeurt. Na een langzame ontwikkeling wordt het huwelijk pas in de twaalfde eeuw als sacrament erkend. Op het concilie van Trente, 1563, moet deze stellingname nogmaals uitdrukkelijk bevestigd worden. Hierdoor werd het mogelijk om strenger op te treden. De provinciale synode van bv. Aix in 1585 'slaat in de ban van de kerk en bestraft met andere straffen de verloofden die vóór hun huwelijksplechtigheid samen enige criminele handeling bedreven hebben'. Luther steunde aanvankelijk het ouderlijk gezag tegen de kerk in. Bijslaap maakte de verloofden 'voor God' tot een echtpaar. Hij bestreed wel de geheime verlovingen, wat dus een aanvaarding van het bindend karakter der verloving betekende. Maar vele protestantse kerken namen besluiten waardoor het belang van de verloving verminderd werd. Een van de resultaten van deze strijd was dat de duur en de seksuele activiteiten gedurende de verloving gereglementeerd werden. Het volk vroeg soms een proefhuwelijk van één jaar, maar de kerken beperkten deze periode.[24]

- De huwelijken aangegaan zonder de toestemming der ouders werden bestreden. Reeds in het Eeuwig Edict van Karel V worden straffen vermeld tegen de 'heymelijke houwelijcken' van de jeugd. Herhaaldelijk moet men nieuwe verordeningen uitvaardigen. Etienne Pasquier, een verdediger van het gezag van de pater familias, verzet zich tegen de kinderhuwelijken die soms door geestelijken gelegitimiseerd worden tegen de wil van de ouders in. Er is niet veel bekend omtrent het slagen van deze acties. Wel is het een feit dat de kerkelijke en de wereldlijke overheid meer en meer het toezicht over de verloving en het huwelijk aan zich hebben getrokken. Maar in de 18de eeuw zijn daarover nog vele conflicten gaande, vooral in de protestantse landen en speciaal in de boerengewesten waar de behoudsgezinde landbouwers en veetelers zich tegen een toevallig actieve dominee of bisschop verzetten. Evenmin kan men zeggen in welke mate de kerkelijke strijd

om de voorechtelijke omgang te beletten, slaagde. Het is niet onwaarschijnlijk dat plaatselijk en tijdelijk enige verandering in het gedragspatroon werd bereikt. Maar belangrijke wijzigingen in het gedrag schijnen slechts op te treden ten gevolge van factoren zoals de sociale desintegratie, de industrialisering en de urbanisering. Uit het voorhuwelijks seksueel gedrag van de adel, de soldaten, de boeren, de studenten in de 18de eeuw kan men moeilijk afleiden dat het op essentiële wijze door het christelijk-moreel systeem werd bepaald.

(4) De gangbare opvattingen

Om het oordeel van de verschillende standen over de premaritale omgang weer te geven, kan men zich behelpen met een attitudeschaal van vijf punten, gaande van volledige goedkeuring tot totaal verbod.

1 Volledige goedkeuring: elke beperking ontbreekt, d.i. de jongeren beginnen vanaf om het even welke leeftijd seksuele daden te stellen; het aantal partners is niet beperkt. De volwassenen oefenen geen toezicht uit maar treden als raadgevers en helpers op. Soms wordt op de jongeren die aan de activiteiten niet zouden deelnemen sociale druk uitgeoefend. Er worden ook materiële voorzieningen getroffen om de omgang beter mogelijk te maken, zoals het bouwen van een jongerentehuis.

2 Aanvaarding van de voorechtelijke omgang mits zekere beperkingen: men verbiedt bv. te grote promiscuïteit, te vroegtijdige omgang, te veelvuldige of prostituele omgang, te snelle evolutie van precoitale naar coitale omgang; er is sterke controle door de jongerengroep, soms enige controle door de volwassenen en sociale druk op degenen die niet aan de activiteiten deelnemen; het contact vindt in al of niet geïnstitutionaliseerde vormen plaats.

3 Het aantal der beperkingen wordt groter zoals de afkeuring van de omgang met een andere partner dan de verloofde, afkeuring van het in de steek laten van een zwanger meisje, afkeuring van te snelle overgang van necking naar petting en coitus; het testen van de vruchtbaarheid wordt in feite aanvaard hoewel het niet openlijk verdedigd wordt; de betrekkingen vinden plaats in zwak geïnstitutionaliseerde vormen.

4 Negatieve houding: de voorechtelijke omgang wordt mild veroordeeld als het uit zwakheid toegeven aan een te sterke drang; het voorechtelijk gedrag wordt gekanaliseerd in stereotypieën die in overeenstemming zijn met het ideaal der onthouding; de omgang die toch plaats heeft, geschiedt in het geheim; wanneer deze ontdekt wordt, is er niets onherroepelijks gebeurd maar werd schade toegebracht aan de ‘goede faam’; in geval van zwangerschap voelen de betrokkenen en hun ouders zich zeer onaangenaam getroffen.

5 Volledig verbod op elke vorm van voorechtelijke seksualiteit.

Vooreerst moet aangestipt worden dat de attituden 1 en 5 slechts in theorie

bestaan. Een volledig verbod op alle seksuele activiteiten wordt soms opgelegd, maar werd in geen enkele maatschappij doorgevoerd. Zelfs de zwaarste straffen op de premaritale coitus hebben niet belet dat de norm werd overtreden. Anderzijds is de absolute vrijheid eveneens een utopie. Het gaat bij het premaritaal contact om meer dan seksuele ‘outlets’. ‘Courtship is play, a game; even its combats are often to a large extent, mockcombats; but the process behind it is one of terrible earnestness, and the play may at any moment become deadly’ (Hav. Ellis). Zelfs bij zgn. volledige vrijheid wordt de keuze van de partners nog vooraf of achteraf, rechtstreeks of onrechtstreeks beïnvloed. Elk vrijen impliceert een markt, dus een mogelijke organisatie en dus ook regels.

Welke *houding* nam men *in het westen* aan? Een antwoord op deze vraag moet onderverdeeld worden volgens de periode, de sociale klasse, de leeftijd en de sekse van de betrokkenen. Vooruitlopend op wat we hierna in detail beschrijven, kunnen we voor de 18de eeuw zeggen:

- In de deftige burgerij is de attitude 5 het ideaal. De praktijk schommelt dikwijls tussen type 3 en 4.
- De adel huldigt als ideaal het type 2 en de praktijk schommelt tussen 1 en 2.
- De jonge boeren en boerinnen hebben als ideaal het type 2 bij de veetelers wier vee tijdens de zomer in het hooggebergte verblijft en de types 3 en 4 bij de landbouwers. Slechts in de 19de en 20ste eeuw komen zij onder invloed van het type 5.
- De meerderheid der studenten aanvaarden tot in het begin van de 20ste eeuw het type 2 zowel als ideaal als in de praktijk. Een kleine elite maakt hierop vooral sinds het einde der 18de eeuw een uitzondering.
- De grote groep van degenen die niet of zeer laat huwen (soldaten, dienstpersoneel, boeren, geleerden, enz.) hebben een gevariëerd seksueel gedrag, gaande van type 2 tot 5.

De leeftijd waarop men aanvaardt dat iemand seksuele omgang kent, staat in verband met de mate waarin de jongere beïnvloed is door het infantilisatieproces. Daarom zijn de jonge adel, de boeren, de handwerkers en de soldaat seksueel actief op jongere leeftijd dan de jongeren der burgerij. We stellen ook vast dat in alle standen de zonen een grotere vrijheid krijgen dan de dochters. Of er een verband bestaat tussen godsdienstige opvattingen en seksueel gedrag kan men moeilijk aantonen, behalve bij enkele kleinere en overtuigde secten zoals de piëtisten.[25] Personen die een behoorlijk godsdienstig leven willen leiden, klaagden er bij J. Gerson over dat ‘het hen onmogelijk was kuis te leven’. In een andere passage vernemen we de gangbare mening ‘de jonge jaren moeten voorbijgaan; en wat er gebeurt is de kleinste zonde die er bestaat’ (y falloit que jeunesse passas; et que c'estoit le

moindre pechié qui feust). Deze teksten uit de 15de eeuw drukken de houding uit die men ook in de volgende eeuwen aantreft. Vooreerst wordt beklemtoond dat de *voorechtelijke onthouding niet mogelijk* is. De levensregel van Erasmus en van andere bedachtzame mensen was 'si non caste, tamen caute', indien niet kuis dan toch voorzichtig. Hiermee houdt de gedachte verband dat de onthouding schadelijk is. Nog op het einde van de 18de eeuw vertelt Peschek dat heel het volk, zowel de hogere als de lagere standen, het vooroordeel huldigt dat onthouding schaadt. Dit wordt 'voor blote waarheid erkend'. Zelfs artsen steunen deze opvatting met hun gezag.[26] Peschek geeft, ondanks zijn kritiek, zelf toe dat een seksuele uitingskans voor 'junge Leute' soms noodzakelijk is, al mag men er geen algemene regel van maken. Buffon beweert dat een te langdurige onthouding ziekten, stoornissen en begeerten veroorzaken waartegen de rede en de godsdienst nauwelijks bestand zijn. Goethe heeft, zoals vele jongeren, een Bettschatz; zijn moeder weet het. Hij zelf oordeelt 'jong is jong', en aangezien de mens nooit helemaal de baas van het lichamelijke wordt, maakt het een geweldig verschil of hij in zijn lichaam een bondgenoot of een tegenstander vindt. Samenslapen vóór het huwelijk wordt door hem waarschijnlijk bepleit in de woorden 'daarom moet diegene die zich voor eeuwig bindt, proberen of hart bij hart past' ('drum prüfe, wer sich ewig bindet ob sich das Herz zum Herzen findet').

Het andere argument uit de 15de eeuw was 'dat de jonge jaren voorbij moeten gaan'. Deze opvatting vindt men terug tot in de 20ste eeuw. Men moet '*zijn wilde haren kwijt spelen*' wanneer men jong is, anders komen de moeilijkheden op een latere leeftijd. Hieraan wordt de gedachte gekoppeld dat de jeugdjaren, prettige jaren moeten zijn. De Engelsman Steele noemt in 1711 de voorhuwelijkse jaren 'the best years of our life'; het zou dwaas zijn die periode niet lang te laten duren. In Duitsland zei men 'jung gefreit, nie bereut'.

En het oordeel van het volk over dit gedrag? We lezen het nogmaals bij Gerson: 'het is de kleinste zonde die bestaat'. Voorechtelijke omgang werd inderdaad milder beoordeeld dan niet-huwen of dan gehuwd zijn en geen kinderen hebben. Rousseau zegt dat de 'gouverneur' voor zijn leerling een uitingskans zoekt. Hij zelf werd in de geslachtelijke omgang op 21-jarige leeftijd ingewijd door de 35-jarige Mme de Warens. Wanneer hij in Parijs of Venetië verbleef, brachten zijn vrienden hem naar de courtisanes.[27] De mentaliteit in het Nederland van de 18de eeuw wordt in de *Spectator* getypeerd: 'Een man, die de kuischheid met voeten treedt, wordt versierd met den zwierigen naam van een hoflijk en galant man, ten minste zoolang hij ongehuwd is. Doch een eerbaar jongeling, al was hij begaafd met de treflijkste hoedanigheden, indien men bespeurt, dat hij alle aanleiding tot onkuischheid tracht te mijden en zijne driften te beheerschen, wordt voor een koelen bloed en voor een nul uitgekreten.' Noemde men in de 17de eeuw

de volwassen jongelieden niet ‘vrijsters en vrijers’? Een van hun vermaken was: ‘Mit een schuytje over het meertjen, Mit een moy meisjen in dat riet...’

In alle Europese landen vindt men een soortgelijk gedrag. Wanneer Rousseau de onthouding vóór het huwelijk eist, voegt hij erbij dat deze kuisheid niet ‘het voorbeeld is dat in zijn jeugd gegeven werd’. Dit ideaal is ‘een opvatting die tegengesteld is aan onze zeden’. In Engeland schrijft Alexander Niccholes, uit de 17de eeuw, dat ‘the forward virgins of the day’ geloven dat de maagdelijkheid iets is dat vroeg moet worden vergeten, liefst op 14 jaar en beter nog op 13. Rond dezelfde tijd betreurt Philip Stubbes dat ‘every sawcy boy of ten, fourteen, sixteen or twenty years’ erop uit is een vrouw te pakken te krijgen en haar te huwen, zonder vreze Gods.[28] Bij de viering van de meiboom wordt er gekust en gevrijd, en van de meisjes die daarna de bossen intrekken, keert volgens zijn schatting slechts een derde maagdelijk huistoe.

Het beste bewijs van de ruime verspreiding van de premaritale coitus vinden we in half-officiële en geïnstitutionaliseerde vormen van contact die in grote gebieden van Europa bestaan. Alvorens deze te bespreken, zoeken we een verklaring van het traditionele gedragspatroon. De verspreiders der nieuwe zedelijkheid hadden moeite om te begrijpen dat het gedrag dat zij afkeurden, niet onzedelijk was. Zij hadden geen zicht op de samenhangen tussen de voorechtelijke omgang, de socio-economische toestand en de opvattingen van de mensen. Elke periode en soms zelfs elke groep, heeft een eigen opvatting van de wereld en het leven, een eigen ontologie en cosmologie. De vernieuwers van de moraal stootten op een bevolking die in de 18de eeuw de natuur meer zag als één geheel, een opvatting die o.m. de vooruitgang van de analytisch werkende wetenschap gehinderd heeft. Volgens deze opvatting bestaat er een solidaire samenhang tussen natuur en bovennatuur. De mens moet de tekens die in de natuur verborgen liggen, begrijpen. De natuurverschijnselen zelf vormen een ketting. Eenzelfde wet regelt de loop der sterren, de cyclus der seizoenen, de cyclus der levensfasen, de werking van het lichaam. Het leven moet zijn loop krijgen, van geboren worden tot sterven. Leven wil zeggen, positief deelnemen aan de organisch-samenhangende wereld. Het lichaam wordt niet tegengesteld aan de geest. De functies van het lichaam zijn nog niet in losstaande stukken geanalyseerd. De seksuele drang is endogeen en niet te scheiden van andere behoeften. De ejaculatie, die men soms ook bij de vrouw veronderstelt, is een van de vele afscheidingen van vochten. De genitalia zijn geen zelfstandig orgaan. De seksuele onrust is te vergelijken met andere stemmingen die de mens overvallen en waarvoor hij niet verantwoordelijk is. De passies kunnen niet moreel beoordeeld worden want zij zijn het gevolg van de werking van blinde, mechanische krachten zoals de voeding, de seizoenen en soms liefde-

filters. Door veel wilskracht kan de mens ze enigszins beheersen, er greep op krijgen, zonder ze echter uit te roeien. De seksuele drang wordt niet uitsluitend aangezien als een op lustbevrediging gerichte en nogal autonome behoefte, maar als een onderdeel van datgene wat de man naar de vrouw drijft, datgene wat dient ter voortplanting, datgene wat het huis met nakomelingen vult. Een afzonderlijke seksuele ethiek bestaat niet, evenmin als er een wezenlijke scheiding bestaat tussen natuur- en zedenwet. Deze opvattingen vindt men terug in de volksgebruiken, de gepopulariseerde voorschriften der hygiëne en het bijgeloof. Zelfs de geleerden zijn er niet helemaal van losgekomen.

Voor de gewone man van de 18de eeuw is de wereld dus een fluïdum waarin niets duidelijk is afgebakend. De inwerking van de zintuigen is nog globaler. Horen, ruiken, tasten en zien, vormen een onduidelijk geheel. Het innerlijke van de mens is vaag van structuur. Het is nog niet duidelijk afgescheiden van de omgeving. Er is minder scheiding tussen binnen en buiten, tussen gedachten en dingen, tussen bewust en onbewust. Het 'self' is weinig ontwikkeld. Zolang de individuatie weinig gevorderd is, kan men moeilijk aan iemand doen geloven dat de drijfveren van zijn daden, en dus ook de verantwoordelijkheid ervoor in hemzelf liggen. Zijn gedrag wordt van buitenaf geregeld. Hij heeft niet de indruk dat de wilsbesluiten, de begeerten en strevingen hun oorsprong in de mens vinden. Hij is seksueel, daaraan is niet te ontkomen, tenzij men abnormaal is of van God een magische, sacramentele kracht krijgt om in onthouding te leven. En zelfs aan dit celibaat wordt niet te veel geloof gehecht; het seksuele schijnt soms machtiger dan de genade. Zelfs de heiligen hadden er bestendig mee te kampen. In deze periode van pre-individuatie (of van pre-individualisme om in plaats van de psychologische, de sociologische term te gebruiken) is er geen grote tegenstelling tussen individu en maatschappij. Niet de enkeling lost zijn seksueel probleem op, hij schikt zich in de oplossingen die in zijn maatschappij bestaan. De pedagogische schrijvers van de tweede helft der 18de eeuw spreken bijna steeds over de onzedelijkheid in *groepen*, een groep soldaten, internaatsstudenten, herders, herderinnen.

In de onderste bevolkingslagen van het westen en in afgezonderde relictgebieden vindt men vandaag nog overblijfselen van dit substraat dat misschien duizenden jaren oud is. Gedurende de hele westerse geschiedenis kwamen de elitegroepen het eerst tot een andere visie op het leven en een andere opbouw der persoonlijkheid: groepen van wijsgeren en door hen beïnvloede personen in de Griekse en Romeinse oudheid, de elite van godsdienstig beinvloede groepen in de middeleeuwen, klerken en geletterden van de late middeleeuwen en de renaissance. Eerst vanaf de tweede helft der 16de eeuw krijgt het nieuwe type een grote verspreiding. Maar al liggen er slechts twee eeuwen tussen de 20ste en de 18de eeuw, - de afstand is te klein om gemakkelijk te begrijpen hoe totaal de mens van de 18de van de huidige ver-

schilde - toch mag men niet vergeten dat de mens op ingrijpende wijze gedurende die twee eeuwen veranderde onder invloed van de veranderde materiële omstandigheden, van een langdurig onderwijs, van een letterkunde die zich ook richtte tot de gewone man, van een zich uitbreidend staatsbestel, van de ontelbare verenigingen, van de staatkundige, godsdienstige en morele acties, van de toenemende sociale en geografische mobiliteit. De huidige 'proletarische achterhoede' leeft volgens een model dat vele gelijkenissen vertoont met het patroon van de meerderheid der mensen uit de 18de eeuw. Een godsdienstig-moreel-pedagogische werking kon slechts invloed hebben wanneer de mensen anders gingen wonen, zich anders kleedden, andere opvoeding ontvingen, meer wetenschappelijk inzicht kregen waardoor het bijgeloof verdrongen werd, andere betrekkingen tot zichzelf en tot de medemens kenden.

(5) Invloed van het huwelijk op het voorechtelijk gedrag

Het probleem van de voorechtelijke omgang kan niet los gezien worden van het huwelijkstype. Het zou zich anders stellen wanneer het bv. zou gaan om kinderhuwelijken. Deze in de 18de eeuw minder voorkomende gewoonte kende in vroegere eeuwen een zekere verspreiding. Het gebeurde dat de huwelijkspartners elkaar vóór de dag van hun huwelijk niet hadden gezien. In dit geval zouden we alleen kunnen spreken over een mogelijke omgang met andere partners. In vele gevallen deden de ouders de partnerkeuze. Hierdoor veranderde eveneens de aard van het voorechtelijk gedrag. Deze geschiedde doorgaans op grond van economische overwegingen. De rijkere boeren brengen vee en akkers samen; de echtgenote moet in de eerste plaats boerin zijn, meesteres van de hof; de liefde blijft daaraan ondergeschikt. Vorsten brengen landen en gewesten samen. De adel sluit soms een geldhuwelijk met de burgerij, de burgerij een titelhuwelijk met de adel. Het belang dat men aan de vruchtbaarheid hechtte beïnvloedt eveneens de premaritale fase: tot op het einde van de 19de eeuw is waarschijnlijk een derde tot de helft van alle geboorten buitenvoorechtelijk of voortijdig. Een deel van deze zwangerschappen was bewust gewild.

Naarmate het huwelijk meer conjugaal wordt, d.i. gesteund op de wederzijdse liefde en waardering van de individuele eigenschappen van de partner, daalt de beïnvloedingskans der ouders en verandert de aard van de premaritale periode. De partners kunnen er in dit geval naar streven geen omgang te kennen met anderen en zelfs de eerste omgang uitstellen tot na de huwelijkssluiting. Belangrijk zijn ook de gebruiken en gewoonten die het sluiten en het ingaan van het huwelijk regelen. Wanneer bv. aan het huwelijk zelf minder belang gehecht wordt dan aan de handslag, het afsluiten van het contract en de verloving, dan is de grens tussen gehuwd en nog niet gehuwd zijn minder goed afgebakend en zelfs verplaatst. Ook het verschil in huwelijksleeftijd der partners is belangrijk. Wanneer het meisje bv. huwt op

14-15 jaar en de man op 30, zal het patroon van hun beider voorechtelijk gedrag verschillen.

In alle variaties vinden we dezelfde kern terug: de ouders dulden vrijheid maar wensen zekerheid omtrent de huwbaarheid en de huwelijkskansen van hun kinderen omwille van de grote belangen die op het spel staan. Dit misschien wel universele streven heeft ook het westers voorechtelijk gedrag bepaald. Dit patroon is het best gekend voor de landbouwgewesten waar het gedurende vele eeuwen weinig veranderingen onderging. Daar de landbouwers tot in de 18de eeuw 80 tot 90 % van de bevolking der continentale landen uitmaakten en vele stadjes een agrarisch karakter hadden, is dit patroon veruit het meest verspreide. Men kan er drie stadia in onderscheiden. De huwelijksmarkt wordt verkend tijdens de *wervingsperiode*; daarop volgt de *verloving* met de geschikt bevonden partner; het *huwelijk* is de ceremonie waardoor het geheel wordt afgesloten. De eerste en de tweede fase zijn gekenmerkt door een geleidelijke overgang van korte relaties met talrijke partners naar exclusiever en langduriger omgang. In de eerste fase wil men vooral zekerheid krijgen omtrent wie met wie is. Geleidelijk wordt de controle strenger en de sociale sancties tegen diegenen die paren zonder werving, of buiten de regels en het toezicht van de jongerengroep om, zijn soms streng. De jongere kon slechts vrijheid krijgen indien hij zich aan de regels onderwierp. De regels waren erop gericht de verhandelingen van de huwelijksmarkt ordelijk en min of meer openlijk te doen verlopen. Was na een fase van verkenning en werving, de verhouding tussen een jongen en een meisje vast (‘gewiss’), dan wist heel het dorp het en waren de betrokken ouders doorgaans akkoord. Was een verhouding eenmaal vast, dan bestond er weinig kans dat zij zou worden afgebroken, tenzij men dacht dat het meisje onvruchtbaar was. In deze toestand van zekerheid omtrent een a.s. huwelijk, was de voorechtelijke omgang niet het te vroeg prijsgeven van iets onherstelbaars, maar het bevestigen van het succes bij de werving, het in bezit nemen van het veroverd gebied en het testen van de vruchtbaarheid. De openbaarheid die, hoewel niet formeel, toch in overeenstemming was met de gewoonterechtelijke toestand, was een waarborg die in de huidige tijd slechts door het formeel huwelijk verkregen wordt. Het afsluiten der werving geschiedde door een openlijke bevestiging (Ja-Trunk, handslag, ja-öl). Hiermee bedoelden de ouders dat de onderhandelingen afgesloten waren, dat de overeenkomst vastgelegd was. Een officieel huwelijk of een officiële verloving was onder deze omstandigheden, waarin de kern een transactie was tussen twee families en dus eerder een privé-aangelegenheid dan een zaak die de kerk of de maatschappij aanging, van bijkomstig belang. Dit huwelijk kon slechts de bestaande toestand bevestigen. Het kon een waarborg méér zijn, maar deze werd vooral geëist door degenen die meer invloed op het volk wensten, aanvankelijk de kerken, later de staat. Voor het

volk was dit huwelijk slechts een definitieve 'traditio puellae', het overhandigen van de vrouw aan de man, en het begin van het soms afzonderlijk (neolocaal) wonen. Enkele maanden nadien was het soms reeds een gezin. De premaritale coitus was dus subsidiair ten opzichte van datgene wat reeds was vastgelegd, de bevestiging van de consensus matrimonialis. Het 'op proef liggen', het 'gaan proberen' was niet het begin van een relatie maar vloeide uit de andere regelingen voort. De toestemming der ouders voor het nachtbezoek was daarom onontbeerlijk, niet omwille van de seksuele maar van de economische implicaties.

Eeuwen lang hebben de kerken conflicten met het volk gehad omdat zij aan het huwelijk dé grote waarde toekennen. Totnutoe had de kerk slechts de plechtigheid die de zaak afsloot in handen. Een eerste bevestiging van de sacramentele aard van het huwelijk was het trouwen wat eerst vóór de kerkdeur (ante foras ecclesiae) plaats had binnen in de kerk te doen gebeuren. Maar dit was niet het belangrijkste. De verloving moest gedevalueerd worden zodat de inzegening plaats kon vinden vóór de paring, die het 'Realmoment' van de 'Konsensehe' was en er een juridische betekenis aan gaf. De coitus was de bevestiging die het hoogtepunt van de werving, nl. de handslag, de Handgabe afsloot. Het huwelijk betekende de legitimatie van de gevolgen van de coitus.

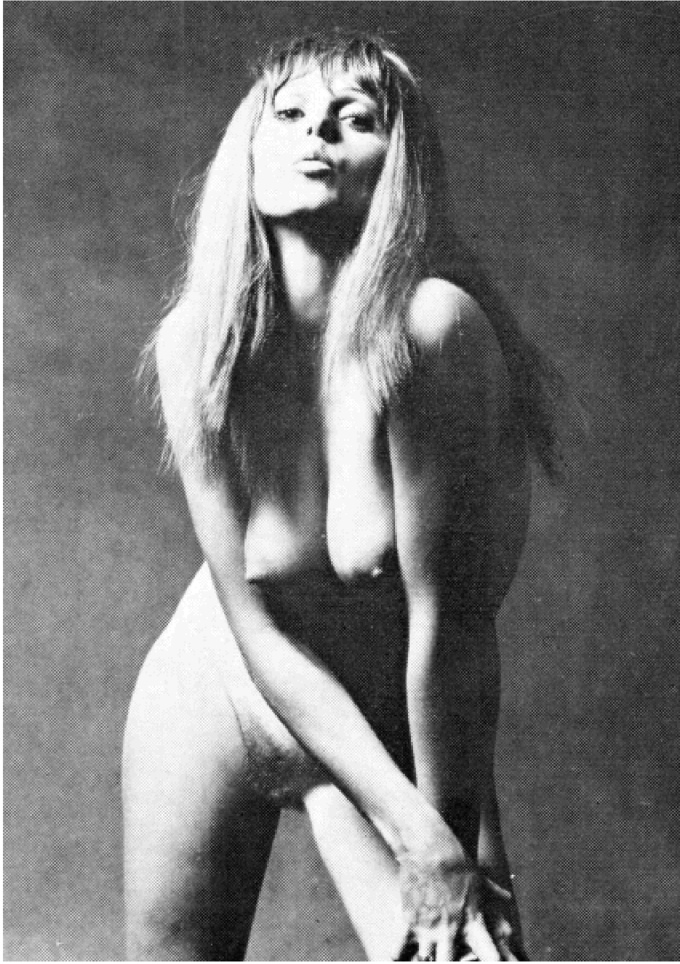
De langzame evolutie is in de 18de eeuw nog niet voltooid. Vooral in de meer afgelegen landbouwgebieden waar geen sterke godsdienstige acties gevoerd werden, houdt men in de praktijk nog aan de opvatting vast dat de verloving het eigenlijke huwelijk is, zodat de coitus vóór het huwelijk begint. Strikt genomen kan men zeggen dat volgens de volkenrechtelijke overlevering de voorechtelijke coitus een echtelijke coitus is. Voor de kerken was hij echter steeds premaritaal. De premaritale omgang was dus niet, zoals de moralisten der 18de eeuw beweerden, een uiting van losbandigheid. Slechts in die gebieden waar de regulering en controle in de groep door de sociale desintegratie verstoord werden, kende men soms een 'losbandigheid' met als gevolg een groter aantal ongehuwde moeders.

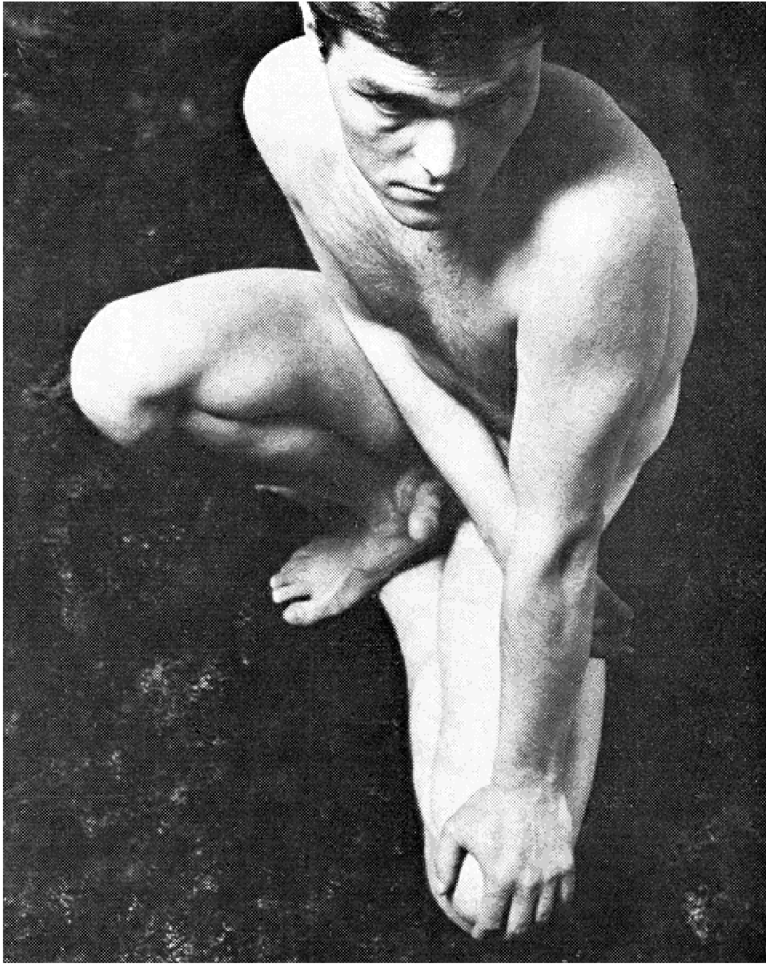
(6) Het gedrag van enkele sociale groeperingen

Adel - Een uitvoerige bespreking van het gedrag van de adel is overbodig. Het moderniseringsproces had bij deze stand slechts weinig invloed op het seksueel gedragspatroon dat sinds eeuwen dezelfde constanten vertoonde. We hoeven slechts de oude ridderverhalen, maar dan in de voorchristelijke versie, te lezen. De jonge edelman kent een langdurige periode van premaritale ervaringen. De ouders helpen soms bij het kiezen van de courtisanes of adellijke weduwen die de jongere moeten inwijden in de 'edele manieren' bij de omgang met het andere geslacht. Daarna kan hij verder experimenteren met meisjes van alle slag, behalve de goed bewaakte adellijke meisjes. Malthus schrijft in 1798 dat de hoogste sociale klassen niet graag huwen,

omdat daardoor hun plezier beperkt wordt. Barbier (*Journal*, januari 1751) beweert dat de kinderen van de hoge franse adel 'hun jonge jaren in de weelde, de vermaken en de losbandigheid bij de vrouwen doorbrengen.' Dit gedrag wordt begrijpelijk wanneer men rekening houdt met het milieu waarin deze jongeren opgroeien of waaraan zij vroeg deelhadden, bv. door de dienst als page, als hoveling of in het leger. De partnerkeuze was bij de adel minder vrij dan in andere standen en het huwelijk was niet op liefde gegrondvest. Een gezinsleven zoals in de lagere standen was ondenkbaar. De edelman beriep zich op zijn verplichtingen aan het hof of in het leger om veel afwezig te zijn. Zijn vrouw ging op in haar 'vie mondaine' en liet de kinderen die nog thuis waren aan het dienstpersoneel dat doorgaans in een intiemere relatie met hen stond dan de ouders.

Een mooie illustratie van de opvattingen over het premaritaal gedrag vindt men in de reeds ten dele besproken brieven die de graaf van Chesterfield (1694-1768) gedurende twintig jaar schreef aan Philip Stanhope (1732-1768), de bastaardzoon die hij had van een franse maitresse. In de brief uit 1748, Philip is dan 16 jaar, geeft hij raad over de vrouwen. Ze zijn grote kinderen, men mag ze niet vertrouwen. Men moet er zich alleen maar mee vermaken. Wat later zegt hij dat de vrouwen slechts twee passies kennen, ijdelheid en liefde. Daarom moet men ze vleien. 'Hij die ze meest vleit, bevalt hen het best. En ze zijn het meest verliefd op de man van wie ze denken dat hij hen aanbidt.' Wanneer Philip 18 is, maakt de vader zich bezorgd over het feit dat zijn zoon nog geen maitresse bezit. Hij dringt erop aan dat hij een ervaren oudere vrouw zoekt die hem de galanterie leert. 'Niets zou u meer goed doen dan zo'n verliefdheid'. Toen ook dit niet hielp, kwam hij met een concreet voorstel voor de dag. 'Ik ben er van overtuigd dat Madame de Blot... buitengewoon lief is; en dat, vooral dat, ze tot nu op een scrupuleuze wijze aan haar man trouw is gebleven, hoewel ze al meer dan een jaar getrouwd is'. Ook dit brengt geen baat, zodat de graaf de kunst der verleiding in detail uiteenzet. Men moet verliefde blikken werpen, aanhoudende blijken van attentie geven, soms met kracht optreden, vurige liefdesverklaringen afleggen. Indien een eerste poging niet tot succes leidt, probeer het een tweede, een derde, een vierde maal. Indien de vesting niet reeds bezet is, wees er zeker van, ze kan ingenomen worden. Deze vergelijking met de strategie is typisch voor de 18de eeuw. De verovering der vrouw vraagt even veel krijgslisten als het innemen van een vesting. In beide gevallen moet men er zelf zo ongeschonden mogelijk uit komen. Chesterfield geeft daarom aan zijn zoon ook de raad zich niet te fixeren op één vrouw. Dat gebeurde echter wel. Philip stierf op 36 jarige leeftijd en was in het geheim gehuwd met een onaantrekkelijke vrouw van lagere herkomst. Chesterfield was misschien de bestgemanierde Engelsman van zijn tijd; hij was geletterd, een bekend diplomaat, o.a. ambassadeur in Den Haag. Niet alle vaders hebben zich zozeer om de opvoeding van een zoon bekommerd.





Le Cercle Automatique de Nuck

Le cercle automatique de Nuck est employé pour éviter les érections de l'homme. Il n'est pas rare, en effet, de trouver quantité de jeunes gens ou jeunes hommes qui sont presque constamment en érection, chose qui est fort gênante quelquefois, surtout quand cela est apparent. D'autres ont des érections, des pollutions nocturnes et de la spermathorrée.

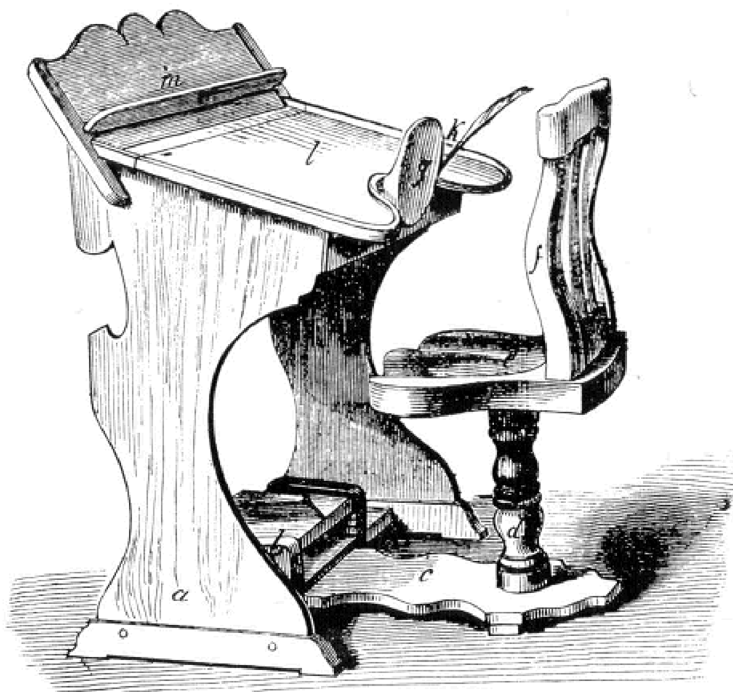


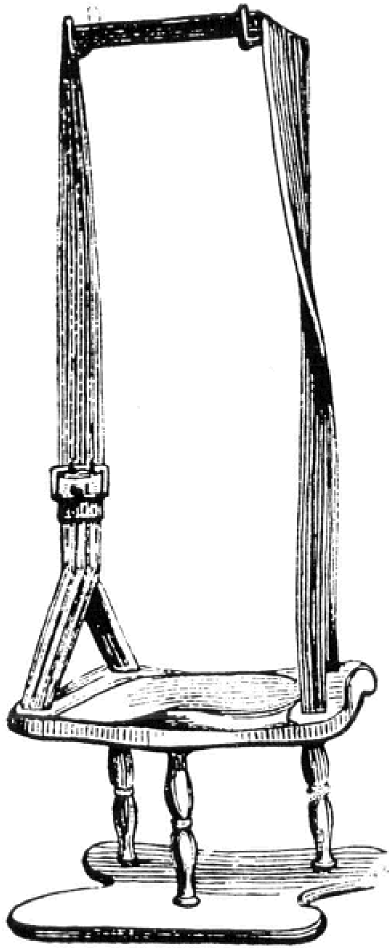
Fig. 5

Pour éviter tous ces inconvénients, nous avons construit le cercle automatique, qui est composé d'un petit cercle en métal, dont l'intérieur est muni de petites dents pointues et rigides, de sorte que l'appareil étant placé sur l'extrémité de l'organe masculin, le pique quand il veut grossir et, de cette façon, évite l'érection et ses suites fâcheuses. Le même cercle sert indéfiniment.

PRIX :

La pièce 25 francs. — Franco par la Poste.







De premaritale periode van de hele europese adel was, indien men er geld genoeg voor bezat, gevuld met libertinage; in hedendaagse termen zou men spreken van dolce vita, of play-boy-philosophy. Na deze ‘éducation sentimentale et morale’ bekeerde men zich tot het huwelijk of werd men een roé. Typische kenmerken van het premaritaal gedrag van de adel zijn de dubbele moraal (een verschillende norm voor de vrouw en voor de man) en verder het feit dat men zich onthoudt van omgang met het meisje met wie men zal huwen. Deze eisen worden heden nog gehandhaafd in de hogere en de middenklassen van de Middellandsezeewereld, en van de hispanoamerikaanse gebieden.

Soldaten - Van oudsher bezaten de soldaat en de student bijzonder seksuele prerogatieven. In Pruisen waar toestemming om te mogen huwen vereist was, waren er op het einde van de 18de eeuw honderdduizenden soldaten die volgens de getuigenissen van eigentijdse auteurs een bron van verderf voor het hele volk waren. Zij kwamen op jeugdige leeftijd in militaire dienst, woonden dicht bijeen, kregen een flinke lichamelijke maar een slechte morele vorming, veel geld en een ‘teugelloos diëet’. Hun kazernes lagen in de grotere steden waar meer kans op losbandigheid was. ‘De esprit de corps onder de soldaten ziet geslachtelijke omgang met deernen als iets zo gewoons, natuurlijks en noodzakelijks als eten en drinken. Men gaat fier op het verleiden van een maagd of een gehuwde vrouw. Beheersing en kuisheid zijn een schande, een bewijs van domheid, van vrees en impotentie.’ Over Montaigne wordt in een werkje van 1780 als merkwaardigheid vermeld dat hij, hoewel opgevoed tussen soldaten, onbevlekt bleef. De venerische ziekten zijn volgens Bauer algemeen verspreid. Deze typering van Bauer, vindt men terug bij Salzmann, Basedow, Pestalozzi en bij andere schrijvers. In de tweede helft der 18de eeuw waren adel en hogere burgerij in Pruisen van dienstplicht ontslagen. De vrijstelling werd ingetrokken voor de burgerjongens die hun studies niet mochten voortzetten wegens ‘Liederlichkeit der begangenen Exzesse’ of wegens ‘Unwissenheit beim Examen’. De recrutering uit deze klassen was dus selectief in deze zin dat de losbandigen en mislukkelingen van de burgerij als straf ‘Cantonpflicht’ kregen. De adel oriënteerde zich op een tijdelijke of vaste officiersdienst. Het verschil tussen het gedrag van de pruisische en de franse soldaat hebben we niet onderzocht. Waarschijnlijk zijn er geen belangrijke verschillen. Het seksueel gedrag wordt immers vooral bepaald door de sociale klasse waartoe men behoort.

Platteland - Zoals het leven van de landlieden nl. de boer, de dagloner, de kleine ambachtsman, de herder gedurende vele eeuwen vrij ongewijzigd bleef, zo veranderde ook hun seksueel gedragspatroon weinig. Er bestaat waarschijnlijk meer overeenkomst tussen de toestand van het einde der 18de

eeuw en bv. die in de 14de eeuw, dan tussen de 18de en de 20ste eeuw, al mag men zich niet laten misleiden want traditionele maatschappijen geven soms een indruk van onveranderlijkheid, terwijl er in feite een zeer langzame verandering plaats grijpt. Een groot deel van de boeren verkeerde op het einde van de 18de eeuw nog in een toestand van horigheid, was verplicht tot diensten, was arm en bekrompen. De beste en soms alle weiden waren ingenomen door de heren. De kinderen waren slecht gevoed, slecht opgevoed, gingen niet naar school wanneer ze het vee moesten hoeden of bij de landbouw betrokken werden. De school sloot 's zomers of diende als kinderbewaarplaats voor de kleinsten die ‘voor geen enkele arbeid deugen’. De meerderheid der woningen was klein en onhygiënisch; mensen en dieren leefden er samen. Deze toestand vindt men nog vandaag in de achtergebleven gebieden van Europa. Iselin schrijft in zijn *Geschiedenis der menschheid:* ‘Het gemeenvolk is in de meeste Europische Staaten bijna nog zoo barbaarsch, zoo bijgeloovig, zoo ruw, zoo onredelijk, als het ooit in de middeltijden mag geweest zijn’. Daarbij was het ook vuil; velen waren lelijk, hadden een huid geschonden door littekens van ziekte. Toch projecteren de met de natuur dwepende adel en burgerij op hen het beeld van ‘pureté, sérénité, joie’. Ook Faust heeft het over ‘de landlieden, waar de onschuld en goede zeden nog heerschen’, wat niet belet dat hij elders in zijn boek deze stereotypie tegenspreekt.

Ook de stedelingen van de 20ste eeuw vervormen het beeld van de seksualiteit op het platteland. L. von Wiese spreekt echter van ‘een ruwe, naïeve liefde- en vreugdeloze seksualiteit’. Het seksuele leven kan inderdaad niet sterk geërotiseerd zijn omdat de Daseinsentlastung kleiner is. E.H. Meyer zegt in 1898 dat van Oost-Friesland tot aan de Alpen, het volk het woord ‘lieben’ niet kent en in de plaats ervan woorden gebruikt die de meer zinnelijke zijde van de seksualiteit aanduiden. K.R.V. Wikman vindt deze negatieve beoordeling overdreven. De seksuele prikkels zijn wel krachtiger en massiever, maar daarom is er nog geen grofheid en liefdeloosheid. Volgens hem is er wel minder romantische liefde, minder fantasiebeleving; de duur van de coitus is beperkter, en deze is niet gericht op het genot, maar op de voortplanting; de voorbereiding van de coitus bestaat haast niet en men vindt het niet mannelijk tederheid te tonen. In Oost-Duitsland, en vermoedelijk ook elders, werd tijdens de 19de eeuw in het boerenhuwelijk nauwelijks gekust. Wikman zegt dat spreken over kussen vroeger in Zweden onbetamelijk was; het kussen was zoals in het oude Japan, alleen toegelaten tussen moeder en kind.[29] Wikman verklaart deze achterstand doordat de boer zich in een vroeger stadium van de evolutie zou bevinden. Maar er is geen automatisch functionerende entelechie die leidt naar een meer gecultiveerde benadering tussen man en vrouw. Een ‘hoger’ stadium wordt niet bereikt doordat de gehele cultuur een trap verder zou staan in haar ontwikkeling. Wanneer de benaderingswijze van de lagere volksklassen ge-

tuigt van onhandigheid in het uiten van spontane tederheid dan komt dit vooral doordat zij zich niet hebben kunnen vrijmaken van de anti-lichaam-, anti-lust- en anti-seksuele inslag van de westerse cultuur, en doordat zij geen andere benaderingswijze leerden.

De boerenjeugd, de kinderen van de kleinstedelijke ambachtslui, van de dagloners op het platteland werden vroeg opgenomen in de wereld der volwassenen. Daardoor schenen ze 'vroegrijp' in vergelijking met de jongeren der internaten. Daar er weinig beroepskennis vereist was, konden ze jong meehelpen bij de arbeid op het veld, bij het bewaken van het vee, bij de karweitjes op de hoeve of bij de uitoefening van een vak. Men werd als man erkend wanneer men het vormsel (de confirmatie) achter de rug had of wanneer men arbeidsprestaties kon leveren als een volwassene, een zware steen kon tillen, een boomstam ver weggooien, of wanneer men de wapens gedragen of zijn leertijd voltooid had. Vanaf dit ogenblik mocht men deelnemen aan het bezoeken van de meisjes.

Bij het bespreken van het seksueel gedrag van de boerenjeugd moet een onderscheid gemaakt worden tussen de jongeren van veetelers en die van landbouwers. De Siedlungshistorici van Göttingen hebben het verschil tussen beide types aangetoond, en gewezen op de gevolgen van de overgang van het ene naar het andere type. Veeboeren hebben een kleine behuizing, bestaande uit een stal en een woonkamer-slaapkamer. Zij komen niet dagelijks naar huis. De zeden in en buiten het dorp zijn anders. De jongens hebben recht op de herderinnen op de bergweide of in de stal. De boer bezoekt niet alleen zijn vee maar ook de 'Sennerin'. Men zegt dat haar eenzaamheid en haar weinig actief leven een grotere fantasie voeden. De graanboer leeft op zijn erf dat een autarkische wereld moet zijn. Zijn ideaal is zelfstandig te leven, al zal hij dat zelden bereiken want de armoede verplicht hem deel te nemen aan en zelf voordeel te hebben van het werk dat bij gebrek aan betere hulpmiddelen, gezamenlijk gedaan wordt: wijnmaken, bomen hakken, ploegen, oogsten, enz. Het nachtvrijen heeft bij de graanboer een meer individueel karakter. In tegenstelling tot het bezoek in groepen van de herders aan de groepjes herderinnen, berust het meer op losse vriendschap. De meisjes van de graanboeren slapen elk in een kamertje en krijgen individueel bezoek.

De cultuur van de landbouwers is echter overwegend één. Zij hebben dezelfde waarden, levensvisie, economische doelstellingen, gezinstype. Reeds in de 18de eeuw werd opgemerkt 'dass die Bauern wie ein Corpus agieren'. Hun premaritaal gedrag vertoont dezelfde eenheid die men ook terugvindt in de gelijkvormigheid in de volkskunst, het volkslied, de volksdans. Bij de talrijke gegevens kan men onderscheid maken tussen het nachtvrijen, de groepssamenkomsten en het tijdelijk huwelijk. Dit onderscheid kan niet strikt doorgevoerd worden. De gedragspatronen en de normen van het

nachtvrijen en die van de omgang tijdens en na de feesten zijn dikwijls dezelfde. Het nachtvrijen en het tijdelijk huwelijk kunnen we ook niet altijd van elkaar onderscheiden.

Het nachtvrijen - In het nachtvrijen (het ‘kweesten’, de ‘Kiltgang’, het ‘fensterl’)[30] vindt men het patroon van een semi-geïnstitutionaliseerde, geleidelijke en gecontroleerde benadering der twee geslachten. Het bezoek van de jongen begint aan het raam van de meisjeskamer. Daarna mag hij in de kamer, dan op het bed, en tenslotte in het bed. Deze gebruiken veranderen alnaar de plaatselijke situatie. Soms moet men het meisje bezoeken in de Sennerei, in de stal, in de schuur, op een zolder of in de gemeenschappelijke slaapplaats. Dit bezoek duurt aanvankelijk kort, daarna de hele nacht. Vrijers die door de ouders gewaardeerd worden, blijven soms nog de volgende dag op de hoeve.[31] Het nachtvrijen beperkt zich tot de zaterdagavond, behalve voor paren die een vaste verhouding hebben.

In de gewesten met collectief ingerichte contacten begint het vrijen met een groepsbezoek aan de meisjes. Men zingt, danst, voert spelletjes op, schertst, drinkt, eet en verkent de toestand. Geleidelijk vallen van de groep enkelen af die ofwel achterblijven bij het meisje bij wie zij een kans maken, of die elders hun kansen wagen. Er bestond een ritueel waaruit men kon opmaken welke partners door het meisje aanvaard werden. Wanneer bv. een jongen uit de groep op haar bed kwam zitten en zij draaide zich naar de muur, wist hij dat hij elders moest gaan. Zoals ook bij het individueel bezoek moest de jongen soms uren op de ladder voor het raam wachten en bepaalde formules uitspreken alvorens het venster geopend werd. Dan kreeg hij bv. een ‘bedwarme’ hand, of werd het raam helemaal geopend en praatte men zo verder, of mocht hij de kamer binnen. Het geven en aanvaarden van bepaalde geschenken had een symbolische betekenis: de boerenjeugd sprak minder met woorden dan met gebaren en daden. Meisjes stallen openlijk de geschenken uit en zijn er fier op wanneer deze talrijk zijn. Het verblijf in de kamer, op en in het bed was aan strikte regels onderworpen. De volgorde van de houdingen die men mocht aannemen en van de kledingstukken die men mocht uitdoen was nauwkeurig bepaald. De jongen lag op of in bed, met op zijn uitgestrekte arm het hoofd van het meisje. Vaak waren beiden zo vermoeid dat ze vlug insliepen. In bed mocht hij zijn broek niet uittrekken. De kleding van het meisje in bed verschilde niet veel van de lichte zomerkleding. Soms maakte men speciale kledingstukken.

De leeftijd waarop men mocht meedoen werd niet in jaren geteld maar viel samen met de opname in de groep van de ongehuwde jongeren. Eén of twee jaar na de puberteit had de jongere deze status bereikt. Hij ging dan vrij waar hij wilde. De algemene opvatting over de inhoud van het nachtvrijen was dat men ‘in eer en deugd’ (‘auf Treu und Glauben’, ‘auf Ehre und Treue’, på tro og love, in de 16de eeuw soms ‘schlufen bei uf Gelderischen

glauben' genoemd) moest samenliggen. In een milieu waarin de seksualiteit die niet leidt tot echtelijke vruchtbaarheid weinig gewaardeerd wordt, is het samenslapen waarbij men niet meer krijgt dan wat tederheid reeds waardevol. De jongeren wisten daarbij ook dat zij, naarmate een verhouding vaster werd, grotere vrijheid kregen die overging in voorechtelijke coitus. De duur van een verhouding was minstens 2 jaar; 4-5 jaar werd aangezien als normaal; en een halfjaar als verdacht kort.

Het toezicht op het nachtvrijen werd soms door de ouders uitgeoefend. Dit was bv. mogelijk wanneer de jongen op bezoek moest komen in de gemeenschappelijke familieslaapplaats. In andere gevallen werd de deur van de meisjeskamer van een opening voorzien, of mocht die deur niet op slot zodat de ouders toevallig konden binnen komen om bv. wat drank te brengen. De meisjes sliepen niet graag in de gemeenschappelijke slaapplaats of met een ander meisje op hun kamertje omdat dit sommige vrijers zou afschrikken en omdat ze zich geremd voelden. De 'Sennerinnen' waren blij wanneer ze in de lente naar de hutten in de bergen konden trekken, en dit niet alleen om aan het ongedierte te ontkomen. De bergweide was een vrijplaats in de dubbele betekenis van dit woord. De meest effectieve controle werd uitgeoefend door Alterklasse-organisaties der jongeren zelf. Deze 'Burschenverbande', 'Zeche', 'sociétés de jeunesse', 'abbayes', 'confrairies', hadden een militaire, een politierechtelijke functie die zich uitbreidde tot het seksueel gedrag. Deze sociologische groepering der jongeren kwam soms in botsing met de volwassenen. Zij vormde een correctief op het despotisme van sommige boeren. Wanneer een meisje niet met een jongen mocht vrijen en de jongerengroep dit verbod ongewettigd vond, moest de boer afrekenen met plagerijen en ridiculisering. Deze groep omvatte alle ongehuwde mannen die geen hofstede konden krijgen ('zonder aar of halm'); zij vormden een blok tegen de gehuwden die 'the keys of the kingdom' in handen hadden. In zekere zin ging het om de tegenstelling bezittende tegen niet-bezittende. De groep vertoonde een democratische inslag: boerenzoon en knecht waren in theorie gelijk. De zoon van een rijke boer kende minder gezag dan een arme jongen die bijzondere karaktereigenschappen had. Soms was de jongerengroep gesplitst in een jongens- en een meisjesgroep die wel eens met elkaar overhoop lagen, bv. wanneer de jongens gezamenlijk naar een naburig dorp gingen vrijen. De regel was dat de meisjes van een dorp het bezit waren van de jongens. Contact met jongens van buiten het dorp werd verboden, tenzij deze jongens het dulden van hun aanwezigheid afkochten, bv. door drank. Men verzette zich eveneens tegen het binnendringen in de groep van vreemden en soldaten. Het nachtvrijen had een endogaam karakter. Slechts dank zij deze seksuele autarkie, de cohesie van het dorp, de buurt, en het aanvaarden van dezelfde normen door de hele groep, kon men een ruimere vrijheid dulden. De belangrijkste functie van het jongereninstituut was het controleren van de zwangerschap. Al streefden enkelin-

gen soms geheimhouding na, doorgaans wist men wie met wie was. Werd een meisje zwanger dan kende men de vader. Het toezicht van de groep was er o.m. op gericht te vermijden dat een meisje zwanger werd van iemand die zij niet als vader van haar kind wilde of die zijn verantwoordelijkheid niet zou opnemen. Dit systeem gaf enerzijds een grotere en kleinere vrijheid dan vele groepen jongeren heden bezitten.

De 'Knabenschaft' verdeelde soms de jongens over de meisjes. De jongsten moesten zich tevreden stellen met de minder aantrekkelijke meisjes. Een van de ouderen trad op als kwartiermeester, 'lieutenant', 'capitaine', 'abbé de jeunesse'. Hij wist wie ergens op bezoek ging, hij kon eisen dat de vrijer zijn identiteit bekend maakte, hij mocht controleren of men zich niet te veel ontblootte en of men niet te dikwijls, te langdurig en buiten de gestelde tijden uit vrijen ging. Andere jongens traden op als makelaar. Deze bemoeiïng in intieme zaken vond men niet aanstootgevend. De persoonlijke binding, de liefde tussen de jongeren was kleiner, dus ook de behoefte aan een privé karakter van de relatie.

De boerenseksualiteit is niet zeer verfijnd. Men kan dus in zekere zin iemand in de seksualiteit duwen en die seksualiteit ook controleren omdat de schaamtegrens verderaf ligt. Een belangrijk element is dat de boerenseksualiteit gericht is op de voortplanting. Men controleert dus niet de premaritale technieken maar wel de gang van het boerenleven. Wie de regels overt ad, werd beboet. Hij moest bv. drank schenken; de sterke drank speelt een belangrijke rol; alle jongeren hebben een flesje bij zich. Anderen worden in het water geworpen, op een mestkar gebonden, hun laarzen worden met water gevuld. Te brutale jongens of te gemakkelijke meisjes worden collectief geboycot. Een meisje dat tegelijkertijd twee jongens aan het lijntje hield, werd uitgestoten als een hoer. Het aanzien van een meisje steeg naarmate ze meer en betere aanbidders had. Van belang hiervoor waren de eerste partners. De kansen die men maakte tijdens de eerste vrijerijen waren bepalend voor die der volgende beurten. Jongens en meisjes daalden in aanzien door minderwaardige partners te aanvaarden of op te zoeken. Meisjes werden begeerd wanneer ze van goede afkomst waren, of een streng gedrag kenden, of een prettige persoonlijkheid en andere waardevolle karaktereigenschappen bezaten.

Deze gewoonte van het nachtvrijen, de 'Kiltgang', vindt men in heel Europa tot aan de Oeral; ook in niet-europese gebieden bestaan er equivalenten. Dit gedragspatroon blijft bestaan tot in de 19de en zelfs de 20ste eeuw. Het ontstond en kreeg zijn vorm door socio-economische omstandigheden zoals bv. kleine woningen, weinig brandstof en verlichting, lange werkdagen, het belang der vruchtbaarheid, een bepaald type huwelijk en gezin. Het verdween doorgaans wanneer deze veranderden. Het duidelijkst is het in de 18de eeuw nog zichtbaar in de gebieden met extensieve veeteelt, bij de halfnomade galactofage volkeren. In deze 'Sennwirtschaft' is het zomerge-

drag verschillend van het wintergedrag. Het is niet onmogelijk dat het bezoek aan de meisjes die alleen op de zomerweiden waren het begin betekende van de rechten en vrijheden die tijdens de winter gehandhaafd bleven. Het nachtvrijen is geen rest van de zgn. oerpromiscuïteit maar waarschijnlijk een overblijfsel van de zgn. vrije liefde die in de duizendjaren oude jeugdgroepen heerste. Deze 'vrije' liefde werd nauwkeurig geregeld. Op andere plaatsen ziet men dat de nachtwake bij de paarden het vrijen doet ontstaan of polariseert. Bij het nachtelijk vuur wordt er gedanst en gezongen en men legt zich gezamenlijk te slapen.

Samenkomsten in groep - Om vuur en licht te sparen kwam men regelmatig samen in spinningen (Lichtstube, lekstuga, Lichtengänge). Soms gebeurde dit in aanwezigheid van de ouders, de kinderen, het dienstpersoneel en de buren. In andere gevallen verzamelde zich alleen de jeugd. Volgens de moraliserende auteurs der 18de eeuw ging het er onzedelijk toe, ook in het milieu waar de volwassenen aanwezig waren. Peschek klaagt over de onzedelijkheid wanneer het licht werd uitgeblazen en over wat er gebeurt wanneer de jongens de meisjes naar huis brengen.[32]

Er werden ook 'Spielstube' ingericht. Dan werd er gedanst en gezongen. Dit eindigde met samenslapen. De jongen sliep bij het meisje op wier schoot hij tijdens de avond gezeten had. Peschek klaagt ook over dans- en bieravonden die in de dorpen op het einde der 18de eeuw gehouden werden. Hierna vergezelde de jongen zijn meisje naar huis en bracht hij de nacht bij haar door. De uitverkoren danser werd diegene met wie zij de nacht doorbracht. De ouders waren fier wanneer hun dochter succes had. Peschek zegt dat zij gewillig het jonge paar uit de weg gingen. Na enkele maanden veranderde het meisje van partner. Volgens deze auteur zou de overheid moeten ingrijpen want het gedrag is te promiscueus.[33]

De eentonigheid van het bestaan werd onderbroken door talrijke feesten. Daarna overnachtte men gezamenlijk. Hierbij maakte men een scheiding tussen de groep der gehuwden en der ongehuwden. Peschek schrijft dat de gewone 'Volkslustbarkeiten' een bron van onkuisheid waren. K.G. Bauer protesteert tegen de kerstnachtgebruiken. Men overnachtte ook samen na de jaarmarkten, na de kerkgang in die gebieden waar men zelden ter kerke kwam omwille van de grote afstanden, en bij de lentefeesten (de 'Bachelleries' in Frankrijk)[34] en de oogstvieringen. De seizoenarbeid deed soms seizoenhuwelijken ontstaan. Iets dergelijks vindt men terug in de 'Maibuhlschaften', of de 'Mailehen' in Duitsland. Ook na een bruiloft sliep de jeugd samen, wat de boerenspreuk 'van bruiloft komt bruiloft' in het leven riep.

Probeernachten en proefhuwelijk - F.C.J. Fischer schrijft in 1780 dat de probeernachten een 'Ursitte der Menschheit' zijn. Men vindt ze bij alle standen en in alle landen. Zijn beschrijving schijnt echter meer te doelen op

het nachtvrijen. F. Henriquez beweert van zijn kant dat de probeernachten en het proefhuwelijk meer verspreid zijn dan het nachtvrijen, dat volgens Fischer overal te vinden was. Tussen beide vormen kan men niet altijd een duidelijk onderscheid maken. Men mag aannemen dat het nachtvrijen leidt tot probeernachten en dat voor deze laatste andere regels golden. Zo waren ze minder gebonden aan de zaterdag- en zondagavond. Ook waren ze individueel. Tussen een proefhuwelijk en de probeernachten kan men ook moeilijk een onderscheid maken wanneer men niet de afbakening van het proefhuwelijk tot één of enkele jaren als criterium neemt.

De probeernachten (alleen reeds de term klinkt heden nogal direct) en het proefhuwelijk dienden om de vruchtbaarheid te testen. In Yorkshire was de gebruikte formule bij de plechtige aanvang van dit huwelijk 'if thee take, I take thee': men huwt als het meisje zwanger is. De kerkelijke overheid verzette er zich herhaaldelijk tegen. Ze bedreigde de man die een zwanger meisje in de steek liet soms met excommunicatie. De 'Mailehen', de 'Valentinehen', het oud-Iers jaarhuwelijk en het Schotse 'handfasting' ('for twelve months and a day') waren zulke proefhuwelijken. Men verneemt meer over hun bestaan door de getuigenissen van het verdwijnen of de desintegratie. Thomas Hardy vermeldt in *The well-beloved*, dat speelt in Portland circa 1850, dat het gebruik uitsterft. Het kwam voor bij alle lagen van de bevolking op het eiland. De bedoeling was, volgens Hardy, erfgenamen voor het familiebezit te krijgen. Het gebruik verdween door de komst van vreemde arbeiders die de regels niet volgden. Maar anderzijds ziet men dat het in de 19de eeuw van de agrarische naar de industriële maatschappij overgaat. De arbeiders nemen het over uit economische overwegingen, de intellectuelen om principiële. Op het ogenblik dat seksuele hervormers een openlijke erkenning van het kameraadschapshuwelijk (B. Lindsey), van de Zeitehe (Charlotte Buchow-Homeyer, 1928) of van het proefhuwelijk (bv. Dr. med. Urbantschitsch's voorstel dat in Oostenrijk een wetsvoorstel wordt) vragen - ditmaal echter niet bedoeld als vruchtbaarheidstest maar als test van de compatibiliteit der partners, waarbij de zwangerschap moest vermeden worden - blijft in achtergeblevengebieden het oude type voortbestaan.[35]

Wijzigingen in de tweede helft van de 18de eeuw - Kerken en moralisten hebben gedurende eeuwen gepoogd veranderingen aan te brengen in het voorechtelijk gedrag. De mate waarin dit gelukte staat in verband met de mate waarin het moderniseringsproces gevorderd was, en dus ook met de wijzigingen in de socio-economische omstandigheden. Ten gevolge van deze wisselwerkingen was het nachtvrijen en het proefhuwelijk als openlijk en geinstitutionaliseerd gebruik in sommige gewesten verdwenen.

J.H. Pestalozzi schetst het desintegratieproces en toont aan hoe het vacuüm dat ontstaat, gevuld wordt met niet-geïnstitutionaliseerd, dus 'onzedelijk' gedrag. In *Lienhard und Gertrud* bespreekt hij een 'Volksphilosophie über

den Geschlechtstrieb'. In het verzonnen dorp Bonnal geven de boeren een goede opvoeding aan de jongeren door zelf het voorbeeld te geven. De meisjes wedijveren niet in het behagen maar in bekwaamheid. Vreemden worden geweerd en desnoods ter afkoeling in de bron geworpen. 'Die Amtmanns-Söhne, Pfarrer-Söhne, Schreiber' moeten met ernst door de overheid op drie passen van de boerendochters verwijderd gehouden worden. Zaterdag- en zondagnacht houdt men 'Liechtstubeten' in de kamer van het meisje en men gedraagt zich volgens door de jongeren zelf opgestelde regels. Deze worden beter gevolgd dan wanneer de overheid ze zou opleggen en controleren. Een jongen moet soms maanden op de ladder wachten alvorens het meisje hem binnenlaat. Elders wordt hij eerst vijf, zes keer ontvangen in de woonkamer waar de ouders aanwezig blijven. Heeft men de pretendent leren kennen, dan kan men hem vanaf de zesde of zevende week alleen laten. Men wenst het paar goede nacht met de woorden 'houd God voor ogen, en bega geen kwaad'. (Men kan dit vergelijken met een vers, vermeld in het werk over *Oud-Achterhoeks Boerenleven* door Heuvel: 'De olde lu die gingen naor bed, Ze wensen ons nog völle pret, Too bleven wie met ons beiden'.) Zo geschiedde het in vroegere tijden, toen men volgens Pestalozzi nog eergevoel en 'Seele' had. De huidige lichtzinnigheid komt niet van de jongeren, maar van de ouderen. Men moest de Nachtfreyheiten vooral verbieden omdat 'Alten und Verehlichten' er misbruik van maakten. Maar de afschaffing deed nieuwe problemen ontstaan. De boeren van het dorp Bonnal oordeelden dat men 'niet zozeer bedacht moest zijn op het beletten van het voorechtelijk bijslapen maar veeleer moest denken aan het voorkomen van ongelukkige huwelijken. En daartoe was het nachtvrijen volgens de oude regeling een voortreffelijke instelling. Wanneer de mens de leeftijd en het recht bezit om een vrouw te zoeken, dan moet men hem in Godsnaam er een laten zoeken. En niemand zal hem dan verwijten dat hij geen kat in een zak wil kopen.' Naast deze gedachten van Pestalozzi zouden we tal van citaten uit hedendaagse werken kunnen plaatsen, zo modern doen de opvattingen aan. En toch, Pestalozzi verdedigt het oude, niet-burgerlijke patroon. Hij is nog niet onder de invloed gekomen van de antiseksuele obsessie der progressieve pedagogen van zijn tijd. Om die reden ook zegt hij dat men de beste resultaten krijgt wanneer men zich bij de opvoeding niet op het seksuele toespitst maar de algemene opvoeding verzorgt. Ook dit 'modern' inzicht wordt in de geschiedenis van de seksuele voorlichting eerst kort vóór wereldoorlog II weer bereikt. De algemene opvoeding moet de lichtzinnigheid, de teugelloosheid bestrijden. Vroeger had de boer meer vertrouwen. Men hield geen gevaarlijke honden of legde ze op zaterdag en zondag aan de ketting om de vrijers niet af te schrikken. De vromen baden op zater- en zondagavond een onze vader meer voor hun kinderen. Bijna nooit gebeurde er iets spijtigs. Maar wanneer de ploeg op het veld niet meer veilig was, wanneer men valse eden begon te zweren, dan waren de meisjes in

hun kamers niet meer veilig. Vandaag verliest men de hoofdzaken uit het oog. Men bestrijdt op eenzijdige wijze kinderachtige zaken die in feite niet eerloos zijn, zoals het naakt baden in het meer, of de aanwezigheid van de kinderen bij het zogen van de moeder. Vroeger geloofde men 'Unschuld pflanze Unschuld'. Nu wekt men onder het mom van de kuisheidsstrijd onkuise gedachten en begeerten. Men drijft de jongeren weg van de natuurlijke contacten met de werkelijkheid. Men ziet niet in hoe schadelijk de '*neumodischen Geheimnismachereyen*' zijn.

Deze passages tonen aan hoe de 'oplossing' van een probleem,[36] bv. het verbieden van het nachtvrijen, een ander probleem oproept. In zekere zin was dit het geval met al de maatregelen genomen om de antiseksuele waarden van de maatschappij te realiseren. Het verbieden van de spontane omgang tussen jongens en meisjes doet een probleem ontstaan dat men poogt te verhelpen door een kunstmatige coëducatie. Het verheimelijken van het seksuele roept het probleem van de informatie op, dat men verhelpt door kunstmatige voorlichting. De bewust antiseksuele planning van de voorechtelijke fase sindt het einde van de 18de eeuw veroorzaakt waarschijnlijk meer masturbatie, meer prostitutie, venerische ziekten, een groter aantal ongehuwde moeders, meer onaangepaste huwelijken.[37] Voor elk van deze vraagstukken werd een nieuw gedragspatroon ontworpen. Maar deze invloeden konden niet anders dan eufunctioneel zijn ten opzichte van de nieuwe waarden der maatschappij. Pestalozzi zoekt een oplossing door het horloge terug te zetten. Hij schijnt beïnvloed te zijn door het boek Fischer waarin het nachtvrijen in het Zwarte Woud was beschreven als een nog goed functionerend instituut. Maar de 'lag' kan men niet verhelpen door een terugkeer naar oude vormen en normen. De desintegratie is niet veroorzaakt door het onzedelijker worden van de jongeren. De voornaamste verandering was het onaangepast zijn van het oude gedragspatroon. We zeiden in de eerste bladzijden van deze studie dat morele normen gedragsregelend werken. Deze regulatoren worden onaangepast wanneer de groep zelf verandert, een proces dat men soms desintegratie noemt. Deze groep kan veranderen bv. door invloeden van buitenaf, zoals economische wijzigingen in een gebied, urbanisatie, aanvoer van vreemde werkkrachten, en ook door invloeden van binnenuit. Hier denken we bv. aan grote demografische sprongen waardoor de endogamie van afgezonderde entiteiten, 'Isolate', waarin totnogtoe 'Engzucht' of 'Inzucht' heerste, vervangen wordt door meer exogame contacten, door de verruiming van de huwelijkskring, door grotere vermenging van de deelbevolkingen.

Gewoonlijk volgt op desintegratie een reïntegratie. Dit betekent het ontstaan van nieuwe normen. Aangezien de evolutie de richting van het moderniseringsproces volgt, en dit proces de realisering der burgerlijke waarden betekent, zullen de nieuwe regulatoren seksueel-repressief en nogmaals onaangepast zijn. In de teksten van Pestalozzi kunnen we deze evolutie stap voor

stap volgen: verval der oude normen veroorzaakt desintegratie, met als gevolg dat men nieuwe repressieve regels invoert die niets oplossen. Hier vinden we dus de oorsprong van een gedeelte van wat men het seksueel probleem der jeugd kan noemen.

Ondanks het feit dat in sommige gewesten vele huwelijken spoedhuwelijken waren, dat de helft en meer der kinderen buiten het huwelijk werden verwekt (H. Lewandowski vermeldt een passage uit Van der Ven waarin sprake is van 90 % gedwongen huwelijken) houdt men polemieken over de vraag *in hoeverre het nachtvrijen seksueel was*. Deze vraag was nooit in de gedachte opgekomen van de personen die uit eigen ervaring wisten welke ondergeschikte rol het seksueel element speelde. De zin van de boerenseksualiteit is een andere dan die der burgers. Daar boeren geen boeken schrijven, werden deze polemieken doorgaans gevoerd door personen die deze gebruiken slechts van ver kenden en ze ofwel idealiseerden ofwel beoordeelden vanuit burgerlijk-ethische normen. K.G. Bauer verloochent zijn naam wanneer hij in 1791 het volgende oordeel neerschrijft, waaruit weinig inzicht in de situatie blijkt: ‘In de grote hoeven moet men veel personeel hebben, en hoe liederlijk het er onder hen toegaat is voldoende bekend.’ W.E. Peuckert beweert dat het slapen in de schuren gepaard ging met seksuele activiteiten. Een ander schrijver, August-Wilhelm Hupel zegt echter dat het voorhuwelijks gedrag over het algemeen comform was aan de streng-kerkelijke maatstaven en dat het nachtvrijen (‘Bettlager bei Werbung und Verlobung’) ‘oft in aller Unschuld geschehen mag’. M. Michelet's oordeel is: ‘la froideur du sang germanique justifie cette liberté et cette confiance’.[38] We kunnen voortgaan met het opsommen van uitspraken welker tegenstrijdigheid niet te verklaren is door regionale of chronologische verschillen. In zekere zin zoekt men hier naar de oplossing van een probleem dat er geen is. De boerenseksualiteit kan men niet kenschetsen door het optellen van de coitusfrekwentie, door het beschrijven van technieken en door het nauwkeurig onderzoeken tot welke grens de jeugd gaat. Het gedrag is in de eerste plaats pre-nuptiaal, d.i. voorafgaand aan een huwelijk. Zelfs degenen die slechts weinig kansen hebben om te huwen, zoeken naar de beste gedragingen om dat toch te realiseren. Dit is een wezenlijk verschil met het gedrag van de studenten, de jongeren der hoge burgerij en van de jonge adel die zich avonturen met meisjes uit de lagere standen kunnen veroorloven, omdat hun huwelijkskansen hierdoor niet kleiner worden. Ook het gedrag van de soldaten is niet gericht op een huwelijk en dus meer anomisch en minder pre-maritaal. Zowel de boerenmaatschappij als de boerenjeugd zelf interpreteerde elke norm in zijn verhouding tot het huwelijk.[39] Een meisje kon streng zijn of gemakkelijk. De ouders konden een strikt toezicht uitoefenen of de benadering in de hand werken. De jongen kon zijn goede naam verspelen of door een voorbeeldig gedrag aanvullen wat hij

aan bezit miste. De beslissing over deze houdingen gebeurde doorgaans niet op grond van godsdienstig-ethische motiveringen maar van de huwelijkskansen, van de aantrekkelijkheid van een partner en van het risico aan het vrijen verbonden.

Studenten - De groep der universiteitsstudenten volgt een gedragspatroon dat sinds de middeleeuwen tot in de volle 20ste eeuw weinig veranderingen onderging. Een belangrijke wijziging is dat sinds het einde van de 18de eeuw het nastreven van meer zedelijkheid en verfijning in het gedrag, voordien individueel voorgestaan, een collectiever vorm krijgt. Naarmate deze stroming ingang vindt, valt de studentengroep uiteen in een groep van zich libertijns gedragenden en een andere, die zichzelf als een elite beschouwt, en het ideaal van de onthouding huldigt.

De studenten hebben zich steeds gedragen als een sub-groep, met eigen normen. Zij vormden een soort staat in de staat, met een eigen academische rechtspraak die zich o.a. ook inliet met de seksuele misdrijven, met resten van middeleeuwse klederdracht, van middeleeuwse gewoonten en ruwheden, ‘Grobianismus’, verachting van de beschaafde mens en van de verfijning. Zij behoorden tot de weinige groepen die hun prerogatieven konden behouden na het einde van het ancien régime. Jozef II had in het laatste kwart van de 18de eeuw de zelfstandigheid van de academische rechtbanken opgeheven in de Oostenrijkse landen, maar in Duitsland regelden de academische instanties tot in 1879 het leven door de wetten die ze opstelden zonder inmenging van buitenaf.

Profiterend van het aureool dat hun persoon omringde, evenals de soldaten aan de rand van de maatschappij levend, in tal van kundigheden bedrevener dan de gewone man, weinig gecontroleerd en zelf een samenhangende groep vormend, voelden de studenten zich minder onder de druk van het verantwoordelijkheidsbesef van hun daden (‘ein Gewebe von Kindereien, Absurditäten und Präsumtionen’ volgens Magister Laukhard). Hun gedrag was, gezien de langere studieduur en door het feit dat zij sociaal in aanzien stegen door hun studies, gedurende een hele tijd niet gericht op een later huwelijk. De intrede in de universiteit was voor velen een overgang naar een nieuwe sociale groep, met nieuwe waarden en normen. In dit milieu maakten de nieuwe moralisten-pedagogen geen kans, vooreerst omdat ze er weinig banden mee hadden, en verder omdat én student én professor kritisch stonden. Het duurt tot in de 19de eeuw alvorens een professor, zich steunend op de autoriteit die hij in zijn specialisatiegebied verworven had, zich inzet ten voordele van de nieuwe zedelijkheid.

Deze universiteitsstudenten kwamen van de ‘Lateinschule’, de ‘Gelehrtenschule’, de colleges die men in de kleine steden vond en waar de kinderen van de middenstand in de banken zaten. De tucht diende in deze scholen gewoonlijk om wanorde tegen te gaan, en minder om zedelijk op te voeden.

De vrijheid was groot; men schonk weinig aandacht aan de onzedelijkheid. De internaten bevonden zich soms buiten de school, zeker in de instellingen van het traditionele type. Zij waren een soort privé-pension zonder veel toezicht, ongeveer zoals vele studentenhuizen vandaag. Men verbaast er zich niet over wanneer Pestalozzi de scholen 'die ersten Grundkeime der Schamlosigkeit, der Unsittlichkeit' noemt. Dat is de klacht die men hoort aan het einde van de 18de, maar ook in de vorige eeuwen. In het Franse stadje La Flèche moest de overheid in 1625 speciale voorschriften uitvaardigen om aan de uitspattingen der studenten van het jezuïetencollege het hoofd te bieden. Aan prostituées werd verboden zich in de stad te vestigen. De cabarettiers (houders van verdachte huizen), de tripottiers en hostelliers mochten geen studenten herbergen. 'Alle vrouwen en meisjes van slecht en schandelijk gedrag' moesten drie mijl van de stad wegblijven. Gymnasiasten bezoeken in 1781 Komödiantenweiber, volgens J.G. von Herder. K. Fr. Bahrdt (1741-1775) beschrijft zijn verblijf tussen 13 en 15 jaar in Schulpforta, een van de drie grootste scholen van Saksen, beroemd om zijn degelijke studies en zijn strenge tucht: er heerst volgens hem een onzedelijkheid (masturbatie, homoseksualiteit) waarop niemand let. Hij beweert de enige te zijn die er zijn onschuld bewaarde. In de andere scholen is het niet beter. Joh. Georg Rist (geboren in 1775) bezoekt in de negentiger jaren de Hamburger Gelehrtenschule en is er geschrokken van het gedrag der studenten waartegen de school niets onderneemt. De studenten organiseren 'Wagenfahrten' naar de dorpen der omgeving waar ze drinkgelagen aanrichten. Ze hebben omgang met deernen ('demoiselles'), een gedrag dat door Rist een 'lockere Lebenswandel' genoemd wordt. Wie geen geld heeft, moet zich tegen zijn zin onthouden; 'mancher wollte gerne löffeln und kans nicht' leest men in een tekst van 1620. In de teksten vindt men natuurlijk alleen de vermeldingen van de normafwijkingen; maar het aantal vermeldingen is groot, zodat men de mogelijk onjuiste indruk krijgt van algemene normafwijkingen. Vooral de vermelde onverschilligheid der opvoeders is treffend.

Er is geen reden te veronderstellen dat wanneer deze jongeren, voor wie de deugd der onthouding 'sei lächerlich geworden und als eine altmodische Pedanterie verschrieen', jongeren die hun seksuele drang 'bis zum Ekel befriedigt' hebben, op de universiteit komen, een ander gedragspatroon zullen volgen. Vooral over de duitse student is veel gepubliceerd. Gegevens over zijn gedrag vindt men in tal van biografieën. Steeds wijzen de feiten in dezelfde richting. Peschek zegde dat in 1790 aan de universiteiten een talrijke schare jonge ongehuwde mannen aanwezig is, die door de meisjes niet met platonische onthouding bekeken worden. De seksuele drang die zo moeilijk te bedwingen is 'breekt uit, stroomt over, vernietigt dijken en bruggen'. Het is daarom dat de universiteiten en hun omgeving door lichtzinnigheid en zedeloosheid beheerst worden. F. Schnabel vertelt over zijn studententijd

te Leipzig, einde 18de eeuw: men werd ‘zinnelijk bekoord, methodisch verleid en - minstens zeer dikwijls - zo beetgenomen dat een grondige kuur tegen de syphilis noodzakelijk werd.’ ‘Het zedenverderf was in puncto Veneris in Leipzig werkelijk erg.’ Karl von Raumer die van 1801 tot 1803 te Göttingen studeerde, ‘leerde aan de speeltafel het ontzettend liederlijk leven van de studenten kennen, die meestal afschuwelijk syphilitisch waren.’ Ernst Brandes zegt over de negentiger jaren dat ‘de jongelingen over hun uitspattingen en venerische ziekten als over iets prijzenswaardig spreken’. Een ‘Hofmeister’ begeleidt zijn leerling die les volgt aan een academie ook in de bordelen. Magister Laukhard bekent dat hij als 18-jarige op de universiteit omgang had met de ‘Nymphen’, dit zijn de prostituées. Zijn kameraden deden hetzelfde.

De meeste hospita's waren de studenten ‘ook in het bed terwille’. Ze hadden zoveel ‘bestendige bijslapers als ze studenten in huis hadden’. Salzmann schrijft over een twintigjarige student die een dertig-jarige ‘Aufwärterin’ zwanger maakte. Bauer spreekt eveneens over de verleidingen van de studenten in de kosthuizen. Kamermeisjes, meisjes die voor het wasgoed zorgden, dienstmeiden, diensters uit herbergen werden ingepalmd. Studenten werden ook cicisbeo of lieten zich verleiden door ‘jonge dames die de kunst der verleiding zo goed kennen’. Studenten hadden ‘geheime Bühlerinnen’ in afgelegen huizen. ‘In Halle zijn er wel geen openbare bordelen, maar men vindt er toch plaatsen waar het uitwerpsel van het vrouwelijk geslacht hun luie vleesmassa's voor weinig geld aan de verdierlijkte wellusteling aanbieden.’

Een van de gevolgen van deze promiscueuze omgang was een grotere verspreiding der venerische ziekten. Eén derde van de studenten uit Halle zou in 1795 besmet zijn. Tien jaar later schat prof. Reil dit aantal op één vierde. Deze toestanden duren voort tot in de 20ste eeuw.

Het ontbreekt in de 18de eeuw niet aan voorstellen om deze toestand te verbeteren. J.J. Cella stelt in 1784 de vraag of men aan de universiteiten niet beter bordelen zou inrichten want in het eerste half jaar komt een derde van de studenten terecht in doktershanden. De bordeel-‘Schwester’ is te verkiezen boven de straathoer, het braaf burgermeisje of de gehuwde vrouw. In 1792 staat in een anoniem gepubliceerde brief: ‘Wie weet of het niet beter zou zijn, wanneer in de academiën bordelen, waarin de noodzakelijk voorzorgen voor de reinheid en de gezondheid genomen werden, ingericht worden?’ Peschek geeft toe dat het geen zin heeft en dat er geen kans bestaat om de studentenseksualiteit in te tomen. Men kan deze ‘volheid des levens’ niet doen wijken. Daarom moet men op de ‘bron van het kwaad’ inwerken, nl. ‘het samenhopen van zoveel ongehuwde jonge mensen in één plaats.’ Moet men dan de universiteiten afschaffen? Neen, men moet ze spreiden. Het bestaan van grote instituten is voor de naarstig in boeken studerende student overbodig. Waarom zou men de studenten niet laten huwen?

Men vindt het ten onrechte belachelijk wanneer heden (in 1790) een in feite wijs man, die vrouw en kind heeft, college loopt. In de tweede helft van de 18de eeuw polemiseert men over de studentenhuwelijken. Tot in de 18de eeuw werden de huwelijken die studenten aangingen om zich seksueel en economisch veilig te stellen, verboden en nietig verklaard. De studenten werden soms zwaar gestraft. Er waren te veel gevallen waarin de student na volbrachte studies verdween.

Een derde oplossing was het verspreiden van het ideaal der onthouding. In de 17de en vooral de 18de eeuw werd in deze deugd geoefend bij de leerlingen der internaten en in de tweede helft der 18de eeuw verspreidt ze zich onder de universiteitsstudenten. In 1792 schrijft Karl Heun zijn *Vertraute Briefe an alle edelgesinnte Jünglinge, die auf Universitäten gehen wollen*. Hij beveelt een waardige omgang met het andere geslacht aan, d.i. de onthouding.

Masturbatie

(1) Inleiding

Totnutoe hebben we het seksueel gedrag van de jongeren uit verschillende standen en beroepsgroepen besproken. De zelfbevrediging komt bij alle standen voor. De bestrijding in de 18de eeuw is een probleem dat vele vragen oproept. De historici en seksuologen hebben er weinig of geen aandacht aan geschonken.[40] Wanneer we termen zoals ‘bestrijding’ gebruiken, dan is dit gerechtvaardigd door de aard van de acties. We staan hier niet voor een optreden van opvoedkundige en zedelijke autoriteiten, die op een rustige wijze en met als bedoeling de morele verheffing van de mens aan de voorkoming der zelfbevrediging aandacht besteden. Integendeel. Het feit dat men in de 18de eeuw een campagne voert, zou niet zo merkwaardig zijn, ware het niet dat men op nogal korte tijd overgegaan was van een doorgaans inschikkelijke houding naar een felle bestrijding. Vele aspecten van deze actie wijzen naar de pathologie. Een studie is eveneens gewenst omdat deze actie bepalend was voor het ontstaan en de aard der beweging voor seksuele voorlichting. Tevens is het interessant ook voor dit onderdeel van de geschiedenis van het seksuele te wijzen op het ontstaan in het begin van de 18de eeuw van een houding die zo dikwijls typisch negentiendeeeuws en victoriaans genoemd wordt. Tenslotte constateren we dat deze bestrijding niet inzette in de milieus waarin men ze zou verwachten wanneer men het seksueel taboe typisch christelijk noemt; integendeel, zij begon in de medische milieus, om later over te gaan naar pedagogische en eerst drie kwart eeuw later naar religieuze milieus.

(2) Het oude patroon; de toestand tot aan het begin der 18de eeuw

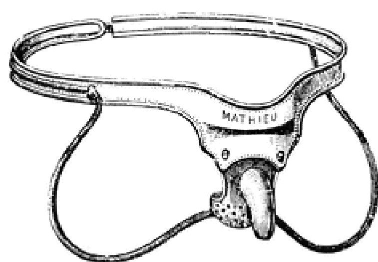
Algemeenheden - Vanaf de middeleeuwen tot aan de 18de eeuw vindt

men slechts schaarse gegevens over de seksualiteit der jongeren; over masturbatie vindt men nog minder. Mag men hieruit besluiten tot de zeldzaamheid van deze uiting? Een veronderstelling van die aard moet met ernstige argumenten gesteund worden, want men mag a priori veronderstellen dat de jongeren in elke maatschappij zich masturberen: de zelfbevrediging is vrij zeker een fylogenetisch bestanddeel van de soort mens. Zij verdwijnt ten dele door gepaste repressiemiddelen en meer nog door geschikte kanalisering. De meeste natuurvolken nemen een mild veroordelende, duldende, welwillende of aanmoedigende houding aan. De houding bij egyptenaren, grieken en romeinen is duidelijk niet-repressief. De zelfbevrediging heeft soms een betekenis in het ritueel of in de cosmogonie. Zelfs in het oude en het nieuwe testament vindt men geen passage waarin op masturbatie gedoeld wordt. In *Leviticus* XV, 16-17 wordt gesproken over de zaadlozing zonder copulatie, nl. de pollutie, waarvoor dezelfde zuiveringsriten voorzien worden zoals voor de andere lichaamsafscheidingen. Het verhaal van Onan houdt geen verband met de masturbatie. Men heeft de indruk voor een maatschappij te staan waarin de masturbatie niet bestaat, wat waarschijnlijk betekent dat zij niet opgemerkt werd of dat zij zeer mild be- of veroordeeld werd.

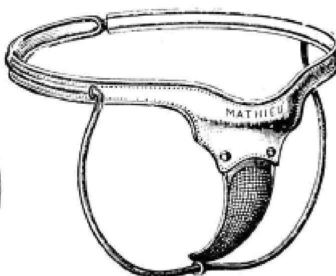
Christendom en masturbatie - Het is niet gemakkelijk de vroegere houdingen der christelijke kerken weer te geven. De christelijke historici der moraaltheologie hebben tot voor kort weinig aandacht aan een historische benadering van teksten en situaties geschonken. Het verleden werd in het licht van en als bewijs voor huidige stellingnamen geïnterpreteerd. Ook het absolute karakter dat lange tijd speciaal de seksuele normen kenmerkte, belette het zoeken naar het bestaan van een andere morele en moraaltheologische houding.

Zodra men het christelijk standpunt historisch benadert, rijzen vragen. Aangezien de huidige terminologie waarmee men de masturbatie aanduidt vooral uit de 18de eeuw dateert, moet men zich afvragen of het verschijnsel voordien ook bekend was, of de elementen vóór de 18de eeuw dezelfde waren en of men er dezelfde plaats aan gaf in het geheel der seksuele activiteiten. Men moet onderzoeken welke invloed het androcentisch standpunt uitoefende op dit onderdeel van de moraaltheologie. Werd ook de zelfbevrediging van de vrouw veroordeeld? En maakte men een onderscheid tussen deze activiteit vóór en na de puberteit? Maakte men een verschil volgens de gebruikte technieken? Indien het een zonde was, hoe groot was ze dan? Vanaf welke periode begon de veroordeling en op welke gronden. Het eerste wat omtrent de christelijke moraaltheologische stellingnamen gezegd moet worden, is dat tot in de 16de-17de eeuw een samenhangende leer omtrent het seksuele ontbreekt. We mogen hier waarschijnlijk niet spreken van een leemte. Zou het niet zo zijn dat het seksuele eerst in de

Appareils contre l'onanisme.



40132.

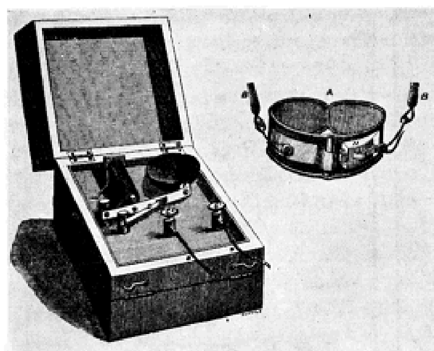


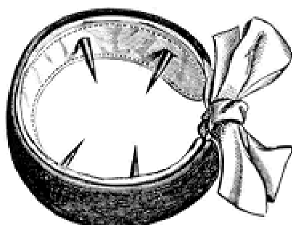
40133.

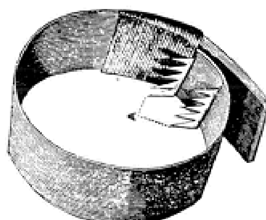
		Godet argent.		Godet métal argenté.	
40132.	Ceinture contre l'onanisme, pour garçon....	depuis	120 »	depuis	90 »
40133.	— — — — fillette.....	—	120 »	—	90 »

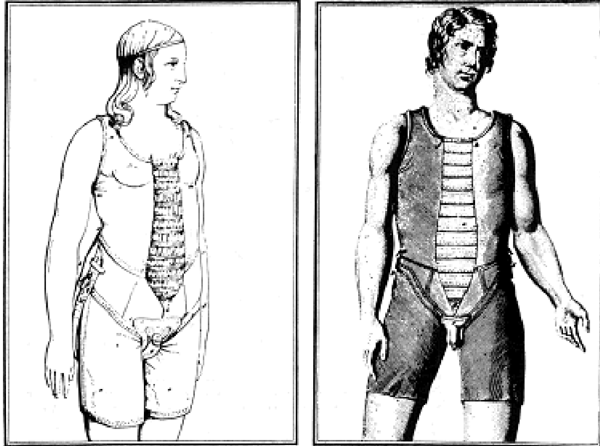
Ces appareils se font également en forme de caleçons hermétiquement fermés.

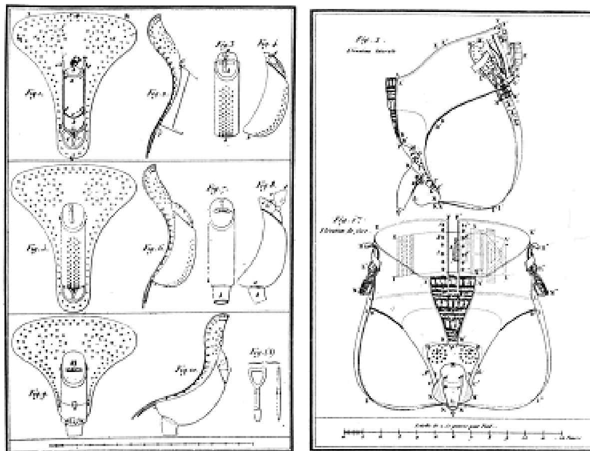
40134.	Mouffles en métal formant râpe, pour les mains.....................	depuis	30 »
40135.	Entraves pour les bras..	—	50 »
40136.	— — — jambes..	—	60 »











17de-18de eeuw tot een voor het bewustzijn samenhangend geheel verenigd werd, zodat een speciale ‘seksuele moraal’ voordien geen zin had? En wanneer wij heden zelf trachten de detailuitspraken tot een geheel te systematiseren, krijgen we een systeem waarvan we de coherentie door gebrek aan kennis van het verleden niet begrijpen. Men kan bv. trachten de inhoud der biecht- en penitentieboeken te systematiseren; men kan zoeken naar de grondbeginselen waarop men de afkeuring van vergrijpen grondvest, men kan een progressie in de strafbaarheid trachten te vinden. We hebben ondervonden dat dit niet goed mogelijk is. Moeten we dan besluiten tot een volledige systeemloosheid of moeten we rekening houden met ons onbekende historische factoren? We vermoeden dat de laatste weg moet gevolgd worden. Dit betekent o.m. dat we er rekening mee houden dat onze huidige visie op tal van verschijnselen zeer seksueel is. Het seksuele kon voor een bevolking die hoofdzakelijk uit veetelers en landbouwers bestond, en welker elite celibatair leefde, niet dezelfde betekenis hebben als voor ons. Men moet verder rekening houden met de androcentrische opvatting van de ethiek, de wetten en dgl. Zo lijkt het op het eerste zicht bv. niet noodzakelijk te bewijzen dat de kerk de zelfbevrediging afkeurde, daar waar voor vele kerkvaders het huwelijksgebruik zonder voortplantingsdoeleinden gelijk stond met prostitutie, en het gebruik van contraconceptiva met echtbreuk en moord.

Hierop kan men antwoorden: (1) De inhoud van het begrip is historisch en cultureel bepaald: de masturbatie van kinderen, meisjes en vrouwen, en sommige technieken. werden vroeger ofwel niet opgemerkt ofwel anders beoordeeld. (2) In talrijke werken tot in de 18de eeuw, zoals biechtboeken, penitentieboeken, catechismussen, moraaltheologische werken worden uitvoerige lijsten van zonden aangegeven. De opsomming van seksuele zonden is zelfs opvallend lang. E.P.R.S. Callewaert spreekt van een ‘bijzonder grote, haast obsessionele aandacht’.[41] De masturbatie wordt echter nauwelijks of helemaal niet vermeld. Thomas Aquinas rept er met geen woord over. Toch mag volgens hem de zaaduitstorting slechts geschieden ‘ten dienste van de voortplanting, want daartoe dient de coitus’. ‘Elke vrijwillige zaaduitstorting is ongeoorloofd.’ Men kan nog preciezer teksten vinden. Maar gespecialiseerde commentatoren van Thomas manen tot grote voorzichtigheid aan bij de interpretatie. Wanneer hij spreekt over de ‘zonden tegen het eigen lichaam’, moet men ‘corpus suum’ op androcentrische wijze vertalen als ‘zijn echtgenote’. Het verbieden van ‘ongeordende zaadafscheiding’ betekent nog niet het afkeuren van wat men later ‘Eheonanismus’ ging noemen. Het probleem van het zo goed als niet vernoemen der masturbatie door Thomas blijft onverklaard. De hypothese dat men er in zijn tijd helemaal geen aandacht aan schonk gaat niet op, aangezien enkele andere auteurs er wel over spreken. In elk geval is het zo dat, wanneer bij het begin van de 15de eeuw J. Gerson (1363-1429) zijn campagne voert, men

uit zijn bewoordingen en argumentaties de indruk opdoet dat het iets nieuws betrof. Hij schreef er een boek over: *de confessione mollicei* en in zijn sermoenen reageert hij herhaaldelijk tegen de jeugdmasturbatie. Hij is een van de eersten die de seksuele gedragingen van kinderen van 10-12 jaar opmerkt. De zelfbevrediging is algemeen verspreid, schrijft hij. De kinderen zelf weten niet dat zij zonde bedrijven; zij wrijven zich tijdens een erectie aan de genitalia zoals zij aan andere organen zouden wrijven. Deze behoefte komt voort uit de erfzonde, 'ex corruptione naturae' (ook Rousseau sprak over een verdorven natuur die de jongere tot zelfbevrediging brengt). Aan de veroordeling door Gerson kan niet getwijfeld worden. Maar zijn actie beperkt zich tot zijn omgeving en zijn tijd. In de catechismussen die vanaf de 16de eeuw verschijnen, wordt deze zonde niet vernoemd: de bespreking van het zesde gebod handelt over de echtbreuk: 'leeft kuysch/v bedde niet en bevleckt'. Ignatius van Loyola die doorgaans geen enkel feit onvermeld laat, spreekt niet over de zelfbevrediging. Ook in de teksten van de grote katholieke en protestantse moraaltheologen der 17de eeuw ontbreken duidelijke aanwijzingen. Het resultaat van deze verzwijgingen is de toestand die men in de 18de eeuw vindt: (1) artsen voeren de campagne; (2) de bevolking, jong en oud, weet niet altijd wat men juist met masturbatie bedoelt, weet niet dat ze schadelijk en nog minder dat ze zondig is; (3) de geestelijken zijn in twee groepen verdeeld, degenen die onverschillig zijn en degenen die oordelen dat men bij de acties der artsen niet achter mag blijven. Men moet de masturbatie zondig verklaren door het extrapoleren van het zesde gebod. Maar verschillende geestelijken uit de 18de eeuw schrijven dat zij in de bijbel geen teksten vinden en dat zij geen andere kerkelijke verboden kennen om de zelfbevrediging te kunnen veroordelen.

Toen we de seksuele contacten tussen volwassenen en kinderen bespraken, hebben we de vraag gesteld of tot in de 18de eeuw niet een wezenlijk verschil gemaakt werd tussen de seksualiteit vóór en na de puberteit. In de biecht- en penitentieboeken uit de vroege middeleeuwen wordt inderdaad aandacht geschonken aan de leeftijd waarop men kan zondigen. Maar eensgezindheid omtrent de juiste data bestaat er niet, d.i. de leeftijd van pueri, 'kinderen', ligt al naar de tekst onder, of boven 10 jaar. Soms wordt men eerst na zijn 20ste jaar bij de volwassenen gerekend. Doorgaans is de jongere leeftijd een verzachtende omstandigheid: de straf voor een vrijwillige of onvrijwillige pollutie is kleiner 'omwille van de zwakheid van de leeftijd'. Het is mogelijk dat men in deze boeken weinig over seksuele zonden bij de jeugd sprak omdat men oordeelde dat de jeugd nog niet kon zondigen, dus ook niet moest biechten. Omtrent de leeftijd vanaf welke men moet biechten, bestaat geen eensgezindheid tot in de 16de eeuw, en zelfs dan krijgt men slechts langzaam een vaste bepaling die eerder boven dan onder de leeftijd van tien jaar ligt. Auteurs uit de 15de eeuw zeggen herhaaldelijk

dat er grote individuele verschillen bestaan. Fantinus Dandulo schrijft dat ieder christen het sacrament der penitentie eenmaal per jaar moet ontvangen 'vanaf de leeftijd waarop men goed en kwaad kan onderscheiden, d.i. 14 jaar voor de jongen en 11 voor het meisje'. Men mag ook niet uit het oog verliezen dat nog in de 15de eeuw acties gevoerd moesten worden om de gelovigen te doen biechten: men krijgt soms de indruk alsof de kerstening nauwelijks begonnen was. De biecht zelf was een vorm van catechese; de priester moest aan het volk dikwijls de 'paternoster', het 'ave maria' en het 'credo' aanleren. De 'manieren en gedaanten' der zonden zijn volgens Gerson aan 'vele simpele mensen' onbekend.

Tenslotte moeten we nog opmerken dat het vraagstuk van de zondigheid der masturbatie zich anders stelt niet alleen ten opzichte van de jongere, maar ook ten opzichte van de vrouw en dus ook van het meisje. In de biechtboeken vindt men wel veroordelingen van homoseksualiteit, maar vermeldingen van masturbatie bij vrouwen ontbreken. Er is zelfs meer: in betrekkelijk recente moraaltheologische werken wordt de masturbatie van de vrouw toegestaan, mits ze voor of na de coitus geschiedt om het orgasme te bereiken. De reden van deze inwilliging moet men zoeken in oude opvattingen: de vrouw zou tijdens het orgasme een inwendige zaadstorting kennen waardoor de bevruchting mogelijk werd. Zelfs degenen die deze theorie niet aanvaardden, hadden hun geldige redenen voor het aanvaarden van de zelfbevrediging bij de vrouw, en a fortiori bij het meisje. Want indien de vrouw geen semen heeft, indien haar schoot slechts de voedingsbodem is voor de rijping van het mannelijk zaad, kan men niet aanvoeren dat zij semen verspilt. Vanaf de 18de eeuw verwerpt de latijnse kerk trouwens de epicureïsche theorie van een vrouwelijk semen en wordt de man onder invloed van de nieuwe animalculistische opvattingen een moordenaar indien hij tot coitus interruptus en zelfbevrediging overgaat, terwijl deze opvattingen inhouden dat de vrouw niet kan zondigen, omdat vrouwen geen zaad bezitten.

We vatten samen: de masturbatie bij jongeren werd doorgaans niet verboden; slechts in enkele milieus en tijdperken vindt men pogingen om ze zondig te verklaren. Het ontbreken van een duidelijke kerkelijke uitspraak kan verklaard worden (1) doordat sommige daden die wij nu zelfbevrediging noemen, toen niet zo werden geïnterpreteerd; (2) doordat men oordeelde dat de jongere tot aan de puberteit niet seksueel was, en dus geen seksuele zonden kon bedrijven; (3) doordat de jongere tot ongeveer aan zijn puberteit niet moest biechten; (4) doordat sommige biologische theorieën de afwezigheid van semen of ejaculaat bij de vrouw en dus ook bij het meisje beklemtoonden.

Inschikkelijke houding van artsen en opvoeders - Tot in de 18de eeuw kan men niet spreken van een bestrijding der jeugdmasturbatie door moraal-

theologen en andere geestelijken. Ook artsen, hygiënisten, opvoeders en ouders dulden deze activiteiten of schijnen zich nauwelijks te verzetten. We mogen deze houding niet interpreteren als een 'laisser-aller', zoals de bestrijders der masturbatie sinds de 18de eeuw beweerden. We staan voor een fundamenteel verschillende attitude, die we vandaag nog in andere culturen terugvinden. Niet alleen het gewone volk dacht er zo over. Vanaf de 13de tot aan de 18de eeuw, en soms tot in de 20ste namen medici, soms sprekend vanaf universitaire leerstoelen of in publikaties met grote autoriteit, stelling ten voordele van zekere vormen van zelfbevrediging. Zo oordeelt Arnold van Villanova (ca 1235-1312), een frans geneesheer, dat het een hygiënische eis is het verdorven semen, dat na langdurige onthouding toxisch kan worden, het lichaam te doen verlaten door masturbatie. Andere artsen verdedigen dit, zo bv. Johann von Wesel (ca. 1470-79), Paul Zacchias in 1688, Ch.H. Marc (1771-1841) e.a. Zelfs S.A. Tissot, de centrale figuur in de campagne, spreekt in 1760 over therapeutische masturbatie; hij betwijfelt of volledige kuisheid voor iedereen goed is en sluit zich bij Gallenus aan waar deze zegt dat ingehouden semen soms ziek maakt. De therapeutische masturbatie komt ter sprake in het geval van een gezonde weduwe van 40 jaar; vroeger kende zij een frekwente geslachtelijke omgang, maar na de dood van haar man kreeg ze aanvallen van hysterie en viel zelfs in bezwijming. Ze werd weer gezond door 'stevige wrijvingen aan de genitalia, die haar een convulsieve siddering bezorgden, gevolgd door een overvloedige ejaculatie'. Ook bij een meisje, bij een non en in nog andere gevallen werd therapie toegepast. Peschek spreekt ook over een 'Manipulation' die volgens hem niet anders dan op kosten der kuisheid kan geschieden.

In medische werken werden tot in de 18de eeuw geen theorieën ten voordele van de seksuele onthouding verdedigd, integendeel.[42] Men spreekt er op een neutrale wijze over de masturbatie. In 1708 schrijft de Gentse arts Jan Palfijn dat het hymen soms geschonden wordt door 'aanrakingen' ('les *attouchements* que les filles sont excitées à se faire elle-mêmes quand elles commencent à sentir les premiers aiguillons de l'amour'). Buffon spreekt in 1749 over 'irritations forcées'. In 1748 protesteert Michel Procope-Couteau (in zijn merkwaardig boek *L'art de faire des garçons*) tegen het vooroordeel 'de traiter en bagatelle *les plaisirs solitaires*'. Zijn reactie wordt ingegeven niet door moreel-godsdienstige maar door demografische motieven. De seksualiteit moet nuttig zijn voor de maatschappij. Om deze reden vindt hij de celibatair met onwettige kinderen nuttiger dan de gehuwde die de coitus interruptus beoefent. De demografische behoeften worden sterk beklemtoond, en dat in een tijdperk van demografische expansie. In het citaat van Procope-Couteau lezen we dat de zelfbevrediging destijds gebagatelliseerd werd. Het is niet moeilijk om vele bewijsteksten uit de 18de eeuw aan te halen die aantonen dat pedagogen, ouders, huisleraren, leerkrachten op school, kortom al wie contact

had met de jongeren en niet progressief gezind was, zich inschikkelijk toonde. Men beschouwde haar doorgaans 'als een onschuldig vereischten der natuur', een vereiste en dan nog een onschuldige.

Gedurende de 18de eeuw heeft men de traditioneel-gezinde opvoeders en artsen moeten wijzen op de gevaren, en later de zondigheid, der zelfbevrediging. Nadat de campagne is begonnen, zegt Tissot rond 1760 dat sommige medici er niet in geloven. G.J. Zimmermann en J.F. Oest schrijven dat degenen die de schadelijke gevolgen aanvaarden tevens denken dat ze niet erg kunnen zijn. De opvoeders worden van lichtzinnigheid beschuldigd, de gevolgen worden door hen aan andere oorzaken toegeschreven. Salzmann verkondigt dat hij het duitse volk wakker wil schudden. Hij moet aanklagen en de jeugd redden want de opvoeders zijn niet alleen onwetend, maar op een onverantwoordelijke wijze onbezorgd en zorgeloos. Hij dreigt ermee de 'besmette' scholen te noemen indien er niet meer aandacht aan besteed wordt. Het gaat zelfs zo ver dat de opvoeders elke leerling verleiden. Ook de jongeren verkeren in onwetendheid: 'ik hield masturbatie hoogstens voor iets ondeftigs, dat niet openlijk gedaan wordt' zegt een man van 21 jaar. Een andere jongere bevredigde zich in volle onschuld en kon voordien en achteraf biechten; hij was er niet beschaamd over. Salzmann zegt dat men aan de kinderen moet meedelen dat ze hun genitalia niet mogen misbruiken. Leerlingen van 8 tot 20 jaar en ouder masturberen zich alleen of in groep, onder hun lange mantels, op school achter de kachel, onder tafel 'en geen van deze betreurenswaardige mensen hield het voor iets schadelijks of verderfelijks ... ja hield het wellicht niet eens voor laster en strafbaar'. Salzmann vermeldt ook een brief van een handwerksman die gedurende 14 jaar reisde; hij hoorde in den vreemde dikwijls zeggen *dat masturbatie gezond was omdat ze de boze vochten verdreef*. Von Winterfeld citeert uit G.J. Zimmermann's *Warnung an Eltern und Erzieher* het geval van een 'lerares, een oude redelijke vrouw' wier 'kinderen' veel masturbeerden. 'Uit onwetendheid had ze de in haar school zeer verspreide zelfbevlekking niet bestraft, omdat zij deze voor onschuldig hield of voor een teken van aanwezigheid van wormpjes aanzag. Ze beweerde dat de kinderen er zich altijd ten zeerste door verlicht voelden.' Ouders en dienstpersoneel dulden of bedrijven de masturbatie omdat de kinderen daardoor beter slapen of rustig worden. Schoolhoofden denken dat men ze niet uit de school kan verbannen, dat ze zelfs nuttig is als alternatief ten overstaan van de prostituele omgang. Leerlingen bedrijven ze als 'Modevergnügen'. Vreemden die met uitheemse dieren de kermissen bezoeken, hebben hun apen zo gedresseerd dat deze op een gegeven teken 'de duivelse handeling der zelfschending' bedrijven. De reactie van het publiek is tekenend: er ontstaat een algemeen gelach.[43]

Verklaring van deze houding - De westerse cultuur wordt doorgaans anti-

seksueel genoemd. Voor deze uitspraak denkt men dan aan de negatieve houding tegenover de seksualiteit zonder voortplantingskansen, aan het afkeuren van de lust, de lichamelijkheid, enz. We hebben echter reeds gewezen op een zekere (daarom niet proseksueel te noemen) inschikkelijkheid tegenover de premaritale coitus en de extramaritale seksualiteit. Ook trachtten we aan te tonen dat moraaltheologen, artsen en pedagogen, ouders en dienstpersoneel masturbatorische handelingen duldden en soms bevorderden. Hoe moeten we deze inschikkelijke houding begrijpen?

- We verwijzen vooreerst naar de theorie omtrent de lichaamssappen, volgens welke een zaadlozing vanaf een bepaalde leeftijd noodzakelijk is. In deze theorie heeft men het over volwassenen. Aan de jongeren leggen de medici speciale beperkingen op: het is schadelijk vanaf te vroege leeftijd ejaculaties te kennen. Bepaalde sappen, nodig voor het opbouwen van het lichaam, worden eraan onttrokken. De magische krachten vervat in het semen worden verspild. Het belang van dit argument wordt echter verzwakt doordat men tot in de 18de eeuw bleef aanvaarden dat jongeren een grotere potentie dan volwassenen hebben en dat zij soms meer semen hebben dan datgene wat voor de groei in aanmerking komt. Door de meerderheid der bevolking werd ook aangenomen dat het lichaam van de mens moet functioneren zoals het gemaakt is, dat een behoefte aan seksuele uiting een van de bewijzen is van groei die men niet te zeer mocht tegenwerken, dat de masturbatorische uiting zowat te vergelijken is met darmstoornis, nl. een ongeordende, ongewenste, niet-voorziene en tijdelijke uitingswijze, die later door wat beters moet worden vervangen.[44]

De theorie der lichaamsvochten kan ook niet gebruikt worden om de zelfbevrediging te veroordelen vóór de puberteit, omdat er dan nog geen ejaculatie is. De masturbatie bij het meisje en de vrouw wordt er slechts door getroffen indien men aanvaardt dat zij een soort van ejaculatie kennen. Hierover waren medici en hygiënisten het niet eens. Er bestaat geen andere theorie om de zelfbevrediging bij prepubers, meisjes en vrouwen te verbieden. Het duurt tot in 1760 alvorens men medische theorieën construeert om de zelfbevrediging vóór de puberteit nog schadelijker te vinden dan erna. - Bij de bespreking van de houding der kerken werd aangetoond dat tot op het einde der 18de eeuw slechts enkele acties ondernomen werden om de jeugdmasturbatie zondig te verklaren. Een duidelijke veroordeling vindt men eerst op het einde van de 18de eeuw in de protestantse en in de 19de eeuw in de katholieke landen. Vooraleer men de jeugdmasturbatie tot zonde kon verklaren, moesten twee voorwaarden vervuld worden. Eerst moest het inzicht gewekt worden dat de jongere in staat was tot *zonde* en verder moest een duidelijker begrip gevormd worden omtrent mogelijke *seksuele* zonden die door de jongeren konden worden bedreven. Het seksueel aspect van een zonde hield in een agrarische maatschappij verband met de biologische rijpheid, d.i. met het vermogen tot voortplanting. We zullen nog aantonen dat

men in de 18de eeuw aan de masturbatie een naam moest geven, alsof men nooit een benaming gekend had. De term 'onanie' werd zelden gebruikt, en hij diende om de coitus interruptus aan te duiden. In het begin van de 18de eeuw beginnen enkele medici deze term te gebruiken én voor de coitus interruptus én voor de masturbatie. Ook moest men bewijsteksten zoeken om dit gedrag moraaltheologisch te veroordelen.[45] De assimilatie met Onan, door God met de dood gestraft, was één mogelijkheid. Maar het was moeilijk een uitspraak van een godsdienstige autoriteit te vinden. Salzmann wil in 1785 de masturbatie tot zonde verklaren, maar hij maakt geen gebruik van de Onan-passage omdat deze in de streek waar hij woont nog te duidelijk doelt op coitus interruptus. Hij vindt zelfs in het nieuwe testament of in de decaloog geen passende passage. 'Het zesde gebod, *dat verder niets dan echtbreuk verbiedt*, wordt door deze zonden helemaal niet overtreden. Wel echter de goddelijke leer van Jezus die zozeer bij de menselijke natuur aansluit.' Hij moet erkennen dat grote seksuele zondaars op het einde van hun leven terecht kunnen beweren de tien geboden onderhouden te hebben. - Men kan de geschiedenis van de houding tegenover de zelfbevrediging niet los zien van die der houding tegenover andere uitingen en van de voorwetenschappelijke opvattingen over de natuur, het leven, het lichaam en zijn werking. Er bestaat waarschijnlijk een parallellisme tussen de bestrijding van de masturbatie en de toenemende beperkingen op het spuwen, het zich ontlasten,[46] het boeren laten, het winden laten,[47] het geeuwen, het neussnuiten,[48] het nagelbijten, het transpireren. In de '*civilités*' worden deze uitingen in één adem genoemd met de seksuele gedragingen, en men gebruikt voor allen dezelfde terminologie ('vilain', 'mal séant', 'indécent').

De conclusie is dat de zelfbevrediging door de een mild veroordeeld, door de ander geduld en soms aanbevolen wordt. De masturbatie bij de jongeren is niet belangrijk genoeg om ertegen te reageren. Zij schijnen redelijk schuldvrij te zijn. Niemand zegt hun dat de masturbatie zondig, slecht of ongezond is. In de theorieën van moraaltheologen, artsen, hygiënisten en opvoeders vindt men geen elementen die kunnen dienen om dit gedrag speciaal te bestrijden.

(3) De bestrijding in de 18de eeuw

Geschiedenis - (a) Inleiding - Nadat men gedurende eeuwen dezelfde houding had aangenomen, verandert deze attitude vanaf het begin der 18de eeuw essentieel. Men ontdekt een overal verspreide masturbatie alsof die er vroeger niet geweest was. Ook bemerkt men dat zij enorme schade aanricht. De nieuwe attitude is zo onvoorzien dat men een benaming moet maken en dat men in talrijke geschriften het beeld van wat men onanie, masturbatie, e.d.m. zal noemen, moet beschrijven en ingang doen vinden. Dit beeld is ten dele nieuw. Uit de reeks der seksueel-libidineuse handelingen en genietingen worden enkele gedragingen gegroepeerd. Aanvankelijk

zijn er onzekerheden omtrent de inhoud, de leeftijd (kunnen kinderen ook masturberen?), de sekse (kennen meisjes en vrouwen iets van die aard?), de gebruikte technieken (manueel of ook andere middelen?). Een ander belangrijk feit is dat vooral artsen, en na hen, opvoeders, de strijd voeren. Er heeft zich reeds een antimasturbatiehygiëne en -pedagogiek gevormd vóór de geestelijken zich engageren.

(b) Vóór Tissot - De campagne begint in Engeland en heeft zich van daar maar het continent verplaatst. De eerste publikatie dateert uit 1710. Ze werd anoniem uitgegeven maar is zonder twijfel geschreven door de arts Bekker. De titel van het boek is een programmaverklaring: *Onania, or the heinous sin of selfpollution and all its frightful consequences in both sexes, considered with spiritual and physical advice*. Bekker associeert de masturbatie met Onan (*Genesis* 38, 9-10), maar hij bewaart de soms gelegde relatie tussen deze term en de coitus interruptustechniek, want in de verdere titel van zijn boek is er sprake van ‘een brief van een dame aan de auteur betreffende het gebruik en misbruik van het huwelijksbed’.

Hoewel hedendaagse moraaltheologen het hoogst onwaarschijnlijk vinden dat bij de bijbelverklaring een verband moet gelegd worden tussen de dood van Onan en de coitus interruptus als zodanig, hoewel (behalve Augustinus) de kerkvaders in hun uitvoerige commentaar over het verhaal van Onan met geen woord over het gebruik van contraceptiva reppen en hoewel in de biechtboeken van de 6de tot de 12de eeuw de naam Onan slechts één keer vermeld wordt, legt men in de 17de eeuw een relatie tussen zijn dood en sommige technieken waarbij het semen verloren gaat. Men kan vermoeden dat de heilige François de Sales in 1608 met ‘le geste d'Onan’ de contraceptie in het algemeen en de coitus interruptus in het bijzonder bedoeld heeft. Maar dit is niet zeker, want men leest in 1686 een passage van een rechtsstudie uit Friesland: ‘Stomme ontucht bij zich selve gedaan, die men doorgaens de *sonde van Onan* noemt, wort ook niet gestraft; buiten twijfel om de meenichte der misdaders hoewel het anders geen minder zonde is als slechte hoererije’. In 1724 verschijnt te Londen *Erononia, or the misusing of the marriage-bed by Er and Onan*. Voor Voltaire was de zonde van Onan de coitus interruptus. Er werd reeds op gewezen dat Salzmann in 1785 geen gebruik maakt van de Onan-passage om de masturbatie te veroordelen; Oest doet dat in 1787 evenmin. In hetzelfde jaar maakt M.A. von Winterfeld nog een onderscheid tussen onanie en zelfbevlekking. ‘Dagegen ist das mit der Selbstbefleckung nahe verwandte Laster der Onanie auf dem Lande so wenig unbekannt als in Städten’. Onanie is de coitus interruptus, beoefend tegen ‘allzustarken Ehesegen’.[49] P. Villaume noemt onanie en masturbatie in 1787 vreemde en mysterieuze namen die niet anders dan nieuwsgierigheid opwekken en die daarom niet gebruikt mogen worden.[50]

Een eerste constatering is dat de campagne leidt tot het invoeren van

termen waarin de afkeuring duidelijk uitgedrukt wordt. De oudere benamingen waren bv. ‘plaisirs solitaires’, ‘attouchements’ (Palfin, 1708), ‘irritations forcées’ (Buffon, 1749), ‘le desordre du premier âge’ (Rousseau, 1762), ‘feu naturel physique’ (Venel, 1766), ‘cri de la nature’ (Venel, 1766).[51] De nieuwe zijn meer medisch- of moreel-veroordelend zoals ‘luxure artificielle’, ‘la crapule de la jeunesse’ (Rousseau, 1762), ‘Affengräuel’ (Hermes, 1789), ‘Laster der Unreinigkeit’ (Basedow, 1770), ‘Selbstschwachung’, ‘Selbstschändung’, zelfbesmetting (1790), ‘zelfbevlekking’, ‘moralische Uebel’, ‘insanity’, ‘self-pollution’, ‘self-abuse’, ‘heimliche Sünde’, ‘geheime Sünde’, ‘Unkeuschheit’ (1781), ‘onanistische Thorheiten’ (Peschek, 1790), ‘mauvaises habitudes’ (Daignan, 1786), ‘pratiques sourdes’ (Daignan, 1786) ‘beschadiging van de geslachtsorganen’ (Salzmann, 1785), ‘unnatürliche Ausschweifungen der Jugend’ (Jais, 1784), enz. De term masturbatie, overgenomen uit de klassieke oudheid, wordt zelden gebruikt[52]

Ook de snelle verspreiding van het boek van Bekker is treffend. In 1737 kent het zijn 17de uitgave sinds 1710. Hav. Ellis heeft meer dan 80 edities geteld. Het werd vertaald en bewerkt in verschillende talen. Ook andere werken over de masturbatie zijn bestsellers. Maken handige charlatans gebruik van bestaande schuldgevoelens om bekendheid en fortuin te verwerven? In Frankrijk werden bv. de dokters Pomme en Tronchin schatrijk door de ‘vapeurs’ van de rijke dames. Waarom zeggen sommige schrijvers zo expliciet dat het hun niet te doen is om geldgewin?[53] Waarom legt de groep filantropijnen rond J.H. Campe er sterk de nadruk op? Waarom moet S.A. Tissot zich afduwen tegen het volgens hem onbetrouwbaar boek van Bekker en dit werk verdacht maken, terwijl men hem van hetzelfde beschuldigt?[54] Hav. Ellis noemt het werk van Bekker geen ernstig geschrift maar een middel tot sensatie en reclame voor een ‘teinture fortifiante’.[55] Chr. Fr. Börner die in 1769 ook sterk de indruk wekt een cliëntele te werven voor zijn vriend apotheker, maakt eveneens Bekker verdacht. Sommige andere werken zijn op een doorzichtige wijze vervalst; er bestaat geen twijfel over dat een deel van de brieven die zgn. ‘spontaan’ werden geschreven, door de auteur zelf werden opgesteld. Bij de huidige stand van het onderzoek is het niet mogelijk een uitspraak te doen omtrent deze vragen. Men kan alleen dit opmerken: de drie beschuldigingen die in het eerste deel van de 18de eeuw tegen werken zoals die van Bekker en Tissot geuit worden, nl. dat ze te pornografisch zijn, niet ernstig en ingegeven door geldgewin, worden niet meer uitgesproken rond het einde van de 18de eeuw en evenmin in de loop van de 19de eeuw, al is er geen reden om te denken dat deze verwijten voor die perioden minder gerechtvaardigd zijn. Verder moet nog deze evidentie naar voren gebracht worden: het gaat niet op, heel de campagne te herleiden tot één oorzaak zoals bv. geldgewin. In plaats van een monistische etiologie moet men zoeken naar een pluralistische verklaring. In een milieu met reeds bestaande schuldgevoelens wordt een actie

gevoerd door personen die - soms ook geldelijk - succes oogsten met hun inspanningen.

Vanwaar komen de schuldgevoelens? Op deze vraag zullen we verderop uitvoeriger antwoorden. Het is voldoende hier te zeggen dat men, zoekend in de periode van en vóór Bekker, terechtkomt in het engels puritanisme. Rud. Stamm wees erop dat ten tijde van Daniel Defoe de seksualiteit door velen of door de moreel-leidinggevenden als zondig werd aangezien. In de tweede helft van de 17de eeuw leest men in werken over opvoeding die een nieuw en strenger patroon verdedigen, passages die interpretatie-moeilijkheden oproepen, en waarbij men zich de vraag stelt of soms niet datgene bedoeld wordt wat een eeuw later masturbatie zal genoemd worden. In de jansenistisch-geïnspireerde *Education des filles* van Fénelon, gepubliceerd te Parijs in 1687, leest men over ‘hevige aandoeningen’, ‘woeste genietingen’, ‘hartstochtelijke spelen of zulke die een meisje aan onbehoorlijke lichaamsbewegingen gewennen’ en die alle gevaarlijk zijn voor de ‘onschuld’. Het ‘najagen van prikkelend genot dat de zielerust schaadt’ geeft ‘noodlottige gevolgen’ en dat juist op een leeftijd ‘waarop de hartstochten beginnen te spreken’. Een gedeelte van deze uitspraken moet gezien worden in het licht van het ideaal door Fénelon aangeprezen, nl. ernstig, degelijk werk, aangename en leerzame gesprekken, nuttige spelen, muziek, huisvlijt, huiselijkheid, beheersing, ingetogenheid. Daartegenover staan: de balspelen, het veelvuldig op bezoek gaan, lopen en hollen, ijdelheid, romans lezen, te nieuwsgierig zijn, opschik, nietsdoen, verveling. De jansenistische achtergrond van Fénelon is hier duidelijk.

Maar ook bij de arts J. Locke vindt men soortgelijke passages. ‘Op die wijze zoudt gij den vrijen teugel vieren aan allerlei onbetamelijkheden’ (§ 78), of ‘Hoe zal het mogelijk zijn, hem [de jongeling] altijd te bewaren voor de besmetting van ruwheid en ondeugd?’ (§ 70). Men vindt ook uitspraken betreffende het verstrekken van seksuele voorlichting, de voorhuwelijkse geslachtelijke omgang en verder nog andere elementen uit de antimasturbatiepedagogiek, maar niets dat er direkt op wijst. Verstaat men die teksten heden verkeerd, omdat men ze vertaalt in bewoordingen die een andere inhoud en gevoelswaarde hebben? Hoewel deze vergissing inderdaad onvermijdelijk is, leest men met verbazing dat passages die men heden niet zou durven interpreteren als doelend op de masturbatie, in 1787, dus een eeuw na de publikatie van Locke's werk, wél zo verstaan werden. M.A. von Winterfeld schrijft nl. ‘toch vermeldt Locke de zaak, maar in algemene bewoordingen, zonder de zelfbevlekking bij name te noemen.’

Bekker schrijft het eerste werk in een reeks van honderden, die met kortere tussenpozen in steeds meer landen verschijnen. Men kan spreken van een haast epidemische verspreiding. Bekker is nog gematigd. De door hem voorspelde gevolgen zijn beperkt: stilvallen van de groei, phimosis, priapisme, bezwij-

mingen, epilepsie, impotentie, hysterie, ruggemergtering, enz. Hij prijst veelvuldige meditatie aan, voorzichtigheid bij de maansveranderingen en een karig diëet. Men mag de genitalia niet nodeloos aanraken en er ook niet aan denken. Het huwelijk is het beste preventief. Na hem wordt het syndroom verder uitgewerkt in de monografieën van Robinson (1727) en van Lewis (1748). Van Engeland komt de bestrijding naar het vasteland. In 1730 verschijnt te Rotterdam een vertaling van het boek van Bekker, en in 1736 wordt hij in het duits vertaald. Nog andere werken verschijnen in het duits, alle gepubliceerd in het protestantse gedeelte van het land.[56] In Frankrijk verschijnt er tot in het eerste derde van de 19de eeuw geen enkel boek over, al vindt men in sommige werken korte verwijzingen. Volgens R. Spitz werd de duitse vertaling van Bekker verboden. Of deze bewering juist is, kunnen we niet nagaan omdat Spitz niet naar een bron verwijst. Anderzijds vinden we bij Spitz nog andere historische onnauwkeurigheden zodat we kritisch staan tegenover deze bewering. In de loop van de 18de eeuw wordt in Duitsland enkele malen de gedachte uitgesproken dat men te beschaamd is om over zelfbevrediging te schrijven of te spreken; sommige werken verschijnen anoniem of in het latijn; maar er zijn geen aanwijzingen omtrent censuur. J.H. Zedler die in 1743 over de zelfbevrediging schrijft in het *Lexikon aller Wissenschafte und Künste*, kent de duitse vertaling. Volgens hem masturberen velen zich omdat zij denken dat het mag en omdat zij geen straf of schade vrezen. Veel bekendheid kreeg zijn tekst niet, want A.H. Niemeyer noemt als eerste die in het duitse taalgebied durfde te schrijven, en die anatomie, fysiologie, religie en moraal gebruikte om te waarschuwen, niet hem maar Sargenek, een theoloog die in 1746 een *Warnung vor allen Sünden der Unreinigkeit und heimlicher Unzucht* publiceert. Hij was helper bij de pedagoog Freyer in het Pädagogium te Halle. Het boek bestaat uit excerpten van de *Onania*-uitgave van 1736. Na deze werken verschijnt er in Duitsland niets meer tot ca. 1770. Dan begint de publikatie van een reeks boeken die onder de invloed van Tissot en Rousseau staan.

(c) S.A. Tissot - Een belangrijke datum in de geschiedenis van de masturbatiebestrijding is 1760. Dan verschijnt de franse vertaling van een werk dat twee jaar vroeger door dezelfde auteur in het latijn was gepubliceerd, nl. *De l'onanisme* van S.A. Tissot (1728-1797).[57] Deze medicus die als omnipracticus te Lausanne begon, wist zich door zijn boek europese faam en een goede cliëntele te verwerven. Het boek werd druk vertaald en Tissot werd geëerd als een weldoener der mensheid.[58] Men bood hem leerstoelen aan universiteiten aan, de Paus ontving hem tijdens een reis door Italië in privé-audiëntie, hoewel Tissot protestant was. Tissot werd aangezien als dé autoriteit op het gebied van de masturbatie, in zulke mate dat weinigen het waagden zijn beweringen in twijfel te trekken. Zijn bijdrage herleidt zich

hoofdzakelijk tot het handig propageren van een incoherente theorie over de schadelijke gevolgen. Aan wat reeds in 1710 door Bekker was gezegd, heeft hij geen nieuwe elementen of inzichten toegevoegd, wat niet belet dat Tissot nadrukkelijk beweert uit diens boek slechts twee en een halve bladzijde overgenomen te hebben. Tissot zegt de masturbatie te bestrijden als ziekte en niet als zedelijke misdaad. Om die reden gebruikt hij de meer neutrale term masturbatie (in de latijnse tekst manustuprazione).

'Ik heb me voorgenomen te schrijven over de ziekten door masturbatie veroorzaakt en niet over de misdaad der masturbatie.' Hij verwijt aan Bekker 'theologische en moralistische platitudes'. Maar Tissot spreekt regelmatig over de 'gruwelijke misdaad van Onan' die 'gestraft zal worden zelfs wanneer men denkt genezen te zijn of geen ziekte te hebben'. Soms verbetert de algemene toestand van de zieke maar niet die van de genitalia: 'men mag op de letter voorspellen dat het lichaamsdeel dat gezondigd heeft, datgene zal zijn dat zal sterven.' We krijgen de indruk dat het wat anders is dan medische toewijding en bezorgdheid wanneer hij beweert dat voor degenen die aan de straf der venerische ziekten wilden ontkomen door de eenzame seksualiteit 'une corruption plus ravageante peut-être que la petite vérole' te wachten staat. Te meer daar we in sommige uitgaven lezen dat Tissot op de meest nadrukkelijke wijze beweert, niet door briefwisseling of vragen om behandeling gestoord te willen worden. Hij wil zijn tijd liever offeren aan diegenen die 'om eerbare redenen' ziek werden. De duitse vertaler van deze passage vermeldt in voetnoot echter dat hij wel clientèle aanvaardt. Nog andere uitspraken zijn moraliserend. Zo zegt Tissot dat een masturbant 'dikwijls' een zelfmoordenaar wordt, waardoor dus de zondigheid en strafbaarheid wordt bewezen. De persoon die nachtelijke polluties heeft, levert daardoor het bewijs zeer slecht en ziek te zijn.

Deze weinig opwekkende gedachten verspreidden zich vlot. Twee jaar na *l'Onanisme* verwerkte Rousseau in *Emile* (1762) de opvatting dat de zelfbevrediging te allen prijze moest vermeden worden. Het geven van voorlichting was daarop gericht. 'Men moet de wetten der natuur in al hun waarheid uiteenzetten; men moet aantonen dat de sanctie dezer wetten in de lichamelijke en zedelijke kwalen ligt die de overtreding aan de schuldigen doet toekomen.' Rousseau ziet Emile liever overgeleverd aan een vrouw dan aan de zelfbevrediging. Ondertussen wijzen franse medici op de gevaren, o.m. Jean Astruc (1684-1766) in zijn zesdelig werk over gynaecologie (1761), M. Vénel in zijn boek over de medische opvoeding der meisjes die zich op het huwelijk voorbereiden (1766), de Bienville in een boek over nymphomanie (1771) en M.G. Daignan in een werk dat vooral over de puberteit handelt (1786). Enkele jaren na Rousseau had Voltaire in zijn *Dictionnaire philosophique* (1764) een artikel over *Onanisme* geschreven. Het is echter in het protestantse deel van Duitsland dat de bestrijding, evenals de seksuele voorlichting, de vorm van een beweging aannam.

De evolutie van de bestrijding kunnen we met volgende trekken kenschetsen:

- Rond 1710 begint zij in Engeland. Een kwart eeuw later vindt men enkele publikaties in Duitsland. In het franse taalgebied begint de campagne rond 1760 en van daar verspreidt zij zich naar Duitsland met de eerste belangrijke publikatie in 1769. Van uit Duitsland breidt de bestrijding zich in de 19de eeuw uit naar Frankrijk.
- De bestrijding begint in het milieu der artsen; daarna komen de opvoeders en tenslotte de moraaltheologen. Van 35 schrijvers uit de 18de eeuw waarover gegevens konden gevonden worden, zijn 17 arts, 13 pedagoog, 4 geestelijke en 1 militair. Dat maakt 31 niet-moraaltheologen tegen 4. Deze 4 zijn allen duitsers, 3 protestant en 1 katholiek. Pas in 1784 verschijnt het eerste katholiek werk waarin enige aandacht aan de campagne geschonken wordt.
- De eerste werken handelen niet speciaal over de jongeren. Aanvankelijk is het onderscheid tussen masturbatie en bepaalde anti-conceptieve technieken niet duidelijk gemaakt. Geleidelijk heeft men het meer speciaal over de zelfbevrediging bij de jongeren en bedoelt men duidelijk niet-coitale uitingen.
- De campagne richt zich eerst tegen het gedrag bij het mannelijk en daarna pas tegen dat van het vrouwelijk geslacht.
- Nadat duidelijk was gemaakt wat men onder zelfbevrediging verstond, kende de inhoud van het concept een typische uitbreiding.
- Steeds frekwenter worden allerlei moraliserende oorzaken opgesomd. De houding wordt meer sadistisch. Bij Börner vindt men in 1769 nog een vrij rustig betoog ten voordele van een beter diëet, van hydrotherapie, van farmaceutische middelen. J. Stuve prijst de lichamelijke opvoeding aan. Maar gaandeweg wordt het aspect vergelding sterker beklemtoond. De veroorzaakte schade moet zo groot mogelijk zijn; ze wordt van lichamelijk ook moreel-psychisch. De genezingskansen zijn klein, en de therapie is hard.
- In het begin omvat de campagne het stellen van het probleem, het waarschuwen en het aanduiden van remedies. Deze gegevens worden besproken in medisch-vulgariserende werken. Daarna leert men aan de ouders en andere opvoeders een uitgebreid gedragspatroon om de masturbatie te voorkomen, te ontdekken of te behandelen. In handboeken, encyclopedieën, tijdschriftartikels voor ouders, leraren en geestelijken, romans en dgl. wordt dat verder verspreid. Gaandeweg tracht men in internaten een masturbatievrije toestand te scheppen. De strijd wordt een belangrijk impliciet onderdeel van de pedagogie.
- Van het einde der 18de tot bij het begin der 20ste eeuw is er weinig verandering tenzij een meer intensieve en vooral meer verinnerlijkte, op godsdienstige redenen en schuldgevoelens gegrondveste bestrijding. In 1908

kon men in een vrouwentijdschrift gedeelten van Seehase's boekje over voorlichting en masturbatie uit 1784 opnieuw uitgeven. Aan de probleemstelling en de behandeling was weinig of niets veranderd.

(d) Duitsland - Het eerste duitse werkje na Tissot steekt af tegen al het voorgaande. Het werd anoniem uitgegeven in 1769, waarna het in 1776 grondig herwerkt verscheen, met toevoeging van de naam van de auteur, dr. Chr. Fr. Börner, geneesheer te Leipzig. Dit boek is niet pseudo-geleerd zoals dat van Tissot, maar populariserend geschreven: het leert hoe men zelf de ziekte kan ontdekken en behandelen. Het doet te midden van de andere werken sympathiek aan door zijn niet-polemische toon. Het bevat weinig anecdoten, schrikverhalen, wellustige beschrijvingen. In ruil daarvoor wordt meer aandacht besteed aan de behandeling. Börner stelt ook meer genezingskansen dan Tissot in het vooruitzicht. De therapie is niet sadistisch. Eerst moet de zieke zich versterken door een diëet te volgen, waarvan meer hulp in de strijd te verwachten zou zijn dan van de moraal of de godsdienst. Börner geeft uitvoerig uitgewerkte diëet-schema's voor de hele dag, vanaf het 4de-5de tot het 15de levensjaar. Hij somt zoveel verboden spijzen op dat men zich de vraag stelt wat nog toegelaten blijft. Het baden is eveneens belangrijk. Hij maakt reclame voor het Lauchstädter Bad; hij prijst ook de hydrotherapie in een bidet aan, waarbij men in het water chemicaliën voegt. Aan de lichamelijke opvoeding wordt eveneens aandacht gegeven. Wanneer de mens op deze wijzen gesterkt is, kan de tweede fase, nl. de aanval op de ziekte beginnen. Dat doet men door de kleding aan te passen (hij geeft aan, welke plaatsen meer en welke minder moeten gekleed zijn, de dikte van de stof, de soort stof, het spannen of niet-spannen, enz.). De ziekte moet ook bestreden worden door farmaceutische produkten; hij somt tientallen recepten op (het boek is opgedragen aan een apotheker). Over deze recepten wordt uitvoerig gediscussiëerd. Men draagt ook best ter versterking een suspensorium scroti. Vooral moet men de warmte bestrijden. Zij maakt zelfs het ijzer slapper, dus is de mens er zeker door bedreigd. Hij beveelt koude spijzen aan, vooral na verhittende lichaamsbe-wegingen.

Börner beschouwt de zelfbevrediging als een ziekte. Een andere soort publikatie is duidelijk pedagogisch. Zo richt de leraar J. Zimmermann zich rechtstreeks tot de jongens in *Briefe für Knaben. Von einer kleinen Sittenakademie* (Solothurn, 1772). Deze publikatie wordt voorgesteld als het resultaat van een briefwisseling over moraal en letterkunde tussen 4 jonge zwitserse en 5 beierse jongens. Zij bevat waarschuwingen in de vorm van een droom. In 1779 schrijft J. Zimmermann een nieuw werk, ditmaal voor de ouders, waarin erop gewezen wordt dat de zelfbevrediging zelfs bij jonge meisjes voorkomt.

Ook de godsdienst wordt ingeschakeld. In 1784, dus 74 jaar na het eerste boek, publiceert W. Fr. Hufnagel een werk waarin aangetoond wordt dat het nodig en mogelijk is in de catechismuslessen over de zelfbevrediging te spreken. Zijn motivering is: ‘het is een van de belangrijkste punten der opvoeding’ en van groot belang voor de gezondheid. Dus tweemaal een niet-moraaltheologische fundering. In dit boek zien we dat aan de jongeren een nieuwe gedragscode betreffende ‘Unschuld und Keuschheit’ moet aangeleerd worden en hoe de leerkrachten geen aandacht aan de zelfbevrediging schenken want opvoeder en opvoedeling zijn onwetend. Deze toestand is volgens Hufnagel onvermijdelijk, want geen enkele van de tien geboden bevat een waarschuwing tegen de zelfbevrediging. Men leert aan het kind nutteloze of minstens voortijdige geboden, zoals het zesde gebod over de echtbreuk. Dit is duidelijk ‘onzin in de mond van het kind’. Het houdt geen verband met de zo noodzakelijke strijd voor de onschuld van het kind ‘omdat het alleen een *burgerlijke* wet tegen een van de meest beledigende uitspattingen der wellust inhoudt’. Zo is het niet gewaarschuwd tegen een vijand waaraan het zich in onwetendheid misschien helemaal onderworpen heeft. Echte zedelijke opvoeding veronderstelt een aanpassing van de inhoud en van de geleidelijke verklaring van de catechismus aan het kind. Er bestaat een behoefte aan een specifieke ‘kindermoraal’. Vooreerst stelt zich het probleem van de moraaltheologische fundering der nieuwe normen. Deze vraag werd reeds herhaaldelijk gesteld. Hufnagel ziet maar één oplossing, nl. de particuliere inhoud van het zesde gebod verruimen. Maar deze manipulatie wordt gehinderd door de nagestreefde grote schaamte van het kind. Men kan hoogstens spreken in een soort van tautologieën: ‘doe het kwade niet want het is slecht’, of men kan ook vage allusies maken, bv. dat elke ongeoorloofde blik en gedachte ‘strafbaar’ is. Maar in verband met het gebod ‘matig uwe begeerten en onderdruk uwe slechte gedachten’ mag men slechts aan rijpere knapen en meisjes een seksuele interpretatie geven, om ‘de geslachtsdrift te matigen’ in overeenstemming met ‘het werk der natuur’. ‘Hoeveel ervaring wordt niet verondersteld, hoeveel verstand, alleen reeds om het begrip neiging te vatten, en zelfs hoeveel taalkennis, daar het woorden zoals hartstocht, neiging, gevoel, begeerte nog niet kent.’ Voor Hufnagel is het kind een specifiek wezen. Daarom geeft hij een model hoe men het geleidelijk dichter bij het seksuele terrein kan brengen. Dit betekent ‘het schilderen van de moordenaar der onschuld’ zonder de onschuld te kwetsen. Deze zelfbevrediging kan men dus niet bestrijden zonder voorlichting te geven. De jongeren moeten vernemen waartoe de geslachtsdelen dienen. Hufnagel's collega Rahn gaat niet akkoord met die overgevoeligheid. ‘De masturbatie is zo bekend als maar mogelijk is’. Dus waarom er niet over spreken? Maar seksuele voorlichting geven is uiterst moeilijk. Theoretisch gezien zou men aan sommige kinderen vanaf hun achtste jaar individueel iets kunnen meedelen, maar hoe kan men dat praktisch verwezenlijken

zonder dat de ‘natuurdriften’ geprikkeld worden? Niet iedereen heeft het formaat van een Campe en een Salzmann. Dus beter geen voorlichting. - Dus twee standpunten t.o.v. voorlichting; in allebei vertrekt men van de vraag of voorlichting nodig en nuttig is om de masturbatie te bestrijden. Zij werd slechts gegeven voor zover zij onmisbaar was om de zelfbevrediging te bestrijden.

In 1783 kondigt Chr. G. Salzmann aan dat hij een boek over de zelfbevrediging wil schrijven. Hij richt een oproep tot de *artsen* om hem te melden wat ze over de oorzaken, de gevolgen en de bestrijding denken. Een geneesheer schreef hem in 1784 een brief waarin hij aandrong op het niet publiceren van het aangekondigde boek: schrijvers over masturbatie beweren wel de deugd te dienen maar verspreiden in feite de ondeugd. Hierop antwoordt Salzmann met een brochure *1sts recht über die heimlichen Sünden der Jugend öffentlich zu schreiben?* Of deze polemiek bedoeld was als reclame voor het komende boek kan men niet achterhalen. Maar men twijfelt terecht aan de echtheid van vele brieven in het boek dat in 1785 verschijnt. Deze vertonen geen verschil in stijl; hun toon is onnatuurlijk en hun inhoud illustreert stuk voor stuk de punten van Salzmann's gedachtengang. Elke brief geeft één oorzaak of één gevolg aan. Het boek doet ook pompeus en emfatisch aan. Salzmann roept pathetisch uit: ik wou dat ik overdrijf, zoals beweerd wordt. Maar voor ik op de hoogte gesteld werd van de verspreiding der zelfbevrediging wist ik niet dat ze zo verspreid was. Duitsland moet wakker geschud worden, vooral de opvoeders die hun naam niet waardig zijn. Ik ben hard zoals de arts dat moet zijn. Ik verwacht geen dankbaarheid voor mijn werk maar ik doe mijn plicht, d.i. ik moet aanklagen. De rest van het boek, over de oorzaken, de gevolgen, de bestrijding, is in dezelfde overspannen stijl geschreven. Het boek zelf verdedigt soms interessante stellingen die men zelden leest, zo bv. dat de autoërotiek ook endogeen kan zijn of dat, moest men meer kans krijgen om naaktheid te zien, men er minder door zou geroerd worden dan door naaktheid in de verbeelding. Salzmann zegt ook dat er vele soorten van zelfbevrediging bestaan. Zo zal het verlies van sappen bij de volwassene minder schade veroorzaken dan bij de jongere; de zenuwen zijn ook minder vlug beschadigd dan bv. tussen 8 en 14 jaar. Men moet ook een onderscheid maken tussen een onbezonnen uitstorting van semen, uit overvloed, en een uitstorting waarvoor men de natuur geweld moet aandoen. Er bestaat een verschil tussen masturbatie bij de zwakke en bij de sterke, masturbatie die bestendig of die af en toe bedreven wordt. Er zit dus veel goeds in zijn boek. Dat denkt Salzmann zelf ook. Door zijn correspondenties kwam hij in het bezit, zegt hij, van documenten die voor de mensheid beslist van groter belang zijn dan ergens een manuscript uit de vijfde eeuw. In de inleiding tot de derde uitgave (1799) van zijn boek zegt hij dat zijn werk ‘in heel Duitsland groot

opzien en weldadige beïnvloedingen verwekt heeft'.[59]

S.G. Vogel,[60] een arts, die een jaar later een boek publiceerde, verwijt aan Salzmann dat hij verschillende belangrijke oorzaken niet zag omdat hij als pedagoog daarvoor onbekwaam was. Vogel zoekt de oorzaak bv. in phimosis, wormpjes, enz. Zijn boek is, vergeleken met het werk van Tissot, rustig. Maar de uitsluitend-medische benadering van het vraagstuk wordt zeldzaam. Vogel schrijft het laatste werk van dit genre. Het volgende jaar verschijnen vijf boeken van niet-medici, waarvan die van Oest, een pedagoog, Von Winterfeld, een militair, en Villaume, een predikant, de belangrijkste zijn. Deze werken worden in het overzicht van de seksuele voorlichting besproken. Hun inhoud is niet nieuw; het is alsof de schrijvers elkaar parafraseren. Alleen bemerkt men een sterkere veroordeling. Zelfs het boek van de arts Chr. A. Peschek, uit 1790, is zeer moraliserend; men leest het in de titel 'een bijdrage tot de zedenleer en de opvoedkunde'. In hetzelfde jaar dat het boek van K.G. Bauer, verscheen, verschijnt ook het werk waarin dr. B. Chr. Faust voorstelt tot aan de puberteit het dragen van broeken te verbieden. Op dit boek wordt gereageerd door Fr. Rehm, een geestelijke, die in de volgende tien jaar verschillende publikaties over masturbatiebestrijding zal brengen. Zijn laatste werk, uit 1802, sluit voorlopig de evolutie af die eerst in het laatste kwart van de 19de eeuw zal verder gaan.

Pathologische aspecten van de bestrijding - Na een beschrijving van het chronologisch verloop der feiten, is het van belang deze in hun ware betekenis te vertalen. Dit komt erop neer aan te tonen dat we niet te doen hebben met een gewone pedagogische of morele actie, maar met een antimasturbatiesyndroom, met een pathologie, met een *psychopathia sexualis* die kan vergeleken worden met andere pathologieën zoals de heksenwaan, de hysterie, de syfilofobie, de jodenhaat en de misogynie.

- We constateren dat de bestrijding vrij plotseling begint, een paar eeuwen duurt, en rond het midden van de 20ste eeuw plaats maakt voor een rustiger benadering. We worden getroffen door het feit dat velen, zonder onderzoek, onbewezen uitspraken van onbekende of weinig gekende medici en pedagogen aanvaardden. De verspreiding van deze opvattingen geschiedde opvallend vlug, en het zijn degenen die zichzelf als slachtoffer beschouwen die in de voorspelling van de catastrofale gevolgen geloven. De auteurs verdedigen onwaarschijnlijke theorieën die indruisen tegen datgene wat door de medische en pedagogische autoriteiten aanvaard werd. Geen enkele bekende arts of opvoedkundige heeft tegen de zelfbevrediging geschreven. De uitspraken schijnen niet alleen vandaag fel overdreven, maar ook aan de achttiende-eeuwse lezer, een mens met enige ontwikkeling, moeten zij minstens als betwijfelbaar zijn voorgekomen, vooral als men rekening houdt met de ernstige gevolgen die voorspeld werden op zulk een zwakke bewijsgrond.

De aard van de bestrijding kan alleen begrepen worden als men een speciale wisselwerking tussen de beïnvloeder en de beïnvloede veronderstelt, nl. een relatie van sado-masochistische aard. De bestrijder was bezield door de begeerte te straffen, de masturbant wilde gestraft worden. Het speciaal karakter van de masturbatiebestrijding kan men enigszins inzien, wanneer we ze vergelijken met de campagne voor het zogen door de moeder zelf; deze duurde vele eeuwen, werd onophoudelijk gesteund door de grootste autoriteiten, en mislukte.

- De auteurs voeren geen rustig betoog. Zij wensen niet op een gewone wijze voor gevaren te waarschuwen. Er bestaat verschil tussen een 'normaal' optreden en de driftige bestrijding. Zij werken geen echte medische theorie uit en tonen niet aan hoe zij tot nieuwe inzichten kwamen en welke argumenten hun stellingen staven. Zij discussiëren niet over onzekerheden en vergissingen. De artsen schrijven alsof zij verbeten moralisten waren en de pedagogen gebruiken twijfelachtige. medische argumenten. De gebruikte toon is dramatisch en bezwerend. Zij aanvaarden niet dat men aan de enorme schade of aan de ruime verspreiding zou twijfelen, tenzij men zelf reeds verdorven is. De juistheid van de beweringen wordt niet gecontroleerd en toch doet men alsof de uitspraken op onbetwijfelbare wetenschappelijke gegevens berusten.[61] Men kent slechts uitersten. Van 1710 tot in de eerste helft der 20ste eeuw blijft het ziektebeeld ongewijzigd. Men mag aan studies uit de 18de eeuw geen hedendaagse eisen stellen, maar men kan ze wel met elkaar vergelijken. In dit geval moet men erkennen dat het peil der werken over masturbatie laag is naast dat der andere medische, moraaltheologische of pedagogische werken.

- Het oordeel over de verspreiding en uitbreiding van de masturbatie vertoont niet de gewone afwijkingen die te wijten zijn aan een gebrek aan inlichtingen. Het is op een typische wijze vervormd: de boeken schilderen de toestand zo zwart mogelijk. De situatie is '*veel erger dan men denkt*'. Het aantal masturbanten is 'fast unglaublich' hoog bij de jongeren en de ouderen; de masturbatie is zeer verspreid. Op 100 'kinderen' zijn er 2 die stelen maar 90 die zich masturberen. Soms is een hele school besmet, soms een heel dorp of een hele groep van jongens van 14-15 jaar. De meeste geleerden zouden zich tijdens hun jeugd gemasturbeerd hebben. De zelfbevrediging is zo bekend mogelijk en zelfs in de perioden van het grootste verval in het oude Griekenland en Rome was de toestand niet zo erg als nu. Rousseau gebruikte woorden zoals 'la corruption des collèges'.[62] De schrijvers van de 18de eeuw tonen aan dat het niet om uitzonderingsgevallen gaat. Geen enkele openbare school is er vrij van; 'bij de kinderen die niet op een openbare school gaan' kent Oest meer schuldigen dan onschuldigen. Gehele scholen zijn aangetast in Nederland, Duitsland, vooral in de grote steden.

Men masturbeert zich in de klas onder de ogen van de leerkracht. P. Villaume heeft het zelf gezien in zijn jeugd en horen vertellen.[63] Dat gebeurt dagelijks. Men verschuilt zich achter tafels en kachels. Men masturbeert zich terwijl men alleen of met twee halfnaakt in bed ligt. Soms laat men zich door honden aan de genitalia likken. Men bevredigt zich in de kerk of thuis bij het lezen van de bijbel, bij het lezen van franse prikkellectuur, bij het lezen van Tissot. Deze masturbaties geschieden alleen of wederkerig, of in groepen, met de hand of met gebruikmaking van voorwerpen,[64] of vanzelf tijdens het paardrijden. Tot deze activiteiten wordt men verleid door kameraden, broers of zusters, de eigen vader, een leerkracht, de godsdienstleraar op school enz.

Een andere kenmerkende trek is de bewering dat de masturbatie zich *snel uitbreidt*. Twee eeuwen lang blijft men dat beweren. Het is niet duidelijk hoe een toename tweehonderd jaar kan voortduren, en nog minder hoe men er in gelukt die uiterst kleine verschuivingen te blijven waarnemen. Het lijkt dus aannemelijk dat er gedurende twee eeuwen een behoefte bestond aan het uitspreken van dit oordeel. Zoals men vandaag in niet-wetenschappelijke boeken over bv. de jeugddelinkwentie, de invloed van de televisie op de jeugd enz. meer verneemt over de psychologische en morele instelling van de schrijver dan over de feitelijke toestand, zo kan men ook een typologie maken van de personen die over zelfbevrediging geschreven hebben. Men kan ook een lijst opstellen van de toestanden waartegen zij zich richtten langs de (voor hen onbewuste) omweg van de strijd tegen de masturbatie. Naast individuele verschillen, bestaan er punten van overeenstemming. Zo geven haast allen toe dat de zelfbevrediging in de steden, vooral de grote, meer verspreid is dan op het platteland. Maar toch mag men niet denken dat de boeren zo zuiver zijn. De ondeugd is ook meer verspreid bij de hogere dan de lagere standen. Dit komt doordat de lagere standen vlijtiger werken, minder weelde kennen en niet zo blootgesteld zijn aan de verderfelijke invloeden van de nieuwe kunst, de letterkunde en het societyleven.[65] Salzmann zegt uitdrukkelijk dat men de masturbatie overal vindt 'waar cultuur is'. Onder de kinderen van rijke ouders zijn er maar weinigen die zich tussen 6 en 12 jaar niet masturberen, d.i. juist in de jaren die men later de zgn. latentieperiode zal noemen. P. Villaume geeft getallen: de helft van de kinderen der welgestelden doen het, en één vierde van de kinderen der lagere standen.[66] Op 30 'Knaben' van de eerste klas in een beroemde stadsschool zijn er volgens J. Stuve slechts twee die zich niet bevredigen. Wat het onderscheid jongens-meisjes betreft, wordt in de 18de en 19de eeuw doorgaans een grotere verspreiding bij de jongens verondersteld.[67]

- Alle auteurs besteden uitvoerig aandacht aan de oorzaken van deze uitbreiding. Het zou wonder heten indien sommige van deze oorzaken niet inderdaad een gedeeltelijke toename in sommige bevolkingsgroepen tot gevolg konden hebben. Maar het treffende is dat het bespreken van de oor-

zaken de gelegenheid biedt om breeduit kritiek te leveren op de eigen tijd of om er eigen projecties in te leggen. In de werken der filantropijnen wordt de schuld gegeven aan de kunstmatige voeding, kleding en huisvesting. In de werken geschreven na het experiment der filantropijnen krijgen de pedagogische vernieuwingen der 18de eeuw de schuld. Volgens protestanten heeft het celibaat der katholieke priesters veel kwaad gesticht. Vrouwenhaters geven de schuld aan de verleidelijke vrouwen.

De passages waarin deze oorzaken besproken worden zijn interessante tijds-documenten. Nagenoeg alle schrijvers zeggen dat hun tijd (de 18de eeuw) te nerveus, te prikkelend, te seksueel, te onzedelijk is. Er is te veel luxe, d.i. de kamers zijn verwarmd, men drinkt warme dranken, men eet stevig, men kleedt zich warm. De jongeren rennen en lachen veel, worden gekitteld, men stuurt ze op jonge leeftijd naar school. Daardoor wordt hun bloed verhit en hun zenuwen ontredderd.[68] Alles wat het bloed verhit, bespoedigt de rijpheid van het kind. Ook de hersenen kunnen verhit worden door te vroeg en te lang leren en lezen. Dit veroorzaakt prikkels want men veronderstelt het bestaan van een belangrijk contact tussen de hersenen en de genitalia langs het ruggemerg. De kinderen zijn te vroeg rijp en kennen problemen op een leeftijd waarop men vroeger nog onwetend was. De opvoeding is ‘wekelijk’. Men wil alleen aangename gewaarwordingen aan de kinderen geven. De kinderen vertoeven te vroeg en te lang bij de volwassenen. Ze lezen hun romans, ruiken hun reukwaren, proeven van hun specerijen. Theaterbezoek, dans en voordrachtkunst waarbij men in zichzelf de gevoelens uit de tekst moet opwekken om ze goed te kunnen interpreteren, zijn verderfelijk. De kinderen leren niet meer werken; men ontziet de meisjes terwijl de leuze vroeger was ‘wat de hand aan fijnheid verliest, wint het lichaam aan sterkte.’ Er is het ‘hoogst schadelijk gebruik’ de kinderen in de bijbel te laten lezen. Vandaar dat ‘onze scholen en universiteiten meer een tempel van Cythera dan van Minerva zijn’.

Jongeren masturberen zich ook wanneer zij fysiologische beschrijvingen lezen of afbeeldingen zien. Zelfs de beroemde kopersneden uit het *Elementarwerk* van J.B. Basedow zijn gevaarlijk. Ongeveer alles kan oorzaak van zelfbevrediging zijn, een bestraffing met de roede, een klopje op het achterwerk, een ‘schertsende liefkozing’, de hand in de broek houden, lang stilzitten op school of tijdens een preek, in de kamer der ouders slapen, zelfs het paardrijden. De arts Börner stelt de vraag of het paardrijden zelf geen vorm van masturbatie is, vooral wanneer vrouwen een mannenzadel gebruiken. ‘Dat het rijden de vrouwen wellustig en onvruchtbaar maakt, is reeds in de oude tijden geweten. De Scythen schreven de ondergang van hun natie aan de overdreven neiging tot rijden toe.’ De vrouwen werden onvruchtbaar doordat de clitoris te veel geprikkeld en dus ongevoelig werd. Voor andere organen beweert men echter dat een veelvuldig functioneren de kwaliteit verbetert.

Enorm gevaarlijk is het koordklimmen, het rijden op een stokpaard, het springen, het schommelen en het boomklauteren. Jongens klimmen 'onschuldig' een boom op, en dalen 'voor goed verloren' neer. 'Een knaap klom in een boom en gleed weer naar beneden. Een ongewone gewaarwording maakte zich van hem meester, en het was gebeurd.' Salzmann zegt 'met de grootste nadruk' dat het toilet 'het graf der onschuld' is. Eén vonk van de passie, en de jongere is volgens M.G. Daignan voor goed verloren. Sommige wijzen van zitten zijn gevaarlijk. Met geopende benen voor de haard zitten zoals men veel deed, verwekt masturbatie. Op een stoelpunt of een tafelhoek zitten, is pervers. Men moet voetbankjes maken, want 'een meisje dat de gewoonte had bij het naaien haar enkels te kruisen, ontdekte zo de masturbatie.'

Men kan niet al deze oorzaken als fictief afwijzen. Zo is het niet onwaarschijnlijk dat de gevolgen van de toenemende domesticatie van de mens die in enkele sociale groeperingen plaats vond, een verandering in de seksuele potentie of in het niveau der prikkelbaarheid verwekt kunnen hebben. Er werd ook reeds gewezen op de grotere erotisering ten gevolge van het moderniseringsproces. Andere oorzaken moeten aanvaard worden als alleen maar subjectief juist. De auteurs steunen zich ten onrechte soms op toenmalige opvattingen van de geneeskunde, zoals theorieën over vochten, warmte, soorten voedsel, afrodisiaca, en dgl. Deze dubbele beperking neemt echter niet weg dat de keuze van de oorzaken hoofdzakelijk vanuit de reeds aangeduide projecties en moralismen uitgelegd moet worden. Symptomatisch is bv. het feit dat men in de hele literatuur der 18de eeuw over de zelfbevrediging slechts enkele malen spreekt over een endogene oorsprong. Dit was nochtans de gangbare opvatting. Verder worden dikwijls oorzaak en gevolg verward en maakt men zelden onderscheid tussen tijdelijke en dwangmatige masturbatie. De huidige lezer ontkomt niet aan de indruk dat het aanduiden der oorzaken meer de gelegenheid wordt om kritiek op de beschaving te geven. Dezelfde opmerking maakten we trouwens bij de bespreking der zgn. acceleratie.

- Dezelfde betekenisvolle afwijking vindt men ook in de nosologie, de prognose en therapie van de masturbatieziekte. Het polytroop ziektebeeld is niet origineel maar gecopiëerd op dat van de *Venus nimia* der klassieke medici. Alles wordt echter overdreven tot in het paradoxale. 'Bijna is er geen ziekte of zij kan uit ontuchtigheid en zelfbevlekking voortkomen'. S.G. Vogel, die deze uitspraak doet, vermeldt dan vele bladzijden lang in telegramstijl alle mogelijke ziekten, zoals 'duizenderlei maag-ziektens; lodderige, zwakke, roode, betrokken, holle, zeer, gebrooken, druipende oogen; gezwollen oogleden; volslaagen blindheid...'. In gevallen van onzekerheid kiest men voor de ergere gevolgen. Een jongen masturbeerde zich door het knijpen van de gekruiste benen op de penis; dit was geen 'manustupratie'

maar 'even zoo slecht als manustupratie en *waarschijnlijk nog erger en gevaarlijker*'. De gevolgen omvatten ongeveer alle zware ziekten maar deze slaan vlugger en fataler toe dan anders.[69] Wie zich maar één keer masturbeert kan enkele dagen later dood zijn. Wie hoopt gelukkig ontsnapt te zijn, wordt na jaren van schijnbare gezondheid nog zwaarder getroffen. Het aantal van degenen die ziek blijven is volgens S.A. Tissot tienmaal groter dan dat van hen die genezen.[70] Vooral in de *therapie* ontdekt men sadistische componenten. Hoewel de medici dit terrein voor zichzelf opeisen[71] en aan de pedagogen verwijten over hun vergissingen in de etiologie en therapie maken, schrijft iemand als Tissot openlijk dat hij zijn tijd wil vrijhouden voor het behandelen van meer eerbare ziekten. Afgezien van deze betwistingen tussen artsen en anderen omtrent ieders vermeende prerogatieven op het seksuele terrein, zijn allen het erover eens dat de vooruitzichten schrikwekkend moeten zijn.[72] Men kan opwerpen dat deze bestrijding, evenals later die der venerische ziekten, gebruik moest maken van de overdrijving ten einde voldoende vrees te wekken.[73] Hierop kan men antwoorden dat zowel de speciale masturbatiebestrijding als de syfilofobie pathologische kenmerken vertonen.

- De evolutie van de inhoud die men aan het begrip masturbatie geeft, is eveneens symptomatisch. Vooreerst constateert men een eenzijdige, maximaler toepasbaarheid van het concept. Aanvankelijk heeft men het alleen over sommige uitingen bij de man. Dan wordt het begrip ook op de vrouw toegepast. Men past het toe op de zeer jonge leeftijdsgroepen; zelfs 'geheel jonge kinderen', zuigelingen van minder dan één jaar, masturberen zich. Het onderscheid tussen nachtelijke pollutie, onvrijwillige 'dagbevlekking' (Wichmann, 1782), homoseksuele omgangsvormen en masturbatie, wordt vager.[74] Bepaalde prikkeltechnieken die men voordien geen masturbatie zou genoemd hebben, worden ook binnen deze sfeer betrokken: ze hoeft niet in de genitale streek te geschieden, de handen zijn er niet bij nodig zoals bij de drukken der dijen, een orgasme of ejaculatie mag ook ontbreken en ze kan zelfs louter psychisch zijn ('datgene wat te vooren ligchaamlijke wulpschheid was, wordt nu wulpschheid der ziel'). Bepaalde coitale omgangsvormen worden masturbatie genoemd: bv. de coitus interruptus, orogenitaal contact, interfemoraal contact, petting, enz.[75]

Vat men de opgesomde symptomen samen, dan kan men dat geheel de naam geven van een syndroom. De vervorming in de denkwijzen zijn te vergelijken met de karakteristieken die Adorno, Jahoda, Christie, Rokeach e.a. aangeven voor het autoritair, het fanatiek, het 'closed mind' denken. De psychologie van de personen die de masturbatie bestrijden, de actiemiddelen, de inhoud van de boeken, het proseletisme, kortom alles wijst niet op de rustige pedagogische houding die door de situatie verantwoord kan worden, maar wel op typische deformaties.

Oorzaken van de bestrijding - De vaststelling dat de bestrijding pathologisch is, maakt het zoeken naar de oorzaken niet gemakkelijk. Men is aangewezen op psychologische en vooral dieptepsychologische verklaringen waarvan de historische dimensies onvoldoende gekend zijn. Toch zullen we dit thema in het kort onderzoeken omdat we menen dat sommige oversimplificaties of naïeve uitleggingen beantwoord moeten worden. Men mag bv. niet veronderstellen dat de masturbatie op deze typische wijze werd bestreden omdat de jongeren de nodige waarschuwing voor een reëel gevaar moesten krijgen, of omdat zij intenser werd afgekeurd, of omdat de artsen een gevaarlijke ziekte ontdekt hadden waartegen men dringend moest optreden. Een langdurig fenomeen van sociale pathologie kan trouwens niet ‘verklaard’ worden door het aanwijzen van een beginpunt, door een ‘einmalig’ feit. Strikt genomen kan men opwerpen dat het niet helemaal juist is de bestrijding in de 18de eeuw te laten beginnen. Wel volgde op de ene vorm van bestrijding een andere. We stellen dus beter deze vraag: ‘waarom begint in de 18de eeuw een felle bestrijding van de masturbatie?’ Zo krijgen we een vast vertrekpunt, nl. het feit dat in de 17de eeuw geen enkel en in de 18de eeuw een hele reeks werken tegen de masturbatie geschreven werden. Welke zijn de verschillende *theoretische* mogelijkheden van verklaring voor deze vrij plotselinge verandering? (a) De masturbatie kan zich in de loop van de 18de eeuw sterk *uitgebreid* hebben. (b) Personen betrokken bij de opvoeding der jongeren, kunnen *beter op de hoogte* gekomen zijn van de verspreiding, bv. doordat zij het gedrag der jongeren controleerden. Hierdoor kregen zij misschien de *indruk* dat deze gewoonte een grote uitbreiding nam. (c) Afgezien van het feit dat de frekwentie daalt, gelijk blijft of toeneemt, kan de *veroordeling* ervan *strenger* geworden zijn. (d) Afgezien van een verandering in het aantal masturbanten, kan zich een *wijziging in de aard* voorgedaan hebben: van noodmasturbatie, tijdelijke, functionele masturbatie, of beoefend in een toestand van onvolledig besef van wat men doet, zou men kunnen evolueren naar bv. een zelfbevrediging die men bewust als seksueel aanvoelt, waarvan men weet dat ze zondig is.

(a) Onderzoek van de onderstelling dat het aantal masturbanten toeneemt en/of beter opgemerkt wordt - Alle auteurs van de 18de en 19de eeuw beweren dat de masturbatie toeneemt. *Bestaan er wetmatigheden die bepalend zijn voor een groter of kleiner aantal masturbanten?* Mag men bv. aanvaarden dat het percentage masturbanten daalt wanneer er andere bevredigende uitingskansen beschikbaar worden? Men mag veronderstellen dat in de 17de-18de eeuw de niet-masturbatorische seksuele uitingskansen waarschijnlijk verminderen in die groepen waarvan men zegt dat hun masturbatiepercentage stijgt, nl. de leerlingen in de scholen en internaten. Hier ligt theoretisch een mogelijkheid van verklaring der uitbreiding van de masturbatie. Naar alle waarschijnlijkheid bestaan er ook verbanden tussen ener-

zijds de voeding, de huisvesting, de levenswijze, het langdurig stilzitten op school, de kleding, en dgl., en anderzijds het aantal masturbanten en de frekwentie van hun activiteit. Het al of niet masturberen kan ook verband houden met sommige psychologische structuren. Wanneer in een bepaalde periode het ontstaan van dit type van persoonlijkheid bevorderd of verhinderd wordt, kan dat invloed hebben op het percentage. Tenslotte kan men nog denken aan factoren zoals het al of niet bestaan van een aanrakingstaboe van het lichaam, van hygiënische verzorging van het lichaam (bv. de genitalia), van een algemene aanvaarding of verwerping van het seksuele, van de lichamelijkheid, de lust. Enkele van deze hypothesen zullen we, in verband met de 18de-eeuwse toestand, onderzoeken.

Welke van deze factoren kunnen een mogelijke toename verklaren? Allereerst kan men wijzen op *uitbreiding van het aantal internaten en kosthuizen* ten gevolge van de pedagogische inspanningen. Verschillende emotionele, affectieve toestanden in deze instellingen kunnen de oorzaak worden van een frekwentere zelfbevrediging. Een grote groep jongeren is in isolering bijeen, dag en nacht zodat de kans op 'besmetting' stijgt. Tezelfdertijd vallen andere uitingsvormen zoals vrijen, voorechtelijke coitus, bordeelbezoek weg. Een derde factor vindt men in de situatie der meeste internaten. De zelfbevrediging neemt er gemakkelijker dan elders een collectieve vorm aan. In de meeste scholen overnachtte men met twee in één bed, vele bedden in één slaapzaal. Zo is het mogelijk dat, met de uitbreiding der internaten waarin de jongeren uit de standen die nog niet ten volle gedisciplineerd zijn volgens de nieuwe regels, terechtkomen, er reacties loskomen bij de pedagogen. Het is van belang op te merken dat zulke reacties niet gekend zijn, behalve vanuit het progressief milieu der filantropijnen en dat van L. von Zinzendorf. De eersten voerden propaganda o.m. met het feit dat zij er niet zoals al de andere scholen onverschillig tegenover stonden maar er maatregelen tegen namen. Zekerheid omtrent de toename als gevolg van het gestegen internaatsbezoek kan men bij gebrek aan objectieve bronnen niet krijgen. Trouwens, hoe groot het aantal internaatsstudenten en het percentage masturbanten onder hen ook was, het is een feit dat de pedagogen er tot ca. 1770 weinig of geen aandacht aan schonken, ook niet wanneer daartoe gelegenheid was, zoals bij de uiteenzetting van het 6de gebod. *De eerste halve eeuw bestrijding heeft weinig of geen relaties met de school en het internaatsleven*.

Bij de bespreking van de middelen ter bestrijding zal men zien welk belang destijds aan *voeding en drank* gehecht werd. Nu is het mogelijk dat in de 18de eeuw de kwaliteit en kwantiteit der voeding in de standen waarover sprake is in verband met masturbatie verbetert, al wordt door specialisten het tegendeel aangetoond bv. voor wat de vleescomsumptie betreft. Daardoor zou de gezondheidstoestand, mede onder invloed van een verbeterende hygiëne vooruitgegaan zijn. De mensen leven inderdaad langer. Een persoon

die gezonder is, kent een grotere vitaliteit, ook seksueel Men mag dus theoretisch besluiten tot een mogelijke vergroting der behoeften en misschien tot een zekere vervroeging. Toch moet men voorzichtig zijn. Zonder de invloed van de voeding te willen loochenen (een van de liefdesintrigues uit *Tom Jones* van Henry Fielding is op de afrodisische uitwerking van grote hoeveelheden voedsel gebaseerd) is er geen reden waarom men aan deze factor een belangrijke betekenis zou toekennen. We staan bv. sceptisch tegenover de beweerde invloed van sommige dranken (thee, koffie, chocolade) en van specerijen. Over de afrodisische effecten van deze en andere spijzen is weinig bekend, tenzij dat de vermeende stimulerende waarde ervan vooral of uitsluitend op magie en suggestie berust. Nu is het mogelijk dat de mensen uit de 18de eeuw *dachten* dat deze stoffen prikkelend waren, zodat onrechtstreekse beïnvloeding niet onmogelijk zou zijn. Maar ook bij deze veronderstelling kan het effect slechts klein en van korte duur zijn. Voor zover men op dit ogenblik kan zien, zijn er geen redenen om te denken dat de wijzigingen in de voeding gedurende de 18de eeuw een voldoende invloed zouden hebben uitgeoefend, zeker niet op het gedragspatroon der jongeren, en nog minder op dat der jongeren in de internaten, waar de voeding ‘eenvoudig en sober’ was, naar monachaal model. Niet de invoering van de aardappel, de tomaat, van nieuwe dranken en meer specerijen kan de veronderstelde masturbatie-epidemie verklaren.

Enig belang mag men hechten aan het sedentair schoolleven (congestie in de abdominale streek) en aan de toenemende domesticatie van de mens, nl. de geleidelijke veranderingen in de wijze van wonen, de kleding, een andere indeling van de dag, groter comfort, meer rust, kortom, meer ‘Daseinsentlastung’. Gedomesticeerde dieren kennen dikwijls een grotere seksuele activiteit. Men mag niet a priori de mogelijkheid uitsluiten dat ook bij de mens iets dergelijks geschiedde.

Nog andere factoren zouden een vaker voorkomende masturbatie kunnen verklaren. De toenemende individualisering van de mens en de *desociabilisatie* van de maatschappij maken het leggen van sociale contacten moeilijker. In sommige gewesten constateerde men de desintegratie van de al of niet geïnstitutionaliseerde voorechtelijke contacten zoals de kiltgang. Voor de bevrediging van zijn seksuele behoeften was de mens dus meer aangewezen op de ‘outlet’ van de eenzame. Ook maakte de toenemende afkeuring van het seksuele het uitspreken van een verlangen ten overstaan van een mogelijke partner moeilijker.

Omtrent een stijging van de leeftijd waarop men huwt, of een daling van de kansen om te kunnen huwen, of een tijdelijk verbreken van de sex ratio zijn geen gegevens voorhanden. Deze factoren die een invloed op het masturbatiecijfer zouden kunnen hebben, worden door de schrijvers weinig ter sprake gebracht. Wel wordt veel aandacht besteed aan het vervroegd optreden van de puberteit en aan de later komende sociale rijpheid. Na de

bespreking die reeds aan deze factoren werd besteed, is het voldoende hier te herhalen dat de beweerde zgn. vervroeging vermoedelijk voortkomt uit een verlangen naar retardatie.

In de voorgaande bladzijden vonden we weinig steekhoudende argumenten voor de thesis dat de bestrijding voldoende te verklaren is door het stijgen van het aantal masturbanten. Enige invloed ging waarschijnlijk uit van de voortschrijdende domesticatie. Misschien mag men ook een zekere invloed van het desociabilisatieproces aannemen. De veronderstelling dat men de zelfbevrediging intenser ging bestrijden omdat zij beter werd opgemerkt, bv. dank zij het internaatsleven, gaat niet op. De bestrijding is ontstaan en werd lange tijd gevoerd buiten het milieu van de internaten.

(b) Men kan de bestrijding ook trachten te verklaren doordat de aard van de zelfbevreding verandert - Bij de bespreking van de inschikkelijke houding tot aan de 18de eeuw, hebben we gezegd dat we vroeger een meer holistische, cosmische visie op de natuur, het leven en de mens veronderstelden. Er werd ook gewezen op de latere splitsing van dat geheel. Een van de gevolgen was dat sommige activiteiten meer geseksualiseerd en het seksuele meer gegenitaliseerd werden. Herhaaldelijk hebben we ervoor gewaarschuwd vroegere toestanden niet in hedendaagse terminologieën te beschrijven. Na twee eeuwen beïnvloeding weet vandaag ongeveer iedereen wat zelfbevrediging is, hoewel deze bewering niet helemaal juist is: zelfbevrediging bij heel jonge kinderen en sommige technieken worden vandaag slechts door specialisten herkend. In de 18de eeuw heeft men aan velen moeten leren wat masturbatie is. Men moest de mensen van het bestaan van deze activiteit bewust maken en deze leren herkennen. We mogen de toestand vóór de expliciete bestrijding waarschijnlijk vergelijken met diegene die we vinden in sommige niet-westerse gebieden. In het hoofdstuk over masturbatie in *The cradle of erotica* door Allen Edwardes en R.E.L. Masters (New York, 1962) vinden we een beschrijving van gedragingen die we voor het oude westerse patroon typisch hebben genoemd. Een langdurige actie zou nodig zijn om aan deze volkeren de nieuwe westerse zedelijkheidsnormen bij te brengen. Zelfs vandaag is het in het westen zo dat sommige masturbatie onbewust geschiedt: de betrokkenen ontdekken eerst later door het lezen van boeken wat ze gedaan hebben. Een gedeelte van wat men zelfbevrediging noemt, is een niet duidelijk afgebakende activiteit, vóór de puberteit door het ontbreken van ejaculatie niet duidelijk te onderscheiden van andere lustgewaarwordingen, na de puberteit niet altijd te onderscheiden van de polluties, en bij het meisjes nog diffuser dan bij de jongen.

Door de verpreutsing zou men als meer seksueel ervaren wat er voordien slechts een vage relatie mee had. Deze associatie maakte de zelfbevrediging vermoedelijk zondiger, dus slechter en tevens aantrekkelijker. Deze indruk wordt bij de betrokkenen versterkt doordat men sinds de 16de eeuw sterker

de nadruk legde op het aanrakingstaboe. Hieruit ontwikkelde zich de 'hands-off-pedagogie'. Dit taboe wordt vooral effectief wanneer het in de eerste jaren voorbereid wordt. Dit gebeurt stilaan sinds de 17de-18de eeuw. Hierdoor wordt de zelfbevrediging minder een 'release of tension' of een genot en meer de overschrijding van een taboe. De status van de masturbatie werd gewijzigd.

In dit verband kunnen we nog wijzen op de toenemende verinnerlijking. Het genot wordt groter naarmate de fantasie er meer bij betrokken wordt. Maar tezelfdertijd worden de bezwaren weer groter, omdat men van schaamtenaar schuldmoraal overgaat. Hiervan gaat dan invloed uit op de aard der zelfbevrediging. Het is treffend hoe dikwijls in de 18de eeuw wordt beweerd dat men zich schuldvrij bevredigt, maar het niet durft te bekennen aan de anderen; men is dus niet schaamtevrij. Schaamte moet schuld geworden zijn, wil men de eenzame seksualiteit effectief kunnen bestrijden.

Het is echter moeilijk uit te maken of de mogelijke verandering van de aard der zelfbevrediging oorzaak dan wel gevolg is van de typische bestrijding. Eén aspect van de correlatie is vrij zeker: men heeft de volwassenen en de jongeren bewust gemaakt van de zelfbevrediging en hen leren beseffen welke activiteiten men hierdoor bedoelde. Door deze handelingen als gevaarlijk te brandmerken is de aard ervan gewijzigd. Door deze wijziging kan men niet het ontstaan maar wel de toenemende *masochistischgetinte bereidheid* verklaren, *dat zo velen zo gemakkelijk zo erge gevolgen van de zelfbevrediging wilden aanvaarden*.

(c) Werd de zelfbevrediging sterker afgekeurd? - We mogen vooreerst niet de denkfout begaan, te beweren dat de zelfbevrediging feller werd bestreden omdat zij meer dan voordien werd afgekeurd, terwijl we de oorzaak van die intensere afkeuring in de sterkere bestrijding zoeken. Wanneer we de oude en de nieuwe houding tegenover elkaar stellen, kan men niet twijfelen aan een grotere negatieve sanctionering. We moeten dus naar pere reacties veroorzaakt tegen gedesociabiliseerde uitingen. De 'social control' van een groep verzet zich tegen desintegrerende stromingen die de samenhang bedreigen. De veroordeling van de zelfbevrediging zou zich in dit geval niet tegen de seksuele component richten, maar tegen het gebrek aan sociabiliteit. Men kan deze hypothese verder uitbouwen en stellen dat de actie sterker moest zijn omdat deze uiting niet controleerbaar was. Het optreden van de groep tegen de gemakkelijker te ontdekken prostituele omgang moet verschillen van dat tegen bv. de zelfbevrediging. Deze laatste moet met uitgebreide, diepgaande, zelfstandig werkende en dus innerlijke sancties omgeven worden. Zo ontstaat gemakkelijk een over-taboeëring, te vergelijken met de taboes waarmee in de loop van het westers civilisatieproces het mes omgeven wordt. In de beide gevallen bestaat er geen rationele overeenstemming tussen de werkelijke gevaren en de hoeveelheid en

aard der verboden en voorschriften. Het verbod op de zelfbevrediging kan dus voortkomen uit reacties van primair-emotionele aard (angst, schuld, enz.), verwekt en gebruikt door de zichzelf beveiligende maatschappij. De rationele rechtvaardiging is niet diegene die door de bestrijders van de zelfbevrediging wordt aangegeven (hygiëne, enz.), maar wel het reëel of vermeend welzijn van de groep.

Het strenger afkeuren kan ook een ander gevolg zijn van het moderniseringsproces dat o.m. gekenmerkt wordt door het privatiseren van expressies, emoties en begeerten, en door het taboe op het lustvol genieten. De attitude tegenover het lichaam en zijn functies (het spuwen, het niezen, enz.) werd gewijzigd. De taboes op deze uitingen werden, evenmin als het taboe op de zelfbevrediging, niet dadelijk in verband met godsdienst of geïnterioriseerde zedelijkheid gebracht. Hoe zou men trouwens een minimum aan inschikkelijkheid tegenover de zelfbevrediging bewaren, wanneer andere functies nauwelijks geduld werden? De 18de eeuw was, daarover zijn de historici het eens, een van de meest onzindelijke eeuwen; men waste zich weinig, niet omdat men het lichaam aanvaardde zoals het was - een denkfout die te vergelijken is met ‘alleen vuile mensen wassen zich’ - maar omdat men van dat lichaam vies scheen te zijn. De functionele en andere betekenis van de zelfbevrediging daalde, toen ook andere lichaamsfuncties gedevalueerd werden.

Naast deze gevolgen van het civilisatieproces moet men rekening houden met invloeden van kerkelijke groepen, die het ofwel rechtstreeks op het seksuele gemunt hebben, ofwel - en dit is belangrijker - vele componenten en de voedingsbodem van het seksuele aantasten. De meeste kerken verzetten zich rechtstreeks of onrechtstreeks tegen het ervaren en genieten van visuele, gestuele, tactiele, olfactorische en erotiserende lichamelijkheid. Zij richtten zich speciaal tegen het element lust dat kon worden bestreden omdat het geen noodzakelijk bestanddeel van de voortplantingsfunctie was. Indien het begrijpelijk is dat uit hoofde van de lustvijandigheid, het seksuele meer dan andere uitingen onderdrukt wordt, dan kan men ook aanvaarden dat in het geheel der seksualiteit juist de masturbatorische uitingen het felst bestreden werden. Het is een gedrag waarbij weinig beperkingen voortkomen uit de aard zelf. Men riskeert geen zwangerschap zoals bij de premaritale coitus, geen syfilis zoals bij het bordeelbezoek; men moet niet wachten tot een partner beschikbaar is. Men ontsnapt aan alle wetten en regels, aan alle sociale controle, aan alle verantwoordelijkheid. Er blijft dus een maximum aan lust over zodat de straf zwaar moet zijn. *Men bestrijdt de zelfbevrediging niet zozeer om ze te doen verdwijnen, maar om ze te bestraffen*. Deze sadistische vergeldingselementen staan in wisselwerking met de reeds vermelde masochistische zelfbestraffingstendens. De boeken worden gemakkelijk gekocht en graag geloofd.[76] Vele schrijvers zeggen het openlijk: de vreselijke gevolgen zijn een straf voor de zonde, en sommige

masturbanten straffen zichzelf en plegen zelfmoord. A. Kardiner heeft op de gevolgen van het verbieden en toelaten der zelfbevrediging in verschillende maatschappijen gewezen. Het betreft hier beïnvloedingen die vanaf de prilste kinderjaren door het al of niet aanleren van het aanrakingstaboe aanwezig zijn en die lange tijd blijven bestaan in verschillende sectoren van de menselijke persoon. Het is niet onmogelijk dat het verbod op de masturbatie niet alleen een uiting is, maar tevens op zijn beurt een verwekker van de toenemende preutsheid.

Alle schrijvers van boeken tegen de zelfbevrediging zijn personen uit de middenklasse. Sv. Ranulf toonde aan dat de morele verontwaardiging sinds de 16de en 17de eeuw speciaal aan de lagere middenklasse eigen is. Als sociaal-psychologisch fenomeen ontbreekt de ‘moral indignation’ in nietwesterse culturen en ook tijdens onze middeleeuwen. De schijnbaar gedesinteresseerde neiging tot straffen of tot helpen straffen is ten dele vermomde sociale afgunst. Men moet echter ook rekening houden met bepaalde elementen uit de puriteinse psychologie, zoals de behoefte aan reguleringen door wetten en aan automatische straffen. Een halve eeuw lang zijn het weinig bekende artsen die boeken over zelfbevrediging schrijven. Dit feit kan men als volgt trachten te verklaren. Het puritanisme van het einde 17de, begin 18de eeuw, vooral in Engeland waar de bestrijding begon, was niet meer van het oude type. Voor het oude type zou zelfbevrediging zonde geweest zijn en zonde was zonder meer zonde. De oorzaak, de bedoeling en therapie van deze zonde zou geen rol spelen. De oude puriteinen waren niet zozeer op het heil van de groep gesteld (daarom moest men als godsdienstige plicht opleggen datgene wat niet uit ‘verantwoordelijkheidsbesef’ voortkwam) maar iedereen was eerder bedacht op het bereiken van het eigen heil. De bedoeling was niet de vaste ordeningen van God en de natuur te verbeteren. Het puritanisme van de periode der Aufklärung heeft echter het vast geloof dat de rede de mens en de wereld beter kon maken. Men durft een oordeel uit te spreken over zowat alles, zelfs over God. Soms vindt men religieuze en rationele motiveringen naast elkaar als fundering van een gebod. Daniël Defoe oordeelt in zijn boekje over het gebruik en het misbruik van het huwelijk, uit 1727, over sommige wijzen waarop een huwelijk aangegaan wordt: ‘To rush into matrimony as a horse into the battle, intimates a fury, not a *rational, sober, christian* proceeding: in a word, it detects the person of the crime ... a raging inflamed appetite’. Deze zonde, een van de vormen van ‘matrimonial whoredom’, wordt niet veroordeeld omdat zij een zonde is, maar omdat de handelswijze irrationeel en onmatig is. Passieliefde is gekkenwerk. Trouwen omdat men brandt van begeerte is dwaas. Defoe gebruikt op een typische wijze drie woordjes na elkaar: ‘rational, sober, christian’.[77] De term ‘christian’ komt als laatste en is slechts de sanctionering van de vorige fundering. Datgene wat als christelijke moraal wordt voorgesteld, is burgerlijk van oorsprong en inhoud.

Daarom was het mogelijk dat medici de bestrijding van de zelfbevrediging inzetten, dat na hen pedagogen kwamen, en pas heel laat, religieuzen.[78]

Maakt men de verklaring echter niet onnodig ingewikkeld door de rol der artsen in een speciaal licht te plaatsen? Men kan zich immers indenken dat juist de medici met deze campagne begonnen omdat hun beroep hen met het intieme in contact bracht. In de protestantse landen, waar geen biechtpraktijk bestaat, zou de arts de vertrouwensman geweest zijn die ontdekte welke verspreiding de zelfbevrediging kende, die wist welke gevaren eraan verbonden waren en die dus waarschuwde. Hiermee zou verklaard zijn waarom de bestrijding ontstond in medische kringen van protestantse landen in een periode waarin het aanzien van de medicus steeg en zijn werkkring zich uitbreidde. Deze veronderstelling schijnt op het eerste zicht aanvaardbaar. Het is alleszins waarschijnlijk dat ten gevolge van de bestrijding door medici, sommige masturbanten zich inderdaad zorgen maakten en de artsen raadpleegden. Maar het is vooreerst opvallend dat slechts een gedeelte der artsen in het belang van de bestrijding geloven terwijl de meesten sceptisch blijven. Het onderscheid tussen de katholieke en de protestantse landen is ook onverklaarbaar groot. Indien er niet een katholieke en daarnaast een ervan verschillende protestantse geneeskunde bestaat in de 18de eeuw, met elk hun eigen nosologieën, therapieën, enz., dan is het onwaarschijnlijk dat men in de protestantse gewesten wèl ziekten constateert ten gevolge van masturbatie en in de katholieke niet, in de veronderstelling dat de zelfbevrediging in de beide gewesten verspreid was. Een tweede argument tegen de thesis dat de masturbatiebestrijding ontstond om specifiek-medische redenen, is te vinden in de aard van de medische boeken. Men kan niet zeggen dat het medische werken zijn zoals de andere. De gebruikte terminologieën houden reeds een morele veroordeling in. De toon waarop geschreven wordt is niet objectief maar aanvallend en bestraffend.

Rationalisaties - Bij de bespreking van de inschikkelijke houding der artsen tegenover de zelfbevrediging, hebben we gezegd dat er geen speciale theorie bestond om deze af te keuren. Wanneer in de 18de eeuw artsen medische argumentaties gebruiken om de zelfbevrediging af te keuren, hebben zij dan nieuwe feiten ontdekt? Tot in de 18de eeuw aanvaardde men het bestaan van wisselwerkingen, steunend op directe contacten tussen de genitalia en de hersenen. Omdat men hiervan a priori overtuigd was, controleerde men de fysiologische mogelijkheden voor deze contacten niet. De theorie liet trouwens toe een reeks verschijnselen te verklaren. Een stoornis in een van de beide polen (de hersenen, of de genitalia) beïnvloedde ook de andere pool; het ruggemerg dat de verbinding tussen de twee polen was, kon zelfs ontaarden (tabes dorsalis, ruggemergtering, Rückendarre, consomption dorsale, enz.) Zwakke hersenen (bij zwakzinnigen) verwekten een sterke seksualiteit. Wie zich uitputte in seksuele activiteiten deed aan de andere pool

de hersenen verschrompelen en zelfs uitdrogen 'zodat men ze hoorde rammelen in de schedel'. Het ontbreken of blokkeren van elke kans op seksuele uiting bij een normaal mens, veroorzaakte spanningen aan de andere pool, nl. de betrokkene werd misschien gek of minstens onevenwichtig.

Het seksueel systeem kon dus oorzaak zijn van psychische ziekten wanneer men overdreef in de uitingen of in het blokkeren van uitingen. Anderzijds is de seksuele uiting ook therapeutisch voor psychische stoornissen. Nog in de eerste helft van de 19de eeuw gelooft men dat geesteszieken geholpen worden door gelegenheid te geven tot coitus, door ze zwanger te doen worden of door de zelfbevrediging. Ook komt men tot hogere intellectuele prestaties wanneer men weinig seksueel actief is (de latere sublimatietheorie). Deze en soortgelijke opvattingen zijn populair tot in de 20ste eeuw. Zij zijn de kern van de volksopvattingen en zelfs van die van academici.

Volgens deze theorie kon zelfbevrediging niet schadelijk zijn. Alleen de overdrijving was schadelijk, even goed als alle Venus nimia. Deze bespiegelingen worden echter naar de einde van de 18de eeuw vervolledigd met de thesis dat niet alleen het geslachtsmisbruik maar ook de onnatuurlijke bevredigingswijze een oorzaak kon zijn van geesteziekten. In hoeverre we hier te doen hebben met een trend die de masturbatie deed veroordelen, of omgekeerd, met een beïnvloeding van de geneeskunde door de masturbatie-bestrijding, is niet duidelijk. De studie van A. Wettley *Von der 'Psychopathia sexualis' zur Sexualwissenschaft* spreekt zich niet uit over een mogelijk verband; de chronologie der verschillende boeken wijst volgens ons echter op een prioriteit van de masturbatiebestrijding.

- De theorie van het *geslachtsmisbruik* vindt men reeds bij Galenus en Hippocrates. Tissot geeft ze als volgt weer: geslachtsmisbruik is de meest frekwente oorzaak van verzwakking. Het lichaam verliest bestendig krachten; dit verlies moet door voeding goedgemaakt worden. In het lichaam ondergaat de voeding verschillende bewerkingen, nutritie genoemd. Wanneer deze nutritie bv. door een ziekte verhinderd wordt, ontstaat een voortdurende verzwakking. Van alle oorzaken die de nutritie verhinderen is het geslachtsmisbruik de frekwentste. Wil de voeding de nodige graad van bewerking bereiken, dan moet er een zekere hoeveelheid van reeds bewerkte vochten in het lichaam aanwezig zijn. Hoe intenser deze vochten bewerkt werden, hoe beter en vlugger de volgende nutritie zal gebeuren, en dus, hoe gezonder de mens zal zijn doordat hij meer bestanddelen uit zijn voeding kan halen. De melk van een min is bv. weinig bewerkt; daardoor kan de min er elke dag een belangrijke hoeveelheid van afstaan zonder ziek te worden. Het semen daarentegen is veel meer gecondenseerd, in zoverre dat verlies van één ons meer verzwakking veroorzaakt dan het verlies van 40 ons bloed.[79] Een bewijs van de kracht van het semen is dat het de puberteits-verschijnselen veroorzaakt en dat een castratie rampzalige gevolgen heeft.[80]

Tissot verlaat echter Galenus wanneer hij beweert: ‘de ongelukken die degenen beproeven die zich door een natuurlijke geslachtelijke omgang uitputten, zijn vreselijk, maar die ten gevolge van masturbatie zijn het *nog veel meer*.’ De gewone coitus is volgens Democritos of volgens Haller, een vriend van Tissot ‘een soort epilepsie’, ‘een zeer heftige handeling die erg op stuiptrekking gelijkt, en die juist daardoor op verrassende wijze uitput en het hele zenuwstelsel beschadigt.’ Dus buiten de verzwakking door de zaadlozing is er nog de uitputting ten gevolge van de spasmen. Vandaar dat ‘talrijke’ personen de coitus met de dood bekopen. Na een discussie over wat meest uitput, nl. de ejaculatie of de spasmen, besluit Tissot dat de coitus een algehele ontreddering in de huishouding van het lichaam betekent, waaruit ongeveer alle ziekten voortvloeien. De gevolgen voor de vrouw zijn nog rampzaliger. Aangezien haar zenuwstelsel minder sterk is, bestaat er meer gevaar voor een totale ontreddering.[81] En, hoewel zwakker, bezit de vrouw ‘dikwijls’ een grotere ‘geilheid’ en vermogen tot ‘wellust’ dan de man, zodat haar toestand daardoor nog gevaarvoller wordt.

Om te bewijzen dat de *zelfbevrediging nog schadelijker is dan de gewone coitus*, moet men volgens Tissot geen beroep doen op een speciale tussenkomst van de goddelijke voorzienigheid, die de onveranderlijke wetten van natuur zou wijzigen. Alles kan door de natuurwetten verklaard worden. Volgens Sanctorius is een coitus die niet door de natuur maar door de verbeelding opgewekt is, schadelijk: hij verzwakt de ziel en vooral het geheugen. Er ontstaat slechts een natuurlijk seksueel verlangen wanneer er genoeg ‘liqueur’ is die daarbij nog te dik moet zijn om overgepompt te kunnen worden in het gewoon bloed; bij deze zaadlozing is geen verzwakking te vrezen. Maar wanneer de coitus en de zelfbevrediging niet uit een fysiologische behoefte ontstaan, wordt een daad gesteld die niet noodzakelijk is. De behoefte wordt onafhankelijk van de hoeveelheid af te voeren vochten. ‘Men onderwerpt zich aan behoeften zonder noodzaak’. Zo komt men op het hellend vlak. Een tweede reden waarom de masturbatie bijzonder schadelijk is, is dat zij over haar slachtoffer ‘l'empire des sens’ uitoefent. Het wordt overspoeld en verkeert in een ‘aanhoudende geestesspanning’. Verder stijgt de frekwentie omdat de kansen tot masturbatie talrijker zijn dan die om geslachtelijke omgang te hebben. Zelfs de veelvuldigheid van de erecties veroorzaakt een uitputtende spanning die verlamming, onmacht en gonorrhoe tot gevolg kan hebben. Ook wordt men vlugger uitgeput wanneer men krachten verliest aan alle kanten; bij de coitus is men althans ten dele door de partner omsloten. Ook masturbeert men dikwijls staande, wat supplementaire vermoeidheid verwekt. Sanctiorius had van de staande coitus reeds gezegd dat hij extra schade veroorzaakt. Er is ook een belangrijk verlies door het zweten vooral omdat men tijdens een coitus of masturbatie waardevoller stoffen uitzweet dan anders. In de gewone coitus wordt dat verlies goedge-

maakt doordat men de stoffen die de partner transpireert zelf aspireert. ‘Deze uitwisseling staat dank zij betrouwbare waarnemingen boven alle twijfel’. Hoe groter de vreugde bij de coitus, hoe vlugger het herstel achteraf Daarom zegt Vénette dat de coitus met een mooie vrouw minder vermoeit dan die met een lelijke. De laatste oorzaak van schade door masturbatie is de wroeging.

De overdrijving van de schade is een van de pathologische aspecten van de bestrijding. Toch moeten we toegeven dat artsen die zich op een preformatoristisch standpunt stellen (nl. dat bij de geboorte reeds alle zaadcellen aanwezig zijn, die door te grote hitte op te vroege leeftijd kunnen beschadigd worden) een groot zaadbederf dat tot in vele generaties merkbaar is, moeten vrezen. Maar van deze gedachtengang wordt nagenoeg geen gebruik gemaakt.

Tenslotte kan men nog veronderstellen dat ten gevolge van de gebrekkige wijze van waarneming in de toenmalige geneeskunde het begaan van vergissingen onvermijdelijk was. Hierop antwoorden we dat het treffend is dat deze vergissingen niet gebeurden in de richting van een te grote toegeeflijkheid ten overstaan van het seksuele.

Uit de voorgaande bladzijden concluderen we het volgende. Het antimasturbatiesyndroom is pathologisch. We hebben de onjuiste hypothesen om de oorsprong van de bestrijding te verklaren, een voor een verworpen. We menen daarom dat de zelfbevrediging bestreden werd, niet zozeer om ze te doen verdwijnen, maar om deze anarchische, solipsistische, onbeperkt libidineuze en sociaal-onproductieve activiteit te straffen. Een theorie werd ontworpen die de zelfbevrediging als buitengewoon schadelijk voorstelde. Deze bedoeling blijkt het duidelijkst uit de hierna te bespreken bestrijdingsmiddelen. Deze zijn soms openlijk sadistisch en ze worden opgedrongen hoewel de medische auteurs te voren gezegd hadden dat de genezingskansen miniem, soms niet aanwezig waren.

Bestrijdingsmiddelen - (a) Doen bekennen - Alvorens men de masturbatie kan bestrijden, moet men ze ontdekt hebben. Sinds de tweede helft van de 18de eeuw leert men aan de pedagogen, theologen en moralisten hoe ze de masturbanten kunnen ontdekken. Eén blik op de lichaamshouding, de huidskleur, de ogen of de gelaatsuitdrukking kan soms voldoende zijn. Men suggereerde ook speciale middelen. Volgens P. Villaume moest men o.a. de kinderen en jongeren nasluipen naar de toiletten (‘heimliche Orten’) of de kinderen vroeger dan gewoonlijk naar bed sturen en wanneer ze in hun eerste slaap zijn, het deken zacht wegnemen en de plaats der handen nazien. Men kon ook aan een kameraad van het kind de geheime opdracht geven het te bespioneren, desnoods door beiden in hetzelfde bed te laten slapen. Pedagogen werkten situaties uit om de jongeren tot zelfbekentenis te brengen. In de ‘Voorrede’ tot de hollandse vertaling van Vogel raadt de onbekende schrijver aan, een leerling die ‘aan die ondeugd verknocht’ is, in

vertrouwen te nemen, hem seksuele voorlichting te geven en te spreken over het misbruik van het zaad. Op dit ogenblik moet men plotseling van toon veranderen en een handspiegel die men omgekeerd had klaarliggen, voor het gelaat van de knaap houden, waarbij men met een 'doordringende en ernstige stemme' zegt: 'en alle die gevolgen hebt gij u zelven reeds op den hals gehaald; ziet hier uw beeld des doods - hoe lang hebt gij die ondeugd reeds bedreeven? Men mag dan een bekentenis verwachten, want het is reeds echt gebeurd' dat daarna de knaap stottert en bekent. Men mag op dit moment ook niet vergeten te vragen naar medeplichtigen.

Een ander middel bestaat erin een verschrikkelijk verhaal over de lotgevallen van een masturbant te lezen te geven; bij die lectuur houdt men de knaap in het oog. Vogel beschrijft hoe een 'Hofmeister' zijn leerling tot de bekentenis brengt. Hij kittelt hem tijdens een wandeling achter het oor, en begint daarop een gesprek over het kittelen in het algemeen, het kittelen van de genitalia in het bijzonder en over de gevaren daaraan verbonden. 'Meer was er niet noodig, om den jongeling in de uiterste verleegenheid te brengen...' waarna de totale bekentenis volgt. Het is ook noodzakelijk toezicht uit te oefenen op het bed en het ondergoed. Ontdekt men vlekken op het hemd of het bed, dan moet men dadelijk de schoolarts waarschuwen die de infibulatie moet toepassen. Wanneer deze 'zaadvlekken' van onvrijwillige nachtelijke polluties afkomstig zijn, vindt men hierin een bewijs dat de jongere losbandig is en dus daardoor nachtelijke pollutie heeft. Men moet in de slaapkamer en het bed ook zoeken naar verdachte werktuigen die bij de masturbatie gebruikt worden. Masturbanten verraden tenslotte zichzelf, want schermen kunnen ze niet leren, dansen en paardrijden moeilijk.

Zodra men zekerheid heeft, begint men met de therapie. Deze bestaat uit: (a) Ontwenning van de gewoonte; (b) algemene versterking van het lichaam na de verzwakking; (c) bestrijding van de afzonderlijke ziektesymptomen en (d) scheppen van een situatie waarin de masturbatie-infectie voorkomen wordt. Daarnaast ontwerpen de bestrijders nog preventieve en profylactische maatregelen, zoals de seksuele voorlichting, de publikatie van angstwekkende verhalen, het creëren van een speciale kleding, chirurgische ingrepen, hydrotherapieën, enz. Vogel somt in zijn boek 21 punten op 'ter beveiliging tegen de onkuischheid' in het algemeen en de zelfbevlekking in het bijzonder. Het aantal te nemen maatregelen wordt echter gaandeweg zo groot dat ze niet meer te tellen zijn. Meer nog, men merkt ze niet eens meer, terwijl ze in de sub-liminale sfeer aanwezig zijn als een bestendige controle en aandacht voor een onophoudelijke dreiging. Zonder er zich bewust van te worden, voelt men de aanwezigheid van het ontbrekende. Dit geheel geven we de naam van antimasturbatiepedagogiek.

(b) Godsdienst - Uitspraken zoals 'één blik op het kruisbeeld helpt meer dan het hele boek van Tissot' of het aanraden van een 'hartsgrondig' gebed of van een gesprek met een geestelijke, zijn een grote uitzondering. Zelfs

het inroepen van de godsdienst *in gevallen van nood* blijft een voor de 18de eeuw ongewone raad. De meeste schrijvers beweren de hulp van de godsdienst niet nodig te hebben. Deze houding zal in de 19de eeuw omslaan naar het andere uiterste. Rond 1930 vindt een nieuwe reactie plaats: men oordeelt dat het voor de godsdienst te gevaarlijk is wanneer bij de strijd om de kuisheid religie en kuisheid aan elkaar gekoppeld worden. Want wanneer de kuisheid het niet haalt, wordt ook de godsdienst over boord geworpen.

(c) Diëet - De betekenis die men in de 18de en de vorige eeuwen aan de voeding toeschreef, is groot. Herhaaldelijk leest men dat het individu zelf niet in staat is zijn gedrag in de hand te houden omdat de voeding op haast mechanische wijze op de situatie ingrijpt. Men leest vertwijfelde uitspraken van personen die ondanks een streng diëet niet kuis konden blijven. Men verwijt minder iemands onzedelijk gedrag dan wel zijn mateloze voeding. Hier staan we waarschijnlijk voor een uiting van de reeds herhaaldelijk besproken andere visie op de mens, die op een meer fatalistische wijze deel uitmaakt van en dus ook onderworpen is aan een groter geheel. Het diëet had een dubbele functie. Personen die zich gemasturbeerd hadden, moesten vooreerst een versterkend diëet krijgen. Men gaf hen bv. koortsbast ter versterking van de verzwakte spieren of kina. De masturbant kreeg soms zelfs een min. Iemand kon ook versterkende transpiraties opnemen door bv. tussen twee gezonde minnen te slapen maar hieraan was een nadeel verbonden: zodra de zieke gezonder werd, zou de begeerte geprikkeld worden. Daarom stelt Tissot voor de seksen niet te vermengen.

De voornaamste functie van het diëet was preventief. Galenus had in een werkje over het diëet de opvatting verdedigd dat het voedsel sommigen kuis en anderen losbandig maakte. In de kloostermilieus had men een ervaring van eeuwen.[82] Een gedeelte van deze wijsheid was gemeengoed geworden. J. Van Beverwijck zegt met nadruk dat bv. studenten zuivere spijzen moeten gebruiken waar geen vuiligheid van overblijft. Algemeen was men ervan overtuigd dat voor intellectuelen een sobere, eerder schrale kost verkieslijk was. Het voedsel bezat ook een magisch-morele waarde. De zonde begon automatisch door het nuttigen van sommige spijzen. Börner, die veel aandacht schenkt aan het diëet, somt 6 spijzen op die afrodisisch en dus gevaarlijk zijn. Zoute vis bespoedigt het verschijnen van de puberteit en is vooral in de lente gevaarlijk. Veel vlees en alcohol zijn de oorzaak van seksuele perversiteiten (zoals men heden nog denkt dat sterke afrodisiaca bepaalde soorten van seksueel gedrag kunnen verwekken). Men verzet zich tegen het gebruik van vlees, eieren, vette melk, rijst, kruiden, chocolade, punch, koffie, thee, bier,[83] suiker. Het voedsel moest licht verteerbaar, plantaardig, niet te vochtig, niet te warm en niet gekruid zijn. Soms werden antiafrodisiaca zoals kamfer aanbevolen. Ook moeder- en minnezog hadden de aandacht: het mocht niet te zuur zijn, anders werden de genitalia bij de ontlasting geïrri-

teerd. Met de stoelgang moest men voorzichtig zijn: sterk laxerende middelen waren uit den boze. Het was geraden 's avonds niet te laat te eten.

Uit de besprekingen van het diëet kan men afleiden voor welk publiek deze boeken geschreven werden. Het gewone volk had niet zoveel vlees te eten dat men ertegen moest waarschuwen. Zij aten zwart brood en groenten en dronken water; dus veel zetmeel, weinig proteïnen en te weinig vitaminen. Zij leefden in een bestendige toestand van ondervoeding. Toch projecteerde men op hen een grote wellust en losbandigheid.

(d) Bewoning - De natuur van de mens is goed, maar de kultuur maakt hem slecht. Door de kachel in de woonkamer voedt men jongens en meisjes op, die wellustig worden en zich vroeg masturberen. Maar ondanks deze feiten wil men de opvoedingswijze niet wijzigen. Men wil zelfs niet meer letten op de boerenkinderen ‘die in de harde winter zonder speciale kleding in de koude rondlopen, en toch in kracht en gezondheid toenemen’. Reeds J. Locke had gezegd, dat men de jongeren moest gewennen aan de kou en niet aan de warmte. Er ontstaat een soort *koude-pedagogiek*. Afkoeling van het lichaam is het doel. We vinden vele aanwijzigingén omtrent de temperatuur in de werken van de 18de eeuw; bij het voedsel, de bewoning, de kleding, de wijze van slapen, het baden, de beoefende activiteiten speelt de warmte of koude een bijna magische rol. De mensen (of beter: sommige mensen) schijnen het bijzonder warm te hebben. Zij reageren tegen al datgene wat ‘scherpte en hitte’ in het bloed brengt. Men waarschuwt tegen het dansen ‘hetwelk meer dan eenige andere verhitheid, voornamelijk bij de vrouwelijke Sexe op de teeldeelen werkt, en de diepten der geheimste gewaarwordingen schokt’. De zedelijkheid van de kleding hangt niet alleen af van de mate waarin zij het lichaam verhult maar ook, en bij B. Chr. Faust zelfs vooral, van de temperatuur die zij veroorzaakt. Warmte en wellust gaan samen. ‘Ik heb gezien dat zeer wellustige personen zich bijna steeds zeer warm kleden en zeer warm slapen’.

(e) Bed - Het bed, de gevarenzone bij uitstek, wordt het voorwerp van voorschriften in verband met de matras, het deksel, de duur van verblijf, de slaapkleding, de slaapgenoten. Deze verboden worden gerechvaardigd door pseudo-medische theorieën. Vanaf 4-6 jaar moet men de kinderen aan het bed ontwennen, zelfs in de winter. Ter bescherming van de onschuld laat men ze slapen op een strozak met een katoenen deken. ‘Federbetten’ zijn zo gevaarlijk als sofa's met stalen veren over welker ‘wellustmakende en verhittende eigenschappen’ de artsen al lang akkoord gaan. De kuisheid is beter gediend met harde matrassen, gevuld met paardshaar of stro, en overtrokken met leder. In de progressieve pedagogiek der filantropijnen in Duitsland is het invoeren van *kuisheidsmatrassen* met paardehaar een element dat speciaal vermeld wordt. Sommigen spotten er mee als zou-

den de nieuwe opvoeders uit zuinigheidsoverwegingen paardeharen matras en katoenen dekens verkozen hebben, waarop Salzmann antwoordt dat de nieuwe matrassen duurder zijn. Er kan niet aan getwijfeld worden, zegt Peschek, het malse, warme bed is het graf der onschuld; ook voor de prikkelbare meisjes. ‘Door de gewoonte op vedermatrassen te slapen, heeft zich een grenzeloze wellust over onze staten verspreid.’ De temperatuur in bed wordt ook bepaald door het deksel. Dit moet licht zijn. Men moet zich harden, en desnoods ongedekt leren slapen. Op de rug slapen moet eveneens verboden worden. Men kan, om het kind te helpen, een grote sleutel op de rug binden. Dat men de kinderen verplicht de handen onder de dekens weg te houden, staat rechtstreeks in verband met het verhinderen van aanrakingen.[84] De handen werden soms aan de bedsponde vastgebonden of in gordels vastgemaakt. Men ontwierp een speciale kleding waardoor de handen uit het bed gehouden werden. Tegen de koude werden handschoenen gebruikt. De eigenlijke slaapkleding moest licht en fris zijn, lang en liefst onderaan dicht.

Het ideaal omtrent de duur van het verblijf in bed was: doodmoe erin, en eruit vooraleer men volledig uitgerust was. Wanneer men zich, na zich vlug en dievelings te hebben ontkleed, te bed legde moest men dadelijk inslapen, niet meer praten met bed- of kamergenoten, want slapen is een ernstig werk. 's Morgens moet men fluks uit het bed springen en ervoor zorgen dat men snel veilig onder de mensen was. Een langdurige slaap veroorzaakt ziekten en doet het bloed in slijm veranderen; hij maakt het lichaam slap en ‘de zielskracht stomp’.[85] Het was overbodig in de progressieve pedagogische milieus veel aandacht te besteden aan het alleen slapen in één bed of in één kamer. Deze vernieuwing was reeds aanvaard. In de internaten brandde de hele nacht licht. Tegenover de leerlingen werd dit uitgelegd als voorzorgsmaatregel wanneer zij voor de ontlasting uit het bed zouden moeten. De persoon belast met toezicht moest vilten pantoffelzolen dragen. Het kon aangewezen zijn een tweede persoon in de kamer of in het bed te laten slapen ten einde te ontdekken of een jongere masturbeerde. Deze aanwezigheid kon ook nodig zijn om iemand van deze gewoonte te verlossen of om te verhinderen dat een jongere ermee zou beginnen. Een vader slaapt soms in dezelfde kamer als zijn zoon. Een moeder bewaakte twee jaar lang haar dochter. Een jonge prins werd, volgens Tissot, acht maanden lang dag en nacht bewaakt. Een ‘doortrapt kind’ moet men laten slapen bij zijn oppasser; het moet ‘vervolgd en bespied worden’. Villaume maakte hiertegen bezwaar: ‘de volwassene die bij het kind slaapt, put het uit’, en hij geeft de raad in een bed vlakbij te slapen. Vogel vindt die vrees een ‘hersenschim’.

(f) Kleding - De kleding der jongeren onderging in de loop van de 18de eeuw veranderingen. Zij werd aangepast aan het nieuwe begrip ‘kind’ en tevens meer gerationaliseerd, d.i. eenvoudiger en functioneler gemaakt.

Camper schreef over een beter model schoenen; Sömmerling voerde een campagne tegen het keurslijf. Verschillende vernieuwingen kunnen we echter niet op rekening van de rationaliseringstendens schrijven. We moeten ook invloeden van de masturbatiebestrijding veronderstellen. De opvattingen omtrent de te hoge lichaamstemperatuur vinden we ook hier terug. Daarom verzet reeds J. Locke zich tegen het dragen van een hoofddeksel, van schoenen, van speciale winterkleding. Men moet ophouden met de kinderen in de winter pels te doen dragen, oordeelt Peschek. Vervang wol door katoen, maak de halsuitsnijding ruim en open; das, halsdoek, kraag moeten afgeschaft worden. Het hemd moet een slappe en wijde open kraag hebben; de borst blijft daardoor ten dele naakt, maar dat is de bedoeling. Het hemd mag niet te lang zijn, even onder en liever nog boven de knie, omwille van de goede ventilatie; het moet los rond het lichaam hangen, om dezelfde reden. Al wat klemt, spant en dus de ventilatie belemmert en de bloedsomloop stremt, moet vermeden worden. Zakken in de broek moeten afgeschaft worden: zij maken volgens Dr. B. Chr. Faust 'de kinderen hebzuchtig, twistgierig, valsch en menigmaal diefachtig'; indien ze niet kunnen gemist worden dan moet men nauwkeurig letten op de plaats en de diepte: zakken maken de zelfbevrediging gemakkelijker. Tientallen jaren wordt door de progressieve pedagogen fel gestreden tegen de lange mantels. Zij zijn een 'dekmantel der ontucht'. Ook de zijopening in de kiel van jongens en meisjes moet dichtgemaakt worden. Kousen en schoenen kunnen gemist worden of moeten tot het hoogst nodige beperkt worden.

Het belangrijkste discussiepunt van de kleding is de broek. Sommigen willen ook de meisjes een broek laten dragen om ze 'moedig, krachtig, vrij' ('degagiert') te maken. De mode der *matrozenpakken* voor kinderen begint in deze tijd: deze kleding bevat enkele antimasturbatie-elementen.[86] Er is ook een tendens om het dragen van broeken door jongens af te schaffen. Veel invloed heeft deze actie niet gehad: er werden enkele boeken pro en contra geschreven. Maar hun inhoud is interessant. De promotor van deze anti-broekbeweging was dr. B. Chr. Faust, een arts die lange tijd op het platteland had gepractiseerd, die zich had ingespannen voor een betere opleiding der vroedvrouwen, voor meer hygiëne, voor een betere diëtiek, voor koepokinenting, voor rationele huizenbouw, voor de verzorging der soldaten, voor de vrede, enz. Hij wordt de uitvinder genoemd van de wieg, het bed voor zieken, de baringstafel.[87] In 1791 publiceert hij een boek waarin hij het afschaffen van de broek tot aan de puberteit bepleit. Het bevat een voorwoord van J.H. Campe, een belangrijk auteur over seksuele pedagogiek. Campe noemt het boek 'een van de merkwaardigste schriften, die mij zedert langen tijd waren voor het oog gekomen.'

'Over de broek is het vonnis nu geveld', schrijft dr. Faust. Met de toename der kleding nam ook het verderf en het verval van het mensdom toe. Minder kleding betekent meer bloei. Kijk naar de Grieken, de Romeinen, de

Eskimo's, de oude Germanen; zij droegen geen broek en werden groot. Heden leeft er nog een ‘klein volk zonder broeken, de bergschotten of schotse hooglanders’. Zij eten slechts haverbrood en enig wildbraad; hun land is arm en onvruchtbaar. Maar in de zevenjarige oorlog in Duitsland, in de noordamerikaanse oorlog hebben zij bewezen gehard te zijn tegen de koude; ze zijn sterk, moedig, kuis en vrolijk. Hun ‘teeldeelen ... zoo wel het mannelijk lid als de zaadballen’ zijn ‘bij uitstek groot en sterk’. Er is geen vergelijking mogelijk met die der Engelsen en Duitsers. De oorzaak ligt in het niet-dragen van broeken. ‘Worden dus de broeken voor de kinderen afgeschaft, zoo zullen de manlijke teeldeelen der Europeaanen, die tans met die der vrouwen in eene nadeelige oneevenredigheid staan, veel ligt een tiende, of nog meer in grootte en sterkte toeneemen; gewisselijk een groote verbeetering voor het menschdom.’ Door de discrepantie tussen de genitalia van man en vrouw is het vermaak bij de voortteling in Europa kleiner. De ‘ligtekooijen’ verkiezen één Schot boven twee Engelsen of Duitsers.

Men kan volgens hem bewijzen dat de broek de bepalende factor is, door de volkeren die eenzelfde klimaat en voeding hebben met de Schotten te vergelijken, bv. Noren, Zweden en Russen. De geslepen Engelsen wilden ‘door een wreede parlementsakte’ de moedige en ‘braave’ Schotten temmen en hen broeken geven; maar de slimmere Schotten ‘droegen de broeken - aan stokken op hun schouderen’. Alleen in de dalen trokken de mannen een broek aan en dadelijk bemerkte men de verzwakking. De ‘edele bewoners van het hooge gebergte’ bleven zonder broek en dus moedig.

De invoering van broeken voor vrouwen is rampzalig. ‘Naar ik vernomen heb, dragen veele vrouwen in den voornaamen vrouwlijken stand, ja zelfs jonge Jufvrouwen broeken. Dit is eene heillooze uitvinding; vrouwen en jonge Jufvrouwen zullen door haare broeken, breuken, uitzakkingen van de baarmoeder, den witten vloed en allerlei vrouwlijke toevallen op den hals haalen’. De hoofdstrijd moet echter geleverd worden tegen de broek van de jongens. Want met het mannelijk geslacht komt ook het vrouwelijk in orde.

Hoe heeft nu een volk dat vroeger groot en beroemd was, denk aan de oude Germanen, het huidig verval gekend? In de loop der eeuwen werd vooreerst de broek steeds nauwer zodat zij warmer werd. Toen in de 16de eeuw de broek wijder werd, verzette Musculus zich daartegen in zijn boek *Broekenduivel*. Ook de vorsten besnoeien de omvang. In de 17de eeuw was zij nog altijd zeer wijd, maar een eeuw later kende men de enge broek. Er bestaat tussen de huidige enge broek en de ruime, oude zgn. schortebroek der schippers een groot verschil, nl. de ruime is veel koeler. Een tweede verandering is dat men de kinderen op jongere leeftijd dan voordien een broek aantrekt. ‘Dat het zeekerlijk eene nieuwe dwaasheid is, de kinderen, gelijk in elk ander opzicht, zoo ook ten aanzien der kleedinge, aan de kindsheid, eenige jaaren vroeger te ontrukken, dan ten tijde onzer voorvaderen

geschiedde. Nog in het midden van deeze eeuw, zag men knaapen, tot in hun vijfde jaar, zonder broek, in den zoogenaamden Poolschen rok loopen; terwijl wij thans, die voor kinderen zoo onnatuurlijke... zoo verderfelijke manier van kleeding, - de broek - bijna onmiddelbaar op de luuren volgen laaten'. Aangezien de eerste levensjaren bepalend zijn voor het verdere leven, is dit feit van essentieel belang. Men ontmoet ook hier steeds dezelfde elementen: de antimasturbatiepedagogiek loopt evenwijdig of valt ten dele samen met de antiacceleratiepedagogiek, met de antiwarmte- en hardingspedagogiek. Welke preciese redenen worden door Faust gegeven? 'Dat de broek de voornaame oorzaak van de te vroegtijdige rijpheid der menschen is, is waar; want het is een noodzaaklijk gevolg van de onveranderlijke wetten der natuur, uit dewelke Huygens en Newton, de gedaante des aardbols beweezen.' Deze vervroeging is dus het gevolg van te grote warmte veroorzaakt door slechte ventilatie, en van congestie van bloed. Elke kleding betekent een verzwakking en verwekelijking, maar zij wordt gevaarlijk in de genitale streek en nog meer tijdens de kinderjaren. In de broek heerst een 'stoovende warmte'; zij is een 'eeuwige broeikas', een 'warm, vochtig, verslappend waassembad'. In deze warmte worden de teelballen 'gebroeid, gedrukt en geprikkeld'; 8 à 10 jaar lang verblijven de nietactieve teelballen gedurende 15 uur per dag in deze onnatuurlijke warmte, d.i. 43.000 tot 54.700 uren. De teelballen zijn door de natuur buiten het lichaam geplaatst en tot het 16de jaar onbehaard opdat zij het niet te warm zouden hebben. De broek spant ook meer, en laat het lichaam niet 'ongedeeld', d.i. zij belet de vrije circulatie en dus afkoeling van bloed en lucht. Men moet niet verder zoeken naar oorzaken van masturbatie. Zelfs de beste en grootste broeken zijn er de oorzaak van. De wetenschapslieden zijn het erover eens dat personen bij wie de teelballen niet in de balzak neerdalen (zodat ze warm blijven) zeer 'geil' zijn. Jongens die normaal eerst in het vijftiende, zestiende jaar (elders: 'eigenlijk wel eerst in het zestiende tot achttiende') seksuele drang voelen, ejaculeren nu reeds in hun tiende, twaalfde jaar. Normaal is een jongen van 16 jaar veel te zwak van lichaamskrachten om 'een meisje vol onschuld en schaamte, en beschermd door een maagden-vlies, ... [te] overweldigen of verkragten'. Dit kan men echter niet zeggen van de 'knaapen van onze bedorven eeuw'. 'Met de afzondering van het zaad houdt het kind op kind te zijn.' Het evenwicht is dus verstoord. Moest men erin kunnen slagen één tot drie jaar later ejaculatie te kennen, dan was veel gered. Een ander gevolg is dat de mens verzwakt wordt: 'het zaad is de wezenlijke en waare drijfveer in den mensch'. Maar te vroeg gewekt zaad is krachteloos en ontkracht de mens. Vroege ejaculatie is dus een bewijs van zwakte. Aangezien de jongeren vroeger rijp zijn, mag men besluiten tot een gevaarlijke verzwakking van het menselijk geslacht van Europa.

Het plan van Faust is het dragen van broeken te verbieden tussen 2 en 14 jaar - bij de protestanten kan men wachten tot aan het h. avondmaal, d.i.

dikwijls tot 13 jaar. In die periode dragen jongens en meisjes dezelfde kleding: een linnen hemd met een kraag open tot aan de ‘hartskuil’ en daarover 's zomers een witblauw gestreepte Kittel tot aan de knie, met korte mouwen, en 's winters daaronder een wollen Kittel. Deze kleding draagt men alle dagen, ook wanneer men ‘rouw’ moet dragen. Het is dwaas de kinderen in jongens en meisjes onder te verdelen; dat is het begin van de dwaasheid en ellende van het mensdom. Deze vernieuwing moet door de landsvorsten opgelegd worden. Wanneer men in staat was het lottospel te verdrijven, zal de staatsoverheid er zeker in gelukken deze veel erger vijand te verbannen. Faust heeft in zijn boek een model voor zulk een wet uitgewerkt.

Dit plan lokte kritiek uit. Men voerde enige academische discussies maar de feiten waartegen hij reageerde en de noodzakelijkheid er iets tegen te ondernemen werden niet betwist. De ernstigste bezwaren kwamen van personen die vonden dat de hervorming niet het gewenste doel kon bereiken. Faust had in zijn werk geschreven dat ‘deeze gezonde sterke Bergschotten geen erg hebben in hunne zoo machtige, onbedekte teeldeelen’; hij had herhaaldelijk hun grote kuisheid geprezen. Maar Bake beweerde dat de genitalia kunnen gekwetst worden, en dat de blote genitalia de jongeren tot masturbatie zouden verleiden. Het jaar na de publikatie van Faust's boek verscheen een antwoordboek van Fr. Rehm, een predikant: *Vorschläge, wie man auch mit Beibehaltung der bisher üblichen Beinkleider, Mädchen und Knaben durch Verbesserung ihrer physischen und moralischen Erziehung vor früher Unzucht bewahren könne*. De bedoeling lag duidelijk in de titel vervat. Het was echter niet nodig zich druk te maken over Faust's voorstel: het maakte niet de minste kans. Tien jaar later (in 1802) schreef Rehm dat zijn antwoordboek helemaal niet tegen dat van Faust gericht was, want hun basisopvattingen kwamen totaal overeen.

(g) Bezigheid - Wanneer Günther bekoord werd tot masturbatie bracht hij ‘zijn handen en voeten zo in beweging, sprong en tierde, zowel 's nachts als bij dag, zo razend rond, dat de fantasie geen zin meer had om haar spel voort te zetten’. Dit mislukte nooit. Andere hulpmiddelen van Günther waren: veranderen van vertrek en gezelschap opzoeken of dadelijk iets aanvangen dat de hele aandacht opeiste.

Een belangrijk onderdeel van de antimasturbatiepedagogiek is dat ze de jongeren bestendig bezigheid wil geven. In de les moet men herhaaldelijk iets laten optekenen zodat men zeker is van het gebruik der handen. Vooral bij de progressieve opvoeders kreeg de handenarbeid en het bezig-zijn naast de gewone pedagogische inhoud nog een bijkomende antimasturbatorische zin. Men kan niet steeds een volledig toezicht uitoefenen maar men kan wel veel werk opleggen. Voor J.H.G. Heusinger is de handenarbeid de basis van de pedagogische activiteit. Dat thema werkte hij uit in zijn roman *Die*

Familie Wertheim en in een kleine pedagogische verhandeling *Ueber die Benutzung des bei Kindern so tätigen Triebes, beschäftigt zu sein*. Personen die men geen bezigheid kan geven, bv. zieken, mag men nooit alleen laten. Men moet bij hun bed waken en desnoods erbij slapen. Zieken mogen slechts dingen in verband met hun eigen sekse zien.

(h) Geïsoleerd samenzijn - Een ander onderdeel van de masturbatiepedagogiek is het aanhoudende toezicht op de personen met wie de jongere omgang heeft en het zuiveren van het milieu. Verschillende auteurs verzetten zich bv. tegen het spelen met dieren omdat zij de jongere in verleiding brengen. Allen oordelen dat men kinderen nooit alleen mag laten spelen. Men moet ze regelmatig verrassen, het gebruik van hun tijd controleren, hun sociale omgang nagaan. Het oude anti-homofiele principe ‘nooit met twee, beter met drie’ wordt vanuit het kloostermilieu bij de jeugd ingevoerd. Vriendschap wordt meer en meer voorgesteld als iets gevaarlijks. Uit logeren gaan bij een vriend geeft nog grotere risico's. Het is dus veiligst in een groep jongeren van hetzelfde geslacht en dezelfde leeftijd samen te zijn, onder bestendig toezicht van betrouwbare volwassenen. Deze controleren ook sommige details, bv. het lichamelijk contact bij het stoeien, plagen en spelen.

De zuivering van het perifere milieu is eveneens van belang. Men waarschuwt tegen de voorstellingen van poppenkastspelers, tegen koorddansers en ‘Taschenspieler’. ‘De onschuld der kinderen wordt bij hen aan de schandelijkste indrukken prijsgegeven’. Men mag de kinderen niet zonder begeleiding en zonder waarschuwing dat ze ‘hun blikken moeten beheersen’, laten kijken naar de plaatsen waar buitenlandse dieren, vooral apen getoond worden. Het is ook gevaarlijk jongeren te laten zwemmen. Pavet is een principieel voorstander van het zwemmen, maar er zijn grotere gevaren aan verbonden dan aan de individuele warme baden. Het gevaar wordt kleiner wanneer er voldoende toezicht is en wanneer het water koud is. Hoe groot het gevaar van het zwemmen was kan men afleiden uit het oordeel omtrent de zgn. minder gevaarlijke warme, geïsoleerde baden. Daar worden de jongeren toch geprikkeld. Daarom zijn deze baden in feite alleen maar goed voor de zieken in een ‘collège’ en deze mogen geen ogenblik alleen gelaten worden. Jongens mogen er niet aan beginnen voor hun 10de-12de jaar, en meisjes niet na hun puberteit, d.i. niet na hun 12 jaar volgens de voetnoot van Comet in het werk van Pavet.[88] In al deze gevallen moet men alle voorzorgen nemen in verband met ‘de zeden’. ‘Het is overbodig erbij te voegen dat de leerlingen nooit naakt mogen zijn.’ In de jaren na 1920 moest J. Stärcke in een boekje over de seksuele opvoeding van de jeugd nog aan de ouders zeggen ‘men moet een meisje niet leren, dat zij haar hemdje moet aanhouden als zij in bad gaat.’

Men prent de aanwezigheid van de zelfbevrediging nog op andere wijze in

het bewustzijn der jongeren. Men mag geen kinderen op de arm dragen, op de schoot nemen. Om het masturberen van kinderen in de wieg overbodig te maken, wordt een wieg geconstrueerd die vastgemaakt is aan een schommelstoel; al schommelend kan de baker het kind in slaap wiegen. De meisjes mogen niet met hun enkels over elkaar zitten. Bij het naaiwerk moeten zij een voetbankje gebruiken om hun schoot hoger te brengen, zodat ze de benen daartoe niet hoeven te kruisen. Bij het urineren mag men de penis nauwelijks aanraken.

(i) Censuur - Alle seksuele elementen moeten uit de wereld van de jongere verbannen worden. Men reageert bv. tegen kunstwerken waarop naakte lichaamsdelen te zien zijn en vraagt censuur op de boeken. De bibliotheken moeten gezuiverd, speciale jeugdlectuur moet geschreven worden. Men moet zijn gedachten en fantasie leren beheersen. J.F. Oest zegt met veel nadruk dat men niet mag denken aan de lichamelijke schoonheid en bekoorlijkheid van het meisje. Pavet beveelt daarvoor de afmattingspedagogiek aan.

(j) Maatregelen in de scholen - Aan de bestrijding van de zelfbevrediging in de openbare en privéscholen wordt ruime aandacht besteed. De controle op de slaapzaal is belangrijk. Iedereen moet liefst een eigen bed en indien mogelijk een afzonderlijk kamertje hebben. In de gemengde scholen moeten de seksen zo ver mogelijk van elkaar verwijderd worden. Kan men aan elke leerling geen ‘chambrette’ geven, dan maakt men slaapzalen, dortoirs, niet voor 50-100 maar slechts voor 20 leerlingen. De toezichthouder slaapt te midden van de leerlingen. Zijn er chambrettes, dan moeten ze aan de voorzijde open zijn. Ook de ontwerpen der toiletten moeten bestudeerd worden. Ze moeten dusdanig geplaatst zijn dat een gemakkelijk toezicht kan geschieden. Elk toilet moet zorgvuldig van het andere gescheiden zijn. De deur moet laag zijn zodat hij kan zien wie er binnen is en hoe lang hij en blijft. Basedow zegt in 1770 dat men liefst vanaf 10-11 jaar en zeker vanaf 14-18 jaar op het toilet alleen moet zijn. Bij de scholenbouw moet men verborgen en donkere hoeken vermijden. Bomen op de speelplaats be letten het toezicht echter niet. Ook de schoolmeubels ondergaan een verandering. Tafels zijn ongeschikt omdat men niet kan nagaan wat er onder gebeurt. Verschillende rijen met banken zijn eveneens af te raden. Wel kan men de achterste rij wat hoger plaatsen. De leuningen moeten smal zijn; de handen en benen van allen moeten zichtbaar blijven. De afstand waarop de banken geplaatst worden, is van belang. Daarom verkiezen sommigen stoelen. De pedagogen Ehlers en Trapp vroegen zelfs logen, aan drie zijden goed afgesloten. Men ontwerpt in 1873 een anti-masturbatie-schoolbank. In een brochuurtje wordt ze als volgt aanbevolen: ‘Wanneer de voeten op de pedaal geplaatst worden, kunnen de leerlingen hun benen niet kruisen

of bijeendrukken. Men belet hierdoor het wrijven en verhitten van de geslachtsdelen en zo voorkomt men een der oorzaken van masturbatie; men verbant een van de ziekten die de wreedste verwoestingen aanricht, uit de school'. J. Happel, directeur van de normaalschool te Antwerpen die deze brochure opstelde, ontwierp ook een soort stoel waarin het kind gedragen werd, zonder dat het op de arm rustte. Hierdoor werd de gebruikelijke aanraking en streling der genitalia vermeden. Hij bouwde ook lessenaars die de aanrakingen tussen leerlingen onderling moesten beletten.

Zelfs bij de discussie over het schoolmobilair speelde de bestrijding van de zelfbevrediging een rol. Het enige onderscheid met later is dat men in de 18de eeuw de bedoelingen directer uitsprak, tegenover zichzelf, de andere en soms tegenover de jongeren. In 1781 verschijnt zelfs een officieel schrijven waarin de vorst van Bamberg en Würzburg instructies geeft voor de inspecteurs der gemengde scholen. Zij moeten de leerkrachten erop wijzen dat de masturbatie bestaat; de opleiding en controle der leerkrachten moeten er meer aandacht aan schenken.

Een ander element in de antimasturbatie-pedagogiek is het onmiddellijk doorzenden van de leerlingen die door het kwaad zijn 'aangestoken'. Zoals studenten vroeger voor hoererij uit de school verwijderd werden, zo geschiedt dat nu voor zelfbevrediging ook wanneer zij in eenzaamheid uitgeoefend wordt.

(k) Harding - Bestaat er een correlatie tussen de bestrijding der zelfbevrediging en het propageren van de lichamelijke opvoeding en sport in de tweede helft van de 18de eeuw? De bestrijders wijzen allen op de gunstige invloed van de lichamelijke opvoeding op de gezondheid, Vooral de school-pedagogen, en speciaal de filantropijnen voeren een meer georganiseerde lichamelijke opvoeding in. J. Stuve, Salzmann en vooral Guths-Muths (de 'Erzvater der Turnkunst') waren voorstanders van het turnen. Zij ijverden eveneens tegen de zelfbevrediging. Heller wijst er nadrukkelijk op dat 'hoewel de lichamelijke opvoeding een uiterst belangrijke rol speelde, zij toch geen integrerend deel uitmaakte van het hele pedagogisch systeem'. Pavet prijst expliciet de lichamelijke opvoeding aan als middel tegen de zelfbevrediging. Ook voor dit aspect van de bestrijding geeft de ontwikkeling in de 19de eeuw een beter inzicht in de bedoelingen bij de aanvang.[89] Het is een feit dat in de meeste scholen, indien er al aan lichamelijke opvoeding gedaan werd, op deze oefeningen én door de leerkrachten én door de leerlingen met een zekere minachting neergezien werd, behalve in sommige progressieve scholen en in instellingen waar het turnen om militaire redenen belangrijk was. De aard van de oefeningen toont ook aan dat het er niet altijd om ging het lichaam tot ontplooiing te brengen maar wel het te vermoeien, of in elk geval de aandacht van het seksuele af te leiden. In de 18de eeuw had dr. Joh. Kaempf erop gewezen dat iedereen kon zien dat

de genitalia der griekse atleten en helden van wie beelden bewaard bleven, onproportioneel klein waren. Dat was het resultaat van ‘de oefeningen die de aandacht [die Nervengeister] van de geslachtsdelen afleidden.’ De arts Börner vindt, na het houden van een diëet, de lichamelijk opvoeding een zeer belangrijk bestrijdingsmiddel. Men moet de kinderen bij ruw weder de oefeningen van de soldaten, met allerlei wapens laten maken. Na 1950 bezat de lichamelijke opvoeding, of datgene wat men in sommige milieus zo noemde, nog altijd een symboolwaarde. Wie er zich niet met volle overtuiging aan gaf, scheen de ondeugd boven de middelen tot deugd te verkiezen. Zo schreef prof. A. Kriekemans: ‘niet zelden is er reden, wantrouwend te staan tegenover de student die zich hier terugtrekt.’ Maar anderzijds verzetten diezelfde katholieke milieus zich nog vandaag tegen de lichamelijke opvoeding van het meisje en de vrouw, en werd zij evenmin gegeven aan de jongeren uit de lagere sociale klassen en op het platteland. Het gaat niet op, de lichamelijke opvoeding van de 18de eeuw gelijk te stellen met de huidige omdat de zin, de waarde, de wijze van ervaren van vele bewegingen anders was dan nu. Toch is het niet onwaarschijnlijk dat die lichamelijke opvoeding vooral vanaf de 18de eeuw erop gericht was om de jongeren te harden. Reeds bij Locke vindt men deze elementen. In de 18de wordt de eis strenger gesteld. Tissot, Peschek, von Winterfeld, Salzmann, Basedow, Campe, Oest, Günther e.a. komen er aanhoudend op terug; men krijgt de indruk dat het gaat om boetedoen, zoals in de kloostermilieus. Men moet zich harden tegen de koude, de honger, de vermoeidheid, de warmte. Campe raadt langdurige voetmarsen aan; andere prijzen de zware arbeid. Men kwelde het lichaam bij het eten, het wassen, het zitten, het liggen; men sliep op de koude vloer.[90] Zelfbeheersing wordt zelfkastijding uit angst voor lust, nog voor er lust genoten is.

(1) Kunstmatige middelen - De opsomming van het kunstmatig ingrijpen is eentonig. De reeks omvat vrij onschuldige bandages, soms ‘appareils de miséricorde’ genoemd, maar ook mechanismen en operatieve ingrepen. Elk boek tegen de masturbatie besteedt enkele tot tientallen bladzijden aan de beschrijving.

Banden - Ultzmann stelt voor, de handen der kinderen samen te binden. Börner schrijft dat men verplicht was dat elke nacht te doen bij een knaap van 10 jaar. Soms werden de handen aan de bedrand vastgemaakt. Sommige jongeren doen het ook uit eigen beweging bij zichzelf. P. Villaume kende een meisje dat haar oudste zuster smeekte haar te bewaken en 's avonds haar benen en handen liet bijeen binden. Men bindt ook de handen in bandages die aan het lichaam vastgemaakt zijn. Vogel beschrijft in 1786 een systeem bestaande uit windels, gaande over schouder en rug, dan rond de armen, en dat toegeregen werd; de armen kunnen wel omhoog maar niet lager dan de navel. Het model wordt nog verbeterd. Men ontwierp

speciale kleren waarvan de opening achteraan was aangebracht, of waarvan de mouwen aan elkaar vastgemaakt waren zodat ze de bewegingen tijdens de nacht beperkten. Men maakte keurslijven waarin de handen bevestigd werden, en die dan op slot gedaan werden. Tissot zag jonge lieden die 's avonds hun penis afsnoerden en er zich wel bij bevonden. Vogel neemt dat idee over: men moet in bed een dun lint rond de penis knopen; bij erectie veroorzaakt het pijn. Hij prijst ook een goed middel aan dat hij bij een vriend leerde kennen, nl. een jongensbroek, vooraan helemaal dicht en reikend tot boven het midden; achteraan was een kleine slot aangebracht waarvan de knaap de sleutel moest vragen voor een ontlasting onder toezicht. Pavet spreekt over gordels die echter in de colleges niet gebruikt kunnen worden: ze zouden de nieuwsgierigheid of de spot opwekken. Thuis kunnen ze ‘onder het toezicht van een persoon die zich uitsluitend aan de verzorging van de zieken wijdt’, gebruikt worden. Volgens hem zijn de ‘ceintures’ niet zonder gevaar. Artsen wezen erop dat ze bloedcongesties kunnen verwekken en dus het tegengestelde effect veroorzaken van wat bedoeld wordt. Een beter middel is daarom volgens Pavet de slaapzak en de godsdienstige, de zedelijke en de lichamelijke opvoeding.

Apparaten - Bij de mechanismen om de masturbatie te bestrijden zijn er eenvoudige, zoals het rond armen en benen binden van riemen waaraan bellen bevestigd zijn, of zoals maskers met nauwe mazen, in gevlochten ijzerdraad die over de genitalia geplaatst worden. Ingewikkelder is een soort van breukband, beschreven door een anonieme auteur van *Eine leichte ... Heilmethode* (1787) die rond het onderlijf gespannen wordt. Daarin belegt men de vorm van de balzak en de roede met lood, hard leder of dun metaal, ingesmeerd met een afkoelende zalf. Wanneer men die band aan het lichaam heeft aangepast, worden de erectie van de roede en de pollutie verhinderd door het koude metaal of leder. Dit middel helpt echter niet wanneer het lichaam reeds zozeer verzwakt is dat er pollutie plaats vindt zonder erectie. Andere middelen worden bestudeerd. Salzmann publiceert een brief van een parijse arts, A. Le Clerc, waarin deze beweert zich sinds lang te hebben beziggehouden met de middelen om de zelfbevrediging te bestrijden, deze ondeugd of liever, deze schandelijke misdaad. Hij vestigt dan de aandacht op ‘een speciaal kledingstuk’ onzichtbaar onder de gewone kledij der twee seksen, waarmee Le Clerc heel wat personen beweert gered te hebben. Salzmann vermoedt dat het een soort chinese maagdengordel is, die pijn veroorzaakt zodra men wil zondigen. Hij herinnert zich ergens gelezen te hebben dat de Turken op deze wijze de masturbatie bij hun knapen verhinderen. De uitwendige middelen vindt hij niet goed, behalve in uitzonderlijke gevallen, omdat de jeugd toch kan zondigen: zij is vindingrijk genoeg. Zo wordt in de *Revue médicale* van 1828 het geval van een meisje van 7 jaar aangehaald dat dag en nacht door haar moeder moest bewaakt worden omdat de dwang-

buis waarin haar onderlijf was gebonden, niet doeltreffend was: zij gebruikte een lange pluim om zich te bevredigen.

In de 18de eeuw werden nog andere apparaten ontworpen, die in de loop der 19de eeuw geperfectioneerd worden: apparaten waarin de genitalia gevangen zitten, kooitjes geplaatst over de roede en de balzak, voorzien van punten aan de binnenkant zodat de erectie pijn veroorzaakt; kooitjes met een installatie waardoor in geval van erectie, een belletje gaat rinkelen in de slaapkamer der ouders, metalen handschoenen die men aan de handen der kinderen vastmaakt zodat elke aanraking der genitalia pijn en zelfs verwondingen veroorzaakt en nog tal van andere originaliteiten.

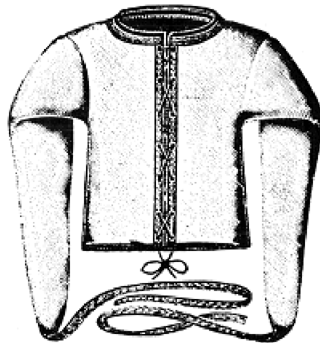
Hydrotherapie - In de aantekeningen van Campe bij het bekroonde werk van Oest, wordt een dubbel fysiek middel vermeld. Vooreerst spoelingen en wassingen met water, waaraan chemische producten toegevoegd werden en vervolgens de infibulatie. De wassingen schijnen eerder onschuldig. Men moest na het opstaan en voor het slapengaan de genitalia wassen met een spons en koud water, waarin een oplossing van loodextract en kamferspiritus vermengd was. Volgens Vogel moet men ‘ten einde het vuur van zijn geweldige drift uit te blusschen altoos een vat met ijskoud water in gereedheid hebben’, dag en nacht. Hij raadt ook aan in geval van bekoring een glas koud water te drinken met azijn of citroensap, of salpeter en suiker, of geest van vitriool of zuur van Haller. Niet altijd behaalt men het gewenste resultaat. Dr. J. Kämpf beschrijft het geval van een mooi en geestig meisje dat zich met een kunstmatige penis (‘Opfer des Priapus’) masturbeerde. Men dreigde, predikte, tuchtigde op een barbaarse manier; men koelde haar af met ijs en salpeter, men hield niet op haar te kastijden. Dat alles vermocht niet de sater uit te drijven. Te midden van de marteling riep ze: snijd me in stukken, doe wat ge wilt, ik kan het toch niet laten. Men liet haar aan haar triestig lot over. Op zestien jaar werd ze moeder en vertrok naar Amerika.

Chirurgicale ingrepen - Het tweede middel door Campe vermeld, is de infibulatie. In de 18de eeuw wordt ze uitsluitend voor jongens aanbevolen en op hen toegepast. In de 19de eeuw zal men ze ook toepassen op meisjes. Börner was waarschijnlijk de eerste schrijver over masturbatie die de aandacht op deze operatie vestigde. ‘De infibulatie is een operatie die noch pijnlijk noch gevaarlijk is. Ze is het enige, zeer noodzakelijke middel om de bijslaap en de onanie te beletten.’ Iets nieuws bracht Börner echter niet, want de infibulatie bij niet-europese volkeren wordt uitvoerig beschreven in Buffon's *Histoire naturelle*, uit 1749. Buffon critiseert deze operatie; ze is niet noodzakelijk voor de hygiëne, maar wordt zoals de castratie, ingegeven door jaloersheid. Hij maakte geen gewag van het gebruik der infibulatie in het westen om de zelfbevrediging tegen te gaan.

Campe vertelt in 1787 het volgende verhaal over de 'ontdekking' der infibulatie. Er was een jongen van 10 jaar, die zich veelvuldig masturbeerde, Tissot las, vertwijfeld was en zich wilde castreren. Maar de knaap sloeg een nagel door zijn voorhuid, viel even in bezwijming, trok daarna door de nog bloedende openingen een draad die in kamferspiritus gedrenkt was en bond die draad dicht. Daarna balsemde hij de wonden zodat ze genazen. Tenslotte verving hij de eerste draad door een draad in messing waarvan de einden omgekruld werden, zodat de eikel niet meer bloot kon komen en elke erectie pijnlijk werd. Campe somt de voordelen van deze infibulatie op (ze worden haast woordelijk door Salzmann herhaald): (1) de masturbatie wordt onmogelijk, (2) de erectie wordt pijnlijk, dus ook de wellustige fantasieën, en (3) de nachtelijke polluties ('unwillkürliche Schwächungen') blijven weg. De 'uitvinder' heeft deze operatie, op een betere wijze uitgevoerd, reeds bij velen toegepast, zo beweert Salzmann. Campe zelf zegt ook dat leerkrachten de operatie op verschillende jongeren toepasten. Hij vindt het spijtig dat bij meisjes niet iets dergelijks te doen is. De 'uitvinder' zelf heeft de ring 15 jaar lang gedragen. De 'uitvinder' is volgens Campe 'een onbekende' maar Vogel schrijft dat Campe hier over zichzelf spreekt.

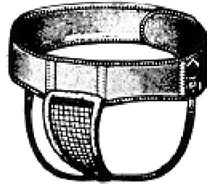
In de 19de eeuw werd door Weinhold, arts, 'Staatsrat' een 'Denkschrift' bij het pruisisch ministerie ingediend om op alle mannen onder 30 jaar wier inkomsten beneden een minimum liggen, en op alle soldaten de infibulatie toe te passen.[91] Bij meisjes heeft men in die eeuw ook pogingen gedaan om een soort infibulatie uit te voeren, waarbij de grote schaamlippen doorboord en geringd werden. Dat hielp echter weinig tegen de masturbatie, zodat dr. Broca ('gelukkig', volgens Garnier) een verbetering aanbracht, nl. het bedekken van de clitoris met gedeelten van de grote schaamlippen. In de 18de eeuw wordt ook enige discussie gevoerd over de besnijdenis als middel tegen de masturbatie. Het blijft bij controversen. In de 19de eeuw wordt meer gedaan om de clitoridectomie bij meisjes ingang te doen vinden. Bekijkt men bv. de uitvoerigheid waarmee Garnier (1883) over de chirurgicale en andere ingrepen bij het meisje handelt, dan vindt men tussen de regels de dieperliggende oorzaken. In de 19de eeuw komt hetgeen reeds in de 18de eeuw aanwezig was, nl. de vergeldings-gedachte, het sadistisch optreden duidelijker naar voren. Het blijft niet bij besnijdenis of dwangbuizen. Men schroeit de eikel met gloeiend ijzer, met helse steen of met andere bijtende middelen. Men smeert de sterk cancerogene croton-olie op de eikel zodat deze verzweert. Men brandt de clitoris weg, men schroeit gedeelten van de kleine en grote schaamlippen. Soms moeten de artsen bij vrouwen en meisjes herhaaldelijk chirurgisch optreden 'met ijzer en vuur': grote kwalen vragen grote remedies'. Helpt het wegsnijden niet, dan moet men andere middelen gebruiken. De artsen hadden vroeger 'scrupules' ten overstaan van de clitoridectomie,[92] omdat daardoor de gevoeligheid der vrouw zou verdwijnen, maar deze gevolgen worden in de tweede helft van de 19de eeuw ontkend.

Restraint Apparatus—*continued*



8688

No.		£	s.	d.
8688—**Strait Jacket,** made in stout sailcloth, to lace in front or at the back	each	1	17	6
8689—Ditto to fasten with leather straps and buckles	each	1	17	6



8690

8690—**Masturbation Appliance,** consisting of stout coutil belt, nickel-plated cage with padded edges, and rubber understraps	each, from	2	5	0
8691—Ditto with leather belt, padlock and key	each, from	3	5	0

Measurements required:—Circumference at two inches below the iliac crest, the tape meeting over the symphysis pubis. State sex and age of patient.









Garnier is wél gekant tegen het 'castreren' van de vrouw door het wegnemen van de eierstokken want als middel tegen de zelfbevrediging heeft deze operatie geen zin. Vogel heeft bewondering voor personen die door vergiftiging van het lichaam hun gezondheid en dus ook de seksuele behoefte willen treffen. 'Duval, een van de grootste oorspronkelijke vernuften, die er ooit geleefd hebben, vreesde voor de overmagt van zijne natuurdrift zodanig, dat hij dezelve met het grootste levensgevaar door het gebruik van de wilde Kervel [dolle kervel; in de Duitse tekst: Schierling] trachtte te smooren. Weinigen doen wel 't geen Duval deed.'

'Bij jonge kinderen kunnen allerlei bedreigingen somtijds van veel nut weezen. Bij zeker jong meisje was de bedreiging van een zeer goede uitwerking, dat een oud roodneusde Heelmeester, dien het kind volstrekt niet lijden kon, haar op zekere plaats een pleister leggen, en alle morgen komen moest, om er door zijnen bril na te zien.' Oudere artsen dreigden met castratie. Soms werd als waarschuwing een stukje voorhuid en een gedeelte van de labia weggesneden. Moeders stuurden jongens naar meisjesscholen omdat zij hoopten dat de jongens daar de masturbatie niet zouden leren.[93] Men vraagt aan de regeringen 'het strengste toezicht te houden'. De wet zou de masturbatie moeten verbieden en strafbaar stellen, wat vandaag nog in enkele staten van de Verenigde Staten het geval is.

De strijd tegen de zelfbevrediging vergroot ook het verzet tegen de coëducatie. Bij anderen rijst de gedachte dat men de masturbant kan redden door hem te doen huwen of hem bij een prostituée te brengen. In de tweede helft der 19de eeuw zegt Garnier[94] dat men in dit geval prikkelende middelen moet gebruiken om de vrouw warm te maken voor de masturbant: cantharide, een matige geseling of andere afrodisiaca kunnen noodzakelijk zijn.

Angstaanjagen - In de *Onania* van 1736 leest men een brief van een engelse leerkracht over zijn methode die buitengewone resultaten opleverde. Hij vertaalde passages over de schadelijke gevolgen van de zelfbevrediging en lugubere verhalen uit het boek in het latijn, en liet deze elke week tweemaal met een luide en plechtstatige stem voorlezen. Salzmann appreciëert dit optreden. Men schreef ook speciale antimasturbatieromans voor volwassenen en verhaaltjes voor jongeren.[95] Waarschuwingsboeken werden in handen van de jongeren gegeven. Een ander middel was het bezoeken van een hospitaal 'waar ellendigen voor hun zonden boeten'. Men dringt erop aan dat allen verplicht worden tot het zien van 'de gevolgen van de zonde in hun weerzinwekkendste gestalte'. In *Venus' lusthof* van De Vries wordt zulk bezoek beschreven; wellust wordt gelijk gesteld met ontucht, en ontucht met masturbatie en geslachtelijke omgang buiten het huwelijk.

Besluit

Bij de bespreking van het pathologisch karakter van de bestrijding der zelfbevrediging werd gezegd dat de sterk overdreven uitspraken zelden een ernstige controverse uitlokten. Hetzelfde geldt ook voor de middelen tegen de masturbatie. Men zou verwachten dat de personen die de bestrijding noodzakelijk vinden, ook de beste middelen zoeken en gebruiken. Dit is niet het geval. Vooreerst beperkt men zich tot 'Symptomtötung' zoals Dahlke het noemde. En men deed vooral aan over-bestrijding. Van verschillende middelen die in de 18de eeuw werden voorgesteld, weet men vandaag dat ze in elke maatschappij tegengestelde en soms ergere gevolgen meebrengen dan degene die men beweerde te bestrijden. De koudwater-therapie veroorzaakt bv. een bloedstuwing in de abdominale streek. De talrijke apparaten die men rond het lichaam bond, vestigden bestendig de aandacht op de zelfbevrediging. Hetzelfde kan men zeggen van de talloze openlijke en bedekte wenken, controles, raadgevingen 'voor het welzijn van de jongere' betreffende het liggen, het slapen, het eten, het kleden; kortom, overal was dank zij de pedagogen de zelfbevrediging aanwezig. Het minste dat we moeten zeggen is dat zij geen blijk gaven van een 'normale' houding. En zoals men in de 18de eeuw de masturbatie ging bestrijden zonder ernstige bewijzen te hebben van haar schadelijkheid, zo zien we vandaag dat men de masturbatie schadevrij noemt, eveneens zonder daartoe de nodige bewijzen aan te voeren.[96]

Aan deze campagne neemt geen enkele vooraanstaande arts, pedagoog of moralist deel. Het zijn weinig bekende, heden soms beruchte personen die de drukte veroorzaken. Toch hadden hun acties langdurige en diep ingrijpende gevolgen. Zo constateren we dat niet altijd de knapste individuen in hun tijd de grootste invloed uitoefenen.

Eindnoten:

1 Numa Praetorius maakte een studie over *Das Liebesleben Ludwigs XIII. von Frankreich* (Bonn, 1920. Abhandlungen aus dem Gebiete der Sexualforschung, Jg. II, Heft 6). Hij spreekt over brutale seksuele voorlichting die de oorzaak zou zijn van latere moeilijkheden. Op jonge leeftijd zou het 'natuurlijk' schaamtegevoel gedood zijn en werd Lodewijk XIII ongevoelig voor de charmes van de vrouw (p. 17). Deze verklaring is typisch voor een tijd die een overdreven belang hechtte aan seksuele voorlichting. Maar voordien heeft Praetorius Lodewijk's verzet tegen aanstootgevende taal als volgt verklaard: 'Diese Abneigung vor Unzüchtigkeit, dieses sogar etwas strenge und prüde Gebaren haben ihre Wurzel in *instinktiver angeborener weiblicher* Schamhaftigkeit' (p. 14-15).
Lodewijk XIII kreeg de bijnaam 'le chaste'. Hij werd verdacht van pederastische neigingen. Volgens een tijdgenoot duurde het drie jaar voor hij een echtgenoot werd (hij huwde toen hij 14 jaar was) en drieëntwintig jaar voor hij een vader werd. (N. Epton, *French*, p. 103).

2 Gedurende de hele kindertijd is het kind in handen van het personeel 'Des domestiques qu'on fait dépendre [de lui], ... font leur cour au dépens des bonnes moeurs; des gouvernantes [qui] l[ui] tiennent à quatre ans des propos que la plus effrontée n'oserait l[ui] tenir à quinze; ... laquais fripons ... rendent débauché...' (J.J. Rousseau. *Oeuvres complètes*. Edit. Musset. 3; p. 397). Zie ook Oest, *1787*, p. 17.

3 Salzmann, *1785*, p. 126. Wanneer de ‘minnemoer’ (zoals men in het zeventiende-eeuwse Amsterdam de min noemde) een herderin was, kon dat slechte gevolgen hebben voor het karakter van de toekomstige gentleman. Volgens Dan. Defoe (Stamm. *Puritanismus*, p. 231-2) ontstond op die wijze een bloedvermenging en-bezoedeling die de oorzaak der ontaarding van beroemde families was. Het bestaan van een zekere vijandigheid tegen de minnen kan moeilijk ontkend worden. Buiten de grote zinnelijkheid die men op hun projecteert, verwijt men hen geldzucht (meisjes laten zich zwanger maken om min te kunnen worden; cfr. Pechlin, Joh. *Observationum physicomedicarum*. Hamburg, 1691, boek I, observ. 109); een vast thema uit de tweede helft der 18de eeuw is dat de minnen de kinderen gedurende uren aan een nagel ophangen (cfr. R. Mercier, *Enfant*, p. 60).

4 ‘Een ander zeer jong knaapje, wiens Zoogster dikwijls met zijn mannelijk lid speelde, kwam daarbij allengs in zodanige verrukking, dat hij het mensch bijna omhelsde, met het gehele lichaam spartelde, en als 't ware in stuiptrekkende beweegingen het schaamteloze vrouwmensch zeer sterk bepiste.’ (S.G. Vogel, *1786*, Holl. vert., p. 10).
J.F. Oest (*1787*, p. 55) spreekt over de ‘schande en schade van de minnen’; zij dragen de kinderen urenlang op de arm (p. 62). Zie in verband hiermee de tekening van Michael von Zichy ‘Nicht weinen!’ afgebeeld op p. 746 van Dl. VI van het *Bilder-Lexikon* van L. Schidrowitz, heruitg. Hamburg, 1961.

5 P. Villaume, *1787*, p. 52. ‘Manche [Kinderwärterinnen] haben sich aus keiner Absicht und ganz zufällig an einen solchen Handgriff [nl. het houden van de hand op de genitalia, en het spelen er mee] gewöhnt, wenn sie Knaben tragen, oder auf dem Schooss haben.’ (Oest, *1787*, p. 115-6). De ‘Kinderwärterinnen’ trekken aan de genitalia om de kinderen te doen wateren; zij spelen er mee om wenende kinderen te sussen. Dit gebruik moet in de 19de eeuw voortbestaan hebben, want in 1873 maakt de directeur van een normaalschool te Antwerpen, J. Happel, die ook de ‘uitvinder’ is van de antimasturbatie-schoolbank, de uitvinding van een apparaat, een soort stoel bekend waarin men het kind kan dragen in plaats van het op de arm te houden. (Cfr. Happel, J. *Le pupitre régulateur. Histoire du banc d'école* ... Antwerpen, 1873). Enkele decennia later komt de kinderwagen in voege. In het boek *Vrouwen vooruit!* van D.H. Couvee en A.H. Boswijk (Den Haag, 1962) ziet men op p.103 een schommelstoel afgebeeld met daarbij de volgende tekst; ‘Onderstaande gravure toont een nieuwen schommelstoel voor minnen; door aan dien stoel een zachte ... beweging te geven, wordt de kleine zachtkens in slaap gewiegd, zonder dat men kans heeft, dat zulks op de *driftige, schadelijke* wijze geschiedt, welke menigmaal uit ongeduld in toepassing gebracht wordt’.

6 Omtrent de masturbatie aan kinderen geleerd door de friseurs, zie o.m. Salzmann (*1785*, p. 182) en Peschek (*1790*, p. 138). Dat leerkrachten hun leerlingen masturberen wordt beweerd door o.m. Peschek (*o.c.*, p. 181) en J.P. Frank (*System einer vollständigen medicinischen Polizey*. Frankenthal, 1791, dl. VI, p. 94-5). In een verhaal met pornografische inslag van ca. 1750 masturbeert Venus Cupido (L. De Vries. *Venus' lusthof*, p. 141). Peschek (*1790*, p. 137-8) klaagt erover dat de ouders hun kinderen tot aan de Knabenalter in de handen van het personeel laten, onzedelijke mensen wier enig doel de wellust is. De kinderen leren van hun ‘Ausschweifungen’ en het personeel tracht met hen ‘schändlichen Muthwillen zu treiben’.
Degene die mocht twijfelen aan de juistheid van onze voorstelling, of die moeite heeft zich een beeld te vormen van de wijze waarop deze gedragingen door jong en oud werden ervaren, kan met vrucht het hoofdstuk over masturbatie lezen in het boek van Edwardes, A. en Masters, R.E.L. *The cradle of erotica*. N.Y., 1962, pp. 227 en vgd. Men vindt er overvloedige gegevens over masturbatie door volwassenen bij kinderen, zowel van de vroegere als van de huidige joden in Afrika en Azië en bij andere volkeren. Al moeten we bezwaar maken tegen de beweringen der auteurs omtrent de verspreiding dezen gewoonten, is de beschrijving der feiten en de verklaring van de geest waarin ze plaats grijpen interessant.

7 P. Villaume (*1787*, p. 4-5) zegt dat de meeste leerkrachten en ouders niet geloven dat kleine kinderen zichzelf bevredigen: zij zijn immers nog niet seksueel. Vgl. met de reeds vermelde passage van Barthélemy de Glanville uit de 14de eeuw: ‘kinderen’ (les enfants, 7 tot 14 jaar oud) ‘n'ont pas encore les mouvements de la chair, pour ce que les conduictz sont trop étroictz’. In *Venus' minzieke gasthuis* ... (door J.V.E., Amsterdam, 1715, p. 19; in H. Lewandowski, *Zedengeschiedenis*, tegenover p. 294, vindt men de reproductie van een titelpagina van hetzelfde boek uit het jaar 1687; zie ook L. De Vries, *Eros' lusthof*, p. 84) leest men: ‘Het hair begint daer aan te wassen, omtrent 12 tot 15 jaren, wanneer, volgens de gedachte van Theodoretus, de ziel d'ondeugt van de deugt kan onderscheiden’.

8 De medicus Chr. W. Hufeland (*Makrobiotik*. Jena, 1796, p. 151) vindt elke seksuele voorlichting vóór het vijfde jaar verkeerd. 'Wofür die Natur kein Organ hat, davon sollte sie auch keinen Begriff haben.'

9 Ondanks de bestrijding zijn deze praktijken niet verdwenen. In 1852 schrijft *Maréchal* (Conseils ..., p. 29, 30): 'Il faut éviter ... que ... les domestiques gâtent l'effet de votre vigilance'. Wat verder (p. 86) spreekt hij over 'paroles grossières, les manières répréhensibles'. Deslandes (De *l'onanisme*. Paris, 1855 p. 516) waarschuwt tegen het dienstpersoneel. Garnier doet hetzelfde (*Onanie*, Paris, 1883, negende uitg. p. 178, 179, 229, 249, 324, 326, 330, 347, 354, 385, 477). Kuborn (*1891*, p. 372) wijst op het gevaar van masturbatie geleerd door het dienstpersoneel, speciaal door 'les bonnes'. Liepmann (*Jugend und Eros*, rond 1910, p. 24 en 40): een meisje wordt verleid door een dienstmeisje.
Dr. I.H.J. Vos zegt dat de bakermasturbatie 'vrij verbreid' is (p. 83). 'De degelijkheid was in die vroegere periode groter en er kwamen minder sexueele afwijkingen en enormiteiten en er kwam ook minder perversiteit voor. De baker nam praktisch een oppermachtige positie in en haar autoriteit was ongeveer onaantastbaar' (p. 83). De bakermasturbatie bestaat nu nog op het platteland (p. 86). Lorulot (*Tricheries ...*, p. 163) spreekt over verleidingen tot masturbatie door minnen en dienstpersoneel. Zij tonen zichzelf naakt. In de autobiografische *Anton Wachter* roman van S. Vestdijk wordt wordt o.m. (dl. I, 's-Gravenhage, 1948) de benaderingspoging door de meid Janke beschreven, hoewel het in dit verhaal niet tot het stellen van daden komt. Zie voor de 20ste eeuw nog in Kinsey, Hav. Ellis, Bloch, Alb. Ellis, Marcuse, Krauss, e.a.

10 Hav. Ellis (*Psychologie der sexen*, p. 191) spreekt over twee medische scholen. Een eerste staat toegeeflijk t.o.v. prostitutie en bestrijdt de masturbatie. Een tweede bestrijdt de prostituele uiting ten voordele van de masturbatorische.
Schultz (*Häusl. Leben*, p. 153 en vgd.) vermeldt verschillende gegevens omtrent de officieel ingerichte en door de stadsoverheid beschermde prostitutie. In de 17de eeuw bestonden in Duitsland Frey-Häuser waarin Frey-Frauen dienst deden. De toegang was verboden aan gehuwden en te jonge personen.

11 Sinds de geneeskunde der Oudheid heeft men niet opgehouden te aanvaarden dat het ontbreken en het plotseling wegvallen van bevredigingskansen, oorzaken konden zijn van ziekten. In de 19de eeuw vermeldt J. Häussler (1826) als gevolgen: waanzin, nymphonamie, satyriasis, melancholie, enz. Het ontbreken van bevredigingskansen leidt soms tot zelfmoord (Osiander, Fr. B. *Über den Selbstmord, seine Ursachen*. Hannover, 1813).
In 1793 aanvaardt Vinc. Chiarugi (*Trattato medico analitico della pazzia*) de coitus voor geesteszieken. J. Häussler beveelt in 1826 (*Über die Beziehungen des Sexualsystems zur Psyche überhaupt und zum Kretinismus im Besonderen*) de coitus en zelfs de zwangerschap aan als geneesmiddel tegen de psychische stoornissen. Cfr. A. Wettley, *Von der Psychopathia*, p. 3-4. Verder Elsässer, G. *Ausfall des Coitus als Krankheitsursache in der Medizin des Mittelalters*. In: *Abh. z. Gesch. d. Med. u.d. Naturwiss.*, H. 3, Berlin, 1933.

12 Milton (*The doctrine and discipline of divorce*, 1643. Zie Hunt, *Love*, p. 246) noemt het ongehuwd zijn van normale personen 'een diabolische zonde'. De roomse opvattingen over het celibaat zijn volgens hem het werk van de antichrist.

13 In een studie over *Malthus et la population* onderzocht J. Stassart de standpunten die Malthus achtereenvolgens innam. Hij constateerde o.m. dat Malthus in de eerste uitgave van zijn boek in 1798 slechts twee middelen zag tegen de bevolkingsaangroei: 1) de armoede en 2) 'le vice'. Pas in de uitgave van 1803 voegt hij er een derde aan toe, nl. 'the moral restraint'. Wat Malthus door 'le vice' verstaat, is voor Stassart en andere onderzoekers niet duidelijk. Het gaat om 'la conduite vicieuse du célibataire' (p. 108 in Stassart), wat o.m. zou beduiden: prostituele omgang, omgang buiten het huwelijk en 'passions contre nature'. Deze laatste term wordt door Stassart niet verklaard. Hij citeert een paar auteurs die hem interpreteerden als masturbatie en een andere die oordeelt: 'traduisons en langage clair: la pédérastie, la bestialité'.
De redenen waarom er hier over gesproken wordt, liggen elders. Vooreerst is het interessant aan te stippen dat Malthus zijn gehele leven gekant blijft tegen het gebruik van contraconceptiva. Het vernoemen van zijn naam in verband met zulke technieken is dus niet juist. Het was zijn tegenstrever Francis Place die de contraconceptiva propageerde. De motivering van de afkeuring der contraconceptiva is: 1) indien men in een gezin de geboorten vrij kan regelen, vervalt daardoor een belangrijke stimulus voor de werkijver; 2) het gebruik van contraconceptiva is immoreel, want dit is artificieel en valt buiten de wetten van de natuur (Stassart, *o.c.*, p. 148). Het merkwaardige is nu dat Malthus de masturbatie of wat hij ook mag bedoelen met 'le vice' niet immoreel schijnt te vinden, en niet tegen de wetten der natuur. Het bezwaar dat hij tegen

'le vice' heeft, is dat er slechts zelden geen schade uit voortvloeit; hij heeft medische, hygiënische, maar geen morele bezwaren. 'Le vice' is dus een oplossing en tevens een onmisbaar kwaad waarmede Malthus (slechts node) instemt. Het verzet tegen de contraconceptiva moet men ook begrijpen vanuit een maatschappij waarin de contraconceptiva vrij nieuw waren in vergelijking met 'le vice', en waarin de geboortecontrole geschiedde hetzij door het beletten van het huwelijk, hetzij door het te vinden leggen van kinderen (incidenteel door abortus of kindermoord). Ook wilde Malthus misschien vermijden aangezien te worden als een aanhanger van New Check. Openlijk erkennen dat men in de seksualiteit de functie der voortplanting en de lust van elkaar mocht dissociëren en door het propageren van contraconceptiva daartoe de mogelijkheid scheppen, was in die tijd een grotere onzedelijkheid dan het goedkeuren van prostitutie, van premaritale coitus of van masturbatie.

14 Men kan spreken van een soort sperma-magie: de hoogste eigenschappen worden aan het sperma toegedicht. Het is een likeur, een balsem, een olie. Van alle lichaamsvochten is het het belangrijkste (Hippocrates), het meest subtiele en vitale (Galenus). Het is de fijnste distillering van het voedsel (Aristoteles), de bloem van het zuiverste bloed (Pythagoras), een deel der hersenen (Alkmeon), de uitvloeiing van het ruggemerg (Plato) en een deel van ziel en lichaam (Epicurus). (Cfr. Tissot, *Onanisme*, p. 2 en 59).

15 In zijn instrukties van het jaar 1543 herinnert Karel V er zijn zoon Filips II aan dat deze op zijn woord verzekerde nog geen vrouw te hebben aangeraakt en dit niet te zullen doen voor zijn huwelijk. Hij geeft ook raad omtrent de frequentie van de copulatie en raadt vooral een grote matigheid aan. Het is zelfs goed dat Filips zijn vrouw af en toe verlaat en bij het weerzien niet te lang bij haar blijft. (Cfr. Pfandl, L. *Filips II*. Antwerpen, 1944, p. 59-69 en 97). Hierbij spelen ook staatkundige overwegingen een rol. Karel geeft openlijk de raad aan Filips zich niet te laten inpalmen door vreemde vrouwen omdat zij hierbij ten dienste staan van een vijandig plan.

16 Deze opvattingen zijn heden nog zeer verspreid. Ze werden zelfs uitgebreid tot analoge interpretaties van de menarche en de eerste pollutie. Men denkt nl. nog dikwijls dat een vroege menarche gevolgd wordt door een vroege menopause. Kinsey ontdekte het tegendeel: wie vroeg begint, blijft lang actief.
Vandermonde, Ch.A. *Essai sur la manière de perfectionner l'espèce humaine*. Paris, 1756, 2 dln., dl. I, p. 173. Deze eugenist geeft als beste huwelijksleeftijd 25 jaar voor de man, 18 jaar voor de vrouw.

17 A. Capelmann, *Pastoral-Medizin*, p. 88 en vgd. Aristoteles sprak reeds over een inwendige zaadafscheiding bij de vrouw: 'Quod intra se semen jacit, foemina vocatur: quod in hac jacit, mas'. (*De animalibus*, 18. Gecit. door Buffon, *1749*, dl. II). E. & Ph. Kronhausen die als een der kenmerken voor pornografische literatuur, de beschrijving van fysiologische onmogelijkheden (zoals ejaculaties bij de vrouw) nemen, houden geen rekening met de geschiedenis, hoewel ze hun voorbeelden ook putten uit oudere pornografische werken. (Cfr. *Wat is pornografie?* Den Haag, 1961, p. 253).

18 Kant, Imm. *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*. Dl. II, Anthropologische Charakteristik, Der Charakter der Gattung. In: Kant's *ges. Werke*, Berlin, 1907, Reimer, dl. VII, p. 325. Kant (1724-1804) slaagt er evenmin als J.G. Fichte in, het seksuele in zijn ethiek te incorporeren. Wie seksueel wil zijn, moet huwen. Dat is noodzakelijk 'nach Rechtsgesetzen der reinen Vernunft'. Het huwelijk is het recht dat men krijgt op het gebruik van een andere persoon: jus utendi, fruendi. Zonder huwelijk is de commercium sexuale kannibalistisch. Het onwettig kind staat buiten de wet: het is binnengesmokkelde, verboden waar, die strafloos mag gedood worden. Het infanticidium maternale is niets anders dan een soort duel, een commilitonicidium, waarbij de moeder haar eer redt. Masturbatie is onzedelijker dan zelfmoord. Dit alles is logisch wanneer men zich op het standpunt stelt van een gegenitaliseerde en door het sperma beheerste moraal. Er kan bij Kant geen goed woord af voor de vrouw. Het woord 'liefde' gebruikt hij slechts één keer (p. 426 in Dl. VI van de uitg. van Reimer) en dan in de zin van seksuele neiging. Zijn opvatting over het onwettig kind sluit aan bij de middeleeuwse moraaltheologie: op het Concilium Claromontanum in 1095 worden de kinderen, geboren uit een onwettige coitus, gelijk gesteld met dieven en rovers (LabbeMansi. *Sacrorum conciliorum collectio*, XX, 817, can. 11; te vergelijken met Kant. *Metafysische Anfangsgründe der Rechtslehre*, § 49. In: *Ges. Schriften*. Berlin, 1914, dl. VI, p. 335 en vgd.). De *Metaphysik der Sitten* waarin hij zijn gedachten over het seksuele neerschrijft, ontstaat in 1797, d.i. 36 jaar na het verschijnen van Rousseau's *Nouvelle Héloise*, 25 jaar na Goethe's *Werther*, 13 jaar na Schiller's *Kabale und Liebe*.

19 *1790*, p. 200. Uitzonderlijk is het oordeel van Salzmann (in Bauer, *1791*, p. 35, Anm.) dat men de natuurlijke gang van zaken niet mag verstoren: 'Nach meiner Meynung ist alles der Natur

gemäss, was die Kräfte eines Dings in derjenigen Richtung wirken, die sie zu nehmen pflegen, wenn eine fremde Kraft ihnen nicht eine andere Richtung giebt. Wenn also die Quelle bergab läuft, die Zweige des Baums in die Höhe erwachsen, der Jüngling, der seine Kraft *fühlt*, ein weibliches Geschöpf sucht, welchem er dieselbe mittheilen kann, so ist diess alles der Natur gemäss'. Het is onnatuurlijk voor 'der Jüngling ein weibliches Geschöpf zu suchen, ehe es seinen natürlichen Kräften noch Bedürfnis ist, oder gar denselben etwas anders - zu substituiren'... Basedow (*1774*, p. 515) oordeelt dat de premaritale coitus 'wider die nützliche Ordnung' is.

20 De bedoeling van de franse krijgsoverste was echter niet dezelfde als die van Peschek. Peschek wil ordening in monogame verbintenissen met als einddoel het duurzaam huwelijk. Maurits wil ontbinding van het duurzaam huwelijk in tijdelijke verbintenissen waarin zo weinig mogelijk dwang wordt opgelegd. Hijzelf had een liefdesverhouding met Adrienne Lecouvreur. Cfr. J. Colin, *Les campagnes du Maréchal de Saxe*, 1901-1906. 3 dln.

21 Restif de la Bretonne had een tweejarig huwelijk bepleit (in zijn *Découverte australe*). Onder zijn invloed proclameerde Fourier later de vrije liefde in de Phalanstères. Ongeveer dezelfde opvattingen werden gehuldigd door Saint-Simon en Père Enfantin. In Duitsland wordt bij het begin van de 19de eeuw veel gediscussieerd over de vrije liefde. Fr. Schlegel's *Lucinde* is daarin toonaangevend (H. Ellis wijst erop dat 400 jaar vóór dat boek, in Pontano's *Carmina* een gedicht voorkomt 'De amore conjugali' waarin hetzelfde gezegd wordt. Cfr. *Sex in relation*, p. 300). Goethe's *Wahlverwandtschaften* (1809) bevat een voorstel van een vijfjarig proefhuwelijk ('Zeitehe') dat stilzwijgend hernieuwd wordt, zodat het duurzaam is zonder dwang. Maar hij laat uiteindelijk het wettelijk huwelijk zegevieren. Zie ook I. Bloch, *Sexualleben uns. Zeit*, p. 267 en vgd.

22 Het aantal uitspraken over het pedagogisch-moraliserend karakter van de tweede helft der 18de eeuw is zeer groot. We vermelden er enkele: 'Ich habe, teuerste Mitfreunde der Jugend, eine angenehme Ahnung von besseren Zeiten' (Basedow, *1770*, p. 31). 'Alles doet ons betere tijden verwachten' (B. Chr. Faust, *1791*, p. 185). 'Il paraît que par rapport aux vues d'éducation, il y a dans le public de l'Europe une espèce de fermentation' (La Chalotais, *Essai d'éducation nationale*, 1763, p. 34). 'Eine Revolution der Geister und unserer Erde oder ihres kleinsten Teiles scheint in Gährung zu sein' (Hamann in een brief van 14 augustus 1775 aan J.G. von Herder, handelend over het Filantropisme).

23 Hij bespreekt de verschillende soorten pre- en extra-maritale seksualiteit: fornicatio simplex (echtbreuk, concubitus soluti cum soluta), incest, raptus (verkrachting; de grootste zonde uit deze reeks), en stuprum. Deze laatste is niet de verkrachting, maar illicita virginum defloratio (de partner moet dus maagd zijn of 'in potestate patris'). Stuprum is een moraaltheologisch vergrijp omdat hij onrecht doet aan de vader onder wiens hoede de dochter staat, en omdat hij een kleinere huwelijkskans verwekt voor het meisje, dus ook groter gevaar dat zij na het verlies van de maagdelijkheid zich in andere experimenten zal begeven (de typische 'dambreuk'). 'Über die Sünde des in seine defloratio einwilligenden Mädchens sagt Thomas kein Wort: typisch für die androcentrische Schau der mittelalterlichen Ethik' (Fuchs, *o.c.*, p. 190). Verder spreekt Thomas nog over de zonden tegen de natuur (*Summa theol.*, 2/II qu. 154, art. 11), nl. de masturbatie (absque omni concubitu, = immunditia, mollities), bestialitas (concubitus ad rem non ejusdem speciei), peccatum sodomiticum of concubitus masculi ad masculum vel feminae ad feminam, en tenslotte de zgn. tegennatuurlijke omgang tussen man en vrouw, nl. het gebruik van ongeoorloofde seksuele houdingen, technieken (aut quantum ad instrumentum non debitum, aut quantum ad alios monstruosos et bestiales concumbendi modos). (Cfr. *Summa theolog.*, 2/II qu. 154, art. 11; zie ook Fuchs, *o.c.*, p. 154). Thomas spreekt niet over de thesis van Augustinus, nog herhaald door Magister Paulus (na 1215) in zijn zeer verspreide *Summa de poenitentia* (c. 18): 'unde minus peccatum est cognoscere matrem propriam [d.i. incest] quam peccare contra naturam'.

24 Een model-voorbeeld van dit nieuw patroon is John Milton (1608-74). Wanneer hij op 33 jaar huwde was hij nog 'maagdelijk'. Hij had heel wat gelezen over het huwelijk en er zelfs gedichten aan gewijd. Tot een maand voor zijn huwelijk had hij zich duidelijk gedistancieerd van het pochen van zijn medestudenten in Cambridge over hun meisjes en eveneens van het gangbare bordeelbezoek. Eén keer was zijn aandacht gevallen op een meisje te midden van een menigte in Londen, een tweede maal had hij met een italiaans meisje een contact dat bestond in het schrijven van sonnetten. Op bezoek bij een oude vriend werd hij verliefd op de zestienjarige dochter. Na één maand kennismaking huwde hij. Enkele weken later verliet zijn vrouw hem en een jaar na haar vertrek publiceerde hij zijn bekend pamflet *The doctrine and discipline of divorce*. In volle 17de eeuw was hij het type van de (19de eeuwse) ernstige man, die voor al

wat de benadering man-vrouw betreft, op 33 jaar nog een onhandige puber was met overdreven idealistische en romantische voorstellingen over het huwelijk, de liefde en het geslachtelijke, ondanks de voorlichting en voorbereiding die hij door zijn lektuur had gekregen. Cfr. Masson, D. *The life of John Milton*. N.Y., 1946. Hanford, J.H. *John Milton, Englishman*. N.Y., 1949. Milton, J. *The doctrine and discipline of divorce*. In: *The works of J. Milton*. N.Y., 1931.

25 Of zoals in de joodse gemeenschappen in Galicië waar de jongen op 17 jaar zijn bruid krijgt, zodat hij op 40 jaar grootvader kon zijn.

26 Volgens Buffon (*1749*, dl. II, p. 502) is 'l'état naturel des hommes après la puberté celui du mariage'. De jongere heeft het moeilijk, niet zozeer door de overvloed dan door de scherpte van het semen: 'dans la jeunesse la liqueur séminale est moins abondante, quoique plus provoquante'. (*Ibid.*, dl. II, p. 69). In S.G. Vogel (*1786*, p. 137, Holl. vert.) leest men: 'Een wezenlijke overvloed van zaad is, vooral in onze tijden, zeer zeldzaam; daarentegen is een scherp zaad dies te menigvuldiger'.

27 Morus, *Rijk van Venus*, p. 202-3. Tot op het einde van de 18de eeuw leeft de opvatting voort dat men aan afwijkingen van de seksuele norm niet te veel belang moet hechten. Ook Condorcet oordeelt dat de seksuele losbandigheid een kwaal is zonder veel belang. Cfr. *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*. Paris, 1794, heruitg. Paris, 1933.

28 E.S. Turner, *Courting*, p. 61. Nog in 1911 schrijft S. Poirson (*La coéducation*. Paris, 1911, p. 97): 'Un garçon qui se marie à vingt-quatre ans, quelle folie!' In hetzelfde jaar getuigt Kropveld voor Nederland: 'in groote lagen onzer bevolking heerscht nog de meening, dat de verloving het recht geeft tot geslachtsgemeenschap'. (1911, p. 82; = Wegener, 1906).
Een anoniem werk uit 1785 *Geht das sechste Gebot* ... bevat een interessante discussie tussen een officier en een geestelijke. De officier beweert (p. 5-6) niet te weten dat voor- en buitenechtelijke seksualiteit zonde zijn. Hij zegt nadrukkelijk geen vrijdenker te zijn (p. 7); integendeel, hij is zeer godsdienstig opgevoed; 'ich schätze die Religion' (p. 8). Maar volgens hem overdrijft de godsdienst sommige gedeelten van zijn moraal, bv. het zesde gebod. 'Ich glaube, dass die gänzliche Enthaltsamkeit in den feurigen Jugendjahren unter vielen Reizungen, eine idealistische Tugend sey, der weiter nichts als die Existenz fehlt.' Zelfs de geestelijke geeft toe: 'Die Naturtriebe sind da, bey der jugendlichen *Munterheit* am stärksten'. Wanneer hij over voorechtelijke omgang spreekt, gebruikt hij soms de term *Jugend-Luste*. Ongeveer alle jonge mannen leven vandaag onkuis, omdat ze nog niet bekeerd zijn: 'So lange der Mensch nicht gründlich bekehrt ist, so lange ist er... der Keuschheit nicht fähig!'

29 W.E. Peuckert, *Ehe*, p. 362 toont aan dat men in de boerensagen vele types van vrouwen vindt, maar niet de vrouw die zich geeft aan de liefde en de vrouw als seksueel wezen. Men spreekt wel over verkrachte, vervolgde en overvallen maagden. De verklaring van Wikman vertoont overeenkomst met de gedachten van H. Ellis (*Studies*, III, 2, p. 261. Philadelphia, 1923) over de seksualiteit van de natuurvolkeren.
Cfr. ook: Hügli, Hilde. *Der deutsche Bauer im Mittelalter, dargestellt nach den deutschen literarischen Quellen vom 11.-15. Jahrhundert*. Bern, 1928. Amrain, Karl. *Französische Bauernerzählungen. Ein geschichtlicher Rückblick*. In: Krauss, Fr. S. *Anthropophyteia*. Dl. X, 1913, p. 240-251. Gurewitsch, Z.A. & Woroschbit, A.J. *Das Sexualleben der Bauern in Russland*. In: *ZS. f. Sexualwissenschaft*, XVIII, 1931, p. 51 en vgd.

30 Een belangrijk werk over het nachtvrijen is Fischer, Fr. Chr. J. *Über die Probenächte der teutschen Bauermädchen*. Berlin-Leipzig, 1780. Dit boek werd herhaaldelijk herdrukt in de 19de eeuw. Het franse gebruik 'maraîchinage' wordt beschreven o.a. in Dr. Marcel Baudouin's boek *Le Maraichinage, coutume du pays de Monts* (*Vendée*), Paris, s.d. Dit werk inspireerde sterk Anquetil's boeken *La maitresse légitime* en *L'amant légitime*. Lorulot (*Tricherie*, p. 127 en vgd.) zegt dat 'maraichinage' bestaat in urenlang zoenen en wederzijdse masturbatorische aanrakingen van jongens en meisjes onder de kleren. Soms kwam men daarbij tot een spontaan orgasme. Het gebruik moet ook elders verspreid zijn blijkens de gegevens in het boek van Dr. Boismoreau. Het wordt ook beschreven in Gilbert Dupé *La foire aux femmes*, bv. p. 187-189. Er werd ook een film over gemaakt.

31 Naar een bericht van P. de Neyn uit de jaren 1666 en 1667 (Scheltema, J. *Volksgebruiken der Nederlanders bij het vrijen en trouwen*. Utrecht, 1832, p. 60) moest de vrijer 'een uur voor de dag wederom in stilheid ... vertrekken, het venster sluitende'. Het kweesten en kaaijen kwam in de zestiger jaren van de 19de eeuw nog voor op Texel en Vlieland. De vrijer vertrok rond 3-4 uur in de zomer en rond 5-6 uur in de winter. Furstner (*Die Minne*, p. 71) wijst op het verband tussen de gewoonte van het nachtvrijen en het wachterlied uit de minnezang. Ook in het oude volkslied vindt men liederen die op deze gewoonte teruggaan.

32 Op het platteland werd gewoonlijk gemengd gewerkt. Dit gaf aanleiding tot seksueel contact zonder dat men de bedoeling had te huwen. Zie Bauer, *o.c.*, p. 179-180.

33 J.F. Willems (*Belgisch Museum*, I, p. 316) vermeldt synode-besluiten van 1697 en 1700 waarin 'labbaien, quansellier, spinningen, splijtingen, swingelingen' verboden worden. Cfr. ook Knuttel, *Acta der Particuliere Synoden*. Otto Böckel (*Psychologie der Volksdichtung*, 1906, p. 131-152) wijdt uit over de nadelige gevolgen van het opheffen van de Spinnstuben.

34 Hufnagel (*1784*, p. X) klaagt de schandelijke misbruiken bij de kerstviering aan. Ook Biester (*Berlinische Monatsschrift*, jan. 1784, p. 73) verzet er zich tegen. Peschek, *o.c.*, p. 39 schrijft in 1790 dat op kerstnacht in zeer vele dorpen en in enige steden het oude gebruik nog in aanzien is, dat de hele jeugd van deze slapeloze nacht 'mehr ein Fest zur Ehre Cytherens' maakt dan een godsdienstig feest. 'Vor und nach dem Gottesdienste rauchen zahllose Alltäre [sic] der Wollust in den so unschuldig gepriesenen Hütten.'

35 Cfr. bv. Romein-Verschoor, *Zedelijkheid*, p. 26-27; Henriquez, *o.c.*, p. 181; Wirth, H.F., *o.c.*, p. 147. Op het einde van de 19de eeuw is het proefhuwelijk van 1 jaar nog in voege in IJsland. Cfr. Mavor. *Iceland, some sociological and other notes*. In: *Proceedings Philosophical Society*. Glasgow, 1890-91. Cfr. ook: Michels, M. *Sittlichkeit in Ziffern*. München, 1928. Marcuse, M. *Uneheliche Mütter*. Berlin, 1907. In verschillende romans over het boerenleven worden de probeernachten tot in het begin van de 20ste eeuw als een gewoon gebruik beschreven. Folsom, J.K. (*The family, its sociology and social psychiatry*. N.Y., 1934, p. 232) zegt dat bundling nog bestaat in enkele gewesten van de V.S. Peschek spreekt in 1790 over abortusgebruiken in de hogere standen en over boerenmeisjes die de middeltjes kennen om niet zwanger te worden maar die, wanneer ze dronken zijn, toch in de val geraken.

36 Basedow stelt in zijn *Methodenbuch* (VIII, 9) het volgende voor: 'Ich bin der Meinung, dass er sehr nützlich sei, nach dem zwanzigsten Jahre eines Jünglings und nach dem achtzehnten eines Mädchens durch die beschriebenen Mittel Liebe und Verlöbniss zu stiften, obgleich die Heirath noch in einigen Jahren nicht darf vollzogen werden. Denn wofern Eltern oder Freunde solche Absichten erreichen können, so ist das Mädchen vor Verführungen weit sicherer, und der Jüngling wird entweder auch nicht ausschweifen oder sich nicht gänzlich dem Laster ergeben'. J.G. Schlosser (*Die Wudbianer*, p. 37-38) oordeelt dat te vroeg huwen geen goed middel is tegen de hoererij, want men begint op jongere leeftijd te denken aan het huwelijk en men denkt slechts aan datgene wat men op die leeftijd ervan kan begrijpen, nl. de bijslaap.

37 In een brief van 12-9-1822 van de Zweedse schrijver C.J.L. Almquist aan J.A. Hazelius over de Kiltgang in Särna leest men: 'Wat ondertussen op de duur wellicht de ontaarding van dit onschuldig gebruik veroorzaken zal, zijn de pogmgen van de geestelijken het af te schaffen'. (Cfr. K. Wikman, *Ehe*).

38 Michelet, M. *Origines du droit français, cherchées dans les symboles et formules du droit universel*. Brussel, 1838, 2 dln., dl. I, p. 21. Cfr. ook: J.G. von Herder. *Ideen zur Philosophie einer Geschichte der Menschheit*. Dl. VI, c. 1. Stendhal (*De l'amour*) vindt het nachtvrijen in het protestants Duitsland zo'n open en gepassioneerde wijze om elkaar te leren kennen dat dit gebruik in Frankrijk het toppunt van schaamteloosheid zou zijn. Reverend Samuel Peters (*General history of Connecticut*, 1781) is een voorstander van bundling omdat men zich zo kuis gedraagt. Het is het beste systeem ter wereld. In Europa 'it is thought not safe or scarcely decent to permit a young man or maid to be together in private, anywhere ...; in Spain, Portugal and Italy jealousy reigns; in France, England and Holland, suspicion; in the West and East Indies, lust ...' Turner (*History of courting*, p. 126-7) vermeldt enkele maatregelen tegen het misbruiken van bundling: een plank die het bed in twee verdeelt en alleen aan de lippen en handen vrij spel geeft; de enkels van het meisje soms door de moeder samengebonden; het meisje trekt talrijke kledingstukken aan, en vooral het onderlijf wordt stevig samengebonden; het meisje naaide haar klederen soms dicht op bepaalde plaatsen of gebruikte spelden; de ouders stopten hun dochter in en controleren achteraf de plooien van het deksel.

39 Jeremias Gotthelf vertelt in zijn autobiografische roman (*Leiden und Freuden eines Schulmeisters*, dl. II, 3) over een jonge schoolmeester uit het Berner Emmental, in de 19de eeuw, die werft om Mädeli. Maar zij neemt zijn liefde niet ernstig want 'Dr heit nie bigehrt by mr z'ligge!' zoals de andere jongens deden wanneer ze een meisje echt beminden; Mädeli wordt in het dorp zelfs aangezien voor 'seine Hure' want hij meent het niet ernstig met haar omdat hij 's nachts niet naar haar toegaat.

40 Enkele gegevens vindt men in het artikel van René A. Spitz, *Authority and masturbation*. We mogen evenmin onopgemerkt laten dat over het probleem der masturbatie slechts twee maal in psychoanalytische middens grondig werd gediscussieerd, nl. in 1912 (*Die Onanie, Vierzehn*

Beiträge zu einer Diskussion der Wiener psychoanalytischen Vereinigung. Wiesbaden, 1912) en in 1928 (*ZS f. psy cnoanal. Pädag.*, II, 1927-28, p. 105-200). In 1967 verschenen twee katholieke werken over dit onderwerp, een van Max Petit-Mangin en een ander van A. Alsteens (*La masturbation chez l'adolescent*. Desclée De Brouwer).

41 R.S. Callewaert, *Biechtboeken*, p. 264. In 1962 had P. Michaud-Quantin geschreven (*Sommes de casuistique*, p. 108-9) dat de beweerde obsessie in de poenitentiaria niet bestaat, maar ‘le traitement de ces diverses catégories de transgressions est proportionnel à leur importance et à leur complexité’.

42 In de *Anthropophyteia* van Fr. S. Krauss (dl. VIII, 1911, p. 286) schrijft Karl Amrain een artikeltje *Onanie als Heilmittel?* waarin hij wijst op het gebruik van masturbatie in Zuid-Frankrijk, wanneer in het warme seizoen iemand vlug wil genezen van cholerine. De volksopvatting is dat de masturbatie de darmen droog maakt en de ergste diarree tegenhoudt. Men maakt er echter een duidelijk onderscheid tussen deze aanvaarde medische masturbatie en de lustmasturbatie die men veroordeelt. Amrain vroeg aan de lezers van de *Anthropophyteia* naar nog meer gegevens omtrent therapeutische masturbatie. In dl. IX (1912, p. 339-341) wijst J. Heimpel op een speciale vorm van hydrotherapie met massage, door M. Platen (*Die neue Heilmethode. Lehrbuch der naturgemässen Lebensweise*, 38e uitgave, dl. I, p. 736) ‘Reibesitzbad nach Kuhne’ genoemd. Cfr. ook Kind, Alfred, e.a. *Die Masturbation im Folklore*. In Krauss, Fr. S. *Anthropophyteia*, dl. V, 1908, p. 257-264.

43 J.H. Campe in Oest, 1787, p. 150-1. J.H. Zedler (1743) schrijft dat ‘men’ niet weet dat masturbatie zondig of schadelijk is. Volgens S.G. Vogel (*1786*, p. 109) spelen jongeren met hun ‘teeldelen’ om ‘er een tijdkorting in te zoeken’. Toch masturbeert men zich niet openlijk. ‘Hoewel veele kinderen zo weinig het gevaar als het zondelijke bij hunne wandaad kennen: houden zij dezelven nogthans meestäl voor iets, dat onbetaamelijk en ongeöorloofd is’ (Vogel, p. 14). Dezelfde auteur schrijft over een persoon die zich van kindsbeen af tot zijn 19-20 jaar masturbeerde en ‘hij verzekert, dat hy tot dien tijd toe niets daarvan gehoord noch geleezen heeft’. Dezelfde houding vindt men bij de schrijver van de voorrede tot de Hollandse vertaling (*1790*, p. XXV): ... ‘Ik beschouwde het eindelyk als een *onschuldig vereischten der natuur*, doch niet zoo geheel onschuldig als de waterloozing, want voor geen geld zou ik mij op de daad hebben willen laaten betrappen’.

De houding van de ouders wordt getypeerd door S.G. Vogel (*1786*, p. 7-9). Een kind, nauwelijks een half jaar oud, had een erectie en maakte daarbij masturbatorische bewegingen. ‘Eenige vrouwen *laychten* daaröver ... Verscheiden vrouwen, door 's kinds moeder daaröver geraadpleegd, antwoorden, dat er geen zwaarigheid bij was, zelfs had een van haar verzekerd, dat haare kleine dochter hetzelfde had gedaan, doch dat het eindelijk van zelven was nagebleeven.’ Hieraan voegt Vogel toe dat een kind van een half jaar zijn hele leven de sporen van deze masturbatie blijft dragen. De houding van de leerkrachten getuigt van dezelfde onverschilligheid. ‘Der Lehrer sieht es, er weis es. Welche Gleichgültigkeit gegen Laster! wie gewissenlos, es nicht zu ahnden! Der Lehrer sieht es nicht, er weis es nicht - welche Unwissenheit!’ (W. Fr. Hufnagel, *1784*, p. 11-12). De theorie van rektor Californius (Salzmann's *Carl von Carlsberg*, dl. II, p. 155) is dat de masturbatie een gevolg is van de erfzonde, en, zoals de podagra, een *malum minus*. ‘Was aber den Punkt der Onanie anbetrift, so rechne ich sie unter die Schwachheiten, von denen wir, so lange wir im Leibe wallen, nie gans frei sind. Sie ist ein Übel, das aus unsern Gymnasien, *ohne ein öffentliches Ärgerniss zu geben, nicht wol weggeschaft werden kann*. Es wird auch dadurch viel Unglück verhindert, indem doch junge Leute dadurch mehrenteils von dem gefährlichen Umgang mit dem weiblichen Geschlechte abgehalten werden, der nur Weltliebe, Zerstreuung und Abneigung vom Lesen der Alten hervorbringt.’ Dit standpunt is duidelijk: 1) masturbatie is niet te vermijden; 2) ze kan niet bestreden worden zonder een publiek schandaal te veroorzaken; 3) ze is te verkiezen boven prostituele omgang die gevaarlijk is en die de jongeren van de studie der klassieke schrijvers afleidt.

44 Bij natuurvolkeren en niet-westerse cultuurvolkeren vindt men vaak de opvatting dat de masturbatie een activiteit is voor kinderen of voor hen die bij de vrouwen niets kunnen bereiken. Br. Malinowski zegt dat bij de Trobianders alleen idioten en ongelukkige albino's zich masturberen.

Reeds in de 18de eeuw werd gediscussieerd over de vraag ‘masturbeert het dier zich? en zo ja, gebeurt dat van nature of werd de neiging door de mens aangeleerd?’ Het dier dat in vrijheid leeft masturbeert zich niet, antwoordde men vanaf de 18de tot in het midden van de 20ste eeuw; maar er zijn verschillende gevallen bekend van dieren die door hun bewakers tot masturbatie

gebracht werden. Vogel, *1786*, p. 140-145. Zie ook Blumenbach, *Biblioth.*, dl. II, p. 601: geen enkel vrij levend dier masturbeert vanzelf.

45 In 1802 schrijft de dominee Fr. Rehm (p. 6) in zijn werk over de masturbatie: '... ob ich gleich ein öffentlicher christlicher Religionslehrer bin. Hier ist von christlicher Religion auch die Rede nicht...' Nog in 1926 lezen we in de moraaltheologische studie van pater F.B.H. Merkelbach O.P. (*Quaestiones de castitate et luxuria* ... Liège-Paris, 1926, p. 47-8) dat de masturbatie niet zondig is bij 'infantibus et pueris... quia non sunt capaces erectionis perfectae et copulationis'.

46 Boek I, Hst. 13. Cfr. ook De la Borde. *Le palais Mazarin*. Paris, 1846. In *Van de borgerlyke wellevendheid der kinderlyke zeden* uitgegeven op naam van Erasmus (Rotterdam, 1695, 2e druk) wordt gereageerd tegen het 'met pis de tanden vryven': dat middel helpt niet om ze mooi wit te maken. Men denke ook aan de rol die sommige ontlastingsprodukten in de boerengeneeskunde spelen. Een beeld van de laat-middeleeuwse houding vindt men in Rabelais *Gargantua et Pantagruel*.

47 Erasmus had in zijn *De Civilitate* geschreven: 'Sunt qui praecipiant, ut puer compressis natibus ventris flatum retineat. Atqui civile non est, dum urbanus videri studes, morbum accersere. Si licet secedere, solus id faciat. Sin minus, juxta vetustissimum proverbium, tussi crepitum dissimulet'. In vertaling van 1678 wordt dat echter: 'Daar sijn er, dewelcke gebieden dat een kint ophoude de winden des buycks met t'samengeknepen billen. En voorwaer, het is boerachtigheyt en onbeschaemtheyt de omsitteren te bevysten'. In de vertaling van 1695 (Rotterdam, tweede druk, p. 17) wordt de betekenis eveneens vervormd. Hierbij moet opgemerkt worden dat E.J. Kuiper (*Schoolorde*, p. 145) (terecht) zegt dat Erasmus 'beducht was voor de lichamelijke gezondheid', maar dat het historisch niet juist is deze bedachtzaamheid te gebruiken als rechtvaardiging voor zijn goedkeuring van het winden laten.
In de 16de eeuw schrijft de beroemde antwerpse dichteres Anna Bijns een refrein 'Tes beter geveesten dan qualijck gevaren' (cfr. Roose, L. *Anna Bijns, een rederijkster uit de hervormingstijd*. Gent, 1963, p. 84). Hierin wordt verteld dat de nonnen om beurt hun virtuositeit in het 'veesten' moeten tonen. Zuster Kalle van Halle wint de prijs. Roose zegt dat men erger zaken vindt in de werken van Kanunnik Van Stijevoort.

48 In *Van de borgerlyke wellevendheid*... uit 1695, uitgegeven op Erasmus' naam, leest men (p. 11) dat het onwelvoeglijk is 'snot' te wrijven aan 't kleed of de hoed.

> 'Wat burgerlyker zyn, die 't met de vingren doen,
> En veegen 't aan de broek, of beter aan de schoen.'

Het gebruik van een 'neusdoek' is nog beter. Het spuwen wordt aanvaard mits men er niemand door hindert (*ibid.*, p. 14). 'Het braaken zelver zyn geen schandelyke zaaken' (*ibid.*, p. 15).

49 In het standaardwerk *Dictionnaire de théologie catholique* werd niets gevonden omtrent masturbatie (er werd gezocht op 'onanie', 'masturbation', 'pureté', 'mollicies'). Het *Lexikon für Theologie und Kirche*, dl. VII (Freiburg i.B., 1935) p. 720-1, geeft s.v. Onanie de dubbele betekenis van dit woord aan: a) coitus interruptus vel condomisticus (interruptio copulae) en b) masturbatie hetzij door uitwendige middelen hetzij psychisch. Voor a) wordt verwezen naar Genesis 38, 9; voor b) naar Kor. 6, 10.
In een artikel van H. Leupen (*R.K. Moraal inconsequent*. In: *Symbiose*, I, 1962, nr. 4, p. 143-144) worden de verschillende interpretaties van Onan's dood onderzocht. Zij zijn: 1. bestraffing van masturbatie; 2. bestraffing van coitus interruptus; 3. bestraffing van Onan's weigering kinderen bij de weduwe van zijn broer te verwekken. De *wijze* waarop de weigering geschiedde, hoeft niet als de oorzaak van de straf aangezien te worden. Volgens het *Jewish Encyclopaedia* (dl.V, p. 336) heeft de door Onan overtreden wet tot doel 'de naam van de echtgenoot voort te zetten en de vervreemding van het eigendom te voorkomen'. Hierdoor werd het geslacht van Onan's broer voor uitsterven behoed. (Cfr. *Deuteronomium* 25, 5). Cfr. Edwardes, *The cradle*, p. 289; 'In Hebrew, ma'seh Onan (the act of Onan) is a polite term for manual masturbation; and to call one an "Onan" is to call him a masturbator'. Op de aangeduide plaats vindt men nog andere interessante gegevens.

50 P.Villaume (*1787*, II, p. 172) schrijft dat het niet noodzakelijk is de naam 'Laster' te gebruiken; hijzelf verkiest 'Berühren der Schaentheile, solche erhitzen'. In voetnoot vermeldt hij in verband met Onanie of Masturbatie 'Ein Name, hauptsächlich ein fremder oder mysteriöser Name, als die, welche dieses Laster bezeichnen, erregt immer Neubegier'. Op p. 191 herhaalt hij: 'Alle Namen, Onanie, Selbstbefleckung, Unzucht müssen wegfallen'. In een anoniem werk uit 1785

(*Geht das sechste Gebot*..., p. 36) bedoelt de schrijver met 'Onan's Bruder': degenen die de voortplanting verhinderen.

51 In de gondi-taal noemt men de masturbatie bij de man 'bonde karsâna' (het spel van de penis) en bij de vrouw 'penda karsâna' (vermaak van de vagina). Cfr. Elwin, V. *Maisons des jeunes chez les Muria*. Paris, 1959, p. 272. Andere positiefevaluerende en algemeen gebruikte benamingen vindt men in Edwardes, *o.c.*, p. 227 en vgd.

52 De etymologie van het woord 'masturbatie' staat niet vast. Enkele verklaringen zijn: 1. manu stuprare: met de hand schenden of wrijven; 2. manu turbare: met de hand bewegen; 3. mas turbatio: beweging van het mannelijk geslachtsdeel. (Cfr. Landauer, Karl. *Zwei Vorbemerkungen zur Onaniediskussion*. In: *ZS. f. psychoan. Pädagogik*, II, 1927-28, pp. 115-116. Cfr. ook Kinsey, *Female*, p. 133). Met masturbatie wordt, strikt genomen, slechts één techniek bedoeld, maar S. Freud beweert dat men alle taktiele stimulering masturbatie moet noemen (Cfr. Kinsey, *Female*, p. 133, nr. 5). Het verbum 'masturbare' komt voor het eerst voor bij Martialis, in de eerste eeuw voor onze jaartelling (IX, 41, 7; XI, 104, 13; XIV, 203, 2). In de 20ste eeuw ontwerpt M. Hirschfeld de term 'ipsatie', d.i. het aanvaarden van het lichamelijke als fysisch object; C. Van Emde Boas stelt de term 'autoplerose' voor, terwijl een derde nieuwe term 'auto-erotisme' het accent legt op het aanvaarden van het lichaam als psychisch object. Surbled (*Vie de jeune homme*, p. 116) spreekt over manustrupration, souillure manuelle, incontinence secrète. Hollandse termen voor masturberen vindt men in Aug. van Gentii, *Idiotikon bataum eroticum* ... In: Krauss, Fr. *Anthropophyteia*, dl. V, 1908, p. 1 en vgd.

53 K.G. Bauer (*1791*, p. 183 en vgd.) reageert tegen de lectuur geschreven met 'merkantilischen Speculationen'. Ook de filantropijn Basedow wordt van geldspeculatie beschuldigd (P. Eigen, *Brandes*, p. 34). De Berlijnse filosoof Formey maakte van het sukses van Rousseau's *Emile* handig gebruik om een *Anti-Emile* uit te geven.

54 S.A. Tissot, *1760*, p. 25): 'L'onanisme anglais est un vrai chaos, l'ouvrage le plus indigeste, qui se soit écrit depuis longtemps'. En ook: 'J'ai appris par le canal de plus respectable, que l'on ne devait pas ajouter une entière créance aux faits de la collection anglaise' (*ibid.*, p. 23).

55 *La pudeur*, p. 33. J.H. Campe verdedigt in zijn voorrede het boek van B. Chr. Faust (*1791*, p. XVI-XVII) tegen de mogelijke verdenking van lucratieve bedoelingen. Anderzijds is het zo dat de filantropijnen een prijsvraag uitschrijven en belangrijke geldsommen aan de auteurs van bekroonde werken over zelfbevrediging geven.

56 Toch zegt H. Hunger (*Sexualwissen*) herhaaldelijk dat de roomse kerk zich intensiever met het seksuele bezighield dan de evangelische. De zelfbevrediging werd niet besproken in het katholieke werk van A. Sutor (*Gedanken über die Unterweisung der Jugend im Christentum und in der Wissenschaften*. Salzburg, 1772). Ook in *Moral für die Jugend* (Landshut, 1776) ontbreekt elke verwijzing. De enige katholieke auteur die zich in de 18de eeuw met de bestrijding inlaat is A. Jais (1784 en 1797).

57 Simon André Tissot, 1728-1797, geboren te Grancy in het Waatland (Zwitserland), studeerde te Genève en Montpellier, promoveerde op 21 jaar en vestigde zich te Lausanne als practicus. Hij wist de aandacht op zich te vestigen door een nieuwe behandeling van de pokken en door zijn actie voor de inenting. Talrijke publikaties over zeer diverse onderwerpen bezorgden hem faam en roem. Zijn boek over masturbatie gaf hem een schitterende praxis. Hij sloeg herhaaldelijk aanbiedingen van leerstoelen af. Slechts op aandringen van keizer Jozef II aanvaardde hij in 1780 het professoraat aan de Medische kliniek te Padua, waar hij drie jaar bleef om zich nadien terug te Lausanne te vestigen. Tissot was een gevierde en internationaal erkende autoriteit.

58 B. Chr. Faust noemt S.A. Tissot 'diesen weisen, um das Wohl des Menschen unsterblich verdienten Mann'. (Inleiding tot zijn boek over de Geschlechtstrieb van 1791). Dr. Lallemand van Montpellier schreef in 1836: 'aucun livre de ce genre n'a été plus utile à la jeunesse'. Men leze ook de lovende woorden die Lorulot vandaag nog aan hem wijdt (*Tricheries*, pp. 84-5).

59 Ernst Moritz Arndt bekent zeer onder de indruk van Salzmann's boek geweest te zijn (Cfr. Arndt's *Briefe an Freunde*. Altona, 1910): hij kreeg daardoor sterke gewetensangsten en legde zichzelf onzinnige hardingen op.

60 Samuel Gottlieb von Vogel (1750-1837) was de zoon van een bekend professor te Erfurt. Op 14 jaar studeerde hij aan de universiteit te Göttingen, en op 21 jaar was hij doctor. Hij werd eerst practicus, dan land- en hofarts, professor te Rostock en hertogelijk lijfarts. Hij publiceerde veel, en werd bekend om zijn werken over de balneologie. Heinr. Rohlfs noemt hem 'Vater des deutschen Seebades' (*Die medic. Classiker Deutschlands*, Stuttgart, 1880, 2. Abth., p. 66). Zijn werk over masturbatie verscheen in 1786 te Stendal, tweede uitg. in 1789; vert. in het Nederl. Haarlem 1790 en in 1794 een tweede uitg.; in het Deens te Kopenhagen 1792.

61 Slechts enkele artsen trekken openlijk sommige aspecten van de masturbatie-bestrijding in twijfel. J. Hunter (*A treatise on the venereal diseases*. 1786, p. 200) denkt dat de schade kleiner is dan die door coitus: 'I think I may affirm that this act in itself does less harm to the constitution in general than the natural [coitus]'. Grüner in de *Almanach für Aerzte und Nichtaerzte* (1790) laat zich dubbelzinnig uit. S.A. Tissot schrijft dat sommigen niet geloven in de schadelijke gevolgen. M.A.Von Winterfeld (*1787*, p. 600) beweert soms te horen zeggen dat Tissot overdreven heeft, maar hij verdedigt hem. Volgens Fr. Rehm (*1802*, p. 15) zijn er nog altijd ouders en leerkrachten die niet geloven dat de zelfbevrediging algemeen verspreid en schadelijk is. Volgens M.G. Daignan (*1786*, dl. I, p. 300-301) zijn de grote verspreiding en de schade onbekend. Casanova (heruitg. 1960, Wiesbaden-Paris, dl. I, p. 128) ontkent de beweringen van Tissot en zegt dat er geen schade kan zijn, zolang de bevrediging gebeurt uit een natuurlijke, niet kunstmatig veroorzaakte behoefte.

62 K.G. Bauer, *1791*, p. 260-261. Een voetnoot van 'G'. in de hollandse vertaling van S.G. Vogel (*1790*, p. 3-4) zegt dat de zelfbevrediging even algemeen is in Holland als in Duitsland en 'éénе akelige bron van onze tegenwoordige verbastering'.

63 Chr. G. Salzmann, 1785, p. 6 en 223. In 1687 schreef P. de Coustel (*Règles*): 'dès que les jeunes gens mettent le pied dans ces sortes de lieux [de overvolle colleges] ils ne tardent guère à perdre cette ignorance, cette simplicité, cette modestie qui les rendaient auparavant aimables à Dieu et aux hommes'. (Gecit. in Ph. Ariès, *L'enfant*, p. 119). 'C'est une vraie geôle de jeunesse captive: on la rend débauchée, l'en punissant avant qu'elle le soit.' M. de Montaigne, *Essais*, 1595, boek I, essai 26, deel II, p. 54 (uitg. van Matheau & Jouast). Zinzendorf (*Uttendörfer*, p. 105) zei dat hij in het Pädagogium te Halle waar hij van 1710 tot 1716 verbleef, de seksuele losbandigheid meemaakte. Cfr. ook Philipon de la Madeleine, Louis. *De l'éducation des collèges*. Paris, 1784. De la Poupelinière. *Tableau des moeurs du temps*. Paris, 1958 (heruitg. Club des livres pré*sur l'éducation domestique*. Amsterdam-Paris, 1740. Mistelet, *De la sensibilité, par rapport aux drames, aux romans et a l'éducation*. Amsterdam-Paris, 1777. Casanova (heruitg. 1960, Wiesbaden-Paris, dl. I, p. 127) schrijft: 'Les communautés de garçons en Allemagne où les directeurs se donnent des soins pour empêcher les manustuprations, sont celles où elles règnent davantage'. In M.A. Von Winterfeld (*1787*, p. 537-540) treft men een lang verhaal over de homofiele contacten in een internaat aan.
In A. Franklin (*Ecoles*, p. 244) wordt beschreven hoe op 22 oktober 1719 de jonge Henri de Blasnes uit het collège Mazarin wordt weggezonden 'à cause de ses mauvaises moeurs'. Cfr. ook: Gurlitt, L. *Die Gefahren der Internate*. In: *Sexualprobleme*, V, 1909, p. 356 en vgd.

64 L. De Vries, *Venus' lusthof*, 1964, p. 135. Chr. G. Salzmann, *1785*, p. 171, 227 en 228: zelfbevrediging bij het baden en het ontkleden in de bosjes. Soms bestaan hele kettingsbesmettingen: Salzmann, *1785*, p. 185 en 193. Volgens Peschek (1790, p. 163) is eenzaam baden voor velen gevaarlijk, maar gemeenschappelijk baden eveneens. Want onder water kan 'Unfug getrieben' worden; trouwens koud water doodt slechts een gedeelte van de begeerte maar sterkt ze eveneens. Het badbroekje wordt zelden gedragen en bedekt niet genoeg.

65 Chr. G. Salzmann (*1785*, p. 96): Men vindt geen zelfbevrediging in de nijverige streken waar eenvoudige lieden wonen. Voor Vogel (*1786*, p. 43, voetn.) is het evident dat de kinderen der voorname lieden zich meer masturberen omdat chocolade een bijna gewoon ontbijt is.

66 Gecit. in M.A. von Winterfeld, *1787*, p. 536. De meeste leerkrachten en ouders denken dat kinderen van goede afkomst zich niet masturberen, maar dat is verkeerd zegt Villaume (*1787*, p. 4-5). Von Winterfeld (*1787*, p. 553-554) maakt ook een sociaal onderscheid: 'Man weiss, dass Ammen, weichliche Erziehung, Romane und Schauspiele, Einsamkeit und Müssiggang, *Ungewohnheit der Nacktheit*, Gefahr der Verführung nur das Loos der Vornehmen und Städter ... sind'. Op het platteland zijn het alleen herders, herderinnen en boerinnen die zich masturberen.

67 Omdat men in de 18de eeuw doorgaans een grotere seksuele potentie aan de vrouwen toeschrijft, zou men verwachten dat op hen ook een grotere frequentie geprojecteerd wordt. Doorgaans besteden de schrijvers slechts weinig aandacht aan het meisje. Sommigen spreken zich niet duidelijk uit (bv. Börner, *1780*, p. 104: vele jonge meisjes masturberen). Anderen zien geen verschil tussen jongens en meisjes (bv. Salzmann, Brief II, p. 14: even veel masturbatie bij de meisjes). Casanova (*Mémoires*, heruitg. 1960, p. 128) veronderstelt dat de zelfbevrediging in de pensionaten van meisjes minder frequent moet zijn omdat zij minder verboden is. Ook Bauer (*1791*, p. 93) en Zimmermann (*Warnung*) veronderstellen een kleinere verspreiding bij de meisjes, zonder een reden aan te geven. Het oordeel van Tissot is dat de masturbatie bij meisjes toeneemt en dat zij meer verspreid is dan bij jongens (p. 56). Volgens Grüner (*Almanach für Aerzte und Nicht-Aerzte*, (*1785*, p. 239 en vgd.) vindt men zelfbevrediging bij drie-vierden der

volwassen meisjes in aanzienlijke handelssteden. Dr. J. Kämpf (gecit. in P. Villaume, *1787*, p. 78) beweert dat meisjes die zich 'auf eine brünstige Art liebkosen' zichzelf verdacht maken van wederzijdse masturbatie.

68 Cfr. bv. P. Villaume, in Campe II, p. 120 en vgd. De invloed van J.J. Rousseau op de etiologie is duidelijk af te lezen uit het onderscheid tussen de werken vóór en na 1762. Bij Tissot vindt men bv. geen vermelding van de acceleratie. Een ander medicus schrijft later: 'Dans l'homme cultivé ... c'est l'imagination qui commande au tempérament ... Les organes sollicités, chatouillés et agacés par la présence des esprits, les y attirent de plus en plus, et se mettent par-là dans un état de violence, qui mene aux attouchemens, et des attouchemens à ces pratiques sourdes et abominables qui les forcent de se mettre en jeu, avant d'en avoir la faculté'. (Daignan, *1786*, dl. I, p. 212-293).

69 Indien men geen gevolgen bespeurt bij een kind dat zich bevredigde, moet men toch een versterkend medicijn geven, 'vornehmlich dazu, um zu verhüten, dass das Kind nicht glaube, dass das, war es bisher gethan habe, unschädlich gewesen sey'. (Campe in Oest, *1787*, p. 209).

70 Volgens Boerhave is aan de masturbatieziekte niets, volgens J.F. Oest (1787, p. 30) weinig te doen. De gedachte dat de ziekte het gevolg is van de zonde is een rest van magie die men voor en na Luther en Calvijn ruim verspreid vindt. (Zie o.a. Heijboer, *Visie*, p. 36 en Fr. Rehm, *1802*, p. 227). Alex Weill schreef nog op het einde van de 19de eeuw dat iedere 'Ausschweifung' in het geslachtelijk genot 'an und für sich' de venerische ziekten oproept. (*Gesetzen und Mysterien der Liebe*. Berlin, 1895). I. Bloch (*Sexualleben*, p. 394-5) bestrijdt deze opvatting bladzijden lang maar beweert zelf dat promiscueuze omgang genetische schade aan de kinderen toebrengt. Cfr. o.a. Hessen, Robert. *Die sieben Todfeinde der Menschheit*. München, vóór 1929.

71 Zo zegt S.G. Vogel (*1786*, p. VII) uitdrukkelijk dat men in de geneeskunde alleen 'het geheim mag zoeken om den Sater... uit te drijven'.

72 'Die Aufklärungsarbeit gegen die Geschlechtskrankheiten muss abschreckend wirken, oder sie wirkt überhaupt nicht.' (Langer, Erich & Brandt, Wilhelm. *Geschlechtskrankheiten bei Kindern und Jugendlichen*. Berlin. 1947, p. 40). Het komt er op aan de juiste toon te treffen. Rector Borheck schrijft (*Pädagogisches Museum*, Stück 1, p. 395): 'Tissots Buch schreckt nicht genug, eben weil der Verfasser zu sehr schrecken will'. Volgens J.F. Oest (1787, p. 171-172) moet men optreden door het aanjagen van schrik en door gebruik te maken van de godsdienst.

73 Een goed voorbeeld van een verhaal met afschrikkende bedoeling vindt men in J.F. Oest (*1787*, p. 296 en vgd.). 'Wahrhafte Geschichte eines unglücklichen Selbstverderbers': het is de geschiedenis van een jongen die op 15 jaar sterft ondanks de beste hulp van zijn thuis, van geestelijken, enz.

74 Volgens S.G. Vogel heeft Wichmann de 'dagbevlekking' meesterlijk beschreven. Dit fenomeen werd over het hoofd gezien door de meeste oude en nieuwe geneesheren. Het gevaar van de dagbevlekking schuilt er o.m. in dat ze niet bemerkt wordt door de zieke: het zaad verdwijnt met de waterlozing en de defecatie, zonder erectie, zonder gevoel, maar de gevaarlijke gevolgen blijven.

75 Garnier (9e uitg. 1894; eerste uitg. 1883) maakt een onderscheid tussen masturbatie en onanisme. Onanisme is elke vorm van zaadverspilling (Garnier rechtvaardigt zijn standpunt door het Onan-verhaal, geïnterpreteerd als coitus interruptus). Hij spreekt van onanisme à deux, par frottement, buccal, anal, mammaire, enz. Masturbatie is onanisme met de handen (manuélisation, cheiromanie, vice manuel). Garnier zegt dat de term 'onanisme à deux' voor het eerst door Dunoyer gebruikt werd om er de seksuele misbruiken mee aan te duiden.

76 R.A. Spitz (*Authority and masturbation*) legt een psychoanalytische relatie tussen de toenemende repressie van het seksuele en een wijziging in het autoriteitssysteem. De masturbatiebestrijding begint halfweg tussen de opkomst van het protestantisme en de franse revolutie. In deze beide historische fenomenen vindt een verschuiving van het gezag plaats. Een van de gevolgen van deze verschuiving zou de intensivering van de schuldgevoelens zijn. Zolang de godsdienst, het sociaal systeem en het gezin duidelijk hiërarchisch en patriarchaal geconstrueerd waren, kon men de verantwoordelijkheid voor de gezagsuitoefening afwentelen op de hiërarchisch hogere. Zelfs de vader in het gezin is slechts de uitvoerder van wat hem hogerop wordt bevolen. Maar met het protestantisme wordt het individu vrij en dus verantwoordelijk tegenover zichzelf en God. De vader in het gezin moet op eigen verantwoordelijkheid het gedrag van zijn gezin reguleren. 'His bewilderment about the distinction between venial and mortal sin became more and more intolerable. In a manner reminiscent of phobic and compulsive processes, the feeling of guilt soon extended from the mortal to the venial sins' (p. 496). Deze verdedigingen werden gericht tegen de seksualiteit in het algemeen en vooral tegen de uitingen die het moeilijkst

kunnen ontdekt en gecontroleerd worden. 'As in the compulsive ritual, it was against the least controllable, least harmful, furthest removed derivatives that the battle raged strongest. One might say what it was the return of the repressed in the repressing' (p. 497).

77 In het *Essay upon projects* (London, 1698) van Dan. Defoe ziet men hoe de auteur in zijn strijd tegen het vloeken, geen gebruik maakt van godsdienstigmorale argumenten (zoals de zonde) maar dat hij duidelijk spot met het onvermogen van de geestelijken iets aan het gedrag der mensen te veranderen. Hij tracht niet christenen maar gentlemen te overhalen, niet omdat het zonde is maar omdat het onverstandig, zinloos, is: 'there is neither pleasure nor profit'.

78 D. Defoe verwijst naar J. Taylor die in 1652 een werk met een puriteinse seksuele moraal publiceerde. Over de verdere oorsprong der masturbatiebestrijding kan men waarschijnlijk belangrijke gegevens vinden in de collectie Thonason in het British Museum, die 21.000 pamfletten, sermoenen, dagbladen gepubliceerd in Engeland tussen 1640 en 1663 bevat. Cfr. ook de publikaties van Max Weber over het engels puritanisme.

79 De verhouding wordt niet steeds op dezelfde wijze weergegeven. 1 ons semen is *gelijk* aan 40 ons bloed, volgens Von Winterfeld (*1787*, p. 511) en Bauer (*1791*, p. 53). Volgens Tissot is het verlies van 1 ons sperma een *grotere* verzwakking dan van 40 ons bloed (*o.c.*, p. 2 en 59). Bij Salzmann (*1785*, p. 212) is de verhouding 1 tegen 20. Deze verhouding vindt men ook in werken van de 20ste eeuw, zoals in het boek van Mgr. Toth Tihamer (*Reine jeugdrijpheid*, Leuven, 1932, 2e uitg., p. 91). Buffon (*1749*, dl. II, p. 71) zegt dat een persoon wiens naam hij niet mag noemen hem, na waarneming, verzekerd heeft dat het soortelijk gewicht van de semen groter is dan dat van bloed.

80 Deze opvattingen zijn beïnvloed door de pangenetische theorie, nl. dat het semen afgescheiden wordt uit het gehele lichaam, vooral het hoofd. Zo onderstelde Hippokrates dat het semen, nadat het gesecreteerd was uit al de lichaams-vochten, door het ruggemerg naar de genitalia gevoerd werd (Hippokrates. *Littré*, VII, p. 41 en vgd.). Deze opvatting dient ook om het feit te verklaren dat men zich na de ejaculatie geheel vermoeid gevoelt en dat het geslachtsmisbruik het gehele lichaam uitput. Naast deze pangenetische theorie bestaan er encefalomyelogene en haematogene theorieën.

81 De gevolgen van de zelfbevrediging bij het vrouwelijk geslacht zijn eerst later te zien dan die bij de man (J.F. Oest, *1787*, p. 35). Zij zijn veel groter bij de meisjes dan bij de jongens (volgens G. Zimmerman, *Warnung*). Zelfbevrediging is soms de oorzaak van het wegvallen of te overvloedig voorkomen van de menstruatie (P. Villaume, *1787*, p. 283) en soms van de 'Mutterwuth', een verdwazing waarbij het meisje zich in de armen van de eerste de beste man werpt (*ibid.*, p. 283).

82 In sommige katholieke middens adviseerde men tot in het midden van de 20ste eeuw als profylaxis tegen de masturbatie, deegwaren en schrik ('pasti e paura'). In 1964 ontstond daaromtrent een incident toen Marc Oraison (eerst medicus, daarna priester, wiens boek *Vie chrétienne et problèmes de la sexualité*, Paris, 1952, op de index geplaatst werd) in een artikel in *Le Monde* schreef dat kardinaal Pizzardo van het heilig officie te Rome hem tijdens een onderhoud tot tweemaal toe had gezegd: 'Zuiverheid? Schrik, spaghetti en bonen'. (Cfr. o.m. het CIP-bericht uit Parijs, 3 augustus 1964 en *Le Monde*, 11 juli 1964).

83 'Tout le monde sait que la bière nouvelle, qui est extrêmement flatueuse, occasionne de violentes érections.' (Tissot, *1760*, p. 207-8). Dr. Mann schrijft later (*Die Kunst der sexuellen Lebensführung*, een boek over de middelen om de sterke seksuele drang te vermijden) dat degene die dagelijks zijn potje bier drinkt de natuur niet mag beschuldigen wanneer de zelfbeheersing hem moeilijk valt.

84 De moeder van de latere bisschop Von Ketteler duldde niet dat de kinderen 's nachts hun handen warmden onder de dekens. Cfr. Pfülf, Otto. *Bisschof von Ketteler, 1811-1877*. Mainz, 1899, p. 8. Soortgelijke gevallen worden vermeld in K. Hauck, *Spiel*, p. 211, n. 566 zonder dat de auteur begrijpt welke de bedoeling was.

85 Ch. Pavet, *o.c.*, p. 39. De symboolwaarde van sommige punten uit de antimasturbatiepedagogiek kan men o.m. afleiden uit de volgende tekst van Payot (*Education de la volonté*, p. 180): 'Zeg mij om welk uur je opstaat en ik zeg je of je slaaf bent van de ondeugd ... Alle jonge mannen die een of twee uren in bed blijven na het ontwaken, zijn *onvermijdelijk bedorven*'. Men leest dezelfde opvattingen in: Francotte (*Quelques points de la morale sexuelle*, p. 13), Surbled (*La vie de jeune fille*, p. 43) e.a. Dr. Good (*Hygiène et morale*, p. 24) wijst erop dat men met de armen buiten het bed moet slapen; indien nodig trekt men een wollen trui aan.

86 J.W. von Goethe laat de meisjes matrozenkostumen dragen (Cfr. zijn *Wilh. Meister*).

87 Bernhard Christof Faust (1755-1842) was de zoon van een arts; geboren te Rotenburg aan de Fulda, op 22 jaar medicus. Hij was gedurende 8 jaar practicus te Rotenburg, dan anderhalf jaar in het dorpje Alt-Morschen aan de Fulda waar hij de hutbewoners leerde kennen over wie hij schreef: 'De arme is - ook een mensch, - is onze broeder - hij arbeidt voor ons'. (Cfr. *1791*, p. 159). Tenslotte werd hij lijfarts te Bückeburg. Hij is het type van de arts, geïnspireerd door de humanistische idealen van zijn tijd. Zijn *Gesundheits-Katechismus* werd vele malen herdrukt en vertaald in minstens 10 talen. Zijn boek over de kleding verscheen in 1791, werd vertaald in het frans (Strasbourg, 1792), het engels (1792) en het nederlands (1793).

88 Pavet, p. 96. In de jaren na 1920 schrijft J. Stärcke (*De sexueele opvoeding onzer jeugd*. Amsterdam, s.d., 6de druk p. 48): 'Men moet bv. een meisje niet leren, dat zij haar hemdje moet aanhouden als zij in het bad gaat'.

89 Over de periode rond 1815 schrijft R. von Wesselhöft (*Deutsche Jugend in Weiland Burschenschaften und Turngemeinden*. Magdeburg, 1828, p. 33 en vgd.): 'Wer seinen Mangel an Enthaltsamkeit auf Grundsätze der Diät zurückzuführen wollte, brachte sich leicht um den guten Ruf. Die Turnplätze waren eröffnet; auf diese verwies man die Philosophen, und Beweise waren vorhanden, dass arge Lust durch Reck und Barren gekühlt wurde'. Zie ook Freud: 'Die Analyse der Fälle von neurotischer Gehstörung und Raumangst hebt den Zweifel an der sexuellen Natur der Bewegungslust auf. Die moderne Kulturerziehung bedient sich bekanntlich des Sports im grossen Umfang, *um die Jugend von der Sexualbetätigung abzulenken*; richtiger wäre es zu sagen, sie ersetzt ihr den Sexualgenuss durch die Bewegungslust und drängt die Sexualbetätigung auf eine ihrer autoerotischen Komponenten zurück'. (Freud. *Die Abhandlungen*, 5e uitg., p. 67, n. 1). In dit verband wijzen we op het ritueel der regelmatig herhaalde voettochten, bedevaarten, wandelingen, marsen enz. in vele jeugdbewegingen.

90 Parisius, Rudolf. *Leopold von Hoverbeck*. Berlin, 1897, dl. I, p. 35-36. Leopold von Hoverbeck sliep tot zijn tiende jaar in een wollen deken op de vloer; hij hardde zich bewust met koud water. Müchow, H.H., *1962*, p. 230: mooie tekst waarin de noodzakelijkheid bepleit wordt om veel strenger te zijn tegen de jongeren, vooral strenger dan hun ouders. Von Pastor, Ludwig. (*Leben des Freiherrn Max von Gagern*, 1810-1889. München, 1912, p. 12) spreekt over een opvoeding door 'körperliches Abhärten und derbes Aufwachsen'. De publicist en staatsman Justus Möser (Osnabrück) schrijft over de voordelen van 'Kaltbaden' en zwemmen, waarbij de gedachte aan masturbatiebestrijding niet vreemd is. (*Patriotische Phantasien*, dl. III, 1778, p. 141).

91 Düring vermeldt in zijn *Sexualpädagogik* (p. 304, voetn. 1) een brief van Soret (de opvoeder van de prins van Weimar) aan Dumont (10 december 1827; cfr. Soret. *Zehn Jahre bei Goethe*, p. 214): 'Es passieren in Deutschland wunderbare Dinge. Ein Staatsrat, Arzt von Beruf, hat dem preussischen Ministerium eine Denkschrift überreicht über die Bevölkerungszunahme, die im Norden erschreckende Formen annimmt. Zu ihrer Abhilfe schlägt er allen Ernstes die Infibulation vor und verdammt zu dieser Schönheitsmassnahme alle Männer, die unter dreissig sind und noch nicht genug Einkommen haben, um Frau und Kinder zu ernähren. Mit Soldaten will er es ebenso gehalten wissen, und von Zeit zu Zeit soll eine Generalinspektion stattfinden, ob kein Siegel verletzt ist; dann gibt es Gefängnis, Prügel oder Geldstrafe. Die Studenten der Universität haben diesem Herrn Weinhold nicht die Scheiben eingeworfen'. In de 19de eeuw gebruikt men voor de infibulatie gouden of zilveren draden die in ringvorm dlchtgesoldeerd worden. Cfr. Garnier, *1883*, p. 250-251.

92 De eerste clitoridektomie in Duitsland zou toegepast zijn door Graefe in 1822. In Frankrijk was het de gekende accoucheur Levret die ermee begon; zijn opvolger Dubois zette het werk voort. Ook in Engeland en de V.S. van het begin der 19de eeuw paste men deze techniek toe.

93 Wilhelm von Kügelgen (*Jugenderinnerungen eines alten Mannes*, Stuttgart, 1922) wordt door zijn moeder in Dresden op 5 jaar naar een meisjesschool gezonden; als reden vermeldt hij later: 'Möglich, dass die genaue Kenntnis von den Lastern kleiner Knaben, die sie am irgendeiner Erziehungslektüre schöpfte, diesen unerklärlichen Gedanken erzeugt hatte'.

94 Garnier (1883) is een polygraaf met waarschijnlijk commerciële bedoelingen. Vandaar dat zijn boeken aan de rand staan van wat men voor die tijd de pornografie zou kunnen noemen. Hij is antiklerikaal en fulmineert tegen het celibaat. Maar ook de masturbatie krijgt haar deel; zij is 'une monstruosité immorale', 'une affreuse turpitude', 'un délire du sens génital'.

95 In de *Kleine Kinderbibliothek* van Campe vindt men een dergelijk verhaaltje *Von einem jungen Verbrecher, der sein eigenen Ankläger wurde*. De geestelijke J.T. Hermes schreef verhalen in briefvorm (Karlsruhe, 1789, 3 delen). In 1801 publiceert Gerrit Warnars zijn *Alexis en Gualthur of de wijze om jongelingen tegen de ontucht te beveiligen*.

96 Deze uitspraak mag men niet te absoluut nemen. 1) De medische theorieën van vandaag bevatten niet meer de bezwaren tegen de seksualiteit der jongeren die men in de 18de eeuw nog kende. Op dit stuk is er dus verandering. 2) Men mag veronderstellen dat deze nieuwe inzichten ook invloed hadden op de ethische en pedagogische wensen en verwachtingen van sommige protagonisten van seksuele hervorming in de 19de en 20ste eeuw, te meer daar er onder hen vele artsen waren. 3) Maar in de discussies over het pro en contra van masturbatie speelden medische theorieën slechts een rol als rationalisaties van apriorismen. Het onomstotelijk bewijzen dat bv. de masturbatie of de premaritale coitus geen lichamelijke schade kunnen veroorzaken, heeft tot gevolg dat de opponenten overschakelen op een andere categorie van argumenten, bv. meer psychologische. De wetenschappelijke gegevens krijgen slechts belang in de mate waarin zij de reeds bestaande morele bedoelingen met hun gezag ondersteunen. De wetenschap verandert doorgaans de inhoud van deze ethische normen slechts wanneer zij kan inwerken op de psychologische, dieptepsychologische, sociale, sociaalpsychologische, economische en andere factoren die de infrastructuur vormen waarop de ethische suprastructuur gebaseerd is.

9 De seksuele voorlichting in de 18de eeuw

Inleiding

(1) De ontwikkeling van het verpreutsingsproces van de 16de tot de 18de eeuw kunnen we vereenvoudigd schetsen als de geleidelijke overgang van openbaarheid, naar verhulling en schuilhouden in de privésfeer. Van schuldvrije kennis evolueerde men naar een toenemende onwetendheid en vooral naar een groeiend schuldbesef. Alleen reeds het vertonen van weetgierigheid begint men zondig te noemen. Konden in de 16de eeuw de volwassenen en jongeren van alle standen vrijuit over het seksuele samenpraten, in de 18de eeuw vindt men twee niveaus van communicatie. Dienstboden en leeftijdsgenoten verstrekken informatie, een situatie die afgekeurd wordt en die tevens de statusdaling van het seksuele aantoont. De enige aanvaarde toestand is die waarin de welopgevoede jongere gespannen luistert naar de voorlichting die in één keer door een volwassene wordt verstrekt. Zelfs tegen deze informatie bestaat er verzet, want de volledige onwetendheid is het ideaal. In de 16de eeuw verloopt de enculturatie spontaan, daarna wordt de opvoeding steeds meer expliciet en als zodanig gegeven. Tenslotte bestaat de seksuele opvoeding hoofdzakelijk uit negatieve bepalingen, die niet meer in het openbaar, en later slechts ten dele door het gezin kunnen worden gegeven. De onwetendheid veroorzaakt door het verpreutsingsproces neemt sneller toe dan men door het verstrekken van voorlichting wil vervangen, en het verder verschuiven van de schaamtegrens maakt de voorlichting bijna onmogelijk.

Het cumulatief effect van de toenemende verpreutsing, van de verhulling van het seksuele, van de grotere onwetendheid der jongeren, van de gestegen sensibiliteit en het ontstaan van aparte leeftijdsgroepen die aseksueel moesten zijn, vergroot dus het problematisch karakter der informatie over ‘the facts of life’. De voorwaarden voor het ontstaan van een voorlichting als feedback ten gevolge van het verdwijnen der openbaarheid zijn aanwezig, in dezelfde zin als de beroepsvoorlichting ten dele ontstond door het schuilgaan van het beroep. Toch moeten we ons afvragen of de voorlichting is ontstaan, niet omdat men de onwetendheid ongewenst achtte, maar om andere redenen. Was *voor*lichting wel bedoeld als *in*lichting?

(2) Wilde men door deze voorlichting niet de jeugd behoeden voor het Kwaad? Ik geloof dat elke pedagogische actie deze bedoeling heeft. Dit neemt echter niet weg dat er een verschil bestaat tussen wat men in de

ene periode en de andere met het Kwaad bedoelt. Met het kwaad bedoelden de progressieve pedagogen der 18de eeuw de positieve houding tegenover het seksuele, de kennis van cognitieve inhouden, elke lustbeleving aan het lichaam, kortom alle aspecten van de seksualiteit, behalve de voortplantingsfunctie in het huwelijk. Het is precies onze bedoeling aan te tonen dat zich hierin sinds de 16de eeuw een verandering heeft voorgedaan die tot het ontstaan van het 'seksueel probleem' leidt.

(3) De eerste poging tot het geven van voorlichting treffen we aan in de pedagogische roman *Emile* van Rousseau. Deze verscheen in 1762, d.i. twee jaar na *De l'onanisme* van Tissot (1760). In Duitsland vinden we hetzelfde verband. In 1769 verschijnt een studie van een arts over de zelfbevrediging, en het jaar daarna werkt Basedow het eerste schema van voorlichting uit. Kan de voorlichting niet beschouwd worden als het pedagogische antwoord op boeken van artsen die zelf niet over voorlichting spraken? Aanwijzingen voor de waarschijnlijkheid van dit verband vinden we in de inhoud van de voorlichting zelf. De waarschuwing tegen de zelfbevrediging is het hoofdthema. Men noemt soms in één adem 'Belehrung' en 'Warnung, waarschuving'. Voorlichting dient alleen om de zelfbevrediging te bestrijden, schrijft P. Villaume in 1787. Volgens Salzmann is het uitblijven van voorlichting de voornaamste oorzaak van de toenemende zelfbevrediging. De onwetendheid wordt soms daarom verderfelijk genoemd. Verschillende auteurs beginnen met de klassieke formule dat de auteur tegen zijn zin dit boek schrijft. Het betreft hier niet alleen een stereotypie, maar ook een ambivalente houding; onwetendheid is én het ideaal én schadelijk.[1]

(4) De voorlichting wordt bepleit voor en gegeven aan een uiterst kleine groep, de welopgevoede jongeren der burgerij. In de boeken over voorlichting wordt deze toestand verdedigd als theoretisch de beste. We hebben gemeend aan te tonen dat die groep aanspraak maakte op een speciaal soort schaamtegevoel. Het is in dezelfde groep dat de campagne tegen de zelfbevrediging gevoerd wordt. P. Villaume's boek is bestemd voor de 'gesitteten Stände, für welche allein noch geschrieben werden kann', want de anderen kopen of lezen geen boeken (in Duitsland is op het einde van de 18de eeuw de helft van de bevolking analfabeet). Fr. Rehm schrijft voor de kinderen van de 'höheren Classen und Mittelstände' omdat hun ouders in staat zijn voorlichting te geven en omdat die ouders zich om de opvoeding van hun kinderen bekommeren.[2] Het klassekarakter van de voorlichting wordt door deze uitspraken aangetoond. Was zij dan ook niet bedoeld om aan de elitejongeren het patroon der nieuwe zedelijkheid bij te brengen? Dit patroon was antiseksueel. De voorlichting was dus misschien een middel om deze waarden te realiseren. Zij was dus vermoedelijk antiseksueel.

De meest flagrante tegenstelling tussen twee waardensystemen treedt naar voren, wanneer we naast de opvattingen van Fénelon, van Rousseau en Campe over de seksuele opvoeding van het meisje, die van de Sade plaatsen

(bv. in *Justine ou les malheurs de la vertu*, 1791, en *La philosophie dans le boudoir*, 1795). De beide opvattingen zijn naar het extreme geëvolueerde houdingen, de ene van de burgerij, de andere van de adel. Beide tonen op macroscopische wijze het belang van de sociale functie voor het normsysteem.

(5) Sommige pedagogische situaties in de 18de eeuw moeten we onlogisch noemen, wanneer we ze met de huidige criteria benaderen. In het conflict tussen de pedagogen van het nieuwe en die van het oude patroon verwijten de laatsten aan de eersten dat zij overgevoelig zijn, te veel informaties over het seksuele verstrekken, en daardoor de zelfbevrediging propageren. De nieuwe pedadogen oordelen dat de ouden lichtzinnig, onverantwoordelijk en laks zijn; ze brengen de jongeren in contact met onzedelijke literatuur en doen niets tegen de zich verspreidende onzedelijkheid.[3] Men verwijt aan de voorlichters dat zij de jeugd met het seksuele bekend maken, maar niemand gebruikt in de discussie het argument ‘laat de jeugd met rust, zij weet toch niets’. Integendeel, *alle opvoeders gaan van het standpunt uit dat de jongeren wél geïnformeerd zijn. De voorlichters verdedigden zich met twee argumenten*. Het is nodig over het seksuele te spreken om de zelfbevrediging te kunnen bestrijden. Door voorlichting te geven zullen de jongeren minder te weten komen. Zij is het middel om de weg naar de seksuele kennis te blokkeren. De voorlichters wijzen erop dat de jongeren die niet aan hun propaedeutische beïnvloeding werden onderworpen, te veel weten en een te gunstige, d.i. onzedelijke opvatting hebben. Mogen we niet zeggen dat de voorlichters ten opzichte van hun tegenstanders ultra's zijn die de stroming van het verpreutsingsproces op meer konsekwente wijze doorvoeren? En het verzet tegen de voorlichting zou, buiten psychische factoren in verband met de schaamtegrens, verklaard kunnen worden als gericht tegen de ongewenste statusverhoging van de seksualiteit. In plaats van vulgair en zondig zou zij immers enigszins behoorlijk en beperkt-aanvaardbaar worden.

(6) Indien deze veronderstellingen juist zijn, dan kan men zich afvragen of we niet hetzelfde moeten denken van de beweging van seksuele opvoeding in de 19de en 20ste eeuw. Was zij niet slechts schijnbaar proseksueel? Deze visie betekent een ‘Umwertung’ van traditionele opvattingen; zij moet bewezen worden. Heel precies moeten we het volgende aantonen:

- De seksuele voorlichting ontstond in de 18de eeuw niet omdat de jeugd onwetend was, niet omdat zij te veel onjuiste kennis bezat, niet omdat het seksuele te negatief gewaardeerd werd, maar wel om beter de zelfbevrediging (en in de 19de-20ste eeuw de venerische ziekten, de seksuele spelletjes, de voorechtelijke omgang en dgl.) te bestrijden. Dit komt neer op het aantonen dat de voorlichting een nieuwe en beter aangepaste actie is om de officieel geldende waarden te verwezenlijken, en *niet als een vernieuwing in deze waarden zelf*. Het kwam erop aan alle seksualiteit binnen

de perken van het huwelijk te monopoliseren, ten dienste van de voortplanting.
- De jongeren die voorlichting gekregen hadden, wisten over het seksuele doorgaans minder dan diegenen die er geen gekregen hadden.
- De jongeren die deze opvoeding ondergaan hadden, hadden over het seksuele een opvatting die meer strookte met de waarden der burgerij; de niet-opgevoeden toonden echter meer waardering voor het seksuele zelf. Aan de eerste groep werd de seksualiteit voorgesteld als een mysterieuze, gevaarlijke kracht die slechts ten dienste van de voortplanting in het kader van het huwelijk mag staan. De tweede groep erkende meer de lustcomponenten, het spelelement, de expressie van liefde en de biologische behoeften.

De seksuele informatie der jongeren

(1) Wat weten de jongeren over het seksuele? Men kan deze vraag overbodig vinden. Want na datgene wat over het gedrag der jeugd gezegd werd, zou het klaarblijkelijk zijn dat deze jongeren ook geïnformeerd zijn over wat zij doen. Deze hypothese gaat niet helemaal op: men kan zich bv. masturberen zonder de relatie met het seksuele te leggen. Toch wordt door alle schrijvers aanvaard dat de jeugd geïnformeerd is. Salzmann schrijft dat de lezer moet toegeven dat hij in zijn jeugd niet zo onwetend was. Tissot beweert dat men niet moet denken dat door de boeken over de zelfbevrediging, 'innocents' op de hoogte gebracht werden, want iedereen is reeds ingelicht. Vijf jaar oud weet elke 'kleine Schalk' reeds 'was Scham und Ehre kaum im Alter hören können'. Meisjes die men onschuldig tracht te houden, blijven niet onwetend. Von Winterfeld citeert in 1787 een strofe uit een liedje:

'Enfin par les chansonnettes,
Et mots à demi couverts,
Les romans et les sornettes,
Vous aurez les yeux ouverts'.

De jongeren zochten informatie in pornografische en 'wellustige boeken'; deze werden soms tegen geld onder elkaar uitgeleend. Ze zoeken in natuurhistorische, medische en anatomische werken die, volgens Oest een vergif voor de jeugd waren, en verder in Venette en de andere talrijke liefde- en huwelijksboeken.[4] Klassieke schrijvers en de bijbel worden doorzocht. 'De ontuchtige boeken werden zorgvuldig onder de lange mantels verborgen; ze werden op het toilet of elders waar men alleen is, gelezen. De jeugd leest te veel, zodat de seksuele drang sterker wordt.' In Parijs kon men ongehinderd obscene prenten kopen. Boeken van de marquis de Sade, pornografisch geillustreerd, lagen in de vitrines der boekhandels. Op de koetsen werden schunnige afbeeldingen aangebracht die niet alleen door de ingewijden begrepen werden. De informatiebron waartegen door de nieuwe opvoeders fel

geprotesteerd werd, was het dienstpersoneel. Hiermee is niet bewezen dat meiden en knechten inderdaad de meest voorkomende bron van inlichting waren. Het kon bv. ook zijn dat de ouders en andere opvoeders een zekere prioriteitsafgunst tegenover het personeel ontwikkelden. Toch is er het feit dat de opvoeding dikwijls aan het personeel werd overgelaten, dat de stand van de schaamtegrens bij hen anders lag, zodat zij bereid en in staat waren informatie te verstrekken. Ook kameraden gaven aan elkaar voorlichting tijdens het spel, het baden, het verblijf in het toilet; kinderen exhibitioneren zich of loeren door gaten. Zij zoeken het gezelschap van studenten en soldaten en horen van volwassenen zegswijzen die hen kennis bijbrengen.

Het is niet mogelijk na te gaan waarover en hoeveel jongeren in de 18de eeuw ingelicht waren, men weet dit niet eens zeer juist voor de tweede helft van de 20ste eeuw. Daarom moet men zich houden aan algemene indrukken die hun bevestiging vinden in het feit dat geen enkele pedagoog beweert dat de jongeren onwetend zijn, en dat de progressieve pedagogen de talrijke onduldbare informatiebronnen aanklagen. De pedagogen-voorlichters schrijven niet dat men de jeugd moet inlichten, maar *dat men de bronnen moet censureren*. Het voornaamste onderscheid met de 16de eeuw ligt in deze houding. De jongeren zelf hebben in de 18de eeuw meer moeite om seksuele kennis te verwerven, de sfeer waarin dit geschiedt is negatiever, maar een belangrijke wijziging van houding vindt men niet bij hen, maar bij de pedagogen.

(2) Het is dus belangrijk de houding der volwassenen te onderzoeken. Hoe reageren (buiten de beroepspedagogen) de ouders, het personeel en de andere volwassenen? Men leest in geen enkele tekst dat de ouders aan hun kinderen de nodige inlichtingen verschaften.[5] Het is waarschijnlijker dat de meeste volwassenen de nieuwsgierigheid trachtten tegen te gaan. Hoe reageren ze wanneer een jongere zelf een bron heeft gevonden? Oest citeert een brief waarin verteld wordt dat een jongen van 15 jaar het exemplaar van Venette dat in het bezit van zijn moeder was in handen had gekregen. Zijn moeder ontdekte dat, maar sloeg hem daarom niet ‘zoals menig ander gedaan zou hebben’. De briefschrijver vertelde dat een andere jongen uit het boek veel aftekende en eruit excerpeerde. Beiden bleven ze gezond, waardoor bewezen werd dat voorlichting niet schaadt, zegt Oest. In deze passage wordt dus aangetoond dat de vaak voorkomende reactie der burgervrouwen (die boeken lezen) is, dat ze boos worden en slaan. Seehase (1784) vertelt het: vroeger werd men boos of verhaalde men sprookjes. Maar die tijd zou volgens hem nu voorbij zijn. De noodzakelijkheid om voorlichting te verstrekken zou door de verstandigen niet meer betwist worden. Hierbij kunnen we opmerken dat ook vandaag nog de lagere standen boos worden wanneer zij ontdekken dat de jongeren opzettelijk naar seksuele informatie zoeken. Niet het zoeken, maar de opzettelijkheid schijnt hen te storen.

In de boeken over seksuele pedagogiek wordt echter dikwijls kritiek uitgebracht op een andere houding (waardoor men de *indruk* heeft dat deze meer frekwent voorkomt), nl. het lachen, schertsen, spotten. Campe klaagt in zijn *Theophron* over 'de onbegrypelyke ligtvaardigheid, waarmede men gewoon is, om over *gruweldaden* van dien aart zelfs in beschaafde gezelschappen te boerten'. Een paar decennia later schrijft Fr. Rehm: 'De voort-plantingsgegevens [die Lehre der Erzeugung] zijn, spijtig! een al te gewoon onderwerp van lichtzinnige, zedeloze en smerige scherts.' Tijdens de lessen in de anatomie aan de universiteiten en academies vertellen de professoren schuine moppen. Maar ook vele ouders 'vinden er een bijzonder genoegen in, hun kinderen reeds vroeg met huwelijksaangelegenheden te amuseren.' Oest vindt deze doenwijze lichtzinnig en Campe voegt er in voetnoot aan toe 'ik heb het zelf gehoord, dat deze ongerijmde scherts zo ver gedreven werd tot men tenslotte bij het thema van het huwelijksbed en het samenslapen kwam. Hier begon de knaap neuswijs te worden, zoals men dat heet, en vragen te stellen die men niet kon beantwoorden. Men vond het daarom geraadzaam met een luid gelach de zaak te beëindigen!!!' Volwassenen lachen ook wanneer in het Philanthropin te Dessau een modelles in seksuele voorlichting gegeven wordt. Op sommige situaties zoals een onverwachte ontbloting reageren ze niet met ergernis, met protest, maar met een schaterlach. Dat men het seksuele in een sfeer van zwaarmoedigheid, van overdreven ernst of van het mysterieuze gaat plaatsen, is vermoedelijk meer te wijten aan de invloed van de pedagogen. Deze sfeer vindt men niet bij Erasmus, ook niet in de toenmalige huwelijkshandboeken en in de volksliederen. Maar in sommige pornografische werken en in de boeken der seksuele opvoeders heeft de bevrijdende lach de plaats geruimd voor een gespannen houding. Men noemt deze houding vaak de meer ernstige.

(3) In de voorgaande bladzijden ontmoetten we verschillende gedragspatronen: het rustig optreden wanneer men ontdekt dat de jongeren een bron van kennis hebben gevonden; de uitbarsting van woede; het schertsend praten over het seksuele terwijl men toespelingen maakt. Phil. Engelhard-Gatterer schrijft dat de ouders niet of onvolledig voorlichten omdat zij blijven vasthouden aan het oude vooroordeel, aan valse zedigheid, vals bijgeloof, of omdat zij zich ergeren. In de volgende bladzijden zullen we nog een andere houding aanduiden, nl. het openlijk afwijzen van de gevraagde informatie. Deze houding wordt door J. Locke (1693) en velen na hem verdedigd. Men kan zich indenken dat dit optreden voor hen eerlijker scheen, of pedagogisch meer verantwoord dan bv. het ambivalente, half verveeld, half geamuseerd, dubbelzinnige lachen én verbieden. Zij verkozen een weigering boven het liegen of het gebruiken van uitvluchten. Thomas Hobbes schrijft in *Leviathan* (1651) dat men aan kinderen doet geloven dat ze niet door een vrouw gemaakt zijn, maar in de tuin gevonden. In 1784 ver-

meldt Hufnagel dat men aan het kind vertelt dat de vader weer een broertje uit de bron heeft laten halen. P. Villaume beweert drie jaar later dat men aan een kind niet over de ooievaar moet spreken. Het gebruik van deze uitvluchten[6] mag men niet als een gevolg van onwetendheid omtrent de voortplanting interpreteren. A. Varagnac beweert dat de middeleeuwers nog niet duidelijk het verband tussen de seksuele betrekkingen en de bevruchting beseften. Als bewijs voor deze bewering vermeldt hij een gebeurtenis uit het pontificaat van paus Pius VII, begin 19de eeuw. Een onvruchtbare vrouw hoopte zwanger te worden door in het nog warme bed waarin de paus overnacht had, te gaan liggen. Er bestaan vandaan nog mensen die er niet helemaal van overtuigd zijn of men door het zitten in een warme stoel waarin een man had plaatsgenomen, of door het zoenen, niet zwanger kan worden. Hier kan het echter gaan om magische hulpmiddelen ter bevordering der bevruchting, en niet om de gewone kennis van het voortplantings-proces. Het is ook twijfelachtig of men naar een taalkundige verklaring moet zoeken. F.S. Krauss[7] beweert dat de zegswijze 'Der Storch bringt sie [de kinderen] aus der Pfütze' een biologisch juiste verklaring is; alleen zijn een paar woorden vervormd. Storch komt voort van Zumpf, of penis; Pfütze is hetzelfde als Votze, of vulva. Hierop kunnen we antwoorden dat, zelfs indien deze verklaring opgaat voor dit ene geval, de andere uitvluchten (ooievaar, enz.) onverklaard blijven. Men kan echter én de voorgewende zgn. onwetendheid én het gebruiken van uitvluchten terugbrengen tot een zeer oude magische gewoonte.[8] Ten einde moeder en/of kind te beschermen tegen kwade geesten maakte men gebruik van vage of niet-directe aanduidingen. De oude term 'geboorte' is een van deze gewild-onduidelijke beschermende woorden: hij betekent 'het einde van het dragen'. De 'typisch negentiendeeeuwse' uitvluchten (ooievaar, kool, enz.) hebben een lange geschiedenis en hun oorsprong houdt geen verband met antiseksualiteit. In de loop der eeuwen werden ze echter meer en meer gebruikt om aan de hinder die men bij het geven van andere verklaringen ondervond, te ontkomen.

(4) Aan de geleidelijke sociogenese van het probleem der voorlichting, 'ces dangereux mystères', beantwoordde een individuele psychogenese. Deze was het gevolg van diepgaande beïnvloeding vanaf de prilste kinderjaren. Aangezien de wortels van de conditionering diep lagen, was de deconditionering moeilijker geworden. De volwassenen hadden na hun infantiele fase geen inzicht in de toestand waarin ze opgroeiden. Zij zagen niet dat de normen historisch ontstaan waren, dat zij relatief en niet aangeboren waren. Hierdoor werd het voor hen moeilijk om het nog niet geëncultureerde kind te begrijpen. Dit reageerde 'normaal', d.i. pre-cultureel; het seksuele werd nl. niet als iets gevaarlijks, geheimzinnigs, slechts of schaamtevols ervaren. De volwassenen echter staan verbaasd over het ontbreken van de voor hen normale vrees-, negerings- of vluchtreacties. Voor de opvoeders is de

schaamtegrens vanzelfsprekend geworden; het ontbreken of bedwingen van nieuwsgierigheid eveneens. Het is begrijpelijk dat zij tegenover het kind bewoordingen gebruiken als pervers, onnatuurlijk, ongezond. Naarmate de verpreutsing verder gaat, wordt het voor de volwassenen moeilijker om het antiseksueel gedragspatroon in woorden uit te drukken. De hele conditionering geschiedde in de preverbale fase, of door middel van niet-verbale communicaties, of in een dialecttaal die daarom juist niet meer voor de voorlichting kan worden gebruikt, zodat men een nieuwe terminologie moet ontwerpen en aanleren, nl. vreemdsoortige woorden die met de vroegere conditionering geen verband hebben. De onuitspreekbaarheid van seksuele verboden en informaties wordt in de sfeer van het gezin verder bemoeilijkt door de oidipale spanningen, vooral naarmate het gezin meer op het kerngezin van het conjugaal type gaat gelijken. Het incesttaboe is waarschijnlijk een van de redenen waarom de ouders, ondanks de acties van opvoeders, slechts zelden bereid zijn voorlichting te geven.

De voor- en tegenstanders

(1) De voorlichting was reeds een probleem vóór Rousseau in *Emile* naar een oplossing zocht. Hij heeft het over ‘cette question si souvent agitée. In 1766 spreekt M. Vénel over cette partie importante et délicate de l'instruction du sexe’. Ze is voor velen ‘eine so unangenehme Materie’ en ‘eine traurige Nothwendigkeit’. Zij wordt aangevat met ‘einer gewissen Art von Aengstlichkeit’. De voorlichting is ‘eine der delikatesten und bedenklichsten Bemühungen des Jugendlehrers’, ‘eine unter den Erziehungsgelehrten unserer Zeit sehr wichtige, ziemlich hitzig verfochtene und bestrittene, aber noch nicht ausgemachte Frage’. Aan het begin van de 19de eeuw is zij nog steeds ‘diesen so sehr delikaten Punkt’. Honderdvijftig jaar later is ze, volgens H. Muchow, nog altijd het ‘Königsproblem’ van de opvoeding.

De voorlichting is een delicaat probleem, hoewel men haast niets meedeelt. Bauer oordeelt bv. dat men de vraag naar het geslachtsverschil moet afwijzen. Bijna alle pedagogen erkennen dat het grote moeite kost om voorlichting te geven. Oest (1787) wachtte lang alvorens er over te schrijven, omdat hij dacht dat het niet paste. Alleen omwille van het ‘welzijn der mensheid’ heeft hij ‘deze delicate materie’ aangevat. De volwassenen, vooral de ouders, geven liever zelf geen voorlichting; ze verzetten er zich zelfs tegen wanneer anderen het doen.

In welke kringen vraagt men naar voorlichting? Salzmann, een man van het vak, oordeelt dat de gewone opvoeders onverschillig staan, dat ze onwetend zijn, of doen alsof. Oest interpreteert deze houding als een gevoel van verveeld-zijn. Over alle opvoedingsaspecten deelde men ‘ervaringen en maximes’ mee, ‘maar over de kuisheid van de jeugd sprak men terloops, in het voorbijgaan’. Men zwijgt over de onkuisheid tot het meisje ‘manbaar’ wordt

of tot een jongen zijn vaders huis verlaat. Dan waarschuwt men hem sterk. Maar bij die waarschuwingen is men te vlug tevreden. Men voelt zich gerust zolang hij geen meisje verleidt en zolang een meisje niet zwanger wordt buiten het huwelijk. Oest betreurt niet zozeer de onwetendheid of de voorechtelijke zwangerschap dan wel het feit dat de kuisheid 'duizendmaal' geschonden wordt zonder dat men het weet. Wie vraagt dan wel voorlichting? Niet de artsen, tenzij diegene die door de opvoeders beïnvloed werden; slechts een klein aantal geestelijken maar vooral de pedagogen der filantropijnse richting. Onder hun invloed zal men aan het probleem der jeugdseksualiteit een hoofdzakelijk pedagogische oplossing pogen te geven, waardoor de reële oplossing voor een paar eeuwen uitgesteld wordt. De toestand is dus zó dat velen beseffen dat het hier om een belangrijk probleem gaat, maar dat slechts een kleine groep van weinig bekende pedagogen naar oplossingen die niet eens efficiënt zijn, zoekt.

(2) Waarom wordt voorlichting gevraagd? Men kan de argumenten tot de volgende vier herleiden:

(a) Voorlichting is noodzakelijk om aan de jongeren mede te delen dat de zelfbevrediging verboden en schadelijk is.

(b) Voorlichting is nodig opdat de jongeren de juiste zin van de seksualiteit en het geoorloofde gebruik der genitalia zouden kennen en aanvaarden.[9] Elke moeder moet om deze reden haar dochter waarschuwen. Door de voorlichting gaat men de lichtzinnige opvattingen tegen en kan men aan de jongeren tijdig zeggen dat de seksualiteit vóór en buiten het huwelijk gevaarlijk is, dat men zelfs in het huwelijk de matigheid moet nastreven, dat de seksualiteit wel lust geeft maar dat deze soms vreselijke gevolgen meebrengt.

(c) De toestand bij het ontbreken van voorlichting is nadeliger dan wanneer men ze wel geeft. Hiermee wordt bedoeld dat de nietvoorgelichte jongeren te veel weten en een te gunstige opvatting over het seksuele hebben. De pedagogen zeggen herhaaldelijk dat wanneer men geen preciese gegevens meedeelt, de verbeelding een totaal verkeerde voorstelling over het seksuele kan suggereren. De gegeven voorlichting is dus voorbehoedend, bedoeld om de nieuwsgierigheid van te voren te remmen en om het zoeken naar informatie strafbaar te kunnen stellen. Het is ook deze beschermende gedachte die sommigen ertoe aanzet liever te vroeg dan te laat voorlichting te geven,[10] liever te veel dan te weinig. Het argument 'zwijgen helpt niet' wordt dikwijls gebruikt.

(d) Slechts een paar maal vindt men een meer positieve rechtvaardiging, zoals bij Salzmann. Voorlichting is nodig om de valse schaamte over deze 'edele' geslachtsdelen weg te werken want deze soort schaamte is geen goede beveiliging der kuisheid. Ook moeten de ouders over de genitalia spreken, om nl. te zeggen dat ze kwetsbaar zijn en dus niet mogen worden

aangeraakt, en verder 'dat er met de puberteit veranderingen te wachten staan'. Dit is nodig om het vertrouwen tussen het kind en de ouders te handhaven, indien het bestaat. Von Winterfeld zegt dat de jongeren hun vertrouwen in hun leraren verliezen. In geen enkel van de medische of pedagogische werken wordt tegen het venerisch gevaar gewaarschuwd. In de voorlichtingsboeken vanaf het einde der 19de eeuw wordt dit een hoofdthema.

(3) De groep der verdedigers van de voorlichting is niet groot. Die der opposanten is nog kleiner, althans de groep van degenen die voor hun afkeurende houding uitkomen. Onder hen zijn enkele universiteitsprofessoren zoals Ernst Brandes, Julius Möser, A.L. Schlözer die op een agressieve wijze schrijven tegen de 'animalische Zeugungsgeschäfte' en de 'naturhistorische Spielereien'. Doorgaans is hun verzet niet alleen tegen het voorlichten gericht, maar zijn zij gekant tegen de hele beweging der filantropijnen, tegen elke soort Aufklärung.[11] E. Brandes reageert heftig tegen de masturbatie-bestrijding.[12] Zelfbevrediging was er in alle tijden, zegt hij, nu niet meer dan vroeger. Wanneer men er een campagne tegen voert, helpt men ze verspreiden. Tegen het einde van de 18de eeuw zullen ook enkele geestelijken zich tegen de voorlichting uitspreken omdat zij meer kwaad dan goed sticht.[13] Hier ziet men dus dat de progressieven en de conservatieven hetzelfde doel nastreven, zij het met andere middelen. Dit laat ons toe te besluiten dat de voorlichting der progressieven repressief bedoeld was, en dat de conservatieven - zij het in mindere mate en niet expliciet zoals bij de progressieven - de nieuwe waarden van het moderniseringsproces hielpen realiseren. Wanneer men de ouderen tegenover de progressieven plaatst, zijn zij conservatief. Wanneer men ze vergelijkt met datgene wat voordien mogelijk bleek - we denken aan de Erasmiaanse benadering van het seksuele - bemerkt men dat ze ook progressief zijn.

Analyseren we de argumenten door de tegenstanders der voorlichting aangevoerd, dan constateren we dat ze dezelfde zijn als die der voorstanders. Een 'heilig stilzwijgen' beveiligt beter de kuisheid. Het is ongepast aan kinderen over het seksuele te spreken omdat men bepaalde benamingen en uitdrukkingen zal moeten gebruiken die het schaamtegevoel kwetsen en die het begin van schaamteloosheid kunnen worden. Men wijst hierbij vooral op het ontbreken van een behoorlijke, d.i. bedekkende terminologie. Men zegt verder dat de voorlichting slapende neigingen in het kind wekt. 'Wat men niet weet, niet en deert'. 'Ignoti nulla cupido' of 'Alles wissen macht Kopfwehe'. Ontdekte men in de 18de eeuw dat een meisje 'op de hoogte', 'instruite' was, dan leidde men daaruit af dat ze ook seksuele ervaringen kende. 'Weten' was gelijk aan 'doen'. Op al deze argumenten antwoordden de voorstanders dat de onwetendheid nog schadelijker en niet realiseerbaar is.

Analyse van de inhoud

(1) Ongeveer alle voorlichters zijn het erover eens dat het beter zou zijn geen voorlichting te moeten geven. Zij is een noodzakelijk kwaad. Het geven zelf is een probleem waarbij het erop aan komt de schade te beperken. Het doel is het geven van magisch-bezwerende predikingen voor zondaars. Achter de meningsverschillen omtrent bv. de leeftijd vanaf welke men moet voorlichten, of de terminologie, gaat dezelfde bedoeling schuil, nl. door welk optreden kan men met de kleinste schade het beste resultaat bereiken? Dus, zoveel mogelijk repressie ten koste van zo weinig mogelijk informatie. De ene verdedigt een uitleg in een ‘duidelijke’ taal,[14] waarover men niet piekert, zodat de geest en vooral de verbeelding er niet lang mee bezig zijn; de andere verkiest een vage, verhullende taal, opdat de verbeelding niet zou ontvlammen.[15] Men oordeelt het beter wanneer latijnse termen gebruikt worden die men niet uitlegt, want zij zijn niet met gevoelens beladen; maar anderen vinden dat vreemde termen te veel de aandacht trekken. Basedow gebruikte aanvankelijk enkele puntjes-woorden; men wijst er hem op dat men nog beter bedekt door geen puntjes-woorden te gebruiken.

Omtrent de persoon of de instantie die de voorlichting moet geven, wordt niet gediscussiëerd. In de 18de eeuw is het een uitzondering wanneer men leest dat dit de taak der ouders is. Eén keer wordt deze mogelijkheid voorgesteld door Fr. Rehm, in 1802. Hij verdedigt zeker niet de prerogatieven van het gezin op dit gebied. Doorgaans zijn het echter de beroepsopvoeders die de voorlichting geven. Dit kan moeilijk anders, want het is geen gemakkelijke taak. Men moet een specialist zijn, met ervaring. Men moet de omschrijvende zinswendingen, de fasen van de uitleg kennen, de gewenste sfeer kunnen scheppen, zijn blik en gebaren aan het delicate moment kunnen aanpassen. De voorlichter moet weten wanneer hij zijn hand op de schouder van de jongeling moet leggen. Op het gepaste moment zal hij wenen en doen wenen.[16] Geen enkele voorlichter beweert dat men van de voorlichting geen ritueel mag maken of dat men zo natuurlijk mogelijk op alle vragen moet antwoorden, zoals deze komen, zodat er geen probleemsituatie ontstaat. Integendeel, zowel Rousseau, de eerste, als Fr. Rehm, de laatste in de rij, hechten veel betekenis aan het ceremonieel karakter. Meer nog: sommigen zeggen dat men de jongeren moet voorbereiden door een aangepast diëet, waardoor elke opwelling van begeerte voorkomen wordt. Tijdens de voorlichting zelf moet men de jongere aandachtig bekijken om, wanneer een blos van begeerte zijn wangen zou kleuren, dadelijk in te grijpen door begeertedodende woorden uit te spreken. Na de voorlichting verbiedt men aan de jongere nog verder met deze dingen bezig te zijn. In de 20ste eeuw schrijft men een retraite voor. De sfeer waarin het seksuele geplaatst wordt is bij allen een van ernst, droefenis, ‘Wehmut und Mitleid’. Sommigen willen ook de nadruk op het mysterieuze en het waardige.[17]

Uit de behoedzaamheid bij het meedelen van minieme gegevens aan jongeren, van wie sommigen op huwelijksleeftijd, leiden we af dat de seksuele kennis als uiterst gevaarlijk aangezien werd, en dat deze jongeren als overgevoelig werden voorgesteld. Men heeft de indruk dat het om een heelkundige operatie gaat, die volgens strikte regels moet worden verricht, en waarbij een kleine vergissing levensgevaarlijke gevolgen kan hebben. Het hoofdprobleem voor de voorlichters van de 18de eeuw bestaat in het overbruggen van de tegenstelling tussen het spreken over het seksuele en het toch behoorlijk blijven, tussen het aanvaarden van de kortstondige verbale aanwezigheid van het seksuele in het pedagogisch milieu en de zorg dat het gedomineerd wordt. Dit zou neerkomen op het meedelen van een kennis van volwassenen, terwijl men de onschuld van het kind onaangetast laat.

(2) De voorlichters verschillen herhaaldelijk van mening over de inhoud en de methodiek. Hoe geslachtelijker de inhoud en hoe levensechter de voorlichting, hoe groter het verzet. Over de veiligste wijzen om het geslachtsverschil te leren kennen, werd veertig jaar lang gepolemiseerd. Nadat men in de vorige eeuwen dit verschil visueel had leren kennen, oordelen enkelen dat men het op lijken of heel jonge kinderen kan tonen. Anderen hopen dat de kinderen het in de huiselijke kring ontdekken. Fr. Rehm sluit de ontwikkeling af door de anatomie van de mens uit te leggen op een skelet, en dan nog dat van een kind. Men vindt bij de schrijvers haast niemand die door wassen modellen, prenten of duidelijke beschrijvingen het bestaan van twee geslachten vermeldt, althans niet bij de mens. Van de uitwendige genitalia geeft men alleen de globale benaming, waarbij gediscussiëerd wordt of ‘geslachtsdelen’ niet meer begeerteprikkelend is dan bv. ‘schaamdelen’.[18] Elke vermelding van de inwendige delen ontbreekt. Men spreekt over de man en de vrouw niet als biologisch, geslachtelijk-gedifferentiëerd wezen, waar men benoemt ze naar hun speciale functie, nadat het kind reeds geboren is, nl. als vader en als moeder. Het verzet neemt ook toe wanneer men collectieve voorlichting geeft. Uniseksuele instructie wordt meer aanvaard dan coëducatieve, en gesproken (waarbij de controle mogelijk is) meer dan geschreven. Hoe jonger het kind, hoe sterker de afkeuring.

Hoe meer men de informatie tot de planten beperkt, hoe aanvaardbaarder zij is; enkelen spreken ook over dieren. Maar de mens komt slechts ter sprake om erover te zeggen dat de moeder met veel pijn en levensgevaar de kinderen baart die in haar buik groeiden. De inhouden, medegedeeld aan jongeren van soms 15 jaar, omvatten misschien een tiende deel van wat men in de tijd van Erasmus vanzelfsprekend vond. Op de eerste vraag uit het voorlichtingsschema, die naar het geslachtsverschil, kan volgens de meeste voorlichters niet geantwoord worden. Wel kan men spreken over de geslachtsdelen der planten, over mannelijke en vrouwelijke planten, over

hun verlangen naar elkaar en over de wonderlijke regeling in de Natuur Ook de tweede vraag, waar de kinderen groeien, wordt door sommigen ontweken. De anatomisch onjuiste vermelding dat de kinderen onder het hart van de moeder groeien, komt een paar maal voor. Enkelen zeggen dat de kinderen in de buik van de moeder groeien. De zwangerschap en het geboorteproces wordt door geen enkele voorlichter beschreven. Het enige dat gezegd wordt, is dat na 9 maanden de kinderen geboren worden, met veel pijn. Enkelen spreken van een opening waarlangs zij de moeder verlaten. Daarna schakelt men dadelijk over op het zogen. Hoe de kinderen verwekt worden, wordt doorgaans in het vage gelaten. Rousseau *(1762)* sprak er niet over. Basedow *(1770* en *1774)*, bekend om zijn 'brutale' taal, durfde geen woord over het geslachtsverschil bij de mens zeggen en veronderstelde dat men door het bespreken van de bestuiving bij de planten, het bevruchtingsproces bij de mens zou begrijpen. In 1779 wordt in een model-voorlichting, door de moeder eerst geantwoord: 'mijn zoon, ge vraagt meer dan ik weet en dan ge kunt begrijpen'. Daarna wordt het plantenmotief gebruikt: 'dat de warmte van een man, wanneer hij deze aan een vrouw meedeelt, en wanneer de vrouw ze opneemt, het ontstaan en levendig maken van een mensenbloemknop kan veroorzaken'. Vijf jaar later, in 1784, verdedigt Seehase echter het standpunt dat men *niets* mag verzwijgen, ook niet de rol van de man. Dit betekent dat de voorlichter erop moet wijzen dat de vader een onmisbare hulp voor de moeder is. Maar het mannelijk wezen is ook de partner bij het paren, waartoe de geslachtsdrift aanspoort. Bij de mensen spreekt men van 'Begattung', 'beywohnen', 'erkennen'. Daarna volgt de voorlichting over de voortplanting zelf, nl. niets meer dan dat kinderen 'in het lichaam' van de moeder 'ontvangen' en daarna 'geboren' worden.

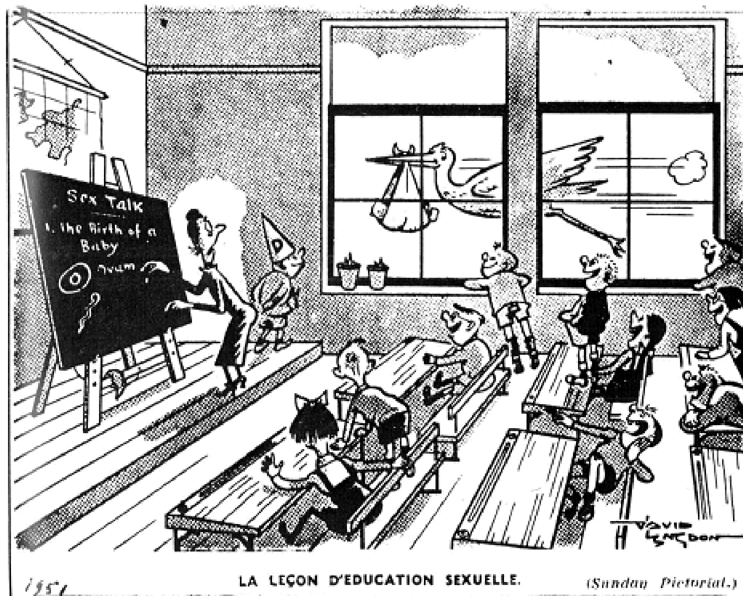
Men kan deze vage aanduidingen, die slechts begrepen worden wanneer men reeds op de hoogte is, moeilijk in- of voorlichting noemen. En toch is na Seehase geen enkele voorlichter zo ver gegaan. De geestelijke Hufnagel schrijft in 1784 dat hij niets over de eigenlijke voortplanting mag zeggen. Salzmann (1785), de vurigste verdediger der voorlichting, besluit zijn voorlichtingsmodel met deze informatie over de voortplanting: 'overigens verloopt de verwekking zoals bij de bloemen, de vogels en de zoogdieren'. Oest (1787) die de eerste prijs won in een prijsvraag over voorlichtings-boeken, laat de jongeren de analogie met de dieren zelf vinden. Nadat Von Winterfeld (1787) medegedeeld heeft dat de kinderen in de buik van de moeder groeien, breekt hij bij de vraag 'wat heb ik dan aan mijn vader te danken?' het gesprek af. P. Villaume (1787) verwijst naar de viervoetige dieren. Campe (1787) gaat het verst: 'tijdens hun vertrouwelijke en geheime omarming zou op een hoogst wonderbaarlijke wijze de tere mensenkiem uit het lichaam van de echtgenoot in dat van de echtgenote overgaan.' De aanduiding van de coitus is voor Rehm (1802) 'veel te delicaat' en de beschrijving 'veel te omslachtig'.

Enkele voorlichters hebben de jongeren gewezen op het bestaan in de flora van zaden, die na bevruchting tot een vrucht rijpen. Zij spreken trouwens op een antropopatische wijze over de geslachtsdelen der planten. Sommigen oordelen ook dat aan de jongeren de gelegenheid moet gegeven worden om copulaties bij dieren te zien. Men tracht dus langs plant en dier om, de menselijke voortplanting te benaderen. De gevoeligheid neemt toe, en het verzet dus ook, naarmate men directer over de mens handelt, naarmate de mens meer als geslachtelijk wezen wordt voorgesteld, naarmate men de genitalia benadert en naarmate deze genitalia in hun functies worden beschreven, vooral wanneer men zou suggereren dat dit functioneren met lust gepaard gaat. Elders in deze studie werd reeds gewezen op de symptomatische vlucht naar het terrein van plant en dier.[19] Ook werd gezegd dat de verpreutsing vooral op het seksuele gebied tot uiting komt. Deze kenmerken vindt men in de voorlichting terug. Want hier blijven de primaire geslachtskenmerken onvermeld; de man, ook als vader, zelfs in zijn sociale vaderfunctie, wordt buiten de voortplanting gelaten; men gaat wel uitvoerig in op de pijn, bij de bevalling, op het weerzinwekkende van de ziekten ten gevolge van masturbatie en losbandigheid. Maar men zegt geen woord over de lust bij de coitus. Basedow spreekt alleen over de lust en de begeerte bij de bloemen. De jongens worden niet op de pollutie en de meisjes niet op menarche voorbereid.

Resumeren we deze voorlichting over de voortplanting: *aseksuele* personen planten zich op *parthenogenetische* wijze voort. De seksualiteit wordt geplaatst in de ambivalente sfeer van heilig-vies en aantrekkelijk-gevaarlijk. Jongens mogen over de zwangerschap veel meer weten dan de meisjes. Dit beeld geeft men in de 18de eeuw aan de jongeren. In de 19de eeuw zal het voor de volwassenen het enige aanvaardbare zijn. Wanneer rond 1880 de verhulling haar hoogtepunt heeft bereikt, begint een geleidelijke onthulling, eerst in de wereld der volwassenen, daarna in die der jongeren. De volgorde der onthulling is de omgekeerde van die der verhulling.

De voorlichting der meisjes

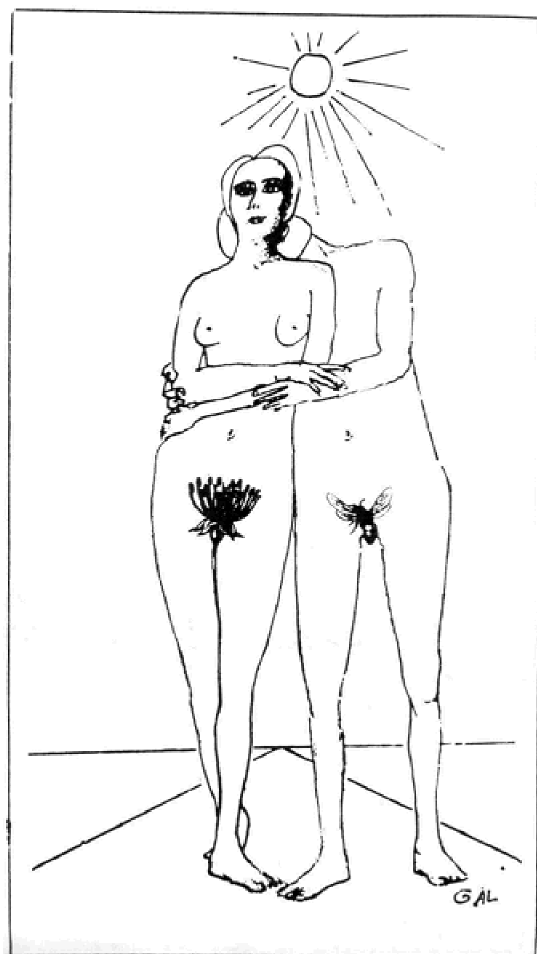
(1) Bij gebrek aan gegevens kan men zich over de reële toestand bij de meisjes van de hogere en de middenklassen geen duidelijk oordeel vormen. Men kan wel nagaan hoe de toestand in theorie moest zijn. Deze verschilt essentieel met die bij de jongens. Menig meisje vernam het geheim van de voortplanting van haar man. Vrouwen die niet huwden bleven (in theorie) vaak hun hele leven onwetend. De studie van de botanica (dus nog niet de fysiologie, de anatomie) werd door de moeders als onwelvoeglijk afgewezen, en niet alleen deze studie. Het lezen van boeken, vooral van romans, was niet passend voor het vrouwelijk geslacht. Meisjes van adellijke of zeer rijke families in Frankrijk verbleven tot korte tijd vóór hun huwelijk in het



1951 LA LEÇON D'EDUCATION SEXUELLE. (Sunday Pictorial.)






GAL



klooster. Men veronderstelt dat zij in deze inrichtingen veilig beschermd waren tegen de bedreiging van hun huwelijkswaarde. Het opvoedingsideaal van de topklasse uit de 18de eeuw vindt men in *De l'éducation des filles* (1687), geschreven door een priester, Fénelon (het was zijn taak om hugenootse meisjes tot het katholicisme te 'bekeren'). Zijn opvoedingsmodel vertoont vele puriteinse trekken. Het toonbeeld der ideale vrouw is Henriette uit *Les femmes savantes* van Molière: discreet, bescheiden, zonder geleerdheid maar met gezond verstand, en met 'een zedige bevalligheid'. De wetenschap is voor het meisje even gevaarlijk als de ondeugd. Lang te bed blijven maakt haar slap en stelt haar bloot aan lichamelijke gewaarwordingen ('les révoltes du corps'). Zo ontstaat een onverzadigbare nieuwsgierigheid naar 'gevaarlijke dingen'. Een verblijf in een klooster veroorzaakt een 'gelukkige onwetendheid', maar dit heeft als nadeel dat de overgang naar de wereld te plotseling geschiedt en een zekere verblinding veroorzaakt.

In hetzelfde puriteins milieu verbaast madame de Maintenon zich over de toenemende preutsheid bij de jonge meisjes. 'Men vertelde mij dat een van die kleine meisjes geërgerd was omdat haar vader over haar broek gesproken had. Het is een woord dat gebruikt wordt, wat moet zij er dan achter zoeken? Het is ellendig. Anderen fluisteren in het oor dat een vrouw in verwachting is; willen ze zediger zijn dan de Heer, die over zwangerschap, baring enz. spreekt?' Deze verbazing omtrent de preutsheid bij leerlingen van haar school Saint-Cyr toont de afstand aan tussen de schaamtegrens aan het hof en in de school waar men reeds verder staat bij het doorvoeren van het nieuwe patroon.

In de dagboeken van Mme Roland, uit de kleine burgerij stammend, lezen we hoe men in sommige milieus van de 18de eeuw, de menarche nog positief waardeerde. 'Op de eerste mei, ik was toen veertien jaar, bloesemde de natuur plotseling en zonder enige moeite, zoals een verse en frisse roos zich voor de sterke stralen van de lentezon opent. Hoewel mijn moeder mij nooit nauwkeurig gezegd had wat mij te wachten stond, had ze er genoeg terloops over verteld waar ik bij was, en mijn grootmoeder had zich te zeer geamuseerd met voorspellingen te maken, dan dat ik verbaasd zou zijn over de gebeurtenis... Ik beleefde dit met een zekere blijdschap, als een initiatie in de klasse der volwassenen'. Ze schrijft dat haar moeder haar vol vreugde omhelsde. In de 18de eeuw was de puberteit nog geen periode van crisis, was de menarche geen catastrofe, zoals dat een eeuw later het geval zal zijn.

(2) In de hoogste klassen moest men niet veel zorg aan de opvoeding tot het huwelijk besteden. Het kwam er in de eerste plaats op aan een dame van de society te zijn. De rol van echtgenote werd in veel gevallen herleid tot het moeder-worden, en dat kon ook geschieden zonder kennis en zonder veel samenwerking van de vrouw. Voor de zwangerschap en het moederschap was voldoende hulp voorhanden. In de burgerij had de vrouw een

belangrijke rol te vervullen: zij was echtgenote, moeder en hoofd van de huishouding. Hiertoe moest ze geen speciaal verzorgde voorbereiding gekregen hebben. De opvoeding van Sophie (volgens Rousseau) is voor de filantropijnen veel te geraffineerd. Sophie is volgens hen een 'Eitele und Kokette'. Campe gebruikt zelfs het woord 'liederliche'. De filantropijn Trapp vindt het niet nodig dat meisjes naar school gaan; ofwel zou men ze bij de jongens moeten zetten en coëducatie is volgens hem te gevaarlijk, ofwel zou men een afzonderlijke opleiding moeten organiseren. De echtgenote van Pestalozzi, afkomstig uit een burgerlijk milieu, verwierf enige cultuur dank zij privélessen thuis en dank zij andere contacten. De filantropijnen hebben haast geen aandacht aan de opleiding van het vrouwelijk geslacht besteed. Zoals het nog een hele tijd in de 20ste eeuw het geval zal zijn, eist men ook in de 18de eeuw doorgaans afzonderlijke voorlichtingswerken voor jongens en voor meisjes. De gevoeligheid was te groot om te verdragen dat een jongen in een boekje dat ook voor een meisje bestemd is, zou lezen en omgekeerd.

Hoewel meisjes op jongere leeftijd huwen en aan meer gevaren blootstaan dan jongens, heeft men de indruk dat de leeftijd vanaf welke men voor jongens voorlichting vraagt lager ligt dan die voor hen. Diderot begon zijn dochter vanaf haar 15de jaar voor te lichten en beëindigde deze taak op 17 jaar. Men mag niet zeggen dat in de 18de eeuw aan de jongens een grotere potentie dan aan de meisjes werd toegeschreven; er zijn aanduidingen voor een tegenovergestelde opvatting. Tijdens hun voorlichting vernemen de meisjes minder dan de jongens. Campe oordeelt dat zij niet te veel moeten weten, niet te veel boeken moeten lezen.[20] Het voorlichtingsboekje van Oest voor de jongens is 141 bladzijden lang, dat voor meisjes slechts 71 bladzijden. Jongens vernemen in hun boekje over de zwangerschap meer dan de meisjes.[21]

Tenslotte is het overbodig in detail aan te tonen dat de seksuele voorlichting vanuit een mannelijk standpunt, met mannelijke principes en waarden benaderd werd. Dat was zo in de 18de en ook in het midden van de 20ste eeuw. Het initiatief-nemen door een meisje wordt geïnterpreteerd als 'zich aanbieden'.

Frankrijk

De eerste schrijver die het probleem van de voorlichting behandelde was J.J. Rousseau. Het is het centraal vraagstuk van boek IV uit zijn *Emile* (1762).[22]

(1) De opvattingen van Rousseau zijn niet altijd duidelijk omdat hij de ideale toestand en de aanpassingen aan de realiteit door elkaar haalt. Hij maakt een onderscheid tussen drie fasen: (a) het kindzijn, 'la sainte innocen-

ce' waarin onschuld wordt bekomen door onwetendheid;[23] (b) de puberteit vanaf ongeveer 14 jaar; liefst niet inlichten, maar remmen; (c) na 20 jaar en indien mogelijk, nog later, kan men vrijuit spreken. Het principe is in de laatste fase het tegenovergestelde van a, nl. de onschuld wordt nagestreefd door een aangepaste voorlichting.

(a) In deze eerste periode moet men 'het kind in de kinderen laten rijpen'. De 'natuur' toont aan dat deze kindertijd o.m. getypeerd wordt door seksuele apathie of gevoelloosheid.[24]

(b) Tijdens de puberteit is de voorlichting gevaarlijk. Men doet het best ze daarom uit te stellen. Eén enkel woord kan over de lichamelijke en zedelijke gezondheid van een heel leven beslissen. Soms is de voorlichting een onvermijdelijk kwaad waarvoor de opvoeders de schuld dragen. Immers door hun optreden wordt de puberteit vervroegd of vertraagd. De cultuur deed een kunstmatig seksueel probleem ontstaan dat vroeger niet bestond en dat men evenmin bij natuurvolkeren vindt. Men moet verhinderen dat de nieuwsgierigheid en de gevoelens voortijdig ontwaken anders gaat het individu en tenslotte ook de mensheid ten onder. Het beste middel om de aandacht te wekken is het verschuilen: gebaren, lessen van welvoeglijkheid, dubbelzinnigheden bereiken het tegengestelde effect. Contact met de verboden kennis leidt tot het stellen van daden. Daarom is de stadsmens ontaard. Onbeschaafde volkeren behouden lang een gelukkige onwetendheid en onschuld. Ze huwen maagdelijk, zijn gelukkig en hebben talrijke en gezonde kinderen.

Het ontwaken van de nieuwsgierigheid moet men voorkomen door de omgeving waarin de jongeren leven, te saneren. 'De kinderen leren meer door de vragen die men hen stelt dan door de vragen die ze zelf stellen.' Vraagt een jongeling toch wat, 'antwoord dan genoeg om zijn nieuwsgierigheid te voeden, maar niet om ze te verzadigen'. Voor het seksuele moet men dit principe omkeren. Wat moet men doen wanneer tijdens de puberteit een vraag in verband met seksuele onderwerpen gesteld wordt? Voorlichting geven, of zich uit de slag trekken met leugentjes ('modestes erreurs')? Volgens Rousseau zijn beide verkeerd. Hij keert bestendig tot de gedachte terug dat men de omgeving van de jongeren moet zuiveren en dat de opvoeding zelf geen oorzaak van kwade gedachten mag worden. Zo bv. de schaamteconditionering. Een jongere bezit van nature geen schaamtegevoel omdat hij rein is. 'De schaamte ontstaat slechts door de kennis van het kwaad; door hen lessen in zedigheid en schaamte te geven, leert men hen het bestaan van zedige en onzedige dingen, en wekt men het verlangen die dingen te kennen.' Door deze opvoeding slaat een vonk in de verbeelding en de zinnen, 'l'embrasement des sens'. 'Wie schaamrood wordt, bekent hierdoor schuld. De ware onschuld schaamt zich om niets.' Men noemt de dingen beter bij hun naam, en wekt weerzin, 'idées déplaisantes', 'waaraan men met weerzin terugdenkt'. Op een vraag mag men echter niet met een leugen

antwoorden. Men kan gewoon het zwijgen opleggen: 'dat is het geheim van de gehuwden', of 'kleine jongens mogen niet zo nieuwsgierig zijn'. Maar het kind moet voordien reeds gewoon gemaakt zijn aan dit soort optreden zodat zijn aandacht er niet door gewekt wordt.

Mislukt men in zijn optreden, dan is men gedwongen om voorlichting te verstrekken. Wie dat moet doen, wordt in het vage gelaten; soms is het de leermeester, maar Rousseau last in zijn boek een verhaal in, waarin een moeder voorlicht. Het antwoord moet gegeven worden 'in grootste eenvoud, zonder mysterie, zonder verlegenheid, zonder glimlach'. De waarheid is steeds het beste antwoord. Hij illustreert dit met een anecdote. Tot een zoon die nog niet zo lang geleden een steentje uitgewaterd heeft, waardoor zijn urethra gescheurd was, zei de moeder: 'mijn zoon, de vrouwen pissen de kinderen met pijnen die hen soms het leven kosten'.[25] Hierop merkt Rousseau aan: 'laat de gekken lachen, en laat de dwazen geërgerd zijn; maar laat de wijzen maar eens een antwoord zoeken dat meer geschikt is en beter aangepast is aan het doel'. Dit antwoord van de moeder heeft volgens hem als eerste voordeel dat het urineren geen mysterieuze daad is maar een natuurlijke behoefte van eenieder. En vooral dit: 'de ideeën van smart en dood bedekken [de voortplanting] met een sluier van droefheid waardoor de verbeelding geremd en de nieuwsgierigheid onderdrukt worden; zo wordt heel de aandacht geleid naar de gevolgen van de baring en niet naar de oorzaken. Indien de weerzin die deze soort van vragen oproept, het kind niet weerhoudt ze toch te stellen, dan moet onze uitleg handelen over de zwakte van de menselijke natuur, de weerzinwekkende dingen, het afschilderen van de smart'. Het is zonder meer duidelijk dat deze voorlichting niet als inlichting bedoeld is, dat de voorlichters erop uit zijn de nieuwsgierigheid te onderdrukken en dat zij het seksuele associëren met droefenis, afkeer en weerzin ('tristesse', 'répugnance', 'dégoût').

(c) De adolescentieperiode is niet duidelijk afgebakend omdat ook in deze fase de feiten van de natuur naar willekeur kunnen worden verschoven Het best zouden de jongeren huwen in de periode dat ze huwbaar worden, maar door de schuld der slechte opvoeders is dit niet zo. De opvoeders moeten de dienaren en niet de vijanden der natuur zijn. Dan is het inderdaad mogelijk iemand tot twintig, dertig jaar te bewaren in 'de onwetendheid der begeerten en de zuiverheid der zinnen'. Wie in een woestijn leeft, zonder contact met de beschaving of met vrouwen, sterft maagdelijk. Maar dit wordt niet meer geloofd door de filosofen 'die in heel de corruptie van de colleges werden opgevoed'. Vinden we in deze uitspraken geen aanwijzing voor de elders in dit boek geformuleerde hypothese dat de beweringen aangaande een zgn. versnelling in feite herleid moeten worden tot een wens tot vertraging? En is de opvoedingssituatie in de progressieve kostscholen in Frankrijk en Duitsland niet te interpreteren als een afzondering als leefde

men er in een kunstmatige woestijn?

Toch is het volgens Rousseau beter om te vroeg dan te laat voorlichting te geven, want in dit geval dient zij niet om iemand slecht te maken maar om hem goed te houden. Al zei Rousseau dat deze voorlichting zo eenvoudig en waarheidsgetrouw mogelijk moet geschieden, buiten elke sfeer van mysterie, toch past hij dit niet toe. ‘Le vrai moment de la nature arrive enfin.’ Deze inwijding moet zorgvuldig voorbereid worden. De leermeester kiest een geschikt ogenblik en een stemmingsvolle plaats uit. Men moet de stem van het verstand langs het hart laten gaan. Geen koele voorschriften, maar uitbundige gevoelsuitingen (‘abondant en sentiments qui débordent’). In plaats van tot zijn leerling (20 tot 30 jaar oud) te spreken zoals gewoonlijk, wordt het een gesprek tot een vriend, een man. Zo verovert men zijn hart. Men neemt een pedagogische blik aan: ‘men spreekt het hart beter aan langs de ogen dan langs de oren’. Dan roept men de Allerhoogste en de Natuur tot getuigen voor de waarheid die men gaat zeggen. Men doordringt zichzelf van de Heiligheid van zijn taak. Men wijst de jongere op de wonderlijke plaats waar men zich bevindt, de wouden, de rotsen, de bergen. Men is vol ‘geestdrift’, en op dat toppunt ‘zal ik hem tegen mijn borst drukken, en over hem tranen van vertedering storten; ik zal hem zeggen: Gij zijt mijn goed, mijn kind, mijn werk; van uw geluk hangt het mijne af; worden mijn verwachtingen teleurgesteld dan ontneemt gij twintig jaar aan mijn leven, en zijt gij het ongeluk van mijn oude dag.’ Dan volgt een résumé van de voorlichting die Rousseau niet durft uit te schrijven, omdat de franse taal geen woorden bezit die kuis genoeg zijn (hoewel deze taal vandaag algemeen erkend wordt als de taal waarin men op de fijnzinnigste wijze de liefde kan uit-drukken). In deze samenvatting vinden we bijna uitsluitend negatieve, angstaanjagende elementen zoals: de wetten van de natuur zijn streng; zij straft de losbandigheid; de voortplanting is een mysterie dat men niet kan doorgronden; men mag vooral niet vergeten dat de natuur een exclusieve band wil (‘l'homme est destiné par la nature à se contenter d'une seule femelle’); de leermeester schildert daarna ‘een pakkend en waarachtig beeld van de gruwelen der losbandigheid, van de stupide verdierlijking...’

(2) Rousseau is tegen voorlichting (behalve op late leeftijd), tegen coëducatie (behalve een contact met de gepredestineerde beminde Sophie dat op het huwelijk voorbereidt), tegen de seksuele gewaarwording en uiting (behalve die in het huwelijk). Hij voedt een kind, een jongeling op, die geen weet heeft van het seksuele, wiens puberteit geremd wordt, en die van het seksuele weggehouden wordt door afkeer en weerzin. Bij de voorlichting, op plechtige wijze gegeven door de gouverneur, is er sprake van gevaarlijke mysteries, schrik, dood, pijn, straf, ziekten. Vergelijkt men deze benadering met de houding van bv. Erasmus dan is het verschil - er liggen 240 jaar tussen - groot. Hier komt nog bij dat Erasmus' boek in de handen van de

jongeren zelf kwam; het is geen beschrijving van een utopische toestand zoals Rousseau's *Emile*, dat niet eens voor de ouders maar voor de specialisten bestemd was. Het kan ook zijn dat, juist omdat Rousseau geen rekening moest houden met de concrete werkelijkheid, deze irreële houding mogelijk was. Rousseau heeft dit ten dele zelf ingezien. Hij legt in de mond van Emile het verwijt aan zijn gouverneur ‘gij hebt me veel meer gewaarschuwd tegen de heftige passies, dan geleerd hoe deze te verdragen’.

Is de afstand met de twee vorige eeuwen groot, in de twee volgende eeuwen verandert er niet zo heel veel. Indien men zich op het standpunt stelt, dat de seksuele voorlichting een positieve attitude tegenover het seksuele moet geven, dan moeten wij Rousseau's invloed nefast noemen. Zijn model van voorlichting, dat slechts ten dele door individuele elementen beïnvloed is maar dat in belangrijke mate de expressie is van de sociale veranderingen in zijn tijd, is hét model geworden voor de opvoeding der europese jeugd tot in de twintigste eeuw. Zijn invloed op Kant, Schiller, Herder, Pestalozzi, Herbart, Mad. de Staël, Condorcet en anderen in Europa was groot.[26] De schilleriaanse jongeling is naar het model van zijn aseksuele Emile ontworpen. Rousseau is ook vooruit op de filantropijnen, die vanaf 1770 tot het einde van de 18de eeuw de seksuele voorlichting institutionaliseren. Na het mislukken van deze poging aanvaardt men ook in Duitsland het standpunt dat in Frankrijk reeds was aanvaard: zwijgen, uitstellen, zo laat mogelijk een ceremoniële voorlichting, liefst door een vreemde.

De ‘voorsprong’ van de franse opvoedingssituatie kan ook door andere redenen verklaard worden. Rousseau (1712-1778) kende veel sukses, maar zijn invloed was vooral posthuum. Dadelijk na het verschijnen van *Emile* werd hij (zoals Erasmus) aangevallen vooral door kerkelijke instanties. *Emile* werd op de index gezet als ‘monstre d'impiété et d'irréligion’; het boek werd veroordeeld door katholieke en protestantse geestelijke overheden in Parijs, Bern, Neuchâtel, Genève (1814); ook in Nederland, waar het was gedrukt, werd het door wereldlijke en geestelijke overheid veroordeeld. Bij de beschuldigingen van scepticisme en van tolerantie (door het Parlement de Paris), vindt men dikwijls enkele woorden omtrent ‘zijn losbandige moraal, zijn onzedige voorstellingen, zijn zedeloze uitdrukkingen, die vooral de jonge lieden tot de ongodsdienstigheid en de ondeugd kunnen voeren’, of ‘onbehoorlijke details, uitleggingen die de welvoeglijkheid en de schaamte kwetsen’. De officiële instanties die ook Erasmus afkeurden (niet om seksuele redenen) maken gebruik van de zgn. onzedelijkheid der seksuele inhouden om Rousseau te treffen. Zoals in het geval van Erasmus gaat men over tot het schrijven van anti-Emiles, nieuwe Emiles, christelijke Emiles, gepurgeerde Emiles, publikaties die aantonen dat de invloed van de originele *Emile* groot was, en dat men aan de moreel-godsdienstige strijd ertegen een stuiver kon verdienen.

Deze invloed werd als een bedreiging aangevoeld, niet zozeer in Duitsland

als wel in Frankrijk, waar én het staatsgezag én de godsdienstoverheden zich geviseerd voelden. Hierdoor alleen reeds was de overname van zijn pedagogische ideeën in het gecentraliseerd opvoedingsapparaat moeilijk. Daar kwam nog bij dat deze opvoeders en ook de kerk onder jansenistische invloed stonden. De celibataire toestand der meeste katholieke beroepsopvoeders in Frankrijk verhinderde eveneens een openlijke benadering van het seksueel probleem.[27]

Door deze factoren kan men verklaren waarom de duitse pedagogen die een volledig systeem van voorlichting uitwerken, zich beroepen op dezelfde Rousseau die in Frankrijk het begin en tevens voor haast anderhalve eeuw het einde betekent van de seksuele voorlichting. Wanneer op het einde van de 18de eeuw de duitse pedagogen niet meer aan voorlichting doen, worden in het Frankrijk van het nieuwe regiem staatsinitiatieven gevraagd. Hier mag men de invloed der filantropijnen veronderstellen, waarvan sommigen met de franse revolutionnairen intense relaties onderhielden. Baraillon vraagt (in zijn kritiek op het project van 26 juni 1793 van Lakanal, handelend over 'les écoles primaires') het onderwijs over 'voorschriften van hygiëne, van profylaxis' en speciaal voor het vrouwelijk geslacht 'enkele medische gegevens over de menstruatie, de zwangerschap, de baring, de gevolgen der geboorte, het zogen...' Men vroeg dit waarschijnlijk ook omdat het voorgaande pedagogische streven, ook dat der filantropijnen, zich richtte tot een elite. De jongeren uit het volk werden niet voorgelicht, ook niet over het zgn. enorme gevaar der zelfbevrediging. Slechts enkele schrijvers hebben een voorstel gedaan om ook de lagere standen voor te lichten. Met de revolutie onderneemt men in Frankrijk een poging om de voordelen der nieuwe duitse pedagogiek sociaal te spreiden, pedagogiek die onder franse invloed, in Duitsland ontstond.

Duitsland

(1) Inleiding

Het begin van de beweging der seksuele voorlichting kan in Duitsland rond 1770 gesitueerd worden. In 1769 verschijnt het boek van dr. Chr. Fr. Börner over de zelfbevrediging, en het jaar daarna het *Methodenbuch* van J.B. Basedow waarin het eerste schema van voorlichting als zodanig wordt uitgewerkt. Ook in een roman (*Sophiens Reise*, van J.T. Hermes, 1770) wordt erover gesproken en een paar jaar later verschijnen *Briefe für Knaben* (van Zimmermann, 1772) waarin vooral voorlichting tegen de masturbatie gegeven wordt.

Zoekt men, buiten de verre oorzaken van het moderniseringsproces, naar de directe oorzaken van het ontstaan dezer beweging in Duitsland, dan kan men vele invloeden aanwijzen. Von Raumer sprak over de pedagogische 'Giftwind' die uit Frankrijk overwaaide.[28] Men mag echter de directe in-

werking van Rousseau niet overdrijven, vooral niet voor seksuele elementen. Het is juister te veronderstellen dat én Rousseau én Basedow voorlichting geven omwille van de masturbatiebestrijding die in hun beide landen dezelfde is. Het probleem is nog iets ingewikkelder. In Duitsland waren reeds vroeger boeken over de zelfbevrediging verschenen, o.a. in 1736, 1743 en 1746. Toch volgde op deze publikaties geen beweging ten gunste van voorlichting. Maar anderzijds werd er sinds een hele tijd voorlichting, zij het van een andere soort, gegeven. Ook is het niet voldoende alleen het ontstaan van een beweging te verklaren. Men moet haar voortbestaan gedurende minstens dertig jaar, van 1770 tot even na 1800 duidelijk maken. Want hierin ligt een onderscheid met Frankrijk: het bleef niet bij één poging maar de beweging hield stand ondanks druk van buitenaf. Deze ontwikkeling in Duitsland moet vooral verklaard worden door het pedagogischvernieuwend werk der filantropijnen. De seksuele voorlichting ontstaat en verspreidt zich in deze omgeving. Zij zal ook samen met deze beweging verdwijnen.

(2) L. von Zinzendorf

Alvorens over de filantropijnen gesproken wordt,[29] moeten we aandacht schenken aan de separatistisch-piëtistische gemeente van graaf L. von Zinzendorf (1700-1760). Over de speciale wijze van schaamteconditionering in deze groep, hebben we reeds gesproken. Een bespreking van deze pedagogiek is van belang vooreerst omdat bekend is dat er tussen de Hernnhuter en het Philanthropin in Dessau en in Schnepfenthal contacten bestonden. Dit experiment is verder interessant als variatie die aanmerkelijk afwijkt van de toestand in andere christelijke secten zoals de jansenisten (met wie von Zinzendorf contact had[30]) en de orthodoxe piëtisten. Het interesseert verder de historicus omdat men de confrontatie met enkele moeilijkheden, kenmerkend voor de overgangsperiode van de 16de tot de 18de eeuw, kan meemaken. Vooreerst ziet men dat de opvoeders in de internatengemeenschapstehuizen van de secte, waar zij een bestendig toezicht uitoefenen over kinderen die niet hun eigen kinderen zijn, seksuele gedragingen ontdekken en erdoor gestoord worden. Von Zinzendorf heeft speciale aandacht gewijd aan de (ook seksuele) jeugdproblematiek. Dit aspect van het kind-zijn komt in de openbaarheid doordat alle moeilijkheden openlijk besproken worden in de regelmatige samenkomsten der secte. In deze situatie gaat men over tot het opleggen van nieuwe, geleidelijk strengere normen en tot andere opvoedkundige principes. Een tweede feit dat er zich voordoet is het vraagstuk der enculturatie van jongens en meisjes afkomstig uit het achterlijke gebied Moravië Deze jongeren staan op het verpreutsingsproces een paar eeuwen achter. Een derde probleem is de opvoeding tot een proseksuele houding. Von Zinzendorf is positief ingesteld t.o.v. het seksuele. De vrouw krijgt in zijn groep meer achting dan erbuiten. De seksualiteit is erkend

als een genot sui generis dat in een geest van waardering, dankbaarheid en gebed moet beleefd worden. Een regelmatige geslachtelijke omgang is voor de gehuwden voorzien. Aan onvruchtbare paren wordt geen coitusbelemmering opgelegd want de coitus is er niet alleen omwille van de voortplanting. Het seksuele moet op een theosofische wijze geïntegreerd worden door een 'Erziehung auf die Trinität hin'.

De seksuele opvoeding krijgt in zijn systeem een bijzondere plaats. Over geen enkel vraagstuk heeft hij zoveel nagedacht. Uit de verslagen van de Herrnhuter Helferkonferenzen leiden wij af dat het enige tijd duurde voor hij een vaste regel had. Aanvankelijk was hij onzeker. Hij hoopte op een bijna automatische oplossing van de moeilijkheden dank zij de genade Gods. Zijn tweede stellingname was dat men aan de kinderen die van nature zedelijk gaaf waren, niets mocht zeggen. Ook dit was niet vol te houden, zodat hij evolueerde naar het geven van tijdige voorlichting om de jeugd voor valse voorstellingen en schade te behoeden: hij wilde de zo noodzakelijke 'Begriffsklärung' doorvoeren. Deze voorlichting bestond in het verstrekken van de juiste visie op het seksuele en het aanduiden van de verkeerde handelwijzen, zoals seksuele contacten met het eigen en het andere geslacht. In speciale gevallen, maar dit moest individueel geschieden, mocht men voorlichting over de coitus verstrekken. In het boek van Spangenberg, vriend en biograaf van von Zinzendorf, wordt de vraag besproken (waarover geroddeld werd) of het waar is dat men openlijk over bedgemeenschap spreekt, ook aan ongehuwden en zelfs kinderen. Von Zinzendorf antwoordt hierop dat niet hij, maar de wereld alles zegt. Er is nauwelijks één kind te vinden dat in de gemeente binnen treedt van uit 'Babel' (de wereld), dat niet bedorven is door vuile opvattingen. Hij spreekt ook over de puberteitscrisis die bij de jongens rond 13 jaar begint. Deze periode vraagt veel pedagogische zorg, want de jongere ondergaat een soort 'Fieber' 'dabei die ganze Natur in Unordnung kömmt'. De puberteit verloopt bij de meisjes vlotter.[31]

De ervaringen in het Hernnhuter Waisenhaus, in de periode tussen ongeveer 1730-40, leiden naar een verscherping van de regels. Regelmatig moet men bevestigen dat jongens en meisjes moeten worden gescheiden, nadat men aanvankelijk de coëducatie had toegepast. Zij mogen niet samen arbeiden op één akker. Brieven van jongens aan meisjes moeten onderschept worden. Niemand mag 's avonds of 's nachts alleen buiten. Het eerste pedagogisch principe wordt: de kinderen nooit alleen laten. Men moet wantrouwig zijn. Men maakt beurtrollen voor het toezicht. Een kliksysteem wordt ingevoerd. In het begin slapen zij met twee in een bed, daarna gescheiden. Men plaatst zelfs planken tussen twee bedden. De opvoeders moeten in de slaapzalen overnachten. Later gaat men over tot het vormen van gesloten uniseksuele gemeenschappen van de mannen en de vrouwen die niet huwen.

De moeilijkheden van dit weeshuis, een milieu dat overal en altijd problemen

geeft, zijn bv. de collectieve seksuele experimenten onder de jongens, meisjes die andere kinderen verleiden, en de enculturatie der jongeren uit Moravië (samenslapen van jongens en meisjes, naakt lopen). Daar het aantal gerapporteerde moeilijkheden eerder klein is, en het zeker is dat deze rapporten niet volledig zijn, kan men er weinig uit besluiten. Men behaalt immers beter zichtbare resultaten bij het doorvoeren van een seksueel-repressief systeem. De voordelen van een proseksueel systeem zijn minder waarneembaar, de nadelen zoveel te beter. Haast in alle soortgelijke experimenten heeft men tot in de 20ste eeuw na een aanvankelijke grote vrijheid, strengere regels moeten opleggen. De grotere vrijheid in de omgang tussen de jongeren in sommige gesloten gemeenschappen op het platteland, werd zelden formeel verwezenlijkt in instituten geleid door volwassenen, te midden van een vijandige buitenwereld, ook niet als het experiment onder theocratische leiding geschiedde, zoals in de groep van von Zinzendorf.

(3) Pedagogische vernieuwingen

In het voorbericht der derde uitgave van Börner's boekje over de masturbatie (1780) lezen we ‘es ist - die gewisse Hoffnung, nützlich zu werden’. Deze uitspraak is typerend voor de mentaliteit van sommigen uit de burgerij, speciaal uit de omgeving der filantropijnen. Deze pedagogische beweging moet men zien als de exteriorisering der socio-economische veranderingen die zich in Duitsland voltrokken. Na 1740 schijnt de economie weer op te leven. De landbouw, de handel en de industrie maken vorderingen. Deze ontwikkeling veroorzaakt een ‘social change’. We zien nl. dat een categorie ‘Bürgerlichen’, die van de oude stadsburgerij verschilt, op de sociale ladder stijgt. Zij bestaat uit ‘Pastoren, Professoren, Advokaten, Aerzte, Offiziere, Beamte, Leiter von Manufakturen’. Deze groep kent grotere bewegingsvrijheid en zelfbewustzijn. Parallel hiermee ontwikkelt zich de ‘duitse renaissance’. Deze was reeds begonnen vóór de Sturm- und Drangbeweging, het filantropisme en het Neuhumanisme als duidelijke onderdelen ervan gestalte kregen. Zij was sterk pedagogisch gericht. De socio-economische wijzigingen waren gecorreleerd met de godsdienstige vernieuwing van het piëtisme en met de toenemende secularisering van Duitsland.

Een sociale klasse met grote stijgingskansen ontwikkelt een optimistische visie op de toekomst en schept instellingen om die visie te verwezenlijken. Er ontstaat dan een zgn. ‘gisting’ in de pedagogie: nieuwe scholen bestrijden het onaangepast oud patroon. Ook buiten de school is er een algemene ‘Gährung’. Driehonderd duitse periodieken verspreiden nuttige kennis in vele milieus. De *Moralische Wochenschrifte* oefenen grote invloed uit.[32] Volgens de catalogi der Leipziger Büchermesse leest men meer: in 1740 verschijnen 755 nieuwe uitgaven (waarvan 27.7 % in het latijn), in 1770 zijn het er 1144 (14.3 % in het latijn); in 1800 2569 (4 % in het latijn). Men beijvert zich voor de verspreiding van de waarheid (er werd een gezelschap

gesticht ‘zur Ausbreitung der Wahrheit’), van de zedelijkheid, van de welstand, enz.[33] Deze acties wijzen op bestaande leemten. Duitsland was in grote mate nog een agglomeraat, alleen nominaal een ‘Reich’. Van de 23.000.000 inwoners was 8/10 werkzaam in de landbouw. Deze plattelandsbevolking was achterlijk. Goethe zegt dat de Duitsers van gisteren zijn, en dat nog enkele eeuwen moeten voorbijgaan voor men van hen kan zeggen ‘het is lang geleden dat ze barbaren waren’. In de steden is het niet veel beter. Trouwens, is er één grote stad zoals Rome, Parijs of Londen? Zelfs in het Weimar uit Goethe's tijd woonden 6000 mensen, het was een groot dorp, zoals vele steden. De burgerij is bekrompen en zelfgenoegzaam, eng van horizon, maar wekt de schijn van warme intimiteit. De burgervrouwen zijn actiever dan hun mannen, maar geborneerd. Er zijn haast geen machines, zodat de manufactuur, de huisindustrie alles overheerst. Er is kleinhandel, kleinbezit, kleinpolitiek. Een vergelijking met Engeland, Holland of Frankrijk is niet te maken. De kamerknechtmentaliteit vindt men in vele standen. En in de lagere standen gaat het niet.alleen om een mentaliteit; de kleine boeren en ambachtslieden zitten inderdaad nog in feodale relaties.

(4) De seksuele inlichting en het filantropisme

Het is de gewoonte de filantropijnen te zien als een groep toegewijde en bekwame pedagogen, die zoals hun naam het uitdrukt, vrienden van de mens, dus in feite humanisten waren. In hun tijd, zowat van 1770 tot 1800, was de pedagogie onaangepast geworden. De ‘écoles nouvelles’ van de Neuhumanisten en de filantropijnen waren dus nodig.[34]

Deze interpretatie is onvolledig. Het is doorgaans niet voldoende dat de pedagogische situatie slecht is, dat enthousiaste personen aanwezig zijn, dat een stimulerend voorbeeld in theorie uitgewerkt is (Rousseau's *Emile*) opdat een vernieuwing zou loskomen. Verlangen naar, wil tot en behoefte aan vernieuwing zijn belangrijk, maar er moeten materiële mogelijkheden bestaan en in de eerste plaats, hoe gek het ook klinkt, jongeren die men in de nieuwe richting kan opvoeden. Dit betekent, jongeren die door hun ouders liever in deze, dan in andere inrichtingen geplaatst worden. Dit hangt samen met de levenskansen waartoe de school opleidt. Deze opmerking houdt verband met een tweede bezwaar tegen de hierboven geschetste opvatting. Het is juist dat én Rousseau én de filantropijnen en anderen beweren de nieuwe mens op te voeden, nl. de mens die zal beschikken over datgene wat hem meer mens maakt dan andere mensen. Maar ook deze opvatting is vrij idealistisch. Zij gaat uit van de veronderstelling dat ergens het volmaakte type van een mens verborgen ligt. Men zou dat kunnen ontdekken. De huidige wetenschap zegt echter dat er vele tientallen mensbeelden mogelijk zijn; en men kan niet altijd zeggen welke meer menselijk zijn dan het andere en waarom. Daarbij komt nog, en dit is essentieel, dat elk van die mensbeelden in belangrijke mate de superstructuur van een con-

crete en reële infrastructuur is.

Met deze gedachten bedoelen we dat we de filantropijnse pedagogiek moeten begrijpen zoals we de meeste systemen. moeten verstaan, nl. vanuit de sociale functie die zij vervullen. De filantropijnse opvoedkunde stond ten dienste van de sociale promotie der jongeren uit de stijgende burgerij.[35] De kritiek van het groepje duitse pedagogen dat de vertaling van *Emile* van notities voorzag, toont een vervorming aan in de richting van de grotere bruikbaarheid voor burgers. Elke beslissing over het pro en contra wordt genomen vanuit een utilitaristisch standpunt, vanuit de burgerlijke waarde der betere integratie in de groep, de betere stijgingskansen op de sociale ladder. Het is voldoende even te kijken naar de in boektitels en verhalen gebruikte dierensymboliek. In plaats van de leeuwen, beren, wolven, adelaars die we bij de adel vinden, treffen we mieren, kevers, eekhoorntjes aan, dus vlijtige en spaarzame dieren. Het spel krijgt waarde omdat de jonge burger daardoor bezig is en zijn krachten ontplooit. Het zogen, de lichamelijke opvoeding, de studie der oude talen worden beoordeeld op grond van hun bruikbaarheid. De methodiek is erop gericht in kortere tijd meer te presteren. Men moet veel weten, want het weten is nuttig. Er ontstaat een algemene voorlichtingsmanie die zich exclusief tot de jonge burgers richt. De filantropijn E. Chr. Trapp rationaliseert zijn verzet tegen het onderricht aan de boeren want dat zou 'nur eine dem Landvolk schädliche Verfeinerung der Sitten zur Folge haben'.[36] Andere denkers van de Aufklärung spreken directer taal: wanneer men het gewone volk laat studeren zal men weldra geen lakeien, knechten en meiden meer vinden voor het gewone werk.[37] Studeren was dus synoniem met grotere 'Aufstiegchancen'. De scholen moeten de haast geheime kennis en kunde meedelen die een gouverneur aan de individuele leerling van zeer rijke ouders kon meedelen. De burgers-opvoeders stemmen niet in met het natuurkind van Rousseau dat eerst laat tot rijping komt en weinig nuttige schoolse kennis wil opdoen.[38] Dit Rousseaukind vervormen de filantropijnen tot hun wonderkind, dat op jonge leeftijd veel kent, veel kan reproduceren. Dus een verstandelijk geaccelereerd kind, dat zo kinderlijk mogelijk moet blijven. Zelfs voor het seksuele bemerkt men hetzelfde: de jongere mag cerebraal een zekere dosis seksuele kennis opdoen om niet dom en ongewapend in de wereld te staan. Maar hij moet, ondanks en dank zij die kennis, onberoerd en kinderlijk blijven. Heel de pedagogie dient om langs het beter begrijpen van het kind, tot betere prestaties te komen. Men psychologiseert en pedagogiseert de opvoeding, o.m. gebruikmakend van de nieuw ontstane psychologie van bv. Wolff, deels uit eerbied voor de jongere, maar ook om door het gebruik van betere middelen doeltreffender resultaten te bereiken.

Deze pedagogie is de transpositie in het schoolmilieu van de eis der burgerij in de maatschappij, nl. het erkennen dat de mens geen werktuig is ten dienste van de maatschappij, de kerk, de staat, de vorst, geen middel is maar

een doel. Het vertrouwen in de jongere is de toepassing van het ontologisch optimisme dat de stijgende burgerij kenschetst. Zij projecteert in de natuur een voor haar gunstige teleologie. Alles is best, mits het geschiedt zoals de natuur het wil. En de wil van de natuur is te meten aan de mate waarin zij de mens, d.i. sommige mensen, dient. Uit deze Bejahung van de natuur volgt logisch de Bejahung van de wereldstructuur die teleologisch geïnterpreteerd wordt. Zoekt men in aansluiting op de filosofie, de ethiek, de pedagogie van de filantropijnen naar de logisch daaruit voortvloeiende opvattingen voor het seksuele, dan vindt men echter geen consistentie en geen consequent doorredeneren. Hoe moet men de houding der filantropijnen, die tegen het verzet van velen in, de seksuele voorlichting invoerden, begrijpen?

Er bestaan vele soorten seksuele voorlichting. In de eerste helft der 17de eeuw verstrekte Comenius een volledig onderricht over de voortplanting en de geboorte, een zuiver informatieve, didactische voorlichting dus. Aanvankelijk vond von Zinzendorf het overbodig een expliciete voorlichting in te schakelen, maar hij zag zich verplicht preventieve en zelfs repressieve informaties te geven. Een generatie later is Basedow de eerste duitse pedagoog die een veralgemeende voorlichting ontwerpt.

De drie vernoemde namen (Comenius, von Zinzendorf en Basedow) houden verband met de school. Buiten deze omgeving komt het probleem ook ter sprake, o.m. in *Sophiens Reise von Memel nach Sachsen* van de geestelijke Joh. T. Hermes.[39] In deze zesdelige roman, de eerste duitse originele roman, uit 1770 (talrijke heruitgaven) wordt twee maal een modelgesprek tussen een moeder en haar kind over het ontstaan van de mens, verwerkt. Verder vindt men een passage waarin op een pathetische toon gezegd wordt dat men de schadelijke gevolgen van de onkuisheid, d.i. de masturbatie, openbaar moet maken. Men moet op overtuigender wijze de schadelijke gevolgen bij zichzelf, nu en later, en ook bij de nakomelingen, schilderen. Bij Hermes dient de voorlichting ongetwijfeld om de zelfbevrediging tegen te gaan. In 1789 publiceert hij nog verhalen in briefvorm *Für Töchter edler Herkunft*.[40]

(5) Johann Bernhard Basedow (1724-1790)

Na een mislukking als godsdienstleraar richtte Basedow zijn aandacht op de pedagogie. Hij publiceerde enkele werken en stelde in 1768, o.m. onder invloed van Rousseau, een project op ter algehele hervorming van het onderwijs. Als goed manager slaagde hij erin gelden te verzamelen voor het eerste en belangrijkste onderdeel van deze vernieuwing, nl. het opstellen door hemzelf van nieuwe schoolboeken. Zo verschenen o.a. het *Methodenbuch* (1770) en het *Elementarwerk* (1774). Vanaf 1774 had hij de leiding van het Philanthropin in Dessau, een modelschool waar hij zijn plannen in werkelijkheid kon omzetten.

Basedow besteedde aandacht aan de voorlichting. Waarom moet men volgens hem voorlichten? In een kleine publikatie van 1769 antwoordt hij dat men, zonder de seksuele begrippen uiteen te zetten, honderd andere morele begrippen niet aan de jeugd kan meedelen. In zijn *Methodenbuch* en *Elementarwerk* bespreekt hij het probleem uitvoeriger.[41] Het feit dat hij in zijn *Elementarwerk* voorlichting geeft, zal volgens Basedow niet weinigen storen en enkele duizenden families van het boek weghouden, maar hij schreef de voorlichtingsparagrafen niet voor zijn eigenbelang of uit ijdelheid. Hoe moet nu deze voorlichting geschieden? Hij suggereert dat de ouders of de andere opvoeders deze taak op zich nemen, zeker vóór het tiende of twaalfde jaar bij jongens. Verder verwerkt hij in zijn populariserende werken telkens een voorlichtingspassage. Basedow is ook de eerste die een voorlichtingsboekje voor kinderen schreef (*Kleines Buch für Kinder aller Stände*, 1771) waarin over voortplanting en geboorte gehandeld wordt. In hetzelfde jaar keurt hij in het *Kleines Buch für Eltern und Lehrer aller Stände* (1771) het overdreven waarschuwen tegen zelfbevrediging af, omdat deze gewoonte daardoor meer bekendheid krijgt.

Men kan de voorlichting ook vervangen door ‘weinige en helemaal anders geschreven geschiedenissen van minnenden’ voor jongeren tussen 16 en 24 jaar. De beide geslachten zouden verhalen moeten lezen over verleiding, kindermoordenaressen, enz. ‘O wie segensvolle Geschäfte eines moralischen Schriftstellers.’ Rond 15 jaar moet een knaap ettelijke malen een Lazaret bezoeken om te zien hoe deernen en echtbrekers door vreselijke en afzichtelijke pijnen boeten voor de zonden die ze lichtzinnig begingen.

Waarover moet gesproken worden? Basedow vermeldt terloops of spreekt uitvoeriger over de voortplanting, de liefde, de prostitutie en de masturbatie, het celibaat en de incest, sodomie en polygamie; miskraam, maagd, verloofde, kraamzorg, babyzorg. De behandeling moet progressief geschieden. Zonder toestemming mogen de kinderen niet spreken over de genitalia en de voortplanting. De overtreding van dit verbod is ‘zeer schadelijk en schandelijk’. De uiteenzetting over het ontstaan van de mens (ook bestemd voor het klassikaal onderwijs) handelt over de zwangerschap (negen maanden in het lichaam van de moeder), de embryo met navelstreng, de pijnlijke soms levensgevaarlijke geboorte. Basedow zegt herhaaldelijk ‘dit is merkwaardig en wonderbaar’. Op dit moment kan men ophouden, zegt hij, of verder handelen over de bevruchting. ‘De beide geslachten hebben op een bepaalde leeftijd begeerte tot verzameling [Begattung]. Maar buiten de huwelijksvriendschap is de geslachtelijke omgang evenals alles wat daartoe prikkelt, zeer schadelijk en schandelijk.’ In de eerste uitgave staat in plaats van ‘Begattung’ doorgaans ‘vertrouwelijke omgang’.[42]

Reacties op deze gedachten waren er genoeg, gunstige en ongunstige, boeken, brochures en tijdschriftartikels. In 1784 schrijft Seehase nog over de door Basedow veroorzaakte ‘sehr grosse und fast allgemeine Gährung’. Een

frontale aanval kwam van A.L. Schlösser, professor te Göttingen, die zich verzette tegen de voorlichting, tegen de 'animalische Zeugungsgeschäfte' waarmee Basedow de leegte wil vullen, ontstaan doordat hij godsdienst,[43] geschiedenis, wiskunde en letterkunde uit zijn *Elementarwerk* sluit. In hetzelfde jaar verschijnt hierop het antwoord van Basedow; hij zegt o.m. beneden de waarheid gebleven te zijn want hij heeft niet eens het geslachtsverschil en de vaderrol behandeld. Andere critici maken bezwaar tegen de puntjes-woorden in de tekst van Basedow.[44]

Na de theorie volgde de test door de praktijk. In 1771 gaf Prins Leopold-Franz-Friedrich von Anhalt aan Basedow de opdracht een school te stichten in Dessau, de hoofdstad van zijn vorstendom. Drie jaar later werd ze geopend en kreeg ze de naam 'Philanthropinum'. Een echt schoolkarakter had deze inrichting niet. Ze was een nabootsing van het 'ganze Haus', met een vader-kind-relatie tussen leerkracht en leerling, met dienstpersoneel, maar met slechts één meisje, nl. het dochtertje van Basedow, Emilie, genoemd naar Rousseau's aanbeden boek (een geaccelereerd wonderkind dat op 4½ jaar latijn en deens leerde). In 1776 vindt hier het bekend geworden examen plaats dat moet beslissen over de erkenning van de gevolgde methodes en het voortbestaan van de school. Vele uitnodigingen werden gestuurd, o.m. naar Goethe, Wieland, Lavater. Talrijke personen uit Duitsland en Zwitserland waren aanwezig, schrijvers, geestelijken, pedagogen, zowat honderd in getal. Drie dagen lang zouden 13 leerlingen ondervraagd worden. In een verslag wordt verhaald dat tijdens een van de modellessen de helper van Basedow, Wolke, een prent die de leerlingen nog niet gezien hadden, te voorschijn haalt. 'Het betreft hier de ernstigste zaak van de wereld, wees dus ernstig.' Dan toont hij aan de leerlingen een van de vier afbeeldingen uit prent XXIX van het *Elementarwerk*, vergroot. Daarop kan men een zwangere vrouw zien in een zetel; haar man houdt haar bij de hand. Men ziet ook een tafel waarop één jongens- en één meisjesmuts liggen; eronder een kuip met water en een spons. Dan vraagt Wolke wat er met de vrouw is, waarom ze droevig is, waarom de man haar vast houdt, enz. De leerlingen weten alles te vertellen over het ontstaan van kinderen en over de geboorte. Wolke vraagt aan Emilie wat de twee mutsjes op tafel betekenen, waarop prompt het antwoord volgt: 'Ze weten immers niet van welk geslacht het kind zal zijn.' Hierop lachen velen van het publiek, waarop Wolke boos zegt 'wij verwachten van kinderen kinderlijke antwoorden, maar niet dat volwassenen zich als kinderen gedragen'.[45]
'De heer Wolke vraagde dan aan de kleine Fabreau vanwaar de kleine kinderen kwamen? Deze begon stilletjes te lachen en zegde: Ja de ouders vertellen dat op verschillende wijzen. Er waren verstandige en onverstandige ouders. De verstandigen zegden: de moeder heeft het kind gebaard! Maar de onverstandigen zegden: de ooievaar heeft het gebracht! Hierop vraagde Wolke verder: wanneer het uwe moeder is die u gebaard heeft, aan wie hebt gij het

dan te danken dat gij op de wereld zijt? Ik, zegde hij, aan mijn moeder heb ik het te danken. - Maar wanneer de ooievaar u zou gebracht hebben? - Dan zou ik het aan de ooievaar te danken hebben, zegde hij, en lachte er hartelijk bij.' De schrijver van dit gepubliceerd rapport voegt er aan toe 'O, waarom ben ik op mijn zes jaar niet zo verstandig geweest, als Fabreau!'[46]

Dit examen was een sukses voor Basedow. Maar door zijn lastig karakter veroorzaakt hij voortdurende moeilijkheden met iedereen, zodat hij zich niet kon handhaven. Imm. Kant had in de *Königsberger Zeitung* (1777) over het Dessauer Philanthropin gunstige indrukken neergeschreven. Maar later herroept hij dit. Een oordeel van Herder heeft bekendheid gekregen: 'aan zo'n man zou ik zeker geen kalveren, laat staan kinderen toevertrouwen'. Ook Goethe heeft zich na een aanvankelijk enthousiasme gedistancieerd. De opvoeders van het oude patroon hebben hem zijn proefnemingen met de voorlichting verweten. Maar de progressieve opvoeders gingen voorlopig verder in deze richting. Zijn medewerker Wolke had in hetzelfde jaar dat hij met Basedow in een proces verwikkeld was, een artikel gepubliceerd waarbij volgens Von Raumer's woorden, de 'brutale' uitdrukkingen van Basedow 'höchst zartgehalten' waren. Wolke ging dus verder. Dit betekent dat de eerste poging van seksuele voorlichting niet mislukt was. Men had ondervonden dat men zonder verstoringen bij de jongeren te veroorzaken, meer kon zeggen dan aanvankelijk werd gedacht. Basedow had wel directe uitdrukkingen gebruikt. Hij had vele onderwerpen aangeroerd en gezwegen over het verschil tussen de seksen en over de vaderrol, de twee moeilijkste punten. Hij hield zich dus veilig verwijderd van datgene wat direct met de genitalia en hun functies te maken heeft.

De kritiek op de voorlichting maakt duidelijk welke bedoelingen men had. Een plattelandsgeestelijke schreef dat de voorlichting niet voldeed, omdat zij de nieuwsgierigheid stimuleerde in plaats van ze te doden. Een tweede kritiek was dat de voorlichting geen probaat middel tegen de zelfbevrediging was. Deze kwam zelfs in Dessau voor. Basedow had talrijke maatregelen ingevoerd, zoals korte broeken en matrozenjakken, harde matrassen en lichaamsoefeningen. Maar in een nogal rancuneuze autobiografische roman van een oud-leraar uit Dessau vertelt deze dat de vorst zelf en niet de leraren de zelfbevrediging had ontdekt. De leerlingen werden dan gezamenlijk een voor een ondervraagd. Verschillende van hen sloten een verbond om elkaar in de strijd te ondersteunen.

Toen men in de 19de eeuw smalend sprak over de dwaze pogingen tijdens de 18de eeuw om seksuele voorlichting te geven, vernoemde men slechts de experimenten der filantropijnen; in deze groep was de poging van Basedow een toppunt van de meest schaamteloze voorlichting. Dit oordeel is, evenals het gelijksoortig oordeel over Erasmus' *Colloquia*, onjuist.[47]

(6) Catechisatie en voorlichting

In de tien jaren na Basedow's *Elementarwerk* (1774) verschijnt geen belangrijk werk over de voorlichting. De volgende generatie komt eerst in 1785 aan het woord. Intussen heeft de gedachte der voorlichting zich in een derde milieu uitgebreid, nl. dat der moraaltheologen (de twee andere groepen zijn de artsen en de pedagogen). In Leipzig worden voor de academische jeugd preken gehouden waarover verschillende schrijvers woorden van dank en eerbied uitspreken, nl. die van G.J. Zollikofer. In 1783 verschijnt zijn *Abhandlung über die moralische Erziehung* (Leipzig, 1783). Zijn houding is ontwijkend. Over de masturbatie en de voorlichting wordt niet openlijk gesproken tenzij heel even in verband met het stellen van vragen door kinderen. Zijn deze vragen van die aard dat ze niet beantwoord kunnen worden, dan moet men zeggen dat een antwoord daarop niet kan gegeven worden omdat een kind nog niet genoeg weet.

Het volgend jaar, in 1784, verschijnen twee werken van geestelijken, het ene van een protestant, het andere van een benediktijner monnik. Deze laatste, Aeg. Lais wijst de voorlichting af: ‘ik vrees, vrees zeer, dat hoe meer dit middel bekend gemaakt wordt, hoe algemener ook de onnatuurlijke uitspattingen onder de jeugd zullen verspreid worden!’ Het standpunt van W. Fr. Hufnagel, is ongeveer het tegengestelde. Het zesde gebod ‘bewaar onschuld en kuisheid zo lang gij leeft’ moet door een arts en een moraaltheoloog behandeld worden. Het kind moet de geslachtsverschillen leren kennen, bij zichzelf en bij dieren. De leraren treden veel te ‘angstig en verlegen’ op wanneer zij dat moeten uitleggen. Nog andere unieke standpunten worden door hem verdedigd. Hij gaat niet te keer tegen de prikkelende samenleving, tegen het verderf waarin men het kind meesleurt, maar hij erkent dat de nieuwsgierigheid en een zekere soort kindermasturbatie endogeen zijn. Het lichaam functioneert en men kan de behoeften niet verstikken. Vroege voorlichting wordt geen oorzaak van zonde. maar biedt kansen tot een open gesprek, maar kan men van openheid spreken wanneer de leraar zelf niet open is? Zal de opvoedeling dan niet zijn driften en gevoelens verzwijgen? Even endogeen is de weetgierigheid van het kind dat door het geheimhouden alleen maar geprikkeld wordt. Van in de eerste jaren ondervindt het kind aangenaam gekittel, maar doorgaans verbergt het dat. Omdat hier de stem van het geweten spreekt, zoals bij Adam en Eva? Neen, omdat het kind door het uitgeoefende toezicht geleerd heeft dat te verbergen, ongeveer zoals het leerde zich bij de ontlasting af te zonderen. Dan volgen aanwijzingen omtrent de voorlichting. Ook deze zijn merkwaardig. Het kind moet de ware bestemming van de genitalia leren kennen, Men begint met te zeggen dat er twee wegen zijn voor de afvoer van vaste en vloeibare afvalstoffen. De weg voor de vloeibare dient nog voor wat anders. Men zegt heel neutraal dat de menselijke zaden in de inwendige organen bewaard zitten, zonder daarbij verlegen te zijn. Moet men dan in

detail beginnen handelen over de nieuwe wetenschappelijke bevindingen in verband met de bevruchting? Neen, er mag hier geen sprake zijn van anatomie. Men handelt ‘niet over het menselijk zaad onder de microscoop maar over het zaad in zijn natuurlijk milieu.’ Hij is ook tegen het gebruik van een ‘systeemtaal’. De terminologie van de anatomisten(roede, eikel, schede, baarmoedermond) moet men niet gebruiken, alleen ‘voortplantingsorgaan’ voor jongens én meisjes.

Ook tegen dit boek komen reacties los. Kanonikus Rahn gaat akkoord met de waarschuwing tegen de masturbatie. Deze kan niet nóg meer bekend gemaakt worden dan ze al is. Maar het repressief karakter van de voorlichting, die wel toegelaten is wanneer ze over een ziekelijke activiteit handelt die vanzelf haar straf krijgt zoals de masturbatie, is onvoldoende gewaarborgd wanneer zij over de voortplanting handelt. Gedurende nog enkele jaren wordt hierover gepolemiseerd. De discussie eindigt met de uitspraak van Fr. Rehm in 1792, dat men in de catechismusles niet over het zesde gebod kan spreken, omdat men de jongeren dan behandelt alsof ze gehuwd waren. Men moet een andere interpretatie geven. ‘Geen overspel plegen’ wil zeggen: de handen niet in de broek steken, de penis niet onnodig aanraken.

(7) Chr. G. Salzmann

Zoals Basedow oriënteerde Salzmann (1744-1811) zich van de theologie naar de pedagogie. Hij was tijdelijk voorganger te Erfurt en omgeving geweest en had er de ellende van het volk van nabij meegemaakt. Hij kwam in conflict met zijn collega's en zijn overheid omdat hij te aufklärerischkritisch was. Hij aanvaardt dan een betrekking als liturg in het Philanthropin van Dessau en moet er zelfs Basedow vervangen. Na drie jaar verlaat hij Dessau en neemt de leiding van een nieuw Philanthropin te Schnepfenthal (bij Rheinhardsbrunn in het Thüringerwald). Hier kan hij zijn droom realiseren, nl. een echte school voor jongeren, waar het er gemoedelijk toegaat, waar geen serreklimaat heerst zoals te Dessau, waar coëducatie bestaat omdat zij zedelijker is, waar men de zelfbevrediging zal weren. Salzmann maakt openlijk bekend dat er op zijn school geen masturbatie is dank zij een reeks voorzorgsmaatregelen en dank zij een verzorgde voorlichting. Op dit gebied heeft hij een eigen systeem uitgewerkt. Hij besteedt aandacht aan het hele seksueel probleem. Men moet huwelijksvoorlichting verstrekken.[48] Er moet een oplossing komen voor degenen die niet kunnen huwen en kans tot echtscheiding voor degenen die ongelukkig gehuwd zijn. Hij verzet zich tegen de kuisheidscommissies die sommigen, o.m. Pestalozzi en Bauer, verdedigen. Hij belooft een ereprijs voor het schrijven van boeken over de seksualiteit van de vrouw. Hij is voorstander van een zekere vorm van tijdelijk concubinaat (het latere proefhuwelijk?). Samen met zijn schoonzoon, de letterkundige Lenz schrijft hij een prijsvraag uit voor de beste verhande-

ling over de oplossing van het seksueel probleem.[49] Salzmann stelt dus dui-duidelijk het probleem[50] maar is in het zoeken naar een oplossing lang niet revolutionair. Op typisch burgerlijke wijze moet de seksualiteit binnen de wettelijke voorzieningen geordend worden.[51] Wanneer hij bv. gemakkelijker echtscheiding vraagt, is dat vooral omdat ongelukkige huwelijken de oorzaak zijn van buitenechtelijke omgang. Hij stelt dus eisen die vandaag voor progressief zouden doorgaan, terwijl het er om te doen is de orde te verstevigen. Op dezelfde wijze moet men zijn activiteit ten voordele van de voorlichting en zijn voorstellen zoals het proefhuwelijk beoordelen.

Salzmann werd ook bekend als schrijver. In zijn boeken krijgt de seksuele problematiek ruim haar plaats, behalve in zijn laatste werken. Maar in het *Kreeftenboekje* van 1780,[52] in zijn werk over de bestrijding der zelfbevrediging (1785), in zijn dichtbundel voor jongens en meisjes (1787), zijn kinder- en jeugdboeken (1778-88) en zijn *Konrad Kiefer* (1794-96) worden voorlichting, waarschuwingen en maatregelen tegen de masturbatie verwerkt. Ook zijn zesdelige roman *Carl von Carlsberg* (1785-88) bevat zulke passages. Zijn school is de enige die bleef bestaan. Zijn letterkundig werk werd herhaaldelijk herdrukt. Zelfs in de 20ste eeuw werd zijn *Mierenboekje* in Nederland nog verspreid als ‘goede en goedkope lectuur’. In zijn boek over de masturbatie handelt Salzmann uitvoerig over de voorlichting of zoals hij het noemt ‘Belehrung von dem Erzeugungsgeschäfte’. Minstens veertien maal wordt in dat boek door briefschrijvers of door de auteur gezegd: voorlichting zou mij behoed of gered hebben. Salzmann is ook belangrijk omdat hij het patroon ontwierp dat tot aan het midden der 20ste eeuw als model zal dienen, nl. de opeenvolging plant-dier-mens, met de eigenaardigheid dat men de seksualiteit van de mens door middel van de planten uitlegt. Het is ook een typische schoolvoorlichting, die voor de ouders onbruikbaar was. Vooraf bekent hij dat het moeilijk is voorlichting te geven. Men moet behoedzaam en trapsgewijze te werk gaan. (1) Eerst praat men over de planten. Men spreekt over mannelijke en vrouwelijke bloemen en went de kinderen aan uitdrukkingen zoals zaadkelk, meeldraad, en dgl. Vooral moet getoond worden dat de bestuiving nodig is. Het voordeel van deze neutrale inleiding zou zijn dat de kinderen gewoon worden om op een objectieve wijze te horen spreken over deze emotionele dingen. Indien sommigen lachen of iets in het oor van een ander fluisteren, moet men wijzen op de ernst en het mysterie. (2) Dan volgt een uiteenzetting over de dieren. Men zegt dat een zeker vocht het lichaam van de haan verlaat, vocht dat dezelfde functie heeft als het zaad van de plant. Indien de kinderen vragen naar de voortplanting bij de viervoetigen of bij de mens moet men hen zeggen te wachten. (3) Om goed over de viervoetigen te spreken, is het nodig een drachtig wijfje te bemachtigen, bv. een muis, eekhoorn of hamster. De moeder wordt gedood en men toont hoe de jongen liggen. Hierdoor wekt men geen wellust, wel medelijden. Zo ontstaat de gepaste stemming

voor een volgende voordracht. 'Ziet, lieve kinderen, hoe wijs de goede God de natuur ingericht heeft'. Men legt het verschil uit tussen de vogels en de zoogdieren; men bespreekt de rol van de navelstreng. En wie zich zeer zedig en verstandig gedraagt, zal weldra horen hoe het bij de mens gaat. Na enige tijd, want men mag niet haastig te werk gaan, roept men elk kind apart en zegt dat het grote geheim zal geopenbaard worden. Het kind mag er echter niet met de anderen over spreken, maar het moet God prijzen omdat Hij het zó schikte. Het zal zijn ouders meer beminnen wanneer het hoort hoeveel smart de moeder geleden heeft en hoeveel zorgen de beide ouders zich om het kind getroost hebben. Dan volgt het geheim: de kinderen groeien in de schoot van de moeder, zoals bij de dieren; de bevalling doet pijn en is soms levensgevaarlijk. 'Overigens geschiedt de verwekking zoals bij de bloemen, de vogels en de zoogdieren.'

Met deze zin eindigt het model van seksuele voorlichting. Over het 'Erzeu-gungsgeschäft' is geen woord gezegd. Indien mogelijk kan men nog *goede* anatomische platen tonen. Hij zegt ook dat zó spreken een grote inspanning kost en een overwinning van vooroordelen is. Deze voorlichting biedt drie voordelen. Vooreerst komt men tot een grotere vertrouwelijkheid met het kind; de leraar moet de hand van het kind vastnemen; er is sprake van een liefdevolle omarming. Verder is er het voordeel dat de voortplanting niet geassociëerd wordt met wellust maar met 'Wehmuth und Mitleiden'. Daardoor daalt de sterkte van de drang. Ten derde kan men, wanneer de dam van een ongepast schaamtegevoel doorbroken is, spreken over het gevaar van de omgang met het andere geslacht en over de beschadiging van de geslachtsorganen, d.i. de zelfbevrediging. De inhoud van deze voorlichting is alles samen genomen arm. Sinds Basedow en Wolke is men achteruit gegaan. Het is dezelfde Salzmann die, een duitse vertaling van Mary Wollstonecrafts *Rettung der Rechte des Weibes* besprekend, schreef 'dat het hoogst nodig was de meisjes met de geslachtsdelen der *planten* bekend te maken'.

Deze fase in de evolutie van de seksuele voorlichting in Duitsland wordt afgesloten door Vogel, die in 1786 een boek over de masturbatie publiceerde. Hij verdedigde de stelling dat een medicus hierover moet schrijven, omdat de opvoeders en moralisten aan de lichamelijke oorzaken onvoldoende aandacht schenken. Zijn hele hoofdstuk VI handelt over de voorlichting. Hij begint met te verklaren dat hij liever geen voorlichting geeft.[53] Kinderen kunnen zonder nadeel onwetend blijven. Hij is voorstander van een negatief-gekleurde voorlichting, waarbij het seksuele 'ekelhaft' is. Daar het toch onmogelijk is om de kinderen onwetend te houden, moet de voorlichting vroegtijdig en onder vier ogen gegeven worden, ineens of meermalen, volgens de aard van het kind. Ze mag niet uitvoerig zijn, maar duidelijk, d.i. van die aard dat men alles vlug begrepen heeft en dat de geest het

begrepene loslaat. Men moet bij de planten beginnen. Anatomische en fysiologische verklaringen van de genitalia zijn overbodig d.i. ze helpen niets ten dienste van het doel, en nutteloos d.i. ze zijn onverstaanbaar zonder de afbeeldingen of de directe waarnemingen die echter zeer gevaarlijk zijn. Want het onderwijs door prenten is 'zeer netelig en gevaarlijk'. Het gebruik van lijken om het geslachtsverschil te leren kan goed zijn, mits men er onmiddellijk andere waarschuwingen bij voegt. Men moet dus een reflex conditioneren waarbij het seksuele, het lelijke en het verbodene met elkaar verbonden zijn. Maar de gelegenheid om gepaste lijken te zien is zeldzaam. Vandaar dat een recensent in een tijdschrift het voorstel deed, gebruik te maken van zuigelingen en 'geheel jonge kinderen' om het geslachtsverschil 'als terloops te laten bemerken'. Vogel is ook akkoord dat jonge lieden anatomische lessen en meisjes bevallingen bijwonen. Verder kan men levende 'treurige' voorbeelden vinden 'ter lering' in de ziekenhuizen en de 'dolhuizen'. De levensgrote gekleurde afbeeldingen van venerisch geïnfecteerde organen, gemaakt door Gauthier de oude, wekken bij jongelingen een dubbelzinnige indruk, d.i. zij stoten af en prikkelen. Een andere restrictie van Vogel is dat men een specialist moet zijn om voorlichting te geven. Men moet er de bekwaamheid toe bezitten 'waartoe zekerlijk bijzondere begaafdheden en de kunst behooren, om kinderen te bespieden en te verstaan'. Zelfs de keuze der woorden is een probleem. Vogel voert een bespreking over de woorden: geslachts-, teel- en schaamdelen. Een enkel verkeerd woord kan immers vele gedachten wekken. Tenslotte zegt hij nog dat aan de voorlichting een periode van strenge lichamelijke harding moet voorafgaan.

(8) De kring rond J.H. Campe

Campe (1746-1818) kwam in contact met Basedow, Salzmann en andere pedagogen in Dessau, waar hij tijdelijk een gedeelte van de leiding op zich nam. Een boek over de seksuele problematiek heeft hij niet geschreven, maar men kent zijn opvattingen uit zijn boeken voor de jeugd en uit de talrijke aanmerkingen die hij maakte in het *Revisionswerk*. Deze publikatie in 16 delen, die men de pedagogische encyclopedie van de 18de eeuw heeft genoemd, is voor de seksuele pedagogie van belang,[54] vooral band I (1785), VI (1787) en VII (1787). In band I werd een prijsvraag uitgeschreven over de methoden om kinderen en jongeren te beschermen en desnoods te genezen van de 'verwüstenden Laster der Unzucht' en speciaal van de masturbatie. Het antwoord moest bestaan uit twee delen. Het eerste deel, bestemd voor ouders en opvoeders, moest handelen over de gevolgen, de oorzaken, en de behandeling der zelfbevrediging, en over de noodzakelijkheid en wijzen van voorlichting. In het tweede deel moest een voorbeeld van onderricht uitgewerkt worden dat eventueel kon voorgelezen of in handen gegeven worden van jongeren vanaf 12 jaar.

In 1787 verschijnen in het *Revisionswerk* (band VI en VII) de bekroonde werken. Deze zijn: 1. J.F. Oest (krijgt de prijs van 50 dukaten); 2. P. Villaume (30 dukaten); 3. Günther (25 dukaten); 4. M.A. Von Winterfeld (accessit).[55] Door deze werken krijgt de huidige historicus een status quaestionis van de verschillende stellingnamen. Von Winterfeld is een militair; hij staat minder dan de anderen onder invloed van het verpreutsingsproces. Hoewel laatst geklasseerd in 1787 moet hij vandaag veruit de meest realistische van alle mededingers genoemd worden. Van Günther krijgt men slechts enkele passages te lezen als voetnoot of bijvoegsel in andere boeken, zodat een overzicht van zijn systeem ontbreekt. Er is ook de prediker P. Villaume: deftig, burgerlijk, kleingeestig, kleinpedagogisch. De winnaar Oest steekt kop en schouders uit boven Campe, de spil maar niet de beste der filantropijnen. Men behoeft naar Campe's *Theophron* naast de teksten van Oest te leggen om te zien hoeveel meer kleinburgerlijkheid en irrealiteit bij Campe te vinden is.

Het jaar 1787 is een hoogtepunt in de geschiedenis der duitse voorlichting. De problematiek die voordien in slechts enkele bladzijden van een boek behandeld werd, is nu het onderwerp van hele boeken geworden. De besten onder de opvoeders, artsen en moralisten waren tot het besef gekomen dat een reeks problemen zoals het conditioneren der schaamte, de onwettige kinderen, de kindermoord, de zelfbevrediging, de voorlichting, de vertraging, enz. één geheel uitmaken. Enkelen, onder wie vooral Pestalozzi, begrepen dat men dit probleem niet kon oplossen door één hulpmiddel zoals een beter diëet, of een andere kleding, of de juiste wijze van voorlichting, of een vervroegd huwelijk, of een tijdelijk huwelijk of antimasturbatiecampagnes. Men komt zelfs tot het besef dat individuele acties zoals zij nog door Rousseau, Basedow en Salzmann gepropageerd werden, niet volstaan, omdat het probleem structureel bepaald is. Daarom doet men een beroep op de vorst. Men vraagt spreiding van de economische welvaart, minder uitbuiting van de kinderen door hun ouders, e.d.

Van de vier bekroonde werken kan men dat van Oest het volledigst kennen, omdat én zijn handboek voor opvoeders én zijn voorlichtingsboeken voor jongeren gepubliceerd werden. Van de andere werken, dat van Günther uitgezonderd, werd alleen het handboek gedrukt. Bij Oest wordt sterk de nadruk gelegd op het wonderlijke in de natuur, op Gods wijsheid en goedheid. Hij prijst een bezoek aan hospitalen aan, een idee dat Campe in voetnoot beaamt; hij bezocht met leerlingen de Charité van Berlijn en was voldaan over de talrijke indrukken van ‘afschuw’ en ‘ontzetting’ die ze opdeden. Van de verschillende etappen uit het voorlichtingsschema, nl. het geslachtsverschil, waar groeien de kinderen, hoe worden ze geboren, de rol van de vader, behandelt Oest nauwelijks het eerste.

Wanneer hij zijn principes praktisch uitwerkt in de boeken voor de jonge-

ren, wordt de voorlichting duidelijk in verband met de zelfbevrediging gebracht. Na een woord vooraf aan 'mijn jonge lezers' (hoewel Oest tegen de schriftelijke voorlichting gekant was), wekt hij stemming door 'de waarachtige geschiedenis van een ongelukkige zelfbevlekker', een jongen van 15 jaar die ondanks de beste zorgen dood ging. Hierna volgt één hoofdstuk over voorlichting; de rest van het boek handelt over de verschrikkelijke gevolgen en de bestrijdingsmiddelen van de zelfbevrediging. Het eindigt met een lang gedicht waarin gesmeekt, gedreigd, bezworen en voorspeld wordt. In zijn hoofdstuk over voorlichting zegt hij dat 'een vereniging der geslachtsorganen met elkaar mogelijk is'; dit noemt men 'echtelijke bijwoning'. Dan handelt hij uitvoerig over de planten en hun bevruchting, waarna enkele gegevens over het sperma volgen, nl. 'zeer fijne en edele sappen die bij het verwekken van de mens datgene zijn wat bij de bloemen de stuifmeeldraden zijn, namelijk het middel waardoor de vrouwelijke kiem tot leven gewekt wordt.' Over de coitus wordt alleen datgene gezegd wat hierboven reeds aangeduid werd.

Aangezien de zelfbevrediging bij de laagste standen, op het platteland, zeer verspreid is, zou men volgens Oest ook daar moeten voorlichten. Maar de ouders en de leerkrachten zijn er te onbekwaam of onverschillig. Hierdoor wordt een publieke waarschuwing onmisbaar. Deze voorlichting kan ook gegeven worden door te lezen uit een boek, speciaal voor die standen geschreven. Deze lectuur moet twee maal per week plaats vinden, voor jongens en meisjes afzonderlijk. De voorbeelden moeten 'des stärkenden Eindrucks wegen' door de leraar zelf mondeling voorgedragen worden.

Het voorlichtingsboek voor meisjes werd zgn. door een 'ervaren jeugdvriendin' geschreven. Zij stelt zich op het standpunt dat meisjes ongeveer niet mogen weten dat genitalia bestaan. Men moet reeds volledig voorgelicht zijn om te begrijpen waarover in deze vage tekst gesproken wordt. In het boek voor de jongens worden 11½ bladzijden aan de eigenlijke voorlichting besteed, waarvan 5 over planten; in dat van de meisjes 1½ bladzijde. Aan de meisjes wordt geen uitleg verstrekt over de 'seksualiteit' bij de planten of dieren. De termen die ter sprake komen, zonder uitgelegd te worden, zijn 'Geschlechtstheile' (er wordt alleen gezegd dat ze verschillen bij man en vrouw; er wordt niet zoals bij de jongens gezegd dat ze bij elkaar passen), 'Zeugungsgeschäft', 'Geschlechtsvereinigung', 'Fortpflanzungstrieb', 'Schwangerschaft', 'Geburt', 'Entbindung'. Termen die niet gebruikt worden zijn o.a. 'Zeugung', echtelijke bijwoning, sperma, 'Säfte'. Zonder dat enigszins klaarheid gewekt is omtrent de geslachtsverschillen, volgt na enkele vage aanduidingen over de coitus de zwangerschap. Het gevolg van de 'geslachtsgemeenschap', die alleen bij volwassenen kan plaatsvinden, is 'dat op een wonderbare en ons ten dele onbegrijpelijke wijze in het lichaam van de vrouw het eerste ontstaan van een mens bewerkt wordt, die zich van een kleine kiem dagelijks meer en meer ontwikkelt en door het bloed van de

moeder die hem onder haar hart draagt, gevoed wordt.' Na deze 'beschrijving' van de bevruchting en de zwangerschap volgt dan de mededeling dat het kind ook nog geboren wordt. Geen ontleding van oorzaken, geen beschrijving van een ontwikkeling, geen woord over de menstruatie. Wel veel over ontucht en masturbatie, en waarschuwingen tegen het lezen van boeken.

Het werk van P. Villaume (1746-1825) is een compilatie uit andere boeken. Hij verkiest de totale onwetendheid. Wanneer men de vragen van een kind wil afwijzen, moet men het kind voordien aan dit soort optreden gewoon maken, anders wekt men de aandacht. Toch is het beter niet van de ooievaar te spreken, wanneer het kind steeds een antwoord kreeg, want men lacht met deze dingen. Kan men dan niet zeggen: 'God heeft het kind gemaakt?' Misschien is het kind daarmee tevreden. 'Maar de Mama is ziek?' - 'Ja, ze is ziek geworden; ze was gisteren al niet goed'. Men kan ook meer voorlichting geven. 'De mama heeft het kleine kind in haar lichaam gedragen, het is daar gegroeid, en nu is het eruit gekomen'. 'Daarbij scheurde het lichaam van de mama zo geweldig open dat ze er nu ziek van is'. Bij een kind met een gezonde fantasie kan men daarmee geen kwaad stichten, 'er werd immers geen woord over de verwekking gezegd'. Wil men toch systematische voorlichting geven, dan begint men bij de planten. Tussen elke etappe komen enkele dagen rust. Het paren der dieren wordt zo uitgelegd: 'het mannetje bevrucht en bezwangert het wijfje'. Er wordt ook over de menstruatie ('Reinigung') gesproken, wat in de 18de eeuw een uitzondering is. De schede is 'de ingang naar de baarmoeder waarlangs het wijfje bevrucht wordt'. De coitus wordt omschreven als 'bevruchten of zijn zaad vergieten'. Een nutteloze ejaculatie heeft hetzelfde effect als de castratie, men wordt nooit man. Wie te vroeg paart, blijft klein en dom en ziet er triestig uit. Wanneer de 'normale geslachtsdaad' reeds met 'vele gevaren omgeven is', dan is ze vooral voor jongeren 'uiterst verderfelijk, dodelijk'. Tot een jonge man die zich in de wellust wil storten, zegt hij: 'Leest dit, gij verblinde, en schrik'. Het zou moeilijk zijn dit misdrijf zwart genoeg te schilderen. Villaume gaf toch een goed woord ten beste van de coitus: God maakte de voortplanting aantrekkelijk, nl. 'een kortstondig dierlijk genoegen, waarbij het genot der liefde natuurlijk niet vergeleken kan worden.' Seksuele voorlichting voor meisjes? Moet men hen niet uitleggen wat 'Verführung' en 'Fall' betekenen? Ja, maar sommige meisjes zullen daardoor de vrees verliezen en gemakkelijk vertrouwelijk worden omdat ze nu gewaarschuwd zijn. Daarom moet deze voorlichting zó zijn dat zij de vertrouwelijkheid van elke man verdacht vinden.

Ook von Winterfeld, de derde prijs van de wedstrijd, begint met de bekentenis dat het tegen zijn overtuiging is, over het seksuele te schrijven. De indeling van zijn studie is dezelfde als die van de andere: oorzaken, gevolgen, bestrijdingsmiddelen van de 'ontucht'. Maar sommige gedachten zijn oor-

spronkelijk. Men moet bv. de kinderen harden tegen mogelijke zelfbevrediging, door ze barvoets in de sneeuw te leren lopen. Daar men niet kan vermijden dat naaktheid gezien wordt, moet men er de jongeren aan wennen. Indien mogelijk moet men volwassenen naakt laten zien bij het baden of elders, maar dit moet geschieden vóór de gevoelige periode. Waarschijnlijk is het goed kinderen zonder hemd te laten slapen. Men kan volgens Von Winterfeld het best op het platteland wonen omdat de opvoeding er minder zorgen geeft. Zodra de kinderen 'manbaar' zijn, moet men ze uithuwelijken. Maar 'dat is gemakkelijk gezegd, maar moeilijk gedaan'.

Zijn opvattingen zijn ook weinig conform aan de principes der voorzichtigheid. Om te weten of men voorlichting moet geven of niet, moet men nagaan wat het grootst gevaar betekent nl. onwetendheid of 'Belehrung'. Daar weet men vlug het antwoord op: het is niet mogelijk om kinderen die niet in een woestijn of in een vogelkooi zitten, onwetend te houden. Men moet dus voorlichting verstrekken, zodra het kind die kan begrijpen. Zij wordt niet op één dag, zelfs niet in één jaar gegeven. Een bepaalde tijdspanne is niet aan te geven, dus geen séance, geen gekunsteld optreden. Hoe gaat men het best te werk? Liefst door kinderen de kans te geven om personen van verschillende sekse naakt te zien. Hierbij protesteert Campe in voetnoot: beter het geslachtsverschil op lijken laten zien! Men kan ook de meisjes aanwezig laten zijn bij de bevalling. Hij vermeldt een leerrijk voorbeeld van een moeder die haar eigen dochters maar ook die van de buren aanwezig liet zijn.

(9) Chr. A. Peschek en K.G. Bauer

In de tekst van de prijsvraag door Salzmann en Lenz in 1789 uitgeschreven, wordt geconstateerd dat de seksuele drang der jeugd vroeger ontwaakt en sterker wordt. Men vraagt een studie der oorzaken en der middelen om dit te verhelpen. In de boeken die Peschek (1790) en Bauer (1791) als antwoord schreven, erkennen beiden het bestaan van een omvangrijk probleem. Het gaat niet meer alleen om de bestrijding van de zelfbevrediging of om de voorlichting, maar om een losbandigheid die door de voorlichting niet effectief bestreden kon worden.

Het eerste boek, van Peschek, is een herhaling van de klaagzangen over de zedelijke ontaarding. De oude Duitsers waren veel flinker omdat zij niet zo seksueel waren, want hoe seksueler een volk, hoe zwakker het wordt. Aan de toenemende seksualisering heeft het celibaat van de roomse geestelijkheid en van de militairen schuld. Op die toon gaat Peschek verder, vele bladzijden lang.

Het bekroonde boek van Bauer, een geestelijke uit Frohburg (Chursachsen) is iets beter. Hij werkt de gestelde vraag uit door aan te tonen dat er inderdaad toename is van seksuele activiteiten en dat op jongere leeftijd. De natuur zelf is wijs genoeg: de dieren paren niet vóór hun volledige rijpheid,

een bewering die in voetnoot door Salzmann betwijfeld wordt. Vóór de puberteit is er geen aantrekking maar afstoting tussen de geslachten; daarna ontstaat een periode van schuwheid die de jongeren beveiligt tegen te vroegtijdig en te vlot contact. Zijn oplossing is: retardatie. Hij besteedt ook enige aandacht aan andere hervormingen, zoals het verkleinen van de afstand tussen de biologische rijpheid en de huwelijksdatum, het verruimen van de huwelijkskansen (een socio-economisch probleem, zegt Bauer). Het wordt moeilijker om de seksualiteit binnen 'de perken der ordening te houden'. Na 1791 verschijnt geen enkel boek dat nieuwe gedachten brengt. Het werk van Dr. B. Chr. Faust (1791) waarin het afschaffen van de broek werd bepleit, was een originaliteit die het niet zo ver bracht als het voorstel tot het infibuleren van niet-gehuwden en het oprichten van zederechtbanken.

(10) Fr. Rehm

Het is niet noodzakelijk dat we alle werken van de leraar-geestelijke Rehm bespreken. Zijn boek uit 1802, een eindpunt van een evolutie, verdient echter onze aandacht. Sinds tien jaar was er geen nieuw werk van enige betekenis gepubliceerd. Wanneer Rehm in 1802 opnieuw het thema van de voorlichting aansnijdt - zijn eerste publikatie daarover dateert van 1792 - merkt hij zelf op dat er ondertussen iets gebeurd is. Hij zegt dat men zijn vorige beweringen in 'het goede licht' moet interpreteren. Hij wil niet meer over de strijd tegen de zelfbevrediging schrijven want 'de tijden zijn veranderd'. Deze 'mode' is voorbij. Vroeger werd daaraan veel aandacht geschonken, maar nu is men 'voorzichtiger' geworden. Rehm bekent dat ook hij te ver ging. Hij wil nu voorzichtiger zijn dan zijn voorgangers. De vorige voorlichters waren er op uit, zo goed en zo tijdig mogelijk over de 'Erzeugung' en de genitalia in te lichten. Maar in plaats van de kinderen te behoeden, leerde men de zonde. Zo is het te begrijpen dat sommigen tegen de voorlichting gekant waren, hoewel zij hierbij de fout maken geen onderscheid te zien tussen de verschillende soorten van voorlichting, nl. de voorlichting zelf, en de waarschuwing tegen de zelfbevrediging. De voorlichting is boven het verhaal van de ooievaar te verkiezen.[56] Men kan de fouten van vroeger vermijden door de gevaarlijke kennis tot een minimum te beperken en dit minimum te omringen met vele voorzorgsmaatregelen. Zo kan men bv. de voorlichting niet in één keer maar in drie fasen geven. In de eerste wordt het kind op de toekomstige voorlichting voorbereid. De godsdienstzin die nodig zal zijn om de kennis ongevaarlijk te maken, wordt ontwikkeld. De gehoorzaamheid wordt gedrild opdat de latere seksuele voorschriften vlug zouden worden opgevolgd. De vader geeft enkele voorbereidende waarschuwingen omtrent de genitalia. Geen handen in de zakken, want dan wordt het hemd vuil. De genitalia niet ontbloten of nodeloos betasten, want de handen zullen rieken. Op geen stok paardje rijden, want men kan een ongelukkige val doen. De enkels bij het zitten niet over elkaar slaan, want

beschaafde lieden zien dat niet graag. Men mag vooral niet zeggen dat deze waarschuwingen tegen de zelfbevrediging gericht zijn. In zijn zevende jaar moet een kind een tuintje aanleggen en de bloemen ontleden. Men toont ook af en toe een hen, een haan en een bebroed ei. Op acht jaar bespreekt men de anatomie van de mens. Men gebruikt een skelet van een klein kind. In de tweede fase, nog vóór de puberteit, wordt individuele voorlichting verstrekt, door de vader aan de zonen en de moeder aan de dochters. De moeder moet echter eerst van haar man les in voorlichting krijgen.[57] Kinderen die zich reeds masturberen krijgen een volledige voorlichting met waarschuwing; de anderen worden geleidelijk ingelicht. Rehm somt verschillende regels van voorzichtigheid op, zoals 1. de twee seksen niet tesamen voorlichten en niet spotten met het seksuele, 2. niet geheimzinnig doen, wil men geen nieuwsgierigheid wekken, 3. geen vuile uitdrukkingen gebruiken, 4. niet te uitvoerig zijn en ook niet te duidelijk (geen afbeeldingen, enz.[58]), 5. men wijze herhaaldelijk naar God.

Men ontmoet bij Rehm nog meer tegenstrijdigheden die voor de 19de eeuw typisch zijn. Het lichaam is een tempel Gods en tevens een vijand. De penis is ‘gans bijzonder heilig’ en een edel deel maar vuil. Men mag niet mysterieus doen bij de voorlichting, maar het model dat hijzelf uitwerkt is wel zo. Men mag niet liegen maar men moet zich behendig uit de slag trekken. Men mag niet geheimzinnig verzwijgen, maar toch moet men soms zwijgen of ‘niet al te duidelijk zijn’. Aanschouwelijk onderricht is beter maar voor het seksuele is het slecht. Wanneer men voor een beeldhouwwerk of een schilderij staat waarop genitalia te zien zijn, moet men vlug de aandacht van het kind op een ander lichaamsdeel vestigen.

De voorlichting duurt uren. Rehm werkt een voorbeeld uit: ‘nu, mijn zoon ...’ kent ge de bouw van het menselijk lichaam. De eerste mens werd door God geschapen; daarna plantten de mensen zichzelf voort. Zie het scheppingsverhaal in de bijbel, enz. Dan volgen vele bladzijden met vage omschrijvingen om slechts één gedachte uit te drukken, nl. er is voortplanting nodig want God heeft dat aan de mensen gezegd na de zondeval in het paradijs. Met die voortplanting hebben man en vrouw en de genitalia iets te maken. Die genitalia moeten voorzichtig behandeld worden. Deze voorlichting wordt op een goedgekozen plaats en cp een gepast ogenblik gegeven. Rehm praat de overblijvende moeilijkheden weg. ‘De geslachtsdelen zijn aan geen enkel kind onbekend’. Waarom er beschrijvingen van geven? Toch niet om beter hun onschuld te doen bewaren? Hoe de bevruchting geschiedt, kan het kind ook ongeveer vermoeden; men moet er niet verder over spreken.

De derde fase is de waarschuwing tegen de zelfbevrediging. Deze wordt gegeven daags voor de ‘Konfirmation’. Het dochtertje van Rehm zal ze krijgen op dezelfde plaats in een afgezonderde kamer waar alle vaderlijke raad gegeven werd. Alvorens men kan zeggen ‘bevlek uzelf niet’, moet een

voorbereiding gegeven zijn over de 'hoge waardigheid' van het meisje en 'het doel van haar verheven bestemming' nl. de Vader in de hemel. Daarna kan over de bijzondere 'bestemming' van de vrouw gesproken en uit een boekje over masturbatie voorgelezen worden. 'Nu zou ik mijn dochter bij de hand nemen, en ze tot bij haar moeder brengen die ik reeds op deze scene voorbereid zou hebben, ik zou haar onder tranen van blijdschap zeggen wat onze Mina mij reeds beloofd had. De moeder zou haar in de armen sluiten.' De vader of moeder zegt dan hoe bevreesd zij zijn dat hun dochter voor de bijna niet te vermijden onkuisheid zal bezwijken. 'Ik kan u mijn angst niet verbergen. Van alle bekoringen komen die tot onkuisheid der zonde van wellust het veelvuldigst voor en zijn deze de sterkste.' Hij wijst elke voorlichting over de geslachtsverschillen en de vermelding van het bestaan van de coitus af, omdat dit onzedelijk is. Enige zeer vage gegevens over toespelingen betreffende de voortplanting in het algemeen en een geraffineerde waarschuwing tegen de masturbatie blijven over, samen met opvallend veel verwijzingen naar God. Dat is het standpunt in 1802 van iemand die verschillende werken over seksuele voorlichting schreef. Tot 1880-1890 hoort men geen ander geluid meer.

Een ander bekend pedagoog, J.H.G. Heusinger had in 1800 categorisch alle voorlichterij verworpen als dwaze pogingen om het onmogelijke te realiseren, nl. voorgelicht zijn en toch onschuldig blijven. 'Het palladium der onschuld is onwetendheid'.[59] Daarom moet men zelfs de genitalia met latijnse of griekse benamingen aanduiden, die men niet verder verklaart. Zo is men gaan spreken over genitalia, penis, vulva, kortom de termen die in oorsprong negatief bedoeld waren, en die tot in de 20ste eeuw een deel van de seksuele vocabulaire bleven.

J.H. Pestalozzi

Verschillende pedagogen van het duitse taalgebied uit de tweede helft der 18de eeuw hebben hun boek over de voorlichting gepubliceerd. Het zou niet onwaarschijnlijk geweest zijn, had Pestalozzi ook het zijne gemaakt. Hoewel hij een boekje als antwoord op een prijsvraag over de kindermoord schreef, kan men hem niet bij de gewone seksuele pedagogen rekenen. De anderen denken doorgaans engpedagogisch. Pestalozzi wenste wel 'Belehrung' en seksuele opvoeding maar hij distanciëert zich van een pedagogie die geen oplossing brengt. Tijdens de voorlichting geeft men nu verbale beschrijvingen van datgene wat vroeger op een natuurlijke wijze ervaren werd. Er was een tijd dat men naakt baadde in het meer, dat de jongen zijn moeder zag zogen, dat de meisjes aanwezig waren bij de bevalling. De schaamteconditionering was toen doeltreffend en minder kwetsend. Er was vriendschappelijke omgang tussen jongens en meisjes onder het toezicht van de jongeren zelf. Nu moet men dit vervangen door kunstmatige hulpmiddelen:

voorlichting, coëducatie, enz. Maar wordt het doel bereikt? De seksuele opvoeding maakt geen kans wanneer zij niet geschraagd wordt door de opvoeding van de hele mens. Het seksueel vraagstuk oplossen, wil ook zeggen: de mensen opwekken tot meer werkzaamheid, vlijt, orde, eerlijkheid. Zelfs met opvoeding alleen, ook wanneer deze gesteund is door zedelijke en juridische normen, komt men er niet. Men kan de mensen niet dwingen zedelijk te leven. En zelfs wanneer zij daartoe innerlijk bereid zijn, moet men nog rekening houden met hun socio-economische situatie. De opvoedkunde en de moraal vermogen weinig tegen deze infrastructuur.

In zijn boek *Ueber Gesetzgebung und Kindermord*, geschreven in 1780 (uitgegeven in 1783) in antwoord op de Mannheimer prijsvraag over de kindermoord vindt men duidelijke stellingnamen. In de landen waar geen tehuizen voor vondelingen bestonden, steeg - zo had men de indruk - het aantal kindermoorden. Men strafte de daders, gewoonlijk ongehuwde moeders, met de dood, doorgaans door onthoofding. Pestalozzi klaagt de ongelijke behandeling van man en vrouw aan: de man verleidt meisjes van lagere sociale herkomst en trekt zich daarna ongedeerd terug. Deze problematiek heeft vele literatoren geïnspireerd die bijdroegen tot een 'prise de conscience'. We denken o.m. aan Abbé A. Fr. Prévost d'Exiles, S. Richardson, Rousseau, J.M.R. Lenz en Goethe. In de franse letterkunde wordt over de kindermoord en zelfmoord van ongehuwde moeders minder gesproken maar in het duits-zwitserse gebied is het een belangrijk thema. De oorzaak van dit verschil ligt in het bestaan van franse tehuizen voor vondelingen. Het aantal vondelingen was volgens statistieken van een tehuis te Parijs van 890 in 1680 gestegen tot 5568 in 1780. In 1772 werd een recordcijfer bereikt, nl. 7676 kinderen op een totaal van 18713 geboorten, hetzij 41 %. Maar een politierapport schat dat 2000 vondelingen van het platteland afkomstig zijn. Men verkoos in Frankrijk deze oplossing boven de abortus en de kindermoord. Vondelingen waren destijds niet slecht gezien, en bovendien recruteerde men uit hun groep het dienstpersoneel en de soldaten. Maar deze 'oplossing' was bijna een gecamoufleerde kindermoord. In sommige goed verzorgde instellingen bedroeg de sterfte 70 tot 80 % gedurende de eerste jaren; als algemeen gemiddelde mag men nemen dat slechts 1 kind op 10 in leven bleef.[60]

Toen men in Kurhessen en Denemarken het franse systeem wilde invoeren, stuitte men op tegenstand. De argumenten waren niet dat men aan de prerogatieven van het gezin geen afbreuk mocht doen, of dat in de tehuizen te veel kinderen doodgingen, maar wel dat deze tehuizen de lichtzinnigheid in de hand zouden werken. Zelfs de sterk moraliserende Peschek verzet zich tegen de strenge 'Sittenrichter' die de oprichting van 'Findelhäuser' afkeuren omdat zij de onkuisheid zouden bevorderen en de huwelijksfrequentie zouden doen dalen. Pestalozzi stemt in met de twee aangehaalde bezwaren, en stelt een dieper ingrijpende oplossing voor. Er is volgens hem iets mis

in de maatschappij wanneer het nodig wordt moeders en kinderen op te offeren, wanneer men tehuizen moet oprichten voor kinderen die hetzij niet, hetzij in andere omstandigheden geboren hadden moeten worden. Voor het maken van zijn studie liet hij uit Zürich rechtsbundels over kindermoordgevallen komen. Toen het werk geschreven was, nam hij echter niet aan de wedstrijd deel. Hij vond geen uitgever en publiceerde op eigen kosten. Zijn boek bleef onopgemerkt. Van zijn talrijke publikaties is dit de eerste en een van de beste.[61] De hoofdgedachten zijn de volgende. De staat moet zijn taak positief opvatten. Dat doet hij niet door deernen te laten boeten en kindermoordenaressen te onthoofden. Hij moet gereguleerde seksuele uitingskansen voorzien. ‘De staat moet weten, dat het volk de bijslaap nodig heeft wanneer men daartoe rijp is.’ Zolang men niet gemakkelijk kan huwen, is het verhinderen van de voorechtelijke omgang onmogelijk. Hij plaatst dus sommige mensen in een geweldsituatie, maar bestraft toch de gevolgen waarvoor hij in eerste instantie zelf verantwoordelijk is. In plaats van over de verhevenheid van het huwelijk te prediken, of op de losbandigheid te schelden, eist Pestalozzi socio-economische hervormingen.

Bij de beoordeling van deze unieke standpunten moeten we ermee rekening houden dat Pestalozzi niet tot de burgerij behoort. Zijn optiek is dus verschillend. Er bestaat een onderscheid tussen datgene wat men in de 18de eeuw in sommige milieus hét seksueel probleem noemt, en de werkelijke problematiek van die periode. Over de masturbatie bij een minimaal gedeelte van de bevolking, werden vele boeken geschreven die een grote deining veroorzaakten. Maar het ongehuwd blijven van grote groepen der bevolking, de belangrijke percentages onwettige kinderen, de kindermoord, de kindersterfte in de vondelingentehuizen, het bordeelwezen, de promiscuïteit in gedesintegreerde sociale groepen, de schade der verpreutsing, dit alles werd slechts door enkelen aangeklaagd.

Zoals men een enge visie op de problematiek kan hebben, zo kan men ook eng zijn in het uitstippelen van de acties. De kijk van Pestalozzi op de noden en de oplossingen is in de 18de en 19de eeuw een uitzondering. Hij verdedigt geen pedagogisme en is daardoor een eeuw en meer vooruit. Pestalozzi is een van de weinigen die openlijk het verwezenlijken van seksuele uitingskansen bepleit. Wanneer men zijn andere geschriften[62] onderzoekt, wordt de opvatting bevestigd dat hij een meer dan platonisch contact tussen de jongeren bepleit, met een groter wordende vrijheid naarmate zij dichter bij het huwelijk komen. Van alle seksuele pedagogen uit de 18de eeuw is hij de meest realistische. Hij is diegene die het minst over het seksuele schreef en die er geen aan obsessie grenzende aandacht aan schonk.

Verdwijnen van de voorlichting

Het verdwijnen van de voorlichting op het einde van de 18de eeuw werd

op verschillende wijzen verklaard. Men heeft in de 19de en 20ste eeuw op een eerder simplistische wijze een endogene oorzaak aangegeven, nl. de involutie van de beweging zelf. Deze zou, na vruchteloos verschillende oplossingen en verbeteringen 'geprobeerd' te hebben, zichzelf opgeheven hebben. Schwarz, een invloedrijk pedagoog, toont rond 1825 aan dat de mode der voorlichting verdween omdat de generaties die op de geëxalteerde filantropijnen volgden, de 'Verkehrtheit des Verfahrens' hadden ingezien. Het schaamtegevoel werd door deze fanatieke voorlichters gekwetst en de gedachten der jongeren opgehitst. 'Was die Natur verschleiert, soll der Mensch nicht entschleiern.' Andere pedagogen zoals Fr. J. Niethammer en K. Von Raumer spreken in dezelfde zin.

Enkele historici verklaren het verdwijnen als een gevolg der concurrentie tussen pedagogische systemen. De voorlichting was een der stokpaardjes van het filantropisme. Wanneer het filantropisme ophield te bestaan, verdween ook de voorlichting. Deze redenering vergeet dat men ook buiten het filantropisme, en buiten Duitsland, de voorlichting beoefende. Het ontstaan, de ontwikkeling en het verdwijnen der voorlichting in Europa is beinvloed, maar niet geheel gedetermineerd door de eigen ontwikkeling van het filantropisme. Enkele historici schrijven het verdwijnen van het filantropisme toe aan de ernstige fouten die gemaakt werden, zoals o.m. het geven van voorlichting; daarna verklaren zij het verdwijnen van de voorlichting doordat het filantropisme ophield te bestaan.

Het zou niet onwaarschijnlijk geweest zijn dat, indien het instituut der voorlichting gunstig was geweest ten overstaan van de sociaal overheersende waarden en doeleinden, deze pedagogische acties overgenomen waren door de systemen die op het filantropisme volgden. Dit geschiedde niet. Het verdwijnen van het filantropisme zelf is niet grondig bestudeerd. Huidige historici beschouwen het als een doodgeboren kind, al leefde het dertig jaar. Vanaf het begin kende men fundamentele moeilijkheden in het systeem en met de personen die het toepasten. Basedow veroorzaakte in 1776 een ernstige crisis in het eerste Philanthropinum te Dessau. In 1793 volgde daar de volledige ineenstorting. E. Chr. Trapp, de eerste filantropijn die een theoretische en gesystematiseerde pedagogiek moest uitwerken toen hij professor te Halle werd, nam ontslag omdat hij tegen zijn taak niet opgewassen was. Hij werd opgevolgd door F.A. Wolff, die om aan het pedagogisme te ontkomen, zijn lessen vulde met filologie. Minder directe maar diepergaande invloed ging uit van Immanuel Kant, die het filosofisch fundament van het filantropisme ondergroef, en van J. Fr. Herbart, de eigenlijke stichter van een meer wetenschappelijk gefundeerde pedagogie. Zijn *Allgemeine Pädagogik* verscheen in 1806, het beginjaar van de 'Reformzeit' (1806-1813) in Duitsland, het jaar waarin het laatste werkje van Salzmann, het *Ameisenbüchlein* verschijnt. Voor Herbart was het filantropisme een 'Rezeptensammlung'. Het wordt spottend filantropinisme genoemd. Het pedagogisch

enthousiasme wijkt stilaan voor een wetenschapsenthousiasme. Het filantropisme wordt tenslotte verdrongen door een stroming welker naam in feite dezelfde is, het Neohumanisme (W. von Humboldt) dat zijn specifiek terrein, nl. de school verovert.

De twee vorige verklaringen, nl. de involutie van de beweging en de concurrentie tussen pedagogische systemen, houden geen stand. Wanneer men de evolutie sinds de 16de eeuw macrohistorisch overziet, stelt men een geleidelijke verdwijning van seksuele informatie sinds het midden van de 16de eeuw vast. Het onderscheid tussen datgene wat Erasmus bespreekt en de essentie van wat door Basedow wordt meegedeeld, is enorm. In dit perspectief gezien, is het probleem van het verdwijnen der voorlichting bijna een schijnprobleem. Na Basedow gaat deze ontwikkeling verder. Salzmann is bv. 'delikater' dan zijn voorgangers, d.i. hij deelt minder en vooral minder rechtstreekse inhouden mee. Fr. Rehm werd 'voorzichtig', d.i. volledig verhullend. Het onderscheid tussen zijn 'voorlichting' en het totale zwijgen na hem, is uiterst klein. De filantropijnen zelf hebben een geleidelijke verandering aangevoeld, maar haar doorgaans geïnterpreteerd als het gevolg der dalende belangstelling. Rehm stelt vast dat de mode van het voorlichten en het waarschuwen tegen de zelfbevrediging voorbij is, maar dat het kwaad zelf gebleven is. Na 1800 zwijgt Pestalozzi over de problematiek; Salzmann geeft geen aanwijzingen over voorlichting in zijn *Mierenboekje* (1806). Hij schrijft in 1791 ontmoedigd dat zijn acties tegen de zelfbevrediging geen verandering brachten. Jean Paul raakt nog even het probleem van de voorlichting aan, maar meer dan een idee is het niet geworden.

Deze derde wijze van verklaring is dus: het voortschrijden van de verpreutsing. De voorlichting zou men volgens deze visie moeten interpreteren als een laatste poging om nog iets te redden, als een feed-back. De verpreutsing ging echter sneller dan de voorlichting kon inhalen, dus moest de voorlichting verdwijnen.

Ook deze verklaring moet, ten dele althans, afgewezen worden. Zij houdt slechts rekening met één aspect, nl. de hoeveelheid der medegedeelde inhouden. Zij schenkt geen aandacht aan de inhouden zelf, aan hun kwaliteit en aan de bewuste en soms onbewuste motiveringen. Een beweging verdwijnt bv. niet altijd omdat men rationeel inziet dat ze overbodig, nutteloos of schadelijk is. Er bestaan tientallen acties die, rationeel gezien, nutteloos en zelfs schadelijk zijn, maar wier voortbestaan kan verklaard worden door de inertie, of ook door de dieptepsychologie, of door de bruikbaarheid ten dienste van 'the establishment'. De evolutie van de voorlichting sinds 1880-1890 is een illustratie van deze veronderstelling. Reeds korte tijd na haar ontstaan werd zij door bevoegde personen die voor een seksuele hervorming ijverden, of door autoriteiten zoals Sigmund Freud als weinig nuttig of nutteloos afgewezen.[63] Toch bleef zij bestaan en groeide zelfs uit tot een

institutie. Aan deze fundamentele kritiek werd opvallend weinig aandacht geschonken. Waarom? Omdat de voorlichters niet de promotie, maar wel de repressie van het seksuele op het oog hebben. De doelstellingen van de voor- en tegenstanders der voorlichting in de 18de eeuw zijn tot op een zekere hoogte dezelfde. Het verschil ligt in de middelen. In sommige milieus en perioden werden de doelstellingen beter gediend met voorlichting, in andere omstandigheden was het verzwijgen verkieslijk.

Het verdwijnen der voorlichting in de 18de eeuw wordt voorafgegaan door het dalen van de hoeveelheid en het veranderen van de kwaliteit der seksuele informatie. Op het einde van de 18de eeuw kon de campagne tegen de zelfbevrediging gevoerd worden zonder de essentie over het gebruik der genitalia te moeten meedelen. Vage aanduidingen volstonden opdat de meesten zouden begrijpen waartegen gewaarschuwd werd. De voorlichting, bedoeld als informatie, verdween omdat zij niet meer noodzakelijk was. Men moet hierbij ook rekening houden met de invloed van de verpreutsing. Naarmate het seksuele meer schuilging, werd de voorlichting als feed-back, hoewel noodzakelijker ook onmogelijker. Hierdoor werden de 'onkosten' der voorlichting te groot. De schaamtegrens moest te ver overschreden worden en de voorlichting betekende een statusverheffing van het seksuele die men in de 19de eeuw niet meer kon dulden.

Tenslotte mag men de evolutie der voorlichting niet afzonderen. De seksualiteit en de opvoeding zijn beïnvloed door en staan in functie van een groter geheel. Sommige historici hebben gesuggereerd dat in dit geheel veranderingen optreden, voortvloeiend uit psychische mechanismen. Zo construeerde G.R. Taylor zijn onbewezen theorie van het bestendig pendelen tussen matrisme en patrisme. De Amerikaan Crane Brinton 'ontdekte' een typisch europese eigenschap, nl. het plotselinge cyclisch omzwaaien van het moreel gedrag, waarvoor hij de reactie van Thermidor in 1794 en de reactie op de victoriaanse moraal in de 20ste eeuw als voorbeeld geeft. Ook het begrip reactie biedt geen echte verklaring. Het is logischer de scheuring die op het einde van de 18de eeuw, o.m. in de franse revolutie tot uiting komt, te verklaren vanuit de factoren waarmee de evolutie van de 16de naar de 18de eeuw verklaard werd, nl. een stijgende invloed van de burgerij die ook leidde tot een transformatie der waarden en der antropologische modellen.[64] Dit brengt o.m. mee, dat het burgerlijk gedragspatroon op een haast fanatieke wijze als het enige zedelijk verantwoorde wordt opgelegd. 'To be different, is indecent'. De stroomversnelling bij het begin van de 17de eeuw is geen kwalitatieve, maar een kwantitatieve verandering. De nieuwe waarden worden aan grotere groepen als de enige duldbare opgedrongen.

Eindnoten:

1 Cfr. Salzmann, *1785*, p. 278: liever niets. In 1955 begint Schelsky het woord vooraf van zijn *Soziologie der Sexualität* met de gedachte dat de onwetendheid (ditmaal van de volwassenen) te verkiezen is: 'und trotzdem halte ich jene altmodische Ansicht für die einzig richtige'. In een boek waarin men die stelling niet verwacht, nl. een studie over *Das Sexualwissen der Jugend* (H. Hunger, München-Basel, 1960, 2de uitg., p. 23) leest men 'Ein Sexualwissen der Jugend

ist grundsätzlich unerwünscht, ja unnötig und nicht ungefährlich. Je weniger die Jugend vom Sexuellen im eigentlichen Sinne weiss, ... desto besser für sie und für uns als Erzieher'. Dergelijke uitspraken kan men in vele werken over seksuele voorlichting vinden. Hoewel men voorlichting geeft, blijft de onwetendheid het ideaal.

2 *O.c.*, p. 39. In het boek van Oest (1787, p. VI) schrijft J.H. Campe over een Menschenfreund die voor een groot bedrag Belehrungs-boekjes kocht om ze in zijn omgeving te verspreiden.

3 K.G. Bauer (*1791*, p. 216) en velen voor en na hem, zeggen dat men niets doet tegen de zelfbevrediging, de homoseksualiteit en de prostituele omgang. De leerkrachten ziften muggen en laten kamelen door. De schoolinspectie bekommert zich niet om de onzedelijkheid. De pruisische minister Redlitz klaagde tegenover Von Rochow over de pedagogische onverschilligheid van de clerus (Cfr. Pinloche, *Philanthropismus*, p. 518).

4 In de eerste jaren van de 19de eeuw waren buiten de vertaling van Venette in Nederland o.m. verspreid: [Anon.] *Hoe kan men het verloren, of verminderd mannelijk vermogen weder bekomen? Een nood- en hulpboek voor allen, welke in de liefde of door zelfbevlekking buitensporig zijn geweest, benevens briefwisseling van lijders en geneeskundigen, betrekkelijk het onmatig mingenot, der beide kunnen*. Zutphen, 1803, 3 dln. [Anon.] *Beschouwing van de hoofdvereischten van het huwelijk, waarin aangetoond wordt dat de echten staat, de verhevenste en schoonste verbintenis is, tusschen man en vrouw*. 2 dln. [Anon.] *Handboekje voor jong getrouwden, of de huwelijks-plichten van man en vrouw; nevens de geheimen der voordteling van het menschlijk geslacht; en de verborgenheid der natuur daaromtrend onderzocht en ontdekt*. Amsterdam, 1803, 200 pp. *De geheimen der voortteling en het waar genot der omhelzing, behelzende een belangrijk geschiedkundig tafereel van den, volgens de wetten bepaalden, uit godsdienstig bijgeloof geschuwden en door zedeloosheid verbasterden bijslaap, met alles hetgeen daartoe betrekkelijk is onder alle volkeren, als: de tijd en wijze der omhelzing, geslagtsneiging, onvolkomene vruchtbaarheid, gebreken die met opzigt tot de voortteling plaats hebben, behoedmiddelen der liefdevermaken en verscheidene andere wetenswaardige zaken*. Amsterdam, 1803, 3 dln. 8° WHYTT & BICKER. *Over de natuur, oorzaken en genezing der zenuwziektens, hypochondrie of verstoppingen en vrijsterziekten, enz. met een vertoog over de oorzaken der zenuwziektens hier te lande*. [Anon.] *Kenteekens en waarde van den zuiveren maagdom, uit volksbegrippen, natuurkennis en zedekunde*.

Het beroemdste werk in heel Europa is dat van N. Venette: het wordt verspreid vanaf 1687; de laatste, herwerkte uitgave dateert van 1927. Volgens N. Epton (*French*, p. 151) vond men het in elk huis in de steden en op het platteland van Frankrijk. We mogen misschien zeggen dat Venette in belangrijke mate de franse houding tegenover het seksuele heeft beïnvloed. Het boek werd vertaald in het Duits, Spaans, Engels, Nederlands, enz. (vele uitgaven zijn in de universiteitsbibliotheek te Amsterdam aanwezig). De nederlandse titel is *Venus' minzieke gasthuis*. Zie hierover o.m. H. Lewandowski, *Zedengeschiedenis*, p. 280 en vgd., die een artikel van H. F. Wijnman overdrukt. We kunnen niet instemmen met anachronistische beweringen door Wijnman en J.G. de Lint over 'doorlopende tweeslachtigheid van wetenschappelijkheid en de meest vulgaire pornografie'; ook Geyl vergist zich wanneer hij de grote verkoop verklaart door de voor die tijd zeer platte en gedurfde inhoud. Er gingen in de 17de-18de eeuw wel stemmen op tegen het feit dat zijn boek ook door jongeren gelezen werd. In het woord vooraf der uitgave van 1702 leest men dat 'plusieurs se sont écriés contre son ouvrage, comme contre un piège que l'on tendait aux jeunes gens'. In dezelfde uitgave vindt men een woord vooraf van Venette zelf *Sur le droit d'informer*: het gaat vooral over de noodzakelijkheid van de voorlichting van 'le jeune homme' en van de ouderen, van leken en van geestelijken. In hetzelfde schrijfsel leest men: 'une fille sera instruite par avance de tous les désordres que peut causer l'amour sans l'eprouver auparavant sur elle-même'. Venette waarschuwt ook dat men zijn boek niet aan iedereen moet te lezen geven; men moet een redelijke leeftijd bezitten 'pour être en état d'en profiter'. Sommigen (o.m. P. Bayle) hadden gewild dat hij zijn boek in het latijn schreef 'afin de l'arracher aux mains du petit peuple'. Maar de stroom van voorlichting is volgens Venette niet meer te stuiten; hij noemt als werken door geestelijken geschreven (Jerome Mengus, Sprenger, Flaminius Nobilis, Sanchez, Delrio) en door medici (Joubert, A. Paré Du Laurens, Mauriceau).

Andere werken uit de tweede helft van de 18de eeuw in Frankrijk zijn: *Vénus physique* van P.L. Moreau de Maupertuis (1745). Buffon zegt ervan: 'il est entre toutes les mains'. *De l'homme* van Georges-Louis Leclerc, Comte de Buffon, 1749. *Sur la santé* door M.A. Venel. *Systéme physique et moral de la emme* door P. Roussel (1772). *L'art d'aimer* door Gentil Bernard (1775), enz. Er bestonden in het begin van de 18de eeuw ook wassen modellen die men aan vrouwen

en kinderen niet toonde. De genitalia waren altijd bedekt (Cabanès, *Vie d'étudiant*, p. 289-290, 305a). Cabanès (*o.c.*, p. 324-5, voetn. 1) vermeldt ook dat uiteenzettingen over het reproductiesysteem van de mens door een demonstrator gegeven werden. Deze activiteiten moet men niet zien als een voorbereiding op de voorlichting der jongeren, maar als beïnvloed door de strijd tussen de animalculisten en de ovisten. Cfr. o.m. Dupront, Alph. *Livre et société dans la France du XVIIe siècle*. Paris, 1966.

5 In de volgende tekst vindt men het gedragspatroon van de adel, dat essentieel verschilt van dat der burgerij. Hortense Mancini, zuster van Marie-Anne (nichtje van Mazarin, die later op 13-jarige leeftijd de hertog van Bouillon huwde) vertelt over wat ca. 1653 gebeurde met haar zusje: 'Une autre chose qui nous fit fort rire fut une plaisanterie que M. le cardinal [Mazarin] fit à madame de Bouillon [Marie-Anne] qui pouvoit avoir six ans. La Cour étoit pour lors à La Fère. Un jour qu'il raillot sur quelque galant qu'elle devoit avoir, il s'avisa à la fin de luy reprocher qu'elle étoit grosse. Le ressentiment qu'elle en témoigna le divertit si fort qu'on résolut de continuer à le luy dire. On luy étrécissoit ses habits de temps en temps et on luy faisoit accroire que c'étoit elle qui avoit grossy. Cela dura autant qu'il railloit sur quelque galant qu'elle devoit avoir, il s'avisa à la fin de luy rejamais rien croire et s'en défendit toujours avec beaucoup d'aigreur, jusqu'à ce que, le temps de l'accouchement étant arrivé, elle trouva un matin entre ses draps un enfant qui venoit de naître. Vous ne scauriez comprendre quel fut son étonnement et sa désolation à cette vue. 'Il n'y a donc, disoit-elle, que la Vierge et moy à qui cela soit arrivé car je n'ay du tout point eu de mal'. La Reine le vint consoler et voulut estre marraine; beaucoup de gens vinrent se réjouir avec l'accouchée, et ce qui avoit été d'abord un passe-temps domestique devint à la fin un divertissement public pour toute la Cour. On la pressa fort de déclarer le père de l'enfant, mais tout ce qu'on en put tirer fut que 'ce ne pouvoit estre que le Roy ou le comte de Guiche, parce qu'il n'y avoit que ces deux hommes-là qui l'eussent baisée'. Pour moy, qui avoit trois ans de plus qu'elle, j'étois toute glorieuse de sçavoir la vérité de la chose, et je ne pouvois me lasser d'en rire pour faire bien voir que je la sçavois'. *Mémoires de Madame la duchesse de Mazarin* (*Hortense Mancini*). Köln, [1675], p. 8. Cfr. A. Franklin. *Enfant, layette...* p. 202-4.

6 *1787*, p. 143. Cfr. ook Fr. Rehm (*1802*, p. 45): 'Es war eine Zeit, in der man es sichs aus übertriebener Schamhaftigkeit zur Pflicht machte, gewisse Wahrheiten den Kindern mit einer besondern Sorgfalt zu verheimlichen. Damals langte die Hebamme die kleinen Kinder aus einem gewissen Brunnen, und der Klapper-Storch brachte das Kälbchen. Wollte das neugierige Kind, dem diese Antwort nicht genügte, mehr wissen, so wiess man es ab, und sagte, wie meine Mutter: die Kinder durfen nicht alles wissen wollen: Alles wissen macht Kopfwehe'. Zie ook G. Kalff, *Huisel.*, p. 43-44.

7 Bij de bespreking van Peters Emil *Wann und wie können Vater und Mütter mit ihren Kindern über die Menschwerdung sprechen?* (München, 1907) in *Anthropophyteia* (dl. IV, 1907, p. 448-9) zegt Fr. S. Krauss dat zijn tijdschrift voor volkskunde *Am Urquell* veel aandacht aan de folklore omtrent de seksuele voorlichting besteedde. Nagenoeg overal in Duitsland zegt men aan de kinderen 'Der Storch bringt sie aus der Pfütze'. De gewone mythologische 'Deutung' van deze zegswijze is folkloristisch onmogelijk. Men heeft volgens hem onbetwijfelbaar te doen met vervorming van in oorsprong duidelijke en biologisch juiste bewoordingen: 'Storch heisst der Zumpt und Pfütze ist die Votze, wie im slavischen pica'. In dl. I, p. 154 van *Anthropophyteia* had Krauss er reeds op gewezen dat Zumpf (= Zumpft) hetzelfde is als penis, en algemeen gebruikt wordt in het hoog- en middelduits (Cfr. ook Grimm's *Deutsches Wörterbuch*, s.v. Zumpf). In Lexer's *Mittelhochdeutsche Handwörterbuch* (dl. III, Leipzig, 1878) leest men dat Votze gelijk is aan cunnus, vulva. Cfr. ook Grimm's *Deutsches Wörterbuch* s.v. Storch, en verder: Beitl, R. *Der Kinderbaum. Atlas der deutschen Volkskunde* (hrsg. H. Harmjanz en E. Röhr). Berlin, 1937 vgd. kaart 18-21. Kronbiegel, Carl Friedr. *Ueber die Sitten, Kleidertrachten und Gebräuche der altenburgischen Bauern*. Altenburg, 1806. Pachinger, A.M. *Die Mutterschaft in der Malerei und Graphik*. München-Leipzig, 1906. Witkowski, G.J. *Histoire des accouchements chez tous les peuples*. Paris, 1887. Meyer, E.H. *Deutsche Volkskunde*. Berlin, 1921, p. 102. Bachtold-Staubli, H. *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, s.v. Kindersegen. Peszler, W. *Handbuch der deutschen Volkskunde*. Potsdam, 1934-1938. (Vooral dl. II). De Cock, A. *Volkssage, volksgeloof en volksgebruik*. Antwerpen, 1918.

8 Men geeft nog andere verklaringen. Het verwekken van de mens kan in sommige culturen met het totemisme in verband gebracht worden: 'das Totemtier befruchtet die Frau, und die Fabel vom Storch leitet von daher ihren Ursprung'. (Müller-Lyer. *Phasen der Liebe*. München, 1913). Zie ook: Klaatsch. *Die Anfänge von Kunst und Religion in der Urmenschheit*. Leipzig, 1913,

en vooral: Reitzenstein. *Der Kausalzusammenhang zwischen Geschlechtsverkehr und Empfängnis in Glaube und Brauch der Natur- und Kulturvölker*. In: *ZS. f. Ethnologie*, 1909, nr. 5. Reitzenstein. *Storchenmärchen und conceptio immaculatae*. In: *Dok. d. Fortschr.*, maart 1910. Volgens F. Henriques (*Facetten*, p. 25) komen sprookjes in het genre van de kool en de ooievaar veel voor bij de Chagga's uit Tanganika. Volgens Br. Malinowski (*The life of savages*, p. 153 en vgd.) weten de Trobrianders van oostelijk Nieuw-Guinea niets over coitus en zwangerschap; zij weigeren de waarheid te aanvaarden. Marg. Mead (*Man en vrouw*, p. 33 en vgd.) zegt dat sommige volkeren geloven dat een miniatuur-baby door de sneeuw rondloopt en de baarmoeder van zijn moeder binnenkruipt door zich op te trekken aan haar schoenveters. Heel weinig samenlevingen doen afbreuk aan de rol van de moeder, en toch ontkennen de montenegrijnen elke relatie moeder-kind. De biologische rol van de vader is echter moeilijker te zien en men zegt dat hij soms ontkend wordt. Men is echter niet zeker of deze ontkenning voortkomt uit onwetendheid, zoals Malinowski suggereert. Vooreerst is de kennis van het lichamelijke bij primitieven groter dan men gewoonlijk denkt. Verder zijn er aanwijzingen dat de kennis van het bevruchtingsproces binnen een sociale categorie van bv. de ouderen, of de mannelijke leden van de groep geheim gehouden wordt. Lloyd Warner beweert dat bij de stammen van Noord-Australië de ouderen weten vanwaar de kinderen komen. Strehlow zegt hetzelfde voor de westelijke Arunta, waar de kennis verzwegen wordt aan de vrouwen en de jongeren. Talrijke auteurs, die waarschijnlijk de inboorlingen als te dom voorstelden, beweerden dat sommige volkeren, vooral in Australië, het verband coitus-zwangerschap niet kenden. (Zie o.a. J.G. Frazer, *Totemism and exogamy*, p. 94 en 158; Spencer & Gillen, *Nurthern tribes*, p. XIII, p. 124 en 265; W.E. Roth, *Queensland ethnography*, Bull., V, p. 23; Horne & Aiston, *Savage life in central Australia*, 1924, p. 125). Maar H. Basedow (*The Australian aboriginal*, p. 284) trekt de onwetendheid in twijfel. Ontkenning van de onwetendheid vindt men nog in: Porteus, p. 218-9; Lang, Andrew. *The secret of the totem*, p. 190 en vgd. Howitt, A. W. *The native tribes of South-east Australia*, p. 283.

9 Alle soorten fysiologische kennis kunnen een nuttige voorbereiding zijn voor de seksuele voorlichting omdat ze het inzicht in de orde en doelgerichtheid versterken. De natuur werd immers op een extreem finalistische wijze geïnterpreteerd. De kennis van de fysiologie kon de ethische indikaties die erin verscholen lagen ‘bewijzen’. Men spreekt dus vooral over de ordening en de finaliteit in de niet-eksuele natuur en suggereert daarna dat men voor het seksuele dezelfde indikaties vindt. (Zie bv. Oest, *1787*, p. 264). Het genitaal schaamtegevoel wordt bv. gerechtvaardigd door de beharing van de genitale streek (hoewel men niet spreekt over een oksel-schaamte); de monogamie door de gelijke sex-ratio, enz.

10 De pedagogen zijn het niet eens over de leeftijd waarop men met de voorlichting moet beginnen. J.H. Campe (*Volleedig leerstelsel*, dl. I) schrijft dat hij ‘door eene geheele reeks van de allertreurigste ondervindingen overtuigd is dat de meeste kinderen van ryke en dertele ouders noodig hebben, hieröver reeds in het zesde of zevende jaar ... onderweezen te worden’; maar de ‘Heeren’ bekommeren zich om de ‘byzonderen tydkring van de kindsheid en de jeugd’ niet. Rousseau is liever vóór het tiende jaar te vroeg, dan op het zestiende te laat. J.B. Basedow zegt: vóór het tiende-elfde jaar. S.G. Vogel wil vanaf twaalf jaar beginnen; Chr. A. Peschek aarzelt: vroeg, maar niet te vroeg. J.F. Oest: zo vroeg mogelijk. Günther (in Oest, *1787*, p. 242, voetn.): tussen 8 en 14; de meeste leerlingen boven de 15 jaar weten alles. Rahn: eerst na het 16de jaar een meer volledige voorlichting. Volgens Fr. Rehm moet men voorzichtig zijn: liever niet te vroeg; men kan beginnen vóór de confirmatie maar de echte voorlichting wordt vooral erna gegeven. De motiveringen zijn steeds dezelfde: te vroeg voorlichten is de geest openstellen voor onkuisheid; de kinderen zullen allerhande vernemen dat ze niet kunnen verteren (Peschek, *1790*, p. 175). Een andere motivering is dat men best vóór de gevoelige leeftijd voorlicht. W. Fr. Hufnagel (*1784*, p. 8) zegt dat de leraar tegenover de jongere kinderen ‘weniger ängstlich und verlegen’ is.

11 Men keurt vooreerst het geloof in de almacht der opvoeding af: opvoeding is geen wetenschap of geen kunst. De filantropijnen zijn te toegeeflijk in hun pedagogie, zij vatten de arbeid en de studie op als een spel, zij doen te veel aan lichamelijke opvoeding (8 uur per dag, beweert E. Brandes). Dat zal zich wreken. Te veel mensen zullen ‘aufgeklärt’ zijn of denken het te zijn. Wie te vroeg wil genieten en wijs zijn, wordt nooit rijp. J.B. Basedow wordt een mengeling van een goedmoedige Schwärmer, een charlatan en een geldspeculant genoemd. Alle onheil op de wereld komt voort uit de pedagogie, dus de omgekeerde stelling van wat men ook vaak hoort, nl. dat de pedagogie alle onheil op de wereld moet herstellen.

12 P. 38 in P. Eigen, *Brandes*. Ernst Brandes, professor te Göttingen zoals zijn vader Georg, is gekant tegen de Aufklärung voor de 'grosse Haufen' die in plaats van meer inzicht en kennis, meer onderdanigheid en geloof in de autoriteit moet bijgebracht worden. De vooroordelen moeten niet bestreden worden want zij zijn soms functioneel noodzakelijk, nl. iets 'was aus überwiegend guten zum Guten führenden wesentlichen Eigenheiten der menschlichen Natur entsprang' (E. Brandes. *Ueber das Du...*, p. 60). Het is schadelijk 'jeden schuldlosen, ja wohltätigen Uberrest des Aberglaubens' te bestrijden. Als typegeval van wat men later het autoritair syndroom (T.W. Adorno) zal noemen, keerde hij zich ook tegen de te grote (verfransende) invloed van de vrouw in de maatschappij. Hij schreef anoniem *Ueber die Weiber* (Leipzig, 1787) waarin alleen de vrouw van de hogere standen besproken wordt. Man en vrouw zijn volgens hem beiden volmaakt en verschillend maar de vrouw bestaat omwille van de man. Cfr. E. Blochmann, *Frauenzimmer*, p. 58 en vgd.

13 J.B. Basedow zegt dat het verzet tegen het geven van voorlichting voortkomt uit de 'verfeinerte Scheintugend unserer Zeiten' en uit de 'Steifen Sinne ewisser Stände' (*1774*, p. 127). Maar Müller (Halle) schrijft in 1790 (p. 144) nog steeds 'unsere Vorfahren hatten nicht Unrecht, wenn sie diesen Punkt verheimlichten'.

14 Men mag de term '*duidelijk*' zoals hij door de voorlichters gebruikt wordt, niet verkeerd verstaan. Men bedoelt ermee een taal die tegengesteld is aan de romantaal (deze brengt de verbeelding in werking); de 'duidelijke' taal is droog, exact, irreëel in de zin van niet-levensecht, niet wijzend op levende en handelende mensen, geen gevoelens oproepend; ze is wel duidelijk-repressief. Men vindt een gelijkaardige, 'logische' betekenisvervorming in de uitspraak van J.F. Oest (*1787*, p. 249) die zegt dat de gewone boeken over seksualiteit voor de jeugd te weinig '*praktisch*' zijn; hiermee bedoelt hij dat ze te precies uiteenzetten hoe de mens ontstaat en te weinig hoe de seksuele begeerte moet geordend en gekanaliseerd worden, met vermelding van de redenen en de middelen daartoe.

15 Fr. Rehm (1802, p. 186): 'Man sey nicht allzu deutlich und umständlich'. Het zou een simplificatie betekenen moest men tussen de opvattingen van Fr. Rehm en die van andere voorlichters zoals W. Fr. Hufnagel, M.A. von Winterfeld, Chr. G. Salzmann, e.a. slechts een nuanceverschil zien. Er bestond en bestaat een groep personen die met de grootste subjectieve eerlijkheid het onuitspreekbare, het mysterieuze van het seksuele verdedigen, en die zich verzetten tegen de ontluisteringspogingen door een te preciese en te biologisch gerichte voorlichting. Een goed voorbeeld van deze richting is het boek van E.P. Luc Versteylen, S.J. *Boodschap van het leven. Taboe, probleem of mysterie?* (Lannoo - Den Haag, 1963). Cfr. ook Verhoeven, C.W.M. *Symboliek van de sluier*, Antwerpen, 1962.

16 In een cultuur waarin de affectuitingen niet sterk zijn geprivatiseerd en waarin de sekserol aan de man toelaat te wenen zonder afbreuk te doen aan zijn manzijn, speelt het wenen een andere rol. Men beleed 'met weenende oogen' dat men in zijn jeugd masturbeerde (Vogel, *1786*, p. XX in de Holl. vertaling). Wanneer kinderen vernemen dat ze uit de schoot van hun moeder komen, lopen ze naar haar toe en storten tranen op haar hand (Rehm, *1802*, p. 62). In hun boeken vermelden de schrijvers over zelfbevrediging dat ze sommige bladzijden al wenend schreven: 'aber ihr fühlt diess Herzklopfen nicht, und sehet die besorgte Thräne nicht, mit der ich dies Blat benetze' (Rehm, *1802*, p. 223; op de volgende bladzijde wordt nogmaals geweend). J.T. Hermes zegt in 1789 dat, moest hij in zijn boek één zin geschreven hebben die iemand schaadt, hij die regel wil wegwissen met de tranen die hij stortte bij het schrijven.
Cfr. H.H. Muchow, *Zeitgeist*, p. 39-40; A. De Luppé p. 14; J.H. Van den Berg, *Lichaam*, p. 190; Schummel's *Empfindsame Reise durch Deutschland*, 1772; Amsterdam, 1954. Westenrieder's *Leben des guten Jünglings Engelhof*, 1781; J.W. von Goethe's *Werther*, 1774; A. Romein-Verschoor: *Met de tijd en tegen de tijd*. In: [Minderaa, P. e.a.] *Boeket voor Betje en Aagje. Van en over de schrijfsters Wolff en Deken*.

17 Volgens P. Villaume (*1787*, p. 144) is de ideale sfeer diegene die men vindt in de anecdote verteld door Rousseau, nl. de voorlichting door een moeder die zegt 'les femmes pissent...' Want door 'Ekel und Schmerz' wordt de fantasie belet in werking te treden. 'Bei einem unschuldigen Kinde deucht mir das gut.' Anderen zeggen alleen maar dat de sfeer ernstig moet zijn (bv. Peschek, *1790*, p. 179; Oest, *1787*, p. 176; Hufnagel, *1784*, p. 9; Basedow). Villaume (*1787*, p. 144, voetn.) zegt dat men ofwel 'in dem ganz simpeln Tone, wie man von andern Stücken der Naturgeschichte redet', kan voorlichten, ofwel 'wol gar feierlich und mit Würde'. Volgens Madame de Maintenon maken de jonge meisjes zich een te idealistische voorstelling over het huwelijk. 'Quand elles auront passé par le mariage, elles verront qu'il n'y a pas de quoi

rire. Il faut les accoutumer à en parler *très sérieusement et même tristement*'. (Gecit. in Néret, *Documents*, p. 57).

18 P. Villaume (*1787*, p. 559; Hollandse uitg., dl. II, p. 612) keurt het gebruik van 'geslachtsdeelen' en 'teeldeelen' af, 'omdat dezelven regelrecht dingen aantonen, welke men, en wel met grond, den kinderen niet gaarne zegt. Schaamdelen zou mogelijk nog wel het gevoeglijkste woord zijn'. Maar S.G. Vogel (*1786*, p. 100) had reeds gezegd dat dit woord juist 'een wellustig beeld in de ziel van een jong mensch' oproept, 'omdat hij zich daarbij een vrouwelijk deel voorstelde, dat hij de schamelheid had hooren noemen'.

19 Een mooi voorbeeld van associatie plant-mens en tevens een staaltje van voorlichtingsijver is het gedichtje voor Linchens vierde verjaardag uit de bundel *Neujahrsgeschenk für liebe Kinder* (van Philippine Engelhard-Gatterer. Göttingen, 1787, p. 13-15). Het bevat o.m. volgende strofen:

> 'Du weisst, die Kinder wachsen aus der Mutter,
> Wie Aepfel aus dem Apfelbaum.
> Heut vor vier Jahren nahmst du noch kein Futter,
> Da warst du erst geboren kaum'.

En strofe 4 (p. 13):

> 'Doch vorher war ich heute vor vier Jahren
> Recht krank. Du weisst ja, liebes Kind,
> Wie unsere Vögel krank beim Legen waren,
> Und dreye gar gestorben sind'.

Ook een lied op p. 47 bevat voorlichtingselementen. (Men kan deze gedichten van gelijken met het werk van Paula Dehmel die in een prentboek voor kerstmis, *Buntschek* uit 1904 een sprookje over het vader- en moederschap verwerkt). Cfr. verder het boekje van de engelse pionierster op het gebied der voorlichting Eth. Ellis (Ben Elmy), *The human flower*. In een recent deens voorlichtingsboekje van Sten Hegeler (*Hvordan, Mor?*; ook in het nederlands vertaald) noemt men het genitaal apparaat van de jongen het 'vogeltje'; meisjes hebben een 'bloem'. In het werkje van Mary Wood Allen (*Aan moeders schoot en van moeders lippen*, 1892) vindt men talrijke elementen van de achttiende-eeuwse voorlichting terug, zoals het wenen en ook de vergelijking met de planten. De moeder vertelt het verhaal van mijnheer en mevrouw Concolvulus (de naam van een plant) en hun kinderen; een bloem is hun huis; het planteneitje is het zaadje; het plantenkind zit opgevouwen in een klein huidje; het meeldraadje is de vader, het stampertje de moeder, enz.

20 Mary Wollstonecraft (*Vindications of right of women*) reageert zoals ook Mary Astell deed tegen de discriminatie der vrouwen: 'Why should women be kept in ignorance under the specious name of innocence? How grossly do they insult us who thus advice us only to render ourselves gentle domestic brutes?' (Gecit. in Turner, *History of courting*, p. 130).

21 De voorlichting moet dienen om te verhinderen dat bij meisjes de natuurlijke, functionele seksuele behoeften vergroot worden door het werk der verbeelding: 'et ce germe de feu naturel physique reçoit par son imagination des forces et un accroissement, par une correspondance aveugle'. (M. Venel. *Essai sur la santé* ..., 1766).

22 Emile is niet bedoeld voor de ouders, maar voor specialisten: 'un nouveau système d'éducation dont j'offre le plan à l'examen des sages, et non pas une méthode pour les pères et les mères'. (*Oeuvres complètes*, dl. III, p. 185. Paris, Hachette, 1872. De geciteerde passage komt uit *Lettres de la montagne*).

23 De term 'enfant' wordt vertaald door 'jongere' om te verhelpen aan de verwarring die ontstaat door de inexacte terminologie van Rousseau. In het boek maakt Rousseau onderverdelingen volgens de leeftijd, maar zijn terminologie is er niet aan aangepast. Deel 1: 0 tot 2 jaar; deel 2: 2 tot 12 jaar; deel 3: 12 tot 15 jaar, 'Je continue à l'appeler enfance, faute de terme propre à l'exprimer; car cet âge approche de l'adolescence, sans être encore celui de la puberté'; deel 4: 15 tot 20 jaar, 'Ici commence la véritable éducation'. (*Oeuvres*, édit. Musset, dl. III, p. 283-4; éd. Hachette, dl. II, p. 135).

24 Het is duidelijk dat Rousseau en anderen met hem, geen precieze inhoud geven aan het begrip natuur. Campe (*Revis. Werk*, dl. XII, 1789, p. 39) klaagt erover dat Rousseau in het begrip 'opvoeding volgens de natuur' drie verschillende betekenissen door elkaar mengt; Stuve en

Resewitz sluiten zich hierbij aan. Littré geeft 29 verschillende betekenissen voor dat woord; in de *Dictionnaire de l'Académie française* (1935, 8e uitg.) vindt men er 31. Lovejoy (*Essay on the history of ideas*) gaf enkele tientallen interpretaties. Aangezien het denken omtrent het seksuele doorgaans nog preceptueel, normatief, en niet causaal, conceptueel genoeg is, ziet men niet in dat bv. de verklaringen van de menselijke (seksuele) natuur door de menselijke natuur een tautologie zonder bewijskracht zijn, want dezelfde menselijke natuur brengt de Samoaan én de negentiende-eeuwse mens voort.

25 We hebben er elders in deze studie op gewezen dat de ontlastingsverrichtingen in de 18de eeuw nog niet met dezelfde negatieve affekten beladen waren als vandaag. Daarom werd toen aan het woord ‘pisser’ niet dezelfde emotionele betekenis gehecht.

26 Het probleem van de seksuele voorlichting wordt na Rousseau herhaaldelijk gesteld. In het boek van Dr. M. Venel (*Essai sur la santé*, 1766) dat handelt over de hygiëne vindt men waarschuwingen tegen de zelfbevrediging (die niet bij name vermeld wordt) en een eis om duidelijker seksuele voorlichting. De opvatting van Rousseau ten overstaan van seksuele voorlichting van meisjes is niet bekend. Hij verdedigt de ‘natuurlijke onderworpenheid van de vrouw aan de man’ en zegt: ‘elles doivent apprendre beaucoup de choses, mais seulement celles qu'il leur convient de savoir’. (*Emile*, boek V. In: *Oeuvres*, Hachette, dl. II, p. 335).

27 Aeg. Jaïs is de enige katholieke schrijver die in de 18de eeuw publikaties wijdt aan het probleem van de seksuele propaedeuse en de masturbatiebestrijding. Zie over hem de biografie door zijn vriend Von Sailer geschreven: Von Sailer, Joh. Mich. *P. Aegidius Jais nach Geist und Leben geschildert von M.D. und redigirt von Joh. Mich. von Sailer, Bischof von Regensburg*. München, 1836, 2e uitg. 130 pp.

28 *Emile* werd van 1789 tot 1791 in vertaling gepubliceerd in band 12 tot 15 van Campe's *Revisionswerk*. Het wordt ook voorzien van talrijke kritische opmerkingen van de ‘revisoren’ Ehlers, Resewitz, Stuve, Heusinger, Villaume, Campe en Trapp. Strikt genomen zijn alleen de twee laatsten filantropijnen. De anderen denken echter in dezelfde richting. De eerste nederlandse vertaling van *Emile* verscheen in 1793. Cfr. Wothge, Rosemarie. *Der Kommentar zu Rousseaus ‘Emile’ in Campes Revisionswerk*. In: *Wissensch. ZS der M. Luther-Univ. Halle-Wittenberg*, IV, 1955, p. 249-264. Hartmann, E. *J.J. Rousseaus Einfluss auf J.H. Campe*. Neuenhahn, 1904. Diss. Men beweert soms (hoewel het slechts gedeeltelijk waar is) dat terwijl Frankrijk de politieke ideeën van Rousseau realiseerde (*Le contrat social*), de filantropijnen de pedagogische idealen verwerkelijkten (*Emile*). ‘Rousseaus Ideale sollten eingeführt werden in die Wirklichkeit’ (Frank, G. *Geschichte des Rationalismus und seiner Gegensätze*, p. 13. Cfr. ook: Hehlmann. *Pädagogisches Wörterbuch*. Leipzig, 1931, s.v. *Philanthropismus*. Wickert, Richard. *Geschichte der Pädagogik*. Leipzig, 1920, p. 104. Schmid, B.K.A. *Enzyklopädie des gesammten Erziehungs- und Unterrichtswesen*. Dl. V. Gotha, 1866, p. 903. Biedermann, Karl. *Deutschlands geistige, sittliche und gesellige Zustände im 18. Jahrhundert*. Dl. II, Abt. 1, p. 1082. Sander, F. *Lexikon der Pädagogik*. Breslau, 1889, p. 460. Reble, Albert. *Geschichte der Pädagogik*. Stuttgart, 1951, p. 148. Stoeckert, Hedwig. *Der Wandel in der Bildungsidee von Plato bis in die neuzeitliche Schulreform*. Leipzig, 1928, p. 147.

29 Men kan steeds verder terugschrijden in de geschiedenis en lijnen van mogelijke beïnvloeding aantonen. Campanella (in wiens *Zonnestaat* aan nudisme gedaan werd) en Andrea oefenden invloed uit op Amos Comenius (Komensky) die voor jongens en meisjes dezelfde vorming vroeg (een traditie van het humanisme, cfr. Vivès, en van de Brüderkirche; zie Schaller, p. 237 en vgd.); Comenius was voorstander van coëducatie (Bugenhagen was contra, om morele redenen, cfr. Nolte, Nr. 646, p. 8). Bij A. Comenius vindt men geen seksuele propaedeuse als afzonderlijk instituut omdat de seksuele kennis nog in andere kennismededeling vervat is. Aangezien zijn onderwijs niet schools bedoeld is, geeft hij zoals Erasmus een levensnabije leerstof. ‘Sapientia non in linguarum sed rerum cognitione sita’ (*Leth. ling. nov.* Kap. XII. Op. did., dl. II, p. 229). Men leert over organismen, de kracht der elementen, het onderscheid der dieren, de krachten van planten en metalen, de bouw van het menselijk lichaam (Cap. LIV van de *Janua linguarum* behandelt ‘De coniugio et affinitate; het volgende hoofdstuk 'De puerperio’). In hoofdstuk XXVIII van zijn *Didactica magna* (1632; heruitg. Ahrbeck, Hans. Berlin, 1957, p. 262-267) zet hij een plan uiteen van de ‘Mutterschule’. Er is sprake over ethische opvoeding, verschillende deugden, maar een speciale mededeling over seksuele inhouden of een conditionering van schaamtegevoelens, of eerbaarheidsregels e.d.m. vindt men niet. A. Comenius had invloed op o.a. de filantropijn J.B. Basedow, en ook op hertog Ernst de Vrome. In dezes *Schulmethodus* (o.i.v. Ratke en Comenius) wordt aangeraden een geslacht zwijn te bekijken om de bouw van het menselijk lichaam te leren kennen. Men moest ook planten drogen. Cfr.

Ernst der Fromme, Herzog. *Kurzer Unterricht von natürlichen Dingen, von etlichen Wissenschaften von geistlichen und weltlichen Tatsachen, von etlichen nützlichen Hausregeln*. 1656.
Deze oriëntering naar de natuur wordt verder uitgewerkt door A.H. Francke en de andere piëtistische pedagogen, die een groot belang hechtten aan de natuurwetenschap. In deze sfeer zou men het ontstaan van de seksuele propaedeuse verwachten, maar de piëtisten waren doorgaans antiseksueel gericht. Cfr. Gloria, Elis. *Der Pietismus als Förderer der Volksbildung und sein Einfluss auf die preussische Volksschule*. Osterwieck/Harz, 1933. (= Hallische pädag. Studien, 18). Herz, Kurt. *August Hermann Francke und die religiöse Erziehung*. In: *ZS f. Geschichte der Erziehung und des Unterrichts*, XV (1925), Berlin, 1927, p. 17-35.

30 Zinzendorf vermeldt zelf nooit de bronnen die hem beïnvloedden. Uttendörfer verwijst naar de duitse vertaling van een Frans werkje: *Rechte kluge Kinderzucht nebst christlicher Unterweisung für die Jugend, aus den Schriften der Madame Guion und anderer erleuchteter Personen in etlichen auserlesenen Traktätlein dargelegt*. Leipzig, Walther, 1726.

31 Zinzendorf hecht meer belang dan bv. Francke aan het kindzijn. Een kind moet minder streng behandeld worden dan een volwassene. ‘Es muss kindlich zugehen oder wie die Holländer sagen: kinderlich’ (Ranft, p. 36). Zinzendorf was op ‘Cavalierreise’ in Holland en Frankrijk in 1719 en 1720.

32 De *Moralische Wochenschrifte* bestrijden o.a. de onwetendheid van man en vrouw, de hardheid in de opvoeding, de autoritaire vaderfiguur, de apenliefde van de moeder, de gewoonte de kinderen door een min te laten zogen, enz.

33 Cfr. bv. de activiteit van de veelschrijver Christian Wolff, die grote invloed uitoefende van 1715 tot 1745. Hij schreef meer dan 30 dikke banden over logica, metafysica, theologie, moraal, fysica, fysiologie, natuurrecht, empirische en rationele psychologie, enz. Zoals de franse encyclopedisten in de encyclopedieën de inventaris der toenmalige kennis opmaakten, zo maakt Wolff een burgerlijk ordelijke boekhouding voor Duitsland.

34 In 20 jaar tijd worden 63 Philanthropinums in Duitsland opgericht (volgens H.H. Grellmann, in *Staatskunde von Teutschland im Grundrisse*, 1790, p. 113. cfr. ook P. Eigen, *Brandes*, p. 35). De negentiende-eeuwse schrijfwijze ‘Filanthropinisme’ werd vervangen door het juiste ‘Filantropisme’. Cfr. Fritsch, Th. in zijn heruitg. van het *Elementarwerk* van Basedow, p. 569, voetn.

35 Fr. X. Thalhofer (*Pädagogik*, p. 35) bespreekt de redenen waarom de seksuele propaedeuse zich niet in het katholieke Zuid-Duitsland verspreidde. Volgens de reisbeschrijvingen was dit deel van Duitsland echter zeer achterlijk. De ontdekking van het bestaan der zelfbevrediging zou voor de geestelijkheid uit het Zuiden niets nieuws gebracht hebben, want zij kende die gewoonte door de biechtstoel. Een bijzondere behandeling van de masturbatie was ook niet nodig, want die werd reeds in de biechtstoel gegeven. Deze argumenten kunnen ons niet overtuigen. Waarom kon de biechtstoel in de 18de eeuw de propaedeuse vervangen, maar niet meer op het einde van de 19de eeuw? De bewering als zou de zelfbevrediging in de biechtstoel besproken worden, is ook vrij onwaarschijnlijk. Protestantse geestelijken waren de eersten om aan de masturbatie aandacht te schenken; een eeuw na hen interesseerden de katholieken zich voor het probleem.
Het antwoord op Thalhofer's vraag schept geen speciale moeilijkheden: de propaedeuse werd gegeven aan een relatief zeer kleine groep jongeren, afkomstig uit enkele sociale middens en uit enkele ver van elkaar afliggende gewesten. In de gebieden die achter bleven bij de sociale veranderingen die zich langzaam voltrokken, bestond geen speciaal seksueel vraagstuk waarop een speciale pedagogie moest aansluiten. Tot deze gewesten behoorden enkele protestantse en vele katholieke landen.

36 E. Cfr. Trapp (*Versuch einer Pädagogik*, 1780, heruitg. door Fritzsch, Leipzig, 1913, p. 41) zegt niet dat masturbatie en bordeelbezoek zondig zijn, of onzedelijk, neen, hij klaagt erover ‘wieviel *Zeit* und *Kraft* herangewachsene junge Leute verlieren durch Onanie, Hurerei, Spielen, Saufen und Lesen wollüstiger Bücher’. Het standskarakter van de opvoedingswaarden der ‘écoles nouvelles’ komt hier tot uiting.
Toch publiceert Domherr von Rochow in 1772 een schoolboekje voor de kinderen van landlieden. Daarnaast worden nog andere soortgelijke opvoedingswerken geschreven. Een gedeelte van deze publikaties ter verheffing van het volk schijnt er op gericht te zijn om bv. de boeren te brengen tot grotere productiviteit zonder hen echter te ontvoogden uit hun inferieure socio-economische positie. Dat onderwijs gaf geen betere ‘Aufstiegchansen’. Integendeel deze stijging werd belet doordat men hen de nodige kennis daartoe bewust onthield. Von Rochow,

Fr. E. *Versuch eines Schulbuchs für Kinder und Landleute oder zum Gebrauch in Dorfschulen*. Berlin, 1772. Von Rochow, Fr. E. *Der Kinderfreund. Ein Lesebuch zum Gebrauch in Landschulen*. Brandenburg & Leipzig, 1776.

37 De nieuwe pedagogische bewegingen verwekken verzet vanwege degenen die vrezen dat men weldra geen werkkrachten meer zal vinden om het gewone werk te doen. Voltaire schrijft in een brief aan La Chalotais ‘Il est à propos que le peuple soit guidé et non pas qu'il soit instruit; il n'est pas digne de l'être’. Salzmann is ontgoocheld over de trage evolutie en vooral over het gebrek aan belangstelling voor zijn seksuele opvoeding. Hij schrijft (*1785*, p. 1) dat men in de 18de eeuw nog geen opvoeding geeft, dat men de naam van pedagogische eeuw niet verdient en beter zou spreken van de onzedelijke eeuw.

38 P. Villaume (*Revisionswerk*, band III, p. 518) velt volgend oordeel over het opvoedingsideaal en -resultaat van Rousseau: ‘Rousseaus Emil. Was wollte Rousseau aus dem Knaben ziehn? Einen Gelehrten, einen Philosophen, einen Staatsmann? Nichts, gar nichts von allem dem. Nach seiner Methode konnte er 's nicht. Nicht einmal einen Mann für die Welt - denn Emil ist nichts als ein Bube und wird nichts als ein Tischlergeselle’. Omdat Rousseau een volkomen mens wil opvoeden ‘opfert er die *Brauchbarkeit* desselben gänzlich auf’. Zie ook K. Winter, *Beziehungen*.

39 Hermes, Joh. Timotheus, Probst zum hl. Geist und Pastor der Hauptkirche zu St. Bernadin in Breslau.

40 Hermes, J.T. *Für Töchter edler Herkunft*. Leipzig, 1787; Karlsruhe, 1789, 3 delen. Dit zijn verhalen in briefvorm. Hun doel is te waarschuwen tegen ‘geschlechtliche Ausschweifungen’ en zelfbevrediging. De zonde wordt nooit bij name genoemd; een paar maal gebruikt hij de term ‘Affengräuel’. De wetende zou hierdoor afgeschrikt worden en de vermoedende zou verhinderd worden verder te zoeken. In een aanmerking in deel III (p. 187) zegt Hermes dat hij lange tijd twijfelde tussen spreken of niet-spreken. De reeds verschenen werken over seksuele propaedeuse en zelfbevrediging worden ofwel niet gelezen of kunnen niet gelezen worden door degenen die ze nodig hebben. Ze leren soms de zonde aan, ofwel verstaat de jeugd de titel niet, ofwel zeggen de jongeren ‘we kennen dat liedje al’, ofwel hebben zij gewetensangsten en durven het boek niet halen uit vrees zich te verraden. Om al deze redenen moet men een boek ontwerpen dat door zijn titel en zijn vorm verrast. Fr. X. Thalhofer (*Pädagogik*, p. 44 en vgd.) vindt Hermes' boek ‘aus einem etwas überreizten Empfinden herausgewachsen’.

41 *Elementarwerk. Zum Unterricht der Jugend von Anfang bis ins akademischen Alter. Zur Belehrung der Eltern*. 1774. Heruitg. Leipzig, 1909, 3 delen, door Theod. Fritzsch. Deze soort encyclopedie voor het lager en middelbaar onderwijs bevat ook een platenatlas met 100 kopergravures van Chodowiecki. Een van deze platen draagt als titel ‘Von der Zuneigung der verschiedenen Geschlechter zu einander’ (plaat XXII). De leraar moet, nadat hij over de onkuisheid of ontucht gesproken heeft de mooie zijden van de seksualiteit tonen: echtelijke liefde, huiselijk geluk met het kind, kuise verloofden. Plaat LI, deel I, handelt over de onbezonnenheid der tweede jeugd; hier is o.m. een deerne te zien die, volgens de commentaar die bij de platen gevoegd wordt, ‘danach trachtet, Jünglinge eben so verächtlich und unglücklich zu machen, als sie selbst ist’. Op deel 2 van dezelfde plaat ziet men een meisje van 16 jaar die in een liefdesaffaire met een cavalier verwikkeld is. Verder bevatten de platen o.m. een zogende moeder (I), naakt (?) zwemmen (VII), (onduidelijke) anatomie van man en vrouw (XI), zeemeermin (XXV), de goedheid der ouders voor hun kinderen (XXIX) (de zwangerschap, de zorg voor en na de geboorte, enz.), naakte standbeelden (XLIX, LVIII, enz.).

42 J.B. Basedow is voorstander van een uitgebreide voorlichting die aan het huwelijk voorafgaat, dus het begin van datgene wat later de huwelijksscholen zullen genoemd worden. (*Methodenbuch*, VIII, 11). Meisjes moet men erop voorbereiden dat er kans bestaat dat ze niet huwen omdat ze te onaantrekkelijk, gebrekkig of te arm zijn. Zij moeten bewust gemaakt worden ‘dass die Ehe kein Stand sei, auf den sie mit Gewissheit Rechnung machen können, und dass die Hoffnung zu demselben nach dem vierundzwanzigsten Jahre abnehme und nach dem dreissigsten fast verschwinde’. (*Methodenbuch*, VIII, 10).

43 Men heeft het Basedow kwalijk genomen dat hij zich boven de twistende godsdiensten plaatste en een bovenkerkelijke moraal onderwees. Hij werd uitgescholden voor o.m. atheïst. Cfr. o.m. *Jo. Tobiae Krebsii illustris Moldani Rectoris Vannus critica in inanes paleas operis elementaris Busedoviani*. Leipzig, 1778. Op p. 32 van de *Anmerkungen*.

44 Cfr. Wolke, *Wann und wie soll man die Kinder belehren, dass ihre Väter und Mütter die Ursachen ihres Lebens sind?* in *Pädagogische Unterhandlungen*, II, 1778, p. 375: de puntjeswoorden wekken de nieuwsgierigheid der kinderen op. Zie ook *Allgemeine Bibliothek für das Schul- und Erziehungswesen in Deutschland*, dl. III, Nördlingen, 1775, p. 34-100 en p.

321-364. Het *Elementarwerk* wordt besproken door een landgeestelijke. Hij maakt bezwaar tegen de voorlichting, want de nieuwsgierigheid wordt er door gewekt en ze blijft onbevredigd zodat de jongeren verder zoeken in andere bronnen. Op p. 75 geeft hij aan de ouders de raad de passages met puntjes onleesbaar te maken.

45 Volgens het verslag van Von Rochow, *1776*. Een andere versie volgens Schummel luidt: Wanneer de prent uit het *Elementarwerk* getoond werd, riepen enkele aanwezigen ‘Nun kommts! Nun kommts!’ Anderen hadden gelachen maar Wolke had hen toegeroepen ‘Wir verbitten uns das Lachen denn das wäre das einzige Lächerliche bei unserem Vorhaben! O wie schwer ist es guten Neuerern, fügte er hinzu, sich durch die Hindernisse des Guten durchzudrängen’.

46 Volgens het rapport van Schummel, 1776. In de *Pädagogische Unterhandlungen* van het volgende jaar (1777, 2de stuk, p. 196) lezen we een ‘Anecdote von einem jungen Philanthropisten’. Men vraagt hem in tegenwoordigheid van zijn moeder ‘woher er eine so gute Mutter habe? Er antwortete ohne Bedenken: von meiner Grossmutter’. De aanwezigen lachen, waarop de jongen vraagt waarom men lacht. Hij zegt te weten dat zijn moeder van zijn grootmoeder komt en dat hij van zijn moeder komt die om hem veel pijn leed.

47 Een jaar na zijn dood verscheen een smaadschrift tegen Basedow (J. Chr. Meyer. *Basedows Leben, Charakter und Schriften*. Hamburg, 1791). In 1843 schreef K. Von Raumer over hem: ‘Es erhiebt sich aus der Abhandlung, dass Rousseaus: comment se font les enfants etc., das unsaubere Thema war, welches Basedow, dessen Wesen das Gegenteil von Lavaters Jungfräulichkeit war [volgens de beschrijving van Goethe, vermeld door K. Von Raumer], höchst gemein und unsauber variirte’. K. Von Raumer, *Geschichte*, p. 230). Cfr. Gervinus. *Geschichte der poetischen Nationalliteratur*. Dl. V, p. 380 en vgd. Schlosser, *Christ. Weltgeschichte*. Dl. XIV, Berlin, 1876, p. 436 en vgd.
In 1907 spreekt Thalhofer (p. 11) over ‘fast rohe Taktlosigkeit’ en ‘rückhaltlose, ja rücksichtslose Belehrung’. De heruitgever van het *Methodenbuch* (Al. Jos. Backer, Paderborn, 1914) distancieert zich (p. XX) van de seksuele propaedeuse van Basedow: ‘Durch ernste, verstandesmässige Belehrung über die physiologischen Vorgänge der Zeugung sucht er die Schamhaftigkeit zu retten, eine Auffassung die wir nicht teilen können’. Zelfs in 1955 noemt Ulbricht (*Kleinkinderpädagogik*, p. 24) het ijveren van Basedow voor vroege seksuele voorlichting een ‘Ueberspitzung’. Ondertussen was er sinds 1880 een revival in de waardering van Basedow. In 1880 gaf Hugo Göring het *Elementarwerk* terug uit (*J.B. Basedow's Ausgewählte Schriften*. Langensalza, 1880). Göring moet zich echter verontschuldigen omdat hij in zijn heruitgave, die historisch is, gedwongen is het gedeelte over de ‘Ursprung des menschlichen Lebens’ op te nemen, ‘der so vielfach Anfeindung erfahren hat’. Daarna volgden andere publikaties van Herm. Lorenz (1893), Gerlach (1885) e.a. (Cfr. daarover meer in Papmeyer, p. 4 en vgd.). In 1897 publiceerde Pastor R. Diestelmann zijn Basedow-biografie (*Joh. B. Basedow*. Leipzig, 1897) waarin hij de propaedeuse verdedigde (p. 62) wat in die tijd en voor een geestelijke progressief was.

48 Het is nodig voor ‘junge Eheleute... dass sie von der Bestimmung ihrer Zeugungsglieder, dem zweckmässigen Gebrauche derselben, und den traurigen Folgen, die aus den Missbrauche entspringen, unterrichtet werden. So lange dieser Unterricht fehlt, und leider fehlt er noch fast allenthalben, wird leicht Brutalität die Stelle ehelicher Freuden vertreten, und alle die Leiden in die Wohnung junger Eheleute einführen, die ihre Gefährden zu seyn pflegen’. Salzmann, in Bauer, *1791*, p. 369, Anmerkung. (We merken hierbij aan dat de vrouw van Salzmann 14 jaar oud was als ze huwde). Cfr. ook D. Diderot en J.B. Basedow.

49 De vraag luidt: ‘Welches sind in unserer Gesetzgebung, Staatsverfassung, Lebensart, Lektüre und Erziehung die Ursachen, warum der Zeugungstrieb früher erwacht und stärker ist, als er es den Kräften der Natur nach seyn sollte? Was für einen Einfluss hat dies auf den Charakter der Nation? Was müssen die Obrigkeit, der Jugendlehrer, der Schriftsteller, der Prediger und die Eltern thun, um diesen Trieb in die Gränzen der Natur zurückzubringen?’ Het bekroonde antwoord van Bauer werd in 1791 gepubliceerd. In 1790 verscheen het werk van Peschek dat te laat klaar kwam om een prijs te kunnen krijgen. Te oordelen naar de formulering en de inhoud van de vraag, zou men vermoeden dat Salzmann een juist inzicht heeft in de seksuele problematiek. Hierop moeten we antwoorden: a) Salzmann seksualiseert vele misstanden; bijna alle individuele en sociale kwaad vindt volgens hem zijn oorsprong in de seksualiteit (zie bv. zijn ‘Vorrede’ tot het werk van Bauer, *1791*); b) de optiek van zijn actie ter oplossing van het probleem is beperkt in vergelijking met die van bv. Pestalozzi; Salzmann zoekt de oplossing bijna steeds in individueel-pedagogisch-morele acties en laat de sociale strukturen onbesproken.

50 Na de publikatie van zijn roman *Carl von Carlsberg* (1778-88) zag Salzmann in, dat zijn boek plaatselijk 'überreizt' is. Zo betreurt hij de te levendige schildering (bv. in deel III, p. 325) van de wellust, waardoor jonge lezers eerder geprikkeld dan gewaarschuwd worden. Hij belooft dit in de volgende uitgaven te zullen verbeteren.

51 Salzmann, in Bauer, *1791*, Vorrede p. V. 'Der Geschlechtstrieb, der bey uns so stark, dessen befriedigung mit so vielem Vergnügen verknüpft ist,... ist ausgeartet, ist eine Quelle der mannigfaltigsten, herbesten, herzangreifendsten, Leiden geworden.

52 In zijn *Krebsbüchlein oder Anweisung zu einer unvernünftiger Erziehung der Kinder* (eerste uitg. 1780 onder een andere titel *Unterweisung*, enz. heruitg. door Theo Dietrich, Bad Heilbrunn, 1961 in de reeks Pädag. Quellentexte) keert Salzmann de pedagogische raadgevingen om. Vanaf de tweede uitgave van het boekje bevat het een serie 'Mittel, Kinder die Unzucht zu lehren (In diesen Kapittel wird etwas verblümt gesprochen)'. 1. Zorg dat ze onder warme donsen dekens (Federbetten) slapen en niet vroeg opstaan. 3. Kies een 'Hofmeister' die goed is in taalkunde en slecht van zeden, dan wordt uw kind op 20 jaar hypochondrisch en op 24 sterft het aan 'Auszehrung'. 4. Volbreng onder zijn ogen de echtelijke plicht (dan doet zoontje Heinrich het na met Lottchen; op 13 jaar was hij man, op 18 vader, op 24 grijsaard en op 30 jaar dood). Ook op andere plaatsen in het werk worden maatregelen tegen de zelfbevrediging voorgesteld.

53 *O.c.*, p. 99. Toch geeft hij vele bladzijden lang een opsomming van do's en do'sn'ts: 'onderwijs voor kinderen en jonge lieden van hun twaalfde jaar af: hoe zij de onkuisheid en zelfbevlekking kunnen ontgaan ...' (vanaf p. 152). Dit onderwijs onderstelt echter dat 'iemand van de voortteling van den mensch onderricht is'.

54 Het *Revisionswerk* werd gemaakt in ploegverband, zonder winstoogmerken, door enthousiasten die zichzelf 'neue Erzieher' noemden. Onder hen vindt men filantropijnen zoals Basedow, Bahrdt, Campe, Salzmann, Stuve, Trapp, Villaume, Wolke en Vogel. Men stelt zich tot doel de algemene herziening van het pedagogisch systeem. Vanaf de eerste band werd een prijsvraag uitgeschreven over het probleem der seksuele propaedeuse. Campe had een lijst van 45 themata opgesteld waarover zou moeten gehandeld worden, maar de redactie verwijderde daaruit al de onderwerpen die alleen voor kleine sociale categorieën van belang waren. Elke medewerker koos uit de overblijvende themata zijn specialisatieonderwerpen uit en broedde over zijn onderwerp 'mit Mutterwärme' (*Allg.* Rev., I, p. XVIII); zijn manuscript werd dan naar de diverse medewerkers doorgezonden die het voorzagen van instemmende of afkeurende opmerkingen. Voor de onderwerpen waarvoor in het redactioneel comité geen specialisten aanwezig waren, werd een openbare prijsvraag uitgeschreven; voor de bekroonde werken waren geldprijzen voorzien. Het *Allgemeine Revisionswerk* verscheen van 1785 tot 1792 en werd gedrukt op meer dan 2000 exemplaren die verspreid werden in Duitsland, Zwitserland, Nederland, enz. In 1785 verscheen ook een nederlandse bewerking in 4 banden.

55 Drie werken van Oest worden gedrukt: 1. een handboek bestemd voor ouders en andere opvoeders; 2. een voorlichtingsboek voor jongens; 3. een voorlichtingsboek voor meisjes, zgn. geschreven door 'eine erfahrene Jugendfreundin'. Het handboek verschijnt ook separaat in tweede uitgave te Braunschweig (1794). Het werk van P. Villaume en M.A. Von Winterfeld wordt eveneens uitgegeven in het *Revisionswerk*.

56 Fr. Rehm (p. 107 en vgd.) vertelt hoe de meid aan zijn zoontje gezegd had dat de ooievaar het kalf bij de koe brengt. De jongen komt dat aan de vader vertellen. De meid liegt, zei Rehm aan zijn zoontje en (dit is treffend) begon dan lang en breed over de *ooievaar* te vertellen, haalde er prentjes bij, vergeleek de vogel met andere vogels, maar zegde haast niets over waar het kalf vandaan kwam. Aan zijn huispersoneel gaf hij instructies dat ze voortaan niet meer zulke onzin mochten vertellen.

57 'Die Mütter, wie sie jezt sind, bedürfen des männlichen Rathes' (p. 152-3). Zij krijgen richtlijnen en les in voorlichting (p. 151); het is soms nodig dat de man '*zuvor die Mutter gründlich belehre*' (p. 150-1). Leerkrachten kunnen geen voorlichting geven, want collectieve voorlichting is af te raden, en het is hen materieel onmogelijk aan elke leerling individuele voorlichting te verstrekken. Wel moet het kind, voor het naar een openbare school gaat, thuis voorgelicht worden.

58 Vóór Rehm werd echter de duidelijke voorlichting bepleit opdat de fantasie niet in werking zou treden. Rehm noemt *elke* afbeelding onzedelijk en schadelijk. Het visuele is gevaarlijker geworden dan het verbale (zie *1802*, p. 185).

59 Joh. Heinr. Gottl. Heusinger (1767-1837) is een paar generaties ouder dan bv. Basedow. In zijn roman *Die Familie Wertheim* heeft hij het *Ueber die Erziehung der Kinder vor dem sechsten Jahre* (herdrukt door Ulbricht, *Kleinkinder-Pädagogik*, p. 136-157). In voetnoot p. 157 van

Ulbricht vindt men volgende passage uit een werk van Heusinger uit het jaar 1800: ‘Ich nehme hierbei Veranlassung, alle Männer von Einfluss, und insbesondere alle Schriftsteller zu bitten, dass sie im Vortrag der Naturgeschichte *die äusserste Behutsamkeit* in Ansehung der Ausdrücke, welche die Geschlechtsunterschiede und die Zeugung bezeichnen, empfehlen mögen. Man liest in Büchern, welche der Jugend in die Hände gegeben werden, von männlichen und weiblichen Geschlechtsteilen der Blumen, von der Paarzeit der Tiere u. dgl. - Dies sagen und drucken lassen, heisst, den Geschlechtstrieb des Menschen vor der Zeit rege machen, heisst, Unschuld und Glückseligkeit aufs Spiel setzen. Denn was man auch sagen und vernünfteln mag, *das Palladium der Unschuld ist Unwissenheit*, und mit dem Erwachen des Geschlechtstriebes fängt (wenigstens bei gegenwärtiger Einrichtung des gesellschaftlichen Lebens) eine Reihe von Unannehmlichkeiten und kritischen Vorfällen an, die man der jungen Generation so weit erspart, als man sie in Unwissenheit über den Geschlechtsunterschied lässt. Man benenne also die Geschlechtsteile nicht mit deutschen, sondern mit lateinischen oder griechischen Namen, deren Bedeutung man nicht weiter angibt’. Teuscher, A.*J.H.G. Heusinger als Pädagoge*. Langensalza 1911 (= Päd. Magazin).

60 Cfr. A. Sauvy, *La nature sociale*, p. 169, nl. volgens de registers van het hospitaal van Nantes werden van An VIII tot An XI opgenomen: 1632 kinderen; daarvan stierven er 1172 en werden er 274 teruggenomen (retiré). Dit is een mortaliteit van 80% op 3 jaar. In de hospice van Vaugirard is de mortaliteit op 1 jaar 70%. Sauvy wijst erop dat de verzorging te Nantes en Vaugirard goed was zodat de sterfte elders waarschijnlijk nog groter was. Men mag echter niet uit het oog verliezen dat de kindersterfte buiten de tehuizen eveneens groot was. Volgens een tabel van Duvillard uit 1806, geciteerd in het tijdschrift *Population* (VI, 1951, p. 658) sterven in heel Frankrijk van 1000 geboren kinderen, 233 in hun eerste levensjaar, 375 in hun drie eerste en 417 in hun vijf eerste levensjaren. (In Holland gingen tijdens de eerste drie levensjaren 264 kinderen op 1000 dood. Cfr. Kerseboom). (Zie ook Lewandowski, *Beschaving*, p. 124). Over het aantal onwettige geboorten bezit men weinig gegevens. Kinsey (*Female*, p. 326-7) vermeldt o.m.: 8 tot 42% in Zuid-Duitsland voor de periode 1770-1829; 7% in Engeland en Wales in 1845; 43% van de eerstgeborenen in Noorwegen voor 1850-51. Ondanks het bestaan van tehuizen in elke grote stad van Frankrijk (er bestonden ook talrijke niet-gespecialiseerde gestichten; men kon daarenboven in elk hospitaal een kind afgeven) was de abortus niet verdwenen.Volgens het artikel ‘Faussecouche’ in de *Encyclopédie* (t. VI, p. 452) geschreven door Chevalier de Jaucourt is het getal der abortussen ‘extrémement considérable’. Floyer en Baynard (*1706*, tweede uitg., dl. II, p. 154) schatten dat de helft der zwangerschappen in abortus eindigt. Sutter, J. *Résultats d'une enquête sur l'avortement dans la région parisienne*. In: *Population*, jan.-maart 1950.

61 De verdediging van de kindermoordenares door Pestalozzi is eigenaardig. Hij toont bv. aan dat de staat haar doodt omdat zij niets anders deed dan datgene wat de staat wil, nl. dat ze kinderloos is. Zij doodde haar kind om kinderloos te zijn, d.i. om zich in overeenstemming met de eis van de staat te brengen. Elders zegt hij dat de moeder die haar kind doodt, handelt in een toestand van uiterste vertwijfeling. In feite is het de hele maatschappij, is het de man-verleider, is het de ellende die haar te wachten staat die haar kind doden. De moeder doodt trouwens niet een kind dat er moet zijn, zij doodt niets, niet iets dat geweest is, niet iets waarnaar verlangd wordt. De staat heeft niets te straffen; maar hij moet wel beletten dat zoveel mensen ongehuwd en kinderloos moeten blijven; ‘so muss er die Natur der Menschheit nicht verkennen’. In deze passages legt Pestalozzi sterk de nadruk op het feit dat de mensen kinderen willen hebben.

62 Zie bv. *Lienhard und Gertrud*, vierde deel, 1787, p. 345: men moet niet exclusief denken aan het verhinderen van de premaritale omgang, maar ook aan het verhinderen van de ongelukkige huwelijken. Het nachtvrijen, de ‘Lichtstuben’ waren goed (p. 343). De a.s. echtgenote van Pestalozzi, Anna Schulthesz, kwam vóór haar huwelijk, langs haar broer Caspar om, in contact met een kring van jongeren, de ‘Patrioten’, dit zijn leden van de Helvetische Gesellschaft zur Gerwj. Zij hielden in de zestiger jaren der 18de eeuw debatten over politieke en sociaalethische problemen. De invloed van J.J. Rousseau (en Montesquieu) is groot. Ze verbinden de Aufklärungstendens met een streven naar ascese en stoïcisme, naar eenvoud en deugdzaamheid. Zij eisen o.a. de onthouding, het bedwingen van de zinnelijke lust; zij reageren tegen de luxe en de ‘Ausschweifungen’. Wanneer Pestalozzi verloofd is, brengt hij meermaals met Anna Schulthesz, zonder dat haar ouders het weten, de nacht door in een verlaten hutje in een woud bij Wollishofen.

63 De eerste uitspraak waarin de beperkte waarde van de voorlichting beklemtoond wordt, is waarschijnlijk die van Fr. S. Krauss in zijn *Anthropophyteia*, dl. IV, 1907, p. 448. Naar aanleiding

van de bespreking van een boekje over voorlichting schrijft hij ook: 'Bei den Slaven, Magyaren, ... wird das Kind von frühesten Jugend durch den Sprachgebrauche und gewöhnlich auch durch eigene Anschauung in das Geheimnis eingeführt und es ist nicht besser daran, als das in Unwissenheit erhaltene Kind im Germanischen Sprachbereich'. Het volgende jaar (dl. V, 1908, p. 386) schrijft Alfred Kind, bij de bespreking van dl. VII van het *Zeitschrift für Bekämpfung der Geschlechtskrankheiten* (waarin onder de titel *Sexualpädagogik* de toespraken van het derde congres van de duitse vereniging ter bestrijding van de venerische ziekten werden opgenomen) dat de beweging van seksuele voorlichting lijdt aan hypocrisie en dat ze de ware problemen niet oplost. 'Ich prophezeie, das Ding wird kein rühmliches Ende nehmen'. De uitspraken van S. Freud over de beperkte waarde der voorlichting zijn bekend (hijzelf gaf aan zijn zoon Martin geen voorlichting). Ze worden herhaald door A.C. Kinsey (*Male*, p. 443) wanneer hij zegt dat de voorlichting slechts een minimum aan enig effect op de ontwikkeling van seksuele gedragspatronen kan hebben en dat zij misschien ook helemaal geen effect heeft. Andere auteurs beweren hetzelfde. Zie o.m. Hunger (*Sexualwissen*, p. 26, n. 6), C. Van Emde Boas (*Melle*, p. 13), W. Reich*(Sexualiteit en nieuwe cultuur*, p. 11-13), C.W. Rietdijk *(Vooruitgang)*, O. Schwarz (*Psychology of sex*, p. 58), enz.

64 Rich. Hans, die een grondige studie van het engelse schoolwezen in de 18de eeuw maakte, wijst op het belang van die eeuw, waarin men al de pedagogische bestrevingen uit de 19de eeuw kan terugvinden: 'All the movements of educational reform in the beginning of the nineteenth century can be traced to the men and institutions of the eighteenth century'. Op het einde van de 18de eeuw constateert hij echter een stilstand. Van al het belangrijk vernieuwingswerk uit de 18de eeuw is op het einde van de 19de eeuw maar weinig overgebleven; nochtans verliep de verdwijning geleidelijk. Hans bewijst de interessante constatatie dat de vertikale sociale mobiliteit in de 18de eeuw groter is dan in het midden van de 19de eeuw. De sociale barrière tussen bv. de boerezoon in de 18de eeuw en zijn geestelijke of wereldlijke overheid was kleiner of anders in de 18de eeuw dan die in de 19de eeuw tussen de nieuwe burgerij en de opkomende arbeiders; de menselijke relaties tussen de laatstgenoemde groepen waren ook slechter geworden dan ze in de 18de eeuw waren. 'The new industrial middle class, having achieved its own social rise, blocked the way for the newcomers from below.'

10 De verpreutsing van het westen

Bij het ordenen van het onderzoeksmateriaal voor de laatste twee hoofdstukken stonden we voor een moeilijkheid. Zouden we de gegevens per eeuw indelen? Deze indeling was echter weinig relevant: steeds constateerden we dat er zich aan het einde van de achttiende eeuw geen belangrijke wijziging voordeed. We konden alleen vaststellen dat de volwassenen geleidelijk onderworpen werden aan de normen die tijdens de voorgaande eeuwen aan de jongeren waren opgelegd. We konden aan dit hoofdstuk ook moeilijk de titel ‘victoriaans tijdperk’ geven. Want mag men in Duitsland en in Frankrijk van een victoriaanse periode spreken? Doet men het toch, wat bedoelt men er dan juist mee? En hoe kan men dit fenomeen chronologisch en sociaal afbakenen? Tracht men de 19de eeuw te typeren als een periode waarin het taboe sterk en de preutsheid groot was, dan is het niet zeker of dat juist is. In sommige gewesten en bij sommige sociale categorieën in Frankrijk en Duitsland neemt de antiseksualiteit immers tijdens de 20ste eeuw toe en duurt ze voort tot op vandaag. Soms moeten we dus spreken van een toenemende taboeëring die voortloopt tot in de 20ste eeuw.

Deze laatste indeling is de minst slechte, mits we ook aandacht schenken aan een tegengestelde trend. Vanaf 1870-1880 worden de reacties tegen de toenemende antiseksualiteit talrijker en nemen ze collectiever vormen aan. Weliswaar hadden we vanaf het begin der 19de eeuw, zelfs vroeger, individuele, soms zeer revolutionaire reacties tegen de toenemende verburgerlijking, zoals voorstellen om de vrije liefde en het bordeelwezen te institutionaliseren, proefhuwelijken of vrij samenslapen voor jongeren, gemakkelijke echtscheiding, collectieve opvoeding der kinderen buiten het gezin. Maar het onderscheid tussen het begin en het einde van de 19de eeuw gelijkt op een gelijkaardig onderscheid tussen de 15de en de 16de eeuw. Eerst hebben we individuele, van elkaar losstaande hervormingspogingen, daarna acties van groepen. Het onderscheid tussen de beide laatste hoofdstukken zal dus zijn, dat het ene de toenemende probleemwording, en het andere de groeiende emancipatie van het seksuele beschrijft.

Het onderscheid tussen het moreel systeem dat aan de jongeren in 1500 wordt opgelegd en datgene van 1760 is groot. Maar het systeem dat we midden in de zgn. victoriaanse periode aantreffen, is helemaal niet nieuw. Het is slechts de verdere uitwerking van datgene wat reeds een eeuw tevoren aanwezig was. Het onderscheid tussen het moreel systeem der vol-

wassenen in 1760 en dat in 1860 is groot. De waarden die in de l8de eeuw nog als een ideaal worden voorgesteld in boeken, zijn in de 19de eeuw de officiële waarden geworden. We moeten waarschijnlijk rond 1800 een kleine ommekeer veronderstellen, ook al geschiedt de belangrijkste verandering over een tijdspanne van een halve eeuw en meer. Na de Franse omwenteling is het duidelijk geworden dat de burgers de toonaangevende klasse zijn. Het waardengeheel van de ‘upper middle class’ wordt voortaan aan alle klassen als het enig aanvaardbare opgedrongen. De indruk van verandering wordt versterkt doordat de kerken de waarden van de nieuwe heersers overnemen. Hiertoe wijzigen de kerken ten dele hun waardensysteem. De katholieke kerk verzwijgt bv. haar traditionele geringschatting van het huwelijk, hemelt minder het celibaat op, haar wereldvijandige houding wordt milder, zij huldigt een nieuwe houding tegenover het voor de burgers belangrijke geld. Ook de kerken bemoeien zich voortaan met de regulering van de seksualiteit: de masturbatie, de premaritale coitus, het gebruik van contraceptiva worden bestreden. De burgerlijke waarden van het liefdehuwelijk, de autoritaire gezinsstructuur, de grote belangstelling der ouders voor hun kinderen en dergelijke meer worden eveneens overgenomen. Tussen sommige teksten van bv. Rousseau en van bisschoppen bestaat er daarom een merkwaardige gelijkenis.

In andere boeken is deze victoriaanse periode in detail beschreven, zodat wij het hier kunnen houden bij het aanduiden van de *belangrijke kenmerken* en tot enkele correcties van het klassieke beeld. De toenemende antiseksualiteit en de dalende seksuele vrijheid leidt tot enkele belangrijke gevolgen. Vooreerst zien we dat bij man en vrouw drie elementen die bij elkaar horen, nl. zinnelijkheid, erotiek en liefde, haast geheel uiteenvallen. De lichamelijkheid wordt verregaand verdrongen. De lust, het speelse, het erotische krijgt geen plaats naast de burgerlijke degelijkheid en de arbeidsmystiek. En de liefde mag nog alleen geestelijk beleefd worden. Door de onkunde van de man verschraalt het seksueel contact.

Daar waar J. van Beverwijck in 1660 nog schreef dat de vrouw aan de coitus ‘dubbel vermaeck’ beleeft, beweren geleerde mannen nu dat de vrouw geen orgasme kent, tenzij ze pervers is. Volgens de nieuwe biologische theorieën zou dit orgasme trouwens niet nodig zijn voor het slagen der bevruchting. Het aantal anorgastische vrouwen schijnt effectief toe te nemen. Ook het aantal vrouwen dat aan lichamelijke en psychische gevolgen van een gestoord seksueel leven lijdt, stijgt. Een gedeelte van deze vrouwen komt op het einde van de eeuw in de consultatiekabinetten der psychiaters terecht.[1]

Niet alleen is de achttiende-eeuwse ‘amour’ of Venus uiteengevallen in stukken die niet meer bij elkaar te passen zijn, maar één onderdeel dat men van lieverlee ‘het seksuele’ gaat noemen, wordt zo sterk verdrongen dat het daardoor alleen reeds enorm belangrijk wordt. Nergens en nooit was het

seksuele zo alomtegenwoordig als in de woning, in de school, in de kerk waarin het zo volledig mogelijk verdrongen was. Weldra bereikt de overgevoeligheid haar hoogtepunt. Het gewoon beleven van het seksuele is niet meer mogelijk. Het seksuele is ziek. En inderdaad begint men rond het einde van de 19de eeuw niet veel over venerische ziekten te spreken? Waarom wordt juist dan zo sterk de nadruk op de grote verspreiding gelegd? Waarom wordt de verspreiding zo sterk overdreven? Waarom wordt een zaak van lichamelijk-hygiënische aard tot een moreel probleem gemaakt? We menen dat het de moeite loont na te gaan of er geen gelijkenis bestaat tussen de strijd tegen de zelfbevrediging en die tegen de venerische ziekten. Het is niet onwaarschijnlijk dat de syfilofobie even pathologisch is als de masturbatiebestrijding. In de beide gevallen vinden we dezelfde pathologische kenmerken, zoals overdrijving van de ernst van de situatie, moraliserende en sadistische elementen in de therapie, ingegeven door de lustvijandigheid, enz.[2] Is het niet treffend dat er protesten opgaan tegen het verspreiden van inlichtingen over profylaxis, omdat hierdoor voortaan ongestraft van de lust genoten zou kunnen worden?

Een derde en het duidelijkste onderscheid tussen de 19de eeuw en de voorgaande perioden is de toenemende schijnheiligheid. Datgene wat in de 18de eeuw nog openlijk kon geschieden, moest nadien geheim blijven. Voordien onderhield men openlijk een maitresse; nu moet men dit handig geheim houden. De burgers van de 18de eeuw imiteerden ten dele het seksueel gedrag van de adel. Maar als leidinggevende stand moesten ze, na de Franse revolutie, afstand nemen van de zgn. onzedelijkheid der vroegere machthebbers. Er bleef alleen de weg van de schijnheiligheid over. Een speciaal type van dubbele moraal ontstaat, nl. een grote afstand tussen wat men beweert te doen en wat men doet; sommigen zullen, om hun geheim gedrag beter te bedekken, bijzonder sterk de theoretische regels verdedigen. In deze context ontstaat de zgn. victoriaanse preutsheid die, zoals A. Romein-Verschoor aantoonde, slechts één van de vele mogelijke vormen van preutsheid is.

De waarden

In de voorgaande eeuwen waren de burgerlijke waarden geleidelijk gegroeid in wisselwerking met de socio-economische wijzigingen. Eens dat de basiswaarden vastlagen, werden ze in alle details uitgewerkt. Centimeter na centimeter wordt het lichaam met kleding en schaamtegevoel belegd. Zelfs de biologische wijzigingen tijdens de puberteit worden op negatieve wijze ervaren: sommige jongeren bv. snijden de groeiende schaambeharing weg. Geleidelijk worden alle onderdelen van het seksuele aan taboes onderworpen. Eerst verbiedt men een gedraging, dan een gebaar, een blik, een verlangen, een begeerte, en tenslotte een niet-vrijwillige fantasie. Eerst richt men zich tegen duidelijk seksuele zaken, daarna ook tegen fenomenen uit de periferie. Stelt men tegenover elkaar de jongeren uit de

welopgevoede burgerij van 1860-1940 en die van de 18de eeuw, dan bestaat er voor het seksuele slechts een nuance-verschil. Het verschil is voor de volwassenen van die beide perioden veel groter, maar we menen dat het vooral ligt in de graad van uitwerking der basiswaarden. Vooral dit staat vast: het seksuele wordt tot een probleem alleen bij de burgers. De negatieve seksuele obsessie, het onhandig doen, het fanatiek bestrijden, het scheppen van een uiterst artificiële leefwereld vinden we alleen bij de burgerij. ‘Sex is middle-class’. Naarmate de andere bevolkingslagen verburgerlijken, nemen zij dit patroon over. Ook in socialistische en communistische groepen en landen treft men soms deze verburgerlijkte houding tegenover het seksuele aan. De burgerlijke waarden worden door de kerken gesacraliseerd. Sommige zijn zo ‘heilig’ dat ze vandaag slechts met moeite ‘in Frage’ kunnen gesteld worden. Zo wordt het *gezin* als de eeuwige basis, de kern, de oercel van de maatschappij voorgesteld. Door de inkrimping van grootnaar kleingezin, door het langduriger samenzijn in een milieu waarin de relaties dieper op de leden inwerken, is het gezin een enclaaf geworden in de maatschappij die als onveilig wordt voorgesteld. Nooit tevoren werd zelfs maar de vraag gesteld of het gezin prerogatieven had boven andere instituties; maar in de 19de eeuw evolueert de gezinsideologie soms tot eenzijdigheid.[3] Ook de sociale druk om te huwen neemt toe; het celibaat is een belangrijk beletsel voor de groei tot volwassenheid en voor het bekleden van sommige ambten, tenzij men tot de geestelijke stand behoort. De partnerkeuze geschiedt in theorie vrij. Het gesloten gezinstype wordt het model. De ouders hebben de plicht veel kinderen te hebben, ook al gaat dit in tegen het belang van de ouders, het gezin en de kinderen zelf. De Belgische kardinaal Mercier stelt in 1908 de vraag: ‘Is er ter wereld iets schooner, iets meer bemoedigend, iets achtenswaardiger dan een familie, welke in den boezem onzer kloeke bevolking, vooral onder de arbeidersklasse gelukkig nog talrijk zijn, waar zes, acht, tien en meer kinderen opgroeien in de school van de arbeid ... en in de nog veel krachtiger school der ontbering en opoffering?’ Zonder er zich misschien van bewust te zijn - maar dat is bijzaak - dient de kardinaal hier de belangen van degenen die een grote reserve van goedkope arbeidskrachten die aan de ontberingen gewoon zijn, vragen. Wat verder in dit herderlijk schrijven verduidelijkt hij: ‘De grootte uwer gezinnen zal tenminste eenigen uwer kinderen noodzaken, uit te trekken naar de machtige volksopeenhopingen in die plaatsen, waar de talrijke schoorstenen der nijverheid rooken.’[4] Het liberaal principe der vrije concurrentie wordt daarna met klem verdedigd. Arm zijn geeft voordelen. ‘Wanneer ik let op hen, die de maatschappelijke ladder op en af gaan ... dan zie ik dat zij, die naar boven gaan, klompen dragen, en zij die afdalen, verlakte laarsjes.’ De gezagsstructuur in het gezin moet autoritair zijn: de man heerst over de vrouw en over de kinderen. De opvoeding moet hard zijn. De kinderen ‘moeten den prikkel der nooddruft gevoelen’. Maar in een

ander boekje uit dezelfde tijd lezen we (nogmaals) dat 'in onzen tijd van overbeschaving en verbastering' de kinderen 'verwijfd en verweekelijkt' zijn.[5]

Het gebruik van contraceptiva wordt meer en meer afgekeurd. De katholieke kerk voerde tot op het einde van het pontificaat van Pius IX geen strijd tegen de contraceptiva; Pius IX zelf liet de beslissing over aan de locale bisschoppen.[6] In de eerder vermelde, ook voor Nederland bestemde brief van D.J. Mercier, die trouwens over *De plichten van het huwelijksleven* handelt, wordt de geboorteregeling herhaaldelijk afgekeurd als 'schennis der natuurwet, die haar eigen straf met zich mede draagt', als 'moorddadige middelen om de bedorven neigingen der zelfzucht' te kunnen uitleven. Hij eist dat de staat een einde zou maken aan deze 'schadelijke propaganda' en dat de gelovigen zelf optreden tegen artsen die deze middelen bekend maken en tegen rechters die te mild zijn. 'Langzamerhand verliezen de misdadigste praktijken hare afschuwelijkheid en schijnen minder schuldig, en zoo gij, christen-ouders, niet besluit er u met kracht tegen te verzetten zal de misdaad ten slotte zich vreedzaam nestelen in het heiligdom van uw huiselijken haard.' Men moet dus de geboorteregeling ook aan nietchristenen onthouden, opdat de christenen veilig zouden zijn. De seksualiteit heeft slechts zin als voortplantingsfunctie binnen het kader van het huwelijk. Ook het huwelijk heeft de voortplanting als eerste doel; het tweede is de opvoeding der kinderen. Een ander doel wordt door Mercier niet eens vermeld. 'Het verlangen naar den echtelijken omgang is geoorloofd ... maar zinnelijke voldoening genieten is alleen geoorloofd wanneer de levensfunctie op behoorlijke wijze wordt uitgeoefend'. Elke andere uiting is verloochening van de menselijke waardigheid. 'De roman- en schouwburgliteratuur kent geen anderen dan den hoovaardigen mensch, die zich durft verbeelden, dat hij zich zelf genoeg is, en met echt heidenschen trots aan zijn driften den vrijen teugel viert; en daardoor is hij wel gedwongen de stelling te verkondigen, dat hij niet in staat is die ontoombare driften te beteugelen.' Deze uitspraak is onjuist en berust ofwel op onvolledige informatie ofwel op moedwillige verdraaiing der feiten. We mogen niet veronderstellen dat kardinaal Mercier onvoldoende op de hoogte was van zijn tijd. Hij was bv. een vurig voorstander van het moderne neothomisme. Daarom verbaast zijn terminologie en de wijze waarop hij zijn stellingnamen argumenteert. Zo bv. het zinnetje 'het neo-malthusianisme staat de vrijwillige beperking der vruchtbaarheid krachtig voor, al moeten zijn beoefenaars als vergoeding een “walgelijk”, tegennatuurlijk genot opeischen.'

Over de rol van man en vrouw lezen we in *Het boek der liefde*, een ander boekje uit dezelfde tijd, de volgende raadgevingen: 'Eene vrouw die niet den noodige moed bezit om zelfs het hardste lot te dragen, moet niet huwen.' - 'Eene vrouw die hare kinderen niet zelf kan zoogen en van wie dit reeds vóór het huwelijk was voorzien, moest niet huwen, want zij is niet volkomen

vrouw.' - 'Vrouwen die zich met politiek bemoeien, zijn zoo belachelijk als mannen die kousen breien.' - 'Aan de zorg eener goede huisvrouw zijn vijf K's toevertrouwd: Kinderen, kamers, keuken, kelders, kleederen.' - 'Niets is walgelijker dan eene vrouw die snuift of haar schoothondje liefkoost.' - 'Eene vrouw die schreit wanneer haar man vriendelijk is tegenover eene andere vrouw, is dom en te beklagen.' - 'Kust uwe vrouw nooit in bijzijn van anderen.' - 'Uwe tederheid moet dikwijls slechts bij woorden bepaald blijven, al komt uwe vrouw u ook te gemoet.' - 'Zoodra zij u voor zinnelijk houdt, loopt de liefde gevaar.' - Door de voorhuwelijkse onthouding spaart men krachten op die aan de kinderen ten goede komen: 'voor uwe kinderen is het erfdeel van schoonheid en gezondheid onverdeeld bewaard, en uw heerlijk, onverbasterd geslacht zal eens de trots van het vaderland wezen.' - 'Staat niet toe, o meisjes, hetgeen gij slechts den bruidegom moogt toestaan: spaart voor hem uwen kus, dit heilig zinnebeeld der liefde ... Vermijdt allen geheimen omgang, al is die nog zoo onschuldig.' Ook in het huwelijk is de vrouw biologisch moeder, maar erotisch maagd. Haar tederheid mag nimmer de 'grenzen van bescheiden matigheid' overschrijden. 'De man behoort steeds de verlangende, de vrouw de toestemmende te wezen.'

De praktijk

De realiteit wijkt dikwijls van de theorie af. Het gezin was soms een adderkluwen of een groep waarin een verstikkende atmosfeer heerste en dus niet altijd een heilige, intieme haard. De seksualiteit was sterker dan ooit tevoren aanwezig. De vrouw bleef ofwel psychisch maagd, en moest de gevolgen van haar anorgasmie dragen, en soms dulden dat haar man in het bordeel contact had met het tweede type van vrouw dat mogelijk geacht werd, nl. de vrouw-verleidster, de prostituée, de vrouw die de ondergang van de man bewerkt. Men kan niet zeggen dat er in de 19de eeuw veel reëel contact bestond tussen man en vrouw in de burgerij. Zij leefden langs elkaar heen, en ontmoetten elkaar nauwelijks op het vlak van gemeenschappelijke activiteiten en belangstelling, en ook dan stond de vrouw in een inferieure gezagsverhouding. Men had contact - maar welk contact? - tussen de lakens van het bed. Tot op heden is onze samenleving sterk homoseksueel gebleven in deze zin: de leefwerelden van man en vrouw zijn nog in belangrijke mate gescheiden, de beide seksegroepen staan als entiteiten met eigen belangen tegenover elkaar, het contact tussen de groepen als geheel en de enkelingen in die groepen blijft eerder schaars en oppervlakkig. Dit was nog sterker het geval tijdens de vorige eeuw.

De hogere burgerij neemt veel van het gedragspatroon van de adel uit de 18de eeuw over. Eén ding echter niet, nl. de openbaarheid en de vanzelfsprekendheid van sommig seksueel gedrag. Zo werven zij een aardig dienstmeisje aan om te vermijden dat de oudere zoon in de handen van een 'geraffineerde vrouwspersoon' zou vallen. De jongeren kenden avontuurtjes

met winkeldiensters, midinettes, cafémeisjes. Een maitresse onderhouden was voor de meeste jongeren te duur. Degene die een relatie met een getrouwde vrouw kon aangaan werd aangezien als een geluksvogel. In de regel wisten de ouders en de leerkrachten weinig van dit gedrag; meestal lieten zij het oogluikend toe mits zij er niet openlijk mee geconfronteerd werden. De jongeren durfden aanvankelijk nog binnen in hun groep een zekere openheid bewaren, maar ook dit werd door de sterker wordende sanctionering onmogelijk, zodat het seksuele voor velen een uiterst private zaak werd. Het proletariaat kende dikwijls het 'wild huwelijk', tenzij men genoeg verdiende om behoorlijk te huwen. In sommige arme landbouwgebieden heersten onvoorstelbare toestanden. Een rapport uit het midden der 20ste eeuw (Rak, K. *Jugendprobleme in unserer Zeit*. Wien, 1951, p. 112) over een onderzoek in een gemeente der Oostenrijkse Alpen vermeldt dat, nadat de gynaecologische gevallen en de personen aangetast door venerische ziekten uit de onderzoeksgroep verwijderd waren, van 110 meisjes beneden 14 jaar er slechts 49 maagd waren; tussen 16 en 17 jaar waren nog 15% maagd. Zeventien waren door hun vader, 31 door hun broer ontmaagd. Allen gingen regelmatig naar de kerk en waren 'zeer godsdienstig'. Er was geen invloed van slechte lectuur of films. Wel dronk men veel alcohol, van de kinderjaren af. Onderzoekingen bij andere restgroepen geven een gelijksoortig beeld van een gedrag dat in de 19de eeuw nog algemener verspreid was.

In sommige gebieden van Groot-Brittannië bestaat in het midden van de 19de eeuw de gewoonte van het nachtvrijen (bundling) nog voort. Een inspecteur, door de regering in 1847 naar Noord-Wales gestuurd, noteerde wat een dominee vertelde. In Wales is het de gewoonte dat de dochters der boeren in bed gevrijd worden. Ook het huispersoneel doet daar zonder uitzondering aan mee. De dominee had de grootste moeite om het bij zijn meiden te beletten. Hij had ijzeren tralies voor de ramen laten plaatsen, maar het gevolg zou zijn dat hij weldra geen meiden meer kon krijgen. Toch was er geen schaarste aan huispersoneel. De kapelaan van de bisschop van Bangor zegde dat de voorechtelijke omgang niet als een zonde werd aangezien maar nauwelijks als een zwakheid. Samenslapen is de gebruikelijke voorbereiding op een huwelijk. Men verdedigt openlijk deze situatie en de beide seksen maken er ongestoord grapjes over. Neemt men personeel in dienst, dan wordt het samenslapen in detail geregeld. Zo wordt het bezoek tijdens de dag verboden omreden van tijdverlies. Geneesheren die lange tijd op het platteland werken, verzekeren dat 9 op 10 vrouwen kinderen hebben of zwanger zijn op de dag van hun huwelijk. De vrouwen laten zich verleiden om getrouwd te geraken. We constateren dat de morele waardering van twee groepen op typische wijze verschilt. Degenen die op de hoogte zijn van de situatie wijzen op de grote eerbaarheid en zuiverheid. De godsdienstigen, moralisten, pedagogen, wetgevers die het nieuwe kuis-

heidsprogramma wensen door te voeren, en die vanuit hun eigen burgerlijke waarden oordelen, spreken over crimineel gedrag, over ruwe zeden en zedeloosheid.

Deze beschrijvingen tellen echter niet voor alle boeren en voor alle gewesten. In de 19de eeuw moeten we, evenals voordien, een onderscheid maken tussen economisch zwakkeren en sterkeren. Dit verschil oefent invloed uit op het voorechtelijk seksueel gedrag. Het samenslapen is immers soms een middel om tot een huwelijk te komen. Loonarbeiders in de landbouw bevinden zich in materiële omstandigheden waarin de coitus gemakkelijk mogelijk wordt, bv. door het samenslapen van de beide seksen in de stal of schuur. Maar de trouwlustigen onder hen die economisch minder sterk staan of die minder aantrekkelijk zijn, sturen soms aan op het realiseren van deze situatie en op zwangerschap. Hierdoor ontstaat een meer regelloze vorm van premaritale coitus die men als een habenichts-houding moet interpreteren. De overheden hebben deze coitus soms met zware straffen of met sermoenen bestreden. Het doeltreffend middel om hem te doen verdwijnen, was het scheppen van grotere huwelijkskansen. Hierna bleef nog de vruchtbaarheidstest bestaan. Ook deze verdwijnt niet ten gevolge van morele protesten, maar door grondige socio-economische wijzigingen, door het verbreken van de afzondering (aanleg van spoorweg, urbanisatie), door e- en immigraties, door het vestigen van industrie, en door de wijzigingen in de landbouwmethoden.

Het einde der 18de eeuw was ook het einde der seksuele voorlichting in Duitsland. Wat gebeurt er tussen 1800 en 1890? Voor Frankrijk moeten we een onderscheid maken tussen de revolutionaire periode en deze erna. De revolutionairen willen een nieuw opvoedings- en onderwijsstelsel invoeren. In Frankrijk vinden ze geen model van niet-godsdienstige scholen die ontworpen zijn om aan velen onderwijs te geven. De aandacht gaat naar het Duitse filantropisme. Hiervan neemt men o.m. de lessen in gelaïciseerde moraal, ter vervanging van de catechismuslessen over. Ook elementen van de seksuele voorlichting worden in de Franse programma's verwerkt, bv. hygiënische wenken i.v.m. de menstruatie, biologische informatie en dergelijke. Condorcet eiste omwille van de grotere zedelijkheid, een gemengd onderwijs, gegeven door leerkrachten van beide seksen. Deze poging verdwijnt echter bij het verschralen van het revolutionair elan. In de geschriften der utopische socialisten en van andere sociale hervormers, wordt echter voorts veel aandacht aan een grondige seksuele hervorming besteed. Het zijn niet de beroepspedagogen die ingrijpende veranderingen voorstaan. Opmerkelijk is vooral dat deze grondige seksuele hervorming een onderdeel is van een totale sociale verandering. Fourier stelde bv. een goed georganiseerde coëducatie voor. Maar hij ging verder. In 1841 (*Traité de l'unité universelle*, dl. V, p. 220) erkent hij dat jongens en meisjes vanaf 16 jaar

mogen paren. Sommige jongeren huldigen echter het vestalaat, d.i. onthouding tot 19-20 jaar. Het huwelijk sluit men zeer laat, ‘dans l'âge du calme des passions’. Hij ontwerpt ook een soort collectivistische opvoeding, zoals in de huidige kibboetzim. Door de burgers werd Fourier voor pornocraat uitgescholden, vooral na het verschijnen van Victor Hennequin's boek over de liefde in de phalanstères. Dit werk kende speciaal in de Verenigde Staten succes. Tussen 1820 en 1830 voerde Robert Dale Owen, zoon van Robert Owen daar een campagne tegen de gesacraliseerde waarden van het huwelijk en voor de seksualiteit. Hij vroeg o.m. seksuele voorlichting volgens de bekende plant-dier-mens sequens. Maar ‘weten’ was niet voldoende. De seksuele behoeften moesten erkend worden. Want zoals de honger en de dorst zijn ze niet aan de wil onderworpen; ze moeten dus geleid maar niet onderdrukt worden. De kinderen moet men de schuldgevoelens ontnemen en een reële seksuele opvoeding geven. Zijn *Moral physiology* (1831) bevat voor zijn tijd merkwaardige opvattingen: ‘het fnuiken van het voortplantingsinstinct. maakt de mens bangelijk,. mistroostig, ja ziekelijk; het leidt soms tot onnatuurlijke gewoonten en heeft bijna altijd een verkillende en verhardende uitwerking op het karakter, daar de zachtmoedigste gevoelsstroom er door wordt afgebonden; en veelal krijgt het karakter er een eenzelvig, antimaatschappelijk en egoïstisch stempel door.’ In deze en andere teksten vinden we opvattingen die we ten dele bij Pestalozzi aantroffen en die eerst in de 20ste eeuw door de meer progressieven erkend worden.

Tot 1880 verschijnt in Frankrijk bijna jaarlijks een boek over seksualiteit. Dat is meer dan in de tweede helft van de 18de eeuw. Dit komt o.m. doordat het seksuele een apart gebied geworden is dat zich van de vroegere totaliteit heeft losgemaakt. Deze boeken kunnen we in drie groepen onderverdelen: werken ter bestrijding van de zelfbevrediging, boeken ter voorbereiding van het huwelijk en publikaties voor gehuwden. Over de seksuele voorlichting en opvoeding der jongeren hebben we geen enkele publikatie gevonden, juist zoals in de 18de eeuw. Alleen de antimasturbatieboeken zijn ten dele voor de jongeren bedoeld. Hun inhoud is ongeveer dezelfde als in de 18de eeuw. Het verschil ligt meer in de spreiding. Vanaf ca. 1820 verschijnen regelmatig werken die ofwel een algemeen overzicht geven ofwel één bijzonder aspect, zoals de masturbatie bij de vrouw, bij de gevangenen belichten. De auteurs zijn medici; later treft men ook pedagogen en tenslotte geestelijken aan. Vele artsen wekken de indruk publiciteit te maken voor hun privé-praktijk en voor geneesmiddelen en behandelingswijzen door hen ontworpen. Vele zgn. authentieke brieven in die boeken opgenomen, zijn onbetwijfelbare vervalsingen. Ook de aard der uitgeverijen die deze publikaties brengen, wijst in dezelfde richting. Befaamd is vooral Roret te Parijs. Hij begon in Frankrijk met het verspreiden van vulgarisatiewerken, gedrukt in zeer grote oplagen. Zo drukt hij onder meer de best-seller *Le Tissot du*

sexe, geschreven door Dr. J.L. Doussin-Dubreuil (Paris, 1828). Daarnaast verschijnen tientallen heruitgaven, herbewerkingen, aanvullingen, nabootsingen van Tissot, werken om jonge gevangenen van de zelfbevrediging te genezen, momento's voor huisvaders, hygiënehandboeken voor opvoeders, enz.[7] Naast de commerciële uitbuiting door artsen en uitgevers, bestond er een industrie die bandages, caleçons, ‘appareils de miséricorde’, ceintures en dergelijke vervaardigde. Deze apparaten konden ook ten dele in zilver uitgevoerd verkregen worden, tegen hoge prijzen. In de Parijse Bibliothèque Nationale bevindt zich een hele map met prospectussen van apparaten tegen masturbatie. Ook hiervoor wordt de lijn van de 18de eeuw doorgetrokken. De handboeken voor huwenden en gehuwden uit de eerste helft der 19de eeuw verschillen niet aanmerkelijk van die der vorige eeuw. Sommige boeken uit de 18de eeuw worden nog lange tijd herdrukt, o.m. het bekende werk van Venette. De meeste boeken richtten zich tot de vrouw of het meisje, en vertonen weinige kenmerken van wat men een victoriaans taboe kan noemen. In 1798 wordt te Parijs bv. het bekende *L'art de jouir et l'homme plante* van J. Offroy de la Mettrie herdrukt. Daarin vinden we talrijke proseksuele uitspraken, zoals: de gehuwden verlangen vurig naar het minnespel; de naakte echtgenoot wacht vol ongeduld op het liefdesduel, ‘het zoetste van alle gevechten’; de vrouw is ‘de mooiste plant van onze soort’. In andere werken van de 19de eeuw vinden we dezelfde proseksuele elementen, zo o.m. in de beroemde *Physiologie du mariage* van H. de Balzac (Paris, 1826). Door het ontbreken aan wetenschappelijke kennis omtrent de bevruchting en de voortplanting bevatten deze werken ook onjuiste gegevens. Men geeft bv. astrologische aanwijzingen voor de bevruchtingsdata. Een succes boek was dat van Morel de Rubempré (*Les secrets de la génération*. Paris, 1829) omdat hij o.m. de coitushouding aangaf voor het verwekken van jongens of van meisjes; de linker eierstok diende voor het verwekken van meisjes, dus moest de vrouw na de omgang op haar linkerzijde liggen; de jongens werden rechts verwekt.[8] Maar we constateren tevens dat de werken die tot ca 1850 verschijnen, aanmerkelijk meer fysiologische gegevens bevatten dan de meeste huwelijkshandboeken tot 1950, en vooral dat ze proseksueler zijn. De auteurs beklemtonen dat het paren lustvol is; bij de beschrijving van de genitalia zeggen ze hoe men het seksueel genot kan vergroten. Men bespreekt vrijuit de coitushoudingen in verband met de grotere of kleinere bevruchtingskansen en met het bekomen genot. A. Debay, wiens *Hygiène du mariage* (Paris, 1848) het werk van Morel verdringt, zegt bv. over de buik-rug benadering, waarbij de man achter de vrouw staande in haar penetreert: ‘in twee gevallen is de houding die men ritu pecorum noemt, niet alleen toegelaten maar moet zij aanbevolen worden, nl. in geval van zwangerschap of van zwaarlijvigheid der vrouw, en in geval het mannelijk lid niet lang genoeg is’. Af en toe leest men een morele afkeuring van een of ander gedrag, maar deze doet weinig af van de pro-

seksuele sfeer. Nagenoeg nergens treft men godsdienstige argumenten aan. Vanaf de tweede helft van de 19de eeuw bemoeien de kerken zich meer met het seksuele. Men vindt dus meer vermeldingen en ook afwijzingen van godsdienstige bezwaren. Ook neemt de belangstelling voor de venerische ziekten en de contraceptieve technieken toe. In geen geval kan men zeggen dat de 19de eeuw in Frankrijk, de eeuw van het preuts stilzwijgen was. De auteurs geven niet alleen profylactische aanwijzingen maar publiceren tekeningen en uitvoerige uitleg over pessaria, condomen, samenstellingen van spoelingen, vruchtbare en onvruchtbare dagen, houdingen die de kansen vergroten of verkleinen, enz. Veel betrouwbaars is hierin niet te vinden. Zo geeft Dr. A. Mayer (*Des rapports conjugaux*. Paris, 1856) contraceptieve raad, zich steunend op een theorie van prof. Fouchet door de academie voor wetenschappen in 1845 bekroond. De bevruchting zou volgens hem onmogelijk zijn vanaf de twaalfde dag na het einde der menstruatie tot enkele dagen na de volgende menstruatie. Deze zgn. onvruchtbare periode bevat dus de dagen waarop de vrouw, volgens onze huidige kennis, juist vruchtbaar is.[9] In dit boek vinden we reeds een verschuiving in de richting van grotere moralisering; de auteur zegt bv. zijn pen niet te willen bevuilen door te handelen over antihygiënische en immorele technieken.

Meestal wordt ook aangedrongen op de voorlichting der meisjes over bv. de menstruatie, de zwangerschap en het zogen. Ook wordt het probleem der volledige seksuele voorlichting gesteld. Het anonieme *L'hygiène des dames* (Paris, 1819) bespreekt drie mogelijke houdingen, nl. volledig inlichten, de natuur en het toeval hun gang laten gaan, en zorgvuldig alles vermijden wat met het seksuele verband houdt. Het kleinste gevaar van deze laatste houding is dat een meisje zwanger is zonder dat ze denkt iets verkeerds gedaan te hebben. De auteur verkiest een middenoplossing, waarbij de meisjes vooral goed weten wat al of niet mag. We zien nogmaals dat bij de beslissing welke soort voorlichting men zal geven, niet gekeken wordt naar het meedelen van voldoende waardering voor het seksuele, of naar het vermijden van remmingen en frustraties in verband met het seksuele. De aard der voorlichting hangt tijdens de 19de, en een gedeelte van de 20ste eeuw helemaal af van de beste beveiliging van de waarde van het meisje op de huwelijksmarkt. Honoré de Balzac en de Pradel oordelen in 1826 dat er geen keuze bestaat tussen al of niet voorlichten, maar tussen goed of slecht, tussen tijdig of te laat voorlichten. E. de Pradel gaat even ver als de filantropijnen in de 18de eeuw. Aan een nieuwsgierig kind moet de mentor in nauwkeurige en duidelijke bewoordingen antwoord geven. De geringste verzwijging kan het verlies van vertrouwen betekenen en zal de onbevredigde nieuwsgierigheid nog prikkelen. Nog elders wordt om voorlichting gevraagd, maar altijd door niet-pedagogen. Daarom blijft het bij het beklemtonen van de noodzakelijkheid. Hierin is er dus voor Frankrijk geen verschil met de 18de eeuw. Wel gaan de eisen verder dan die van Rousseau en wordt de

noodzakelijkheid voorlichting te geven veel minder in verband met de masturbatiebestrijding gebracht.

De gangbare houding van de beroepspedagogen ten opzichte van de voorlichting in Duitsland wordt verwoord door Karl von Raumer. In het derde deel van zijn *Geschichte der Pädagogik* (uitgegeven in 1847, maar ontstaan uit lessen gegeven tussen 1822 en 1842) zegt hij dat menige moeder het grondig verkeerd standpunt huldigt dat de dochters weet moeten hebben van en ingewijd moeten worden in 'al wat het gezin betreft', zelfs in de geslachtsbetrekkingen. 'Deze opvatting was in het Philantropin te Dessau, in navolging van Rousseau, tot de aanstotelijkste, ruwste caricatuur ontaard.' Andere moeders vertellen aan kleine meisjes dingen die later onjuist blijken te zijn. 'Men late de kinderen zolang mogelijk in het geloof dat een engel de kleine kinderen brengt. Dit is veel beter dan het verhaal over de ooievaar dat men in vele plaatsen vertelt.' Welopgevoede kinderen zullen hierover trouwens geen vervelende vragen stellen. Vragen de meisjes later 'hoe het dan gebeurt met de kinderen, dan zegt men: de lieve God geeft het kleine kind aan de moeder. Hoe God die kinderen geeft, dat moet ge niet weten en zoudt ge ook niet begrijpen.' ...'Een moeder hoeft slechts één maal in volle ernst te zeggen: het past u niet zo iets te weten, ge moet vermijden er over te horen spreken.' - Deze opvatting is in vele opzichten merkwaardig. Von Raumer raadt af fabeltjes te vertellen en toch fantaseert hij over een engel en een God; het is alsof hij de seksualiteit veilig weggedrongen wil houden binnen een mysterieuze sfeer waarover een godheid waakt. Zijn systeem van voorlichting komt erop neer dat meisjes - en zijn houding tegenover jongens is dezelfde - niets mogen weten over datgene wat voor henzelf toch ten zeerste van belang is; eerst vertelt hij over een engel, en later over een God die de kinderen 'geeft'. Voorts is er de uitspraak dat welopgevoede kinderen geen vragen stellen; Rousseau zei dit reeds, maar we weten vandaag dat het probleem niet opgelost wordt door te zeggen dat er geen probleem is of mag zijn. Deze stellingname uit het midden van de 19de eeuw ligt mooi in de lijn van de evolutie die we hebben aangeduid. De voorlichting der filantropijnen werd naar het einde der 18de eeuw toe meer en meer verhullend, tot ze geheel verdween. En ze verdween omdat ze niet meer mogelijk was ten gevolge van het verschuiven der schaamtegrens en omdat ze niet meer noodzakelijk was om de zelfbevrediging te bestrijden. Maar men zegde dat ze gemist kon worden omdat ze niet noodzakelijk was. Meer dan een eeuw na Von Raumer beweren H. Hunger, H. Schelsky, J.H. van den Berg e.a. nog hetzelfde.

Toch treft men ook een ander standpunt aan. Volgens Dr. K.A. Schmid, samensteller van een pedagogische encyclopedie (*Encyklopädie des gesammten Erziehungs- und Unterrichtswesen ...*, eerste uitg. 1858, tweede uitg. 1878) moet de moeder haar dochter over de menstruatie voorlichten. Een

jongen moet door een arts op de pollutie voorbereid worden. De moeder heeft daartoe een 'natuurlijk' recht; we hebben gezien dat in de 18de eeuw de moeder dit natuurlijk recht nog niet had en we bemerken tevens dat de vader geen 'natuurlijk' recht tegenover zijn zoon bezit. Schmid noemt het een grote vergissing te menen dat seksuele voorlichting samen met de steun van de godsdienst een beveiliging zijn tegen de masturbatie ('die sexuelle Verirrungen'). In 1852 had Karl Gutzkow, volgens I. Bloch 'de beste vrouwenkenner van de 19de eeuw', in zijn autobiografie (*Aus der Knabenzeit*) gewezen op de vrij onschuldige seksuele spelletjes van kinderen waartegen de volwassenen met grote strengheid optreden, al tonen ze in hun daden en woorden geen eerbied voor de onschuld van het kind dat 'ziet, tobt, luistert'. De seksuele onwetendheid wordt een van de oorzaken van seksuele pathologie genoemd in de *Pathologia sexualis* van H. Kaan (1844), een der eerste studies over seksuele pathologie.

In een Duits vulgariserend werk, in het Nederlands vertaald en verspreid in Nederland en België (*Beknopte opvoedingsleer. Een boek voor vaders en moeders*, door Dr. M. Schreber. Brussel-Zutfen, 1862) vraagt de auteur eerbaarheid en matigheid in de geslachtelijke omgang die zonder drift, op koele wijze moet plaats vinden. Hij beweert dat de borstvoeding de 'Heilige wil der natuur' is; het is 'de grootste moederlijke schande en zonde' daaraan te verzaken. Boven 10-12 jaar mogen de kinderen niet meer gemengd spelen. Het boek bevat ook elementen van de strijd tegen de masturbatie: de kinderen niet wiegen, niet ronddragen, niet op de schoot laten spelen, in een hard bed doen slapen, in een onverwarmde kamer, dadelijk na het ontwaken uit het bed halen, enz. Op de 'vèr-dringende' vragen geeft men enig antwoord en zegt 'het overige zult ge later vernemen'. Elders vindt de auteur het echter noodzakelijk 'dat men kinderen (van 8 tot 16 jaar) niet te lang met de geslachtelijke omstandigheden onbekend late, ten einde men ze beschutte tegen het gevaar, dat er aan verbonden is als ze er toevallig, en gewoonlijk op verderfelijke wijze, mede bekend worden'. Hij denkt hierbij aan het gevaar der zelfbevrediging. Vanaf de puberteit (14-17 jaar voor jongens, 13-16 voor meisjes) hebben de ouders de 'stellige plicht, de kinderen op waardige wijze over de ware bediedenis der geslachtelijke toestanden in te lichten. Zegt hun, dat de voortzetting van het menschelijke geslacht op de wijze inrichting des Scheppers berust, naar welke twee geslachten bestaan; dat man en vrouw, als ze geestelijk innig aan elkander gehecht zijn, maar slechts dan, ook door lichamelijke vereeniging den wil des Scheppers moeten vervullen, en dat daartoe de met de ontwikkeling verbondene neigingen en driften bestaan'. Deze voorlichting, waarin in feite geen enkele informatie verstrekt wordt, moet dienen om de 'neigingen en losbandigheden van de verblinde jeugd aan de opperheerschappij des verstands' te onderwerpen. 'De indruk zulker samenspraak is altijd zegenrijk.' 'Bij jongens mogen deze verklarende vermaningen nog op eene uitvoerigere en nadruk-

vollere wijze worden gedaan, dan bij meisjens, omdat bij de mannelijke jeugd de heerschende lichtzinnigheid grooter en algemeener is.' Bij deze uitspraak kunnen we aanmerken dat de auteurs die op het meisje een grotere potentie projecteren, en dat was in de vorige eeuwen dikwijls het geval, voor hen daarom geen grotere hoeveelheid voorlichting vroegen. Ook valt op dat de voorlichting gevraagd wordt om de masturbatie te bestrijden: de auteur spreekt van 'verklarende vermaningen' in dezelfde zin als de filantropijnen de 'warnende Aufklärung' bedoelden.

Vergelijken we de Duitse met de Franse situatie dan is het duidelijk dat Frankrijk proseksueler is. Dit kan men verklaren door de traditioneel grotere seksuele cultuur, door de sterkere laïcisering en het anticlericalisme, en door de kleinere contrareformatorische invloed in Frankrijk. België blijft tot ca 1950 in een toestand van contrareformatorische achterlijkheid. Nederland zal een der eerste landen zijn dat zich uit de Duitse invloed losmaakt. In alle landen zijn het niet-pedagogen die om voorlichting vragen. De opvoeders richten zich doorgaans meer op de gevestigde en soms voorbijgestreefde waarden. Zij zien geen kans om de grote schaamtegevoeligheid die zij aan het kind moeten geven, te overschrijden door over het seksuele te spreken. Voor niet-pedagogen is het nochtans duidelijk wat men moet doen. In een brief aan Tine (24-27 oktober 1845) schreef Multatuli: 'Men doet wél de verbeelding der kinderen rein te houden, maar die reinheid wordt niet bewaard door onwetendheid'. Integendeel, de weetgierigheid wordt er door gescherpt, zodat het seksuele er een groter belang door verkrijgt. Trouwens 'ware die onwetendheid te behouden, dan kan ik mij daarmede nog verzoenen. Maar dit is niet mogelijk'. 'Waarom zou de knaap zich met het geslachtsleven meer bezighouden dan met spijsvertering of zwaartekracht, indien men hem niet als 't ware opwekte tot doordringen, óf door een in 't oog vallend zwijgen, óf door 't voorhouden van al te doorzichtige leugens? Welk belang zou 't hem inboezemen 'n mysterie te doorgronden, dat bij eenvoudige openhartigheid geen mysterie voor hem wezen zou?'[10]

Rond 1860 begint het glorietijdperk van de burgerij. In 1853 is de helft van de Engelse bevolking geconcentreerd in de steden. De Duitse industriële productie is in het midden van de 19de eeuw reeds het zesvoudige van die in 1800; de industriële massaproductie is volop aan de gang. De modernisering van de maatschappij gaat snel voort. Het platteland bleef ten achter. Daar vinden we mislukte oogsten, hongersnoden, crises zodat de werkkrachten naar de steden gezogen worden. In de steden hokken proletariërs, ontwortelden samen in onmenselijke omstandigheden. Voor de burger heeft het seksueel probleem zijn hoogtepunt bereikt. In sommige landen, zoals Vlaanderen en Ierland, komt dit een halve eeuw en meer later; de probleemsituatie wordt er soms verscherpt tot aan Wereldoorlog II. Wanneer we spreken over het seksueel probleem, zouden we een onderscheid moeten

maken tussen datgene wat door de verschillende auteurs van rond de eeuwwisseling als het seksueel probleem werd voorgesteld en datgene wat wij vandaag het seksuele probleem van hun tijd zouden noemen. Maar de vroegere auteurs zijn het onderling niet eens (we kunnen bv. vergelijken wat Forel, Fuchs, Bloch, H. Ellis, Freud erover schreven), en verder beschikken we niet over voldoende gegevens uit de 19de eeuw. Hierbij laten we nog de allereerste vraag buiten beschouwing, nl. diegene naar de criteria volgens welke we de probleemsituatie willen 'meten'. Al deze vragen moeten we onbeantwoord laten.

We zullen alleen trachten om in de veelheid van elementen die ons in de 19de eeuw treffen, de gemeenschappelijke trekken te zoeken. Jan Romein meende in zijn *De lage landen bij de zee* veel te kunnen verklaren vanuit de onoprechtheid van de burger. Nu is het duidelijk dat het de aard der sociale relaties en de algemene levensomstandigheden zijn die de burger onoprecht maakten. De burger van de 19de eeuw verdraagt voor het seksuele niet meer datgene wat in de 16de eeuw nog evident was, nl. de grote directheid in de uiting, de openlijke confrontatie met zichzelf en de andere, de bewuste bezinning en besluitvorming. Dit komt voort uit en veroorzaakt op zijn beurt nogmaals een steeds groter wordende gevoeligheid. Hierdoor wordt de kans tot erotisering nogmaals groter. In deze overgevoeligheid zit de burger als het ware gevangen; hij moet verdringingen, afsplitsingen, skotomiseringen doorvoeren die door de buitenstaander als onoprechtheid betiteld kunnen worden, maar die binnen in het burgerlijk psychisch systeem een logisch en onmisbaar verdedigingsmechanisme zijn.

Deze onoprechtheid vindt men ook in niet-seksuele gebieden. De burgers spreken over liefde voor de evenmens en beschouwen als oplossing voor de onmetelijke sociale ellende het geven van aalmoezen. Zij buiten de gekoloniseerde volkeren uit maar spreken over het brengen van beschaving. Zij leggen graag het accent op de grote eerbied voor de vrouw, maar bestendigen haar onmenselijke situatie. Zij roemen de vrijheid en de gelijkheid terwijl de meesten slechts de vrijheid hebben om zich als weerloos schaap door de wolf te laten verslinden. Zelfs indien ze tegenstrijdigheden ontdekten in hun systeem, dan waren de burgers er in hun grote zelfzekerheid van overtuigd dat ook deze problemen zouden opgelost worden zonder dat ze daarom van hun machtsposities moesten afstand doen.

De onoprechtheid begint tegenover zichzelf. De burger zal de psychoanalytische begeleiding nodig hebben om zichzelf te leren kennen. Zij uit zich ook tegenover zijn vrouw, zijn eventuele maitresse, zijn bordeelbezoek. De burgerlijke opvoeding is misschien de meest hypocriete die waarschijnlijk ooit gegeven werd, maar de burgerlijke opvoeders hebben dit subjectief niet zo ervaren. Hun overgevoeligheid voor het seksuele belette hen deze dingen ter sprake te brengen. De voorgehouden waarden zijn niet realiseerbaar, en toch protesteert men slechts zelden omdat de echte burgers niet eens durven

De Plichten van het Huwelijksleven.

DOOR KARDINAAL MERCIER.



LEIDEN. (HOOGEWOERD 89.)
J. W. VAN LEEUWEN.
1910.


les Vertus laïques
la tendresse
amoureuse
est belle


les Vertus laïques
la tendresse
maternelle
est douce



te veronderstellen dat ook anderen ze niet volgen, vandaar de enorme schok, uitgaande van Kinsey's rapporten. Dat het seksuele tot probleem wordt, volgt ten dele uit het feit dat men niet erkent dat er een seksueel probleem bestaat, o.m. doordat iedereen het op individuele wijze beleeft. Het openlijk ter sprake brengen wordt reeds onzedelijkheid genoemd. De confrontatie met het seksuele geschiedt in dezelfde sfeer. Er is obsessie en verdringing. De ongewilde resultaten van deze situatie zijn o.m.: een groot aantal zgn. frigide vrouwen, seksuele onkunde bij de man, de behoefte aan een sterke censuur, een neurotische angst voor het lichamelijke, een prikkelvijandigheid, een lustangst, een grote seksuele onwetendheid. Verder kunnen we de prostitutie, de bloei der pornografie, de straatvoorlichting als feed-backs vermelden.

In de burgerlijke scholen vindt men deze verdringing en obsessie duidelijk terug. Men verbant zorgvuldig alle seksuele elementen uit schoolprogramma's, handboeken, lessen. Men vestigt bestendig de aandacht op verboden lektuur, verboden gezelschap, verboden wandelingen, verboden stadswijken, verboden lokalen, verboden kledingsstukken, verboden gedachten, verboden aanrakingen, verboden spelen, verboden wijzen van zitten en liggen. De jongeren en ook de volwassenen worden onophoudelijk gewaarschuwd tegen de toenemende zedenverwildering. Hiermee bedoelt men: te hartstochtelijk zoenen, te vroeg huwen, geslachtelijke omgang zonder voortplanting, zwemmen, zonnebaden, sportbeoefening door meisjes en vrouwen, gemengde opvoeding, kamperen, geboorteregeling, dansen, echtscheiding, lezen van romans, bioskoopbezoek. Bisschoppen verstrekken voorschriften voor de kleding van man en vrouw. De kleding van atleten moet er als volgt uitzien: voor de man een geheel gesloten bovenkleding, lange broek, het geheel in een donkere kleur zodat de kleding zich goed tegen de huid aftekent; de vrouw moet een geheel gesloten bloes dragen, een lange broek of een rok met lange kousen. Meisjes moeten op school ‘voegzaam en zedig gekleed’ zijn, d.i. met ‘lange, niet doorzichtige kousen, en in een gesloten kostuum afhangende tot over de knieën, gesloten aan den hals en den bovenarm tot de elleboog bedekkend. Ook de jongens zullen ter schole komen in gesloten kostuums, met kousen en de bovenbenen tot over de knieën bedekt’. Nog tussen 1920 en 1930 moest het vrouwelijk kantoorpersoneel van de Nederlandse Spoorwegen ‘in dienst een eenvoudig, aan den hals gesloten en tot de polsen reikend kleed dragen’.

Ten opzichte van Nederland vertoont Vlaanderen een achterstand van een kwart tot een halve eeuw, en meer. Dit is zo voor het verschijnen van het eerste boekje over seksuele voorlichting (Nellie van Kol, 1897; Bessemans, 1924)[11], het eerste consultatiebureau voor geboorteregeling (Aletta Jacobs, 1880; Belgische vereniging voor seksuele voorlichting, 1956), de invoering van de coëducatie[12], het stichten van verenigingen voor gezinsplanning (1881, de N.M.B. in Nederland; in België de B.V.S.V. in 1956), de eerste

vrouwelijke universiteitsstudente, de acties voor meer begrip van de homoseksualiteit, de discussies rondom de premaritale coitus, het kiesrecht van de vrouw (Nederland 1919; België 1948), enz. In Vlaanderen verscheen geen enkel seksuologisch werk. De niet-katholieken moeten er zich schikken naar de wetten, gemaakt voor en door katholieken. We mogen echter niet vergeten dat het verplicht lager onderwijs in Nederland één generatie (1901) vóór België werd ingevoerd. Deze voorsprong doet zich op vele gebieden gevoelen.

De Vlaamse achterlijkheid houdt ook ten dele verband met godsdienstige factoren. De eerste vrouwelijke universiteitsstudente vinden we aan de vrijzinnige universiteit van Brussel (1880), dan volgt de staatsuniversiteit Gent (1883) en veertig jaar later het katholieke Leuven (1920). Men kan vele soortgelijke feiten vinden. De achterlijkheid op seksueel gebied is slechts één van de uitingen van achterlijkheid. Soms is het verzet tegen het seksuele slechts de camouflage van andere bedoelingen, zoals het bestrijden van de meer rationele, wetenschappelijk verantwoorde en zelfstandig-kritische denkwijzen. A.J. Germain was rond 1875 de opsteller van het eerste uitvoerige leerplan van het lager onderwijs. Hij voerde een strijd voor rationeler experimenteel onderwijs: meer waarnemen en nadenken, minder naapen, minder uitsluitend verbaal onderwijs. Hij hechtte veel belang aan het onderwijs in de natuurwetenschappen. De wet van 1879 schreef als verplicht leervak de 'eerste beginselen der natuurwetenschappen' voor. Dit konden de katholieken niet dulden, en er ontstond een politieke kwestie. Een van de argumenten gebruikt door de katholieken was dat de 'ziel van het kind' beschermd moest worden: de lessen in de natuurwetenschappen deden afbreuk aan de kuisheid en zedelijkheid. In 1884 verdwenen deze lessen uit het leerplan.

De tegenstanders van Germain schreven dat de wetenschappelijke geest de literatuur vernietigde en dat de leerlingen beter voorbereid werden op de natuurwetenschappen door literaire studies. Maar ook deze literatuur was gevaarlijk. Na de oorlog van 1870 maakte Balisaux uit Charleroi in de Belgische kamer deze opmerking: 'wanneer men, na Sedan, de Duitse ransels opengespte, vond men er bijbels in. De Franse staken vol romans, en van wat soort!' Kort na Wereldoorlog I werd nogmaals door Franstalige niet-katholieken geprobeerd om de seksuele voorlichting in de rijksscholen in te voeren (het rapport Delattre). Ook deze poging mislukte. Het Vlaams niveau zou nog een hele tijd bepaald worden door de boeken van enkele leken, van priesters en vooral van paters, zoals M. Ballings, L. Callewaert, D. de Coene, H. Schilgen, L. Arts, G. Hoornaert, Kriekemans, T. Tihamer, Huddleston Slater, E. Fiedler, L. Moereels e.a. Pater G. Hoornaert S.J. schreef bv. *De strijd om de kuischheid* (vert. uit het Frans. Brugge-Brussel, 1946), waarin het gebruik van kamfer, lupuline, broomkali, hydrotherapie, hypnotisme en dgl. aanbevolen wordt, en dat in 1946. Hij beschrijft 16

wapens in de strijd voor de overwinning, 17 verontschuldigingen voor de nederlaag, 10 hinderlagen van het kwaad. Het onderscheid tussen deze werken en de slechtste passages bij de achttiende-eeuwse Tissot, Salzmann en dgl. is niet groot. De reactie tegen het jansenisme en de contrareformatie begint in Vlaanderen eerst rond 1960.

Een systematische studie van deze seksuele pathologie, die men in verschillende vormen in het hele westen vindt, is voor de cultuurgeschiedenis onmisbaar. Dit werk moet dringend aangevat worden want het zal niet lang duren alvorens deze situatie voor ons zeer vreemd, zelfs onbegrijpelijk geworden is.

Eindnoten:

1 In 1857 publiceerde Dr. Acton zijn beroemd wetenschappelijk rapport waarin hij beweerde dat het een schande was te beweren dat de vrouw in staat was tot de minste seksuele emotie. Mede onder invloed van zulke attitudes worden de vrouwen der burgerij inderdaad seksueel gevoelloos. De geschatte percentages der zgn. frigide (juister: anorgastische) vrouwen lopen erg uiteen. Kinsey vermeldt echter dat 33% der vrouwen geboren vóór 1909, en 22-23% geboren na 1909 mislukte seksuele betrekkingen hadden gedurende het eerste huwelijksjaar.

2 Het duurt tot aan het begin van de tweede helft der 19de eeuw alvorens men het onderscheid tussen de drie venerische ziekten kende. Ook daarna moeten we sceptisch staan tegen zgn. statistieken. Er zijn verschillende uitspraken van medische autoriteiten bekend, dat men het aantal en de gevolgen der venerische ziekten moét overdrijven. Flor. Nightingale, 'de engel van de Krim', oordeelde dat de venerische ziekten de rechtvaardige straf voor het wangedrag waren.

Doelbewuste vervalsing van statistieken geschiedt ook nog vandaag. Zie hierover bv. G. Paloczi-Horvath. *La révolution sexuelle*. Paris, 1967, p. 98-9. Zie echter ook de gegevens omtrent een lichte stijging in Zweden, in B. Linnèr. *Sex and society in Sweden*. N.Y., Random, 1967.

3 Tegen de hypertrofie van dat gezinsgevoel is in latere tijden reactie ontstaan. Men ging spreken van 'un égoisme à plusieurs'. Gide riep uit 'Familles, je vous hais!'. B. Russell schreef 'Family feeling is undesirable. There is too much of it in the world'. J. Greshoff is even categoriek: 'Het is niet uitgesloten dat zoiets als echt familiegevoel hier en daar, zo nu en dan, voorkomt. Maar de regel is dat de ouders als sta-in-de-wegs, door hun kinderen in het beste geval verfoeid, meestal gehaat worden en dat ouders jaloers zijn op hun kinderen, die bezitten wat zij verloren hebben: de jeugd. Het spreekt vanzelf dat men, als men ouders en kinderen ondervraagt, het tegendeel zou vernemen van wat voor iedere onbevangen waarnemer duidelijk is. Men is zich werkelijk niet, of nóg niet bewust of men wil zich niet bewust maken van de werkelijkheid, van de onoverbrugbare tegenstelling die bestaat, onder en achter de lieflijke doch leugenachtige harmonie, welke de daarbij betrokken belanghebbenden ons willen voorschotelen'. L.P. Boon schreef (*Menuet*, p. 60): 'Er is niets ergers te noemen dan ouders te hebben, waarom gaat het niet gelijk met mussen die hun jongen leren vliegen, hopsa, weg en uit hun ogen. Bij de mensen duurt dat te lang dat kind zijn'. Cfr. ook Van het Reve in *De avonden* (1948) over de 'geneugten' in het gezin.

4 In een boek waarin het verplichtlager onderwijs verdedigd wordt, schrijft Dr. V. Guibert o.m.: 'De arbeid der kinderen in de werkhuizen, vooral wanneer de twee geslachten verenigd zijn, veroorzaakt veel losbandigheid en zedenbederf; de meisjes worden door de volwassen arbeiders opgezocht, en de jongens die spoedig in deze leerschool van het verderf onderricht zijn, hebben vrij vlug een voortijdige puberteit. In de katoenspinnerijen, waar de arbeidsters 's zomers zeer licht gekleed zijn, en in bestendig contact met mannen staan, ... laten de meisjes zich verleiden vanaf 13-14 jaar. In Lille, Rouen, Amiens en Reims hebben de meesten dan reeds hun maagdelijkheid verloren'. In de gewesten waar men textiel verwerkt zou het aantal geboorten

groter zijn dan elders, maar ook het sterftecijfer zou hoger liggen. (*De l'instruction primaire obligatoire*. Leuven, 1859, tweede uitg.).

5 Belangrijke elementen waartegen Giraud, bisschop van Kamerijk zich rond 1850 verzet zijn: het tutoyëren, het lezen van boeken, het bekijken van kunstwerken, het omhelzen door de ouders, het gebruik van vrijmoedige taal (*De l'éducation domestique*. Brussel, 1850). De rug der zonen moet vroeg in gehoorzaamheid gekromd worden. De kuisheid van zijn dochter moet men streng bewaken en hoed er u voor om hen een te open en te vriendelijk gelaat te tonen. Over de onzedelijke promiscuïteit in fabrieken en mijnen, over de prostitutie waartoe vele vrouwen gedwongen worden om hun te laag loon aan te vullen, over de dubbele moraal, over de uitbuiting van de vrouw, over de onzedelijke woontoestanden en andere belangrijke sociale problemen wordt weinig of niets gezegd. In dezelfde geest beschrijft een paar jaar later Mevr. F. Maréchal de eerste zedelijke opvoeding (*Conseils aux mères pour la première éducation du coeur*. Brussel, 1852). Zij verzet zich tegen elke seksuele voorlichting. De moeder moet alle vragen van het kind beantwoorden, behalve wanneer het zaken betreft die het niet begrijpen kan. De barones Crombrugghe, die zich inliet met spreekbeurten over hygiëne, kinderverzorging en dgl. bewerkte een boek van Fröbel in het frans (*Conseils de la mère*. Brussel, 1861). Zij waarschuwt herhaaldelijk tegen het gevaar voor de onschuld van het kind veroorzaakt door het onzedelijk, brutaal en triviaal gedrag der dieren. Het kind moet onberoerd en zuiver als het serene licht blijven. Dit betekent dat de seksuele voorlichting moet afgewezen worden. Enkele jaren later schrijft Perez (*Education morale dès le berceau*) dat de nieuwsgierigheid naar seksuele fenomenen de enige ongezonde vorm van weetgierigheid is. Niets zou aan kinderen vreemder zijn dan hun oorsprong te willen kennen. Bestaat er toch belangstelling, dan werd deze door de opvoeders verwekt. In 1873 klinken echter reeds nieuwe geluiden door. De Laprade schreef dat men in de oudheid bij de sportbeoefening naakt was zonder dat de schaamte verstoord werd. Hij wil de volledige naaktheid niet terug invoeren, maar erkent dat toch een stap in de goede richting kan gezet worden. Een van de voordelen der zwemsport is dat ze een zekere naaktheid vereist.

6 In 1870 'richt de franse priester Dr. Friedrich aan het vatikaan het verzoek nog eens zijn oordeel over echtelijke voorzichtigheid in overweging te nemen'. Rome zou nl. 'den biechtvaders hebben gelast, zeer weinig over deze quaestie te vragen en zo weinig mogelijk bij dit onderwerp stil te staan'. (Drysdale, *Malthus*, ndl. vert., p. 158). De amerikaanse wetgeving op de contraceptie dateert van 1869 en culmineert in de Comstock Law van 1873. Zij 'was in no way inspired or encouraged by catholic pressure'. (Guttmacher, *Babies*, p. 85). In deze twee gevallen is de chronologische achterstand der katholieken duidelijk. In *Mémoires de deux jeunes mariées* (lettre XVIII) schrijft Balzac dat degene die vele kinderen heeft 'zich overlevert aan de misère'; twee kinderen hebben, betekent twee 'bonheurs' bezitten. 'Zal u ontaarding noemen de wijsheid van de echtgenote die erop waakt dat het gezin zich niet door zichzelf vernietigt?' 'De berekening is beter dan de onbezonnen liefde.'

In 1863 werd een werk van senator prof. Dr. P. Mantegazza op de index der verboden boeken geplaatst waarin hij aan de lijders van zware erfelijke zieken zegde 'amate, ma non generate', bemint maar verwekt geen kinderen.

7 De volgende werken waren in Frankrijk verspreid: ROZIER, Dr. *Des habitudes secrètes ou de l'onanisme chez les femmes. Lettres médicales, anecdotiques et morales à une jeune malade et à une mère*. Paris, 1825. DOUSSIN-DEBREUIL, Dr. J.L. *Le Tissot du sexe*. Paris, 1828. [Anon.] *Conseils sur les moyens de corriger les jeunes détenus de l'habitude de l'onanisme, par un administrateur des prisons*. Paris, 1839. DOUSSIN-DUBREUIL, Dr. J.L. *Nouveau manuel contre les dangers de l'onanisme*. Paris, 1839. DEMEAUX. *Hygiène publique. Mémoire sur l'onanisme*. Paris, 1856. DEVAY, Dr. Fr. *Traité spécial d'hygiène des familles*. Paris, 1859. DEBOURGE, Dr. *Le memento du père de famille et de l'éducateur de l'enfance, ou les conseils sur les dangers de la masturbation*. Mirecours, 1860.

8 In de *Encyclopaedia Brittannica*, elfde uitgave, 1910-11, s.v. *sex*, wordt nog melding gemaakt van de theorie dat één eierstok de mannelijke en de andere de vrouwelijke eicellen geeft. De ovaria zouden elkaar afwisselen. De schrijver van het artikel twijfelt echter aan de betrouwbaarheid der theorie. We mogen niet vergeten dat we slechts sinds enkele jaren het juiste proces der geslachtsdifferentiatie kennen. Het proces der bevruchting is sinds een eeuw gekend. Cfr. E. Guyénot, *Les sciences de la vie*, p. 230: 'c'est en 1875 seulement que fut observée, pour la première fois, la pénétration d'un spermatozoïde dans un ovule'. Zie ook *Encycl. Brit.*, elfde uitg. 1910-11, s.v. *reproduction*: T.L.W. Bischoff en A. Thompson observeren in 1854, onafhankelijk van elkaar het binnendringen van een spermacel in een eicel.

9 In 1883 publiceert Capellmann zijn *Fakultative Sterilität ohne Verletzung der Sittengesetze*, waarin hij volgens de formule van de oude gynaecoloog Sorano een vruchtbare periode beschrijft, zich uitstrekkend van 14 dagen na tot drie - vier dagen voor het begin van de menstruatie. Dus nogmaals een totale vergissing.

10 Men vergelijke hiermee het boek *Over onkuischheid* (Amsterfoort, 1867) van jhr. Anth. Hartsen (1838-77), medicus, psycholoog en filosoof. Een derde druk verscheen te Amsterdam in 1930.

11 Het eerste vlaamse boekje over seksuele voorlichting is *De biologische geslachtelijke voorlichting der jeugd* door Dr. A. Bessemans, Brussel, 1924. De auteur was toen 's rijks hoofdopziener voor hygiëne, en docent aan de universiteit te Gent. Het boekje bevat voor zijn tijd vrij progressieve standpunten, zoals geen voorlichting door vreemden, door arts, niet in een speciale les; ook bespreking van het eigen geslachtsleven en van de noden inschakelen.
In 1916 had prof. Dr. Daels, gynaecoloog, voor de belgische soldaten aan het ijzerfront *Voor onze jongens* geschreven. Tot 1940 werden hiervan 75.000 exemplaren uitgegeven door 'zedenadel', een vlaams-katholieke organisatie die een bepaalde soort van zedelijkheid nastreefde. De terminologie van Daels gelijkt op die van Tissot: 'dierlijk, laag zingenot; verbeesting; lichaamsontering; zielsbeslijking, zielsverbastering; zelfvoldane gevoelsverbastering; lafste verraad tegenover onze eerlijke vlaamse meisjes', enz. De bioscoop wordt 'wulps' genoemd. Hij reageert ook tegen de gevaarlijke 'allemansvrouwen', die de vurige roofsters van de mannenadel zijn. Met hen begaat men de 'vuilste handelingen', een 'driedubbel verraad van den huisvader tegenover de onschuldige telgen van zijn nageslacht'. De voorechtelijke omgang wordt afgewezen: 'man zijn in het leven, dat is niet het geslachtelijk verkeer uitoefenen; dat kunnen alle dieren en ploerten en onnozelaars'. Masturbatie veroorzaakt zenuw- en geestesstoornissen; voorts moet het kind de zwakheden van zijn vader uitboeten. 'Dit gevaar is nog groter dan gij wel denkt.' En de zelfbevrediging is om drie redenen laffer dan de prostituele omgang: er zijn geen getuigen, geen medeplichtigen en het is gemakkelijker. Ook in andere publikaties van Fr. Daels, zelfs in zijn strikt wetenschappelijke, komen morele apriori's naar voor. In een boek dat nog tijdens wereldoorlog II herdrukt wordt, noemt hij sprekend met de autoriteit van een katholiek professor aan een rijksuniversiteit en als gynaecoloog, 'dagelijks geslachtsverkeer geslachtelijke ontaarding'. 'Het minste dat moet geëist worden is dat een reeks dagen verlopen tussen iedere geslachtsgemeenschap, in elk geval méér dan een week.' De geslachtsgemeenschap na de bevruchting wees hij op zgn. wetenschappelijke gronden af: 'doel van de geslachtsgemeenschap is het kweken van kloeke en gezonde kinderen; voor hogere liefde en ware mannelijkheid is er dan maar een uitweg: onthouding'. Op het ogenblik dat dit geschreven werd, erkende de wetenschap reeds een hele tijd dat het voor het kind onschadelijk en voor de moeder nuttig was wanneer na de bevruchting de omgang werd voortgezet.

12 Het onderscheid Nederland-Vlaanderen kan bv. aangetoond worden naar aanleiding van de houding tegenover de coëducatie. Ed. Peeters zag zich tijdens zijn verblijf tussen 1914 en 1918 in Nederland verplicht 'het gevreesde stelsel toe te passen'. 'Ik moet bekennen niet te weten waar mijn gedachten dien dag waren, toen ik mijn leerlingen, jongens en meisjes samen zag in één klaslokaal, met één rij banken. Gedurende de eerste dagen werd ik ontzettend geplaagd door het spooksel van het "zedenbederf".' Hij speurt met Argusogen, durft bijna niet naar het bord te gaan, bespiedt elke beweging, ondervangt briefjes, enz. Zo ontdekt hij dat de leerlingen 'slechts "kinderen" zijn, ongeslachtelijke wezens'. Van de menstruatie kan niets opgemerkt worden. Er is ook minder verliefdheid. Zijn besluit is dat de coëducatie nuttig is 'om alle uitspattingen van een te eng ingesnoerden geslachtsdrift te voorkomen'; dus nogmaals goedkeuring uit seksueel repressieve bedoelingen. Peeters, die in 1907 over de nieuwe scholen schreef, had toen bezwaren tegen de praktische invoering in Vlaanderen: 'wij moeten ons kanten tegen de schandelijke losbandigheid die ons volk verlaagt'. In Vlaanderen vond men slechts gemengde opvoeding in de Froebelscholen en in dorpsscholen. De progressieve school van bv. Paul Robin werd 'het zwijnenhok van Cempuis' genoemd. Ondanks het ontbreken van de zo gevreesde coëducatie, bekent Peeters op zijn zestiende jaar zijn derde 'dodelijke verliefdheid' meegemaakt te hebben.

11 De emancipatie van het seksuele

Nog vóór de emancipatie van het seksuele is voltooid, kunnen we zeggen dat ze een van de merkwaardigste renaissances van onze geschiedenis is. Drie steeds ingrijpender revoluties volgden elkaar op, de eerste van ca 1870 tot aan Wereldoorlog I, de tweede tussen de beide oorlogen en de derde vanaf Wereldoorlog II. Het tempo der ontwikkelingen wordt sneller en de sociale spreiding der nieuwe houdingen en gedragingen ruimer. Ten dele betekent dit een terugkeer naar de tijd vóór de 18de eeuw. Maar sommige oppervlakkige gelijkenissen zijn niet zo belangrijk; een terugkeer naar vroegere tijden zou trouwens niet eens wenselijk zijn. Staan we niet aan het begin van een totaal nieuw tijdperk in de geschiedenis van de mens en dus ook van het seksuele? De seksualiteit van de landbouwer is niet die van de burger, noch die van de mens uit het industrieel en post-industrieel tijdperk. De evolutie tijdens de laatste eeuw gaat in de richting van een toenemende ontburgerlijking van de maatschappij; we evolueren van anti- naar proseksueel, van kleine naar grotere vrijheid, van schuld- naar schaamtemoraal, van bedekking naar openheid, van genitale naar meer totale seksualiteit, van obsessie naar rustiger integratie en deseksualisering van het seksuele, van verwijdering en antithese tussen de geslachten naar coöperatie, van desintegratie van liefde en zinnelijkheid naar éénwording. Als een rode draad loopt door deze kenmerken de vermenselijking van de zingeving der seksualiteit heen, het opheffen van de anti-humane normen en houdingen bv. bij niet-conform gedrag, het inzicht dat de mens zijn overschot van drift en de liefdekansen door de seksualiteit geboden, op menselijke wijze moet investeren.

De eerste revolutie

Tot aan Wereldoorlog I was de vrijmaking van het seksuele vooral het werk van kunstenaars, wetenschapslieden, en in mindere mate van enkele politici en vooruitstrevende opvoeders. Van hen allen oefenden de *kunstenaars* de vroegste en grootste invloed uit. De ontvoogding was geen rationeel proces. Daarom kon de rechtstreekse invloed van bv. wetenschapslieden niet groot zijn. Maar het publiek volgde wél, of was verontwaardigd - wat ook een nuttige reactie was - wanneer letterkundigen protesteerden tegen schijnheiligheid, onrechtvaardigheid en immoraliteit. We denken bv aan Strindberg, Ibsen, Tolstoi, Thomas Hardy, G. Frenssens, Wedekind en anderen die de situatie van de vrouw, de dubbele moraal, de huwelijksmoeilijkheden, het kuisheidsprobleem, de seksuele on-

wetendheid behandelden, niet alleen nog vóór deze problemen op een theoretische wijze gesteld werden, maar tevens op een sprekender wijze. Soms liep dit uit op een heftige aanval tegen het seksuele, tegen de vrouw, iets wat I. Bloch in 1906 deed schrijven: 'onze moderne fin de siècle-asceten, Schopenhauer, Tolstoi en Weininger, bevestigden eerst zeer nadrukkelijk hun seksualiteit, om ze daarna zoveel te grondiger te verloochenen'. Maar zelfs deze mislukkingen zoals er rond de eeuwwisseling vele bekend werden onder de grootste kunstenaars, trokken de aandacht op het seksuele. En naast hen stond een tweede groep, die de seksualiteit, de vrouw, de liefde aantrekkelijk uitbeeldde. We denken bv. aan D.H. Lawrence, aan Rich. Burton's vertaling van *Duizendenéén nacht*, aan Oscar Wilde en André Gide, aan de naaktschilderingen en -beeldhouwwerken. De invloed van deze kunst, ook van de cabaretkunst die de lichamelijke schoonheid waardeerden en de enge burgerlijke normen ridiculiseerde[1], was groot. Het hoog prestige der kunst diende om de lichamelijke schoonheid en de genieting aanvaardbaar te maken en te beveiligen. De kunstenaar werkte therapeutisch, kathartisch en zijn beschrijvingen waren een veelbelovende anticipatie.

Tijdens deze eerste periode verschijnen indrukwekkende, veeldelige seksuologische werken. Ook hier zijn de zgn. protestantse landen op de andere vooruit. De seksuologie ontstaat in midden-Europa maar bloeit ook in de Angelsaksische landen. Het betreft soms grote synthesen, zoals er later geen meer gemaakt zouden worden. Het meeste is éénmanswerk van personen die een heel leven aan hun taak wijden. De sociale waardering voor het gepresteerde is niet groot: sommigen riskeren gevangenisstraf of boeten; en voor allen betekent een zuiver-wetenschappelijke seksuologische belangstelling prestigeverlies en sociale isolering.

De visie op het seksuele is aanvankelijk nog eng-seksueel, vooral fysiologisch-biologisch. Dit komt o.m. doordat vooral medici over het seksuele schrijven. Zelfs Hav. Ellis, een essayist en journalist, is van vorming geneesheer. Voorts gaat er veel invloed uit van antropologen en ethnologen. Het materiaal dat zij aanvoeren, wordt in de discussies gebruikt. Terwijl Rousseau veronderstelde dat de natuurvolkeren 'gezonder' leefden, schrijft Darwin (*Die Abstammung*, p. 130-131) dat de afschuw voor de ontucht en de geslachtelijke perversiteiten een moderne deugd zijn. De primitieve mens zwelgt in wilde ontucht, geslachtelijke perversiteit en losbandigheid. De seksuele perversiteiten van cultuurvolkeren zijn meestal navolgingen van voorbeelden van primitieve volkeren. Westermarck, Ploss, Malinowski e.a. 'ontdekken' talrijke gegevens waarvan sommige sinds de 17de eeuw bekend waren maar die toen niet aansloegen, bv. dat de schaamte ontstond uit de kleding en niet omgekeerd, dat de primitieve volkeren de openbaarheid bij hun seksuele activiteiten niet schuwen, dat zij promiscueus zijn, dat men reeds in de vroege geschiedenis van het westen en ook in het oude testament de polygamie vindt, zodat hier geen sprake is van een ontaardingsverschijn-

sel. Het nieuwe testament wordt critisch gelezen; men ontdekt zo dat het huwelijk gedurende lange tijd niet als een sacrament werd aangezien. Men ontdekt en bestudeert andere godsdiensten. Veel wordt hierdoor gerelativeerd; vele sacralisaties worden aangetast, zowel binnen als buiten het seksuele gebied.

De belangstelling gaat ook meer uit naar de abnormale, pathologische aspecten van het seksuele. Men overdrijft al eens in de richting van het seksualisme: de taal der vogels wordt door de seksualiteit uitgelegd; men ontwerpt erotogenesissen van vele godsdiensten. Nadat de meeste artsen over het orgasme van de vrouw gezwegen hadden of het ontkend hadden, volgden na 1870 objectiever waarnemingen, o.m. van de fysioloog Magende en van vrouwenartsen zoals Busch, Theopold (1873) en Otto Adler. R. von Krafft-Ebing, wiens *Psychopathia sexualis* (1882) een enorme vooruitgang betekende doordat hij de ontaardingstheorieën als onwetenschappelijk afwees, hangt zelf toch nog de dubbele moraal aan en kent een zeer uitgebreide reeks perversiteiten die hij eerder ‘slecht’ dan ‘ziekelijk’ vindt. Toch ondervindt hij last van de overheid en moet hij gedeelten van zijn werk in het latijn publiceren. Hij legt de nadruk op het belang van de seksualiteit, voor het individu en voor de maatschappij. ‘In laatste instantie wortelt alle ethiek, wellicht een heel deel van de estetica en de godsdienst in de bestaande geslachtelijke gevoelens’.

De meerderheid der toenmalige filosofen had aan het seksuele slechts weinig aandacht geschonken. In het hele werk van Kant komt het woord ‘liefde’ slechts één maal voor. Schopenhauer en Nietzsche waren vrouwenhaters. Kierkegaard was het model van iemand die het met het seksuele niet kon vinden. Bij meer dan één vinden we anti-vrouwelijkheid, seksualiteit uitsluitend ten dienste van de voortplanting, pornografische belangstelling en venerische ziekten. De bewering dat de filosofen de belangrijke elementen van de komende tijd voorvoelen, gaat voor het seksuele niet op. Tot in het midden van de 20ste eeuw blijven velen nog aan een agrarische seksuele moraal van vóór twee eeuwen vasthouden en ontbreekt een diepere bezinning op het seksuele en de liefde. Het zijn niet-filosofen zoals Michelet (*De l'amour*) en Mantegazza (*Physiologie der Liebe*) die het liefde-element, het erotische, het zinnelijke en het seksuele herwaarderen. Reeds in 1873 schreef Maudsley, zoals Von Krafft tien jaar later, dat de seksuele ervaring de basis voor de ontwikkeling van de sociale zin, van alle poëzie en misschien van de hele moraal was. De herwaardering van het seksuele komt, buiten de kunstenaars, o.m. van Th. Huxley, van Spencer, van Freud, van ethnologen en andere wetenschapslieden die minder direct bij het seksuele gedrag van de moderne mens betrokken zijn dan de wijsgeren en opvoeders. Deze geleerden werden destijds dikwijls voor materialisten en eenzijdige fysiologen uitgescholden, hoewel we vandaag het tegenovergestelde moeten beweren. Zo lezen we bv. bij de Russische zoöloog Elie Metschnikoff (1845-1916)

de mooiste waardering voor het typisch menselijk en spiritueel aspect van het seksuele: ‘de mens verschilt van de antropoïden veel meer door zijn genitalia dan door zijn hersenen’. Metschnikoff bedoelde hiermee dat de mens het tegenover andere dieren moet afleggen voor alle aspecten van zijn bestaan (vogels zien en ademen beter, apen bewegen zich vlugger, enz.), maar dat geen enkel dier zo'n gevoelige, hoog-ontwikkelde seksualiteit bezit, die bestendig aanwezig is en verspreid is over het hele lichaam.

Ongeveer alle ethici die destijds in hoog aanzien stonden, vinden we in het kamp der conservatieven. Deze hadden niets van de situatie begrepen. De onbruikbaarheid der oude regels en normen was aangetoond, wat hen niet belette ze met vermeerderde kracht te bevestigen. Zij hielden hardnekkig vast aan het geloof in eeuwige en objectieve normen. Zij verzetten zich tegen de dubbele moraal alleen maar om ook de man aan de strenge normen der vrouw te onderwerpen. Vrije liefde en extra-maritale seksualiteit waren ‘onbeperkt subjectivisme’ (W. Rein). De nieuwe moraal was onzedelijk en leidde tot ontaarding der maatschappij, zedenverwildering, terugvallen in een primitieve cultuur (W. Wundt). Het doel van de seksualiteit was de voortplanting: hierin bestond de ‘hogere’ zedelijkheid. Het huwelijk was, zoals Goethe zei, ‘Anfang und Gipfel aller Kultur’ (Natorp). In 1907 schreef E.H. Kisch in een boek over de seksualiteit van de vrouw, dat zij niet om geslachtsgemeenschap mocht vragen maar zich moest bedwingen door wilsoefeningen, dieet, harde matras en koude baden (een jaar tevoren had echter G. Hirth geschreven dat de man zich moest leren beheersen tot ook de vrouw het orgasme kon kennen). In 1908 schreef Vacher de Lapouge dat seksualiteit zonder voortplanting een perversiteit is die aan het sadisme en de sodomie grenst.

Een mooi voorbeeld van een rigoureuze moralist is de filosoof-pedagoog Friedrich Paulsen. ‘Het is alsof alle demonen tegelijkertijd losgelaten werden om de bodem van het Duitse volksleven te verwoesten.’ De opvoeding is te wekelijk, de ouders durven geen oorvegen meer geven, de kinderen zijn overal ondankbaar geworden, de autoriteit wordt niet meer erkend, er bestaat een georganiseerde antichristelijke stemming. Ook de regering heeft schuld: elders gaat alles immers veel beter. De morele autoriteit is dood, onder invloed van de antimoraalretoriek van Nietzsche, van de ongelooflijke ontsporing van de schrijvers die de jeugd meesleuren in het verderf, want het slechte wordt als het model voorgesteld en niet als een begrijpelijke afwijking. Men doet op fanatieke wijze aan seksuele voorlichting, ‘er ontbreekt alleen nog een cursus in experimenten’. Razende, hysterische vrouwen schrijven over het recht op moederschap. Gelukkig is er in dat koor van bedronkenen nog één nuchtere, nl. Foerster.

De volgende passage uit een werk van Paulsen (1908) is merkwaardig: ‘Herwaardering der waarden, zo schreeuwt men in alle straten; weg met het levensvijandige christendom; weg met het domme vooroordeel dat de liefde

na de ceremonie van het huwelijk haar volle rechten krijgt, wat hebben staats- en kerkelijke functionarissen met de liefde te maken? Gedaan met de opvatting dat de kinderen der liefde zonder huwelijk met recht de paria's der maatschappij moeten zijn. En wij, homosexuelen, waarom moet men de bevrediging van ons driftleven verhinderen? Verdienen wij beschimpt en bestraft te worden?' Het wonderlijke is dat deze 'absurde voorstellingen', deze 'perversiteit van oordeel' vandaag door vele christenen aanvaard worden. Paulsen onderzoekt daarna wie schuld aan deze verkeerde opvattingen heeft. De 'ontuchtindustrie, de literatuur van geperverteerden, de verleidingskunsten'. Wat kan men ertegen doen? Vooreerst moet iedereen zichzelf en zijn omgeving zuiveren door bv. protestbrieven naar kranten te sturen. Verder moet de maatschappij de enkeling beschermen; daarom zijn processen zoals dat tegen Oscar Wilde zo nuttig. Ook moeten verenigingen ter bescherming van de zedelijkheid opgericht worden. De Goethebund die jaren geleden zich in verband met de Lex-Heinze beroemd maakte, zou de Volksbund, gesticht door Leixner, in zijn schoot moeten opnemen. Van de seksuele voorlichting is maar weinig heil te verwachten. De medici zijn wel betere specialisten dan voordien maar slechtere filosofen. De juristen, vooral de rechters, zijn te weinig gewetensvol. De wetsartikelen 175 (op de homoseksualiteit) en 184 (op de pornografie) moeten gehandhaafd blijven.

We hebben gezien dat ook kardinaal Mercier in België de gelovigen en de machthebbers aanspoorde tot actieve bestrijding der nieuwe moraal. In vele landen doet zich hetzelfde voor. Door deze houding hebben deze autoriteiten de verantwoordelijkheid voor de zo ontstane situatie voor zich opgeëist. We mogen de macht der conservatieven en dus ook hun verantwoordelijkheid niet onderschatten. Nemen we bv. de invloed van F.W. Foerster. Deze strekt zich uit over een halve eeuw: in 1907 doet hij het hoopgevende congres over seksuele pedagogiek te Mannheim mislukken; nog in 1953 worden zijn werken herdrukt. Hij had invloed op protestanten en katholieken; zo schreef de Amerikaanse bisschop Fulton Sheen een woord vooraf in een Engelse vertaling. Zijn boeken bereikten enorme oplagen. We mogen Foerster een pedagoog noemen die problemen verwekt in plaats van ze op te lossen, het type van de woordkramer die scheldwoorden naar zijn tegenstanders slingert en zichzelf als de verdediger der meest verheven moraal opwerpt. De lezer die zijn regels ernstig nam, werd er in feite meer door geschaad dan door het lezen van pornografie. Want pornografie dient zich nooit aan als de beste houding tegenover de werkelijkheid en zij bedreigt niet degenen die haar suggesties niet opvolgen, wat Foerster wel doet. Hij brengt ook niet het minimum aan eerlijkheid op, de opvattingen van zijn tegenstander juist te verwoorden. Het seksuele gebied is volgens hem overrompeld door 'hervormers en omwentelaars'. Een gedeelte van hen zijn liederlijke kerels, maar de gevaarlijkste zijn de idealisten zoals Forel en Lindsey, die een gemis aan levens- en mensenkennis hebben. Ook staat de

moderne seksuele hervorming onder de invloed van ‘schrijvende vrouwen’, zoals E. Key, Gnauth-Kühne e.a., die ‘sentimentele bakvischliteratuur’ brengen, ‘vrouwen die, uit erotische fantasterij of uit kortzichtig medegevoel, volkomen het hoofd schijnen verloren te hebben’. Zijn reactie hierop is: ‘Vader vergeef het hen!’ Het streven naar seksuele hervorming is een ‘teken van neurasthenische ontreddering, van onrijpheid, een schande’. De geboorteregeling maakt de ‘mens tot slaaf van zijn driften’. ‘Door de “modernen” wordt de mens rijp voor de sanatoria.’ De psychoanalyse is een ‘ontspoorde wetenschap, academische hypocondrie, nerveuze ontaarding’; ‘overal waar een kerk wordt afgebroken, moet er een sanatorium worden gebouwd en het psychoanalytisch knoeiwerk begint.’ Hij fulmineert tegen de boeken, zelfs tegen het *halfnaakte* in de kunst; ‘nooit heeft de *groote* kunst louter naakte menschen vereeuwigd’. ‘De moderne ethiek is een hymne aan de voortplantingsfuncties, een Astarte- en Priapuscultus: God openbaart zich niet meer in de ziel, maar in de voortplantingsorganen.’ In ‘heel die wereld van verraad, van trouwelooze zwakheid en van zelfzuchtige genotslust’ vindt men ‘voor elke verdorvenheid speelruimte’, daar laat men op het ‘minnegepeupel van alle standen’ de ‘ontketende duivelen’ der ‘vagebonderende instincten’ los. Daar vinden we ‘absoluute aardsheid’, ‘zinnelijke slavernij’, ‘dictatuur der grillen’, ‘seksuele hypertrophie’...

We mogen aan Foerster niet meer belang geven dan hij verdient. Datgene wat hij schreef was niet alleen oneerlijk en perverterend, maar vooral achterlijk, tegenstrijdig, onlogisch, in één woord dom. Toch kende hij succes omdat hij de spreekbuis was der conservatieve christenen. Wat we reeds voor de vorige eeuwen opmerkten, geldt ook nu: niet de besten oefenen in hun tijd de grootste invloed uit. En diegenen die in hun tijd als de verdedigers der hoogste zedelijkheid voorgesteld worden, realiseren of bestendigen soms onzedelijke situaties, ook al ligt dat niet in hun bedoeling.

De ‘seksuele hervormers’ gebruiken ongeveer dezelfde argumentaties als de bestrijders, maar zij komen tot andere besluiten. Ook zij klagen de heersende onzedelijkheid aan, ook zij willen een groter besef van verantwoordelijkheid en eerbied brengen, ook zij willen man en vrouw en kind beschermen en opvoeden. Volgens hen ligt de onzedelijkheid elders, nl. in de prostitutie, de gedwongen liefdeloze huwelijken, de moeilijke echtscheiding, de achteruitstelling van de vrouw, van het onwettige kind, van de ongehuwde moeder. Zij willen een einde maken aan het onzinnig in het leven gooien van ongewenste kinderen. Zij vragen herwaardering van het huwelijk, kansen op voorechtelijke omgang, kortom een reeks van soms grondige wijzigingen.[2] Het is niet onze bedoeling een gedetailleerde analyse van deze acties te maken. Alleen moeten we wijzen op het onderscheid dat gemaakt moet worden tussen wat onder seksuele hervorming verstaan wordt door de intellectuele elite die doorgaans slechts een puur-seksuele emancipatie op het

oog heeft, en door de sociale hervormers, voor wie de ontvoogding van het seksuele slechts een onderdeel van hun hele programma is. Het doel van bv. Bebel, Engels, Marx en Lenin verschilt van dat van A. Forel in zijn werk van 1905 over het seksuele probleem. Forel vraagt detailwijzigingen, die de gevestigde orde niet wijzigen, integendeel. Vergeleken met zovele anderen is hij niet eens vooruitstrevend. Hij verdedigt nog de voortplantingsmoraal; dé uiting van de ongehuwde man is de pollutie; de vrouw vindt haar bevrediging in wellustige dromen. Velen denken aan hervorming. In 1906 wordt een *Vereinigung für Sexualreform* door Karl Vanselow te Berlijn gesticht. Rond dezelfde tijd hoort en leest men de namen van Esth. Harding, Marcuse, Hirschfeld, Freud, Rohleder, Krauss, Moll, Bloch, Carpenter, Buchow-Homeyer, Brandes. Het evangelie der seksuele vernieuwing werd in 1900 door E. Key geschreven. *De eeuw van het kind* is volgens I. Bloch 'zonder twijfel het interessantste en degelijkste boek dat totnogtoe over het seksuele probleem verschenen is'. Een derde groep, voorlopig nog klein, richt zich hoofdzakelijk op de seksuele opvoeding der jeugd. Deze groepen van 'hervormers' kennen geen eenheid van doeleinden noch van actiemiddelen. Slechts weinigen hebben een inzicht in de situatie. Velen ageren vanuit hun individuele problematiek. Bij sommigen vindt men zo utopische voorstellingen dat hierdoor meer kwaad dan goed gedaan wordt.

Het knooppunt van vele hervormingseisen is het huwelijk. In 1886 verschijnt te Haarlem een boek met een veelzeggende titel: *Gelukkig - ofschoon getrouwd. Een boek voor gehuwden en ongehuwden* (van E. van Calcar). Rond die tijd spreken velen over een zeer grote huwelijksmoeheid. Zelfs Foerster bekent 'dat het monogame huwelijk aan het merendeel der mensen haast bovenmenselijke eisen stelt'. Men leest protesten tegen het gedwongen huwelijk, tegen de onverbreekbaarheid wanneer het voortbestaan zinloos is geworden, tegen de onmogelijke monogamie. Bij de socialisten krijgt het huwelijk het soms erger te verduren dan het kapitaal. En toch verbetert juist in die tijd de situatie. De materiële mogelijkheid om te huwen vergroot langzamerhand, althans voor de man. De partnerkeuze geschiedt in theorie reeds vrijer, de kans op scheiding wordt iets groter, er is een evolutie naar het zgn. kameraadschapshuwelijk.[3] Het gezin wordt van een productie- meer een consumptie-eenheid. Een centripetale contractie vindt plaats, met als gevolg functieverlies naar buiten, maar intensifiëring van de affectieve relaties tussen de leden. Het aantal van deze nieuwe gezinnen was niet groot, maar zij bekleedden een centrale plaats in de maatschappij, en zij gaven meer waarde dan voordien aan huwelijk en gezin.

Toch is er een zeer groot aantal vrouwen die niet huwen, 'een nationaal onrecht, bijna even erg als de prostitutie'. E. Carpenter doelde hier bv. op de vrouwen die met verschillenden ongehuwd samenwoonden of die inwoonden bij een familielid, of die in dienst gingen. Allen waren ze veroordeeld tot een tweederangsleven. Volgens de volkstelling van 1900 in Duitsland waren

44% van de vrouwen tussen 18 en 40 jaar ongehuwd. Meer dan 20% van hen bleef ongehuwd, dit is meer dan twee miljoen vrouwen tussen 18 en 40 jaar, en dat in een maatschappij waar de druk om te huwen mogelijk nog groter was dan vandaag. Hieraan trachtte men te verhelpen door het organiseren van vrije liefderelaties, door kans te geven op ongehuwd moederschap en recht op seksueel leven. Medici, neurologen en psychiaters beklemtonen meer en meer de behoefte aan een seksuele uiting. Wilhelm Erb, neuroloog, wijst in 1903 op de schadelijke gevolgen der bestendige seksuele onthouding bij man én vrouw. Vrouwen zoals E. Key en Elis. Busse-Wilson vragen voor de vrouw dezelfde seksuele vrijheid als voor de man. Men neemt ook openlijk stelling tegen de oude zingeving van de seksualiteit. Voor Nietzsche was het 'reine Mythologie' over voortplantingsdrift te spreken. Carpenter, die prachtige en modern aandoende bladzijden over de liefde als ik-gij-belevenis schreef, stelt de seksualiteit in dienst van de liefde. In 1881 wordt de Nieuw-Malthusiaanse Bond opgericht, aanvankelijk om 'een krachtig middel ter bestrijding van armoede en lage loonen' te geven, maar ook om seksuele uiting en voortplanting van elkaar te kunnen scheiden.

Met deze evolutie hangt de emancipatie van de vrouw nauw samen. 'De dame, de huissloof en de geprostitueerde zijn de drie hoofdtypen in onze hedendaagse beschaafde maatschappij' (E. Carpenter). Er wordt tegen deze desintegratie van de vrouwelijkheid in verschillende aan elkaar tegenstrijdige bestanddelen gereageerd. Een nieuwe 'image' van vrouw wordt voorgesteld, nl. de vrouw die moeder, echtgenote, minnares en een beetje de prostituée van haar man is. Dit type vinden we eerst in de niet-kerkelijke en tientallen jaren later in de kerkelijke milieus.

Rond 1900 stelt G.B. Shaw voor, het huwelijk als voortplantingsinstituut af te schaffen. Het verwekken van gezonde kinderen heeft niets gemeen met en integendeel veel te vrezen van romantiek, liefde, preutsheid en andere mysterieuze gevoelens. Het doel mag niet verward worden met het voldoen van persoonlijke fantasieën, de onmogelijke verwezenlijking van jongens- en meisjesdromen of de behoefte van oudere personen aan gezelschap of inkomsten. Een niet-conformistisch ethicus, Chr. Von Ehrenfels ontwerpt in 1908 een plan voor een 'Konvikt', een soort congregatie van meisjes en vrouwen die zich ten dienste van raseugenese in een groot bordeel lieten kazerneren om beter geselecteerde kinderen te verwekken, een plan dat kan vergeleken worden met de Bund zur Züchtung von Rassenmenschen in Wedekind-Hetmann's *Hidalla*, en met het later door de SS opgerichte instituut. Naast eugenetische bedoelingen (die ook moesten dienen om het 'gele gevaar' te weren) wilde Von Ehrenfels ook de seksuele situatie saneren. In plaats van de heimelijke dubbele moraal stond hij de openbare polygamie voor, ervan overtuigd dat iedere volwassene een seksuele uitingskans moest kennen en dat de man van nature polygaam is. Het is in een bespreking van

de *Sexualethik* van Von Ehrenfels dat Freud de bekende uitspraak plaatst dat al degenen die edeler willen zijn dan hun constitutie hen toelaat, in de neurose vervallen.[4]

Over de noodzakelijkheid de prostitutie te bestrijden, bestond eensgezindheid, echter niet over de methoden. Rond het midden der 19de eeuw waren verschillende studies over de prostitutie tot het (weinig victoriaans) besluit gekomen dat de enige oplossing te vinden was in de vrije liefde of het vrije huwelijk (o.m. Dr. A.J. Grosz-Hoffinger, 1847). Deze vrije liefde, die we reeds in de 18de eeuw aantroffen, vinden we in de 19de eeuw ook in de Parijse kunstenaars- en bohémiensmilieus en in vele studentenmilieus. De vrije liefde zoals ze aan het einde der 19de eeuw vurig verdedigd wordt, is meer een haast religieus geloof in de superioriteit van de beleving der ongebonden liefde en tevens een demonstratie van minachting voor het conformistische huwelijk. Aletta Jacobs komt in 1882 openlijk op voor het willekeurig moederschap. Zijzelf gaat in 1884 een vrij huwelijk aan. ‘Niets zou een huwelijksverbond in den weg hebben gestaan, indien wij beiden niet overtuigd waren geweest, dat een vrouw die zichzelve respecteert, onder de bestaande huwelijkswetten geen huwelijk kan sluiten.’ In 1892 werd haar huwelijk echter wettelijk. ‘Wij waren beiden overtuigd dat huwelijken in de toekomst op deze wijze behoorden te worden aangegaan en dat daarmede de kans zou worden geopend dat ze ook op den duur gelukkig zouden zijn.’ In 1906 had I. Bloch opgemerkt dat ‘de individualisering van de liefde wezenlijk een produkt van de nieuwere tijd’ is. Enkele jaren te voren had E. Key gesproken over de ‘Liebe als Selbstzweck’, een erotisch monisme, omdat deze liefde de hele persoon, lichamelijk en geestelijk omvat. Door de liefde wordt ‘die Flamme des Lebens von Geschlecht zu Geschlecht getragen’. Liefde en huwelijk vormen een eenheid; de prostitutie moet dus afgekeurd worden. De liefde wordt steeds meer een privézaak, terwijl de maatschappij zich het lot der kinderen aantrekt. E. Key integreert hier dus de aspecten die in de loop van de 19de eeuw los van elkaar kwamen te staan. Deze ontvoogding en eenmaking zal in de volgende jaren geen doorgang vinden. Alleen de emancipatie van het seksuele, niet die van de liefde heeft plaats. Iwan Bloch noemt in 1906 het probleem der vrije liefde, dé brandende vraag van de tijd. De toekomst van de cultuur en van het liefdeleven hangt af van zijn juiste oplossing. ‘Dat is onze vaste overtuiging, ons innig geloof dat we met velen en niet de minsten delen.[5] De vrije liefde is noch, zoals kwaadwillige tegenstanders ons willen doen zeggen, een opheffing van het huwelijk, noch de organisatie van de buitenechtelijke omgang.’ De vrije liefde zal integendeel de extramaritale seksualiteit in belangrijke mate doen verminderen, terwijl de seksualiteit veredeld zal worden.[6]

Evenals in de groep der hervormers vinden we ook bij de pedagogen en de politiekers twee strekkingen. Enkele pedagogen trachtten, reeds rond 1880

jongeren op te voeden in een grondig gewijzigd milieu, met bv. opvoedkundig bedoeld naaktzijn, met coëducatie, enz. Daartegenover staat de grote groep die vanaf ca 1890 detailverbeteringen aan het bestaande systeem voorstelt, zoals bv. het verstrekken van wat voorlichting, het af en toe organiseren van een voordracht, kortom een optreden dat zich beperkt tot pedagogisme en moralisme.

Tot aan de eerste wereldoorlog gaan alle politici erover akkoord dat iets gedaan moet worden tegen de venerische ziekten, de prostitutie, het moederschap buiten het huwelijk, de vruchtafdrijving, enz. De progressieven willen een krachtig ingrijpen om deze problemen definitief op te lossen. Hun eisenprogramma omvat verder nog de gelijkstelling man-vrouw, de huwelijkshervorming, echtscheidingswetten, serieuze maatregelen tegen de uitbuiting van vrouwen- en kinderarbeid. De meest progressieven oordelen dat de seksuele ontvoogding slechts een onderdeel kan zijn van de totale vrijwording van de mens. Zorg voor werk en een behoorlijk loon, dan behoeft de arbeidster zich niet meer te prostitueren om brood en kleding te hebben. Bouw menswaardige woningen, en de kinderen zullen niet meer dagelijks in de onzedelijkheid opgroeien. Tref maatregelen voor de arbeid in de fabriek, en veel onzedelijkheid verdwijnt. Verschaf aan allen onderwijs. Maak voor iedereen het huwelijk mogelijk. Zorg ervoor dat de armen te weten komen wat vele rijken wel weten, nl. wat men kan doen om geen kinderen meer te hebben. De conservatieven van hun kant vragen meer censuur, meer maatregelen om de openbare zedelijkheid te beschermen, meer wetten waardoor de staat de enkeling dwingt te leven volgens het zedelijk patroon van de burger.

Was er verscheidenheid in de politieke inzichten, de reëel gevoerde politiek was in alle landen conservatief-liberaal, en ze is het nog steeds, op uitzondering van die der Skandinavische landen. De staat beperkte zich hoofdzakelijk tot het beschermen van de rechten en belangen van de enkeling. In een maatschappij waarin de concurrentie overheerst, kwam dit dikwijls neer op het beschermen van de economische sterkere, terwijl de zwakkere theoretisch even veel vrijheid en gelijkheid bezat. Slechts sommige uitwassen van de uitbuiting van de vrouw en de jongeren door het seksuele werden verhinderd. De welgestelden schenen in vele landen minder moeilijkheden te hebben met geboorteregeling, vruchtafdrijving, pornografie en dergelijke. De staat voerde zelden een positief beleid; hij wist dat contraceptieve hulp moeilijk verkregen wordt door degenen die ze het meest nodig hebben; anderzijds wist hij ook dat moeilijke contraceptie tot hogere abortuscijfers leidt; toch greep hij niet in deze situatie in. De jongeren werden aan vele prikkels blootgesteld zonder dat er aanvaarde uitingskansen bestonden. De seksuele problemen, zelfs diegene die grote groepen betreffen, zoals de homoseksualiteit, het verstrekken van seksuele voorlichting, de verspreiding van betrouwbare contraceptiva, de vruchtafdrijving, de psychosociale hy-

giënische sanering en dergelijke werden als individuele problemen aangezien en behandeld. Het feit dat de westerse maatschappij pathogeen is, en ook de genezing van sommige zgn. zieken belet, werd onvoldoende erkend. Het principe 'laisser faire, laisser passer' telde in ongeveer alle westerse staten, behalve in enkele gevallen van soms niet eens noodzakelijke censuur.

Tegenover het seksuele namen de westerse staten doorgaans dezelfde houding aan als tegen het socio-economisch vraagstuk: nemen van maatregelen om gedeeltelijke misstanden te verbeteren maar verhinderen van een grondige sanering. We denken bv. aan de anarchische en antiseksueel gerichte voorbereiding op het huwelijk, en aan de irrationele partnerkeuze. Aan het particulier initiatief werd het overgelaten plaatsvervangend, caritatief werk te verrichten dat weinig diepgaande wijzigingen kon verwekken.

Tussen de twee wereldoorlogen

Hav. Ellis schrijft in de inleiding tot zijn *Sex in relation to society* dat een vergelijking tussen 1937 en 1910 tot twee tegengestelde indrukken leidt. De eerste is dat men zeer talrijke kleine vooruitgangen maakte. Zo wordt de zwangere moeder en haar kind beter verzorgd. Er bestaat een onafzienbare opvoedingsliteratuur; de schoolvoorlichting komt langzamerhand en vogue, niet meer als waarschuwing tegen ondeugd en venerische ziekte maar als een 'wezenlijk deel van de biologie'. Het probleem van de seksuele uiting der ongehuwden wordt gesteld; vroeger kon de man, niet de vrouw, kiezen tussen prostitutie en onthouding; nu wordt dat probleem niet meer 'geregeld' met abstracte uitspraken. Jongeren zijn zich meer bewust van hun behoeften en van de noodzakelijke zelfbeheersing. Hierdoor zijn de welopgevoede jonge mannen van de middenklasse meer kuis en de jonge vrouwen minder kuis dan vroeger. Het huwelijk wordt niet meer aangezien als een instelling waarin de seksuele drang op wettige wijze mag geuit worden, maar als een instelling voor het welzijn van de toekomstige bevolking en voor het welzijn van de beide partners. De echtscheiding is in de meeste beschaafde landen gemakkelijker gemaakt. Ellis' hoofdstuk over 'the art of love' werd in 1910 'indecent, indien niet immoreel' genoemd, maar in 1937 wordt het zelfs door de meest rigoureuze schrijvers over het huwelijk aanvaard. De wetenschap der voortplanting, de genetica, bestond in 1910 nauwelijks als een term; dertig jaar later maakt men elke dag vorderingen.

De tweede opvatting is dat de vooruitgang uiterst traag verloopt, dat de kennis wel toeneemt maar dat zij niet toegepast wordt. Zo wordt nog steeds geen zwangerschapsverlof toegekend. De seksuele voorlichting der kinderen door de moeder is een volledige mislukking. Er ontstonden vele nudistengroepen maar bij de meerderheid veranderde de houding tegenover de naaktheid niet. De strijd tegen prostitutie en venerische ziekten leverde enige resultaten op, maar alleen in de Skandinavische landen is er een resolute aanpak. Tegen de contraceptie bestaat een misdadige weerstand. Het

enige belangrijk verschil is dat men nu aan alle ernstige lezers datgene kan aanbieden wat voordien alleen aan beroepsmensen te lezen kon worden gegeven.

De tegenstrijdigheid tussen de beide opvattingen is niet zo groot als Ellis denkt. Geen enkel onderdeel van het seksueel probleem werd inderdaad grondig aangepakt en definitief opgelost. In de periode tussen de twee wereldoorlogen zullen geen nieuwe problemen gesteld worden. De inhoud van datgene wat men het seksuele probleem noemt, zal enigszins veranderen. In de analyse van Ellis vonden we geen enkele dieptepsychologische opvatting. Deze vinden we bv. wel in W. Reich's analyse: hij wijst o.m. op het verstikken van de vitale driften bij de kinderen, op het vermoorden van de seksualiteit bij de adolescenten, op de commerciële uitbuiting van het seksuele en van de liefde, op de pornografie, op de miljoenen die psychisch en fysisch ziek zijn ten gevolge van het taboe op het seksuele. ‘De morele en sociale waardering van de belangrijkste menselijke biologische functie is in de handen van seksueel gefrustreerde dames en van vegetatieve mummies.’ Anderen wijzen op de onzedelijke woontoestanden: het heeft geen zin seksuele opvoeding te geven aan kinderen die met vier in één bed en met heel het gezin in één kamer slapen (in 1920 woonden bv. te Berlijn 150.000 gezinnen op één kamer). Het zou ook wenselijk zijn dat de staat het huwelijksverbod op sommige sociale groeperingen (militairen, leerkrachten) zou opheffen, en meer nog, ieders huwelijkskansen zou vergroten. In 1925 waren op een totaal van 12,6 miljoen Duitse vrouwen tussen 20 en 45 jaar, 5,3 miljoen ongehuwd, d.i. 42 %. Op elke 1000 vrouwen van die leeftijd konden er 420 niet trouwen.

Zoals in de vorige periode wordt veel kritiek op het huwelijk uitgeoefend. ‘Alles wijst erop dat het instituut van het huwelijk aan het uiteenvallen is. De huwelijksmoeheid is reuzegroot, omdat vorm en inhoud elkaar voor het moderne individu niet meer dekken’ (Buchow-Homeyer, 1928). Andere thema's die deze periode beheersen zijn: het gedrag vóór het huwelijk en vooral de contraceptie. De seksuele voorlichting van de elitegroepen evolueert tot opvoeding. Daarnaast moet, zoals vroeger, een speciale voorlichtingsliteratuur leren dat de menstruatie en pollutie geen ziekte zijn, dat men de geslachtsorganen hygiënisch moet verzorgen, dat naaktheid niet pervers is, dat zwemmen gezond is, dat een matige frequentie in de seksuele omgang niet gevaarlijk is. De jongeren der intellectuele elite van enkele geurbaniseerde gebieden in het westen stellen zich rond 1920 de volgende vragen: is premaritale coitus zonder liefde geoorloofd? is het huwelijk zonder liefde geoorloofd? hoe ver mag men gaan bij het vrijen? zijn de contraceptiva veilig en schadeloos? welke is de zin van de maagdelijkheid? wat te denken van de dubbele moraal? is de onderdrukking van de seksualiteit schadelijk? voor of tegen het proefhuwelijk? gevolgen van de masturbatie? Niet zozeer de vragen zijn nieuw dan wel het feit dat de jongeren ze durven te stellen.

We constateren dat er een grote afstand tussen deze vragen en de inhoud van voorlichtingswerken ook voor twintigjarigen bestaat.

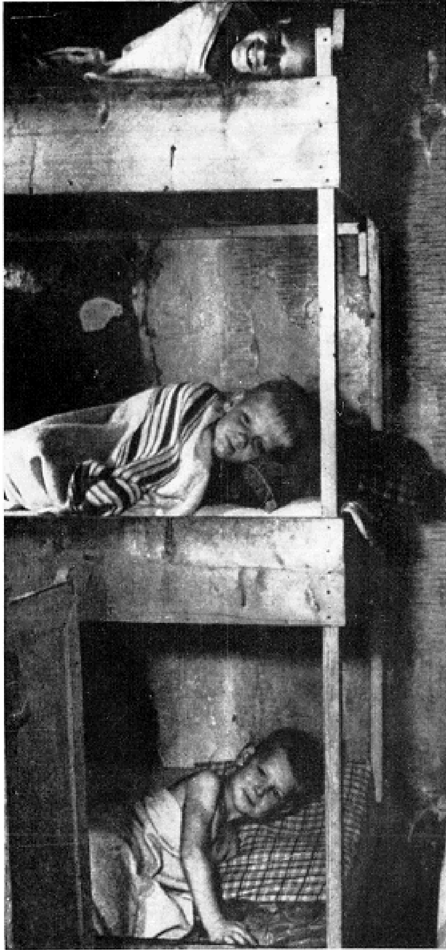
De houding der jongeren verandert geleidelijk. Zij reageren tegen de overdreven romantische liefde en gedragen zich ‘natuurlijker’, d.i. verklaren niet meer plechtig de liefde, vragen niet meer officieel de hand, zij wachten niet meer in spanning op het jawoord. In de tijd van de auto, de telefoon, de vlotte dans en de film, verloopt dit allemaal eenvoudiger en directer. De vrouw laat een deel van haar magie wegvallen: zij draagt korte haren (Bubikopf, garçonne), een nogal korte rok (knievrij), smalle heupen (minder de moeder-vrouw dan de vrouw-vrouw accentuerend), platte boezem. Een rechter van Middletown noemde in 1925 de auto ‘een bordeel op wielen’. Het wegvallen van de chaperonne was voor sommigen onduldbaar. Emily Post verdedigde in 1922 in haar *Blue book of etiquette* dat jonge meisjes wel de huissleutel moesten meekrijgen, maar dat de ouders moesten opblijven tot de dochters thuis kwamen. Zij bepleitte vooral de chaperonne: alleen dàt meisje was waarlijk vrij dat kon instemmen met de ‘beschermende aanwezigheid’ van een oudere vrouw.

Grote invloed ging uit van de film. Niet alleen kregen de jongeren gelegenheid tot contact in de duistere zaal, maar vooral werd aan allen een andere image van de man en de vrouw voorgehouden. Het grote publiek leerde allerlei types ook van exotische vrouwen en van mannen-verleiders kennen. De film toonde hoe de twee seksen moesten omgaan, hoe de man de vrouw leidt of omgekeerd, hoe de jongeman de jonge vrouw vastneemt, waar, wanneer en hoe lang. Hij leerde de gelaatsuitdrukking, de blik en de frequentie, de momenten en de technieken van de kus. Hij leerde de symptomen van de naderende kus ontdekken, hoe hem uit te lokken, hoe hem af te weren, hoe hem aan te moedigen zonder zelf de oorzaak te schijnen, hoe men schijnbaar veroverd wordt. Hij leerde kussen met de ogen dicht, en dat het meisje tijdens de omhelzing één of beide hielen kon opheffen. Hij leerde de zeggingskracht van het vrouwelijk oog, hoe een man met een blik tegengehouden, afgeweerd of aangemoedigd wordt. Het plattelandsgedrag werd onder invloed van de film verdrongen door het stadspatroon. Het meisje leerde dat ze toch pret kon beleven zonder te gemakkelijk te worden. Daarnaast moeten we ook wijzen op de nadelen van de oversimplificatie en op het infantilisme in de film. Hierbij kunnen we aanmerken dat veel seksuele voorlichtingsliteratuur nog infantieler, romantischer en misleidender was - te erger aangezien deze boekjes het zo goed beweerden te weten.

De periode tussen de twee wereldoorlogen moeten we onderverdelen. Er zijn vooreerst de lustige (ook ‘gekke’) twintiger jaren, tussen 1918 en 1930. De voorbije oorlog had, zoals elke oorlog, een groter levensbewustzijn, meer opzettelijk genieten en grotere levenshaast veroorzaakt. Sommige oude gewoonten, zeden en normen hadden opgehouden te bestaan. Tijdens de af-


LEIDEN
UTRECHT
GRONINGEN
HULDE
VAN MINERVA EN DE ENG.
SUFFRAGETTES AAN HET
AMST. STUD. CORPS.


SHE SLIDES THE SILK PANTIES DOWN HER CREAMY THIGHS INTO THE MUD...
YOUR. HIGH-HEELED SHOES!





wezigheid van de man had de vrouw in de fabriek een plaats veroverd. De Russische revolutie had geleid tot een experiment met vrije liefde, gemakkelijke echtscheiding, gemakkelijke abortus, gelijkheid tussen de beide seksen. De sterk rythmische jazz-muziek maakte dat men bij het dansen het lichaam op een andere wijze beleefde; in een herderlijk schrijven, voorgelezen op de kansel in Nederland, september 1928, reageerden de bisschoppen: 'we overdrijven niet met te beweren dat onze moderne heidensche dansen een afgrond van zonden zijn. Wij veroordelen daarom zonder één uitzondering elke moderne dans'. Gynaecologen meenden zelfs op gevaren zoals huwelijksmoeilijkheden, onvruchtbaarheid en grotere kans op lesbisme te moeten wijzen. Naast deze teksten kunnen we bv. die van Vict. Marguerite plaatsen, wiens *Ton corps est à toi* en *La garçonne* miljoenen lezers kenden.

In 1925 verwekt het boek van B. Linsey en W. Evans over het kameraadschapshuwelijk een jarenlange deining. Lindsey was een der eerste en der meest vooraanstaande Amerikaanse kinderrechters, en christen. Hij constateerde dat de opvoeders en ethici verstek lieten gaan voor wat de reële begeleiding der jeugd betrof. Anderzijds had die jeugd zelf haar oplossingen voor de problemen gezocht en ten dele gevonden. Lindsey bekende een volledig vertrouwen in de jeugd, die hij de meest zedelijke en meest verantwoordelijke van alle tijden noemde. Men kon haar vrijheid geven zonder dat deze in losbandigheid zou ontaarden, vooral wanneer men de promiscueuze voorechtelijke omgang regulariseerde in een soort proefhuwelijk. Zolang er geen kinderen waren, kon dit huwelijk zonder verdere verplichtingen ontbonden worden. Een soortgelijk voorstel werd reeds in de tweede helft van de 18de eeuw gedaan. Ook nu maakte het geen kans, ook al werd het door Dora en Bertrand Russell en Hav. Ellis toegejuicht.

In de volgende jaren gaat de emancipatie verder. In 1926 stichten A. Forel, H. Ellis en M. Hirschfeld de wereldbond voor seksuele hervorming. In dat jaar verschijnt *Het volkomen huwelijk* van Van de Velde. Van dit werk gaat grote invloed uit; men tracht het te verbieden. Van de Velde beschrijft een grotere variabiliteit in de man-vrouw benadering; deze was tot dan gekenmerkt door een eenzijdige genitaliteit en de tyrannie van de klassieke westerse coitus, zoals dat in een cultuur met voortplantingsmoraal past. Hij verdedigt bv. het orogenitaal contact; het orogenitaal orgasme keurt hij echter als pervers af. Rond 1927 straalt Max Hodann's invloed uit. Hij eist volledige sexuele vrijheid; elke huwelijksbinding is overbodig; hij verdedigt de vrije liefde, het recht op vruchtafdrijving, gelijkberechtiging van de ongehuwde moeder. De seksuele pedagoog Düring noemde deze eisen uiterst irreëel, hoewel ze in sommige landen gerealiseerd werden. In hetzelfde jaar beklemtoont Dora Russell *The right to be happy*, nl. een tijdelijke sexuele relatie zonder voortplantingsbedoelingen. Wie toch kinderen wil, moet enkele jaren seksueel trouw blijven. In 1928-1929 maakte de Nederlandse

dominee A.R. de Jong propaganda voor het Vrije Huwelijk. In protestantse milieus schreef men reeds openlijk dat het een zedelijke plicht kon zijn de geboorten te beperken.

In 1929 verschijnen drie zeer belangrijke boeken: Bertrand Russell's *Marriage and morals*, waarin hij o.m. huwelijkshervormingen voorstaat, en een herwaardering van het seksuele en de liefde bepleit. Aldous Huxley publiceert *Do what you will*, waarin het essay *Fashions in love* verschijnt. Tenslotte publiceert Br. Malinowski over de Trobrianders, een studie die nog vandaag rechtstreeks of onrechtstreeks nawerkt. Wanneer we de standpunten, vóór Wereldoorlog I en tussen de beide oorlogen verdedigd, vergelijken met die uit de periode na Wereldoorlog II, dan is het onloochenbaar dat men na 1945 heel wat minder revolutionair is. We denken bv. aan de schok in Nederland veroorzaakt door *Wordend huwelijk* van M. Wibaut-van Berlekom en Dr. F.M. Wibaut (1932): het proefhuwelijk werd ten dele aanvaard; men erkende de seksuele behoefte vóór het huwelijk; een huwelijk tussen drie personen werd mogelijk geacht. Zoveel werd op losse schroeven gezet dat Jo van Ammers-Küller aan het slot van *Tantalus* verzucht: ‘wat was er een geweldige kracht in die behoudende Hollandsche geslachten, juist in hun vaste tradities en hun onwrikbare meeningen waarachter ze zich verschansten...’

Na 1930 kan men reacties op de gay twenties opmerken. Zo wordt gereageerd op het zgn. biologisme, het eenzijdig beklemtonen van het fysiologische. Deze reactie gaat uit van autoriteiten die zich sinds tientallen jaren verzetten tegen de psychologische interpretaties der seksualiteit door Freud. In 1934 verschijnt o.a. O. Schwarz's *Psychologie der seksualiteit*. Rond 1930 publiceert paus Pius XI twee encyclieken, één over het huwelijk en een over de opvoeding. In de eerste wordt onder meer stelling genomen tegen alle zgn. niet-natuurlijke contraceptieve technieken. A. Sulloway, die de geschiedenis van de houding der kerken ten opzichte van de contraceptie bestudeerde, merkt op dat Pius XI de eerste paus is die zich nadrukkelijk inlaat met contraceptie-voorschriften. In 1930 had de rooms-katholieke arts J.N.J. Smulders in Nederland de periodieke onthouding verdedigd. Dr. Rh. Lierz had in 1925 voor de katholieken geschreven dat de geslachtelijke omgang in het huwelijk niet alleen de voortplanting moest dienen maar dat hij ook een ‘vorm van liefkozen’ was.

Het katholiek verzet tegen behoorlijke contraceptieve hulp was met deze enkele uitspraken niet opgeheven.[7] In de komende jaren zien we bv. roomskatholieke studenten in Nederland samen met NSB-ers op gewelddadige wijze optreden tegen de Nieuw-Malthusiaanse Bond. Het nationaal-socialisme en het fascisme betekende voor het seksuele een terugkeer naar de 19de eeuw: geen gelijkberechtiging man-vrouw, beklemtonen van de vrouw-moeder, de vrouw aan de haard, geen huwelijk *uit* liefde, wel in liefde; een groot

kindertal is het beste bewijs van het geslaagde huwelijk. Max Hodann wordt een joodse Sexualverbrecher genoemd. In 1933 wordt het Instituut van seksuologie van Hirschfeld te Berlin gesloten; het unieke archief wordt verbrand; de leden worden aangehouden of verbannen. In 1934 publiceert J.D. Unwin *Sex and culture*, een boek dat inslaat omdat de schrijver ‘aantoont’ dat sterkere verdringing van het seksuele de noodzakelijke voorwaarde is voor het bereiken van een hoger cultureel niveau. In 1939 sticht Frank Buchmann uit de Verenigde Staten de Morele herbewapening.

Ook in deze periode valt de seksuele emancipatie slechts ten deel aan enkele elitegroepen in enkele landen. Men bekommert zich weinig om de lagere klassen. In de Romaanse landen blijft de evolutie tientallen jaren ten achter, zogenaamd omdat de strenge wetten in die landen onmisbaar zijn omwille van de driftige natuur der mensen aldaar. Maar diezelfde grote neiging tot het kwaad diende in minder warme landen om het voortbestaan van andere regels te rechtvaardigen. In 1933 schreef kannunik Dr. A. Jansen, professor aan de Leuvense universiteit over de rokkenlengte: ‘Er zijn redenen te over om te verzaken aan de hinderende tooisels onzer grootmoeders. Spijtig genoeg echter hebben de vrouwen van den nood een ondeugd gemaakt: in plaats van te blijven bij den voetvrijen rok, hebben zij het kleed verkort tot aan de knie’.

De derde seksuele revolutie

Na Wereldoorlog II zet de derde seksuele revolutie in. Deze gaat nog sneller dan de vorige; de invloed doet zich in alle bevolkingslagen voelen. Een eerste kenmerk is dat steeds openlijker erkend wordt dat het seksuele noodzakelijk is voor het lichamelijk en psychisch welzijn van het individu. Hierdoor worden de twijfels omtrent de waarde en de houdbaarheid van het celibaat talrijker. Men stelt het probleem van de seksuele uiting der jongeren, der bejaarden, van de vrouw, van de gevangenen. Meer aandacht gaat naar de technische vaardigheid bij het minnespel. In het geheel van de cultuur neemt de seksualiteit geleidelijk een andere plaats in. Men kan minder spreken van eenzijdige positieve of negatieve obsessie, van sterk-emotioneel geladen belangstelling. Het seksuele wordt beter geïntegreerd. De seksuele aspecten van sommige gedragingen en toestanden komen minder fel in de aandacht: zo wordt bv. de minirok minder in seksuele dan in estetische termen beoordeeld. Betty Freedan zegt bv. dat de sociale onbevredigdheid van de niet-geëmancipeerde vrouw zich ook op het seksuele vlak uit, een denkwijze die aan het seksuele een secundaire plaats geeft. Van oppervlakte-seksualisering (zoals het *lezen*, het *praten* over en het *zien* van naaktheid, erotiek, zonder er zelf bij betrokken te zijn) schijnt men te evolueren naar een intenser beleving van het seksuele. Het naakte wordt minder als seksueel ervaren. Het seksuele wordt minder als alleen maar genitaal aangevoeld en meer als deeluitmakend van een groot geheel van lust, erotiek, liefde, zinnelijkheid. In 1964 schreef A. Comfort

dat sex voor iedereen ‘a healthy sport’ is. Seks wordt als seks genoten. De vroegere, ernstige seksualiteit wordt vervangen door seks waaraan men pret kan beleven. De vier-eenheid liefde-voortplanting-huwelijk-seksualiteit valt uiteen. Bij sommigen wordt de seksualiteit meer de bovenwoordelijke uitdrukking van liefdegevoelens terwijl playboys en -girls het accent leggen op het zinnelijke. Anderzijds moet men zich in alle ernst afvragen welke gevolgen de frequente koppeling in films en tekenverhalen van het seksuele aan het geweld zal meebrengen. Terwijl het seksuele meer van het huwelijk wordt losgemaakt, en de druk om iedereen te doen huwen iets kleiner wordt, evolueerden we anderzijds naar een hogere waardering van het huwelijk en naar een aantrekkelijk huwelijkstype. Nooit voordien hebben de huwenden zoveel van het huwelijk verwacht en zoveel pogingen gedaan om het huwelijk intens te beleven.

Maar we vinden ook het andere uiterste. Sommige jongeren kiezen bewust voor de ongehuwde staat. Zij zijn onder de indruk van de talrijke huwelijksmislukkingen, zij oordelen dat zoals men reeds eeuwen dacht, de officiële banden de liefde meer doden dan bestendigen; zij begrijpen niet altijd waarom seksuele en affectieve trouw noodzakelijk zijn. Deze trend bemerken we reeds in enkele grote geürbaniseerde gebieden van het westen. Jongeren kiezen bewust tussen huwen of niet huwen; voor de ongehuwden komen er meer materiële voorzieningen zodat hun situatie benijdenswaardig wordt. Anderen zullen eerst huwen na een periode van experimenteren in een soort proefhuwelijk of na een fase van bi- of homoseksualiteit. Deze houdingen zijn niet ‘modern’: we vinden ze zowel in de 18de als in de 19de eeuw.

Dezelfde bewuste keuze vinden we ook bij de geboorteregeling. Dank zij de beveiliging door gemakkelijke contraceptie, krijgen de volwassenen het besef dat zij vrij en bewust het kindertal kunnen bepalen. Dit betekent een herwaardering van het kind: in plaats van een ongeluk te zijn of een bedreiging of een spelbreker, wordt het een gewenst en gewaardeerd wezen. Het is niet onmogelijk dat, zoals in Zweden, het aantal geboorten stijgt, niet ondanks maar dank zij de ruime verspreiding van de contraceptie.

Het onderscheid tussen twee typen van premaritaal gedrag wordt duidelijk. Tot voor Wereldoorlog II was het premaritaal gedrag doorgaans bepaald door het huwelijk dat men er door nastreefde behalve bij de mannelijke adel, de soldaten en de studenten. Men gedroeg zich zó dat men door dat gedrag de beste huwelijkskansen met de aantrekkelijkste partners maakte. In vele gevallen betekende dit seksuele onthouding. Nu vindt men ook bij de burgerij jongeren die ongehuwd samenslapen, niet om de vruchtbaarheid of de karakterovereenstemming of de seksuele aanpassing te testen, zelfs niet altijd om op die wijze hun unieke liefde uit te drukken. Ook slapen meer verloofden voor hun huwelijk samen.

Een andere uiting der emancipatie van het seksuele vinden we in de grotere aanvaarding van de homoseksualiteit. Nadat men eerst over zonde, daarna

over ziekte, perversiteit, afwijking en abnormaliteit had gesproken, tracht men sinds Wereldoorlog II niet alleen begrip te tonen, maar een totaal probleemloze aanvaarding te betuigen. Stilaan dringt het besef door dat iedereen het goed recht heeft om, zolang de maatschappij geen eisen van voortplanting stelt om in bevolkingstekorten te voorzien, bewust en vrij zijn seksuele uitingswijze te kiezen, hetzij hetero-, homo- of biseksueel.

We zeiden reeds dat de inzichten van sommige wetenschapsbeoefenaars door hun moreel systeem werden vervormd. Van hun kant beriepen de moralisten zich soms op zgn. wetenschappelijke argumenten om hun normen te funderen. Hierin komt na Wereldoorlog II verandering, niet zozeer omdat de moralisten grotere wetenschappelijke objectiviteit nastreven maar doordat de wetenschapslieden zich meer distanciëren. De eisen aan de seksuologie gesteld worden strenger. Na onder de invloed van de artsen, de dieptepsychologen, de zoölogen, de antropologen, de sociologen gestaan te hebben, streeft de seksuologie meer een multidisciplinaire benadering na. Masters en Johnson vormden een psychomedisch team. De invloed van de seksuologie is groot. Dat constateerde men o.m. bij de publikatie der twee eerste Kinseyrapporten (1948 en 1953): zij toonden aan dat bijna allen de godsdienstige, juridische en andere regels op het seksuele overtraden; deze ontdekking was voor velen een deculpabilisatie. Masters en Johnson rehabiliteerden de clitoridale vrouw ten opzichte van de vaginaal gerichte. Het accent komt steeds meer op het volledig menszijn te vallen. De opvatting over de seksualiteit wordt ten dele gedeseksualiseerd. Zij wordt ook, naarmate men meer afstand neemt van de voortplantingsmoraal, meer gehominiseerd. In de fundering van de seksuele zingeving doet men reeds minder beroep op het gedrag van infraprimaten, antropoïden, van primitieve natuurvolkeren, omdat het duidelijk is dat de mens van nu en hier zelf de zin van zijn seksualiteit moet bepalen. In de seksuele voorlichting wordt soms niet eens meer over de planten en dieren gesproken.

De meeste van deze waarden werden reeds uitgesproken vóór Wereldoorlog I. Maar de collectieve waardering door de ‘deftige’ groepen vindt men eerst na de laatste oorlog. In het herderlijk schrijven der Nederlandse protestantse kerken in 1948 over *Het huwelijk* werd gezegd dat huwelijk en gezin niet aan elkaar moesten worden gekoppeld en dat de seksualiteit als een goed op zichzelf moest aanvaard worden. De contraceptie moest grotere bekendheid krijgen. De kerken zouden zich niet met de technische aspecten bemoeien, integendeel: alle middelen die medisch-psychologisch aanvaardbaar waren, waren het voor de kerken ook. De keuze was een zaak van de echtgenoten en de arts. De katholieke kerk heeft nog niet officieel deze standpunten verdedigd, maar plaatselijk worden ze reeds als de nieuwe katholieke inzichten voorgesteld.

Vooral na Wereldoorlog II werd het duidelijk dat de seksualiteit, die een hele tijd een belangrijk, soms het belangrijkste, gedeelte van de moraal uit-

maakte, naar de rand van het morele gebied evolueert. Reeds bij de Grieken bemoeide de moraal zich niet met het seksuele. De moderne mens laat zijn gedrag bepalen door sociale eisen en door voorschriften van de lichamelijke en psychische hygiëne. Hierdoor treedt een wijziging op in de persoon en instanties die voor het seksuele als morele autoriteit aangezien worden. Zo hebben de ongehuwde geestelijken reeds van hun gezag moeten prijsgeven. In hun plaats treedt de psychoanalyticus, de psycholoog, de socioloog, de medicus, de ethicus, de pedagoog. Hierdoor wordt de relatie tussen de autoriteit en de gezagsonderhorige minder op schuldgevoelens gebaseerd. Er is minder interiorisering, minder strakke moraal, meer situatiemoraal met vele uitzonderingsgevallen. Het aantal der zgn. perversiteiten daalt. De termen 'pervers', 'afwijkend' en dergelijke worden vervangen door termen zoals 'onvolwassen', 'gefixeerd', 'niet-aangepast', 'onvolledig' enz. We mogen ons niet laten misleiden door deze schijnbare vernieuwing, want de nieuwe termen bevatten even veel morele afkeuring en zijn even aprioristisch als de vorige. Na Wereldoorlog II is de aard der problematiek gewijzigd. Niemand beziet het feit dat één derde der eerste kinderen in de Franse huwelijken voorechtelijk zijn, als een probleem. Over de emancipatie van de vrouw wordt minder gesproken. De prostitutie schijnt in sommige westerse landen, zoals Zweden, bijna geheel te verdwijnen. Problemen die nu meer in de aandacht komen zijn bv. de contraceptie, de abortus, de huwelijken op te jonge leeftijd, de seksuele techniek, de homoseksualiteit, de premaritale coitus, de spontane coëducatie, de desacralisatie van huwelijk, gezin, liefde, kuisheid, celibaat, de extramaritale seksualiteit, enz.

Een belangrijke ontwikkeling der laatste jaren is dat in sommige landen de staat een positief gezinsbeleid voert of ook steun verleent aan verenigingen die contraceptieve hulp en hulp in verband met huwelijks- en gezinsmoeilijkheden en seksuele problemen verlenen. In andere landen zien we dat machtige organismen erin slagen een totale mentaliteitswijziging in een land te verwekken. Een schitterend voorbeeld hiervan is de NVSH (Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming). Elders voert de staat zelf een beleid van lichamelijke en psychische sanering door, dank zij maatregelen om de problemen zoals de contraceptie, de abortus, de pornografie, de prostitutie op te lossen. We denken hier bv. aan de overheidsacties in Denemarken en Zweden.

Bondig samenvattend constateren we een meer democratische spreiding van sommige seksuele fenomenen. De erotische verfijning, de seksuele techniek, de contraceptie, in sommige landen de abortus zijn minder dan voordien het voorrecht van een elitegroep. De vrouw en het meisje komen los uit de discriminatie der dubbele moraal. De niet-conformistische seksuele gedragingen, het naakte, de pornografie, worden ontvoogd. Een zeer belangrijke democratisering is die van de lichamelijke aantrekkelijkheid. Tussen de beide

oorlogen durfden vele jonge vrouwen en mannen (meiden, dienstboden, dagloners e.a.) zich niet aantrekkelijk kleden, ofwel hadden ze er de middelen niet toe. Na Wereldoorlog II hebben filmidolen de image van de heel eenvoudig geklede jonge vrouw en man verspreid, en het accent der aantrekkelijkheid niet op het uiterlijk decorum maar wel op de lichamelijke schoonheid en de persoonlijkheid gelegd.

Zo zien we dat de kring zich ten dele sluit, doordat we soms situaties bereiken zoals in de 16de eeuw. Het is echter niet zozeer een terugkeer als wel een geheel nieuwe start. Het westen is op weg om een unieke seksuele cultuur te realiseren die ongetwijfeld hoger reikt dan datgene wat we voor de 15de-16de eeuw vermoeden, zonder dan nog het niveau van spontane pro-seksualiteit en vrijheid van bv. de Trobrianders, de Samoanen, de Muria's en de Ra'Ivavae te bereiken.

Minder dan een eeuw geleden lagen in de deftige burgershuizen de echtgenoten in bijna volledige duisternis, in een goed bedekkende slaapkleding, in een enkel of een dubbel *bed*, dikwijls nog verdoken achter gordijnen, dat alles in een kamer die zelf door veel zwaar pluche van de buitenwereld was afgezonderd. Hierop volgt een reactie. Het bed wordt eerst van zijn zwaar hoofd- en voeteinde ontdaan, het wordt een eenvoudig, goed zichtbaar bed. De echtgenoten slapen soms naakt; zij paren bij licht; de slaapkamer ontsluit zich zodat licht en lucht binnen kunnen. Het bed wordt minder als schaamteverstorend en als een gevarenzone ervaren.

De *lichamelijkheid* krijgt meer plaats in de cultuur. Men spreekt erover, houdt er rekening mee, besteedt er zorg aan.[8] Wijsgeren en wetenschapslieden maken de dualistische tegenstelling kleiner of heffen ze op. Al beperkt de herwaardering van het lichamelijke zich nog veel tot oppervlakkige fenomenen, toch moeten we erkennen dat de mensen van vandaag mooier, groter, beter gevoed, beter gekleed, beter verzorgd zijn dan ooit tevoren. Zij hebben minder littekens, minder huidziekten, minder verminkingen. De jongens lopen beter rechtop dan een halve eeuw geleden. Men ziet minder meisjes met kromme rug en gebogen schouders om hun ontluikende borsten te verschuilen. Men kan zien hoeveel er op korte tijd veranderd is wanneer men even let op het verschil tussen de twee laatste generaties voor wat betreft de wijze van zitten, van liggen, van lopen, van dansen, de zwemkleding, de hoeveelheid sport en zonnebaden, de kwantiteit ontbloting aan het strand en elders, en de wijze waarop deze naaktheid bij zichzelf en bij de ander wordt ervaren.

De evolutie van het *naakt* is treffend. Van het blootgeven aan zon en wind van alleen maar gelaat, handen en voeten, is men gegaan naar een ongeveer volledige ontbloting, op enkele vierkante centimeter na. Vroeger werd het functioneel naaktzijn bv. bij de arts nauwelijks geduld, nu evolueren we naar het waarderen van het niet-functioneel naaktzijn.[9] Het is niet onwaarschijnlijk dat de vrouwelijke borst in de komende jaren vrij komt. Daarbuiten

worden andere lichaamsdelen binnen de erotische sfeer betrokken, zoals de rug, de buik, de schouder. Geleidelijk toonde de film meer naakts,[10] in zoverre dat men zich kan afvragen of er nog veel is dat niet mag worden getoond. Belangrijkst is niet het feit dat meer kleding wegvalt dan wel het gunstige gevolg dat de obsessie bij het censureren en bij het bekijken van de film kleiner geworden is. In foto's wordt de schaambeharing reeds minder weggeretoucheerd, al blijft het in foto's, films en tv-uitzendingen soms zeer storend wanneer naakte personen ofwel de rug tonen, ofwel hun genitalia maskeren door voorwerpen, door armen en handen, door het kruisen van de benen, en dergelijke. Ook in de reclame kwam steeds meer vrouwelijk bloot en in 1967 verscheen zelfs de eerste blote jongeman in de reclame. Hiermee is de ontwikkeling niet ten einde; de reclame maakt steeds minder gebruik van het naakte-an-sich en meer van allerlei suggestieve houdingen en op dieptepsychologie gebaseerde motieven, zoals het samenbrengen op één affiche van verschillende meisjes in néglígé. Eveneens in 1967 trad een naakte vrouw op in het Nederlandse tv-tienerprogramma *Hoepla* en een ongeveer blote heer in het programma *Vjouw* (november 1967).[11] Het is zeer waarschijnlijk dat het naakte minder bloot, minder seksueel en zelfs minder aantrekkelijk wordt.

De *kleding* evolueerde gedurende driekwart eeuw naar meer functionaliteit, naar minder obsessieve bedekking van zoveel mogelijk bloot. Niet alleen de kwantiteit, ook de kwaliteit, de zin en het ervaren van de kleding is gewijzigd. Men beweert soms dat men in de 19de eeuw kleedde en in de 20ste eeuw ontkleedde om te prikkelen. Deze uitspraak simplifieert te veel. Moeten we geen onderscheid tussen de ouderen en de jongeren maken? En zien we bij de jongeren niet een merkwaardige revolutie in de richting van eenvoudiger kleding, met misschien meer bloot, maar waarbij het accent nogmaals niet op de hoeveelheid, op het gewaagde komt te liggen maar op de algemene waardering van het lichaam, op de nieuwe levensstijl? Daarom ook heeft het geen zin om, zoals sommige onheilsprofeten doen, te klagen over het verminderen der tertiaire geslachtsverschillen, nu meisjes soms jongenskleding dragen en jongens meisjeskapsels. De minirok bracht waardering voor het mooie bovenbeen. Hij is een voorlopig eindpunt van een lange ontwikkeling tijdens welke een halve meter beenlengte vrijkwam. Ook de onderkleding verminderde in omvang en hoeveelheid en werd minder ondergoed-achtig. Het badpak, dat aanvankelijk een gedeelte van armen en benen bedekte, evolueerde naar het décolleté-pak, het twee-stuks- badpak, de bikini en, heel even, de monokini. Ook deze evolutie zal in de komende jaren verder gaan. Alleen reeds voor de esthetica van het naakte lichaam tijdens de zomer zou het beter zijn als er naast de bruingebrande delen, geen witte vlakken als littekens zouden overblijven.

Zonder te beweren dat de jongeren vandaag geëmancipeerd zijn, dat de gezagsstructuren democratisch werden zodat een einde kwam aan de gene-

ratieconflicten en aan hun statusloosheid, kunnen we enkele elementen aanduiden die wijzen op een *geringer infantilisatie*. In 1955 schreef Nauwelaerts in een opvoedkundig tijdschrift dat de leerkrachten bij de lectuur van Horatius 'geen belachelijke dingen zoals een vers overslaan' moesten uithalen. Rond dezelfde tijd had Th. Govaert geschreven dat teenagers schrijvers voor volwassenen lezen om 'tot verantwoordelijkheidsbesef en moraal te komen'. Kennen de jongeren geen economische zelfstandigheid, toch kunnen ze zich in hun kleding bevestigen. Het is duidelijk dat de jongemeisjeskleding model staat voor de vrouwen, en dat de jonge mannen zich meer op de kleding der volwassenen richten. Tot 1920 en later kwamen de jonge mannen soms in korte broek met lange kousen aan de universiteit, 'een weldra schandelijk teken van een geretardeerde kinderperiode' (Ph. Ariès).

Het seksueel gedrag der jeugd onderging wijzigingen.[12] In verschillende landen is de discussie omtrent de premaritale coitus reeds een heel eind gevorderd: zelfs christenen aanvaarden deze bv. voor personen die lang moeten wachten alvorens te huwen, voor verloofden, en soms zelfs tussen personen die niet de bedoeling hebben te huwen.[13] De belangrijkste vooruitgang is hier dat de dubbele moraal geleidelijk aan kracht verliest. De jonge man heeft niet minder *voorechtelijke omgang* dan voordien, maar hij heeft die nu meer met zijn verloofde dan met deernen. Algemeen gezien hebben steeds meer jonge vrouwen voorechtelijke omgang. Aan de *zelfbevrediging* wordt minder aandacht geschonken.[14] Sommige volwassenen bezien deze uiting als de beste voor jongeren. Anderen oordelen dat men de jongeren uit de solipsistische afzondering waarin zij met hun zelfbevrediging zitten, moet verlossen door hen de weg naar de andere sekse te doen ingaan. De zelfbevrediging werd steeds meer als onschadelijk voorgesteld. Eerst zegt men dat de schade erg overdreven werd. Daarna maakt men nog een onderscheid tussen de lichamelijke en de psychische gevolgen of tussen voorbijgaande en obsessionele masturbatie.

Voor de *seksualiteit der volwassenen* constateren we een zelfde evolutie naar grotere openheid en direktheid, naar meer proseksualiteit en grotere seksuele vrijheid. Een goed testgeval hiervoor is de houding tegenover de homoseksualiteit. Eerst werd de homoseksueel aangezien als een zondig mens, daarna als een zieke, als een afwijkende, als iemand die 'anders' was. Ondertussen dringt echter de gedachte door dat men geen enkele reden kan vinden om de homoseksualiteit te verbieden tenzij we een voortplantingsmoraal huldigen. We zien in dat de mens bewust en redelijk de zin bepaalt die hij aan zijn seksualiteit wil geven. Homo-, hetero- of biseksualiteit zijn mogelijkheden waartussen hij vrij kiest in de hoop zichzelf zo goed mogelijk als mens te kunnen verwezenlijken. Nederland, met bv. zijn eerste in een kerk gezegend homoseksueel huwelijk in 1967, heeft op dit gebied veel voorsprong op andere landen, niet in het laatst doordat enkelingen zich hard hebben ingezet om de muur van het sociaal isolement te doorbreken.

Rond 1800 hielden de Duitse filantropijnen op met het geven van *voorlichting*. Negentig jaar later ontstaat in de Verenigde Staten[15] opnieuw een beweging ten voordele van seksuele voorlichting. Europa volgt een paar jaar later.[16] In 1897 reeds verschijnt het eerste Nederlandse voorlichtingsboekje, geschreven door Nellie van Kol.[17] Deze voorlichting diende niet meer vooral om de zelfbevrediging te bestrijden, maar ook om de venerische ziekten en elke seksuele activiteit der jongeren te bekampen.[18] In Europa vinden we rond 1905 ook een ander type van voorlichting, zoals die van Dr. Max Oker-Blom, een docent in Helsingfors, niet alleen schrijver van vele boekjes van voorlichting maar ook animator van de invoering der seksuele hygiëne en pedagogie in Finland. Dit type gelijkt op dat van Hel. Stöcker en Marie Lischnewska-Spandau die een werkelijk informatieve en waarderende voorlichting geven.[19] In de volgende vijftig jaar haalt de informatieve en waarderende voorlichting het op de eerste. Oker-Blom, Stöcker en Lischnewska waren tientallen jaren vooruit op hun tijd. Ondertussen wezen enkele seksuologen op het minimaal effect dat men van voorlichting kon verwachten. Toch werd deze pedagogie door de klassieke opvoeders slechts al scheldend benaderd. De discussie, voor zover men daarvan kon spreken, ging niet zozeer over de noodzakelijkheid of de doeltreffendheid, als wel over de zgn. zedelijke toelaatbaarheid van dit optreden.[20]

Na Wereldoorlog I ziet men in dat de voorlichting niet de gewenste resultaten geeft. Een tweede fase volgt: men breidt de voorlichting uit tot seksuele opvoeding, die o.m. de coëducatie omvatte.[21] Deze specifieke seksuele opvoeding bevatte echter niet alle elementen die het gedrag konden bepalen, zodat men ze in een derde fase uitbreidde tot en inschakelde in de algehele opvoeding. Men verwachtte dat, wanneer de hele mens behoorlijk opgevoed zou zijn, zijn seksuele problemen automatisch verdwenen zouden zijn. Maar in een vierde fase ontdekte men dat sommigen goed aangepast en 'evenwichtig' waren, behalve voor één aspect, nl. het seksuele. Hiervoor was dus een speciale beïnvloeding noodzakelijk. In plaats van deze langs voorlichting en/of opvoeding te geven, werd de individuele en groepstherapie ingeschakeld. Een groep van vooral intellectuele en proseksuele personen schiep een opvoedingsmilieu waarin het geven van verbale informatie en van speciale opvoeding niet meer nodig was. De vraag naar het onderscheid tussen de seksen wordt er niet gesteld omdat de kinderen gelegenheid krijgen om naaktheid te zien. Het woordgebruik is niet geschift in woorden voor volwassenen en voor kinderen. Op elke vraag naar inlichtingen wordt dadelijk geantwoord zodat geen opstapeling van onwetendheid ontstaat die verholpen moet worden door een langdurige uiteenzetting. De personen van deze groep hebben de toestand van de zestiende eeuw opnieuw ten dele benaderd. In weer andere groepen neemt de expliciete voorlichting nog toe.

Na Wereldoorlog II werden nieuwe verenigingen opgericht, films en gramofoonplaten gemaakt. In vele landen en milieus begint men eerst nu met de

invoering van een gesystematiseerde voorlichting. Ook de tegenstanders zijn niet verdwenen. Sommigen menen dat de jongeren geen recht hebben op enige kennis van het seksuele. Voor anderen is het een dusdanig onbegrijpelijk mysterie dat elke uitspraak erover onvolledig en onjuist moet zijn. En verkeerd begrepen seksualiteit kan tot losbandigheid leiden.

Tijdens de twintigste eeuw ondergaat de voorlichting nog andere wijzigingen. Zo wordt nu nog weinig bezwaar gemaakt tegen de collectieve voorlichting op school. Van een voorlichting in één keer is men geëvolueerd naar stapsgewijs voorlichten en naar in de hele leerstof geïntegreerde informatie. De speciale voordracht door een arts, een geestelijke of het schoolhoofd is in onbruik geraakt. De leeftijd waarop men bv. over de vaderrol mag spreken is steeds gedaald. Aanvankelijk werden vooral gegevens over plant en dier medegedeeld. Van lieverlee vergrootte het aandeel van de mens. Tenslotte ging men dadelijk van de mens uit, zonder de omweg over het dier te maken. Dit geschiedde doordat de voorlichting minder biologisch-fysiologisch was geworden en doordat men de seksualiteit niet alleen als voortplantingsfunctie behandelde. Aanvankelijk deelde de voorlichting gegevens mede over de voortplantingsseksualiteit der ouders gekoppeld aan verbodsbepalingen voor de jongeren. Daarna wekte zij waardering voor het seksuele. Men durfde te zeggen dat de geslachtelijke omgang gepaard ging met lust en genoegen en dat men omgang had ook zonder daarom een kind te wensen. Tenslotte besprak men samen met de jongeren hun eigen seksuele problemen.

Als *oorzaken* van de seksuele emancipatie vernoemt men gewoonlijk de acties van pedagogen en andragogen, de emancipatie van de vrouw, het ontdekken van betrouwbare contraceptieve technieken, de verstedelijking en de dalende godsdienstzin. Hebben deze factoren inderdaad invloed uitgeoefend? Seksuele hervormers en pedagogen hebben wel knelpunten aangeduid, verbeteringen en richtingen van actie gesuggereerd, maar hun invloed was doorgaans vrij beperkt. Zij voerden alleen micro-acties, zij veranderden individuen maar waren haast nooit bij machte om de probleemsituatie zelf te saneren. Moeten we hun actie niet vergelijken met de strijd tegen het alcoholisme, met de ontvoogdingsstrijd van de vrouw en met bewegingen ten voordele van de vrede? Evenmin als het opleggen van het taboe op het seksuele niet het resultaat was van de bewuste acties van enkele groepen maar vooral het ongewild gevolg van belangrijke socio-economische en culturele wijzigingen, even weinig waren enkelingen en groepen bij machte de geweldige renaissance van het seksuele te bewerkstelligen. Wel mogen we zeggen dat de ‘hervormers’ het accent legden op nieuwe waarden, dat zij kleine koerscorrecties konden aanbrengen, dat door hun invloed materiële wijzigingen bereikt werden die soms meer effect hadden dan spreekbeurten en tijdschriftartikelen. Zo ging er bv. invloed uit van het feit dat, enkele tientallen

jaren terug, het verbod werd opgeheven om als leerkracht te huwen: hierdoor kwam de reële wereld, het geseksueerd bestaan, de echtgenote, de vrouw, de zwangere echtgenote, de moeder het klaslokaal binnen.[22] Veel invloed ging eveneens uit van zgn. kleinigheden zoals het gemengd zwemmen, het samen op tocht gaan en aan sport doen. Het scheppen van een geseksueerd milieu voor de jongeren was belangrijker dan uiteenzettingen over de seksualiteit van de mens. Indien de badkleding minder preuts werd, dan kwam dit vooral doordat men een gemakkelijke kleding wenste, en doordat men geloof hechtte aan de biologische weldaden der zonbestraling. Ook de invloed van de emancipatie der vrouw mag niet overdreven worden. Beweert men niet dat deze nog maar nauwelijks begonnen is? Deze emancipatie heeft zich in elk geval beperkt tot enkele kleinere groepen en tot enkele aspecten van het vrouwzijn. Het recht op seksualiteit en op een orgasme wordt de vrouw gegund en sinds korte tijd wordt in enkele gebieden van het westen de dubbele moraal langzaamaan vervangen door meer gelijkheid. Het ontdekken van betrouwbare contraceptieve technieken was voor kleine groepen wel belangrijk, maar sinds 1880 beschikte men over een zeer betrouwbaar middel, de Mensinga-ring, zonder dat hij echter op grote schaal gebruikt werd. Het leek wel alsof hij niet bestond. Vanaf het einde der 19de eeuw trokken vele plattelanders naar de grote stad. Maar woonden zij niet aan de stadsrand, in ongeveer dezelfde omstandigheden als ze op het platteland gewoond hadden? Combinaties van factoren hebben beslist wijzigingen veroorzaakt. Voor een plattelandsgezin was de geboorte van een niet-gewenst kind nog geen ramp, maar in de uiterst kleine woningen van de stad, waar de vrouw meewerkte, waar de eisen van comfort groter werden, kon een ongewenste zwangerschap een heel plan verstoren. Men was dus meer dan voordien gedwongen om doeltreffende geboorteregeling te gebruiken. Daarbij kwamen nog de geringere sociale controle, de dalende schuldgevoelens, de afnemende godsdienstzin.

Juist zoals voor het ontstaan van het seksueel probleem, geloven we aan belangrijke invloeden uitgaande van andere soorten van sociale relaties, en van gewijzigde algemene levensomstandigheden. We evolueerden sinds de 16de eeuw van een agrarische, naar een preïndustriële, een industriële en postindustriële maatschappij. De seksuele emancipatie van de velen zette in toen zij gezonder gevoed en hygiënisch beter verzorgd waren, toen zij minder arm en minder dom gehouden werden, toen er meer tijd vrij kwam na het werk. Door deze wijzigingen veranderde de houding tegenover de lichamelijkheid, de lust, de andere sekse. De moderne mens werd meer wereldzoekend en levensbeamend. Hij durfde iets meer zelfstandig te zijn en het geluk op deze aarde te zoeken. De herwaardering van het seksuele is een onderdeel, een logisch gevolg van de algemene verandering.

De grotere Daseinsentlastung van de moderne mens veroorzaakt dus internpsychische wijzigingen. Hij wordt gedwongen tot en riskeert gemakkelijker

geografische en sociale mobiliteit. Hij leest, reist en verruimt zijn culturele horizon. Hierdoor vergroot zijn kritische zin en verliezen de traditionele autoriteiten een gedeelte van hun gezag. Ook hecht de moderne mens meer waarde aan een rationeel gedrag. Hij houdt meer rekening met de aanduidingen door de wetenschap verstrekt, o.m. voor de lichamelijke en psychische hygiëne. Hij stelt de vraag naar de fundeerbaarheid van sommige waarden zoals het celibaat, de onthouding vóór het huwelijk, de zin van de seksualiteit, enz. Ook mogen we niet vergeten welk een gunstige invloed uitging van een reeks schandalen, rechtszaken, schokkende onthullingen en emotionele polemieken. De seksuele ontvoogding heeft haar helden en martelaren gekend, zoals Tolstoi, Strindberg, Gide, Wilde, D.H. Lawrence, e.a. De rol van de kerken in de seksuele emancipatie kan men niet inspirerend, stimulerend of corrigerend noemen, hoewel ze dat soms van zichzelf zeggen. De herwaardering ook van de meer spirituele waarden heeft zich niet dank zij, maar ondanks de kerken, de morele en juridische autoriteiten en andere hoeders van de zgn. zedelijkheid voltrokken. De kerken hebben geremd door banvloeken, tussenbeide komen bij de staatsoverheid, sociale agitatie, bewuste en onbewuste misleiding van de onwetenden. Daardoor hebben zij in naam van de 'hogere' zedelijkheid het voortbestaan van onzedelijke situaties verdedigd. Het toenemend aantal buitenkerkelijken moest zich in vele landen onderwerpen aan de morele normen en de wetten die voor kerkelijken opgesteld waren. Een anticlericale fase van de seksuele emancipatie was dus onvermijdelijk, want het waren de kerken die bepaalden wat ook voor de nietkerkelijken toegelaten was. Wilden de buitenkerkelijken voor henzelf verandering bekomen, dan moesten zij optreden tegen de kerken. Wanneer deze wilden evolueren, was er ook verbetering voor de nietkerkelijken.[23] Aanvankelijk kwam dit anticlerikaal verzet van buitenkerkelijken, maar in de laatste jaren is ook een binnenkerkelijk anticlericalisme ontstaan.

Men kan als regel stellen dat hoe onkerkelijker een westers land is, hoe vlugger de seksuele ontvoogding plaats vindt. De protestantse landen hebben, vandaag net zoals in de 18de eeuw, een ruime voorsprong op de katholieke. In de landen of perioden van de geschiedenis waarin de katholieken in een concurrentietoestand met nietkatholieken zitten, evolueert het katholicisme vlugger dan elders. Dat bemerken we bv. in Nederland, waar de progressieve katholieken wel een afstand van enkele tientallen jaren op de vooruitstrevende protestanten vertonen, maar waar zij nog een ruime voorsprong bewaren op Vlaanderen. In Frankrijk werd grote vooruitgang geboekt tijdens de anticlericale perioden. Dit komt overeen met wat we in de vorige eeuwen zagen. De kerken hebben met achterstand de waarden van de burgerlijke ongodsdienstigen in de 18de eeuw overgenomen. De waarden van het conjugaal huwelijk, van het belang gehecht aan het gezin, de vrije partnerkeuze, de mogelijkheid tot echtscheiding, de voorechtelijke onthouding, de bestrijding der zelfbevrediging werden geformuleerd en verdedigd door

de anticlerikaal Rousseau, door de filantropijnen, lekenopvoeders die voor atheïsten werden uitgescholden en door andere typische burgers die in hun tijd voor progressief werden aangezien omdat zij deze nieuwe waarden verdedigden. Diezelfde waarden werden na 50 tot 100 jaar door de kerkelijken overgenomen en voorgesteld als de eeuwige, algemeen-menselijke, typisch-christelijke, objectieve waarden. Evenals Rousseau funderen zij deze waarden in de Natuur, het Wezen van de mens, de menselijke Waardigheid, de diepere zin van de seksualiteit. Progressieve personen richten zich vandaag tegen kerken die de progressieve waarden van de 18de eeuw verdedigen. In dit licht gezien, moet men de tegenstelling kerkelijk-nietkerkelijk ook beschouwen als een tegenstelling burgerlijk-nietburgerlijk, en conservatiefprogressief. Er zijn overigens nog andere landen en groepen die voor het seksuele soms conservatieve standpunten innemen, zoals de Sowjet-Unie, China, de Arabische landen, sommige humanisten en socialisten, zonder dat men deze houding door kerkelijke invloeden kan verklaren.[24]

Bij het bespreken van de oorzaken moeten we ook een onderscheid maken tussen de vermeende, de reële en de dieptepsychologische weerstanden en beïnvloedingen. Het grote succes van de orale contraceptie moet men bv. ook verklaren door het feit dat de artsen en de gebruikers ‘hun handen niet meer behoeven vuil te maken’. De lustangst ligt aan de basis van veel verzet tegen de vrijmaking van het seksuele. Het was voor het psychisch evenwicht van sommigen vrij gevaarlijk een seksualiteit te moeten integreren die niet meer veilig ten dienste van de voortplanting stond. Ook het volledig aanvaarden van de homoseksualiteit, niet als ziekte, neurose of als fixatie maar als vrij gekozen houding betekent een grote stap in een moreel vacuüm. Daarom kunnen we begrijpen dat acties op het niet-rationele vlak soms effectiever zijn dan redelijke argumentaties. We hebben herhaaldelijk gewezen op de suggestieve invloed uitgaande van films en boeken, op de prikkeling uitgaande van Brigitte Bardot, Sophia Loren en anderen, op de invloed van de erotiek in de reclame en in de kunsten. Een ander dieptepsychologisch zeer interessant verschijnsel is het feit dat de uitspraken van de kerkelijke autoriteiten zo lang stand hielden, hoewel alle redenen aanwezig waren om ze te loochenen, zoals bv. de herhaalde vergissingen. Maar is het niet ten dele doordat de kerken onhoudbare standpunten verdedigden dat zij zich als morele autoriteiten konden opwerpen tegenover degenen die te midden van de belangrijke wijzigingen uit zelfbeveiliging om steun en houvast vroegen. Sommige kerken leerden hun volgelingen niet te leven zonder morele krukken zodat hun gezag existentieel onmisbaar bleef.

De seksuele emancipatie was een ontwikkelingsproces dat zelden door het verstand, door bewuste tussenkomsten werd geleid. Alleen in enkele Skandinavische landen voerde de staat een lichamelijke en psychische saneringspolitiek die bestudeerd was. In de landen waar de economische, sociale en

politieke democratie ver gevorderd is, werden vele seksuele problemen opgelost. In de andere landen vinden we een gedeeltelijke seksuele emancipatie en weinig of geen economische en sociale democratie. Het is niet onwaarschijnlijk dat de gevestigde machten een liberalisering van het seksuele toelieten om geen belangrijker machtsposities te moeten prijsgeven.

Eindnoten:

1 Vanaf 1890 werkt te Parijs de Moulin Rouge. Ook in andere gelegenheden doet men aan striptease. In 1903 treedt in het franse cabaret de spaanse danseres Otero volledig naakt op. Tien jaar later tonen verschillende kleine parijse theaters volledig naakte vrouwen.

2 Sinds 1908 was I.P. Müller in Denemarken een zeer vooruitstrevend schrijver over seksuele moraal. Hij had een duidelijk inzicht in de seksuele problemen der jeugd en nam moderne standpunten in. Hij bepleitte het recht op premaritale coitus voor verloofden; hij oordeelde dat men voortplanting en seksuele drang van elkaar moest scheiden; incest mocht niet gestraft worden; de maagdelijkheid van de vrouw was geen waarde op zichzelf; de man mocht zich niet als de bezitter van de vrouw beschouwen; in sommige gevallen was echtscheiding te verkiezen ... (Cfr. Brusendorff, *Love's picture book II*, p. 100).
E. Key noemt rond 1900 onzedelijk: ouderschap zonder liefde, onverantwoord ouderschap, ouderschap van onrijpe of ontaarde personen, vrijwillige onvruchtbaarheid van geschikte ouders, seksuele uitingen die gepaard gaan met geweld of verleiding, tegenzin of onvermogen. De conservatieve moralisten nemen na tientallen jaren sommige van deze waarden over.

3 In 1901 drukt G. Schmoller (*Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre*. Leipzig, 1901, dl. I, p. 250) dit duidelijk uit. Het gezin wordt een ‘Institut der sittlichen Lebensgemeinschaft’, geschikt voor ‘edleren, idealer Zwecke ... ein inhaltreicheres Gefäss für die Erzeugung sympathischer Gefühle’.

4 De beoordeling door F.W. Foerster is het vermelden waard. ‘De grootst mogelijke vleesproduktie wordt het fundament der rassenhygiëne.’ ‘Moeten we terug naar methoden van de lager bezielde wereld of van het stenen tijdperk?’ - ‘Het is een theorie die in de studeerkamer is uitgedacht en die zo ongehoord is dat het ternauwernood te vrezen valt dat zij werkelijk aanhangers zal vinden. 'De schrijver is een geleerde van aanzien, hoogst achtenswaardig om zijn eerlijkheid. Maar hij is een goed bewijs hoe zelfs begaafde, ontwikkelde en nadenkende mensen ontsporen in zelfzeker subjectivisme.’
In verschillende landen worden pogingen gedaan om de inhoud en de uiterlijke vorm van het huwelijk aan te passen. In Wien wordt een Eherechtsreformverein opgericht (1906). In Frankrijk werkt een comité voor de hervorming van het huwelijk, met o.m. als leden P. Louys, M. Prévost, M. Maeterlinck, H. Bataille, H. Coulon, H. Poincaré. Zij bereiden een wetsvoorstel voor. Verder kunnen we nog wijzen op de oecumenische congressen van Stockholm en Oxford, op het Lambeth-congres aan het huwelijk gewijd, op de encycliek *Casti connubii* van Pius XI. Anderen wilden het concubinaat institutionaliseren of minstens de eis van trouw minder eng interpreteren, bv. geen seksuele maar wel sociale trouw. In 1883 had Max Nordau een boek tegen het monogaam huwelijk geschreven dat vele herdrukken kende. Zie ook de publikaties van o.m. E. Key, H. Fürth, Arm. Charpentier (1898), en later B. Russell (*Marriage and morals*, 1929), Benoit Malon, Georges Anquetil (*La maitresse légitime*), L. Blum (*Du mariage*, 1903).

5 De vrije liefde werd verdedigd door o.m. J. Ruskin, Naquet, de belgische socioloog Mesnil, Letourneau, E. Carpenter, I. Bloch, A. Jacobs, Ch. Albert, L. Gumplowicz, L. Blum, Ch. Buchow-Homeyer, V. Margueritte, Binet-Sanglé, C.J.L. Almquist, E. Key, G. Brandes, Ssanin, het echtpaar Wibaut, zuster Van Ooy, O.A.H. Schmitz, M.M. Knight, B. Lindsey, Sellheim, R. Mayreder, D. en B. Russell, enz.

6 Nog in 1952 publiceert Foerster volgende gedachten over deze 'feministische Gedankenanarchie': 'nicht die grosse Liebe wird frei, sondern die kleine Passion, der Sinnenrausch, die Lust am Wechsel, die Ungeduld, die vergängliche Leidenschaft, der treulose Egoismus'. Of nog: 'Sophisten der freien Liebe ..., sowie zu allen Zeiten entwürzelte Persönlichkeiten das Wort ergriffen haben, um aus ihren Minderwertigkeiten eine Lebensreform zu machen und für ihre Blindheit gegenüber den geistigen Bedingungen jeder ernsthaften Lösung der Geschlechterfrage beredtes Zeugnis abzulegen'.

7 Volgens F.W. Foerster, maken de contraceptiva de mens tot slaaf van zijn geslachtsdrift. Daardoor ontstaat teugelloosheid, verwildering, plompe genotzucht, egoïsme, kortom tal van ellenden die veel erger zijn dan de ellende van een te groot kindertal. De contraceptie wordt gepropageerd door 'zedelijk-verstompten' die het schaamtegevoel der anderen schenden. Het resultaat is dat de mens bemeesterd wordt door de natuur die hij wilde veroveren, en 'rijp voor de sanatoria' is. Nog in 1951 houdt R. Biot, een invloedrijk katholiek medicus te Lyon staande dat de ogino-knaus-methode slechts met 'het meest uitdrukkelijk voorbehoud' mag gebruikt worden in uitzonderingsgevallen.

8 Is het niet zo dat in andere culturen, we denken bv. aan het middellandse zeegebied, en ook bij onze jonge kinderen, nog een grote neiging bestaat om met ongekende voorwerpen contact te hebben door ze aan te raken? De bordjes in onze musea 'niet aanraken' zijn slechts een onderdeel van onze grotere zinnelijke distanciëring.

9 A. Forel (*Question sexuelle*, p. 393) vermeldt dat oostenrijkse nonnen een zakdoek boven het kruisbeeld in hun slaapkamer hingen opdat Christus hun naaktheid tijdens het ontkleden niet zou zien.

10

11 In juni 1967 verscheen een foto van een naakte jonge man in *Le nouvel observateur, France soir, Le nouveau candide, L'équipe*. Zie o.m. *Der Spiegel* van 5-6-67 en *ABC* van 2-7-67 (E adesso abbiamo il 'cover boy').

12 Alex Comfort zegde in een TV-uitzending van de BBC op 14 juli 1963 'I think we may eventually come to realise that chastity is no more a virtue than malnutrition'. Zijn morele regels zijn o.m. geen ongewenst kind verwekken, iemands gevoelens niet uitbuiten en niemand blootstellen aan gevoelens van rejectie. In hetzelfde jaar lezen we in *Tijdingen over seksuologie*, jg. I, Nr. 6, april 1963, p. 27, in een zgn. objectief artikel van de katholieke duitse dokter G. Groeger over 'Intieme betrekkingen vóór het huwelijk': 'geslachtsverkeer vóór en buiten het huwelijk hangen nauw samen'.... 'Door de vóórhuwelijkse betrekkingen oefent men zich in het toegeven aan elke driftopwelling en het ontrouw zijn.' De kwaliteit van deze argumentatie staat op hetzelfde peil als de argumenten die W. Hoffmann in 1921 aanhaalde tegen de premaritale coitus. Hij oordeelde dat, door de seksuele omgang te vervangen door erotische zelfbespiegelingen, een geweldige energie loskwam voor de 'Höherbildung des Seelenlebens'. De hoogte van deze verheffing hing af van de duur der onthouding. Vier bewijzen steunden deze theorie: a) de negerkinderen maken goede vooruitgang die echter met de puberteit ophoudt, nl. op het ogenblik dat ze seksueel actief worden; b) meisjes blijven bij jongens ten achter omdat hun vroegere puberteit geschiedt op kosten van hun geestesrijping; c) de voorsprong van de noordse cultuur (de hoogte der abstractie en der ethische verfijning) moet door de latere puberteit verklaard worden; d) de verwaarloosde en misdadige jeugd kent vroeg seksuele omgang. Men moet dus seksuele vroegrijpheid verhinderen; dit gelukt gemakkelijk tot ver na de 20 jaar.

13 In zijn polemiek over de schade van de voorechtelijke onthouding zegt F.W. Foerster dat geneesheren die beweren dat onthouding schade veroorzaakt, alleen de mislukkingen van deze onthouding te zien krijgen. Wanneer er onthouders zijn die komen klagen, dan 'leven ze meestal feitelijk niet als onthouders. Ze stellen zich schadeloos door de bekende gewoonte [de zelfbevrediging] ofwel leven ze practisch als onthouders, maar zijn ze des te buitensporiger in hun verbeelding. Of eindelijk, zij voeden zich overdadig, leggen zich geen krachtige lichamelijke bewegingen op en hitsen integendeel alle slechte driften aan door alcoholgebruik'. Staan we hier niet voor een modelvoorbeeld van het herstellen van cognitieve dissonantie (cfr. L. Festinger's theorie)?
Rond dezelfde tijd schreef Kahn: 'La seule solution naturelle du problème sexuel consiste à accomplir l'acte sexuel périodiquement. Toute personne, qui s'est arrangée de manière à coïter régulièrement, pourra dire que le problème sexuel n'existe plus pour elle'. L.M. Terman voorspelde dat de geslachtelijke omgang vóór het huwelijk rond 1965-70 algemeen zou geworden zijn, zich steunend op de evolutielijnen die hij uit statistieken van vorige jaren kon afleiden. Hij constateerde dat de volgende percentages van bruiden op een gemiddelde leeftijd van 22

jaar ontmaagd waren: tot 1912: 12%; 1912-22: 26%; 1923-31: 49%; 1932-37: 68%; 1950: 80% (schatting).

14 In 1926 publiceert de katholieke moraaltheoloog F.B.H. Merkelbach O.P. zijn *Quaestiones de castitate et luxuria*, een boek dat tot vóór tien jaar in de meeste belgische opvoedingsinstituten voor priesters werd gebruikt. Hij somt als mogelijke oorzaak van masturbatie op: selder, koffie, chocola, fietsen, trappen op een naaimachine, enz. De middelen om de masturbatie te bestrijden zijn nog achttiende-eeuws: kamfer, broom, hypnotisme; bandages, metalen en rubberen handschoenen. Helpt dit niet, dan *moet* men bij het vrouwelijk geslacht overgaan tot het wegsnijden van de kittelaar, zelfs bij volwassen vrouwen. Deze operatie is volgens hem zeer gemakkelijk en onschadelijk. Indien na de clitoridektomie de masturbatie voortgezet wordt dan moet de binnenzijde der schaamlippen geschroeid worden. Volgens Masters en Johnson (*o.c.*, p. 64) blijft na het wegnemen van de kittelaar, de effectieve stimulering mogelijk, bv. van de mons veneris. Volgens hen bestaat er geen of slechts een klein verschil met de toestand vóór de operatie. Zoals dat ook in pornografische literatuur geschiedt, overdrijft Merkelbach ettelijke malen de grootte van de clitoris. Hij zou soms een lengte van 6-7 cm hebben; zo zou het mogelijk zijn ermee om te gaan zoals een man met zijn penis.

15 De seksuele voorlichting ontstond op het einde van de 19de eeuw in de Ver. Staten. Men hoopte zó de belangstelling voor het seksuele te ontmoedigen. Vanaf 1890 tot aan Wereldoorlog I gingen voordrachtgevers van school tot school over de gruwelen van de venerische ziekten spreken. In 1891 verscheen een voorlichtingsboekje *Song of life* van Margaret Morley. In 1892 publiceerde M.A. Warren, een leerkracht, *Almost fourteen*, bestemd voor jongens en meisjes. Het boekje moest sluiks verspreid worden, zoals pornografie. In 1897 werd het wettelijk als obsceen verboden; het werd heruitgegeven met de beste stukken eruit gelaten. Warren moest op school ontslag nemen. Andere boekjes waren geschreven door een vrouwelijke arts, M.W. Allen. In 1892 verscheen een nederlandse vertaling van haar *Aan moeders schoot en moeders lippen*; in 1899 verscheen *Als een jongen man wordt*, waarin zij o.m. zeer moraliserend optreedt tegen verliefdheid op school. Het eerste boekje is bijna onbegrijpelijk. Zonder ophouden wordt over reinheid, onschuld, geheimen, argeloosheid, hogere opvattingen, gesproken. Het bevat drie gedichten en verder een uitgebreid plantenverhaal met een plantenmoeder, plantenvader en plantenkind, en een korte uiteenzetting over vogels. Tenslotte wordt er even gesproken over de puberteit bij jongen en meisje.

16 In Duitsland ontstond de beweging van seksuele voorlichting in een totaal ander midden dan in de Ver. Staten. We moeten teruggaan naar de Freie Bühne van Berlijn, in 1889 gesticht, waar men progressieve toneelstukken opvoerde die zich tegen de starre regels richtten. We moeten vooral Frank Wedekind vermelden, bv. zijn *Frühlings Erwachen* (met o.m. de uitroep ‘Mutter, warum hast Du mir das nicht alles früher gesagt?’), waarin hij o.m. de thesis poneert dat seksuele voorlichting vele jongeren zou gered hebben. Verder is er de revolutionaire onderwijsbond Wendekreis met o.m. K. Zeidler en G. Wyneken.

17 In 1892 was de vertaling van een amerikaans werkje van Mary Wood Allen verschenen. Nellie van Kol's boekje is daarbij vergeleken nog meer bedekkend, omsluierend en seksueel repressief. De vaderrol beschrijft zij als volgt: ‘De eitjes in de vrouw kunnen zich ontwikkelen als daarin een vocht van de man binnendringt. Dat vocht wordt door de man overgebracht in het lichaam van de vrouw en door haar ontvangen, met de lichaamsdelen die wij geslachtsdelen noemen; het zijn dezelfde delen die dienen om overtollig vocht uit ons lichaam af te scheiden’. Vele woorden moeten voor ons een andere gevoelswaarde hebben; wij vinden deze teksten vandaag zeer vaag. Toch waren ze voor de mens uit het einde der 19de eeuw zeer geladen. Het boekje van Van Kol was de publikatie onder boekvorm van een reeks artikelen verschenen in het tijdschrift *De Vrouw*; na het artikel over de vaderrol had het tijdschrift vele abonnees verloren. Toch is het standpunt van Van Kol niet progressief. Zo erkent ze geen seksualiteit omwille van het genot en is dus tegen de contraceptie gekant.

18 De voorlichting tijdens de 20ste eeuw vertoont o.m. volgende kenmerken die in de 18de eeuw ontbreken: het geven van voorlichting door middel van een georganiseerde causerie door een godsdienstige, pedagogische of medische autoriteit; het erkennen dat, indien het kind zelf geen vragen stelt, men het initiatief moet nemen ten einde een gesprek te kunnen voeren; het erkennen dat men spontaan op elke vraag vanaf de prilste leeftijd moet antwoorden; het beklemtonen van de liefde als restrictief middel tegen het seksuele (alleen wanneer de partners elkaar beminnen met dé grote, échte, diepe en duurzame liefde zijn sommige uitingen vóór het huwelijk geoorloofd); inlichtingen en raadgevingen omtrent de eugenese, contraceptie, homoseksualiteit, sommige seksuele afwijkende gedragingen, de zingeving van de seksualiteit, de tegenstelling

tussen sexus en eros, de venerische ziekten, de bouw en functie der genitalia, de groei van de foetus, de prostitutie, de puberteitsmoeilijkheden, het vrijen, de flirt, enz.

19 Hel. Stöcker vroeg bv. voorlichting voor alle schooljaren. Marie Lischnewska-Spandau bespreekt methodisch de geslachtsorganen en bevruchtingsprocessen, eerst bij plant en dier, en daarna bij de mens. Zij gebruikt anatomische preparaten, afbeeldingen van de ontwikkeling van foetus en embryo, afbeeldingen van de geboorte en de geslachtsdelen.

20 F.W. Foerster is gekant tegen de 'Aufklärungswut'. Men overschat volgens hem het belang van de voorlichting. Informatie over biologische gegevens is niet nodig; men moet hierover slechts het allernoodzakelijkste zeggen, en nog liever de gedachten ervan weghouden. Een 'matige' klassikale voorlichting over plant en dier kan soms toegelaten zijn, maar 'heel beslist' niets over de mens. Moet men toch over de mens spreken, dan ontbiedt de leraar een 'elite' van 2-3 studenten bij zich thuis. Het doel van de voorlichting is 'onreine elementen tegen te werken', 'hogere' seksuele gevoelens te wekken (bv. overgave, tederheid, ridderlijkheid), 'heilige gedachten' meegeven. Dit alles moet als basis dienen voor de seksuele opvoeding die bestaat uit wilsgymnastiek en geestesathletisme.
Dr. W. Stekel, 'Spezialarzt für Psychotherapie' te Wien schrijft in 1906 over de voorlichting: 'Ik ben een beslist tegenstander van het voorlichtingsstelsel, waarin ik eigenlijk een geestelijke epidemie, een soort psychisch exhibitionisme zie. De massa-voorlichting in scholen, zoals ze wordt voorgestaan, is een ongehoorde gedachte en haar verwezenlijking zou beslist talloze sexuele traumata tot gevolg hebben ... Het vraagstuk kan slechts individueel opgelost worden ... Want vergeten wij niet dat een al te vroege voorlichting van de kinderen een grote culturele schade zou zijn voor de ontwikkeling van de mensheid'.

21 Sommige argumenten tegen de gemengde opvoeding zijn het vermelden waard. 'Het andere geslacht moet in een omsluierd licht gezien worden.' (Schreuder, 1909). De natuur gaf aan de man het verstand, aan de vrouw het moederschap. De vrouw die wel voor de studie geschikt is, is een monstruositeit (nederlandse Dr. Cox, ca 1898). Op de 'Katholikentag' in Krefeld, 1898 besloot men 'niet eerder te rusten alvorens de scheiding in alle scholen doorgevoerd zij'. In de herderlijke brief der franse bisschoppen (14 sept. 1909) worden 'gemengde scholen onwaardig van een beschaafd volk' genoemd. Coëducatie is 'ein Erzeugnis künstlicher Treibhauskultur der modernen Pädagogik' (*Lexikon der Pädagogik*, 1913), 'met de natuurorde onverenigbaar', 'een ramp voor het huwelijk' (H. Muckermann, 1925). Het is wetenschappelijk bewezen dat coëducatie en coïnstructie onmogelijk en tegennatuurlijk zijn (H. Pestalozzi, 1925); de argumenten tegen de coëducatie nemen toe: 'de ware vrouwelijkheid is bedreigd' (P. Schröteler, S.J., 1932). In 1949 beklemtonen de nederlandse bisschoppen nogmaals hun 'eis' dat het onderwijs afzonderlijk moet gegeven worden.
In 1876 richtte P.F. Palmgren te Stockholm de eerste europese modelschool met coëducatie op. In Nederland hebben Buytendijk, Ruygers en Perquin (die in dl. I van de *Kath. Encycl.* nog resoluut tegenstander is) veel bijgedragen tot nieuwe inzichten in katholieke middens. Men verdedigt de coëducatie nu als meer zedelijk. Ter vergelijking de volgende passage uit de *Allgemeine Schulzeitung* van 1838, nr. 128: 'In Sachsen-Weimar sollen vor einige Decennien mehrere Gemeinden die Aufhebung der eingeführten Trennung verlangt haben, "weil die Sinnlichkeit durch die Trennung auf eine höchst gefährliche Weise gereizt werde"' (gecit. in Schmid, *Enzykl.*, II, p. 1020).

22 Het feit dat men aan de leraressen toelaat te huwen en kinderen te hebben is ten dele het gevolg van het aanvaarden van een ander mensbeeld, maar ook de consequentie van veranderde materiële omstandigheden. Men moet het huwelijk toestaan omdat er een tekort aan leerkrachten bestaat, want de arbeidssectoren buiten het onderwijs trekken vele krachten weg. Om dezelfde redenen moet de katholieke kerk toegevingen doen op het stuk van het celibaat: indien de wereld voldoende kansen biedt om op behoorlijke wijze te bestaan, wordt een gedeelte der 'roepingen' weggehouden of weggetrokken. Hierdoor vindt een sanering van sommige situaties plaats en stijgt tevens de kwaliteit der 'roepingen'.

23 Nemen we een zeer concreet feit, nl. de coëducatie in België. Het rijksonderwijs duldt coëducatie daar waar het niet anders kan, bv. wanneer het leerlingenaantal te klein is voor twee scholen. Steeg dit leerlingenaantal, dan werd de school gesplitst in twee niet-gemengde scholen. Een schoolhoofd dat om pedagogische redenen een gemengde school wilde bewaren, ondervond veel tegenstand. Een deel van de verantwoordelijken in het ministerie was principieel tegen gemengde opvoeding gekant. Een ander deel verzette zich omdat de coëducatie nadelig was in de concurrentiesituatie met het katholieke, niet-gemengde onderwijs. Uit ervaring wist men dat de katholieken een lastercampagne voerden tegen de rijksscholen die als gemengd en dus

onzedelijk en verdorven werden voorgesteld. Hierdoor durfden sommige ouders hun kinderen niet naar de rijksscholen te zenden. Het is duidelijk dat de rijksscholen eerst coëducatief kunnen worden wanneer eerst de katholieke scholen deze stap gezet hebben. Een andere mogelijkheid zou zijn dat de houding der katholieken door velen als achterlijk wordt aangezien, maar daar is men nog niet aan toe.
We mogen ook niet voorbijgaan aan het feit dat vele buitenkerkelijken het langst christelijk blijven voor wat de moraal, en speciaal de seksuele moraal aangaat. De 'angst voor de vrijheid' (E. Fromm) werd gedurende een lange periode van intellectuele en existentiële horigheid levendig gehouden, zodat velen menen zonder krukken niet recht te kunnen blijven. Om deze reden dragen christelijke morele autoriteiten ook verantwoordelijkheid voor vele niet-christelijken.

24 Om het even welke bondige uitspraak over deze situatie, gezien de grote complexiteit, is onvolledig en zelfs ten dele onjuist. Op de kaart van Europa kunnen we bv. gemakkelijk constateren dat de zgn. katholieke landen seksueel achterop komen (minder emancipatie van de vrouw, geen of moeilijk verkrijgbare contraceptie, geen coëducatie, geen of moeilijke echtscheiding, dubbele moraal, seks vormt een probleem, enz.). Maar zijn deze zgn. katholieke landen niet tevens gebieden met economische achterstand en nog een agrarische en veetelers-moraal? In de voorgaande voetnoot hebben we gezegd dat ook niet-katholieken voor het seksuele conservatief kunnen zijn. De redenen van deze houding zijn nogmaals veelvuldig. In elk geval is het te simplistisch de godsdienst als enige of zelfs voornaamste factor aan te zien. Vindt men in de huidige Sovjet-Unie niet bijzonder veel preutsheid? Huldigt men er niet ten aanzien van de seksuele voorlichting een standpunt uit de 19de eeuw? Weerde men niet opzettelijk uit het oostduitse *Meyer-Lexikon* (1962) de term liefde? Moet men niet veel kritiek uitbrengen op de toestand van de vrouw in ongeveer alle mohammedaanse landen, ook de zgn. progressieve?
Een laatste en zeer gelukkige evolutie bestaat erin dat grote groepen van progressieve jongeren de seksuele problematiek als minder belangrijk beschouwen in vergelijking met de gewichtiger wereldproblemen. Een reïntegratie van het seksuele deed bij hen het probleemkarakter verdwijnen.

Bibliografie

A Publikaties vóór 1800

1710	[Bekker] *Onania. London*.
1724	Philo Castitatis. *A supplement to the Ononia*. London. *Erononia, or the misusing of the marriage-bed*. London.
1726	*Onanism display'd*. London.
1727	Robinson, D.M. *A new method of treating consumptions*. London.
1736	[Bekker] *Onania oder die erschröckliche Sünde der Selbstbefleckung*. Leipzig.
1746	Sargenek. *Warnung vor allen Sünden der Unreinigkeit und heimlicher Unzucht*. Züllichau.
1748	Lewis. *A practical essay upon the tabes dorsalis*. London.
1749	Buffon. *Histoire naturelle*. T.II, de l'enfance. Paris.
1758	Tissot, S.A. *De morbis ex manustuprazione ortis*. Lausanne.
1760	[Du Toit-De Mambrini, Ph.] *De l'onanisme*. Lausanne. Tissot, S.A. *L'onanisme*. Lausanne.
1762	Rousseau, J.J. *Emile ou de l'éducation*. (Paris, 1951).
1766	Venel, M. *Essai sur la santé et sur l'éducation médicale des filles*. Paris.
1769	[Börner, Chr. Fr.] *Der ratende Arzt*. Zie 1776.
1770	Basedow, J.B. *Methodenbuch*. Altona-Bremen.
1771	de Bienville, D.T. *La nymphomanie ou traité de la fureur utérine*. Amsterdam.
1772	[Zimmermann, G.J.] *Briefe für Knaben*. Solothurn.

1774	Basedow, J.B. *Elementarwerk*. Heruitg. Fritzsch, Leipzig, 1909.
1776	[Anon.] *Onanie und Nymphomanie Doctor des Manns- und Frauenpersonen*. Lausanne, 1776.
1776	Börner, Chr. Fr. *Werk von der Onanie*. Leipzig. Dit werk is de herwerking van de anonieme uitgave van 1769. De verwijzingen naar Börner in deze studie slaan op de uitgave van 1780: *Praktisches Werk von der Onanie*. Leipzig.
1779	Zimmerman, G.J. *Warnung an Eltern, Erzieher und Kinderfreunde wegen der Selbstbefleckung, zumal bey ganz jungen Mädchen*. In: *Neues Magazin für Aerzte*, hrsg. von Baldinger, Leipzig, 1779, Dl. I, stuk 1, p. 43-51.
1780	[1783] Pestalozzi, J.H. *Ueber Gesetzgebung und Kindermord. Wahrheiten und Träume. Nachforschungen und Bilder*. Frankfurt-Leipzig. (= *Sämtl. Werke*, dl. IX, Berlin-Leipzig, 1930).
1780	Fischer, Fr. Chr. J. *Ueber die Probenächte der teutschen Bauermädchen*. Berlin-Leipzig.
1781	Stuve, J. *Ueber die körperliche Erziehung*. Züllichau.
1782	[Anon.] *Ueber die Liebe gegen das andere Geschlecht. Ein Lesebuch für Mädchen und Jünglinge*. Winterthur. Wichmann. *De pollutione diurna*. Göttingen.

1783	Campe, J.H. *Theophron, of de ervaaren raadgeever voor de onbedreeven jeugd*. Amsterdam, 1783. Zollikofer, G.J. *Abhandlung über die moralische Erziehung*. Leipzig.
1784	Hufnagel, W. Fr. *Ueber den ersten Religionsunterricht nach den zehen Gebothen*. Erlangen. [Jais, Ae.] *Das Wichtigste für Eltern, Schullehrer und Aufseher der Jugend*. München. Seehase. *Soll man junge Leute über die eigentliche Art der Erzeugung des Menschen belehren?* Stendal. Cella, J.J. *Von Errichtung öffentlicher Bordelle oder Hurenwirtschaften in groszen Städten und auf Universitäten*. In: *Freymüthige Aufsätze*, dl. I, Anspach.
1785	Salzmann, Chr. G. *Ists recht über die heimlichen Sünden der Jugend öffentlich zu schreiben?* Schnepfenthal. Salzmann, Chr. G. *Carl von Carlsberg*. Frankfurt-Leipzig. Salzmann, Chr. G. *Ueber die heimlichen Sünden der Jugend*. Schnepfenthal. [Anon.]. *Geht das sechste Gebot noch die liebe Christenheit an? untersucht in einer Unterredung zwischen einem Officier, und Prediger*. Hof.
1786	Kämpf, Joh. *Abhandlung von einer neuen Methode, die hartnäckigsten Krankheiten, die ihren Sitz im Unterleibe haben, besonders die Hypochondrie, sicher und gründlich zu heilen*. Leipzig. Daignan, M.G. *Tableau des variétés de la vie humaine*. Paris. Vogel, S.G. *Unterricht für Eltern. Erzieher und Kinderaufseher, wie das unglaublich gemeine Laster der zerstörenden Selbstbefleckung am sichtersten zu entdecken, zu verhüten und zu heilen*. Frankfurt-Leipzig. Vogel, S.G. *Onderwijs voor ouders, opvoeders en opzieners van kinderen*. Haarlem.

1787 [Rötger, G.S.]. *Ueber Kinderunzucht und Selbstbefleckung*. Züllichau-Freystadt.
[Campe, J.H.] ed. *Allgemeine Revision des gesammten Schul- und Erziehungswesens*. Hamburg.
(= Campe, J.H. *Volleedig leerstelsel van opvoeding*. Amsterdam, 1785-1790.
Oest, J.F. *Versuch einer Beantwortung der pädagogischen Frage: wie man Kinder und junge Leute vor dem Leib und Seele verwüstenden Laster der Unzucht überhaupt und der Selbstschwachung insonderheit verwahren, oder wofern sie schon angesteckt waren, wie man sie davon heilen könne? Eine gekrönte Preisschrift*. (= dl. VI, *Allgemeine Revision*, uitg. door Campe 1887).
Von Winterfeld, M.A. *Ueber die heimlichen Sünden der Jugend, eine Preisschrift*. (= Campe J.H. *Allgemeine Revision* ... dl. VI p. 507-609). Villaume, P. *Ueber die Unzuchtssünden in der Jugend*. (= dl. VII van *Allgemeine Revision*, uitg. door Campe, 1787, p. 3-308).
Hermes, J.T. *Für Töchter edler Herkunft*. Leipzig.
Engelhard-Gatterer, Ph. *Neujahrsgeschenk für liebe Kinder*. Göttingen.
Eine leichte und fassliche Heilmethode für diejenigen von beyden Geschlechtern, so an einer Schwäche der Geburthstheile und Nerven, nebst den traurigen Folgen, so aus der Onanie oder sonst einer Ursache entstanden, heimlich leiden. Von dem Verfasser der deutschen Gesundheitszeitung. Hamburg.
Abhandlung von den mehrsten Krankheiten, die von der Onanie und

von übertriebenen Venusspiele herrühren. Leipzig, 1788.

[Anon.] [= Schulz, Joh. Heinr.] *Erweis des himmelweiten Unterschieds der Moral von der Religion*. Frankfurt-Leipzig.

1788 Campe, J.H. *Väterlicher Rath für meine Tochter. Ein Gegenstück zum Theophron*. Frankfurt-Leipzig.

1789 Peschek, Chr. A. *Versuch über die Ausartung des Begattungstriebes unter den Menschen*. Breslau-Leipzig.

1790 Hermes, J.T. *Für Jünglinge jedes Standes. Traurige Wahrheiten in Romangewande*. Altenburg.

1791 Bauer, K.G. *Ueber die Mittel, dem Geschlechtstriebe eine unschädliche Richtung zu geben*. Leipzig.

Frank, J.P. *System einer vollständigen medicinischen Polizey*. Frankenthal.

1791 Faust, B. Chr. *Wie der Geschlechtstrieb der Menschen in Ordnung zu bringen*. Braunschweig. (= *Verhandeling weegens een noodzaaklyke verbeetering der kleeding*. Amsterdam.)

Rehm, Fr. *Vaterlehren und Vorsichtsregeln über Keuschheit*. Erfurt.

1792 Rehm, Fr. *Vorschläge, wie man auch mit Beibehaltung der bisher üblichen Beinkleider, Mädchen und Knaben durch Verbesserung ihrer physischen und moralischen Erziehung vor früher Unzucht bewahren könne*. Marburg.

[Anon.].Die Geschichte eines Selbsttäuschers, gestorben in Wien den letzsten November 1791, von ihm selbst geschrieben. Wien.

1793 Snell, M. *Erklärung des göttlichen Gebots von der Keuschheit*.

1795 Rehm, Fr. *Brüderliche Belehrung zu Vermeidung früher Wollustsünden*. Leipzig.

1797	Jais, Ae. *Lesebuch für (studierende) Jünglinge*. Salzburg.
1798	Heusinger, J.H.G. *Die Familie Wertheim*. Gotha.
1801	*Alexis en Gualthur of de wijze om jongelingen tegen ontucht te beveiligen*. Amsterdam.
1802	Rehm, H. Fr. *Regeln der Vorsicht zur Belehrung der Kinder über Erzeugung und Warnung vor Sünden der Wollust*. Fürth.

B Publikaties na 1800

Adam, A. *Les Libertins au XVIIe siècle*. Paris, 1964.
Allen, P.S. *The age of Erasmus*. Oxford, 1914.
Aries, Ph. *Histoire des populations françaises et de leurs attitudes devant la vie depuis le XVIIIe siècle*. Paris, 1948.
Ariès, Ph. *L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*. Paris, 1960.
Bäumer, G. *Bildnis der Liebenden. Gestalt und Wandel der Frau*. Tübingen '58.
Banks, J.A. & Banks, O. *Feminism and family planning in Victorian England*. Liverpool, 1964.
Banseril of levensgeschiedenis van eenen zelfbevlekker ... Amsterdam, 1804.
Barbu, Z. *Problems of historical psychology*. London, 1960.
Baroja, J.C. *Die Hexen und ihre Welt*. Stuttgart, 1967.
Barthes, R. *Mythologies*. Paris, 1957.
Baschwitz, K. *Heksen en heksenprocessen. De geschiedenis van een massawaan en zijn bestrijding*. Amsterdam, 1964.
Bauer, M. *Das Geschlechtsleben in der deutschen Vergangenheit*. Leipzig, 1902, Berlin, 1924[2].
Begemann, H. *Strukturwandel der Familie*. Hamburg, 1960.

Beitl, R. *Der Kinderbaum. Brauchtum und Glauben um Mutter und Kind*. Berlin, 1942.
Bergues, H. & Ariès, Ph., e.a. *La prévention des naissances dans la famille. Ses origines dans les temps modernes*. Paris, 1964.
Bila, C. *La croyance à la magie au XVIIe siècle en France, dans les contes, romans et traités*. Paris, 1925.
Bitter, W. *Massenwahn in Geschichte und Gegenwart*. Stuttgart, 1965.
Bloch, I. *Sexual Life in England, Past and Present*. London, 1958.
Bloch, I. *Das Sexualleben unserer Zeit*. Berlin, 1909.
Boas, G. *The cult of childhood*. London, 1966.
Bömer, A. *Aus dem Kampf gegen die Colloquia familiaria des Erasmus*. In: *Arch.f. Kulturgesch.*, 1911, IX, 1, p. 32.
Bollème, G. e.a. *Livre et société dans la France du XVIIIe siècle*. Den Haag, 1965.
Bonar, J. *Malthus and his world*. London, 1966.
Bonnetain, P. *Charlot s'amuse*. Bruxelles, 1884.
Bot, P.N.M. *Humanisme en onderwijs in Nederland*. Utrecht-Antwerpen, 1955.
Braddock, J. *The bridal bed*. London, 1960.
Braudel, F. *Civilisation matérielle et capitalisme du XVe au XVIIIe siècle*. Paris, 1967.
Bremond, H. *Histoire littéraire du sentiment religieux en France*. Paris, 1916-33, ll dln.
Brend, W.A. *Sacrifice to Attis. A study of sex and civilization*. London, 1931.
Browe, P. *Beiträge zur Sexualethik des Mittelalters*. Breslau, 1932.
Brown, N.O. *Life against death. The psychoanalytical meaning of history*. N.Y. 1958.
Bruford, W.H. *Culture and society in classical Weimar, 1775-1806*. Cambridge, 1962.
Brunner, O. Das ganze Haus und die alteuropäische Oekonomik. In: *Neue Wege der Sozialgeschichte*, Göttingen, 1956.
Brusendorff, O. & Henningsen, P. *Love's picture book*. Copenhague, 1961.
Burggraf, G. *Chr. G. Salzmann im Vorfeld der Französischen Revolution*. Germering-München, 1966.
Carré, J.M. *Le piétisme de Halle et la philosophie des lumières (1690-1750)*. In: *Rev. de synthèse hist.*, 1913.
Chaunu, P. *La civilisation de l'Europe classique*. Paris, 1966.
Clark, K. *Das nackte in der Kunst*. Köln, 1958.
Classen, Wilh. *Studien zur Sexualpsychologie und -pädagogik der Gegenwart*. Langensalza, 1928.
Cole, W. *Sex and love in the Bible*. N.Y., 1959.
Craig, A. *The banned books of England and other countries*. London, 1962.
Crawley, A.E. *The mystic rose. A study of the primitive marriage and of primitive thought in its bearing on marriage*. London, 1927.
[Cray, E.] ed. *The anthology of restoration erotic poetry*. Hollywood, 1965.
Crocker, L.G. *Nature and culture. Ethical thought in the French Enlightenment*. Baltimore, 1963.
Cunnington, C.W. & P. *The history of underclothes*. London, 1951.

Cusacq, P. *La naissance, le marriage et le décès*. Paris, 1902.
Dadachanji. *Erotic love through the ages*. Walton, 1963.
De Goncourt, E. & J. *La femme au XVIIIe siècle*. Paris, 1935.
De Luppé, A. *Les jeunes filles dans l'aristocratie et la bourgeoisie à la fin du XVIIIe siècle*. Paris, 1924.

De Rougemont, D. *Comme toi-même. Essai sur les mythes de l'amour*. Paris, 1961.
De Rougemont, D. *Liefde en avondland*. Amsterdam, 1949.
Des Aulnoyes, Fr. *Histoire et philosophie de l'Erotisme*. Paris, 1958.
De Saint-Agnes, Y. *Een seksuele revolutie*. Utrecht-Antwerpen, 1965.
De Vries, L. *Eros' lusthof.* Amsterdam, s.d.
De Vries, L. *Venus' lusthof.* Amsterdam, 1964.
De Vries, L. & Fryer, P. *Venus unmasked* ... London, 1967.
De Vries, Th. *Aantrekkelijk. Erotiek in mode*. 's Gravenhage, 1966.
Dirx, R. *Das Kind, das unbekannte Wesen*. Hamburg, 1964.
Doob, L.W. *Becoming civilized. A psychological exploration*. New Haven, 1960.
Duca, Lo. *Histoire de l'érotisme*. Paris, 1959.
Eberhardt, H. *Goethes Umwelt, Forschungen zur gesellschaftichen Struktur Thüringens*. Weimar, 1951.
Edwardes, A. & Masters, R.E.L. *The cradle of erotica*. N.Y., 1962.
Eigen, P. *Ernst Brandes im Kampf mit der Revolution in der Erziehung*. Weinheim, 1954.
Eisenstadt, S.N. *From generation to generation. Age groups and social structure*. London, 1956.
Elias, N. *Ueber den Prozess der Zivilization*. Basel, 1939, 2 dln.
Ellis, A. & Abarbanel, A. *The encyclopedia of sexual behavior*. N.Y., 1961.
Ellis, Hav. *Studies in the psychology of sex*. Philadelphia, 1901-28, 7 dln.
Englisch, P. *Geschichte der erotischen Literatur*. Stuttgart, 1963, (= herdruk van dl, I, 1927).
Englisch, P. *Irrgarten der Erotik*. Leipzig, 1931.
Epton, N. *Love and the French*. London, 1959.
Evola, J. *Métaphysique du sexe*. Paris, 1959.
Febvre, L. *La sensibilité dans l'histore*. In: *Ann. d'hist. sex.*, 1941.
Febvre, L. *Autour de l'Heptaméron. Amour sacré, amour profane*. Paris, 1944.
Feldman, A.B. *The unconscious in history*. N.Y., 1959.
Fielding, W.J. *Strange customs of courtship and marriage*. N.Y., 1942.
Flitner, W. *Die deutsche Reformpädagogik*. München, 1961, Diss.
Flitner, W. *Europäische Gesittung. Ursprung und Aufbau abendländischer Lebensformen*. Stuttgart-Zürich, 1961.
Flügel, J.C. *The psychology of clothes*. London, 1950.
Flügel, J.C. *Studies in feeling and desire*. London, 1955.
Foster, J.H. *Sex variant women in literature. A historical and quantitative study*. N.Y., 1956.
Franklin, A. *La vie privée d'autrefois*. 8 dln. Paris, 1890-99.
Fryer, P. *Mrs. Grundy. Studies in English prudery*. London, 1963.
Fryer, P. *The birth controllers*. London, 1965.
Fuchs, E. *Illustrierte Sittengeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. München, 1909-1912, 3 dln.
Fuchs, E. *Geschichte der erotische Kunst*. München, 1908-1923.
Fuchs, J. *Die Sexualethik des H. Thomas von Aquin*. Köln, 1949.
Fürstenau, P. *Soziologie der Kindheit*. Heidelberg, 1967.
Gallichan, W.M. *The poison of prudery. An historical survey*. London, 1919.

Gauger, W.P.J. *Geschlechter, Liebe und Ehe in der Auffassung von Londoner Zeitschriften um 1700*. Berlin, 1965.
Gay, J. *Bibliographie des ouvrages relatifs à l'amour*. Paris, 1861.
Gay, P. *The Enlightment. An interpretation*. N.Y., 1966.
Gebauer, C. *Studien zur Geschichte der bürgerlichen Sittenreform des 18.Jahr-*

hunderts. Die Reform der häuslichen Erziehung. In: *Arch. f. Kult. gesch.*, XX, 1930, 36-51, XV, 1/2.
Giese, H. *Das obszöne Buch*, Stuttgart, 1965.
Goldberg, B.Z. *The sacred fire. Story of sex in religion*, N.Y., 1958.
Goodsell, W. *A history of marriage*. N.Y., 1934.
Graham, H. *Eternal Eve*. London, 1950.
Graham, H. *The mysteries of birth and the customs that surround it*. London, 1960.
Groethuysen, B. *Die Entstehung der bürgerlichen Welt- und Lebensanschauung in Frankreich*. Halle, 1930.
Guyénot, E. *Les sciences de la vie aux XVIIe et XVIIIe siècles*. Paris, 1941.
Hans, N. *New trends in education in the eighteenth century*. London, 1951.
Haraucourt, E. *L'amour et l'esprit gaulois à travers l'histore du 15ième au 20ième siècle*. Paris, 1927, 4 dln.
Hayn, H. *Bibliotheca Germanorum erotica*. Leipzig, 1885[2]
Hazard, P. *La crise de la conscience européenne (1680-1715)*. Paris, 1935.
Hazard, P. *La pensée européenne au XVIIIe siècle*. Paris, 1946.
Heer, Fr. *Sieben Kapitel aus der Geschichte des Schreckens*. Zürich, 1957.
Heijboer-Barbas, M.E. *Een nieuwe visie op de jeugd uit vroegere eeuwen*. Nijkerk, 1956.
Helfenstein, U. *Beiträge zur Problematik der Lebensalter in der mittleren Geschichte*, Zürich, 1952.
Hervez, J. *Les sociétés d'amour au XVIIIe siècle*. Paris, 1906.
Himes, N.E. *Medical history of contraception*. London, 1936.
Hojer, E. *Die Bildungslehre F.J. Niethammers. Ein Beitrag zur Geschichte des Neuhumanismus*. Frankfurt, 1964.
Hooykaas, R. *Humanisme, science et Réforme*. Leiden, 1958.
Hornstein, W. *Vom 'jungen Herrn' zum 'Hoffnungsvollen Jüngling'. Wandlungen des Jugendlebens im 18.Jahrhundert*. Heidelberg, 1965.
Hornstein, W. & Flitner, A. *Neue Literatur zur Geschichte des Kindes- und Jugendalters*. In: *Zs. f. Pädag.*, 1, 1965.
Huisman, J.A. e.a. *Nette en onnette woorden*. Hilversum-Antwerpen, 1962.
Huizinga, J. *Herfsttij der Middeleeuwen*. Haarlem, 1957[9].
Hunt, M.M. *The natural history of love*. N.Y., 1959.
Hyde, H.M. *A history of pornography*. London, 1963.
Jones, W.T. *The romantic syndrome*. Den Haag, 1961.
Kehrer, F.A. *Der Wandel der Generationen. Eine biologisch-soziologische Studie*. Stuttgart, 1959.
Kiener, Franz. *Kleidung, Mode und Mensch*. München, 1956.
Klomps, H. *Ehemoral und Jansenismus*. Köln, 1964.
Kluckhohn, P. *Die Auffassung der Liebe im 18.Jahrhundert und in der Romantik*. Halle, 1931.
Kooy, G.A. *Het modern-Westers gezin*. Hilversum-Antwerpen, 1967.
Krauss, Fr. S. *Anthropophyteia*. Leipzig, 10 delen, 1904-1913.
Kruithof, J. & Van Ussel, J. *Jeugd voor de muur. Vlaamse studenten over hun seksuele problematiek*. Antwerpen, 1963[2]

Kruyt, J.P. Het gezin sedert de middeleeuwen. In: Social bull., 4, 1950.
Kuiper, P.C. *Liefde en sexualiteit in het studentenleven*. Arnhem, 1967.
Lachèvre, Fr. *Le libertinage au XVIIe siècle. Mélanges*. Paris, 1920.
Lachèvre, Fr. *Les derniers libertins*. Paris, 1924.
Langeveld, M.J. *Die Vorgeschichte unseres heutigen Bildes vom Kinde*. In: *Studien zur Anthropologie des Kindes*. Tübingen, 1964.

Lawrence, H.M. *The not-quite-Puritans*. Boston, 1928.
Lea, H.C. *The history of sacerdotal celibacy in the Christian church*. London, 1907, N.Y., 1957.
Le Bras, G. *Pénitentiels*. In: *Dict. théol. cath.*
Legman, G. *The horn book*. N.Y., 1966.
Lesky, E. *Die Zeugungs- und Vererbungslehren der Antike und ihr Nachwirken*. Mainz, 1950.
Loth, D. *The erotic in literature. A historical survey of pornography*. London, 1961.
Lühr, D. *Matrosenanzug und Matrosenkleid. Entwicklungsgeschichte einer Kindermode von 1770 bis 1920*. In: *Beitr. z.d.V.u. Altert. kunde*, 1961, 5.
Luz, W.A. *Das Büchlein vom Bad*. Hamburg, 1965.
Maertens. T. *La promotion de la femme dans la Bible*. Paris, 1967.
Mandrou, R. *Introduction à la France moderne. Essai de psychologie historique*. Paris, 1961.
Mantell, U. *Kleine Kulturgeschichte der grossen Sehnsucht. Vom Wandel des erotischen Wunschbildes*. Wien-Berlin-Stuttgart, 1953.
Marcus, S. *The other Victorians. A study of sexuality and pornography in midnineteenth century England*. London, 1966.
Marcuse, L. *Obszön, Geschichte einer Entrüstung*. München, 1962.
Maurer, E.H. *Der Spätbürger*. Bern, 1964.
May, G.J. *Social control of sex expression*. London, 1930.
Meeuwsen, J. *Inwijding. Bezinning op de voorlichting*. 's Gravenhage, 1961.
Mercier, R. *L'enfant dans la société du XVIII siècle (avant l'Emile)*. Dakar, 1961.
Merkelbach, B.H. o.p. *Quaestiones de castitate et luxuria*. Liége-Paris, [1926].
Métraux, H. *Schweizer Jugendleben in fünf Jahrhunderten*. Aarau, 1942.
Mörsdorf, J. *Gestaltwandel des Frauenbildes und Frauenberufs in der Neuzeit*. München, 1958.
Morgan, E.S. *The Puritan family*. Boston, 1944.
Mourin, L. *Six sermons français inédits de Jean Gerson*. Paris, 1946.
Muchow, H.H. *Flegeljahre*. Ravensbruck, 1950.
Muchow, H.H. *Beiträge zur Psychologie und Pädagogik der 'Vorpubertät'*. Ravenburg, 1950, 1953[2].
Muchow, H.H. *Jugend und Zeitgeist*. Hamburg, 1962.
Muchow, H.H. *Jugendgenerationen im Wandel Der Zeit*. Wien, 1964.
Müller, J. *Das sexuelle Leben der christlichen Kulturvölker*. Leipzig, 1904.
Müller, M. *Ethik und Recht in der Lehre von der Verantwortlichkeit. Ein Längschnitt durch die Geschichte der katholischen Moraltheologie*. Regensburg, 1932.
Nabrink, G. *Tweehonderd jaar seksuele opvoeding*. In: *Verstandig ouderschap*, XLII, jan. 1962.
Nabrink, G. *Sexuele voorlichting en opvoeding in de historie*. In: *Verstandig lidmaatschap*, III en IV (1961-2).
Néret. *Documents pour une histoire de l'éducation sexuelle en France du seizième siècle à nos jours*. Paris, 1957.

Nicolson, H. *Good behaviour, being a study of certain types of civility*. London, 1955.
Neuman, H. *Sittenspiegel. Eine Kultur- und Sittengeschichte der Liebe*. Salzburg, 1952.
Niethammer, Fr. I. *Der Streit des Philanthropinismus und Humanismus in der Theorie des Erziehungs-Unterrichts unserer Zeit*. Jena, 1808.
Noonan, J.T., Jr. *Contraception*. N.Y., 1965.

Ott, G.M. *Das Bürgertum der geistlichen Residenzstadt Passau in der Zeit der Barock and der Aufklärung*. Passau, 1961.
Partridge, B. *A history of orgies*. London, 1958.
Paulsen, Fr. *Geschichte des gelehrten Unterrichts*. Leipzig 1919-1921[3]
Peeters, H.F.M. *Kind en jeugdige in het begin van de moderne tijd (ca. 1500-ca. 1650)*. Hilversum-Antwerpen, 1966.
Penning, K. *Das Problem der Schulreife in historischer und sachlicher Darstellung*. Leipzig, 1926.
Peuckert, W.E. *Ehe. Weiberzeit - Männerzeit - Saaterehe - Hofehe - Freie Ehe*. Hamburg, 1955.
Post, R.R. *De moderne devotie. Geert Grote en zijn stichtingen*. Amsterdam, 1950, 2e uitg.
Praz, M. *The romantic agony*. Oxford, 1933.
[Prigent, R.] *Renouveau des idées sur la famille*. Paris, 1954.
Rabenalt, A.M. *Mimus eroticus*. Hamburg, 1965.
Ravier, A. *Etude historique de l'Emile*. Lyon, 1941.
Reader, W.J. *Life in Victorian England*. London, 1964.
Redfield, R. *Peasant society and culture. An anthropological approach to civilization*. Chicago, 1956.
Reynolds, R. *Beds*. London, 1952.
Rietdijk, C.W. *Vooruitgang, cultuur en maatschappij*. Leiden, 1959.
Romein, J. *Het onvoltooid verleden*. Amsterdam, 1948.
Romein, J. *In de ban van Prambanan*. Amsterdam, 1954.
Romein, J. *Aera van Europa. De Europese geschiedenis als afwijking van het algemeen menselijk patroon*. Leiden, 1954.
Romein-Verschoor, A. *Zedelijkheid en schijnheiligheid*. Den Haag, 1962
Ryan, M.S. *Clothing. A study in human behavior*. N.Y., 1966.
Sauvy, A. *De Malthus à Mao Tsé Toung*. Paris, 1953.
Scaglione, A.D. *Nature and love in the late middle ages*. Berkeley, 1963.
Scheuer, O. *Das Liebesleben der deutschen Studenten im Wandel der Zeiten*. Bonn, 1920.
Schmitz, H.J. *Die Bussbücher und das kanonische Bussverfahren nach handschriftlichen Quellen dargestellt*. Dl. II Graz, 1958 (= 1898).
Schmitz, H.J. *Die Bussbücher und die Bussdisciplin der Kirche nach handschriftlichen Quellen dargestellt*. Dl. I Graz, 1958 (= 1883).
Schöler, W. *Der fortschrittliche Einfluss des Philanthropismus auf das niedere Schulwesen*. Berlin, 1957.
Schubart, W. *Religion und Eros*. München, 1941.
Schücking, L.L. *Die puritanische Familie in literar.-soziologischer Sicht*. Bern-München, 1963.
Schultz, A. *Das häusliche Leben der europäischen Kulturvölker vom Mittelalter bis zur zweiten Hälfte des 18.Jahrhunderts*. München-Berlin, 1903.
Schultze, S. & Gallera. *Volkserotik und Pflanzenwelt*. Leipzig, 1910.
Scott, G.R. *Curious customs of sex and marriage*. N.Y., 1960.
Seidel, A. *Geschlecht und Sitte im Leben der Völker. Anthropologische, philosophische und kulturhistorische Studien*. Berlin, 1925.

Sexualpädagogik. Verhandlungen des dritten Kongresses der Deutschen Gesellschaft zur Bekämpfung der Geschlechtskrankheiten. Leipzig, 1907.
Smith, P. *Erasmus, A study of his life, ideals and place in history*. N.Y., Dover, 1962 (= 1923).
Stalpers, J.A. *Zelfbehoud, aanpassing en cultuur*. Arnhem, 1964.
Suèr, H.A.G. *Het dagelijks leven van onze voorouders in het midden van de*

19e eeuw. Utrecht-Antwerpen, 1961.
Sulloway, A.W. *Birth control and Catholic doctrine*. Boston, 1959.
Tanner, Fr. *Die Ehe im Pietismus*. Zürich [1952].
Taylor, G.R. *De zeden in het verleden*. Amsterdam, 1955.
Tenbruck, F.H. *Jugend und Gesellschaft. Soziologische Perspektiven*. Freiburg i. Br. 1962.
Thalhofer, Fr. X. *Die sexuelle Pädagogik bei den Philanthropen*. Kempten, 1907.
Troelstra, A. *De toestand der catechese in Nederland gedurende de voor-reformatorische eeuw*. Groningen, 1901.
Troelstra, A. *Straf en methode der catechese in Nederland vóór de Reformatie*. Groningen, 1903.
Tüllmann, A. *Das Liebesleben der Kulturvölker*. Stuttgart, 1962.
Turner, E.S. *A history of courting*. London, 1954.
Ulbricht, G. *Der Philanthropismus - eine fortschrittliche pädagogische Reformbewegung der deutschen Aufklärung*. In: *Pädagogik*, Berlin, 1955, 10.
Ulbricht, G. *Ueber das Verhalten bei den ersten Unarten der Kinder*. In: *Neue Erziehung*, 1957, 14-15.
Ulbricht, G. *Die 'Allgemeine Revision' - eine fortschrittliche bürgerliche pädagogische Kampschrift am Ende des 18. Jahrhundert*. In: *Betr. z. Gesch. d. Erziehung*, Berlin, 1955.
Uttendörfer, O. *Das Erziehungswesen Zinzendorfs und der Brüdergemeine in seinen Anfängen*. Berlin, 1912.
Uttendörfer, O. *Zinzendorf und die Jugend*. Berlin, 1923.
Van Emde Boas, C. *De sociogenese van de vitale afkeer tegen de homoseksualiteit*. Amsterdam, 1951.
Van Emde Boas, C. *Inleiding tot de studie van de pornografie*. 's Gravenhage, 1966.
Van Emde Boas, C. *Obsceniteit en pornografie anno 1966*. 's Gravenhage, 1966.
Van Emde Boas-Starkenstein, M. *Pornografie en beeldende kunst*. 's Gravenhage 1966.
Van Ussel, J. *Opvoeding tot harmonische sexualiteit*. Antwerpen, 1957.
Varagnac, A. *Civilisation traditionelle et genres de vie*. Paris, 1948.
Vogel, C. *La discipline pénitentielle en Gaule*. Paris, 1952.
Vogel, C, *Bussbücher*. In: *Lex. Theol. Kirche*.
Von Raumer, K. *Geschichte der Pädagogik*. Gütersloh, 1843.
Von Schidrowitz, L. *Bilderlexikon*. Wien-Leipzig, 1928-31.
Walton, H. *Bibliographia sexualis*. London, 1964, 4 dln.
Weinand, H.G. *Tränen. Untersuchungen über das Weinen in der deutschen Sprache und Literatur des Mittelalters*. Bonn. 1958.
Westermarck, E. *Christianity and morals*. London, 1939.
Wettley, A. *Von der 'Psychopathia sexualis' zur Sexualwissenschaft*. Stuttgart, 1959.
White, T.H. *The age of scandal. An excursion through a minor period*. Harmondsworth, 1950.
Williams, R. *Culture and society 1780-1950*. London, 1958.

Wothge, R. *Eine Studie zur bürgerlichen Pädagogik des 17. und 18.Jahrhunderts. Dargestellt am Kommentar zu Lockes Schrift über die Erziehung in Campes Revisionswerk*. In: *Wiss. ZS. der M. Luther-Univ. Halle-Wittenberg*, IV, 1955, 3.
Wright, L. *Warm and snug. The history of the bed*. London, 1962.
Wright, L. *Clean and decent. The fascinating history of the bathroom and the W.C.* London, 1961.